This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

B 1,178,049

SILAS WRIGHT DUNNING
BEQUEST
UNIVERSITY OF MICHIGAN
GENERAL LIBRARY

805
G4r

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

28me FASCICULE.

ELCKERLYC-EVERYMAN

De vraag naar de Prioriteit opnieuw onderzocht

DOOR

H. LOGEMAN

GAND
LIBRAIRIE VUYLSTEKE
15, RUE AUX VACHES

1902

ELCKERLYC-EVERYMAN

DE VRAAG NAAR DE PRIORITEIT OPNIEUW ONDERZOCHT

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES DE L'UNIVERSITÉ DE GAND

EXTRAIT DU RÈGLEMENT

Les travaux des professeurs et chargés de cours, anciens professeurs et anciens chargés de cours sont publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Tous les autres le sont en vertu d'une décision de la Faculté.

Gand, imprimerie V. Van Doosselaere.

Dunning
Nyh.
4-11-40
40704

INLEIDING.

—

In dezelfde serie, waarin dit commentaar verschijnt, had ik in 1892 een uitgave 't licht doen zien, van de twee moraliteiten in de tietel genoemd : de Nederlandse *Elckerlijc* die ik meende aan Pieter Dorland van Diest (1454-1507) te moeten toeschrijven en de Engelse *Everyman*, van de hand van een onbekende. In de inleiding van dat werkje, bracht ik enige van de overwegingen ter sprake, die m.i. tot de konkluzie moesten leiden dat het stuk van Dorland het origineel en de Engelse tekst daarvan een vertaling was.

In de introductie tot een nieuwe Nederlandse tekstuitgave, die Dr K. H. de Raaf in 1897 als Groningse dissertatie liet verschijnen, kwam de schrijver tegen mijn stelling op. Wat in deze dissertatie werd aangevoerd als pleitende voor de prioriteit van Everyman, overtuigde mij niet. Zo als ik reeds gelegenheid had kortelik aan te geven in een aankondiging van Dr de Raaf's werkje in « Taal en Letteren » (1898 afl. 3) was mij echter zijn arbeid 'n welkome aanleiding de zaak noch eens onderhanden te nemen. In 1898 vond ik daar tijd voor, maar pas in November 1901 kon ik er aan beginnen 't voor de pers gereed te maken. Ik meende aanvankelik dat het stuk niet groter zou worden dan gevoegelik in een Nederlands tijdschrift geplaatst kon worden maar weldra merkte ik hoe 't zich onder de bewerking uitbreidde — juist toen 't te laat was

het te schrijven in de taal waarin ik in 1892 de bedoelde uitgave had laten verschijnen. Pas in de laatste dagen van April 1902 kon ik er — na weer een paar maanden aan een ander werk te hebben moeten besteden — de laatste hand aanleggen.

En nu in Mei 1902, gaat het de drukkerij en zo de wereld in. Ik heb de zaak van meet af aan, opnieuw onderzocht. Er waren in Dr de Raaf's onderzoekingen zo veel zwakke punten in mijn eerste betoog aangewezen dat 't bepaald nodig bleek niet met enige nieuwe bewijzen aan te komen maar geheel objectief mezelf bij 't doorwerken van de teksten steeds de vraag voor te leggen of er ook iets was dat voor de prioriteit van Everyman pleitte, — en niet alleen mezelf, maar ook mijn lezers. En daarom wijkt nu deze publicatie in metode, in opzet, geheel af van mijn uitgave der twee teksten en die van de *Elckerlijc* door Dr de Raaf; ja zelfs van de meeste ander dergelijke uitgaven. Terwijl n.l. zij beide — om, geheel onnodig, geen andere te noemen — de in onze studeerkamer gevormde konkluzien als zoodanig aan onze lezers voorzetten zonder hun natuurlijk 't bewijs daarvoor te willen onthouden, volg ik hier wat men 'n inductieve metode zou kunnen noemen. 't Is hiermee als met de jongere school in de literatuur: vroeger beschreef men karakters, vertelde van mensen en hun eigenaardigheden en trakteerde de lezer op enige moralisaties over die personen; nu laat men de lezer zelf z'n konkluzies trekken uit de gegevens: de gesprekken en gebeurtenissen die de dramatis personæ voeren en ondervinden. Zo ook hier, — ik zal m'n lezers nu geheel 't onderzoek doen meemaken, — waar ik aarzel, zullen ze zien waarom; we zullen op die wijze 't gehele stuk samen bestuderen en zij langzamerhand hun eigen konkluzies zich voelen vormen. Dat 't onderzoek daardoor, misschien, iets vaags krijgt, mag me niet afschrikken; vooral waar over een onderwerp van Nederlandse Filologie een Anglicist aan 't woord is, schijnt mij dit 't enige gewenste middel om mijn lezers in staat te stellen zelf te oordelen. Daar met de gewoonlik gevolgde metode Dr de Raaf mij al even min overtuigd had als ik

hem, moest ik wel tot het besluit komen dat de weg die we ingeslagen hadden de ware niet was en 'n andere zoeken. Deze weg nu heeft alleen een groot nadeel : n.l. dat die ongemeen lang is blijken te zijn. Ik zal dus veel van 't geduld van mijn lezers moeten vergen. Maar daar tegenover staat gelukkig dat ik op die manier gelegenheid had voor de verklaring niet alleen van de Nederlandse (1) maar ook van de Engelse tekst 't een en ander bij te brengen dat, hoop ik, welkom zal zijn. Wat ik n.l. naar aanleiding van de heruitgave van 1897 over mijn werk zei : dat er noch veel te doen overgebleven was, geldt ook van die heruitgave zelf. De scherpste krietiek op Dr de Raafs uitgave — zoowel als op de mijne; ik herken het in alle nederigheid — is de omvang van het werkje dat nu 't licht ziet.

Noch een paar opmerkingen over de inrichting van wat er volgt. Om steeds terug komende vervelend lange omschrijvingen te voorkomen, voeg ik er hier eens voor al bij dat de formule « El. = Ev. » de verkortte uitdrukkings wijze is b.v. voor : « wanneer we aannemen dat Elckerlijc 't origineel is en Everyman de vertaling » of iets dergelijks, in 't algemeen voor alle uitdrukkingen, die op de priorieteit van Elckerlijc wijzen; Ev. = El. doelt dus op de priorieteit van Everyman. Waar ik spreek van Dorland of de anonyme Engelsman die « oorspronkelik » zou werken daar is dit zo op te vatten dat oorspronkelik alleen met betrekking tot de andere tekst (El. of

(1) Ik heb n.l. niet alleen de gedrukte Ndl. rederijkerspoezie met 't oog op onze tekst doorgelezen, maar ook 't een en ander in handschrift. O. a. enkele handschriften te Utrecht, Brussel en Gent, die rederijkersstukken bevatten. Ze zullen later door Dr W. de Vreese uitgegeven worden. Mijn lezers zullen ze in de Index opgenomen vinden (p. 169 vv.), met die mededelingen, die in de tekst niet steeds herhaald konden worden.

Zo zal hier, o. a. uit deze onuitgegeven bronnen, 't een en ander te vinden zijn, dat, in de volgende afleveringen van 't Mnl. Wdb. — of, voor de verschenen letters, in een eventueel supplement — misschien een bescheiden plaatsje verdient.

Ev.) gebruikt is. De mogelikheid is n.l. niet uitgesloten dat er op 'n zekere tijd een Frans of Latijns drama ontdekt wordt dat de bron zou zijn, waarna Dorlandus (El. = Ev.) of de Engelse anonymus (Ev. = El.) gewerkt zouden hebben.

Toen ik mijn onderzoek in 1898 — en zelfs in 1901 — herhaalde, moest ik voor de Latynse vertaling uit 1536 door Ischyrius me behelpen, evenals in 1891, met 't exemplaar van een latere uitgave, die van 1546, aanwezig op de Gentse Universiteits biblioteek. Mijn geachte kollega, Dr A. Roersch, die zich al lang met het humanisties drama in 't algemeen en met Ischyrius in 't bizonder had bezig-gehouden, had intussen tot mijn grote vreugde op zich genomen een nieuwe uitgave er van voor te bereiden. Ik heb dus noch juist de tekst met zijn nummering kunnen gebruiken; de lezer zal dus in de volgende bladzijden naar Dr Roersch' uitgave verwezen worden, die weldra bij « de Nederlandse Boekhandel » te Gent, verschijnen zal.

Ik volg in hoofdzaak de Nederlandse tekst op de voet en wel naar mijn uitgave. Ik heb zo goed als altijd de vergelijking met de uitgave van Dr de Raaf gemakkelik gemaakt door er een verrijzing naar de Sp. (= *Spyeghel der Salicheyt vam Elckerlyc)* by te voegen. Waar ik een plaats uit Everyman bespreek heb ik die ingevoegd tussen de korresponderende regels van Elckerlijc.

Zij, die mij van dienst zijn geweest, hetzij met het toezenden van inlichtingen of door met mij over de ene of andere plaats van gedachte te wisselen, zullen zo ver ik kan zien, steeds op de desbetreffende plaats, in de volgende bladzijden, hun naam met dankbaarheid vermeld vinden.

Dramatis personae.

Het is van belang op te merken dat de namen van de Dramatis Personæ in onze beide teksten niet altijd met elkaar overeenstemmen en, wat meer zegt, dat aan een figuur in een tekst zelf soms verschillende namen gegeven worden.

Merkwaardig is in dit opzicht al dadelik de Eng. tietel waar van *dethe* gezegd wordt dat hij moet *somon* every creature *to... gyue a counte* en niet, zo als we verwachten zouden *everyman.* Zie Ev. 4 : *The somonyng of eueryman called it is,* en zie Ev. 20. De Tietel van El. heeft : *esba-(te)mente op elckerlijk mensche.* El. 25 vinden we *elckerlijc* tegenover *every mannes persone* Ev. 46. Ev. 144 *eche lyuynge creature* (1) staat in een passage die geen tegenhanger in El. heeft. 't Is ook volstrekt niet zeker dat de schrijver — 't zij dan oorspronkelik schrijver of vertaler (2) — bij deze generalisatie aan zijn dramatis persona dacht. In verband hiermee wijs ik op El. 890 v. *Nv laet ons bidden onghelet dat dit* (n.l. 't stuk of de opvoering) elck mensche *moet vesten.* Hier wordt echter de dramatis persona niet bedoeld. Elc mensche komt overigens als één woord voor b.v. (in de spelen v. Zinne ed. 1539

---

(1) *Eche creature* komt voor b.v. in Nature (ed. Brandl, Qu. u F. 80). l. 1 maar niet als abstractie.

(2) Voortaan zal "schrijver„ hier worden gebruikt in deze algemeene zin van oorspronkelik schrijver óf (na)schrijver om de bovenstaande herhaling te vermijden.

L. 2. v°. Zo herkennen we in El. 162 : *nv coemt den dach Die* elckerlijc *niet voer bi en mach* terstond de abstractie die als dram. pers. dienst doet. Ook Ischyrius vertaalt elckerlijc door *Homule* hier en erkent dus dat elckerlijc de abstractie voorstelt.

Maar met de Eng. tekst staat het anders. Zie Ev. 182 : *this is the day That no man lyuynge may scape awaye* (1), een uitdrukking die de schrijver al in r. 177 gebruikt had. In Ev. 840 zegt Descression : *Farewell euerychone* en als we dit op moeten vatten als gericht tot Eueryman dan hebben we hier noch een geval als bovengenoemde, maar 't is niet onmogelik dat Descression hier alle aanspreekt (2). Merkwaardig is het echter in dit verband dat Ischyrius vertaalt : *Vale Homule.*

In verband hiermee merk ik op dat Everyman verder in 't Engels als abstractie niet voor schijnt te komen, -- wel natuurlik in de oorspronkelike letterlike betekenis (b.v. Mankind *ib.* — r. 185 en in Coverdale — zie de N.E.D. in voce *Each*, sub B.I.C. en steeds in twee woorden; maar daar hebben we hier niets mee te maken. De N.E.D. heeft dan ook geen apart woord er van gemaakt. Daarentegen komt *Elckerlijc* in 't Nederlands als personage meer dan eens voor, b.v. in Everaert's Esbatement van Aerm inde Buerse (1529) in diens Spel van Ghemeene Neerynghe, — ik wijs vooral op r.r. 357 seq.q. *By Elckerlijcx scult Die daghelicx in grooten sonden leeft .... Alzoo Elckerlijc jn sonden leift onbehoorlic* », — waar de overigens geheel « gedëallegoriseerde » personage van Everaert's stuk vrij wel 'n abstractie schijnt. En *passim* komt *elckerlijc* (in één woord!) voor als pronomen niet alleen in Everaert (zie e.g. p.p. 271, 345, 354 etc.) maar ook elders; b.v. Ms. Brux. 21655 en Spelen v. Zinne 1539 (sign. M.M. 3. v°).

Ook bij de namen van andere Dramatis Personæ kan

---

(1) Ik kan *escape away* niet verder " belegen ".

(2) Zie b.v. Mankind (ed. Manly, *Specimens* I) l. 598 (tegen 't publiek, zie r. 599, r. 554) : For-well, euerychon.

men iets dergelijks vinden. Steeds heeft de Engelsman *Fellowship* waar de Nederl. tekst Gezelschap biedt. Maar in Ev. 214 staat *Cumpany* tegenover El. 193 waar *Gheselscap* zich zelf aanspreekt. (Zie de noot op El. 193). In El. 213 en 217 vinden we *gheselle* als verkortte naam voor *gheselscap* (evenals Ev. 284 in de tekst en dikwijls als naam in de rand *Felawe* voor *Felawshyppe*. Maar voor dit *gheselle* heeft de Engelsman *good frende* (Ev. 234) en *good company* (Ev. 238) (1).

Als El. (r. 284, 291) besloten heeft zich tot zijn *vriend (en) ende maghe* te wenden, waar *vrient* getuige o.a. de *Neue* = verwant is) dan lezen we voortaan ook geregeld van *Maghe* — *Neue* spreekt eens van Maechscap (298) — Everyman variëert tussen *kynnesmen*, *kynne* en in de rand van 't stuk *kynred*.

Bij *goet* dezelfde variatie. Terwijl we in de Nederlandse tekst steeds *goet* vinden aarzelt de Engelsman tussen *good* (389, 399, 447 *etc.*) *goodes* (472, 474 *etc.*) *good and treasure* (428) en *goodes and riches* (392). En zie de noot op El. 354 en El. 381.

De naam van de Dramatis Persona in Ev. die met *Biecht* van El. overeenkomt is *Confession*. Eens (Ev. 552) echter vinden we *shryfte*. In verband hiermee merk ik op dat Ischyrius die steeds *Confessio* vertaalt ook toevallig juist op deze plaats tweemaal *professio* heeft (vss. 834 en 857). Men zie hierover de noot van Prof. Roersch in zijn uitgave op die plaats; van Gennep r. 1390 heeft *biechte*, en dus ook de Nederlandse Homulus (ed. Serrure p. 68).

Aan *Duecht* in de Nederlandse tekst, beantwoordt in de Eng. in de regel *Good deedes* zo dat we dit — dat dan ook steeds in *margine* voorkomt — als de naam van Dramatis Persona op te vatten hebben. Op de dadelik te noemen mogelike uitzondering na, houdt Dorlandus zich steeds

---

(1) Dat in Ev. 682 *cumpany* staat is volkomen in orde want *gheselscap* van El. 651 is hier niet de abstractie. Ischyrius spreekt hier dan ook van *sodal(es)* (vs. 1103) en v. Gennep (r. 1678) v. *traw gesellschaft* terwijl bij beide *'t Gheselscap* als abstractie niet meer voorkomt.

aan die naam. In El. 865 vinden we wel is waar *virtuyt*, maar ten eerste had de schrijver een rijmwoord op *gheluyt* nodig en ten tweede spreekt de Ynghel hier ook klaarblijkelik van Elckerlijc's eigenschap niet meer als dramatis persona, als abstractie opgevat. Bovendien heeft hier de Eng. ook *vertue* (Ev. 896) zo dat deze plaats hier niet als element in de discussie kan dienen. De Engelsman heeft een enkele maal *good dede* (Ev. 481 voor 't rijm) en ééns (ik tel dus Ev. 896 niet mee) *vertue* (Ev. 692) waar El. 661 *duecht* heeft. De ene uitzondering die ik bedoelde is El. r.r. 598 en 600 waar 't Nederl. *weldaet* heeft. De plaats is moeilik en daar die in de samenhang bestudeerd moet worden schrijf ik die *niet* over. Ik wil er hier alleen dit van zeggen — men zie verder de noot op El. 598 — dat ik niet meer zo als vroeger (Introd. p. XXXIII) enig gewicht hecht om de prioriteit van El. te bewijzen — zie T. & L. 98 p. 142. — Mocht aan het eind van deze studie mijn lezer met mij zien dat de prioriteit van Elckerlijk aan te nemen blijft, dan zou men met het oog op deze plaats de hypotese op kunnen stellen dat de Engelsman dit *weldaet* — uit r. 600, niet uit dat van r. 589 — aanleiding nam tot zijn vertaling van *duecht* door *good dedes*. De hypothese van de prioriteit van Ev. vindt in deze plaats daarentegen geen verdere steun, want 't blijft dan noch onverklaard hoe *weldaet* waar 't de eerste maal voorkomt (r. 598) juist niet aan *good dedes* maar wel aan *good workes* beantwoordt. Al zouden we bovendien ook willen aannemen — waar niets op wijst — dat *good workes* (1) van Ev. 622 'n fout of vergissing is voor *good deedes*, dan noch zouden we hier voor een ander geval

(1) Voor 't geval Ev. = El. is 't wenselik aan te tonen, waarom de Ndl. vertaler, die *good workes* in zijn origineel vindt, waarin hij toch 't hem zeer bekende goede werken herkennen moest, deze uitdrukking geen enkele keer gebruikt zou hebben, laat staan die als " naam " van zijn abstractie zou hebben ingevoerd. Bij El. = Ev. staat men niet voor deze of 'n dergelijke moeilikheid.

Over de afkortingen Ev. = El. en omgekeerd, zie de Inleiding, p. 7 v.

staan omdat hier *weldaet*, als 't de naam voorstelt, slechts tweemaal voorkomt tegenover *Duecht* passim. Bovendien is het volstrekt niet zeker dat *weldaet* hier de naam voorstelt. Ischyrius vat 't altans zo niet op, zie v.s.s. 1005 en 1009 : *(Foelicitatem* en *solatium).*

Ook vertoont zich in de Eng. tekst 't merkwaardig verschijnsel dat er dramatis personæ genoemd worden die in 't stuk zelf niet voorkomen. Ev. 913 luidt in dit opzicht zeer verdacht : *mercy and petye doeth hym* (Everyman) *forsake* maar hier op wil ik al even weinig nadruk leggen als op El. 865 — zie boven — omdat dit ook in de *Doctours* speech voorkomt, dus als er van allegorie geen sprake meer hoeft te zijn. Maar merkwaardiger is Ev. 16 seq.q. : *Here shall you se how felawshyp and* iolyte *Bothe strengthe* pleasure *and beaute Wyll fade* etc.

Hij die nu voortaan de prioriteit van Everyman zal willen volhouden, zal met deze considerateies rekening moeten houden en o. a. als waarschijnlik aan moeten nemen dat de Eng. auteur *jolyte* en *pleasure* als personages dacht in te voeren maar dit vergat en dat het geven van verkeerde (1) namen eerder op een oorspronkelik schrijver

---

(1) Dat 't geven van " verkeerde „ namen in 't geheel niet voorkomt zou ik niet willen beweren! Ik teken hier op wat ik toevallig tegenkwam. Al de gevallen van " Clokyd names „ — waar de een of ander zich achter 'n aangenomen naam verschuilt; zoo b.v. reeds in de Psychomachia van Prudentius (geb. 348) en verder *passim* in de Dram. Literatuur der Middeleeuwen — kunnen natuurlik buiten beschouwing gelaten worden. Ook op vertalingen is niet te veel nadruk te leggen. Zie b.v. de Homulus van Ischyrius vs. 1443, waar *Decus* voor *Prudentia* gesubstitueerd wordt en zie misschien boven : *Professio* voor *Confessio.* Dat we in de Eng. Nature (ed. Brandl Q. u F. 80) I, r. 13 5 *sensuall affeccyon* hebben in plaats van *sensuality* is aan " reimnot „ toe te schrijven; zie hierboven over El. 865. Ook 't geval van *Bitter Ellende* in de Eerste Bliscap (ed. de Vreese, p. 43) betekent niet veel. In plaats van deze naam komt een paar keer " Ellendicheyt „ voor, maar alleen boven de tekstwoorden, niet in de tekst. Ook 't door elkaar halen van *Avarice* en *Covetise* (Respublica ed. Brandl Q. u F. 80) I, 1, 22 is geen vergissing. Zie *ib.* I. 4, 10. Maar voor twee plaatsen schijnt mij het gebruik van andere namen vast te staan, n.l. eens in het " Cloen v.

dan op een vertaler wijst. De prioriteits-hypothese van Elckerlijk vindt daarentegen steun in de overweging dat een vertaler eerder dan een schrijver zulke fouten begaat omdat we veronderstellen mogen dat een auteur zijn werk beter kent — altans niet minder goed — dan een vertaler.

(Ev. tietel) *in maner of.*

Zie *and is in maner* (n.l. een dokument) *as followeth* Engl. Faust Book of 1592 ed. Logeman, p. 119.

ib. *a morall playe.*

Zie ook r. 3, *by figure a morall playe* en de colophon van L. (p. 88) *this morall playe.* Voor zo ver ik weet is *morall playe* = morality in 't 16e eeuwse Eng. noch niet gevonden. Wat Collier II, 2e uitgave p. 183 en na hem Creizenach p. 458 noot over de naam zeggen schijnt op de Everyman te berusten. In het vroegere Eng. noemt men deze dramas: *moral(s)* of *moral interlude(s). Moralities* schijnt modern ofschoon in 't Frans *moralité* al vroeg voorkomt; v.g.l. b.v. Petit de Julleville, La Comédie et les mœurs en France p. 50 die 't uit 1548 citeert. Ook in 't Nederlands vind ik *moraliteyt* al vroeg b.v. in een plakaat van 27 Januarie 1559, zie de « Flandre Libérale » van 24 Febr. 1896 (Prosper Claeys) en reeds in een kennisgeving van de stad Brugghe in 1465; zie Leuvensche Bijdragen

---

Armoe „ waar *Die welbedrijve een rijck man* (p. 5) verder altijd, ook in het stuk, " *wel bedeghen* „ genoemd wordt en in Everaert's Hoedeken van Marye (No XXV) waar *Zinnelicheyt* ook als *'t Zinnelic apetijt* en *'t sinnelic affexie* voorkomt. Met spellingvarianten als *vrientscip vrienscip* (*ib.* XXXiii, r. 29) behoeft hier geen rekening gehouden te worden. Ik betwijfel of deze twee uitzonderingen volgens 't oordeel van mijn lezers de klem van mijn betoog in de tekst zullen verzwakken.

Verder is noch op te merken dat in Ev. 413 *money* voorkomt waarvoor El. 381 *'t goet* heeft, maar men zie de noot op die regel In Ev. 78 komt *Almes dedes* voor schijnbaar als een dramatis persona; er is niets in de Ned. tekst dat hieraan beantwoordt; men zie de noot op El. 62.

IV, p. 155. *Spelen morael* komt voor in Everaert's *Aragoenoysen* r. 464 en *morale* (zonder meer schijnt 't) in de Prologhe van M. de Casteleyne's Pyr. en Thisbe (Gy) *zult hooren tscheyden ende tverzamelen By gheestelijcken morale.* (A. I. v°). Maar slechts als wij zekerheid hadden dat *a morall playe* niet gevonden worden kan — en wie waarborgt ons dat er morgen niet een voorbeeld opdaagt? — zouden we hieruit in verband met de plaats uit Everaert een bewijs voor de priorieteit van El. kunnen putten. De mogelikheid dat El. oorspronkelik ook 'n proloog gehad zou hebben is niet geheel en al uitgesloten. Zie hieronder p. 18.

Ev. 3. *by figure.*

Uit het weinige dat over deze woorden geschreven is blijkt dat de commentatoren ze niet verstaan. Pollard verklaart ze noch in zijn laatste uitgave = « as to its form » 't geen niet meer dan een gissing is en voor welke betekenis 't hem moeilik vallen zou andere bewijsplaatsen te vinden. *Figure* werd n.l. wel gevonden = « The proper or distinctive shape or appearance (of a person or thing) » (N.E.D. 3) maar niet in die speciale toepassing hiervan, die alleen hier passen zou die dus aanduiden zou van welke vorm het spel was dus = *genre, wezen, soort.* Holthausen die geen gelegenheid voorbij kan laten gaan om een plaats die hy niet begrypt te « emenderen » verandert het (Herrig's Archiv 92/411) in *By figure* of *a morall playe.* Geen van beide hebben aan de betekenis *emblem, type* gedacht waarvan de N.E.D. sub 12 vele voorbeelden geeft en die dan ten minste, zo niet geheel, dan toch iets beter dan de gewone « form » schijnt te passen. Zie nog Respublica ed. Brandl (Q.u F. 80) l. 16 seq.q *The Name of our playe is Respublica ... our meaning ys ....in figure (,) by an allegorye to shewe ...* Dus *in figure* = allegorically? En *By figure* = *By an emblematical representation* (zie N.E.D. 12). Maar zo blijft er noch steeds een kleine moeilikheid die wel 's van gewicht zou kunnen blijken te zijn. Regels 2 en 3 zouden dan luiden : *And*

hear this subject reverently by (of *as to*, N.E.D. 27) *emblematical representation a moral play.* Ik geloof niet dat dit volkomen in den haak is.

Ja, als we hier niet met Engelse maar met Nederlandse woorden te doen hadden! Want d a a r heeft 't woord figuur een betekenis die hier beter schijnt te passen. Zie b.v. Eerste Bliscap (ed. de Vreese) r. 34 vv.: *soe souden wi u geerne... Figuerlic, speelswys, doen besceet Die eerste bliscap; Handel d. Amoureusheyt* ed. 1621 p. 100 (Proloog van het derde spel): *Wy hebben v figuerlyck en speelwijs getoont;* Spiegel van Minne, editie 1577 f° 95 v°. *Men sal v dan tooghen in eender figueren:* Everaert's Aragœnoysen r.r. 70, en vooral r. 81 dat in de samenhang moet worden nagelezen, in verband n.l. daarmede dat « Inwendich Verstant » die *by eenighe figuere* iets moet vertoonen dan *als een weerlic doctuer eerlic gheabytuweirt* opkomt. Zie ook Everaert p.p. 100 en 127 waar we uit de hier geciteerde plaatsen zien wat dit *figuerlic schauwen* betekent. *Hier thoocht men Davidt jncommende binnen Jherusalem met Golias* [*hooft*] *op de punt van zynen zweerde ende vrouwen maechden met harpen* enz., enz. en (p. 127.)

So men elck fyguerlic hier zal thooghen. Pausa figuere.

Hier moet staen Anon jnt harnasch met de croone op 't hooft enz., enz.

Uit al deze plaatsen die b.v. uit de Spelen van Zinne (1) met tal van andere vermeerderd zouden kunnen worden blijkt dat *figuurlic, in eender figueren, by eenighe figuere* de betekenis heeft van *speelsgewyze,* niet met woorden

---

(1) Zie b.v. ib. ed. 1539, sign. K. 4, r° en voor 't woord *tooch* de volgende mij door Dr de Vreese verstrekte plaatsen: twaert bevolen... toghen te toghene (1462) bij de Vlaminck, *Roosje*, 232; *Ende dan alle ghenouchten hier ghedaen bi den ambachten ende neeringhen van deser stede van habatementen, vyeren te makene, toghen te toghene* (1519) *ib.*, 68; *Aaen Anthonis Neemgheer..... " die een tooch maecte up ende vóór zijne camere* „ (1519), ib. 69; *An de zorghers van de wicken binnen deser stede, ter causen dat zylieden de processien up de Sint Jans dach zesthien hondert verciert hebben met tooghen ende andersins, liij lb. par.;* Rekeningen v. Meenen, 1600-1601, fol. 18.

maar « en action » (Zie Verdam. M.n.l. Wdb. in voce *figuerlike)* en dat *figuur* zelf in een betekenis voorkomt veel minder abstract dan die we voor 't Engels vonden, n.l. die van de voorstelling zelf, de voor de voorstelling nodige zaken, de *tooch,* het « kunst en vliechwerk » de tooch met alles wat er bij hoort.

Wij zien dus dat men bij El. = Ev. niet op die moeilikheid stuit die men bij Ev. = El. ontmoet. Dat er n.l. een N.d.l. proloog bestaan k a n hebben, zal hieronder bewezen gevonden worden. Zie de noot op *morall playe.*

Ev. 4,5 : *shewes : it is*

Kölbing (E.stud 21, 170) wil hier *shewis* lezen. Dergelijke vormen komen verder in Ev. niet voor. Die verandering is dus niet waarschijnlik en ook niet nodig. Assonance komt meer voor o.a. n.l. in *swete-wepe* r. 13/14; 19/20? zie *infra* p. 18; *everyman-mansyon* (52/53, waar en in welke dergelijke, hier onder te noemen gevallen, Kölbing konsekwenterwijze veranderingen aan moest brengen); *ryches-iustyce* (60/61), enz. cf verder r.r. 66/67, 68/69, 212/213, 335/336, 351/352, 387/388, 436/437, 478/479, 503/504, 573/575, 601/602?, 645/646, 663/664?, 737/738, 769/770, 777/778, 804/805, 863/864.

Ev. 5 *endynge.*

In r. 11, 471 (en ook wel in r. 301, zie de noot) heeft het woord natuurlik de gewone betekenis van eind, maar hier in r. 5 zal het wel = « dood » zijn, waarvoor de N.E.D. o.a. een voorbeeld uit de Digby Mysteries citeert. Zie ook ib. *ending-day* = *dying-day.*

Zie ook de noot op Ev. 598.

Ev. 7 *wonderous.*

Voor de samengetrokken vorm *wonders* in L. zie Hamlet II. 1. 2, de folio lezing: *You shall do maruels wisely.*

Ev. 16 *iolyte.*

Zie boven ad *Dramatis personæ* p. 13.

Ev. 18. *vade.*

Als deze *v* in John Scott's uitgave (zie mijn Introduction p. VI, sub 3°) geen drukfout is voor de *f* (b.v. in L.) kan die op rekening te stellen zijn van John Scott.

Skeat (zie zijn *Notes on English Etymology*, p. 311) meent dat de vorm *Vade* aan de Nederlandse vorm *vadden* (zie Kiliaan) te danken is. Dit is zeker van belang en zou er op schijnen te wijzen dat de tekst van Scott de oudste is.

Dezelfde uitdrukking vind ik in « Common Conditions » ed. Brandl (Q. F. 80) r. 525 : *Ifade as doeth the flowers in Sommers daie.*

Hoewel 't verwelken van een bloem in Mei zeker iets ongewoons is durf ik toch maar niet zonder verdere steun in r. 18 lezen : *Wyll fade from the as flower in summers day*, hoe verleidelik dit ook is.

Ev. 19 *kenge.*

De vorm komt meer voor — zie b.v. de N.E.D. — en 't kan dus assonance zijn. Anders ligt de verandering *kynge* voor de hand. Voor *heven* zie *Hevene trone* in Castle of Perseverance (Pollard's Engl. Miracle Plays p. 200).

Was er een proloog in Elckerlijc?

Het is hier de plaats, nu de gehele Engelse proloog besproken is, na te gaan in hoever het waarschijnlik geacht kan worden dat er indertijd ook in 't Nederlandse stuk een proloog bestaan zou hebben, die dan — misschien! — vertaald zou zijn geweest uit het Engels (indien Ev. = El.),

die daarentegen ons in vertaling bewaard zou kunnen zyn (El. = Ev.) in Ev. l.l. 1-21. In een noot op p. XXVIII van mijn paralleluitgave heb ik die vraag besproken. Ik geloof nu niet meer, zo als tien jaar geleden, dat iets ons beletten zou 't bestaan van die voorrede aan te nemen. Ik moet dus hier aantoonen dat mijn l.l. aangegeven gronden geen steek houden.

Zo als ik *l.l.* reeds opmerkte, is de Lat. *Prologus* in hoofdzaak = de Engelse Messenger's Speech. Bovendien is de Lat. tekst een vrije bewerking van de Nederlandse tekst. Onder die omstandigheden ligt het voor de hand aan te nemen dat er eens een Nederlandse proloog geweest zou zijn en is het dus niet onmogelik dat er in de Engelse Messenger's Speech (hypothese El. = Ev.) Batavismen of Belgicismen gevonden zouden worden. Vooral wanneer er, zoals nu, hoop ik, blijken zal, geen enkele consideratie is, die deze veronderstelling op zich zelf onwaarschynlik, laat staan onmogelik, maakt. De bewering op p. XXVIII van mijn uitgave : « the prologue is expressly said to be « per Ischyrium » is n.l. alleen dan maar juist als men die woorden *per Ischyrium* anders opvat dan ik toen meende te moeten doen. De volle tietel luidt : « Prologus sive argumentum Asclepiadeum Choriambicum in fabulam Homuli, per Ischyrium ». Als we nu bedenken dat er al een oorspronkelike voorrede van Ischyrius (Christianvs Ischyrivs ad Lectorem pium & Candidam iuuentutem) een *Ogdoasticon Evsebii* en een *Distychon Ischyrii* (niet *per Eusebium* en *per Ischyrium!)* voorafgaat, dan kan er geen twijfel meer overblijven, dunkt me, dat de tietel van onze proloog aangeeft dat die vertaald is, bewerkt is « per Ischyrium » naar 't Nederlands.

Ook uit het verschil van rymschema tusschen de Engelse proloog en de Engelse tekst is geen argument *contra* af te leiden. Want in véel Nederlandse moraliteiten komt, 't geen trouwens niets vreemds is, 't voor dat de proloog met een ander rymschema geschreven is dan het stuk zelf. Ik citeer hier één enkel geval dat voldoende zijn zal. 't Is n.l. een hoogstbelangrijk stuk voor ons doel omdat het

zeker even oud is, — zoo niet ouder! — (1) dan de Elckerlijc. Ik bedoel de door Professor Scharpé onlangs afgedrukte moraliteit van A. de Rovere (Leuvensche Bijdragen IV p. 155 v.v.) Daar is het rijmschema van de proloog : a.a. b. c.c.c. b. d.d.d. e. f.f.f. e.e. g.gg. h. j.j.j. k. l.l.l. k.k. En de tekst zelf heeft eerst ééns de bekende rondeel-vorm waarover men hier onder gehandeld vinden zal (zie p. 156) en daarna geregeld : aa bb cc dd ee ff enz.

Hiermee heb ik natuurlik niet willen bewijzen *dat* er een Nederl. proloog bestaan heeft maar alleen dat er tegen deze op zich zelf waarschijnlike hypothese géen bezwaren bestaan en dat we met de mogelikheid ervan dus rekening kunnen houden. Zie ook de noten op Ev. 31 en El. 62.

El. 1. *Ick sie bouen wt mijnen throne / dat al dat is int smenschen persone.*

Het zelfde motief als de opening hier in El. r. 1 vv., is te vinden in het spel van *Trudo*, zie de speelaanwijzing bij r. 1204. (Kalff, *Trou moet blijcken*) en het motief dat de mens slecht wordt en in zonden leeft in de Handel der Amoureusheyt IV. 4 (E. e. 8. r°).

Ischyrius heeft niets dat letterlik met El. 1 en 2 overeenstemt. Vreemd treft 't dan in de Duitse bewerking van Ischyrius door Jaspar von Gennep (ed. Norrenberg) p. 4

---

(1) De Rovere stierf in 1482. In 't stuk zelf kwam een aanduiding voor van 't jaar wanneer 't geschreven is, maar die werd door C. Everaert (die 't in 1527 afschreef) veranderd. Prof. Scharpé kan dus alleen " vaststellen dat het (stuk) geschreven is geworden gedurende de twintig of vijf en twintig jaren welke den dood van zijn steller voorafgingen „. Waarom niet wat langer? Men merke op dat de Rovere in 't jaar 1465 een jaargeld van 6 pond van de stad Brugge kreeg, omdat hij toen de stad reeds "*langhe jaren* ten diversschen stonden wel ende hoofschelicke ghedient..... ende menighe ghenouchte van spelen van goede moralitheten ende van anderen eerbaren esbatementen ghedaen ende ghespeelt... ende diverssche andere blijde rhetorike gheuseert „. — " Lange jaren „ En wat er verder staat duidt op veel werk. De mogelikheid is dus niet uitgesloten dat het stuk vrij wat ouder is.

niet alleen de speelaanwijzing te lezen dat « *Got spricht vs dem thron* », 't geen desnoods noch uit de situatie verklaard kon worden, maar ook ib. r. 388 : *Nu sehe ich hin aus meinen hohen thron* (1), *Wie al was ist ins menschen persoon, — (begert)* en dan wijkt hij af. De slaafse vertaler, — ik zou met 't oog op sommige woordvormen zelfs willen zeggen : de (S.V.V.) « transliterator »! van v. Gennep's tekst in 't Nederlands (zie Serrure's uitgave in de Vl. Bibliophilen II n° 6 p. 17, leest dan ook : *Nu sie ich aff uut mijnen hogen troon Hoe 't al was is in 's menschen persoon* (Begeert) enz.

't Toeval is in de wereld niet uit en is er lang in geweest. Wij moeten dus onderzoeken of er andere sporen zijn in v. Gennep's tekst die er op wijzen dat hij de Nederlandse tekst van Elckerlijc gekend zou hebben. Dit is door mij (zie mijn uitgave p. 98) beweerd maar toen niet bewezen. Ik som dus hier die plaatsen op — waar nodig met twee of drie verschillende teksten naast elkander — waaruit men zien kan dat dit inderdaad zo schijnt te zijn.

Eerst een enkele opmerking over van Gennep's werk.

De eerste uitgave van de Nederduitse tekst is van 1540; zie Norrenberg p. 35. Wat Norrenberg in zijn epilegomena van de verhouding van onze verschillende teksten zegt — grotendeels op voetspoor van Goedeke — is verward en tendele verkeerd. Zijn onderzoek van de bronnen voor de addities van v. Gennep is interessant. Ons stuk dat pas in 1892 door mij meer bekend werd gemaakt kon hij dus niet als bron kennen of herkennen. Onjuist is wat hij op p. 44 zegt, dat pas met r. 595 de bewerking begint van den « Homulus van Diesthemius » (waarmee hy de Lat. bewerking van Ischyrius bedoelt). Die begint met r. 376.

Ik wijs hier op een hoogstbelangrijke studie van Willy

---

(1) Zie ook, v. Gennep's voorrede r. 77 en zijn addities in de 3e uitgave van 1554 (ed. Norrenberg, p. 37, v.) na r. 166 : *Was wi hier unnützlich verthoin Got sicht es als in seinem throin.* Ib. p. 39 de noot op r. 592.

Scheel, *Jaspar van Gennep und die Entwicklung der neuhochdeutschen Schriftsprache in Köln*, opgenomen in het door Dr Joseph Hansen uitgegeven 8ste Ergänzungsheft van de *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, (Trier, Linz, 1893).

Wat nu de overeenstemming tussen v. Gennep en Elckerlijc aangaat, vergelijke men :

El. 19-20 : *Elckerlyc leeft nu buyten sorghen Nochtans en weten si ghenen morghen met* v. Gennep 406-407 : *Si leben sonder alle sorgen, Dannach wissen sei keinen morgen.* 't Latijn wijkt hier af (1) zo dat de overeenstemming, in v. Gennep's tekst niet aan zijn bron te danken kan zijn.

El. 24-28 : *Daerom wil ic nu... Rekenninghe van elckerlijc ontfaen Want liet ic dye werelt* (2) *dus langhe staen... Tvolc souden werden argher dan beesten* en v.G. 607-609 : *Drum wil ich nu rechnung* (Lat. *calculum) von im empfangen Want lis ich in also leben langer, Er würt arger werden dan ein beest.* (Ischyrius : pejus *Quam in beluam degenerabunt stolidam* (v.s. 82).

El. 46 (mijn doot) *die niemant en spaert en v.G. 613 :* (Tod) *der niemant spart.*

El. 57 : *ick wil ter werelt gaen regneren* en v.G. 642 : *Ich wil nu in der welt gaen regneren.*

El. 76 : *Al hebdi sijns vergheten alst blijct Hi peynst* en v.G. 678 : *Al hast du siner vergessen, als man wol sicht, Er vergist... nicht.* Ischyrius : *Deus quenquam sui oblitum haud negligit vnquam.* (vs. 144).

El. 128 : *V en mach baten smeken oft kermen* en v.G. 748 r.r.: *Es hilft kein rufen noch weinen... Ich fragen nit na kiben of na karmen.*

El. 150 : (Allendich katijf) *waer sal ic vlien Dat ic af quame deser groter sorghen* en v.G. 778. V : ... *war*

---

(1) Waar ik voortaan bij mijn bewijsplaatsen 't Lat. niet noem, betekent dit, dat 't even als hier afwijkt. Alleen bij twijfelachtige plaatsen haal ik 't aan.

(2) Zie de noot op El. 26.

mucht ich flehen Das ich diser grosser sorg abkeme (men merke de afwezigheid van rijm op).

El 163 V.: *Ay elckerlijc wat dede ic ye gheboren Ick sie mijn leuen al verloren* en v.G. 794 v.: *O we, das ich ee wart geboren, Ich merck doch nu, min leben ist verloren.*

Men vergelijke verder de volgende plaatsen (1) El. 175 met v.G. 820 (voor v.G. 817 heeft Ischyrius 't equivalent *Ah tempus abit* r.r. 305); El. 182 met v.G. 827; El. 192 met v.G. 845; El. 197 v. met v.G. 850 v.; El. 213 met v.G. 875; El. 255 met v.G. 953; El. 269-273 met v.G. 964-969 (maar 't geval kan twijfelachtig schijnen; zie Ischyrius: *Per sanctum Osyrim, ne vestigium quidem aut latum pedem, Dum tuos spiritus vitales motitasset artus, Nulla vnquam tam acerba fortuna obtigisset, Quae me tui Homule faceret desertorem. Nunc te cœleste comitetur praesidium. Abeundum est mihi, te valere cupio;* vss. 486-491); El. 275 met v.G. 1002; El. 307 met v.G. 1038; El. 368 *(Dat sal ic v beteren)* met v.G. 1089; El. 371 met v.G. 1091; El. 381 — men zie de noot *ib.* — met v.G. 1097; El. 396 met v.G. 1142; El. 449-450 (Tvare alst mach) met v.G. 1324; El. 473 (men zie de noot *ib.*) met v.G. 1351; El. 498 met v.G. 1378; El. 507 *(valt haer te voet)* met v.G. 1390: *fal ir zu fuss;* Ischyrius heeft: *Genibus procumbe illius ante pedes,* v.s. 844; El. 520 met v.G. 1399; El. 534 (zie de noot *ib.)* met v.G. 1410; El. 545 *(Elckerlijc hoe suer dat v wert)* met v.G. 1424 *(Homule wie sur dirs wirt)* maar men vgl. 't Lat. vss. 943 seqq.; El. 549 v. met v.G. 1552 v.v.; El. 603 v. met v.G. 1606 v.; El. 605 v. met v.G. 1610-1615; El. 611 met v.G. 1619; El. 626 met v.G. 1643 en 1645; El. 628 met v.G. 1649; El. 655 met v.G. 1688; El. 680 met v.G. 1707; El. 682 met v.G. 1710 v.; El 699 met v.G. 1718; El. 703 met v.G. 1721; El. 711 met v.G. 1724; El. 713 v. met v.G. 1726 en 1730;

---

(1) Om niet onnodige ruimte te beslaan en onnodige tijd van mijn lezers te vergen, geef ik verder alleen de plaatsen op en schrijf alleen die uit, welke om de een of andere reden bizonder merkwaardig zijn.

El. 735-738 met v.G. 1738-1740 en v.G. 1729; El. 741 (zie de noot *ib.*) met v.G. 1788.

El. 757 *(pelgrimagie seer* strange) met v.G. *(ein swar reis)* maar dit kan toeval zijn; men v.g.l. 't Latijn v.s.s. 1330 seq.q.; El. 766 met G. 1820, Lat. *puluis* (v.s. 1348); El. 786 met v.G. 1867 (lat. *euellas*, v.s. 1396); El. 790 v.v. met v.G. 1870-1872; El. 796 met v.G. 1876; El. 807 *(Tes verloren ghevroescapt claer)* met v.G. 1888 : *Es ist verloren dass du langer rufest Verstant*, Ischyrius : *Incassum indagatur Prudentia*, v.s. 1427; El. 837 v. *Neemt exempel aen diet hoort ende siet Ende merct hoet nv al van mi vliet* met v.G. 1938 : *Nemt an mir exempel al dis hört oder sehet Merckt, wo al ding on* (= ohne) *mein Dugt von mir fliet;* El. 858 met v.G. 2059.

Ten slotte verwijs ik naar El. 863 *Coemt wtuercoren bruyt* dat te vergelijken is met een regel die alleen in de 3e uitgave van v. Gennep's tekst voorkomt, men zie Norrenberg's uitgave p.p. 36 v.v. Hierbij valt vooral op te merken dat die regel in kwestie — Komt vserkoren brut; p. 39 — gesproken wordt door « Den Engel » welke personage in v. Gennep's eerste uitgave niet voorkomt en dat El. 863 door « Die ynghel » gesproken wordt. Als men dan verder onze *naeprologhe* die niet in 't Lat. voorkomt (El. 871 v.v.) vergelijkt met v. Gennep's tekst en zijn addities in de 3e uitgave en daar enige *Anklänge* in ontdekt (die ik nu niet verder in bizonderheden aanwijs) dan zal men mij wel niet 't recht ontzeggen, mijn hypotese, dat v. Gennep de Nederlandse Elckerlijk voor zich had liggen, als bewezen te beschouwen en daarvan bij mijn verdere onderzoekingen gebruik te maken.

El. 3. *wt vresen* (1)

wt = zonder, had ik in mijn eerste uitgave gezegd. Deze « onzinnige » uitdrukking zo als Dr de Raaf die

(1) *Wt wesen* van Campbell's beschrijving (zie mijn uitgave p. X, XI) zal wel 'n drukfout of schrijffout zijn.

noemt « ware (volgens hem, p. 4) kwalijk te motiveeren » in den zin van : zonder vrees. Professor Kalff zendt mij intussen, twee plaatsen die ik hier met zijn opmerkingen er bij overschrijf :

Lekensp. II. C. 43, vs 21 zegt Jezus : Uut uwen rechte ben ic algader » etc. Ik kan dat niet anders opvatten dan : ik heb niets uit te staan met, sta b u i t e n uw recht. In het *Devoot en Profitel. Boecxken* (herdruk Scheurleer) p. 260, 7e couplet vs 1 : « Ut vrienden ende maghen // In soe conden daghen « Wat is dat anders dan : *zonder ?* » En verder verwijst Kalff mij naar *ut haer verstant* (Bijdragen voor de geschiedenis v. h. Bisdom Haarlem XI, 70) en *ut... alles leeds* (Leven v. S. Lutgardis, ed. v. Veerdeghem, III, 2338 v.).

Vergelijk ook noch Elckerlijc r. 60.

Zo hoeven we dus niet meer met Dr de Raaf *wt* te verklaren als = het tweede gedeelte van *(with)out* ! De uitdrukking is bovendien bijna letterlik in 't Lat. weergegeven : *timoris inanes* (vs. 60).

El. 3 *onbekent.*

Mijn verklaring van dit woord in mijn eerste uitgave : *unacknowledged* of *without having confessed*, is gebleken geen steek te houden. Zie Moltzer N.d.l. spectator 1892 n° 9, Kalff Taal en Letteren 4, 117 en nu Verdam M.n.l. Wdb *in voce*. Interessant is de verwijzing van Kalff naar *onbekennend* = onvriendelik, stuurs ; maar aangezien deze betekenis noch niet voor *onbekent* gevonden is moet ik die hier ter zijde laten. Dat *ondankbaar* hier past (Jezus ziet dat alle mensen zonder vrees, ondankbaar, leven) zou ik niet willen beweren. De andere, door genoemde commentatoren opgegeven, betekenissen (zie Verdam Mnl. Wdb.: dom, onwetend, verblind, ruw, wild, woest, barbaars) passen allen goed. Waarom n.l. onze plaats met de grond-

betekenis van deze alle : dom (1), een « ongerymdheid » zou bevatten zo als Dr de Raaf (p. 4) opmerkt, had hij wel eens nader mogen toelichten. Ik wil hier bizonder de aandacht vestigen op een door Verdam opgegeven betekenis, die hij voor Rúusbroeck aanneemt (zie col. 233 bovenaan, n.l. *buiten het geloof staande)* en vragen of deze betekenis ook niet beter passen zou (dan *ruw*) in de door Verdam *ib.* aangehaalde plaats uit *Amand*, n.l. *Onbekent volc van gheloove* (heidenen). Ik citeer hier ook de korresponderende regel uit Ischyrius *Omnes exorbitant in peius, defluunt timoris inanes.* De Nederlandse regel acht ik zo met Kalff & Moltzer volkomen in orde terwijl het mij volkomen onjuist toeschijnt, die met de Raaf (gevolgd door Verdam, col. 234, aanm.) tot broddelwerk te verklaren.

Wel geef ik Dr de Raaf toe (zie al Taal en Letteren 1898 p. 142) dat ik met dit voorbeeld mijn hypothese niet bewezen had.

Zal nu een « onbevooroordeelde vergelijking (van de twee plaatsen met Dr de Raaf l.l.) ons tot de gedachte brengen kunnen dat... *unkynde* op den klank af door *onbekent* weergegeven » is, dan moet men niet alleen eerst bewezen hebben dat de bovenstaande verklaring van El. 3 onjuist is, maar ook dat *be to me vnkynde* werkelik « een zeer goeden zin » oplevert. En 'n studie van het artikel *kind* a. in de N.E.D. leert dat dit volstrekt niet bewezen is! De constructie met *to* komt n.l. alleen voor by de betekenissen *onvriendelik* II *ingeboren* (I. b.) en *verwand* (I. d.) die hier geen van tweeën passen. Want *pace* Dr de Raaf is *not unkind* noch niet = vijandig. En

(1) Een plaats die zeer duidelijk spreekt voeg ik hier noch bij uit een Brussels ms. (Kon. Bibl. II. 219, fo 15) uit het midden der 16e eeuw : Wat meendy dat Godt // is soo onbekent dat hy sijnen gheest tot leecken sent so ware hy blent // en mal gheheel.

welke van de andere betekenissen, door Murray opgegeven, hier passen kan zou ik niet weten te zeggen (1).

Dr de Raaf's hypothese Ev. = El. stuit hier dus op moeilikheden, die bij El. = Ev. niet bestaan.

Ev. 29. *My lawe that I shewed.*

Holthausen (Herrig's Archiv 92, 411) leest *love* in plaats van *lawe*. 't Klinkt zeer verleidelik maar als we aan de betekenis *justice or correctness of conduct; manner of life* (2) denken die blijkens de N.E.D. (in voce, sub 15 en 16) 't woord *lawe* heeft, dan aarzel ik toch Holthausen's conjectuur over te nemen. Ik vermoed n.l. dat er op een zeker ogenblik wel voorbeelden bekend zullen worden waar de hier passende betekenis (waar in verband met l. 28, 't bovenstaande al zo héel dicht bij komt) aan toe te kennen is.

Ev. 31. *I hanged bytwene two theues.*

In de Nederl. tekst is hiervoor geen equivalent te vinden. En 't zou zeker heel gemakkelik als een additie van de Eng. vertaler (El. = Ev.) te beschouwen zijn, door ideeënassociatie met El. 9 ontstaan of wel (Ev. = El.) is er niets geen bezwaar om aan te nemen dat de Nederl. vertaler 't om de ene of andere reden weggelaten zou hebben.

Maar ook in 't latijn komt iets over 't *hangen* voor *Commeministine in cruce expassi redemptoris*, vs 66, en daardoor in v. Gennep r. 400. (*Denck wie ich am creuz hab gehangen)* en hoewel natuurlik Ischyrius evengoed

---

(1) Men vergelijke overigens Ev. 309 v. : *It is sayd in prosperyte men frendes may fynde whiche in adversyte be full vnkynde = die ter noot niet zeer en dient.* El. 281. Hierin ligt natuurlik niet de minste moeilikheid.

(2) Aan *mercy* (*ib.* sub 20 *b*) laat zich helaas, wegens de betekenis-ontwikkeling, niet denken.

als mijn hypotetiese Eng. vertaler geacht mag worden dit uit El. 9 te hebben kunnen uitwerken — beide hadden 't desnoods ook zonder hulp van El. 9 kunnen vinden! — is de coincidentie zo dat we aan de mogelikheid kunnen denken, dat er tussen El. 9 en 10 een passage uitgevallen zou zijn. Zie de noot op El. 62.

Ev. 33 *I heled theyr fete.*

Geen equivalent in 't Nederlands, in Ischyrius of in v. Gennep. Terecht vraagt Holthausen (H. A. 92/411) welke *feet* hier bedoeld kunnen zijn en aangezien hy dit niet weet verandert hy maar aanstonds in *heled their smarte,* onder verwijzing naar r. 528, die noch wat vorm, noch wat betekenis aangaat hiermee iets te maken heeft. Mocht *fete* werkelik onverklaarbaar blijken dan ligt 'n verandering als *I heled them seke* of beter noch : *I heled their feith* voor de hand. Maar de vraag is of *feet* niet kan blijven staan. Aangezien in deze rede Jesus over zijn kruisiging spreekt zullen die *feet* wel Christi *feet* geweest zijn en dan worden we er toe gebracht aan te nemen dat *they... my* gestaan heeft in plaats van *I... theyr.* Maar dan past *heled* noch niet goed in de samenhang. 't Is niet onmogelik dat we met één verdere zeer kleine verandering erkomen : *they* held *my feet* geeft zin en wel naar 't schijnt een mystiese in verband met een plaats uit het evangelie van Matthœus XXVIII, vs. 9 *And they* (n.l. Maria Magdalena en de andere Maria) *came and held him by the feet and worshipped him.* En zie voor de symboliese betekenis hiervan het hoofdstuk over de opstanding in de Golden Legend. Ik citeer Caxton's bewerking (ed. Dent. vol. I p. 93 v. « (Christ) said to (the Maries): *Avete, God greet you and then they approached him and held his feet. And that is the figure of humble prayers. To whom our Lord appeared as well for the reason of the nature as for the reason of the affection. For they held his feet which signifieth the affection of*

the heart. Maar past deze symboliek wel in de samenhang? Ik durf niet ja zeggen! Vindt men dat de samenhang een uitdrukking eist die even als b.v. wat er op volgt op fysieke smarten slaan moet dan moeten we vragen of *They* nailed *my feet* ook de oorspronkelike lezing geweest kan zijn (1).

El. 10-15 = Ev. 36-39.

Van de Raaf (p. 73) neem ik de verklaring van de Nederlandse tekst over die mij beter toeschijnt dan wat bij mij op p. 91 van mijn uitgave te lezen staat (hoewel Kalff, Museum 1897 col. 179 aan *opdoen* twijfelt: ik weet niets beter!) en dus ook zijn emendatie en interpunctie. Ev. 37, 38 schijnt niet volkomen in orde. Lees in r. 37 *And* voor *as* of in r. 38 *made* voor *be made.*

El. 18. *donnosel.*

Hoewel *onnosel* natuurlik wel op Christus slaande voorkomt (zie b.v. Kalff's uitgave van « *Trou moet blijken* » 52/636 en Verdam 5,844) kan ik moeilik begrijpen hoe 't woord hier op Jesus slaan zou, zo als de Raaf (p. 73 en 85) beweert. De regel zou dan betekenen: Christus heeft mij (Christus, want de « God » die spreekt is God de zoon en niet God de Vader!) geklaagd. Ischyrius vertaalde dus juist. Zie ook Kalff, Museum 1897, col. 179.

El. 19,20

Zie v. Gennep r. 406, 407.

---

(1) Zo stond de verklaring van Ev. 33 geschreven toen ik toevallig (in Stoett's *Spreekwoorden*, p. 679) 't daar slechts terloops genoemde *God by de voeten hebben* = m.n.l. *God in sine handen hebben* tegenkwam. Dit komt hier misschien bij te pas.

Ev. 44. *All that lyueth apperyth faste.*

Apperyth = arghert van El. 23. Holthausen (H. A. 92/411) noemt dit vermakelikerwijze een *Druckfehler* für *impairyth*. De N.E.D. geeft voor 't werkwoord en afleidingen ruim twintig voorbeelden. Altemaal drukfouten?

Ev. 45. *all the haste.*

Pollard (Miracle Plays) vergelijkt l. 828: *at the lengthe.*

El. 26. *dye werelt.*

Een volkomen equivalent van *people* van Ev. 47. Zie v. Gennep r. 608 *Want lis ich in also leben länger* en Ischyrius vs. 81.

El. 27. *in desen leuen.*

In verband met de Lat. vertaling *voluptari* (vs. 81) zou *leuen* wel de ook bij Verdam besproken betekenis *vleselik genot* kunnen hebben. In dat geval zou (bij El. = Ev.) de vergelijking tonen dat de Engelsman onjuist vertaald had. Maar Ev. 48 is op zich zelf volkomen in orde en bij Ev. = El., zou Dorland gemeend kunnen hebben er deze betekenis of 'n andere in te vinden. De plaats bewijst dus niets voor de eene of de andere hypothese.

Ev. 49. *moche worse than bestes.*

Men vergelijke *Mankind* (ed. Manly) r. 160: *I preve by reson thei be wers than bestes.*

El. 30 v.v. *Myn puer gheloue* etc.

Nemen we met Dr de Raaf (Appendix p. 85) aan dat de ene Eng. regel (Ev. 51) hier bij de vertaling (Ev. = El.)

tot vijf uitgedijd is, dan moeten we bij de Nederl. vertaler een grote inzettingskunst (s.v.v.) veronderstellen want r. 31 staat in nauw verband met r. 30 en r. 34 met *Omdat ick hoepte* van r. 35.

Verder merk ik op dat r. 33 merkwaardig overeenkomt met Ev. 29 zo als Holthausen die geëmendeerd heeft. Men zie de noot hiervoor p. 27.

El. 32. *Het staet te couden.*

Zie Wap. Mart. I 236 (Verdam) : *dogede grote coude* (= grote ontberingen getroosten) dus is het misschien = het begint te minderen?

El. 39. *Dat icse so costelic hadde ghemeent.*

Dr Kalff heeft op deze plaats de aandacht gevestigd (T & Let. 4/119) als een, waar uit ook blijken zou dat El. = Ev. Blijkt dit juist te zijn, dan begrijpen we waarom Ev. 56 zo ongewoon lang is en waarom we hier van *pleasure* horen dat er hier wel erg oneerbiedig inkomt (zou Jesus werkelik 'n bedankje verwachten voor de *pleziertjes* die hy de mensheid permitteert?) Want dan zou pleasure eenvoudig 'n invoeging blijken te zijn alleen om *ment* (= *ghemeent*, dat de Eng. niet scheen te begrijpen) altans enige zin te geven, dan kunnen we ook met *traitours deiecte* (Ev. 55) als vertalings stoplap meer vrede hebben dan als 't oorspronkelik was. Want welk verraad steekt er nu in God niet dankbaar genoeg te zijn? Maar dit alles bewijst El. = Ev. niet, want, helaas! stoplappen zijn ook in oorspronkelike stukken niet zeldzaam. Zie de Raaf p.p. 9 en 20 die evenmin argumenten brengt als Kalff.

El. 43. *Ende verblent int aertsche goet.*

Tegenover *verblent* hier staat *cumbred* in Ev. 60. In El. 4 staat tegenover *verblent* Ev. 25, *blynde*. Zou Ev.

gestraft moeten worden omdat hy is *cumbred* with worldly riches? Dit is wel enigsins verdacht maar ik citeer de plaats hier zonder er bizonder gewicht aan te hechten.

El. 44. *dat ic.*

ic schijnt in de Nederlandse teksten uitgevallen te zijn; v.g.l. Ev. 61.

Ev. 73. *truely out serche.*

Ik vestig de aandacht op de lezing van L: *cruelly.* Bedenkt men n.l. dat de tekst van Ischyrius (v.s. 102) heeft *Impiger et rite* = rusteloos en juist zo als 't behoort = *sonder cesseren* El. 58. en dat *cruel* in 't meng. voorkomt = *strict rigorous* dan is er met 't oog op het laffe niets zeggende *truly* véel voor *cruelly* te zeggen.

El. 57. *ick wil ter werelt gaen regneren.*

Ev. 72 heeft: *I wyll in the worlde go ren ouer all.* Wel is waar zou ik niet willen beweren dat de Engelse regel alléen met behulp van de Nederlandse verklaard kan worden, maar ik blijf er bij dat deze regel in 't Engels veel minder krachtig is dan in 't Nederlands. Al zou die dan ook geen ongelovigen overtuigen van El. = Ev., vreemd is het deze te zien aanhalen — zie de Raaf p. 15 — als « bewijs » voor Ev. = El. Dat bovendien de enige grond waarop Dr de Raaf (p. 4) steunt om mijn redevoering te verwerpen, — uit de samenhang zou, volgens hem, blijken dat « deze uitdrukking hier alles behalve thuis hoort » — dat deze steun voor hem wegvallen moet, is door Professor Kalff in Taal & Letteren (4,119) en later noch in het Museum (5, *col.* 178) duidelik aangetoond. Ik geef hier noch enige plaatsen voor *regneren* en afleidingen waaruit ten overvloede blijken zal dat 't woord niet alleen in de overdrachtelike techniese beteekenis van *heersen* (van ziekten, *enz.*) maar ook in 'n meer algemene zin veel voor-

kwam. Men zie Everaert (ed. Muller en Scharpé p.p. 89, 141, 226, 247 [*dat coopmanscepe reyngneide vry ende vranck; ghy (scamel ghemeente) zout... liever met my* (trybulacie) *hebben reyngnacie; in 's werelds reyngnacie; zou volcht de munte ter hoochster reyngnacie*] en een h.s. van de Kon. Bibl te Brussel (een drama uit het midden van de 16e euw) II. 129 f° 85... *sal afionstich gheest daer hebben regnatie.*

Dat de zeer gewone vorm *ren* = mod. *run* ook (zie b.v. Strattmann-Bradley *in v.* rinnen) onze Engelsman bekend is blijkt uit Ev. 844 waar *ren* aan 't Nederl. *vliet* beantwoordt.

El. 60. (Zie de noot op Ev. 82, hier onder).

El. 62. *Daer wil ic tot hem gaen met snellen keere.*

De emendatie *geere* ligt voor de hand met 't oog op Ev. 76 : *darte* en de corresponderende regel in Ischyrius *Et quibus effodiam iaculis oculos et cuspide jecur* (v. 109), vooral als men bedenkt dat 't woord *geere* zeldzaam schijnt te zijn (zie Verdam *in voce)*, zo dat de « corruptie » in *keere* dan al heel gemakkelik te verklaren is.

In verband met de hypothese El. = Ev. zouden we dan geloof ik werkelik moeten besluiten dat de tekst, of teksten, waaruit de Engelsman en Ischyrius vertaalden werkelik *geere* had, zo als ik al in mijn uitgave vermoedde, — want 't zal wel niet aan te nemen zijn dat beide *keere* voor zich hadden maar *geere* lazen en vertaalden. Hij, die aan Ev. = El. gelooft zal daarentegen aannemen, dat Dorland *darte* door *geere* vertaalde waaraan in 't Latijn *iaculis* en *cuspide* beantwoordde.

Zo kan het schijnen alsof de hier gegeven interpretatie van r. 62 met beide hypothesen in de schoonste harmonie is en dus noch voor noch tegen de prioriteit van een der twee teksten spreekt.

Maar Dr de Raaf op p. 73 van zijn dissertatie merkt op

dat « een « snelle spies » in den samenhang (1) van den ndl. tekst niet al te goed te pas komt » en met deze opmerking zette hij (bij mij) een balletje aan 't rollen dat geloof ik 'n heel andere kant uit zal blijken gegaan te zijn dan hij meende en dat zeker tot ook voor mij hier onverwachtte resultaten leidde.

« In den samenhang van den ndl. tekst » zou 't niet passen. Dus wel in die van de Engelse tekst? vroeg ik mij af, — want die is volgens Dr de Raaf 't origineel en daar komt *darte* voor. Inderdaad vindt men daar 'n andere samenhang n.l.: *I wyll stryke with my darte his syght to blynde.* Maar toen ik nu de lat. tekst noch eens voor mij nam, trof mij daar in dit verband 't woord *oculos* en een verdere vergelijking van 't Lat. leerde dat (ib. vs. 119) *Nec amat cœlum, nec odit tartara* zo veel overeenkomst vertoonde met Ev. 77-79 *from heuen departe* en *in hell for to dwell,* terwijl Ischyrius *vndique gentium* (r. 113) enigsins aan *worlde without ende (2)* herinnerde. Zo werd ik er vanzelf, geleidelik, toe gebracht aan te nemen dat er ook hier weer (zie noot op Ev. 31) iets aan de overgeleverde tekst van Elckerlijc ontbreekt.

Er zou dan in die verloren passage zo iets gestaan hebben als wat we nu in Ev. en Ischyrius vinden n.l. dat Elckerlijcs ogen *(oculos; Elckerlijc* vinden we misschien in *quisquam* van vs. 107 en *Quemlibet* van vs. 111 terug)

---

(1) Op zich zelf — 't kan wel geen kwaad, om eventuele objecties te voorkomen, er dit even bij te voegen — op zich zelf zal wel niemand bezwaar hebben tegen " met snellen geere „? Zie b.v. noch (behalve Kalff Taal en Let. 4,123 en zie infra p. 39) *Och den strael van liefden zal my ter doot brengen snel* (Houwaert, *Vanden handel der Amoureusheyt*, II, 74). En verder wordt deze interpretatie gesteund door zulke uitdrukking als *met lange tanden eten, met lange hielen* ergens heen gaan, waar we overal een adj. vinden in plaats van een adverbiale uitdrukking. Zie Stoett's *Spreekwoorden*, nº 1871; *ib.* met *lange handen* werken.

(2) Wel bekend uit de Eng. liturgie. — Ik merk hier op ter verklaring van de vage door mij gebruikte termen (overeenkomst, herinneren) dat ik Ev. 77-79 niet voldoende verklaren kan.

« met snellen geere » getroffen werden en dat Elckerlijc de hemel niet zoekt en van de hel niet afkerig is.

Voor r. 62 en na r. 63 zal er voor de uitgevallen regels wel geen plaats te vinden zijn hoewel 't verleidelik is te veronderstellen dat de uitgevallen regel(s) na El. 61 moeten komen omdat 't rijm op *goet* (got) ontbreekt. Dus moeten we wel aannemen dat ze er tussen stonden. Mijn lezers zullen opmerken dat dan 't rijm uit elkaar gerukt wordt en we worden dus tot de konklusie gedwongen dat er enkele regels (hoeveel is niet te zeggen; 't ontbrekende kan in een of twee zo als in 't Engels of in meerdere zo als in 't Lat. uitgedrukt zijn geweest) van elkaar af 't zelfde rijm voorkomt. Natuurlik is hier geen ernstig bezwaar tegen te maken maar een dergelijk geval — en dan noch wel van een 19e eeuws dichter — moge hier een plaats vinden. Zie Beets' *Willem Kuser*, wiens schildering van zijn Bertha ik toevallig juist geciteerd vind: Daar zijn op aarde schepselen in wier *wezen* Zooveel geduld en goedheid is te *lezen* In wier gelaat zich zoo veel liefs vereent Met zoo veel zwaks en tengers dat men meent Dat ze te zacht voor de aard zijn; dat wij *vreezen* dat al wat haar omringt te ruw zal *wezen*.

Hier zijn er dus maar twee regels tussen de twee rijmen op *-ezen*.

Keren we nu tot de door Dr de Raaf opgeworpen moeilikheid bij de lezing *geere* terug dan moet ik zeggen dat ik 't met hem eens ben, v o o r a l nu we deze nieuwe samenhang voor 't woord gevonden hebben. De dood had wel iets anders te doen dan Elckerlijc de oogen uit te steken, — ik wil niet al te veel nadruk leggen op de houtsnede uit de uitgave Vorsterman waar de speer op 't hart gericht is, — maar in elk geval is het de dood om 't lichaam te doen geweest, — met een van de edele delen, — bewaart Ischyrius met zijn (cuspide) *jecur* hieraan 'n reminiscentie uit de oorspronkelike Elckerlijc-tekst? Daar kon b.v. *hart* gestaan hebben (zie Ev. 178 en mijn noot op El. 156.) — men weet dat de lever door de ouden als

officina sanguinis beschouwd werd (1). Of wel heeft Ischyrius er de *jecur* bij gevoegd.

Hoe dit zij het Engels en het Latijn laten ons geen andere keus : wat er ook verder in de uitgevallen passage gestaan moge hebben er moet iets als *Effodiam iaculis oculos* te vinden geweest zijn en dit is werkelik ongerijmd, — ik geef 't Dr de Raaf toe.

Maar dan is er maar één weg uit deze moeilikheid : aangezien aan de ene kant *geere* niet de oorspronkelike lezing geweest kan zijn ; aangezien, aan de andere kant de tekst waaruit Ischyrius vertaalde, *geere* gelezen moet hebben, moeten we aannemen dat die lezing *geere* een drukfout was, waarop Ischyrius gefantaseerd heeft.

Bij deze interpretatie, waartoe ik door Dr de Raaf's opmerking gekomen ben — ik vermeld het met verschuldigde dank — stuit de hypothese Ev. = El. op 'n moeilikheid : Ev. heeft *darte*, — de vertaler geeft *keere;* 'n latere tekst drukt dit bij vergissing als *geere* af 't geen in Ischyrius terug te vinden is. Volgens El. = Ev. daarentegen hebben we : oorspronkelike lezing *keere*. Drukfout in een (of meerdere) uitgaven *geere*. Daardoor én in de Engelse en in de Latijnse tekst een equivalent daarvoor. Hij die dus El. = Ev. niet aan wil nemen, zal moeten verklaren hoe Dorland *darte* door *keere kon* vertalen.

Ev. 77. *from heuen depart.*

Zie de vorige noot. L. leest : *(from heuen)* to *depart*, 't geen Pollard 3e ed. p. 202 verklaard als *to separate* him *from heaven*. Onmogelik is dit niet maar zekerheid zouden we eerst kunnen hebben als we de oorspronkelike Elckerlijc in handen kregen. De geheele passage Ev. 77-79 is mij niet volkomen duidelik.

---

(1) Zie 't belangrijke opstel van Lœning " Uber die physiologischen Grundlagen der Shakespeareschen Psychologie „ (Sh. Jahrb. 31).

Ev. 78. *Excepte that almes dedes be his good frende.*

De voorstanders van Ev. = El. zouden wel doen te verklaren hoe een dichter er toe komen kon, deze woorden door de dood te doen uiten. Met *Almes deedes* (L : almes) wordt n.l. met een verkeerde naam (1) zonder enige kwestie die *Dramatis Persona* bedoeld, die naderhand als *good deedes* optreedt en hem werkelik tot in den dood vergezelt, — Dorland's Duecht. En de dood weet toch wel dat er voor Elckerlijc geen ontsnappen mogelik is. Met El. = Ev. zou 't daarentegen als vertaler's anticiperende invoeging niet vreemd zijn — er zweefde de Engelsman vaag iets voor dat Elckerlijc's ziel gered werd, maar hij bedacht niet dat dit desnoods wel door God maar niet door de dood voorgespiegeld kon worden. In de oorspronkelike Nederl. tekst zal dit dan ook wel niet voorgekomen zijn, evenmin als Ischyrius en van Gennep zo iets hebben (2).

El. 63. *Hi coemt hier gaende.*

De schijnbare naiëveteit om Elckerlijc binnen te laten komen juist als hij voor de dramatiese handeling nodig is, — terwijl er geen inwendige redenen aan te geven zijn waarom hij nu juist komen zou — vindt zijn verklaring in de noodzakelikheid om zo veel mogelik een « Wechsel der Locale » te vermijden, — zie Heinzel, *Abhandlungen zum Altdeutschen Drama*, 1896, p. 38. Hierbij noch enkele voorbeelden. 't Spel van Trudo in Kalff, *Trou moet blijcken* 132, 1303; Brandl's Quellen *etc.* p. 273 : *But peas no more, yonder cometh thy good man* (Heywood) *ib.* p. 555 (Gismond of Salern).

---

(1) Zie ante, p. 14, noot op de vorige bladzijde.

(2) De Nederlandse transliteratie van van Gennep ook niet. Het zij hier eens voor al opgemerkt dat deze bij dergelijke kwesties niet verder genoemd wordt omdat die geheel van v. Gennep afhankelik is.

En deze consideraties spreken tegen Dyce's konjektuur op Marlowe's Faust r. 91 (I, 62) die ik in mijn Faustus Notes (zie *ib.* p. 13) noch meende te kunnen aannemen.

Ev. 82. *His mynde is on flesshely lustes and his treasure.*

De twee laatste woorden beantwoorden aan El. 61 *deertsche goet.* Ik merk in 't voorbijgaan even op dat met *deertsche goet* de dramatis persona *tgoet* bedoeld schijnt te zijn en dat wat hier *treasure* heet naderhand als *goodes* optreedt. Zie hiervoor p. 11. Voor 't eerste gedeelte is geen equivalent in de overgeleverde N.d.l. tekst te vinden, maar in El. 60 ligt de verandering *vleeselik* voor *vreeslick* voor de hand. In verband met deze op zich zelf al niet onwaarschijnlike emendatie is 't verrassend in v. Gennep r. 611) te vinden : *Er ist so gar vf fleischlich lust gesessen* vooral als we bedenken dat vlak daarop (r. 613) de woorden *War bist du Tod, der niemant spart?* volgen die op El. 46 (zonder equivalent in 't latijn; zie hiervoor p. 22) teruggaat.

Ik merk op dat mijn kollega Dr de Vreese, onafhankelik van deze consideraties mij reeds vroeger de conjectuur *vleeselik* aan de hand had gedaan.

Ev. 86. *forget.*

't Rijmwoord is *wete* van wat in mijn uitgave l. 88 is, maar wat met l. 87 als een regel te gelden heeft. Er zal dus wel oorspronkelik *forgete* gestaan hebben.

Ev. 87. Asketh.

Pollard leest nog steeds *asketh* (uit welke tekst?) niettegenstaande Kölbing's opmerking in de Engl. studien 21, 170. Op p. 224 d. van zijn laatste uitgave tracht hij 't nu te verklaren als attractie en verwijst naar Ev. 116

spareth; zie de noot *ib.* Ik kan niet geloven dat het iets anders dan een drukfout zou zijn, hier waar *thou* er vlak op volgt.

El. 71. *Waerbi vraechdijs?*

Op deze vraag van Elckerlijc antwoordt de Dood : *Dit suldi wel weten* 't geen evenals in 't Latijn *(Id scies quam primulum*, vs. 135) wel betekenen zal : Dit zul je wel te weten komen. De andere betekenis n.l. (Dit zul je wel al weten) wordt m.i. door de samenhang onwaarschijnlik gemaakt, zo niet uitgesloten. De Engelsman trekt *Woldest thou wete* bij de woorden van Everyman. Daar moeten ze dan betekenen : wat gaat dat jou aan? Zie van Gennep r. 666 waar Homulus tegen de dood zegt : *Wie frags du das, was gäts dich an?* De coïncidentie is merkwaardig. Heeft El. oorspronkelik geluid : *Waerbdi vraechdijs? Woudt ghi 't weten?* Men merke op dat Ev. 89 *Ye syr, I wyll shew you* aan El. 72 beantwoordt en niet 'n reflex van El. 71 b. *Dit suldi weten* hoeft te zijn.

El. 72. *Naerstich bin ic aen v ghesonden.*

Op grond o.a. van Ev. 90 *In great hast I am sende to the* wil Dr Kalff (T. & L. 4, 123) lezen *haestich.* Dr de Raaf vindt de lezing juist en vergelijkt El. 160 *(naerstelic;* zie de noot *ib.)* met Ev. 181 *shortely.* Maar ik vind geen spoor van de betekenis *spoedig* voor *naerstich* (zie Verdam) en aangezien wij in El. 149 lezen dat de dood *haestelic* com(t) *onversien* waar Ev. (170) *sodenly* heeft geloof ik in verband met de door Kalff reeds geciteerde plaatsen, zijn konjektuur over te moeten nemen.

El. 73. *wt des hemels pleyn.*

Zie Everaert p. 274 r. 346; p. 372 r. 327; p. 427 r. 163 voor deze uitdrukking. *In sweerels pleyn* komt bij hem ook voor p. 418 r. 253; en *in der minnen pleyn,* Handel der Amoureusheyt II 143.

Ev. 96 f.f. *knowe*, etc.

Het rijm is hier in deze gehele passage in de war. Voor *knowe* in deze regel stelt Brandl (Q. u. F. 80) p. XIV voor *see;* Kölbing (E.St. 21, 170) meent met *knawe* 't rechte gevonden te hebben dat dan op *have* van r. 99 zou rijmen. Maar daarmee wordt de zaak niet veel beter!

Reeds in mijn uitgave was ik er niet in geslaagd enige regelmaat in de versificatie te herkennen en daarom had ik alle regels, zelfs de kortste, apart geteld. Ook nu moet ik het opgeven die verschillende korte regels te reduceren tot 't meer regelmatige metrum daarvoor en daarna gebruikt. Onder die omstandigheden moeten we — althans tot iemand later in dit opzicht gelukkiger blijkt te zijn — met de tekst zo als die daar reilt en zeilt rekening houden. En als we dan Ev. 87 tot 101 (daarna is het rijm schema weer regelmatig) vergelijken met de korresponderende plaats uit (El. 71-82) dan dringt zich 'n merkwaardige overwéging op. Aan elk van onze onregelmatige regeltjes beantwoordt n.l. een even kort regeltje in de gedrukte tekst van Vorsterman. Alleen terwijl de Engelse korte regels tot géen rijmschema terug te brengen zijn is er met de Nederlandse geen de minste moeilikheid. 't Is alleen omdat de regels steeds over twee *dramatis personae* verdeeld zijn dat 't korte regels l i j k e n maar de regels zijn volkomen regelmatig gevormd. Aangezien deze omstandigheid mij nu pas van gewicht blijkt te zijn voor de prioriteitskwestie, moet ik er bijvoegen dat, zo als uit mijn telling in de parallel uitgave blijkt, ik 't *feit zelf* waarop ik hier de aandacht vestig en waarop ik volgende redenering steun, dat ik dus de gronden v o o r die redenering reeds te voren opgemerkt had.

Wat is n.l. 't geval? Geloven we nu aan Ev. = El. dan moeten we besluiten dat midden in 't gewone rijmschema een (oorspronkelik werkend) dichter van dat schema afwijkt en zonder verklaarbare reden enige korte regels neerschrijft die niet onderling rijmen — altans niet met enig ontdekbaar sisteem! — en dat die warboel door de

vertaler omgedicht wordt tot een volkomen regelmatig rijmschema waarop niets aan te merken valt.

Wat de hypothese El. = Ev. betreft, — die brengt ons *in casu* tot de gevolgtrekking dat een (oorspronkelik werkend) dichter volgens zijn eens aangenomen metrum en rijmschema blijft werken, maar dat de vertaler door de typografiese dispositie van zijn origineel in de war gebracht er de regelmatigheid niet van erkent en er zo toe komt zelf korte regels die slechts toevallig hier en daar 'n rijm vertonen in zijn werk in te lassen.

Wij zullen in de loop van deze onderzoekingen gelegenheid hebben te zien dat dergelijke considerateis zich noch meer opdwingen. Zie index *i.v.* typografiese dispositie.

Men merke noch op dat H. in r. 79 : *Dat sal ick seggen di* heeft waardoor die halve regel op zijn eerste helft *Wat begheert God van my?* is gaan rijmen in plaats van zo als 't hoort op *legghen* in r. 78. De Eng. tekst staat dus op dezelfde voet als de latere Nederl. (Zie *infra* p. 48).

Ev. 101, 102 : *To gyue a rekenynge longer layser I craue*
This blynde mater trubleth my wytte.

Men vergelijke dit met El. 81, 82. Dr de Raaf vindt dat de Nederlandse tekst « flauw » en « mat » (p. 20) klinkt in vergelijking met 't « origineel » en aangezien « 't dichtwerk (hierdoor) aestetisch geleden heeft » ziet hij hierin 'n bevestiging van zijn hypothese Ev. = El. Ik hecht niet veel aan dergelijke considerateis maar ik zal Dr de Raaf op 't door hem zelf gekozen terrein van die « matheid » volgen. Mij klinkt n.l. het Ndl. even « flauw en mat » vergeleken met het Latijn, — zie v.s.s. 154 seq.q, — ten duidelikste blijkt dat Ischyrius hier uitgebreid heeft evenals, zoals men van het standpunt El. = Ev. zou kunnen zeggen de Engelsman. In elk geval blijkt hieruit dat Dr de Raaf hier voor zijn standpunt maar niet te veel de aandacht op moest vestigen. Want gaat men eenmaal met hem vragen wat « mooier » is en « beter » dan geloof ik dat er voor de Nederl. tekst veel te zeggen valt tegen-

over de Engelse en de Latijnse. Elckerlijc's *Hoe sal ic dat verstaen* van zijn verbazing getuigende waarvan hij noch steeds niet bekomen is, schijnt mij beter te passen dan Ev. 101 — hoe geresigneerd klinkt dat niet en dat is Ev. noch lang niet! — en dan de lange redenaties van *Homulus!* « The gentleman protests too much » zou Gertrud gezegd hebben!

Ev. 102. *this blynde mater.*

Voor *blind* = obscure vergelijke men r.r. 419 en misschien ook 508.

Zie ook de noot op El. 734.

Zie verder noch: *In* blynde *corners* (Brandl, *Quellen* p. 352 l. 101) en = blind *talk* (Misogonus III, 2, 10; *ib.* p. 468.) Dr Stoffel herinnert mij aan (de) *Sightless* (couriers in the air) uit Macbeth 1, 7, 23 (en zie ib. 1, 5, 50) aan « de boekdrukkers uitdrukking *blind copy* = slechte onleesbare copie; en de post office phrase *blind letter* = onvoldoend geadresseerde brief ».

El. 82. *bedien.*

De lezing van B.H: *bedieden* representeert hier wel de oorspronkelike als rijm op *geschieden*, tegenover *bedien* van L.

El. 85. *Een pelgrimage die...*

Mijn verandering *daen* (voorgesteld op p. 91 van mijn uitgave) vindt Dr de Raaf (p. 74) onnodig. Volkomen terecht. Behalve zijn gronden pleit hiervoor ook de volgende merkwaardige plaats uit 'n h.s. der Rijksuniversiteit te Utrecht (n° 279 p. 29; een drama uit de 16e eeuw):

Nu sult ghij aennemen sonder verdrach
een pelgremagie, die niemant en mach
wederkeeren in gheender manieren
Haelt uoert u gscrieften ende pampyeren

met u ende ouersietse uoerdachtich
Want ghi moet Rekeninghe doen voor den vader almachtich,
Ghy Geestelicke schijn, enz.

Beter dan parallelplaats ware wel de naam plagiaat. Men lette op de lezingen: *die, Haelt, gscrieften, uoerdachtig* en *den vader* en v.g.l. de noot op El. 99.

Ev. 109: *How thou hast* spede *thy lyfe.*

Holthausen (H. A. 92/411) leest *spent* in verband met El. 91 en Ev. 339. Volkomen onnodig. Men vergelijke b.v. Whittier's *we sped the time with stories old* (gec. in de Standard Dict. *in voce*, waaruit de overgang van betekenis van *to cause to move (rapidly)* tot to *spend (the time)* duidelik wordt.

El. 94, 95. *Van dien als nu het moet wesen, Ende oec het moet nv gheschien.*

De laatste regel komt niet in B. voor. Aangezien het gemakkeliker te begrijpen is dat die regel — die er wat de zin betreft al heel los bij hangt — er uitgegooid zou worden dan dat een ander er die zou hebben bij gevoegd neem ik aan dat die er, grotendeels altans, werkelik gestaan heeft en wel met Dr de Raaf zonder de woorden: *oec het moet nv.* De regel *Van dien als nu het moet wesen ende gheschien* zal typografies te lang geweest zijn, — de drukker heeft daarom *Ende gheschien* als het begin van een nieuwe regel gegeven. L en H (beide onafhankelik van elkaar, of die welke beide voorlag) drukten: *Ende oec het moet nu gheschien* om de regel voller te maken; daarentegen liet B. de woorden *Ende gheschien* vallen. Nu zo de genesis van de fouten duidelik is aangetoond, zal er dunkt me geen bezwaar zijn deze lezing aan te nemen, — Dr de Raaf grondt de uitsluiting alleen op de lengte van de regel en dit is niet genoeg. Men zie zijn regels 247, 251 en 581. = mijn regels 252, 256, 598.

Ev. 111, 112. *Haue a do that we were in that waye For wete thou well thou shalte make none attournay.*

Voor *we* zal wel *ye* te lezen zijn, want zich zelf zal de Dood er wel niet inmengen, hoewel de juiste zin van die regel mij niet volkomen duidelik is. *Attournay* heb ik in mijn uitgave verklaard als *intercessor, pleader.* Dr Stoffel maakt mij opmerkzaam op *aturnen* en *attournynge* in Mätzner met de betekenis van terugkeer en terugkeren en verwijst naar El. 241 en 303. De verwijzing is interessant maar ik ben niet volkomen zeker dat die tot de ware verklaring leidt. Volgens mijn verklaring zou de regel betekenen : Je moet zelf komen en niemand in je plaats zenden zoals men een *intercessor, pleader* zendt. Volgens de verklaring van Dr Stoffel zou het een herhaling zijn van Ev. 105 = El. 86. 't Latijn en van Gennep geven geen licht. Bovendien vraag ik me vergeefs af hoe Dr Stoffel *attourne* op *waye* kan laten rijmen. Men zie verder de noot op El. 100, 101.

Ev. 113. *Full unredy I am suche rekenynge to gyue.*

't Rijm is hier niet in orde. *(gyue-thou)* Kölbing E.stud. 21, 170 wil *now* voegen achter *gyue.* Ik zou wel 's willen weten dat Kölbing gezegd zou hebben van deze « emendatie » als 'n ander die gemaakt had. Waarschijnlik zou hij opgemaakt hebben dat : *Full unredy I am suche rekenynge to gyue now* « metries onmogelik » is. In elk geval zou ik er zo iets niet in durven voegen.

El. 99. *Ick ben die doot, enz.*

Ik haal uit het zo even genoemde Utrechtse H.s. een plaats aan, die in verband met de andere, 'n reminiscentie aan El. schijnt te bevatten : *Ick bittere wrede ende vresselicken Doot Die daerspaere cleene noch groot Daer ic coemme al voer mijn wijcken moet* (M.s. Ultraj. 279, 28.) Ik weet geen beter weg uit de rijmmoeilikheid hier,

dan die door Dr de Raaf aangewezen is en neem die dus over.

Ev. 115-116. *I am dethe that no man dredeth For euery-man I rest and none spareth.*

« Der eigentümliche wechsel der Personen ist leicht zu beseitigen, wenn mann *I* streicht und *rest* als 3^e Person = restest, fasst ». Aldus Holthausen l.l. Zeker, als men er maar op los veranderen wil, dan laten zich alle eigenaardigheden van een auteur uit de tekst verwijderen maar deze opvatting van tekstkritiek kan moeilik de ware genoemd worden. Uit de Engl. Studien (21,449) zien we dat H. 't eerst uitgeworpen *I* weer wil laten staan! « For everyman I rest » wordt daar als in parenthese staande opgevat = denn jedermann bringe ich zur ruhe » maar nu heeft 't ongelukkige *dredeth* 't weer gedaan. Dat wordt er uitgeworpen en *careth* er voor in de plaats gesteld. Kölbing spreekt over deze plaats op p.p. 170 en 449 van dat zelfde deel (1). Kölbing vat *rest* = (ar)*rest* op; vindt Holthausen's *careth* bedenkelik en vraagt ten slotte of het ook : that (for) no man dareth = « der vor niemandem zittert » zou kunnen zijn.

Wil men niet met Pollard en mij (zie mijn uitgave) *spareth* aan attractie tot *dredeth* toeschrijven — voor de eerste regel zie men r. 1 van het derde Chester Play : *I God that all this worlde* hath *wroughte* — en niet met Kölbing en Holthausen *For everyman I rest* in parenthese opvatten — voor mij is deze opvatting veel te geleerd

(1) Op de laatstgenoemde pagina wordt de merkwaardige opmerking gemaakt dat ik Goedeke's vertaling overal billijk omdat ik... er slechts voor één plaats aanmerking op maak! En verder wordt er mij een verwijt van gemaakt dat ik Kölbing geen recensie ex. heb toegestuurd! Ik laat deze eigenaardige opvatting nu met een enkel woord van protest gaan, zonder daar verder, zooals het verdient, op te antwoorden, omdat ongelukkig, tot schade voor de wetenschap, Kölbing in die tussentijd ons ontvallen is.

logies voor onze zulke onopgesmukte taal schrijvende Engelsman — dan blijft er niets anders over dan aan te nemen dat *spareth* in de derde persoon staat o m d a t — spaert in El. 99 derde persoon is. Zoo zouden we dus tot El. = Ev. gedwongen worden want met Ev. = El. is deze opvatting niet te verenigen.

Rest — om er dit noch bij te voegen — kan ik alleen als *arrest* opvatten en ik vertaal dus : Ik ben de Dood die voor niemand bang is, — ik stuit Elckerlijc (in zijn levensloop) en spaar niemand. Men vergelijke : « *Dethe by his course naturall Hathe him arested* » dat de N.E.D. uit Hawes 1509 citeert.

V.g.l. *Deth... let fallen hys... dredful spere... and spareth noon off no degre...* the pylgrymage of the Life of Man (E.E.T.S. Extra series n° LXXVII) l.l. 7523 seq.q.

El. 101, 102 : *...rekeninghe mi Och doot sidi mi soe bi.*

V.g.l. Ev. 117, 118. Dr de Raaf's opmerking hierover op p. 15 van zijn dissertatie luidt : In den eng. tekst vermeldt Deth alzoo een recht, dat hem van Godswege is verleend ; in den n.d.l vindiceert de Dood zich iets dat niet hem, maar God alleen toekomt ». Daar ik dit T. & L. 1898, 143 « niet duidelik » had genoemd was Dr de Raaf zo vriendelik mij zijn bedoeling nader toe te lichten. « Volgens den Eng. tekst » — schrijft hij mij — moet iedereen den dood volgen, hem gehoorzaam zijn. Dit geeft een gezonden zin. Volgens den Nederl. moet iedereen aan den Dood rekenschap afleggen. Maar dit is immers onzin ! En ook in strijd met vroegere passages v.g.l. El. 80, 89, 90 ; *enz.* « Nu laat zich dit argument van mijn opponens ten minste bespreken. Ten eerste moet ik de vraag behandelen of dit *mi* van r. 101 waar alles mee staat of valt, er werkelik wel inhoort. Prof. Kalff (Museum 1897, col. 179) konkludeert van niet ; 't kon « volgens de varianten gemakkelijk uit den tekst verwijderd worden ». Dr de Raaf doet me terecht opmerken dat dit niet volkomen

juist is, dat n.l. alle teksten *mi* hebben. Maar kan het, of liever, moet het misschien toch er uit vallen? Volgens p. 35 beschouwt Dr de Raaf: *Gods beveele doen rekeninghe mi Och doot hoe sidi mi soe bi* als eén regel. En aangezien hij (zie p. 74) geen lange regels toelaat moest hij toch wel ook aan deze aanstoot nemen. En welk woord komt dan in de eerste plaats in aanmerking voor zijn consilium abeundi? Natuurlik *mi*. Want de typografiese dispositie — die in mijn uitgave beter uitkomt dan in die van Dr de Raaf — toont duidelik aan dat we hier met een woord te doen hebben er in gevoegd om op *bi* te rijmen, door iemand die (net zo min als ik in mijn uitgave) herkende dat dit alles eigelik een regel vormde. Met deze gronden die voor het uitwerpen van *mi* pleiten, schijnt het mij in elk geval gevaarlik op dit *mi* een argument te bouwen voor Ev. = El. Vooral ook nog als men 't volgende bedenkt.

Moest n.l. *mi* blijven staan dan zouden we dus volgens Dr de Raaf's eigen formule krijgen: « iedereen moet aan den dood rekenschap afleggen ». Is dit werkelik onzin en instrijd met El. 80, 89 enz.? Of zou 't misschien uit die regels zijn toelichting kunnen ontvangen, zo dat wat onzin *leek*, volkomen in orde blijkt te zijn? Als we n.l. die met elkaar in verband beschouwen dan zie ik op zich zelf geen bezwaar r. 101 zo op te vatten, dat die met andere woorden 't zelfde zegt als r.r. 80 en 89 n.l.: aan mij als de door God gezondene moet gij rekenschap afleggen, — want de Dood (met 'n kapitale letter!) is toch per slot van rekening... de dood en iedereen weet dat zijn « mij rekenschap afleggen » = 'n allegorie-mysties euphemisme is voor « dus moet ge nu sterven ». En dan krijgt op deze manier de regel zulk een merkwaardige overeenkomst met Ev. r. 112 dat we deze twee verklaringen dan wel tot steun van elkaar zouden mogen aanvoeren. Ev. 112 zegt n.l. volgens mijn opvatting (zie de noot *ib.*) Jy moogt niemand in je plaats stellen en El. 101: *Ik* ben hier de plaatsvervanger van God. Ook in de latijnse vertaling geeft 't equivalent van *mi* een goede zin: *per*

me hic calculus (vs. 185). En zie van Gennep r. 722 : *Die rechnung willen wir anfangen*. Gaat deze laatste redenering op dan betekent Dr de Raaf's argument dus niets voor Ev. = El.

Ik merk bovendien op dat de uiting van Deth, dat iedereen hem moet volgen, gehoorzaam moet zijn, hoewel op zich zelf geen onzin, toch zeker minder nodig is (omdat die minder in de samenhang te pas komt) dan wat die Doot zegt (in geval men *mi* verwerpt of met mijn verklaring, behoudt).

Beschouwen we nu onder die omstandigheden de plaats in 't licht van de twee verschillende hypothesen dan krijgen we 't volgende resultaat : Niets spreekt er voor Ev. = El. in tegenstelling met wat Dr de Raaf meende. Volgens El. = Ev. is Ev 118 (to me) (1) en misschien ook r. 112 de reflex van El. 101 *mi*, een lezing die we gezien hebben dat waarschijnlik alleen aan dezelfde typografiese disposities te danken is als we (mutatis mutandis) bij de discussie van Ev. 96 moesten aannemen. (Zie *supra* p. 41.

El. 107. *Ende doet* (mi een) *verdrach van desen.*

Hier heeft *ende* de kracht van *indien;* zie Verdam in v. sub. 9 *d.* voor voorbeelden. Ook 't Engels *And* heeft die kracht; misschien ook in deze regel, in welk geval we *thou* in moeten voegen. Dr de Raaf heeft *mi een* in zijn tekst opgenomen. 't Is de vraag of we niet eerder *Ende ghi doet verdrach van desen* als de oorspronkelike lezing moeten opvatten en *mi een* als een invoeging beschouwen. Dat die woorden ook in *B*, de vroegst gedrukte tekst voorkomen bewijst noch niet dat ze ook oorspronkeliker zijn. L. kan direct op de editio princeps teruggaan; H op B en die op een andere die de regel al zonder *ghi* las waarop B *mi een* ingevoegd kan hebben.

---

(1) In volkomen overeenstemming hiermee heeft dan ook Ischyrius en dus ook v. Gennep 'n equivalent van *mi*.

El. 109 *goet.*

Tegen deze lezing is op zich zelf niets te zeggen, maar ik merk op dat de Eng. het door *gold* weergeeft (hij voegt er *syluer* bij) en Ischyrius door *auri* (possessio) en dat er dus waarschijnlik wel *gout* gestaan heeft. De *rychesse* van Ev. en de *rerum opulentia* van Ischyrius is de reflex van *have.*

El. 111 *gods ghedien.*

Dr Kalff en Dr de Raaf lezen met B.H. *g(h)ebieden* waaraan ze zeker wel gelijk hebben. Of daarentegen de laatste met zijn *vermieden* (in El. 112) 't juiste getroffen heeft durf ik niet te zeggen. Maar ik weet niets beters. Kalff (Museum 5, 179) neemt blijkbaar geen aanstoot aan de overgeleverde lezing.

Ev. 132 *deth geueth no warnynge.*

Zie de noot van Pollard op p. 203, — een verwijzing naar Bale's King John 2078 en naar Aischylos *Agam.* 737.

El. 114. *Nu houtet al met mi den voet.* (B : *houwet).*

In mijn uitgave had ik op grond van Kiliaen's *voethouden : Conferre pedem, collato prœliari* verondersteld dat het hier zou kunnen betekenen : Nu vecht iedereen met mij, dan : niemand is 't met mij eens, « no one indulges in my wishes and *hence* (= oec El. 115) I do not indulge others. Dr de Raaf die mijn *hence* hier verkeerdelik opvatte als « daarvandaan » in plaats van « daarom » (*oec*, n.l. ook geef ik w.n.v.) neemt die verklaring niet aan en wijst op 't M.n.l. Wdb. 3, 629, *enen voet houden* en verklaart de uitdrukking = met iemand tred houden, met hem meegaan », 't geen hij reeds bij mij als de veronderstelling van Prof. Verdam had kunnen vinden.

Maar ik geloof dat er uit Kiliaen noch meer te leren

valt. Die geeft n.l. dezelfde latijnse verklaring n.l. *Collato pede præliari; gradum conferre cum hoste: conferre manum: ad manus venire* voor *voet by steck setten, voet by voet setten.* 't Geen ons 't recht geeft te vragen of onze uitdrukking ook 't zelfde betekent als *voet by steck setten* waarvoor wij nu zeggen *voet by stuk zetten.* Zie n° 2024 (p. 629) van Stoett's *Spreekwijzen* enz. 't Ene voorbeeld waarop Verdam en Stoett hun veronderstelling gronden « *die coninck ziende dat men hem voet hielt* » schijnt mij geen overtuigend bewijs voor de daar aangenomen betekenis. In verband met de talrijke voorbeelden bij Stoett te vinden geloof ik dat we aan *voet bij steck* (stuk) *houden, standhouden,* moeten denken. Dus ongeveer : Daarentegen blijf ik standvastig, blijf ik standhouden, en zoo geef ik dan ook geen « verdrach » zo als je me gevraagd hebt (El. 107).

De uitdrukking, in deze toepassing altans, komt elders niet voor. We mogen 't dus tot nader order als een aan de schrijver eigene uitdrukking beschouwen.

Ev. 133 *it maketh my herte seke.*

Kölbing leest (E.Stud. 21, 171) in plaats van *seke : syte* = to be sorrowful, waardoor 't rijm in orde komt. Maar enige twijfel aan deze lezing is wel gerechtigd aangezien het alleen uit zo veel oudere bronnen bekend is. Zie Strattmann-Bradley in voce. V.g.l. El. 121.

El. 118-119 : *Myn pampier Es so verwerret ende so beslet.*

Dr de Raaf leest : *Myn pampier* staat *so verwerret ende so belet.* Zo is 't rijm in orde : *staat-raat.* Maar de vraag is of *staat* = toestand, gesteldheid, hier geheel en al onmogelik is. Mijn « toestand is zo verward »... schijnt mij goed te passen. Dan zouden we *Es* niet hoeven uit te werpen *beslet* zal (zie hieronder) wel kunnen blijven staan, 't rijm zou ook hersteld zijn *(raet van... doen. Mijn staet)* En 't valt niet moeilik te zien hoe iemand,

die aan 't rijm niet dacht, er toe kwam *pampier* voor *staet* te substitueren (En als we 'n corruptie kunnen verklaren heeft die altijd iets voor boven een andere die eenvoudig 'n fout aanneemt, zonder 't ontstaan daarvan te doen zien; hoe dikwijls we ook ons daarmee te vreden moeten stellen.) Mijn « toestand » is zo in de war vatte hij n.l. onder de invloed van 't « *rekeninghe* te doen » dat voorafgaat, op, als daarop slaande — en niet ten onrechte — « verwerret » gaf hem 't beeld van iets konkreets, dat hem *pampier* — zie r. 87 — deed gebruiken. Zie de Lat. tekst vs 219, waaruit blijkt dat Ischyrius *pampier* voor zich had. Ik geloof niet dat *neglecta, incustodita obsoleta* (ib. vs 220) eerder op *belet* dan op *beslet* slaat, zo als ik dit opvat. Zie Kalff Museum, 5, 179 die ten onrechte schijnt te menen dat de Raaf *pampier* uit wil werpen; El. 387 is geen bezwaar tegen 'n mogelike uitwerping.

Of de verandering van *beslet* in *belet* nodig is, is twijfelachtig. Het N.d.l. W.d.b. verklaart *beslet* = *verward* maar met onze plaats als de enige. Aangezien volgens Verdam 1, 1057 *besletten* n a a s t *besletsen* en dit laatste (zie N.d.l. W.d.b. 2, 2033) = bevuilen bekend is, zou ik geneigd zijn hieraan te denken, vooral in verband met de overgeleverde lezing : Mijn pampier. Dan zou dus mijn staat = toestand hier niet passen. Zoo laten zich Dr de Raaf's lezing — wegens de rijm-moeilikheid — en mijn opvatting van het overgeleverde *beslet* samen verenigen.

El. 120. *Ic en sier gheen mouwen toe gheset.*

Een mouw ergens aan *zetten* is de oudere vorm van 'n mouw ergens aan passen. Zie Stoett, n° 1360 die geen ouder voorbeeld dan Marnix heeft.

El. 128. *V en mach baten smeken oft kermen.*

Zie van Gennep r.r. 748 en 751, — en vgl. v.G. 750 met Ischyrius vs 231 seq.q.

Ev. 141 seq.q. *But hast the lyghtly that thou gone the Journaye.*

In 't Nederlands en 't Latijn is niets dat aan Ev. 141 beantwoordt. In van Gennep daarentegen vind ik 'n regel die (hoewel corrupt, zou ik denken) hier enigsins aan herinnert: *Du must mit sonder langer beiden* (749). Is het hyperkrieties te vragen of in 't Nederl. misschien iets dergelijks gestaan heeft? Men bedenke dat v. Gennep, El. 128 ook voorlag; zie de noot hiervoor. Ik erken daarentegen dat de zaak volstrekt niet zeker is al ware 't maar alleen wegens deze consideratie dat Ev. 142-145 ook geen equivalent heeft in 't Latijn of in v. Gennep. Deze regels lijken wel 'n interpolatie, — ze klinken zeer vreemd in den mond van *Deth*.

Voor *lightly* = quickly, zie Ev. 398. In die hypothetiese Ndl. regel kan ook *lichtelik* gestaan hebben, zie El. 365. *Proue* = to test. Voor *Of nature* vgl. Of necessity (Pollard) en zie b.v. Jack Straw III 1, 23 ed. Hübsch wiens conjectuur op die plaats volkomen overbodig is; vgl. Hamlet I, 2, 89.

Ev. 148. saynt charyte.

Zie l.l. 290, 344. Wel bekend uit Hamlet IV, 5, 58: *By Gis* (= Jesus *and by S. Charity.* De drie heiligen Fides, Charitas en Spes werden gevierd op 1 Augustus of volgens anderen op 5, 6 en 7 October. Behalve naar de voorbeelden hiervan in de N.E.D. verwijs ik noch naar Brandl, Quellen » (Q.u. F. 80) p.p. 46 (l. 201); 50 (l. 299) p. 339 (l. 5); p. 486 (l. 21) en zie Skeat, in het glossaar van *The works of Geoffrey Chaucer* (vol. VI) in voce.

El. 134. *Neen ghi nemmermeer.* Elckerlijc: *Almoghende gods ghewelt.*

De eerste helft hiervan beantwoordt aan Ev. 150-152. (Ev. 150 rijmt op 151; 152 staat op zich zelf tenzij men

het als korte regel wat 't rijm betreft bij Ev. 148, 149 trekt.) Aan El. 134 b. beantwoordt de volle regel Ev. 153. Men zie de index, *in voce* typografiese dispositie.

El. 137. *Daer moghen leyden.*

Zie Ev. 156. De Nederlandse tekst is hier volkomen in orde. Elckerlijc vraagt of hij als 't nodig mocht blijken niet iemand mee mag nemen op die tocht die hij ondernemen moet. Wel zeker zegt dan ook de Dood, — als er iemand voor te vinden is. In 't Eng. daarentegen vraagt Everyman of er niet iemand in dit aardse tranendal te vinden is om hem de weg te wijzen. Ischyrius (zie vss. 242 seq.q.) vat 't juist als Dorlandus op.

Dr de Raaf vraagt of *me to lede* niet opgevat kan worden : « om mij (tot bij stand) te begeleiden »? Zo als ik T. & L. 98 p. 141 al opmerkte, « middelik » zou dit desnoods kunnen zijn. Ik kan mij n.l. 't geval voorstellen dat men losjes de uitdrukking *to lead me* gebruikt als men eigelik *to accompany* bedoeld, — maar niet in een samenhang als hier waar (zo als Dr de Raaf erkent : de vraag om een *guide* komt hier niet te pas) 't verkeerde er van zo duidelik in 't oog valt. Om dus een duidelik antwoord op de vraag van Dr de Raaf te geven : We zijn tot die opvatting alléen gerechtigd als we zouden mogen aannemen dat *to lead* in zulk een « losse » samenhang gebruikt is en weinige zouden aarzelen dit « los » gebruik foutief te noemen. Zo lang Dr de Raaf dus geen voorbeelden van de betekenis *to lead* = *to accompany* weet aan te geven mag ik blijven aannemen dat dit voor El. = Ev. pleit (1). Men zie ook Kalff Museum *l.l.* 178 (Stoffel).

---

(1) Zoo stond de noot geschreven, toen (Jan. l. 1902) de aflevering van de N. E. D. mij bereikte die 't woord *lead* behandelt.

Schijnbaar geeft de behandeling van dat woord recht een betekenis: *to accompany* op onze plaats aan te nemen, — maar, als ik het artikel *lead* goed bestudeerd heb, ook slechts schijnbaar.

Treffend is al dadelik de opmerking van Mr. Bradley, dat de opgege-

El. 148 : *onsuuer van sinnen.*

Dr de Raaf die gewoonlik mij de eer aandoet mijn noten in hun geheel te citeeren had 't hier niet mogen nalaten. Ik zeide wel is waar dat 't niet onmogelik is dat *van binnen* de oorspronkelike lezing was maar gaf uitdrukkelik aan dat de corrector van 't Haagse exemplaar dit oudere exemplaar wel niet voor zich had liggen. 't Is jammer dat Dr de Raaf ons niet wat heeft kunnen opvroliken door aan te geven welke aardigheid hij hieraan zoekt, aangezien dit de enige keer is dat « des Hagenaars konjektuur » enigsins aannemelik schijnt.

El. 153. *(Dat ik)* mi bespreken *(mach van desen).*

Bespreken is hier ongetwijfeld 't juiste woord. Elckerlijc wil tijd hebben om te overleggen wat hij doen moet, tot wie hij zich wenden zal. *Vt mecum mediter peragenda* vertaalt dan ook Ischyrius (vs. 263). En ook de Engelsman heeft een equivalent in *With good aduysemente* (dat als aparte regel schijnt te moeten gelden; anders verliest *flee* in l. 171 zijn rijm *me* in l. 174). Maar van *Amende* dat de Engelsman gebruikt, kan m.i. daarentegen moeilik sprake zijn; 't Is in elk geval minder gepast. Dit doet ons al bij deze passage stilstaan om te zien of hier ook misschien voor de prieorieteits kwestie iets te vinden is,

---

ven betekenis = to accompany is: " in early examples apparently merely a contextual use of sense l. (*i e.* to cause to go along with one self). Dus juist wat ik hierboven opmerkte.

En ik twijfel niet of een kenner van 't Engels zal, by nader studie, werkelik inzien dat de betekenis *to accompany* hier niet passen kan, — ik kan er hier niet nader op ingaan omdat ik 't gehele lange artiekel zou moeten overschrijven en bespreken, aangezien ik 't uit den aard der zaak niet als bekend kan veronderstellen.

Daarentegen is 't niet meer dan natuurlik dat ik met 'n dergelijke verklaring de tegenstanders van El. = Ev. niet overtuig, — ik leg dus verder op deze plaats als bewijs daarvoor geen nadruk.

maar wij zouden er misschien over heen lopen — ik erken zelf dat 't minder gepast is en beweer niet dat 't *v o l- s t r e k t* niet past — als niet Ev. *(that I myght escape this endless) sorow* verdacht leek. Is 't er Elckerlijc in de eerste plaats om te doen zijn *verdriet (sorow)* kwijt te raken of hebben we hier weer te doen met zijn *vrees* (El.) zijn bangigheid die hij al steeds getoond heeft. Ik zeg, in de eerste plaats. Van vrees o m d a t hij verdriet heeft kan n.l. geen sprake zijn. Van verdriet alleen maar zou ik denken, omdat hij, onder de omstandigheden, bevreesd kan zijn voor 't gevaar waarin hij verkeert. Maar aangezien de begrippen *vrees* en *verdriet* zo dicht bij elkaar liggen (zie b.v. de Vries op Warenar I, 1, 26; p. 93) wil ik op deze consideratien niet te veel nadruk leggen. Maar ze wijzen op El. = Ev. En hij die aan Ev. = El gelooft moet er zich over heen zetten dat er hier twee minder juiste uitdrukkingen in 't (Eng.) origineel door twee uitstekend gepaste in de Ned. vertaling zouden zijn weergegeven. Van Gennep (r.r. 778-781) volgt Dorland hier op de voet, maar geeft voor onze vraag geen licht.

El. 146. *Ay lazen dat waendick.*

Weer een halve regel waaraan een volle (maar korte) regel in 't Eng. beantwoordt. Zie p. 41.

El. 156. *Ick slae den sulcken terstont in 't crijt.*

Uit het feit dat de Engelsman hier heeft: *to the harte* leidt Dr de Raaf een argument voor de prieorieteit van Ev. af. « Volgens den n.d.l. tekst stelt de Alverdelger zich voor (incredibile dictu!) als een kampvechter. Volkomen juist merkt Kalff (1) (Mus. 5, 179) hier bij op dat hier

(1) Kalff verzocht mij ook noch naar de door Bolte (Tijdschr. N. T. en L. 12, 309) beschreven Ridder te verwijzen, die " wider den mit Schild und Pfeil bewaffneten Tod kämpft „.

Zie nu ook Dr Mullers *Rede* bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt... uitgesproken, pp. 10 v. v.

niets *incredibile* aan is, aangezien de M.n.l. dichters niet aarzelen (zelfs) Christus in 't krijt te doen komen. Ischyrius begreep 't dan ook uitstekend goed al vertaalde hij het ook niet letterlik — wat hij weinig doet! Waarom zou dan ook niet de Engelsman 't begrepen hebben en vrij vertaald? M.a.w. niets hierbij wijst op Ev. = El.

Ev. 175. *With good aduysemente.*

Het equivalent hiervoor in de Nederlandse tekst is *bespreken*, zie *supra*, p. 54. « Death scornfully refers to Ev.'s *with good aduysemente* in l. 175 : » merkt Pollard op (p. 203) naar aanleiding van Ev. 179 : *Without any aduysement.* 't Equivalent van 't laatste is *sonder voerraet* (zie de Raaf p. 75). De op zich zelf zeer waarschijnlike observatie van Pollard brengt er mij toe op te merken dat de veronderstelling Ev. = El. 'n steun vindt in deze passage in zo verre dat *sonder voerraet* niet zo bij *bespreken* past, er niet zo duidelik op slaat, als Ev. 179 op Ev. 175.

El. 160. *Siet dat ghi v naerstelic gaet betrecken.*

Dat hier misschien *haestelic* te lezen valt (Lat. sapienter et celeriter) blijkt uit de noot op El. 72. Dr de Raaf leest *berecken* aangezien volgens hem *hem betrecken* niet te pas komt. De vereiste zin is « zich gereed maken » volgens hem en hij verwijst ons naar Ev. 181. Maar de vereiste zin kan alleen uit de samenhang opgemaakt worden, — de Engelse tekst beantwoordt niet zo nauwkeurig aan de Nederlandse tekst dat die zonder meer iets bewijst. Bovendien heeft Dr de Raaf niet gezien dat het *make redy* van Ev. 181 aan *bereyt v* van El. 156 beantwoordt. En past *betrecken* werkelik niet, zo als Dr de Raaf beweert? Ziet, zegt de Doot, dat gij er nu terstond toe overgaat te zeggen : nu komt enz. m.a.w. 't ogenblik is nu gekomen waarop gij m o e t g a a n zeggen, *enz.* Ischyrius heeft *Tu rem geras tuam* (vs 273) en de Engelsman *For thou mayst saye.* Dr de Raaf wist bovendien blijkbaar met *te segghen*

geen weg. Altans hij drukt een punt achter *be(t)recken* en verandert (p. 38) *Te segghen* in *ic segghe u.* Dit alles blijkt nu onnodig.

El. 170. *Ey lacen ic woude dat ic nv niet en waer.*

't Kan zijn dat dit betekent : dat ik nu niet *bestond,* maar de konjektuur : *niet geboren en waar* ligt voor de hand. Wel is waar hebben we dan *geboren* twee maal (zie El. 163) maar dit kan geen bezwaar zijn. De b e t e k e n i s van El. 170 was tôch al dezelfde als die van El. 163. Aan El. 163 en 170 beantwoordt Ev. 189. Zo beantwoordt ook in 't Eng. zo wel *the tyme passeth* van l. 192 als *the day passeth* van Ev. 194 aan den *tijt gaet verre* (El. 175).

El. 179 *mede te trecken.*

Ik weet niets beters om 't ontbrekende rijm in orde te brengen dan met Dr de Raaf *gane* te lezen voor *trecken.* Zie Ischyrius vs 315 en Ev. 203.

El. 186-199.

Men zal hier weer opmerken dat de Eng. tekst voortdurend hele regels heeft die op elkaar rijmen ('t zij dan korte of lange) korresponderende met de halve regels van El. Zie hiervoor, p. 41.

El. 193. *Op, goet gheselscap! ende trou ghesworen.*

Er kan dunkt me geen twijfel aan zijn dat we hier een van die gevallen hebben waar een *dramatis persona* zich zelf aanspreekt; zie b.v. El. 163 (1) *(sibi loquitur,* zegt Ischyrius daarvan in de randglos op vs. 310, « *mu-*

(1) En zie hieronder de noot op Ev. 300.

tata persona »). *Op* is dus hier exhortatief evenals in El. 394. De Engelsman heeft: *In the way of good cumpany*. Reeds dit *good cumpany is*, zo als we (*supra*, p. 11) gezien hebben, enigsins verdacht en als we nu hier op dit voetspoor voort mogen gaan (dus El. = Ev.) dan zien we dat de Eng. *Op goet gheselscap* opvatte = als *goet gheselscap*. Daar bij kan hem *op* in de zin van *uit*, *wegens*, *ter oorzake van* voorgezweefd hebben. In Ev. 424 is het *op* van El. 394 dan juist weergegeven.

El. 196. *een mensche mocht druc wt v snijden.*

Deze uitdrukking zal duidelik worden door de volgende citaten: *Men zoude druc jn hu ghesichte verwerven*, Everaert p. 169, r. 24; *Men mocht druck uyt sijn visagie scheppen*, gezegd door *Jonstich Herte* van Aeneas, omdat deze laatste er zo treurig uit ziet, in *Handel d. Amoureusheyt*, ed. 1621, I p. 58; *Stelt alle verdriet en druck besijen, Laet treuren lijen, Schept jubilatie in mijn gesichte;* p. 4, r. 49 in de *Rederyckersgedichten*, ed. Broeckaert en: *Men dochte druc wt beide de triognen (sic.* v. *trognien* of *troignen) schep̄pen*, M. de Casteleyn, *Pyramus & Thisbe* ed. 1616. *(B. VIII v.)*

« Je ziet er zo *bedruct* uit » zegt dus Gheselscap, « die druk staat op je gezicht te lezen! »

Ev. 220. *Though that I knowe.*

Waarschijnlik terecht leest Kölbing E.Stud, 21, 171 *knew* voor know. V.g.l. *wiste* El. 199.

Ev. 221. *not a straw.*

Goedeke p. 203 leest *store* voor *straw*, 't geen 't rijm (more) in orde brengt.

Onafhankelik van de vraag of men *store* of *straw* te lezen heeft, is die of de Eng. regel in orde is. « Ik hecht geen waarde aan je bedankjes » staat daar. Een vol-

komen ongemotiveerde grofheid tegenover Everyman. Daarentegen is de Nederlandse tekst volkomen in orde: « In 't minst geen dank hoor », zegt Elckerlijc, evenals in El. 215: je behoeft me niet te danken. Durft men niet aannemen dat deze volkomen ongepaste uiting oorspronkelik is, dan is hierin een argument voor El. = Ev. gevonden.

El. 207-209 (Sp. 204-205.)
Elck. *Ghi segt wel bouen screue Ic en vant noyt anders aen v dan trouwe.*
Ghes. *So en suldi oeck nemmermeer.* Elck. *God loons v ende ons vrouwe.*

Zo leest Dr de Raaf 't, als twee regels. Daarmee (en v.g.l. de volgende noot) is het rijm van 't Nederl. volkomen in orde. Men vergelijke nu de corresponderende Eng. regels en men zal tot de konkluzie komen dat we hier weer met het hierboven p. 41 besproken geval te doen hebben.

El. 207 (Sp. 204) *bouen screue.*

Behalve *boven schreve* (zie b.v. *Fred. v. Jennen* E. 2 en de Roode Roos p.p. 80,5; 103,679; 189,1452; 192,1543; komt ook *buyten screue* (ib. p. 214, 437) en *over schreue* voor: Spiegel v. M. ed. 1577 f° 86. Vgl. Deens *over skraevet.*

El. 209-210 (Sp. 205-206). *God loons v ende ons vrouwe Gheselle ghi hebt mi wat verhuecht.*

Ik blijf bij mijn opinie — zie mijn uitgave p. XXXI en daartegen de Raaf p.p. 5 v. — dat de woorden van Elckerlijc gemakkeliker te vergeven zijn als oorspronkelik werk dan als vertaling. Dr de Raaf heeft n.l. mijn objectie niet begrepen. Een oorspronkelik werkend dichter zet wel 's dingen die nu niet absoluut nodig waren. Maar de absurdieteit zou alleen bestaan hebben als het door Dor-

landus ingelast was. Maar een bewijs voor mijn opvatting is dit niet, alleen zou het eventueel als versterking er van kunnen dienen. Het wijst er alleen op.

In de gedrukte tekst van v. Hauwaert's *Handel der Amoureusheyt* H. 4. v° vind ik een even zo onbetekenend « Dat ken ick » midden in de speech van Narcissus, dat men op 't eerste gezicht al als stotend beschouwt. In een h.s. te Gent (n° 900 p. 23, Narcissus) komt dezelfde speech van Narcissus voor zonder die stuitende woorden. De gedrukte tekst moet de oorspronkelike zijn!

El. 210 (Sp. 206). *verhuecht.*

In plaats van *verhuecht* leze men, met 't oog op 't rijm *behaecht* of *verdaecht;* zie de Raaf p. 75 (n. op 206). De laatste lezing heeft véel voor boven de mijne omdat die grafies gemakkeliker te verklaren valt. 't Latijn — *Nonnihil accreuit animi, hac adiutrice Atque praepugnaci eloquentia* vs 367 — schijnt daarentegen dichter bij *behaecht* (en ook bij *verhuecht*) te staan dan bij *verdaecht.*

El. 213-215. *Ghi spreect als een* (goet) *gheselle Ic sal v dancken als ic best kan.* (Gheselscap :) *Daer is er gheen dancken (aen).*

Aangezien Ev. *a* good *frende* heeft en ook H. *een* goet *gheselle* zal dit wel de originele lezing geweest zijn. (Ischyrius *Pilades* bewijst noch voor noch tegen.) Ook zal men wel (dancken) *an* moeten lezen.

Op p. 19 van zijn dissertatie merkt Dr de Raaf op dat (Ev. = El.) de vertaler *kan* « uit den engelschen tekst overneemt doch dit op een geheel andere wijze te pas brengt. » Wat dit *in casu* voor « merkwaardig feit » *(ib.)* constitueert zie ik niet goed. Ik moet die *kan-maye* kwestie hier dus laten gaan.

Maar Dr de Raaf heeft een ander « merkwaardig feit » in deze vergeleken uitingen niet opgemerkt. De Nederl. zin betekent natuurlik : Ik zal u danken zo goed als ik kan,

en het Engels : *I shall deserve it, if I may*. Beschouwen we nu deze plaats in het licht van Ev. = El. dan moet men verklaren hoe Dorland *and* door 'n uitdrukking kon weergeven die de bovenaangegeven betekenis heeft. Wel kunnen we n.l. veronderstellen dat Dorland geweten zou hebben, als hij de vertaler was, dat *and* = *if*, maar *indien* is noch niet geheel = *zo* (goed) *als*. Daarentegen zien we bij El. = Ev. dat de Engelsman *als* verkeerdelik = *als*, indien, opvatte en 't door *and* = *if* vertaalde.

Maar er is nog iets « merkwaardigs », n.l. *deserve* in Ev. 235 en 236 dat niet *danken* (El. 214, 215) maar *verdienen* betekent. *Deserve* geeft 'n uitstekende zin, = je hebt me 'n grote dienst bewezen, zegt Ev. (234) ik heb dit wel is waar noch niet verdiend, — ik ben dit noch niet waard, — maar ik zal 't me waardig weten te maken. — *I shall deserve it if I can manage it*. En 't Nederlands? Past dat evengoed? Ik *sal* U danken? Dat mocht hij werkelik wel dadelik doen! En men merke op dat a l s er 's *Ic sal 't verdienen* gestaan had, dat dan én 't *danken* van El. 215 én 't *deservynge* van Ev. 236 toch te verklaren zouden zijn. 't Laatste natuurlik onder invloed van Ev. 235 en *dancken* van El. 215 is volkomen in orde, want de regel *Jc salt verdienen* (zo goed als ik kan) bevat een dankbetuiging. Evenzo slaat 't latijn *Conticesce ab agendis gratiis* (vs 377) zéer goed op 't voorafgaande : *scies aliquando In quem collocaveris benevolentiam*.

Heeft er misschien *verdienen* gestaan in r. 214? Ik geloof het wel. Dit schijnt me n.l. in verband met de vorige considerateis (zie p. 24 *supra*) ten duidelikste te blijken uit v. Gennep r. 878 : *Ich wölt es verdinen!* En ib. r. 880 : *Schwig stil* (conticesce) *was verdinen of vergelden!* En dat deze laatste aan El. 215 beantwoordende regel 't niet n o o d z a k e l i k maakt, aan te nemen, dat er d a a r o o k *verdienen* gestaan zal hebben (hoewel dit volstrekt niet onmogelik is) blijkt uit het Engels dat ook *deserving* onder de invloed van 't vorige *deserve* hebben kan (zodat *verdinen* in v.G. 880 onder de invloed van v.G. 878 ontstaan kan zijn) en vgl. 't Latijn *ab agendis gratiis*.

Bij El. = Ev. kan men dus zich de zaak zo voorstellen: Oorspronkelike lezing. *Ic salt verdienen als ik best kan.* De Engelsman vertaalde 't tweede deel verkeerd door: *if* I may, waardoor hij 'n krachtige uitdrukking laffer maakte, Ischyrius nog door *scies* enz., v. Gennep gebruikte *verdienen* met de Nederlandse tekst voor zich.

Ev. 243. *A longe waye herde and daungerous.*

Kölbing (E.Stud. 21, 171) leest *dangerous ywis* om 't te doen rijmen op *how it is* van l. 241. Onmogelik is 't niet, maar in verband met El. 222 onwaarschijnlik. Zie ook ante p. 41. Over *dangerous* zie men de noot op El. 757.

Ev. 245 *the hye Iuge adonay.*

Men vgl. Nature II. l. 1310: *thou must geue a rekenyng Of all the goodys that com to thyn use, the hygh Juge* enz. De N.E.D. geeft maar twee voorbeelden voor *Adonai* en merkwaardiger wijze alleen als vokatief, niet zo als hier met 'n latere ontwikkeling als nominatief. Ik voeg hierbij noch 'n verwijzing naar Meisner, *Die Engl. Comoedianten* etc. p. 135 waar 't twee maal (als vocatief) voorkomt in een naar 't Engels bewerkt Duits stuk en v.g.l. l. 15973 van de *Pilgrimage of the Life of man* (ed. E.E.T.S.; Extra series n° LXXXIII).

El 227. *Dats wel blikelic.*

Dr de Raaf trekt deze woorden bij de volgende regel zonder te merken dat hij op die wijs de restitutie van 't rijm op *beloeft* moeiliker maakt; over die kwestie is hij zo stilzwijgend als — ik zelf in mijn uitgave! Maar ik laat nu noch, als toen, die woorden als een aparte regel gelden met de opmerking dat daar eerder wat achter is weggevallen, — n.l. een rijmwoord op — *beloeft.* Noch uit 't latijn (vs 400 seq.q.) noch uit 't Engels, noch ook uit v. Gennep (r. 900) laat zich iets afleiden.

Ev. 248. *promyse is duyte.*

Een andere vorm van dit spreekwoord is in Ev. 821 te vinden, — in 't laatste geval zonder equivalent in de Nederlandse tekst. De vorm *duyte* is zeker geen verkeerde spelling van *dette*. Terecht deed Dr Stoffel mij vroeger reeds opmerken, naar aanleiding van deze passage dat Chaucer 't woord *duetee* = *debt due* gebruikt, zie Skeat *in voce*. Sedert vond ik in het Promptorium Parvulorum : Dwte, supra in *dette* (dvte or dette, K. dutye P. *Debitum.)* En men zie nu de N.E.D. *in voce*. Voor de vorm *promise is debt* zie Herrig's Archiv, 90, 257 en b.v. noch Gascoigne's *Steele Glass* etc. ed. Arber p. 31.

Over Ev. 821 zie men Engl. studien 21, 170 en 449. Over de vorm van het woord : Skeat's *Notes on English Etymology* p.p. (IX) 285 en 398. — De tegenwoordig gebruikelikste Nederl. vorm is *belofte* maakt *schuld;* ik voeg er hier een voorbeeld bij van een enigsins ongewone vorm : *belofte* is *schult* (Marieken v. Nymegen, ed. v. Vloten p. 12).

El. 230 (Sp. 225). *Om beden wille.*

Kalff wil (T. & L. 4,124) dit in *om uwen wille* veranderen. Dr de Raaf vindt dit (p. 75) overbodig. Voor ik dit zo zeker zou durven zeggen, zou ik wel een enkel voorbeeld van *o.b.w.* willen zien.

't Latijn geeft ons in dit geval niet veel, — wegens *ob* (vs 404) dat natuurlik = *om... wille* is zou men in *peregrinationem* 't equivalent van *bede* kunnen zoeken en dan zou de vraag rijzen of 't ook (misschien in verband met *reyse?)* als bedevaert opgevat werd. *Tantum laboris (ib.)* is wegens de plaats waar het staat als vrije vertaling van *sulcken reyse* op te vatten hoewel hier ook *gheruchte* (zie de volgende noot) Ischyrius ook voorgezweefd kan hebben. *Hujus petitionis verba* (vs 407) zouden op 't eerste gezicht tegen Kalffs conjectuur schijnen te pleiten;*gheruchte* is n.l. onzijdig, en *deser* slaat dus wel op *bede.*

(Of wel moet Kalff, behalve de corruptie van *uwen* in *bede* ook die van *desen* in *deser* aannemen). Maar de vertaling van *bede* door *petitio* zou hoogstens bewijzen dat Ischyrius *bede* voor zich had, maar daarom noch niet dat de oorspronkelike tekst niet *uwen* had. Kalff k a n dus wel gelijk hebben, al heeft hij zijn conjectuur niet bewezen.

El. 231. *gheruchte.*

Het is meer dan waarschijnlik dat dit woord hier zo als Dr de Raaf meent (p. 75), *moeite*, *bezwaar* betekent. Dit schijnt mij n.l. hier veel beter te passen dan *roep* of zoo iets anders, dat op 'n mondelinge uiting wijst. Maar dan moet Dr de Raaf, in verband met zijn Ev. = El., ons verklaren hoe dan dit niet passend « roep » - begrip een reflex kan hebben in Ev. 253 : *your wordes.* Volgens El. = Ev. is er n.l. niets geen moeilikheid. Dorland gebruikte *gheruchte* = moeite, maar de Engelsman vatte het op als 't door Everyman « geroepene » 't door hem gesprokene, zijn woorden. Ischyrius spreekt ook van de « *verba* ». Maar Ischyrius was (El. = Ev. : ook!) vertaler.

Ev. 255, 256 = El. 235.

Dr de Raaf vindt (p. 85) deze Nederlandse woorden een « mal pleonasme » en kan ze alleen verklaren als « gevolg van het niet-begrijpen van het Engelsch ». Ik geef natuurlik toe dat er hier 'n pleonasme is, al is het niet veel maller dan 'n ander. Maar hoe of dit 't *gevolg van het niet begrijpen* van 't Engels, kan zijn, is mij niet recht duidelik. D a n n.l. zou 't eerst recht als bewijs van Ev. = El. aangehaald kunnen worden. (Misschien voelde Dr de Raaf dit ook en citeerde hij 't geval d a a r o m niet op p. 15 als n° 8. Met de beste wil van de wereld kan ik hierin noch voor Ev. = El. noch voor El. = Ev enig argument vinden. En al mocht 't nu 'n « mal pleonasme » blijken te zijn — mocht blijken want 't is niet onmogelik dat *hellen doot 'n* korruptie is — dan zouden we daarom

alleen toch niet de El. = Ev. als niet hier passend moeten verklaren? Met 't oog op het Latijn *morte ipsa* (vs. 414) moet n.l. aan de mogelikheid van: *van der selven doot* gedacht worden.

El. 237 v.v. *soudic... gheuaert... wt ghesteken.*

Dr de Raaf leest hier *seidic* in plaats van *soudic*. Zijn konjektuur is gebaseerd op 't Eng. *sayde;* hij heeft niet gezien dat de overgeleverde lezing door 't latijn — *ita... fecissem* vs 416 — gesteund wordt.

Volgens Dr Kalff is *ghevaert* hier = geleide, of = vreemd ding (T. & L. 4,115), maar volgens Moltzer (Spectator 1892, n° 9) = tocht. Ook de Raaf vat het zo op. *Tocht* met de half-konkrete betekenis (vgl. b.v. 't Eng. *way* dat ook beide betekenissen heeft van *weg* en *tocht)* van *weg* was ook mijn verklaring en dit wordt bevestigd door het Latijn *(ancipites* viarum *anfractus).*

Wtghesteken enz. wordt door Moltzer (l.l.) verklaard: zoo'n tocht is uitgezonderd, platweg en ronduit gezegd. Kalff (l.l.): zulke pretjes zijn uitgezonderd. Zo als ik T. & L. 98 p. 142 al schreef: ik trek deze plaats als bewijs voor El. = Ev. terug (1). Even als Dr de Raaf neem ik bovenstaande verklaring dankbaar over, maar veroorloof me toch de bescheiden v r a a g of *uitgezonderd* hier wel goed past. Kiliaen geeft n.l. behalve *excipere* ook *extrudere* dat o. a. overdrachtelik ook verdringen betekent. Ik geloof dus dat de plaats hier ook betekenen kan: maar zulk een tocht moet « van de baan geschoven » worden, d.w.z. van zulk een tocht k a n geen kwestie zijn.

---

(1) Maar aangezien de krietiek de Anglist-eerste uitgever van 't Nederlandse stuk over die *elucubrationes* noch al scherp (ik erken 't: niet ten onrechte) heeft aangevallen, veroorloof ik me er noch eens op te wijzen dat ik die verklaring aan een ander te danken had, die ik volgens afspraak er niet bij noemde. Op mijn geweten heb ik dus niet die " verklaring ,; alleen 't feit dat ik zelf geen betere te geven had en 't verkeerde van die verklaring toen niet inzag.

Ev. 260. f.f.

Het rijm is niet in orde. En om het in orde te brengen moeten we tot krasse maatregelen onze toevlucht nemen b.v.:

Whan shulde we cume agayne?
(Everyman) *Never til domes day*
(Felawe): *than wyll I not come there, I fay!*

Maar behalve dat zulke ingrijpende veranderingen op zich zelf verdacht zijn, is hier ook naar p. 41 te verwijzen.

Ev. 263. Zie de noot op El. 396.

El. 245. *Om al dat leuen mach van gode.*

Dr de Raaf wil hier lezen (zie p. 42): *Om al dat leuen mach* h e b b e n *van gode.* Waarom zou men toen 't zelfde idioom als nu niet gekend hebben? Vgl. « dat mag je niet doen van Pa »! Terecht oordeelt dan ook Prof. Lecoutere dat deze regel « n'a pas besoin de la conjecture proposée (Musée belge II, 319).

Ev. 271-273. *truely ... cumpany.*

Weer zien we hier een korte regel — maar getuige het rijm op *company* kompleet — beantwoorden aan een halve van El.
Zie ook verder Ev. 276 enz. en vgl. hiervoor p. 41.

Ev. 273. *haunt to.*

Zie de N.E.D. in v. *haunt,* (8).

El. 249. *Ick ghinc met v totten daghe.*

Het kan wel niet twijfelachtig zijn dat *totten daghe* hier betekent tot aan de dageraad, m.a.w. *Gheselscap* wil

desnoods de hele nacht doorfuiven. Zo vertaalt Ischyrius dan ook terecht: *si esset ad lucem vel usque matutinam* (vs 453) etc. De korresponderende uitdrukking in 't Eng. *whyle the daye is clere* past daarentegen niet.

Bij Ev. = El. moeten we die dus als een stoplap verklaren, waaraan dan door Dorlandus een keurige draai werd gegeven, — bij El. = Ev. blijkt het een verhaspelde vertaling van 't Nederlands te zijn.

El. 254. *pelgrimagie gaen.*

Deze regel bevat onzin, staat er in mijn uitgave te lezen, — als er n.l. iets is daar Geselscap op tégen heeft is 't wel met Elckerlijc op deze tocht mede te gaan. Holthausen (H. Arch. 92, 412) en Stoffel (in 'n partikulier schrijven) herinneren mij aan Chaucer's Wife of Bath, en de laatste aan de Nymeegse dienstmeisjes die 'n « pelgrimagie » naar Kevelaar als 'n pretje beschouwen.

Het zou best kunnen zijn dat die Heren gelijk hadden. Zowel in 't Engels als in 't Nederlands komt *pelgrimage* n.l. voor in de algemene zin van *tocht, reis,* ook *levensreis, leven.* Zie voor 't Eng. b.v. de Encyclopædic Dict. en vgl. Genesis 47,9. (de statenvertaling daarentegen heeft *vreemdelingschappen* en 'n bijbel van 1615: *de tijt mijns wandelens).* En vgl. voor het Nederlands *Die prinche wil sijn pelgrimage gvijten* (M° Brux. 21655; 16° eeuw) van Prins Naaman van Syrien gezegd die een reis doet om een profeet op te zoeken; *Ou siet, Piramus, dat Ammoreus kint Compt nu voldoen sijn pelgrimagie* — als P. gestorven is. (Kalff, Trou moet blijcken p. 46); *Haest v, doet elders v pelgrimage* = ga ergens anders heen (Handel der Amoureusheyt, III, sign. V. 6. v°); en zie Everaerts werken p. 39 waar bij *pilgrymagen* in de kant 't woord *reyse* aangeteekend staat.

Verder ten bewijze dat zulk een pelgrimage wel degelik ook toen als een pretje beschouwd werd, wijs ik op twee plaatsen uit de *Veelderhande genuechlijcke Dichten* etc.

p. 111 en p. 136. Ik citeer alleen dit: *Die haer wijven wil leijden tot Bevaerden, Kermissen danssen / speelen / want dan maecmen veel kennissen / ende verlieven somtijts op een ander* enz.

Maar 't bezwaar blijft dat — zo als Dr de Raaf (p. 76) opmerkt — dat *pelgrimage* steeds in 't stuk van deze tocht van Elckerlijc gebruikt wordt waar voor hij rekenschap aan God moet afleggen, — dus niet van de levensreis — dat zou blijkens 't voorgaande geen bezwaar opleveren, maar van de « lange vaart » waarvan geen wederkeren is. Daarom verklaart Dr de Raaf *woudi pelgrimage gaan* als een aanvulling op *Hier* van El. 253. En men leze bij Dr de Raaf na hoe dan *Maer* en *oft* verklaard worden als binnendringers die niet in de oorspronkelike tekst stonden.

Nu moet ik op de voorgrond zetten dat het bezwaar van Dr de Raaf (pelgrimage in twee verschillende en zelfs, ik geef 't toe, verwarring-veroorzakende, verschillende betekenissen gebruikt) mij nu niet zo geheel onoverkomelik toe wil schijnen. Ik ben dus geneigd de regel te verklaren als: Maar wou je soms 's een pleziertochtje ondernemen, — dan ben ik je man. Maar ik voeg er bij dat niets me aangenamer zal zijn dan overtuigd te worden dat Dr de Raaf's opvatting van 't woord pelgrimage de ware is. Zie hier waarom:

Maar en *oft* zijn dan corrupties volgens hem. Nu merk ik op dat de equivalenten hiervoor ook in 't Eng. voorkomen. (*But, or,* Ev. 281).

Stellen we ons nu volgen de eigen gegevens van Dr de Raaf op 't standpunt Ev. = El., dan zal 't niet gemakkelik zijn te verklaren hoe de volgens hem oorspronkelike lezing *But* — *or* — geen equivalent vindt in de (dan vertaalde) Nederlandse tekst maar hoe die equivalenten er pas als korrupties van de *editio princeps* inkwamen. Volgens El. = Ev. hebben we daarentegen — ook al weer als we met Dr de Raaf's gegevens werkend — *But* en *or* als vertaling van een korrupte Nederlandse tekst.

El. 256. *ontslippen.*

Mijn verklaring van *ontslippen* = ontslepen en van *broock* = moeras (in welk geval *die* wel voor *dien* zal staan) heeft niet de eer gehad aan de Heren de Raaf (p. 76) en Verdam (Mnl. Wdb. 5, 1270) te bevallen. Mijn opvatting deelt met de vermakelike verklaring van Prof. v. Helten (*apud* de Raaf) de treurige eer door Verdam — die over 't algemeen een merkwaardige voorliefde voor de uitgave van de Raaf aan den dag legt — dood gezwegen te worden. Zeker is het dat ontslippen = ontslepen niet voor schijnt te komen. Toch moet ik 't noch voor waarschijnlik blijven houden — en Dr de Vreese die ik hierover raadpleegde, met mij — dat mijn verklaring op een zeker ogenblik de juiste zal blijken te zijn, als er 's andere voorbeelden van *ontslippen* te voorschijn zijn gekomen.

Met Dr de Raaf's *uiteenscheuren* blijft de tekst *duister*, — 't woord is van hem zelf. Verdam's enige betekenis *ontkomen* past hier ook niet, — 't woord is van Verdam. 't Latijn waar de Raaf enige nadruk op legt verklaart *clouen ontween* van El. 257 en niet *ontslippen!* Van Gennep die (vs. 952) hier El. voor zich had liggen heeft geen equivalent, — hij heeft de plaats dus waarschijnlik ook niet verstaan. Op Dr de Raaf's vraag wat slepen in 't moeras dan volgens mij hier moest betekenen antwoord ik dat dit hier even goed geacht kan worden te passen als 't volgende *clouen ontween*. « Wil je iemand doot slaan, — dan zal ik je wel helpen, 't zij door hem naar een moeras te slepen en zo te laten omkomen, — 't zij door hem in tweeën te kloven! 't Eerste is even min l e t t e r l i k op te vatten als 't tweede.

El. 258. *bescheen.*

Moltzer verwijst in zijn Spectator-recensie naar *beschee* in 't Sacrament v.d. Nieuvaert, 412.

El. 259 : (Sp. 253). *Gheselle ghi wilt anders dan ick.*

Dr de Raaf werpt hier wegens 't metrum 't woord *Gheselle* uit, dat een herhaling zou zijn uit de volgende regel.

Ik begrijp zijn logica niet best. Waarom nu hier in eens 'n lange regel onmogelik is voor iemand die zijn regel 251 leest : *Ic hulpen ontslippen tot in die broeck ende oec clouen ontween* — it fairly takes one's breath away ! — is niet heel duidelik.

Maar enfijn ! Maar dan wijs ik op Ev. 284 en 286 waar we ook twee keer *gentyll felawe (shyp)* hebben en naar de noot op El. 254 met verzoek ons dan te willen verklaren hoe Ev. 284 = El. 259 kan worden (zonder *Gheselle !)* en hoe dit equivalent van *gentyll felawe* er slechts als corruptie in kon komen, — dit alles op pœne van El. = Ev.

Ev. 285. *We haue loued longe and now I nede.*

Moeten we hier onder verstaan : *now I need you?* Maar zulk een *need* = *to stand in need of* kan ik niet « belegen ». 't Enige equivalent in de Ned. tekst voor deze regel is (de trouwe) *Die wi... beloeft hebben. Beloeft* is hier wegens de samenhang (*trouwe*, waarop weer zo mooi 't *trou hier, trou daar* terugslaat) zonder enige kwestie in orde. Zo hebben we dus volgens Ev. = El. een in de samenhang slecht passend *loued* = een uitnemend daarin passend *beloeft*. Volgens El. = Ev. is l. 285 « a bad shot at » r. 262 (1). Zie de vorige en de volgende noot.

El. 264. (Sp. 256). *Trou hier, trou daer.*

Dit slaat natuurlik op *trouwe* van r. 261 terug. Geen equivalent van dit woordspel — want zo mogen we 't wel noemen — in Everyman. Volgens Ev. = El. moet 't er dus in gewerkt zijn. Zie de twee vorige noten. Ik geef 'n paar voorbeelden van 'n dergelijk woordspel. Everaert p. 136, r. 36 :

---

(1) Toen de noot al zo geredigeerd stond, vond ik een suggestie — van mij zelf maar die ik over 't hoofd gezien had — dat in plaats van *And now* in Ev. 286 : *That thou* te lezen zou zijn. Dit zou zeker de plaats in orde brengen want zo hebben we 'n transietief *need* met 'n *zeer* gewone constructie. Maar op conjecturen mogen we niet al te veel afgaan. Ik laat dus de noot staan zoals die is.

Salicheyt hier, salicheyt gunder! = dat gezeur met je zaligheid, Spiegel van Minne ed. 1577, f° 43 :

Neen, dat ware schande.
Schande hier, schande daer!

en vergelijk de noot op El. 806, 807.

El. 265 (Sp. 257) *daer mede gesloten.*

Aangezien Prof. Moltzer in zijn Spectatorstuk zegt dat deze uitdrukking verklaring behoeft en Dr de Raaf die niet geeft, verwijs ik naar de Handel der Amoureusheyt III, sign. X. 3, v° *'t Werck is ghesloten* = 't werk is uit. Dus hier: Ik wil niet en — daarmee uit! Dr Verdam geeft geen voorbeelden *in voce* gesloten en zal deze twee plaatsen dus *in voce* sluiten op moeten nemen. Te vergelijken zijn noch uitdrukkingen als *daer hebdy tslot, Hier weety 't slot.* Vergelijk voor de eerste, Ms. Brux. 21661 f° 23 :
Maer ic wil leuen | als ic heb gedaen
Sonder eenich verspaen daer hebdy tslot, en voor de tweede : Kalff *Trou m. bl.* p.p. 270 en vooral 279 : *Ic en gae niet met u, nu weetijt slot.* — *Tui satur sum, satis verborum aggerasti* vertaalt Ischyrius. Geen equivalent in 't Engels; cf. Ischyrius vs. 480.

Ev. 290 *To brynge forward.*

Vgl. *doet mi wt gheleye* El 267. Pollard citeert als parallel plaats *to bring on his way* uit *Richard* II. Maar dit is niet 't zelfde. Ook de door hem geciteerde l. 675 helpt niets. Ik verwijs noch naar Ev. 344 met de vraag of we uit de vergelijking daarmee ook op mogen maken dat de Engelsman *to bring forward* hier ook gebruikte in die zelfde zin van Ev. 344 = mij te helpen. In *to bring* op zich zelf = to accompany is natuurlik geen moeilikheid, zie de N.E.D. (I, 2) maar een vergelijking van dat zelfde werk in voce (17) met *ib.* in voce *Forward* (adv. 5) in verband waarmee ik voor *to bring forward* te samen niet

de betekenis *to accompany* durf afleiden, doet me op 't Nederlands *voer* wijzen met de vraag of dit niet een voor Ev. = El. enigsins verdacht geval oplevert.

El. 269. *Tiacob.*

Men zie voor deze uitroep o.a. Everaert p. 245 en *Een spel van Sinne van Charon* r. 215 en Dr de Vreese's noot daarbij op p. 53 van zijn uitgave. 't Verwante *Tjan* vindt men o.a. passim in de Handel d. Amoureusheyt (b.v. III, sign. Y, 7. v°.

El. 270 = Sp. 261. *ter werelt.*

Dit is hier tot goed verstant noodzakelik, — Ischyrius heeft een *more suo* zeer hoogvliegende omschrijving (vs. 487 seq.q.) daarentegen van Gennep weer iets dat er veel dichter bijstaat: *Aber hest du noch länger mügen leben.* Daarentegen heeft de Engelsman: « maar indien je had gedraald, getoefd, » (er staat in elk geval geen adverbium van plaats bij) indien we een punt achter l. 293 zetten of: « tenzij je had gedraald » indien we l. 294 bij l. 293 trekken en *but and* = *but* willen nemen. Dit laatste is met 't oog op de samenhang niet waarschijnlik. *I wolde not have left the so* staat er verder. De Nederl. tekst schijnt mij veel duideliker en verstaanbaarder dan de Engelse.

Ev. 294 *a left.*

Zie de N.E.D. p. 2, c. in voce *A*.

Ev. 301. *ende.*

Om 't rijm met *mournynge* te herstellen ligt de konjectuur *endynge* voor de hand; vgl. Ev. 5. Zie Kölbing E.Stud. 21, 171.

El. 273-275 = Sp. 264-265. Ghes. *Ick wil van v scheyden.* Elck. *es dat ghescheyden.* [Ghes.] *Sonder omsien* etc.

Ik blijf bij dit arrangement : de woorden *sonder omsien ay lazen jaet* aan Gheselscap toegedeeld, als in de Engelse tekst. Wat Dr de Raaf daar n.l. (p. 77) tegen heeft aangevoerd houdt geen steek. Ev. 298 *Ye by my faye* is n.l. wel degelik = de hier boven geciteerde woorden : *Ye = jaet; by my faye* is 'n uitstekend equivalent van *sonder omzien.* Dit heeft n.l. (zie M.n.l. Wdb.) niet alleen de letterlike betekenis waarin Dr de Raaf 't blijkens zijn interpunctie opvat : (Es dat gescheyden sonder omzien?) maar ook de asseveratie « zonder blikken of blozen » (Verdam). Verder past volgens de Raaf *aylazen* « heel wat beter in den mond van Elckerlijk dan in dien van Gheselscap ». Waarom? Waarom kan Gheselscap niet ('t zij dan naar waarheid of om de bittere pil wat beter te doen slikken) zeggen dat 't hem spijt dat hij niet mee kan gaan. 't Zou de eerste en de laatste « gezelschapsleugen » niet zijn die er in de wereld gesproken was.

En voor zo ver de Lat. tekst hier iets uitwijst — maar die wijkt juist op 't krietieke ogenblik af, zo dat men er niets mee bewijzen kan — steunt die deze interpretatie. Aan Elckerlijcs *Es dat ghescheyden* beantwoordt n.l. ib. vs. 493... *Vin te comitem praebere mihi?* En dan gaat Elckerlijc niet door, maar wel Bellerophon, een van de personen waarin Ischyrius de abstractie *Gheselscap* « opgelost » heeft.

Ev. 300. *Adewe for I shall neuer se the no more.*

Is deze regel met *L.* aan Everyman toe te delen of met de andere teksten aan *Felawe?* Dr de Raaf citeert deze plaats volgens « de betere lezing van ms. *(sic!)* L. (1) »

(1) Maar deze regel zelf citeert hij zo als die in mijn tekst staat! L. heeft : *Adewe for euer I shall se the nomore.*

Is hij er wel zo zeker van dat die verdeling b e t e r is? Misschien (hij geeft geen gronden) is hij door l. 301 in de war gebracht waar volgens mijn tekst Everyman zich zelf met die naam aanspreekt. Maar dit aanspreken *mutata persona* zo als Ischyrius 't uitdrukt komt meer voor. Zie b.v. de noot op p. 57 (El. 193).

Holthausen (H. Arch. 92, 411) neemt terecht aan dat Ev. 302 korrespondeert met El. 275. En dan is zijn konjektuur verleidelik *For now I well* remembre that partynge is mournynge. Mocht deze konjektuur ooit blijken de ware lezing te bevatten dan hebben we daarin 'n nieuw bewijs dat de tekst van L. verkeerd is. Want dan moet wegens *for* de daarvan voorafgaande regel ook door dezelfde persoon gesproken worden.

Maar ongelukkig staat de konjektuur volstrekt niet vast. Zo lang mij n.l. niet bewezen is dat *For you* hier niet als *on account* of (zie N.E.D. 21.) verklaard kan worden — en Prof. Holthausen beweert *more suo* maar zonder iets te onderzoeken — durf ik deze konjektuur hoe gaarne ook niet aannemen.

Ev. 316 : *For kynde wyll crepe where it may not go.*

Deze zelfde vorm van het spreekwoord — dat ik niet in de N.E.D. aangetekend vind — komt in de Towneley Mysteries voor (Zie Pollard p. 37 en de *Mysteries* ed. G. England voor de E.E.T.S. p. 135). Een vorm die dichter bij het Nederlands staat is in de Engelse Reynard tekst te vinden (ed. Arber p. 78) : *for* blood *must krepe where it cannot go* maar hier is dit *blood* in elk geval te danken aan het Nederlandse origineel daarvan. Zie de door Dr Muller en mij uitgegeven tekst van 1479, p. 91. Over het Nederlandse spreekwoord zie Stoett p. 69 n° 218; Dr de Raaf p. 28, noot en de Sp. v. Minne ed. 1577, f° 100 : *Want het bloet cruypt daert niet gaen en can.*

Ten onrechte meende Dr Kalff (Tijdschr. 9, 18) hierin 'n bewijs voor de prieoriteit van Elckerlijc te zien. Wie ook 't spreekwoord vertaalde kan verondersteld worden in

de enigsins afwijkende vorm van 't origineel zijn eigen spreekwijze herkend te hebben.

El. 290 (Sp. 281) = Ev. 317.

Say is hier = *assay*. Hieraan beantwoordt *besoecken* dat (zie Mnl. Wdb. col. 1073, 1074) ook *aanzoeken*, *verzoeken*, *beproeven*, *proberen*, betekent. *Salt* (en niet *salse* in El. 290) en ook *op dat ic leue* verhinderen n.l. *besoecken* in de gewonere zin van *opzoeken* op te vatten. Ischyrius blijkens *sollicitabo* enz. (vs. 540) vat het = *verzoeken* op en wel merkwaardiger wijze alsof hij *salse* gelezen had (zijn object van *sollicitabo* is n.l. *Cognatos omnes* ut adessint hodie. Heeft er werkelik *salse* gestaan dan zouden we hierin 'n bewijs (« van de tweede rang »!) voor El. = Ev. in kunnen zien.

Ev. 322, 323 *vs to declare Yf ye be dysposed to go ony whether.*

Vertel ons, zegt *Cosyn*, of je geneigd bent ergens heen te gaan. In de corresponderende plaats in El. 293, 294 vindt men daarentegen : Zeg ons vry uit of je ons nodig hebt (« hebde ons van doen », zegt men noch in Vlaanderen en zie b.v. Fred. v. Jennen D. 3 : *Wi hebben uwes van doen)* = Ischyrius : *Homule, si me... opus.est, vtere.* Dit geeft 'n uitstekende zin, — wat van de Engelse tekst niet gezegd kan worden. 't Is n.l. zeer onwaarschijnlik om geen sterkere uitdrukking te bezigen, dat onder deze omstandigheden de auteur *Cosyn* aan *Everyman* zou doen vragen of hij geneigd is ergens heen te gaan. Dat n.l. *Cosyn* verondersteld moet worden te voelen dat er iets aan schort blijkt uit wat er volgt : *For wot ye well, we wyll lyve and dye to gyther.*

Voor *vs to* zou men in de verzoeking kunnen komen *vs do* te lezen maar 't kan als een geval van de praepositio post rectum als = *to us* verklaard worden; dit hoeft daarom noch niet met B.L. gelezen te worden. Vgl. b.v.

Vortiger sende heom to Layamon, Skeat and Morris, *Spec.* I, p. 65, l. 17; *As thou wult wende... me fro* Ass. Mariae, l. 166 *him byforn* Knightes Tale T. 776 *enz., enz.*

Ev. 326. *to be bolde o u e r.*

Dit schijnt niet verder voor te komen; wel *bold w i t h* in de zin van to take liberties with. Zie de N.E.D. in voce. 3.

Ev. 334. *For I haue a great enemy that hath me in wayte*
Whiche intendeth me for to hyndre.

Wayte is = *wait* = ambuscade (cf. *to lay wait* en *to lie in wait for* en zie de N.E.D. in v. *await*, de bijvorm van *wait).* Ook *waytynge* komt in de zin van *insidiae* voor; zie *Prompt. Parvulorum* p. 513 : *or a-spyynge* s. *Exploratio,* enz. Zo vertaalt Caxton *hij leijde sijn lagen* (Reynard die Vos ed. Muller en Logeman 14, 2) door *he hath wayted* (ed. Arber p. 10). Voor de uitdrukking *to have one in wait* vergelijke men de N.E.D. in voce *await* sub. 2. b.

Wie wordt er met de *enemy* van Ev. 334 bedoeld? God? De Dood? Van geen van beide is 't waar!

De Nederlandse tekst en de vertaling van Ischyrius geven geen licht.

Ev. 338 seq. *Of all my workes* etc.

Op het eerste gezicht lijkt het als of hier 'n b e w ij s voor de prioriteit van Elckerlijc te vinden is. Vergelijkt men n.l. de Nederl. tekst, dan ziet men hoe *Van mijnen wercken* enz. slaat op *Waer a f* van r. 306, terwijl *Of my workes I must showe how I haue lyued* etc. niet zo op 't voorafgaande terugslaat. *(Of* zou dan hier natuurlik de betekenis kunnen hebben van *about, concerning* etc.; zie b.v. Franz, *Shakespeare Grammatik* § 364). Maar ik erken dat d e s n o o d s 't *of* van l. 338 verklaard kan worden door te interpungeren : Of all my works, *I must showe*

How enz. Dan slaat *of* terug op *acounte* op l. 336. Ik zeg desnoods want ik geloof wel dat alle Anglicisten 't met me eens zullen zijn dat de natuurlike interpretatie van het Engels de zin in l. 338 laat doorloopen. Ik merk noch op dat men dan ook het *of* van l.l. 340 en 342 als op *acounte* in l. 336 slaande moet opvatten.

Zie ook de volgende noot.

Ev. 342. *And of all the vertues that I haue refused.*

Voor *of* zie de vorige noot. Het enige wat *Everyman* met zijn *vertues* gedaan heeft is dat hij ze niet — zo als we nu zouden kunnen zeggen — « gecultiveerd » heeft, dat hij zich niet veel aan ze gelegen heeft laten liggen en men mag zich wel afvragen of dit — zelfs rekening houdend met de personificatie van alle eigenschappen, die in ons drama « optreden » (maar men bedenke dat hier vertue niet als dramatis persona genoemd wordt!) — of dit uitgedrukt kan worden door *to refuse*. En dan is de enige betekenis, die hier te minste zo zeer zou passen, dat we er rekening mee moeten houden : *to disavow*, *to disown*, — te (ver)lochenen.

Refused is dus niet *per se* verkeerd, hoewel 't me persoonlik minder gepast voorkomt. Maar ik maak opmerkzaam op de korresponderende regel El. 311, — *(ende wat ic heb bedreuen den tijt, gheleent ende) niet ghegheuen*. Men ziet het : *niet gegeven* is of het origineel of de vertaling van *refused*. Er ligt hier dus — aangezien de woorden in 'n geheél andere zin en samenhang voorkomen — zéker een vergissing, een misvatting aan de vertaling te gronde. Is *refused* werkelik 't oorspronkelike, dan werd het zeker niet door de Engelsman = weigeren gebruikt maar wel door Dorlandus zo opgevat. Is *niet ghegheven* de oorspronkelike uitdrukking, dan gebruikte de Engelsman de letterlike vertaling daarvan in een andere betekenis.

Vergelijkt men nu El. 143-145 met onze plaats, dan vindt men daar volkomen overeenstemming. Bij El. =

Ev. verklaart zich die gemakkelik uit de consideratie dat Elckerlijc hier uit den aard der zaak bijna de zelfde woorden gebruikt, nu hij aan de hem door de Dood gebrachte boodschap herinnerd wordt, door de vraag van *Maghe*. Zo heeft hij ook tegenover Gheselscap (r. 224) presies dezelfde uitdrukking gebruikt die de Dood (r. 89) bezigde.

Bij Ev. = El. zou de vertaler er die overeenstemmig in vertaald moeten hebben.

In verband hiermee moet ik ook op de uitdrukking *syth lyfe was me lent* wijzen, waaraan *den tijt, gheleent* van El. 311 beantwoordt, — beantwoordt wat het woord zelf betreft maar evenmin als bij *refused* wat de betekenis in de zin aangaat. Zeer terecht interpungeert Dr de Raaf *den tijt, gheleent* enz. *Syth lyfe was me lente* constitueert met wat er aan voorafgaat een pleonasme. En de Eng. uitdrukking slaat niet woordelik, letterlik op Ev. 161 terug zo als El. 311 op El. 143 teruggaat. (Voor *tijt* in El. 311 = 't deven, cf. r. 308, vgl. met El. 145; en vgl. El. 91 met Ev. 109 en v. Gennep r. 1038).

Is dit er ook door de Nederl. vertaler ingebracht?

Ev. 346. *fast breed and water.*

Holthausen (Archiv. 92, 411) slaat voor *to* voor *breed* in te voegen. Een blik in de N.E.D. in voce *fast* sub 1. b zal 't duidelik maken dat deze konjektuur weer 's volkomen overbodig is.

Ev. 348 *borne.*

Met B. en L. is voor *borne* wel *bore* als rijm op *more* te lezen. Aangezien voor deze regels 345*b*-350 geen equivalent in 't Latijn noch in v. Gennep te vinden is, moeten we wel aannemen dat ook in de oorspronkelike Elckerlijc niets meer stond. Die regels zijn er dus door de Engelsman bijgevoegd (El. = Ev.) of door Dorland uitgelaten. (Ev. = El.).

El. 315. *Way, schillet niet meer.*

Dr de Raaf verandert dit op grond van het Engels (352) *make no mone* en wegens de samenhang in *stillet nu meer.* Grafies is dit, zo als hij terecht opmerkt, zeer goed te verklaren en de konjektuur is op zich zelf zeer verleidelik, maar hij en Dr Kalff (die in het Museum zijn zegel hier aan hecht) zullen het wel met mij eens zijn dat er al héel sterke gronden aanwezig moeten zijn om tot 'n emendatie over te gaan zo lang de overlevering noch te verklaren is. En *make no mone* is volstrekt niet boven bedenking als de korresponderende uitdrukking. De eerste woorden van *Kynred : A syr, what! ye be a mery man!* komen altans wat de plaats betreft overeen met *way* enz., de eerste woorden van *Neue* en we moeten dus onderzoeken of die ook passen. En dan zullen we zien dat die woorden *Way* enz. niet alleen passen als ongeveer (want de overeenkomst tussen de twee teksten is volstrekt niet altijd letterlik evenmin als tussen Dorland en Ischyrius !) — als ongevéér overeenkomende met Ev. 351, maar ook in de samenhang. Ik beweer natuurlik niet dat daarin « wees stil » niet past maar geloof dat *Way schillet niet meer* daarin ook past. De interpunctie hiervan is niet overgeleverd, we weten dus niet of de auteur dit als een uitroep of als een vraag voelde. En dat maakt wel enig verschil. Als uitroep vat ik het op als *Wa! verschilt niet meer van gevoelen,* — cf. Kiliaen : *schillen, schellen,* j. *verschillen.* Differre, discrepare, distare en o.a. op grond van de noot van v. Hasselt die ook *litigare* als betekenis geeft kunnen we de plaats wel verklaren als : Kom, twist daar niet over, — ik heb n.l. een andere gedachte (zie hieronder).

Als vraag (1) is het resultaat wel niet veel maar toch

---

(1) Dr de Vreese deelt me mede dat dit vers voor elke Vlaming onmiddelik duidelik is — in de tweede door mij opgegeven betekenis — daar schillen in deze gewesten noch dageliks zo gebruikt wordt, — alleen met dit verschil dat 't pronomen *het* vervangen is door 't bijw. *er.*

iets anders : Wat, scheelt er niet meer aan? dus tot Elckerlijc gericht. Is 't anders niet wat je scheelt? (1). Nou, ik heb (r. 316) een andere gedachte, dwz. dan heb ik er iets beters op bedacht. (Voor ghepeyst = ghedachte, zie Mnl. Wdb. *in voce* gepens; waar deze vorm niet geciteerd wordt). De luchtige toon van dit antwoord, zo opgevat, is in volkomen overeenstemming met de andere antwoorden van *Neue*. En het Latijn bevat evenzeer een luchtig-grappige uitdrukking als vertaling hiervoor : *Proch, istane sorbitio Tibi decocta est Homule?* 't Is alsof Ischyrius het ten onrechte opvatte = Heb je zo iets onaangenaams te doen. Zijn uitdrukking doet ons n.l. denken aan « iemand een bittere borrel geven », — zie Stoett n° 1563. En dan is Ev. 351 genoeg = El. 315 (Zo, jy bent een vrolik heer!) om 't onnodig te maken dat we in *make mone* 't equivalent van « stillet » moeten zoeken.

El. 316. *Ic valle op mijn achterhielen.*

Verdere plaatsen waar deze uitdrukking voorkomt heb ik niet (2). Verdam in het Mnl. Wdb. geeft die niet. Ook Dr de Raaf bewaart het stilzwijgen. Waarschijnlik moet men denken aan uitdrukkingen als : de hielen lichten, de hielen laten zien enz. (Stoett nos 659 en 773). Dan zou het zijn : ik ga er van door. Vgl. dan noch : *Veerthien duust* (zijn er in een slag gevallen) *sonder die dhielen keerden in 't loopen* (Everaert p. 98) en « *seghenen met de hiele* » = weglopen; vgl. de Roode Roos p. 269. Maar waarom

(1) Ten gevolge van 't tijdelik verloren gaan van 'n aanteekening zie ik pas, nu de noot geredigeerd is, dat Kalff Mus. 5, 179 van 't zelfde gevoelen is.

(2) V.g.l. echter : *Het helpt mij tot in mijn achter hiele dat hij te Middelburch wilt wesen*, uit de Spiegel der Minnen, ed. 1577, fo 92 vo. Maar ik zie niet in dat dit ons veel helpt. Ook wat *dats aen mijn hielen* (Roode Roos p. 201, r. 32) betekent, weet ik niet. Ik geef deze plaatsen alleen op omdat ze andere die de uitdrukking zullen bespreken misschien te pas kunnen komen.

achter'hielen? Moeten we aan de houding denken die iemand uit schrik of uit verbazing, soms met de handen opgeheven, aanneemt en 't opvatten als de ontzetting van *Maghe* aanduidend? Wat die houding betreft verwijs ik naar de houtsneden van Elckerlijc (1). 't Kan natuurlik toeval zijn maar dan is het 'n zeer merkwaardig toeval dat Elckerlijc, hier onder de invloed van de schrik, 'n stap achteruit doet, — op zijn achterhielen valt?; in de andere houtsneden is zijn ene knie doorgezonken. Dus betekent onze uitdrukking waarschijnlik, of: ik ga er van door, of: ik ben stom van verbazing (zie El. 321, *verschieten).*

Ev. 356 geeft geen licht. Zie de volgende noot.

El. 317. *Ten docht niet geueyst.*

Zie Tijdschr. N.T. & Lett. 11, 180 vv. (verwijzing van Dr de Raaf) en Mnl. Wdb. in voce *doghen* col. 261. Dus: veinzen zou nergens voor dienen. Aan welk *geveins* Neue hier denkt is niet zeker. Hij kan bedoelen: Ik wil niet veinzen, ik zeg je dus de waarheid royaal uit en zo vat Ischyrius het op; zie vs. 580. Maar het kan zijn dat er achter de woorden van *Maghe* iets steekt waarop Neue met zijn *pestilens et detestanda... simulatio* doelt. Wil de grappige Neef daarmee aanduiden dat Maghe zich niet zo (met zijn vreemde houding; zie vorige noot) *aan moet stellen?* Een enigsins andere mogelikheid is dat *Ten docht niet gheueyst* ironies slaat niet alleen op *Ic valle op mijn achterhielen* maar ook op Neve's eigen *schillet niet meer.* Elckerlijc de ironie niet ziende denkt dus dat Neue hem goede raad zal geven en is des te meer teleurgesteld als Neue hem dan aankondigt, dat hij zijn dienstmeid zenden zal!

(1) Zie de verschillende Elckerlyc-houtsneden in "de Vlaamse School" (1901, Maart-nummer, pp. 65-74) en voor die waar de bedoelde houding duidelik uitkomt, figuur nº 3. Er kan n l. geen twijfel zijn dat deze houtsnede oorspronkelik een Elckerlijc figuur voorstelt al is ons die alleen bekend uit een ander werk.

Men merke op dat *Ten docht niet* aan *It anayleth not* maar dat *tyse* = entice, niet aan *veinzen* beantwoordt. Het Engels : Het geeft je toch niet of je ons al tracht te lokken, past even zo goed in de samenhang als het Nederl. *Tyse* is dus maar door *a bold shot* als *gheneyst* weergegeven (Ev. = El.) of omgekeerd (El. = Ev.) *gheneyst* door *tyse*, maar 't laat zich niet zeggen welk hier 't oorspronkelike zijn moet.

El. 320 (Sp. 310) vv. *Ick segghe oeck alsoe* enz.

Vgl. Ev. 356 v. Zeer waarschijnlik klinken de konjecturen van Dr de Raaf op deze en de volgende regels 323, 324. Aangezien er niets is dat mij daartegen schijnt te pleiten neem ik die over. Daarentegen kan El. 327, 328 (Sp. 316, 317) gerust blijven staan. Dat n.l. El. 327 zo als die overgeleverd is vijf heffingen heeft (de Raaf p. 78) is bij het zeer onregelmatige metrum geen reden tot verandering. Niet alleen namelik dat er in de Raaf's tekst ook wel verzen met minstens vijf heffingen te vinden zijn (b.v. Sp. 342, 348, 354 enz.) maar bovendien laat zich dit vers desnoods even zo met vier heffingen lezen als b.v. r. 328 ten minste zo als die door hem (p. 78) geemendeerd wordt.

El. 324. v. = Sp. 313. *Ten is tot gheenre feesten te gaen*
Noch tot gheenre sollen.

Zie de Raaf p. 6 en p. 78. Ook T. en Let. 1898, p. 140. Slechts als we éénmaal weten dat El. = Ev., kan het weglaten van dit woord (= balspel) als argument ter bevestiging van enig nut zijn. Toch is het feit al is het dan ook van geen belang *op zich zelf* in verband beschouwd met vele andere eigenaardige uitdrukkingen die ook geen equivalent vinden in 't Engels, wel een opmerking waard. Zie hiervoor El. 114, 196, 326 en de opmerkingen hieronder aan 't slot.

In de door Broeckaert uitgegeven Rederijkers gedichten komt (p. 9 r. 118) een hier ook gebruikte uitdrukking voor; *Gratie* zegt tot *Mensche : ghy en loopt tot gheender feeste.*

El. 326 vv. *sonder verlaet... dach... ghenachte... verblasen.*

Alle eigenaardige uitdrukkingen waarvoor in de Eng. tekst geen equivalent te vinden is.

dach = uitstel, termijn. Zie Mnl. Wdb. 2, 11 't Pleonasme in *wtstel, dach* kan men vermijden door *wtsteldach* als een woord te lezen. Zie Kiliaen : *wtsteldaghen :* dies justi : ampliatio (= de verdaging van een vonnis). En zie de Synonymia Latino-teutonica *ed.* Spanoghe p. 49 *in vv. Ampliare* en *Ampliatio.* Vgl. noot op El. 638.

Ghenachte wordt door Dr de Raaf als « termijn van uitstel » verklaard, onder verwijzing naar 't Mnl. Wdb. col. 1377. vv. Misschien zou 't beter zijn 't woord hier in een enigsins minder algemene zin als *dag van rechte, rechtsdag* op te vatten. Maar dit is van minder belang. Voor *raet* vgl. de door Verdam (ll.) uit het Vaderl. Museum (3,336) geciteerde plaats : *soe en sal den selven persoon... gheen dach van ghenachte oft beraet moghen nemen. Wtsteldach ende raet* (nemen) wordt door Ischyrius vertaald door *Consultandi diem capio* en door 't even later staande *Recte comperendinandum est.* (Comperendinatio = ampliatio, zie *supra).*

El. 335 (Sp. 322) *opt platte gheseyt.*

't Rijm dient hersteld te worden door te lezen : *gheseyt opt plat* (1).

El. 338 (Sp. 326). *Dat mach wel zijn.*

Dr de Raaf leest *Dat mach ic wel zien,* welke verandering hem « noodzakelijk » voorkomt (p. 79). Ik ben zo vrij dit niet met hem eens te zijn. Zelfs voor 't belangrijke

(1) Op p. 79 van de dissertatie van Dr de Raaf schrappe men " ook „ in de noot op, r. 323 dat alleen slaan kan op een naderhand door hem verwijderde consideratie.

stuk van Prof. te Winkel over de « Geschiedenis der Diphthongeering van de Germ. lange *î* » in het Tijdschrift (20, 18 vgl.) verscheen moet 't hem toch wel bekend geweest zijn dat er in 't Mnl. *î-ie* rijmen voorkwamen? Zo had b.v. behalve de misschien minder bekende noot van Dr de Vreese in de Verslagen der Koninklijke Vlaamsche Academie 1898, p. 167, al Frank's Mnl. Gramm. § 5, 2, *Anm.* en p. 114 van de Mnl. Gr. benevens § 24 van de Vondelgrammatica van zijn promotor, Prof. v. Helten er Dr de Raaf op moeten wijzen dat zijn uiting onvoorzichtig was. Na wat nu Prof. te Winkel over de zaak geschreven heeft (in het laatste deel van het Tijdschrift N.T. & L.) is het niet meer de vraag of 'n *î-ie* rijm in 't Mnl. voorkomt maar of het voor de tijd waarin dit stuk vervaardigd is en in het dialect waarin het geschreven is, 'n mogelik rijm blijkt te zijn. Dus: is 'n *î-ie rijm* mogelik voor 'n uit ongeveer 1475 en uit Diest stammend stuk? Nu ligt Diest in Brabant waar door er moeilikheden schijnen te zijn — zie t.W. p. 92 — maar zo dicht bij Limburg — waar't blijkens p. 94 niet onmogelik is — dat deze plaats verre van de emendatie « noodzakelik » te behoeven, als element in de discussie had kunnen dienen. Daar komt noch iets bij, dat Dr de Raaf over 't hoofd gezien heeft, n.l. Elckerlijc r. 726 waar *lijdt* rijmt op *vermaledijt*, toch ook *Lijdt* = *liet* (van *lien* = vermelden, Mnl. Wdb. 4,561; cf. Ev. 755 *saye*). Vele van de door Verdam *ib.* geciteerde voorbeelden wijzen op *î-ie* rijm.

Vervolgens neemt Dr de Raaf aanstoot aan de betekenis en wel van de door hem geëmendeerde plaats! Zie p. 21. « Dat mag wel zijn » (*l.* Dat mach ic wel zien) zegt N.B! de radelooze Elckerlijk. Ja, *Dat mach ic wel zien* is zeker niet erg krachtig! (Maar met deze door hem veranderde lezing mag Dr de Raaf geen rekening houden!). En « Dat mach wel zijn » ook al niet « pittig » genoeg? Dr de Raaf vatte het waarschijnlik op als « Dat kan wel zijn » maar voor hij de plaats d a n veroordeelt had hij moeten vragen of 't niet anders op te vatten is. Ik verklaar het: moeten. « Dat moet wel zijn, — dat zal dan wel zo moeten zijn

zegt de « radelooze » Elckerlijc. En daar hoeft dan geen « N.B. » bij!

De enige korrespondent (om Dr de R's eigenaardige uitdrukking te gebruiken) in 't Engels is *A Jesus is all come here to* Ev. 378. Het spreekwoord in Ev. 379 vindt er wel degelik een in 't Nederlands n.l. r. 344, — maar misschien is die niet « gelijkwaardig ».

Vreemd is het dat Dr De Raaf dit Engels (dus Ev. 378) « pittig » vindt! Dat had ik er werkelik niet achter gezocht! Ik zou integendeel zijn argument voor mijn stelling kunnen gebruiken.

El. 341 v. (Sp. 329) *in desen daghen.*

Dr de Raaf leest *doghen* met B.H. en daarom in r. 342 wegens het rijm *Siet oft mense jaechde hier van uwen oghen.* Mij is de regel zo als die in de oudste teksten staat (ook in B!) niet duidelik en de emendatie van Dr de Raaf helpt me niet veel. 't Engels heeft geen equivalent en ook 't Lat. en v. Gennep geven geen licht. Maar *daghen* is niet geheel onmogelik — vroeger was 't anders, maar nu! — en als rijmwoord zouden we aan jagen kunnen denken uit r. 342. Maar hoewel mij de lezing van Dr de Raaf niet voldoet weet ik er zelf niets beters op. Er kunnen ook twee regels uitgevallen zijn.

El. 346 (Sp. 334) *tes seker nyet.*

Of deze regel wel geheel in orde is? Misschien is hier 't voor de 15e en 16e eeuw dramatiese poezie zo karakteristieke *syet* = ge ziet het, = tu sais, — in de plaats te zetten voor *nyet.* Ik geef enige plaatsen op waar 't te vinden is, — met de opmerking dat men 't hier in Vlaanderen, presies zo gebruikt, noch steeds horen kan.

Handel der Amoureysh. IV. E.e. 7. r°; V. Vroede en dwaeze maegden 127; Kalff Trou moet blijcken, p. 226 r. 162, 163; Everaert p.p. 138, 114; 199, 15; 236, 48; 242, 275 Fred. v. Jennen C. 3. r° en E. 2. v° enz., enz.

El. 348 = Sp. 336. *zoringhe.*

Zie Kiliaen in v. *sorigh, seurigh...* dolosus, fraudulentus en *in v. soren, seuren :* praevaricatio. In 't mod. vlaams noch bekend = bedriegen (in 't spel). Zie Vercoullie *in voce.* Maar Kil. geeft ook *sooren, soren, seuren* = ulcerare, dolere, 't geen hier minstens even goed passen kan. Men vermijdt daardoor het pleonasme : bedrog en bedrog. Zie ook Wdb. op Hooft IV p. 395 cf *Men hoorter gheen* zuerijnghe, in d. Rovere, *Quiconque vult salvus esse* (Leuvensche Bijdragen IV p. 182) r. 593.

El. 353. *Daer coemt.*

Dit is iets beter dan Ev. 387 *there is.*

El. 354 *mijn goet.*

Ev. 388 *ryches.* Zie *supra* p. 11 *(Dram. Pers.).*
Ook Ischyrius heeft hier *ad fortunam meam* (vs. 687). Maar ook Ischyrius is vertaler! — Merkwaardig is dat v. Gennep r. 1072 weer *gut* heeft, daarentegen 1075, 1078 : *reichtum* = opulentia v. Ischyrius.

El. 358 (sp. 346) *diet al sal doemen.*

Dr de Raaf neemt hier — om het rijm weer gezond te maken — tot een paardemiddel zijn toevlucht en stelt voor *diet al van doemenis verloost* te lezen. Ik weet ongelukkig geen minder kras werkend geneesmiddel. Maar zijn verdere diagnose dat « hier aanroeping van God *als rechter* niet, daarentegen een beroep als God *den Verlosser* wel begrijpelik is « kan ik zeker niet overnemen. Waarom zou « O heer, gij die alles goed weet te beoordelen en die dus weet dat ik zo slecht niet ben » niet passen? Ischyrius en v. Gennep geven geen licht.

El. 359 *goet.*

Ev. 392 *goodēs & ryches.* Men vgl. de noot op p. 11 en op El. 368 en El. 381.

El. 360 vv.

Mute is hier = kooi, schuilhoek, hol, kerker enz., zie Mnl. Wdb. 4, 2028 vv. Onze uitdrukking komt overeen zowel met 't Eng. *I lye in corners trussed* als met *(in chestes)* locked *(full fast). Versockelt* s c h ij n t aan *sacked in bagges* te beantwoorden; maar zie hieronder. Dit neemt althans Dr de Raaf aan, maar hij kan *versockelt* niet verklaren en beschouwt het nu als een « door den vertaler (Dorland; Ev. = El.) gefabriceerden correspondent van *Sacked* ». Het procédé is gevaarlik: 'n « emendatie » voorstellen en dan die « geemendeerde » plaats als 'n fantasie van... 'n a n d e r voorstellen! Kan het woord werkelik niet verklaard worden dan is er toch wel een woord te vinden dat in 't Nederlands in werkelikheid bestaan heeft en niet alleen in iemands fantasie. In verband met 'n werkelik merkwaardige overeenkomst van motief tussen deze plaats en 't spel van 't Coren dat Professor Kalff in zijn bundel *Trou moet blijcken* heeft uitgegeven, las ik dit noch 's na en acht 't niet onmogelik — a l s er veranderd moet worden — dat er hier *versoldert* te lezen is, — men zie die bundel p.p. 228 r. 208 vv. en p. 242 r. 613 vv. voor 't motief en in 't bizonder p. 244 rr. 679 en 698 (in verband met p. 242 r. 629) voor 't idee *versoldert.* Maar 't is zeer wel mogelik dat er niets te veranderen is. Ik geloof dat *T*(gepersonifieerde) *Goet* eenvoudig zou kunnen zeggen dat « hij » hier *versukkeld* (1) ligt, dwz. geplaagd (zie van Dale « hij laat zich niet als een sukkel, met minachting behandelen »).

Om de noot niet a l te lang te maken ga ik nu niet op deze hypothese in — voor meer geef ik 't niet uit — 't was

(1) Wat de vorm betreft — *versokkelen : versukkelen* — is 't voldoende op te merken dat b.v. Kiliaen *sockelen* en *suckelen* als bijvormen kent, — hoewel in een andere betekenis.

er mij om te doen aan te tonen dat men maar niet zonder meer tot « emendatie » zijn toevlucht nemen moet.

Vermost is « verborgen, verstopt » zegt Dr de Raaf. Ik geloof niet dat daarmee 't woord hier voldoende verklaard is. Ja, — Oudemans geeft die betekenis (in de laatste plaats) maar, gaat men zijn plaatsen na, dan wordt het duidelik dat het op alle drie iets meer betekent n.l. door vuil, schimmel bedekt (en dus bij uitbreiding van betekenis pas : verborgen). En Kiliaen heeft *vermossen* = fracere, situm contrahere, dus beschimmelen, roesten (1). Vergelijkt verder voor *vermost* en *vermostelic* : Everaert, p.p. 90, 39 ('t bier smaakt « *vermostelic* »); 253, 327 : *(eenen pennync vermostelic);* 275, 360 *(Et dynctmer riecken zo vermostelic)* 289, 146 *(Ic worde ghescuut ghelijc vermoste thiende)* en 441, 66; 469, 162; en (misschien) 525, 82 waaruit de betekenis *beschimmeld* enz. wel duidelik zal blijken. Ook de Roode Roos 107, 802 *Hij mach oock vermost, vervuylt in sijn sonden sterven* is interessant wegens de collocatie *vermost, vervuylt.* Er is hiervoor geen equivalent in 't Engels. Daarentegen is het Latijn zeer merkwaardig. *Muscosa* ziet er n.l. uit alsof Ischyrius bij *vermost* aan *mos* gedacht had. Maar waar haalt hij *tineis lacerata edacibus* van daan? Kan hem bij de lezing van zijn origineel tegelijkertijd *vermot* voor de geest gekomen zijn? Zie Kiliaen : *vermotten : sentire tineas, pati tineas* enz.

Vertast = opgehoopt : 't Eng. *pyled.* Zo heb ik 't ook opgevat (denkende aan *tas* = hoop) maar ik kan tot mijn spijt er ook geen verdere plaatsen voor geven. Aangezien 't niet zéker is waaraan *sacked in bagges* beantwoordt, (zie hierboven) mogen we ons (zodra El. = Ev. vaststaat) afvragen of de Engelsman bij *vertast* ook aan *tasch* dacht en daaruit zijn *sack* en *bag* te voorschijn toverde. Te beoordelen of men bij *vertas*(ch)*t* aan 'n betekenis *in zak-*

(1) Men zal zien dat ook hier van Gennep weer dichter bij Dorland dan bij Ischyrius staat (zie v. G., r. 1080 en 1082) als men n.l. de verklaring van de tekst aanneemt.

ken gestopt kan denken — men herinnere zich 't motief uit « 't Spel van 't Koren » — laat ik aan Batavisten over. Oordeelt men dat dit hier in den samenhang goed te pas komt dan vervalt daarmee de steun die de El. = Ev. hypothese uit de consideratie zou winnen dat er van *sacks* en *bags* géen sprake kan zijn. Durft men 't Goet hier niet zo weinig als persoon op te laten treden, dan komt ook *sacked in bags* niet te pas en wint El. = Ev. in waarschijnlikheid door de beschouwing van deze plaats.

Hoe *vervuylt* hier volgens Dr de Raaf niet passen kan is mij een raadsel. 't Zal hem uit wat hier voorafgaat — o.a. de plaats uit de Roode Roos — wel gebleken zijn dat *vervuylt* goed is en er geen reden is *vervult* te lezen dat dan noch N. B! door hem zelf als een « min gelukkige » term wordt gebrandmerkt (1).

gesmoert. Prof. Kalff wil lezen *gesnoert* op grond van 't Engels : *In packes low I lye*. (Zie voor 'n parallel voor deze uitdrukking, Brandl's *Quellen* p. 599 l. 15). Dr de Raaf vindt dit niet nodig omdat *ghesmoert* zich als opgepropt laat verklaren. Heeft hij bij deze consideratie *tsamen* niet over 't hoofd gezien? Is aan den andere kant 't rijm (in moderne spelling) *gesmoort : voort* niet voor te trekken boven *gesnoert : voort?* El. 191, 2 : *moet, doot* en El. 586, 7, *doen, scoon* zouden doen denken dat Dorland daar geen aanstoot aan nam. De zaak is van belang met het oog op de interpretatie van El. 586, 7 (zie de noot aldaar).

Ik mag hier de opmerking niet achterwege laten dat hij die El. = Ev. aanneemt, niet voor 't verrassende feit staat dat 'n vertaler zo merkwaardig zijn origineel weet samen te persen. Iedereen die n.l. vertalingen met hun

(1) Tengevolge van het tijdelik verloren gaan van een aantekening zie ik nu pas wat Kalff hierover in het Mus. 5, 180 gezegd heeft. Kalff's *Agitari* = versockelt, schijnt mij niet te passen. *Fracere* in Kil. zal wel geen drukfout zijn voor *fracescere*. Zie de *Synonymia Latino-teutonica*, ed. Spanoghe II, 41. Ook hier maakt d. R. dus weer gebruik van zijn eigen emendatie (pejoratio!) om de Ned. tekst te verkleinen.

origineel vergelijkt weet hoe moeilik dit is. Aangezien 't n.l. dikwels zo moeilik is een juist equivalent voor een eigenaardig woord te vinden gaat 'n vertaler er licht toe over twee of meer uitdrukkingen er voor in de plaats te zetten die elkaar tot zekere hoogte aanvullen.

Ev. 400. *For of councell I must desyre the.*

Zie over deze constr. Mätzner II 3e uitg., 260 en Franz, Shakespeare-Grammatik p. 244. Zie noch andere voorbeelden op p. 140 van mijn uitgave van The English Faust-book of 1592 en vele andere. De constructie is zeer gewoon. Zie Ev. 490.

El. 368 (Sp. 356). *Tes al een ander smette.*

Men vgl. Ev. 403 en ook El. 381 met Ev. 413, El. 493 met Ev. 528 en El. 510 met Ev. 546. Als Dr de Raaf deze plaatsen met elkaar in verband had beschouwd (in plaats van er slechts twee te bespreken op p. 10 en p. 14; en dan noch zonder die met elkaar te vergelijken) dan zou hij zich wel driemaal bedacht hebben voor hij uit de hier 't eerst aangehaalde regels een van zijn zeven bewijzen voor de prioriteit van Everyman putte. Aan *smette* beantwoordt eéns *spottes*, wat uitstekend is, eéns 't woord *wrong* (Ev. 413 even vrij als *iniquiora* van Ischyrius); eéns *dyscase* waar geen bezwaar tegen te formuleren is (1) en eens *smarte* Ev. 528. Zeer terecht merkt Dr de Raaf op (p. 10) dat *smarte* hier niet onverklaarbaar is. Maar heeft Dr de Raaf opgemerkt dat Ischyrius hier voor 't Nederl. *suueren van smetten* d o l o r i s immunem heeft? Wat een

(1) Wel is waar vindt Dr de Raaf op p. 14 dat *smet* niet past maar op p. 10 lees ik dat *smet* gebruikt is " met 't oog op de geestelike reiniging „. En die zelfde verklaring zou in El. 368 niet passen?! Zie voor deze betekenis b.v. Spelen v. Zinne 1539, I. 2, vo : *Ic vinde my besmet tot allen stonden dan es in my de heerschappije der zonden.*

merkwaardige coincidentie tussen Ischyrius en « het origineel » van diens origineel! *smarte* wordt (Ev. = El.) door *smette* vertaald en dat wordt weer door *smart* (dolor) weergegeven. Dr de Raaf zal mij waarschijnlik tegenwerpen dat *smart* en (ziele-)*smet* dicht bij elkaar liggen (waarvoor ik hem door de verwijzing naar mijn noot op El. 468 een mooi argument aan de hand doe!);dat 't toeval de wereld noch niet uit is en toen wel niet geweest zal zijn, en dat we op zoo'n enkel gevalletje niet af mogen gaan. Maar wat zegt hij dan van Ev. 413 = El. 381? Daar heeft het origineel (Ev. = El.) *wrong*. Dorlandus « vertaalde » dat met *smetten* en Ischyrius — wat 'n flair moet die man gehad hebben! — wist daar werkelik weer 't « oorspronkelike » *wrong* in te herkennen want hij vertaald *iniquiora*. (Men zie ook vooral de noot op El. 381).

Hij die daarentegen in El. = Ev. gelooft heeft hier niets geen moeite. *Smette* van El. 493 stond in de oudere tekst waaruit én de Engelsman én Ischyrius vertaalden als *smerte* (misschien ook in El. 368 wegens Ev. 403 en Lat. vs. 699 *discrutior*, maar dit is volstrekt niet zeker) en beide vertaalden *smerte*. En zo goed als Ischyrius *smetten* in zijn context als *iniquiora* kon weergeven (zie de noot *ib.*) zo goed kon de Engelsman dit doen.

Ev. 407. *Jupiter.*

Voor deze naam van de *oversten heere* (El. 373) zie de noot van Ward op zijn 4e uitgave van Dr Faustus, p. 137 en vele gevallen in de *Time's Whistle* (ed. E.E.T.S n° 48) l.l. 53, 90, 112 etc.

Vgl. El. 458 en 480 waar dezelfde uitdrukking telkens weer een ander equivalent in de Eng. tekst tegenover zich heeft.

El. 375 *kintsch.*

Dit wordt door Dr de Raaf onder verwijzing naar 't Mnl. Wdb. verklaard als *dwaas, dom*. Deze betekenis zou *m.i.*

alleen passen als Elckerlijc al gemerkt had dat ook 't Goet hem niet wou helpen, maar dat blijkt hem pas later (zie r. 382). *Kintsch* is hier eenvoudig : in de dagen mijner jeugd.

El. 381 (Sp. 369.) *Want 't goet kan suueren smetten claer.*

Zie de noot op El. 368 over 't woord *smetten.* Aan 't woord *goet* hier heeft — zeer terecht — niemand getornd ! 't Is hier natuurlik volkomen op zijn plaats en ik merk op dat 't hier als dramatis persona in 'n modern werk met Hoofdletter zou geschreven staan. Zie r. 378 en 382 *(ic.).* De Engelsman heeft *money,* — waardoor 't schijnt alsof we hier weer met een van die gevallen te doen hebben waarover ik in de allereerste noot — de Dramatis personae — gesproken heb. Maar vergelijkt men Ischyr. vs. 704 *Pecuniae enim obediunt omnia* en van Gennep r. 1097 : *Want gelt kan al ding maken klar* dan komt men tot de konkluzie dat er in een andere tekst *'t gelt* gestaan heeft. Was dit nu de goede lezing dan zou er wegens *d i t* woord tegen Ev. = El. geen bezwaar te maken zijn : *money,* = *gelt,* = *pecunia.* Maar ook al op zich zelf is *'t Goet* onberispelik en vooral in verband met de moeilikheid van *smetten* zal 't wel duidelik zijn duidelik dat zowel Ischyrius als de Engelsman naar 'n drukfout *'t gelt* vertaalden (zie ook de noot op El. 359). Men kan zich voorstellen dat Ischyrius — en misschien ook wel de Engelsman — dachten aan het spreekwoord : « 't Geld dat stom is maakt recht recht dat krom is. Ndl. Wdb. IV, 1063.

El. 385 (Sp. 373) *te wors.*

Voor de vorm *wors* in 't Mnl. zie van Helten Gr. § 321 (p. 424) en verder *Heim-d. Heim.* 756, 1707, 1852; *Moriaen* 1043, 1491, 2289; *te wors* ib. 901, 1145, 1874. Deze plaatsen zijn mij door Dr W. L. de Vreese meegedeeld.

El. 391 (Sp. 379) *mits minen schouwen.*

De door Dr de Raaf opgegeven betekenis (= schuld) had ik ook 'n ogenblik voor de juiste hier gehouden, maar ben er spoedig van terug gekomen. Dat naast *schuld* 'n vorm *schout* voorgekomen kan zijn, wil ik niet ontkennen; ook niet dat men dus misschien reeds toen *schouden* (= *schulden*) als *scouwen* zou hebben uitgesproken evenals wij nu van *houwen* = houden, spreken. Maar als we bedenken hoe zulk 'n vorm nu noch als de schrijftaal onwaardig wordt aangezien, zal ik wel mogen aannemen dat toen *schouwen* = schulden door Dorland niet gebruikt kan zijn. Ik vat *schouwen* hier op = kijken, zien, dus: zo ver ik zien kan is uw rekening niet in orde. Zie de Jager Tlk. Mag. II, 291 *na min schouwen* (apud Oudemans *in voce*). 't Goet heeft n.l. juist gezegd dat zijn *pampier verweert* is dwz. bedorven, (zie een plaats uit Anna Bijns bij Oudemans 7, 598) dus: onleesbaar.

Als men mij, tegen mijn verklaring van *schouwen* misschien de Eng. tekst voor de voeten zou willen werpen, met de opmerking dat die toch op de verklaring *mits mijn schuld* wijst, = *by cause on me* Ev. 418 en *for the loue of me* (for my loue, B) Ev. 421, dan wijs ik er nog eens op dat *schuld* en 't Eng. equivalent hier minder goed of niet past, want 't is niet aan *'t Goet* te danken dat Elckerlijc's « papieren » niet in orde zijn, maar aan Elckerlijc zelf en knoop ik er de vraag aan vast hoe men deze plaats in verband met Ev. = El. meent te moeten verklaren. Bij El. = Ev. is geen moeilikheid. De Engelsman zou dan — misschien (zie boven) door een « colloquial »-uitspraak van schulden : schouden : schouwen verleid, maar hoé dan ook : — *schouwen* verkeerdelik als *schulden* blijken opgevat te hebben.

El. 393 *ga wi mede.*

Als deze lezing juist is moet *mede* de betekenis hebben van *samen*, evenals in 't Eng. *let us go... to gyther.* Maar

deze betekenis vind ik niet in 't Mnl. Wdb. Is *wi* een drukfout voor *ghi*, of moet men met Dr de Raaf *gadi* lezen? Dr de Raaf doet mij hier weer 'n mooi argument voor El. = Ev. aan de hand, want (bij Ev. = El.) zou *let vs go* = *gadi* = *gawi* (als corruptie!) verdacht zijn; daarentegen zou men (bij El. = Ev.) *us-to gyther* als 'n vertaling van 't verkeerd begrepen origineel op kunnen vatten. Maar hier is niet al te veel gewicht aan te hechten want op zich zelf is de Eng. lezing niet onmogelik.

El. 394 *onbranlijc.*

B heeft *oubrankelijc*, dat wel voor *onbrankelijc* zal staan.. In mijn uitgave heb ik een gissing van Prof. Vercoullie vermeld dat *onbran*(c)*lijc* door een soort prefix-substitutie misschien uit *inébranlable* zou kunnen blijken geadapteerd te zijn. Een dergelijke adaptatie van een frans woord neemt de uitgever van een bundel rederijkersgedichten aan als hij (Broeckaert p. 9) *vailhandicheyt* uit *fr. vaillance* verklaart. De rederijkers waren tot alle woordspel in staat; — en dit zou tot zekere hoogte ook een spelen met woorden zijn — onmogelik is 't dus niet maar meer voorbeelden zouden gewenst zijn.

Mijn vraag of we ook misschien *onwankelijc* moeten lezen beantwoordde Dr de Raaf met 'n entoesiasties ja! Professor J. W. Muller vroeg mij of er ook *te cranclijc* te lezen is. Deze lezing vindt een steun in 't Engels *to bryttell.* Altans voor hem die in Ev. = El. gelooft.

Ev. 427 = El. 396. *Alas I haue the loued.*

Deze opvallende, ongewone woordorde in verband met 't Nederlands *ik heb v... ghemint* brengt er de onderzoeker noodzakelikerwijze toe te vragen of hier ook de Eng. constructie door invloed van 't Nederlands te verklaren is, — in welk geval het 'n bewijs voor El. = Ev. zou zijn. Met des te meer recht mag men op die vraag ingaan als we zien dat zulk een constructie noch minstens

drie keer voorkomt. Men vergelijke Ev. 263 *Who hath you these tydynges brought;* met El. 242 *Wie heeft v die bootscap ghebracht.* Verder noch : Ev. 431 *yf thou had me loued* met El. 400. Maer haddi mi [*ghemint* zie de noot op El. 400] en Ev. 632 *Ye haue me made* met El. 608 : Ghi hebt *mi ghemaect.*

Ik heb deze woordorde opvallend, ongewoon genoemd. Vgl. Mätzner III 3e uitg., 599 waar de hem bekende voorbeelden opgesomd zijn van het verschijnsel — « weniger verbreitet und mehr poetisch » dan de accusatief vooraan de zin — dat het voorwerp tussen het onderwerp en 't werkwoord staat; dit is ons geval hier; Mätzner noemt spesiaal de persoonlike voornaamwoorden en 't feit dat ze « zwischen die Bestandtheile der umschriebenen Verbalformen » komen. Waar 't nu op aankomt voor we in de voorbeelden uit Everyman een bewijs van Nederlandse invloed kunnen zien is dit : zijn er andere plaatsen te vinden waar het pronominaal voorwerp tussen de tijden van het samengestelde werkwoord staat zo dat dit even min als in Ev. 427 en Ev. 632 geexpliceerd kan worden door het rijm of wegens het rhytme. En zijn er andere voorbeelden te vinden waar zo als in Ev. 263 dit pronomen in de datief staat? Om dit laatste dadelik even te behandelen zeg ik dat Mätzner, hoewel hij van *die Kasus* dus *in plurali* spreekt, geen voorbeelden van de datief aanhaalt. En ongelukkig kan ik de acht door Mätzner gegeven voorbeelden die hier in aanmerking komen — uit Rob. of Gloucester, P. Plowman, sir Gawayne en Layamon niet in hun samenhang onderzoeken. 't Enige voorbeeld van het pronomen uit de moderne periode is uit Milton's Paradise Lost 10, 162 dat ik hier in de volle samenhang citeer :

> To whom sad Eve...
> Bold or loquacious, thus abash'd replied :
> The serpent me beguiled, and I did eat.

't Is duidelik dat hier 't rhytme de schuldige is! En in Ev. 632 — de plaats waar ik 't meeste gewicht aan hecht

— kan dit zéker de rede niet geweest zijn. *You haue made me hole and sounde* zou uitstekend geweest zijn als metrum en — als Engels! En in l. 427 had 't rythme *Alas the have I loued* toegelaten.

Het *mehr poetisch* dat ik zo even uit Mätzner aanhaalde mag ons niet in de war brengen. Dit mag n.l. niet zo opgevat worden dat deze woordorde iets tot de dichterlike schoonheid bijdraagt van het stuk waarin het voorkomt,— alleen dat die uit den aard van de zaak in gebonden stijl getolereerd moet worden, m.a.w. alleen, waar de gewone constructie wegens rijm of rhytme niet gebruikt kan worden d.w.z. waar de dichter die niet weet te vermijden. Alleen voorbeelden uit M.E. 16e eeuwse proza zouden in staat zijn te bewijzen dat 't gewoon Engels was. En ik betwijfel of we die vinden zullen. Ware het niet dat, zo als ook Mätzner impliceert, deze inversie niet zeer algemeen schijnt geweest te zijn dan zouden we aan de opmerking meer gewicht moeten hechten die Dr Stoffel me in overweging gaf, dat misschien « deze inversie in poezie zoo gewoon was dat *versifiers* niet aarzelden ze te gebruiken ook waar rijm of rhytmus hen er niet toe noodzaakten ». Nu komen de plaatsen mij zeer verdacht voor.

El. 400 (Sp. 388) *haddi mi bi maten.*

Professor Muller en Kalff hebben beide (in brief en zie T. & L. 4,124) *ghemint* er in gevoegd; zie Ev. 431. Een *lectio certissima.* Ook Holthausen H. Arch. 92, 412 stelt die voor. Even als Dr de Raaf neem ik die natuurlik over.

Ik weet niet goed wat met *durynge* aan te vangen. Als de regel niet al te lang er door werd, zou men *my life* of zo iets er voor uitgevallen kunnen achten. Zie de N.E.D. *in v.* sub. 1.

El. 404 (Sp. 392) = Ev. 435. *Ic ken dat 't waar is.*

« Ik erken dat wat je zegt volkomen juist is » past zeer goed in de samenhang. *(Non queo refragari* vs. 719 ver-

taalt Ischyrius dit, ook zeer begrijpelik). Met 't Engels is dit m.i. niet 't geval. Dit betekent (ik geef hier de verklaring in Dr de Raaf's eigen woorden, p. 7, zo dat ik zeker ben dat 't standpunt waarop ik me stel me niet betwist zal worden) : « Zie ik was bedrogen voor ik er op bedacht was ». Maar er kan dunkt mij geen sprake zijn van er al of niet op bedacht te zijn. Men lette op, dat Dr de Raaf dit natuurlik ook op wat er onmiddelik vooraf gaat, dus op de woorden van *Goodes* laat slaan. Maar a l s er sprake van kan zijn (en Dr de Raaf meent blijkbaar van wél) dan moet zijn pas opgedane ondervinding Elckerlijc toch wel hebben doen zien dat zulk een dergelijk onthaal hem hem hier wel weer's kon wachten. En dan zou hij hier juist zeggen dat hij er niet op verdacht was!

Komt het nu mijn lezers, mét mij, ook verdacht voor, dan zullen ze wel zien dat we hier weer inderdaad in de richting van de hypothese El. = Ev. worden gedrongen. Want volgens Ev. = El. zou Dorland, door 't verkeerd begrijpen van een verkeerd woord *(ware)* een goed passend woord *(waer)* gevonden hebben. Dit k a n men natuurlik — als men absoluut wil — ook aannemen. Niets is n.l. onmogelik.

Ev. 437.

Men vergelijke El. 404. Zie de consideraties noot p. 41.

El. 407 v. (Sp. 395) *claer alst is voer oghen Hoe ghi sult in weelden poghen.*

Dit is de lezing van H en L. Dr de Raaf leest met B *proeft claer* enz. en verandert *poghen* in *doghen* met de verklaring : « hoe gij, in weelde levende zult moeten lijden » (p. 80). 't Zou me niet verbazen als dit werkelik de goede lezing was. Ik meen zelfs een echo van dit *doghen* in het *naufragantur* van de Lat. vertaling vs. 721 te vinden, hoewel die hier zo afwijkt dat we niet met grotere zekerheid kunnen spreken. Hoe daarentegen Dr de Raaf

uit een vergelijking van deze regel met Ev. 441 leert (p. 80) dat we hier met een « zoogenaamde vertaling » te doen hebben en wat een « zoogenaamde vertaling » hier betekent begrijp ik niet, zelfs na studie van de bladzijde, (19) waarnaar hij zijn lezers verwijst.

Met *claer* enz. vgl. El. 434 (Sp. 421).

Ev. 445 seq.q. *From this worlde nay verely*, etc.

Te vergelijken met El. 413 en 414 die terecht door Dr de Raaf tot een regel gemaakt zijn (Sp. 401). Men merkt op dat er in Ev. geen rijm voorkomt op *thefe*. Met 't oog op El. 414 (Sp. 401) *Om dat ic v oyt hadde so lief* ligt 't voor de hand aan te nemen dat er in de Eng. tekst *Still thou wast me lefe* of iets dergelijks uit gevallen is. Maar ik kan deze conjectuur niet geven zonder er aan de andere kant op te wijzen dat ook 't Latijn niets heeft dat aan El. 414 beantwoordt. En ware het niet dat Ischyrius hier in 't algemeen zeér sterk afwijkt — wat El. 413 (Sp. 401*a*) betreft, kan men hoogstens beweren dat Ischyrius er in 't algemeen mee overeenstemt — dan zou hier meer gewicht aan te hechten zijn.

El. 415 (Sp. 402). *Daerom 't goet kenne ic der sielen dief.*

Dr de Raaf verklaart *kenne* als « erkennen als » (p. 80). Dan zou de regel betekenen : Daarom 't goet (mutata persona; dus vocativus) *erken ik* (wie?) als de dief van de ziel, 't geen niet zeer duidelik schijnt. Of : Daarom erken ik 't goed als de dief der ziel, 't geen zin heeft, maar een vrij onmogelike eigenaardige konstruktie doet veronderstellen.

Misschien is er voor *ken* (lezing van B die in H. L. pas tot *kenne* werd) *ben* te lezen. Noch 't Engels noch 't Latijn (vs. 731) noch v. Gennep (r. 1122) geven uitsluitsel. Daarenboven staat v. Gennep (r. 1123. v.) weer zeer dicht bij El. 416 vv. (Sp. 403 vv.) terwijl Ischyrius afwijkt.

El. 420 *in v net beuaen.*

Zie Ischyrius vs. 721 *irretiti* dus in een passage die eigelik meer beantwoordt aan El. 406 (Sp. 394). Een interessante anticipatie.

El. 427 (Sp. 414) *wien sal ict dan c l a g h e n mede te gaan.*

Op een zeker ogenblik de tekst die ik had afgedrukt (dus de uitgave van Vorsterman) inziende, zonder op de varianten te letten, had ik bij deze lezing aangetekend : lees *vraghen.* Ook Dr de Raaf neemt aanstoot aan *claghen* en leest met B. en H. : *ghewaghen.* We zijn het dus samen in zo ver eens dat *claghen* hier niet past. De lezing *ghewaghen* schijnt mij daarentegen minder goed te passen : wie zal ik 't z e g g e n, v e r m e l d e n, m e d e t e g a a n zou toch niet anders kunnen betekenen dan : aan wie zal ik zeggen dat hij mede m o e t gaan. En dat past hier niet. De oorspronkelike lezing zal wel *ghevraghten* geweest zijn.

Hoe dit zij, — *claghen* is niet in orde, — Dr de Raaf zal me dit toegeven. En dat doet me des te meer plezier omdat hij dan door de korresponderende regel van 't Engels noch eens goed te bestuderen, wel tot de konkluzie zal gedwongen worden dat zijn hypotese Ev. = El. zo langzamerhand in de positie van *'t Goet* komt, dat zich niet *verporren* kon (El. 363, Sp. 351) en van *Duecht* die *niet alleen en konst ghestaen* (El. 463; Sp. 449). Want hij vergist zich ter dege als hij (p. 80) de lezing *ghewaghen* steunt door Ev. 463 *mone.* Dit betekent zo als elk Eng. woordenboek hem zal leren : kermen, steunen, betreuren, bejammeren, — en *to lament, to deplore* = weeklagen, beklagen. En zie Ev. 496 waar *mone* noch eens voorkomt = *'t gheclaecht* van El. 459 (Sp. 446).

Wil men nu hier de hypothese Ev. = El. volhouden dan moet men ten eerste aantonen dat *mone* hier in die zin past, 't geen met moeilikheden gepaard zou gaan — *to*

whom shall I make my moan for to go = tegenover wie zou ik moeten kreunen, of : jammeren enz. past al e v e n-m i n als *claghen*. En dan zou men moeten aannemen dat dit niet passende *moan* door Dorlandus met *ghewaghen* zou zijn weergegeven en dat zou naderhand, merkwaardiger wijze, weer in *claghen* zijn veranderd, dat v o l-g e n s D^r^ d e R a a f z e l f niet past. Alles kan men aannemen maar of dit waarschijnlik is? Daarentegen zijn er met El. = Ev. geen bezwaren. Dorland schreef *ghewaghen* (1), — onder de invloed van *beclaghen* (El. 426) misschien, werd dit tot *claeghen* en in Ev. 463 vinden we dientengevolge *moan*.

Naschrift op deze noot. Nadat de noot al geredigeerd was zo als ik die hierboven heb laten staan, vergeleek ik Ischyrius. Zonder verder kommentaar schrijf ik hier de korresponderende plaats uit : *Quid? hic emoriar, an aliquo pergam Subsidii gratia, q u ae r e n d i s suppetiis.* (vs. 749 seq.q.).

El. 431. *Mer achterna sloech hi mi niet hout.*

Deze regel is reeds meer dan eens besproken. De eerste om over deze uitdrukking te vallen was Professor Kalff die (T. & L. 4,124) de uitdrukking niet begrijpende, voorstelde *niet* in *met* te veranderen! Prof. van Helten (apud de Raaf p. 80) vermoedt dat er oorspronkelik *swike* gestaan heeft. *Hout* zou dan « spoedig » betekenen. Dr de Raaf neemt die emendatie over en Kalff hecht er (Mus. 1897, col. 179) naar 't schijnt zijn goedkeuring aan.

Van een pak slaag, zo als Dr de Raaf terecht opmerkt kan moeilik sprake zijn; maar ook de verandering van

(1) Om niet in de fout te vervallen mijn prioriteits bewijzen op mijn eigen conjecturen te steunen werk ik het met 't materieel van mijn tegenstander. 't Spreekt van zelf dat als *ghevraghen* de oorspronkelike lezing moest blijken te zijn, mijn hypotese in waarschijnlikheid wint. Maar al met *ghewaghen* alleen werkende komt men tot de bovenaangegeven konkluzie.

Professor van Helten schijnt mij wel is waar zeer ingenieus maar, minstens genomen overbodig omdat we toch niet veranderen moeten, als de lezing te verklaren is.

En ik geloof wel dat dit 't geval is al kan ik geen enkele plaats aanhalen waar juist dezelfde uitdrukking voorkomt.

De samenhang eist : « Maar naderhand werd hij mij afvallig », — hij die mij eerst alles beloofde (El. 430; Sp. 417) werd mij naderhand niet gunstig gestemd. Welnu, — zou er dat misschien ook staan? — *Hout* is = gunstig. De enige vraag is of *sloech* = werd kan zijn. En ik meen te kunnen aantonen dat hier tegen geen bezwaar is. Dat *houde slaan* = gunstig gestemd worden, niet voor schijnt te komen kan, hoe vreemd ook, toch niet als een onoverkomelik bezwaar gerekend worden.

Denken we n.l. aan zulke moderne uitdrukkingen als : dit slaat op mij ; uit den aard slaan ; op de vlucht slaan ; de hoek omslaan ; rechts afslaan ; op hol slaan ; aan 't hoesten slaan enz., dan blijkt daaruit zo duidelik voor 't moderne Nederlands juist die betekenis die we hier nodig hebben : (van de ene toestand in de andere overgaan, dus :) worden, dat we moeilik *a priori* de plaats als bedorven kunnen verklaren.

Van 't meer actieve *slaen* in *Dat ick mijn jonste zou t'uwaerts slaen* (Hand. Amoureusheyt. III. T. 5 r° ed. 1621) is de overgang naar een (voor zover ik weet niet voorkomende uitdr.) *jonstich slaen* = iemand gunstig gestemd zijn — waarmêe dan *hout slaen* gelijk te stellen zou zijn — niet zeer groot. *Daer sla* houde *toe* kan voorgekomen zijn, even als *daer sla geluck toe* (Siecke Stadt 5. v°; zie noch : *Daer wil gheluck toe slaen;* M.s. Brussel, 21648, f° 15 r°) (1).

---

(1) Aangezien ik natuurlik niet aannemen mag de zaak buiten twijfel gesteld te hebben en ik dus verwachten moet dat andere hun krachten noch op deze crux zullen beproeven geef ik hier in de noot noch enige

Ik geloof dat we onder deze omstandigheden beter doen onze energie te besteden aan 't zoeken naar meer hier mee overeenstemmende plaatsen dan aan 't uitdenken van — ik ben er van overtuigd — overbodige emendaties.

El. 435 (Sp. 422). *Ten eynde vandic als ghedwas.*

Niet als 'n noodzakelike emendatie (want niets in samenhang of vertaalde tekst noopt ons tot 'n verandering) maar alleen als een, zeer in de verte mogelike lezing heb ik hier aan *alfs ghedwas* gedacht. Hadden we eenmaal reden dit als de lezing te beschouwen dan zouden we misschien daarin 'n kiem kunnen vinden voor de eigenaardige addities in de tekst van Ischyrius die vlak onder de hiermee korresponderende plaats 'n personage *Laruicola* = 'n daemon, aankondigt (cf. Ischyrius ed. Roersch p. 33 v.v.) hoewel die pas later (*ib.* vs. 1200) optreedt. Dat 'n *alf* 'n humanist als Ischyrius (die steeds de klassieke wereld voor de germaanse substitueert) aan 'n *daemon*, 'n spook, zou kunnen doen denken, spreekt van

---

plaatsen op die hier alle, enigsins altans, bij te pas kunnen komen. Zie ook de noot op El. 613.

Noch is daer die Luije coortse toeghesleghen (Velerh. Geneuchl. Dichten, etc., p. 110, cf. ib. p. 189); Jase om reynicheyt te bekumen Dat herte in v accoort ghesleghen is, (Sp. v. M. D. 1. v°, cf. ib. E. 7. v°); mijn hope moghenze niet te neder slaan (Sp. v. Z. 1539, B. 3. v°); Ons werck wilt jnde beste voude slaen (Everaerts p. 102, v. 509, 515 = ib. r. 512 : willet ten beste keeren); mijn zinnen zijn op hu ghesleghen fijn (ib. p. 293, r. 308; misschien ib. 294/378, 321/79, 332/111); Ende sy is van onghenuechte ghesleghen Aen enen die daghelijcx drinkt (Sp. v. M. 1577 f° 111 r°); Och hier leyt een suyverlijcke maecht in onmacht gheslaghen (ib. f° 136 r). Naast dit *slaen* komt *vallen* voor, cf. Daer ghy in onmacht laecht ghevallen (Sp. v. M. 1577, f° 65 r° — v.g.l. ib.) Dies menich minnaer valt desperaet (ib. f° 67 r°); eert valt te laet, Ms Ultraj. 279, p. 33. V.g.l. over dit vallen (behalve 't Vlaams : de klok is stil gevallen). Taal en Letteren 1900, p. 95, v. en 1901, p. 484. — Behalve in 't Nederlands heeft *slaan* ook noch die neutrale betekenis van *worden*, *gaan* in 't Deens, — cf. *slaa an* = sukses hebben; slaa til, genoeg zijn, uitkomen (navnet slaar i altfald til, Ibsen Saml. Vaerker I, 304); slaa ind paa = ergens inslaan, enz.

zelf. Maar ik geef dit alles alleen als een gissing die misschien naderhand 's zou kunnen dienen.

El. 448-449 (Sp. 435). *Och en sal ic haer nyet toe dorren spreken Wil ic? neen ick! ick sal nochtans.*

In mijn uitgave had ik voorgesteld de woordorde van *dorren spreken* om te keren en dan *se nochtans porren* te lezen in pl. v. *nochtans*. Onafhankelik van elkaar naar 't schijnt stelden Professor Muller (in een brief) en Prof. v. Helten (apud de Raaf p. 80) voor *spreken an — nochtans* (met B) te lezen. Zeer mogelik is 't dat deze laatste konjektuur beter is dan wat ik — bedoelde! De kwestie is n.l. dat ik *se* bij vergissing in mijn tekst heb ingevoegd. Dr de Raaf heeft gelijk dat hier van : « ik zal ze aansporen » geen sprake kan zijn, — maar « ik zal toch voortgaan, mij in beweging zetten » (zie Oudemans *in voce* en vgl. El. 363, Sp. 351) zou hier best passen. Hoe of Dr de Raaf daarentegen aan *porren* aanstoot kan nemen wegens de *metriek* begrijp ik niet. Er komen toch waarlik in de door hem toegelaten verzen wel voor met vijf heffingen! Zie hiervoor p. 82. Het Lat. en v. Gennep geven geen uitsluitsel. Zie een parallelplaats in de *Handel d. Amour*. IV sign. Bb. 1 v° : *Het beste waer dat ick se spreke, meen ick | Wil ick 't avontueren? ja ick, nochtan neen ick.*

El. 452 (Sp. 439) *vercrepelt ende al ontset.*

Voor *ontset*, hier = ontwricht « in plaats van op de ledematen op het geheele lichaam toegepast » (de Raaf p. 81) en *vercrepelt* (vgl. *vercrepelt van der gycht* dat Oudemans uit *Matthaei Analecta* citeert), twee ongewone woorden, vinden we geen equivalent in 't Engels.

El. 454 (Sp. 441). *So hebdi mi geuoecht mit uwen misdaden.*

Dit moet betekenen : Je hebt me door je misdaden in zulk een toestand gebracht (zie Mnl. Wdb. 2, 1826, dwz.

Zo heb je mij « toegetakeld » door je misdaden. Het Engels is op zich zelf wel te verklaren maar ik moet het even, zonder op deze plaats enige nadruk te leggen als bewijs, er op wijzen dat bij El. = Ev. we zien dat de Engelsman dan *geuoecht* blijkbaar in de zin van *binden, verenigen* (zie Verdam *ib.)* opvatte. Vgl. Ischyrius vs. 773 *Afflicta.*

Hieruit blijkt al dat Dr de Raaf ten onrechte het *gheuoecht* van El. 466 (Sp. 451) in *ghenoecht* wilde veranderen. Daar kan n.l. ook deze betekenis passen : Had je mij geheel en al in orde gebracht, — (Mnl. Wdb. 2, 1825). Stond deze betekenis voor deze regel geheel vast ('t Latijn : *confecisti* vs. 787 maakt 't zeér waarschijnlik) dan zou evenals bij El. 454 volgens El. = Ev. blijken dat de Engelsman ook dit verkeerd had opgevat. *Chered* is n.l. niet = *gheuoecht* in die zin. Dr de Raaf die blijkens p. 81 *gheuoecht* in *ghenoecht* veranderde wegens 't Eng. *chered* had blijkbaar niet bedacht dat *gevoegen* de betekenis « genoegen, behagen » heeft. Toch had 't Mnl. Wdb. (col. 1827) door hem zo dikwels geciteerd, hem dit kunnen leren.

Ik geloof dat *geuoecht* in beide gevallen *in zekere toestand brengen* betekent in El. 454 van wanorde, verkeerde toestand, in El. 466 van orde in verband met *volcomelic.* Alleen in dit laatste geval is *ghevoecht :* aangenaam geweest, niet onmogelik.

El. 464 (Sp. 450) = Ev. 498; El. 595 (Sp. 578) = Ev. 619; El. 602 (Sp. 585) = Ev. 626.

Voor dit motief van de abstractie die hier niet op z'n benen kan staan vgl. men o.a. Towneley Mysteries ed. E.E.T.S. 373/188 : *ffaithe* and *trowthe, maffay, has no fete to stande.*

El. 468 (Sp. 453) *weyn.*

Kiliaan geeft het woord *weyn* met *dolor* weer. Vergelijkt men nu plaatsen als : Trou moet blijcken p. 41. r. 315 :

En stelt u selven vuyt allen weyn en Eerste Bliscap, l.l. 1505, 1506 : *Elc sondaer sal... Hem mogen suveren van allen weyne*, dan blijkt dat *weyn* ook noch iets anders kan betekenen n.l., de iemand door zonde aanklevende smet, misschien wel zonde zelf. Dat kan hier ook wel passen. Zie Ev. 505. Men ziet hoe dicht deze twee begrippen bij elkaar liggen. Zie de noot op El 368.

El. 471 (Sp. 456). *Men siet hier een letter niet die reyn es.*

Vgl. Ev. 507. Ik heb indertijd gemeend hierin een aanduiding te kunnen vinden die voor El. = Ev. spreekt. Alles draait om de vraag — zie de Raaf, p. 7 — of Ev. 507, *For one letter herein can I not se* ongewrongen verklaard kan worden als « Ik kan er geen (enkele) letter van zien » ofwel alleen als « Eén letter kan ik er niet van zien » op te vatten is. De gevoelens hierover kunnen verdeeld zijn. Een kenner van 't Engels als Dr Stoffel meent b.v. dat die (eerste) opvatting volstrekt niet uitgesloten is. Onder die omstandigheden wordt de vraag z o subtiel, dat ik 't niet nodig vind, die verder te onderzoeken. De prioriteitsvraag zal ook zonder deze plaats wel uit te maken zijn.

Vgl. voor El. 473 (Sp. 458) v. Gennep r. 1351 : *Das ist an meinem g a n g e wol schein.* Mijn *ghesonde* = de (slechte) staat van mijn gezondheid; zie El. 494 en 520 (Sp. 482 en 504) en vgl. de noot op El. 534 (Sp. 518).

El. 479-480 (Sp. 464). *Helpt mi mijn rekeninghe sluyten*
Hier voer den hoochsten here.

Dr de Raaf maakt van deze twee eén regel. 't Is niet duidelik hoe hij dit en 't voorkomen van andere regels met zes heffingen (zie p. 22) in overeenstemming brengt met zijn opvatting dat de metriek b e d o r v e n is als een vers v ij f heffingen heeft (p. 80 *n* op Sp. 435). Zowel het Engels (511, 512) als het Latijn hebben twee correspondende regels. Er kan een regel uitgevallen zijn met een rijmwoord op *sluiten.*

Ev. 514. *Eueryman I am sory of your fall.*
= El. 481 *ghi deert mi seere.*

Fall is hier zeker niet letterlik op te nemen maar eerder in de figuurlike betekenis van lot. Zie de N.E.D. onder *20.* 't Nederlands heeft : *ghi deert mi* (El. 481; Sp. 465). Vergelijkt men 't Latijn (urges; vs. 804) dan vraagt men zich af of Ischyrius ook de lezing *dringt* voor zich had = in 't nauw brengen; zie Mnl. Wdb. 2, 408 en Kiliaen p. 123 *dringhen :* urgere en *dringhigh* vrgens. — Maar het is onnodig deze plaats verder te onderzoeken want *deert* (= boezemt me medelijden in) kan hier volkomen goed zijn; zie Mnl. Wdb. 2, 130. Verdam heeft slechts één bewijsplaats voor deze betekenis.

Ev. 520. *Called knowlege which shall with you abyde.*

't Rijm is hier in de war, altans niet zo regelmatig als anders. Te lezen : *which shall with you be abydynge* maakt de regel misschien te lang? Misschien is 't rijm schema voor 520-525 hier a. b. a.a. b.b.

Ev. 526 *creature.*

't Rijm is hier weer niet in orde. *Creature* = creator is bekend genoeg (zie de N.E.D.) en aangezien *creature* (= creatura) in de spelling *creater* al voor de 14 en 15e eeuw opgeteekend staat zou men misschien *creater* op *there* laten rijmen. Maar dit is toch verdacht, al ware 't alleen maar d a a r o m, dat 't voor de hand ligt *there* in *thither* te veranderen met 't oog op *togyther* (529) dat anders geen rijmwoord heeft. Zie over deze *-er -ure* spelling Elze's uitgave v. *Hamlet* 1882 p. 114 en 254 en M. L. Quarterly IV, 90.

El. 491 (Sp. 475). *Gods lof moeter in gheëert wesen.*

Dr de Raaf slaat *ghemeert* voor. 't Is niet onmogelik dat dit juist is, hoewel me *lof gheëert* wel ongewoon maar

niet onmogelik voorkomt. Noch 't Eng. noch 't Lat. noch v. Gennep nopen tot verandering. Vgl. El. 541.

El. 492 (Sp. 476). *Als si v gheleyt heeft.*

Deze lezing *gheleyt* is door mij en Dr de Raaf uit B. opgenomen. Behalve de samenhang wijst ook Ev. 527 *(brought)* zo als Dr de Raaf terecht opmerkt op 't juiste van deze lezing. Maar Ischyrius heeft (vs. 820) *eloquar.* En 't is interessant en leerrijk in het latijn na te zien hoe een vertaler aan zulk een foutieve lezing door 't veranderen van die samenhang een schijnbaar passende draai weet te geven!

El. 496 (Sp. 480) *zommeren.*

Dr de Raaf vergelijkt *sommen* uit de Vlaamse Rijmkroniek dat *voordragen* betekent. Ik zie niet goed hoe dat hier zou passen. Is hier aan fr. *sommer* te denken, n.l. om U « bij 't sommeren » te helpen, om U te helpen als ge *voor den oversten heere* gesommeerd wordt? Kiliaan geeft *sommeren* = citare, interpellare, in ius vocare. Eerder zal men moeten denken aan 't andere *sommeren* dat Kiliaan geeft n.l. in summam redigere, summam conficere, dus = fr. sommer, faire le total de (plusieurs quantités); zie Hatzfeld et Darmestetter, 2055. Zo zal de plaats kunnen betekenen: Om te helpen uw « som » op te maken dwz. uw rekening op te maken en wel zo dat dit door mijn tegenwoordigheid « tot uwer vruecht » uitkomt.

Deze regel beantwoordt aan Ev. 530: *For to make the ioyfull at the harte.* Hij die de context nagaat van die Eng. regel zal enige moeite hebben die te verklaren. Ev. 529 is ongewoon lang. De plaats was al verdacht — zo als men hiervoor p. 90 v. kan zien, — deze konsideraties hier maken 't niet duideliker. Ik merk op dat 't eigenaardige, in elk geval ongewone, *zommeren* niet vertaald, altans niet letterlik vertaald schijnt.

El. 501, 502 (Sp. 485, 486). *Wt reyner bestier* enz.

De woorden *Wt reyner* (zie de varianten) *bestier* in alle drie de bestaande oude uitgaven, gesproken door Elckerlijc, worden door Dr de Raaf in de vorm *Met reynen bestier* aan *Kennisse* toegedeeld en verklaard als « met een zuivere onderrichting » En in plaats van : *daer* en *beyden* leest hij *haer* en *beden*. Hier is wel 't een en ander bij op te merken. Ten eerste dat in de tekst die Ischyrius voor zich had liggen, die woorden, blijkens diens vertaling, ook aan Elckerlijc waren toegedeeld. Zie Ischyrius vs. 835: *Ex animo perplacet*. De gehele context alleen zal 't duidelik maken dat dit de korresponderende woorden zijn. En ook de korresponderende woorden in 't Engels (Ev. 537) worden door *Everyman* gesproken. Dit bewijst nu noch niets want dit kan op een gedachteloos naschrijven van de twee vertalers Ischyrius en Dorlandus (Ev. = El.) of de Engelsman (El. = Ev.) berusten. Maar 't geeft ons toch te denken. En zou de opvatting van Ischyrius die 't dus weergeeft door « Dat doet me veel plezier » (in ververband met 't Engels « Ik ween van genoegen ») werkelik verkeerd zijn, dwz. in de mond van *Elckerlijc* niet passen? Natuurlik wel. Nu erken ik dat voor mij de j u i s t e betekenis van de woorden niet vaststaat maar ik geloof dat zo goed als Ischyrius daaruit te recht of ten onrechte *ex animo perplacet* kon distilleren zo goed kan de Engelsman 't door (El. = Ev.) *For ioye I wepe* hebben weergegeven. Daarentegen moeten we bij Ev. = El. verklaren, hoe *For ioye I wepe*, die volkomen goed in de mond van Everyman passen, zouden kunnen worden weergegeven door woorden die (wat ze dus ook mogen betekenen) door *Kennisse* gesproken worden (altijd in de veronderstelling dat we ze met Dr de Raaf aan *Kennisse* moeten toedelen) terwijl Ischyrius ze weer aan Homulus gaf en er ook weer die zelfde betekenis uit wist te halen. Mij dunkt Dr de Raaf zal wel met mij inzien dat de waarschijnlikheid hier wijst op een betekenis die dichter bij *Ex animo perplacet* staat dan zijn verklaring : « met een zuivere onderrichting »

en ook daarop dat ze door Elckerlijc gesproken worden.

Wil hij mij dit niet toegeven, — welnu dan geeft de Anglist de Batavist natuurlik gelijk, maar dan blijkt hieruit ook ten duidelikste (wat anders voor sommige toch wel 't geval zou kunnen zijn!) dat Ev. = El. geen steek houdt. Want 't gaat niet aan te veronderstellen dat *Everyman : For ioye I wepe* vertaald worden zou als *Kennisse :* « Met zuivere onderrichting » en dit weer als *Homulus : Ex animo perplacet.*

Wat nu de woorden *wt reyner bestier* betreft, — moet men bij *bestier* denken aan *leiding* in de zin van *leidende* gedachte bij het « bestier » dwz. kan de betekenis zijn : « met 'n zuivere bedoeling »? Ik geloof het wel.

De verandering *beyden* in *beden* zal wel wegens 't rijm *salicheden* voorgesteld zijn. Hier is geen bezwaar. Daarentegen zal d.R. zich wel twee maal bedenken voor hij zijn conjectuur *haer* voor *daer* volhoudt. Want door zijn konjektuur krijgt zijn eigen hypotese Ev. = El. weer 's een kleine knauw! Daar staat n.l. *there* (Ev. 537) en dus dan zouden we weer aan moeten nemen dat zijn origineel *there* had, dat dit door Dorland met *haar* werd vertaald en dat dit dan weér toevallig in *daer* werd ver-korrumpeerd. Alles is natuurlik mogelik!

En *wt* moet natuurlik blijven staan. Er is geen de minste reden dit met Dr de Raaf in *met* te veranderen.

Ev. 539 *that holy* vertue *confessyon.*

De lezing van B. en L. *man* in plaats van vertue zal wel de ware zijn. Daar mee komt *hym* in l. 541 en *he* in l. 544 beter overeen. Elckerlijc heeft voortdurend *si, se* slaande op biechte (El. 500-508; Sp. 484-492).

Ev. 503 (Sp. 487). *Int huys der salicheden.*

Vgl. *huus des toevluchts* (Sp. van Zinne 1539 A. 3.); *huis van payze (ib.* B. 2. v°); *Die boom des geloofs is so guedertieren | Want hij wil elcx stieren || tottet huys van*

vreden (M.s. Brux. 21649 f° 12 v°); *huis van weelden* (Siecke Stadt, f° 8) en verder uitdrukkingen als *dlogijs (dlogijsken) der sonden* / Roode Roos *passim*, b.v. 84, 117; 87, 195 etc., etc. Vgl. de aant. op El. 619.

Ev. 542. *That shall vs cumforte by goddes grace.*

Van 't oudere gebruik van *shall* en *will* — dwz. van de juiste tijd waarop 't moderne gebruik zich vast zette, weten we niet genoeg af om met volkomen zekerheid te spreken en te zeggen dat *shall* hier niet « goed » kan zijn. Zeker is dat men hier in 't moderne Engels *will* of *may* gebruikt zou hebben. En een dergelijke konsideratie is genoeg om onze aandacht meer bizonder op zulk een plaats te vestigen. Wij merken op dat deze regel in de Engelse tekst aan *Knowlege* gegeven is terwijl de twee korresponderende regels in de Nederl. tekst (505, 506; Sp. 489, 490) door *Elckerlijc* gesproken worden. Zien we van de mogelike moeilikheid in *shall* af, dan kan er, op zich zelf, noch tegen de toedeling aan Knowlege noch tegen die aan *Elckerlijc* iets ingebracht worden. Mogen we eenmaal met El. = Ev. rekening houden, dan verklaart zich *shall* als een vertaling van *moet* (dat hier *may* betekent; vgl. ook de conjunctivus *remittat* in Ischyrius vs. 842) opgevat als *must*.

El. 509 (Sp. 493). *O gloriose bloome.*

In plaats van *bloome* leest Dr de Raaf *borne* met 't oog op Ev. 545 *fountayne*. Ischyrius heeft *bloome* voor zich gehad blijkens *lilium* en *floscule* zie vss. 846, 848. Op p. 85 verklaart Dr de Raaf dit wel is waar als een « verknoeide » lezing, maar hij had ons toch wel eens mogen vertellen waarom dit niet goed is?

Dat de moeder Gods aangesproken wordt blijkt o.a. (als 't nodig is dit te vermelden) uit rr. 506 en 508. En even als b.v. Everaert, Christi lichaam implicite bij 'n bloem vergelijkt door 't (Everaert 341, 468) *zoetghuerich* te

noemen en even als Broeckaert (Reder. l. 103) *Mensche* tegen de *Gratie Gods* laat zeggen : *Ick wil al lijen Om U, reijn edel blomme*, zo wordt ook Maria dikwels genoeg bij een bloem vergeleken! Zie Verdam Mnl. Wdb. 1,1311 *Maria, die roze bloeme*, waar men zien kan dat deze betekenis uit die van *'t beste in zijn soort* voortgekomen is. In 't Leven o. H. noemt Maria Jesus *bloeme (ib.)*.

Dat er in 't oorspronkelike *borne* gestaan zou hebben is dus alleen waarschijnlik als Ev. = El. bewezen zou kunnen worden. Bij El. = Ev. is 't alleen maar waarschijnlik dat de Engelsman *borne* in zijn tekst vond maar dit is niet noodzakelik als de oorspronkelike lezing aan te zien.

diet al; die al is misschien, als de lezing van de oudste tekst (B), te verkiezen.

Over *verclaert-clarify*, zie de noot op El. 626.

Ev. 549. *Redempt (with herte).*

Dat dit, zo als ik eens meende (zie mijn uitg., p. 97) voor *Repent* in de tekst zou zijn geraakt m.a.w. dat *repent* de goede lezing zou zijn durf ik nu niet volhouden. Altans kan ik *repent* in de samenhang niet verklaren. Wel is waar is *redempt* vreemd — en dit zal wel de oorzaak zijn geweest dat ik er in 1892 aanstoot aan nam — maar daarom is het noch niet zonder meer te verwerpen! Zo goed als vele Latijnse p.p. op *-atus* eenvoudig als een Eng. part. op *-ate* werden overgenomen, (zie de N.E.D. 1,532 en *The History of Language* bij Messrs Strong, Logeman & Wheeler p. 220) zo kan ook *redemptus* als *redempt* (1) over genomen zijn; vgl. *content* = contentus, etc. Ik geloof dat dit waarschijnliker wordt door vormen als *redemptible* en *redemptive* uit 't oudere Engels waaraan geen klassieke vormen *redemptibilis* en *redemptivus* schijnen te beantwoorden. Altans vind ik die niet in mijn woordenboek. En Ducange geeft 't laatste in 't geheel niet en voor 't eerste slechts eén plaats uit 1538.

(1) Dr Stoffel, wie ik deze gissing mededeelde, wijst me op *exempt*.

In Hatzfeldt komen ze niet voor. De waarschijnlikheid pleit er dus voor dat ze op Engelse grond gevormd zijn en dan van een als Engels gevoeld *redempt* (door *-ible)* afgeleid zijn.

En dit geeft tenminste zin, al kan ik geen verdere plaatsen voor (redempt) *with heart* aanvoeren. De bedoeling zal wel zijn : ik kom met Knowledge om gered te worden (Ev. 548) terwijl ik wat mijn hart betreft al « redemptus » ben.

Ev. 553. El. 520 (Sp. 504) *for my petyous exclamacyon.*

Een lamlendige uitdrukking die juist genoeg past om niet te kunnen zeggen dat die absoluut onmogelik is. Die gene mijner lezers die al door het voorafgaande overtuigd zijn dat we met El. = Ev. rekening mogen houden zullen er geen bezwaar in vinden dit wegens rijmnoot op *salvation* (waar de vertaler zich door El. 519 aan gebonden voelde!) te verklaren. De ongelovige Thomassen zullen (en kunnen ongetwijfeld) 't verklaren als een stoplap.

El. 520 (Sp. 503) *brieven.*

Dit zijn de stukken die anders *pampieren* of *rekening* genoemd worden. Als « zedelijk schuldregister » komt 't woord meer voor. Dr de Vreese verwijst mij naar A. Bijns (ed. Bogaers) 284 en 363 en vergel. 't Ndl. Wdb. 3, 1318 en vlg. Hier komt in aanmerking 2. *b.* schuldbrief, zie bepaaldelik col. 1323.

El. 524, 525 (Sp. 508, 509) *alleene.*

Volgens Dr de Raaf (p. 14) is dit een « stopwoord, door den vertaler gebezigd ter wille van 't rijm ». Hij zal het wel met mij eens zijn dat 't even goed beschreven zou kunnen worden als een « stopwoord, door de schrijver gebruikt ter wille van 't rijm ». En daarom vervalt deze plaats als *bewijs* voor Ev. = El. (Zie T. & L. 8, 141).

Vgl. de volgende parallelplaats voor 't mystiek gebruik van *iuweelken :*

(Een *pastoor* spreekt :) *Nu sal ic v begiften met een iuweel Dat de caneel sal sijn der godtliker syrope.* (De *man* antwoordt :) *hue eest geheten?* Pastoor geeft hem een vrouken geconterfeyt in pampier met gevouwen handen genaemt volmaecte hope seggende : *maer, volmaecte hope* enz. Ms. Brux. 21649 f° 11 v°.

El. 526 (Sp. 510) *termijnen.*

Prof. Moltzer veronderstelde de mogelikheid (Spectator 1892 n° 9 dat er voor *termijnen* wel 's *trahijnen* gestaan zou kunnen hebben. Dr de Raaf neemt *trahijnen* als conjectuur op. Er is inderdaad veel voor te zeggen. Ook Ischyrius heeft n.l. *piabis* zo dat we al vast mogen konkluderen dat én de Engelse tekst en de Lat. op *trahijnen* (Oudemans 7,109) in de Nederlandse tekst wijzen. De betekenis van *termijnen* — zie mijn noot op p. 93 mijner uitgave — schijnt hier minder goed te passen. Dat *termijnen wanderen* is te vergelijken met 't Eng. *Limitour,* wel bekend uit Chaucer (b.v. *Prol. Cant. Tales* l. 209).

El. 528-540 (Sp. 512-524) = Ev. 561-572.

Over *gheesselen* zie de noot op El. 749; over *strang* die op El. 757. Over *duecht werden spoedich* in r. 534 dat ook niet in orde schijnt te zijn vgl. men — liefst voor deze noot verder te lezen! — hieronder de aantekening op El. 533 vv. Dr Kalff heeft in Ev. 565 *scape* een bewijs menen te vinden voor de prioriteit van Elckerlijc. Zie T. & L. 4, 119. *scape* = escape zou hier onzin bevatten en hier zou dus te vermoeden zijn dat de Engelse vertaler zijn origineel niet begrepen had. Professor van Helten (apud de Raaf) en Dr Holthausen (H. Archiv 92, 411) vinden blijkbaar ook *scape* aanstotelik en ze veranderen dit respektievelik in *stape* en *start.* Merkwaardig dat ze geen van tweeën er aan gedacht hebben dat de variant *(B) : pass* goede zin op te leveren schijnt. Dit kan n.l. een

ongewone spelling voor *pace* zijn. Zie b.v. de Enc. Dict. in v. *pace* vb. voor de betekenis; *ib.* in voce *pace* sb. Voor *s*-spellings = *c* mijn *Faustus Notes* (Gent, 1898) p. 7, omgekeerd voor c = s(z). 't Is mogelik, maar niet zeker.

Want de vraag is of we veranderen moeten. Ik geloof n.l. dat *scape* hier hoe vreemd schijnbaar ook, enigsins zou kunnen passen. Zou n.l. *Confessyon* hier niet kunnen zeggen : Dat moet jij ook doen (n.l. je geselen) als je van die tocht af zoudt willen komen, 't in 't midden latend of hij er af komen zal? Ik erken dat deze, — hoe zal ik 't noemen? — deze voordegekhouwerij wat vreemd klinkt! Hoe dit zij, bij deze onzekerheid beschouw ik dit liever niet als een bewijs; vooral ook omdat ik de hypothese van Professor Kalff moet steunen door een — konjektuur op de Nederlandse tekst en omdat ik wat een bewijs voor El. = Ev. bevatten kan, niet daarop mag steunen.

El. 532 *recht voer* schijnt mij n.l. vreemd. Hoorde El. 532 bij El. 533 = Kennisse houdt Elckerlijc *in desen ganghe* voor hij, Elck., zijn pelgrimage begint, dan zouden we verwachten die twee regels in omgekeerde orde te vinden. Voor *recht* (= *juist, vlak*) zie Oudemans 5,805. Maar ik geloof dat r. 532 bij 531 te trekken is : *Peyst dat ons here oeck was geslaghen met geesselen, dat hi woude verdragen rechte voort* (onverwijld; zie Oud. 5,808) *zijn* (n.l. Christi) *pelgrimage stranghe.* En zo zou *voer* = *or* (Ev. 565) verdwijnen. Volkomen terecht wijst Dr de Raaf er p. 20 op dat *pelgrimage* in 't Eng. en 't Nederl. in 'n enigsins andere toepassing gebruikt worden.

Wij komen nu aan r. 536 *want* — enz. Aan dit *want* beantwoordt *for* in 't Engels. Daar is natuurlik op zich zelf niets bij op te merken. *Want* en *for* als conjuncties « dekken » elkaar volkomen. Maar..... er is een maar!

El. 535 v. = Vertrouw steeds op God — zonder dat godsvertrouwen kom je er n.l. niet — *want* je tijd is spoedig om. « Wees verzekerd van genade » staat er daarentegen in 't Engels, — « want je tijd is spoedig om ». Ja, als er *make* sure stond! Dus past *want* wel in de samenhang, maar *for* niet!

Ev. 571 bevat een uitdrukking die mij volstrekt onduidelik is n.l. *to* bind *with the scourge of penaunce*. Als men daarmee blijkens 't hele stuk i e t s uitvoeren kan is het juist het tegenovergestelde: *ont*binden, n.l. zich door geselen van zijn zonde ontdoen. Als El. = Ev. eenmaal vast staat voor mijn lezers zullen ze aan de mogelikheid willen denken dat de Engelsman in El. 537 *binden* las in plaats van *vinden*. (Dat *vinden* 'n niet letterlik equivalent heeft in *graunt* van Ev. 570 hoeft geen bezwaar te zijn; een vertaler geeft 'n uitdrukking wel 's tweemaal weer). Dr de Raaf vindt daarentegen (p. 21) een steun voor zijn opvatting juist in deze regels omdat de « mooie symbolische fraze (Ev. 570) die de woorden van Confessyon zoo goed besluit, bij de vertolking niet veel meer dan alledaagsch proza geworden » (is) en omdat El. 539, 540 een herhaling is van El. 532, 533. Dit laatste betekent niets omdat de zelfde aanmerking dan ook op 't Engels te maken zou zijn waar Ev. 572, ten minste volgens de redenering van onze Doktor, de zelfde gedachte van Ev. 565, 566 weergeeft. Ik voor mij erken dat Ev. 572 niet kwaad is, — mooi zelfs als ik daar Dr de Raaf genoegen mee kan doen; b i z o n d e r origineel is de uitdrukking *oil of forgiveness* in elk geval niet! Maar er is zo weinig overeenkomst tussen Ev. 572 en El. 539, 540 dat ik ze in mijn handexemplaar beide aangetekend vind als zonder equivalent in de andere tekst. Er is dus hierin geen bewijs van Ev. = El. te vinden.

El. 533, v. (Sp. 517, v.) *Kennisse hout hem in desen ganghe So sal sijn duecht werden spoedich.*

Even min als ik in mijn uitgave hebben de Heren Kalff en de Raaf gezien dat deze plaats hoogstwaarschijnlik niet volkomen is overgeleverd zo als Dorlandus die schreef, — en wel niettegenstaande er o p z i c h z e l f niets tegen in te brengen is. Bij *spoedich* is n.l. zo als de plaats hier staat niet aan het adv. te denken maar aan het adj. waarvoor Kalff mij op de volgende plaats uit de Teuthonista

wijst: « spuedich to volbrenghen des he vurhanden nempt » efficax » (ed. Verdam p. 369. b.)

Men vergelijke nu 't Engels: *Knowlege hym and kepe hym in this vyage* (B. en L. lezen: *Knowlege, kepe hym* etc. wat goede zin geeft, maar in verband met El. 533 zal hier wel *hold him* te lezen zijn; Holthausen, H. A. 92, 412). *And by that time good dedes wyll be with the.* Wat betekent dat hier: *will be with the?* De deugd z a l bij hem komen? Nee, de moeilikheid zit 'm niet daarin dat de deugd er n i e t i s, maar dat de deugd zich niet kan bewegen, omdat d i e t e z w a k i s, (zie Ev. 619, 620). En dan: *by that time?* Op d a t ogenblik? Op wélk ogenblik? Dit ziet er noch al verdacht uit, — bijna zou men denken dat deze adverbiale uitdrukking van tijd de « korrespondent » was van *spoedich* in de zin waarin we zagen dat 't n i e t opgevat moest worden!

Ischyrius heeft merkwaardiger wijze ook een tijdsadvertium n.l. *repente!* (vs. 875). Maar als nu Ischyrius die een Nederlander was *spoedich* als adverbium opvatte, dwz. als we dus van spoedig *efficax* abstraheren, dan blijkt de plaats verder niet in orde. D a n eist de samenhang dat er een woord bij zou staan dat 't zelfde weergeeft als wat Ischyrius uitdrukt door (reuirescet virtus) *robusta*, n.l. sterk, genezen, of (Zie El. 473 en 520; Sp. 458; 504) gezond. En op verrassende wijze wordt die konjektuur bevestigd door v. Gennep die hier Elckerlijc voor zich had liggen, want daar lezen we 1409 v.): *Behalt in doch in der rechter strassen, so wirt sein dugt dan werden g e s u n t.* Onder die omstandigheden zal 't mijn lezers wel waarschijnlik voorkomen dat er inderdaad vroeger iets anders gestaan hebben zal n.l. *So sal sijn duecht g h e s o n t werden spoedich.* Want zo alleen hebben we in 't origineel van Ischyrius een equivalent van beide uitdrukkingen die ik behandeld heb.

Maar 't al of niet aannemen van deze emendatie heeft geen invloed op de volgende consideraties. Of men n.l. spoedich als adv. of als adjektief opvat, — of men *ghesont* inlast of niet, — in elk geval blijft Ev. 567 moeilik of

niet te verklaren. Gelooft men nu niet aan El. = Ev. dan moet men hier op de ene of andere wijze een touw aan Ev. 567 vastknopen en b.v. zeggen dat we dit niet zo letterlik op moeten nemen, dat dit te verstaan is alsof de deugd dan weer bij hem zal komen d.w.z. dan weer van hem zal zijn, dat hij dan weer de deugd zal hebben d.w.z deugdzaam zijn, of zo iets dergelijks — wat ik niet graag als de juiste verklaring zou willen opgeven.

Daarentegen verklaart 't zich volgens El. = Ev. als een volkomen begrijpelike woordelike vertaling van een tekst die o f verkeerd overgeleverd was (als men mijn emendatie overneemt) o f verkeerd opgevat werd door de Eng. vertaler.

Ev. 575, 576. *This hath reioysed and lyghted my herte*
Though the knottes be paynfull and harde within.

Men vergelijke hiermee El. 543, 544 (Sp. 527, 528): *Want dlicht heeft mi verlicht van binnen Al sijn dese knopen strenghe ende hardt.* Over strenghe = *paynfull* zie men de noot op El. 757. Terecht merkt Dr de Raaf (p. 20) op dat *lyghted* en *verlicht* « woorden van de zelfde vorm » in een geheel andere betekenis gebruikt worden. Heeft nu (Ev. = El.) Dorland zijn Engels origineel verkeerd begrepen of (El. = Ev.) de Engelsman Dorland? Op zich zelf beschouwd, schijnt geen van deze twee gevallen uitgesloten. Toch merk ik op dat we dan (bij Ev. = El.) tot de konkluzie moeten komen dat 'n vertaler er hier een mooie mysties-symboliese fraze in-vertaalde wat Dr de Raaf (blijkens p. 21; zie de noot op El. 538) niet aan schijnt te nemen. Maar dit is tot daaraantoe. Van meer belang schijnt mij de konsideratie dat *van binnen* in 't Nederl. volkomen op zijn plaats is. 't Goddelik licht is i n h e m gaan schijnen en daarom al is 't ook pijnlik (El. 544) zal hij zich geselen. De Engelsman laat daarentegen *Everyman* zeggen dat die *knopen* hem *van binnen* pijn doen! Hij die Ev. = El. aanneemt moet dit weten te verklaren. Ik kan 't niet. Vgl. Ischyrius vs. 886.

El. 549 (Sp. 533). *O leuende leuen*, enz.

Vgl. Sp. v. Minne ed. 1577 : f° 128 r° : *Och leuende leuen, Ter herten en quam nooit meerder drucken.*

Vergelijkt men wat hier volgt met de korresponderende regels in Everyman dan ziet men dat zo als dikwels de overeenstemming niet letterlik is; toch is 't b.v. duidelik dat *o godlic wesen* de « korrespondent » is zo als Dr de Raaf 't noemt van *o goodly vysyon. Goodly* klinkt nu al heel vreemd, maar de ironiese betekenis is modern, — 't kan dus hier goed geweest zijn of anders kan men 't beschouwen als 'n fout voor *godly*. En aangezien *godlic* minstens evengoed past als *goodly* is uit *goodly* = *godlic* geen argument te putten voor of tegen Ev. = El.

Vysyon schijnt mij daarentegen minder goed passend dan *wesen*. Ook is er geen rijmwoord voor *vysyon* maar dit kan toeval zijn. En van die *vysyon* lezen we dat die *descended down* in de maagd Maria. 't Nederlands *gheresen* = daalde neder; vgl. Sp. v. M. A. 3. r° : *Certeyn naer den natuerlijcken ganck Van liefden in ionsten neder te rijsene.* Op dit *gheresen* slaat dus *wesen* uitstekend; maar *vysyon* ook? *He* in Ev. 584 zal waarschijnlik wel een drukfout zijn voor *ye*. *Whiche* in l. 585 kan, zoo 't oorspronkelik is, niet anders verklaard worden als slaande op de in de voorgaande woorden geïmpliceerde zin : *the redemption* of Everyman, want 't werkwoord *forfeyted* verbiedt 't op Everyman te laten slaan en als *whom* op te vatten, tenzij we *forfeit* hier in verband met de N.E.D. in voce sub. 3 b. = desinherited mogen opvatten? Daarenboven slaat *die* van El. 554 (in verband met *onterfde)* volkomen goed op *Elckerlijc*. Voor *wt sijns vaders schoot* is geen equivalent in 't Engels. Schoot schijnt hier voor te komen = kring, omgeving; vgl. de schoot zijner familie; altans Ischyrius vat het zo op : *a paternis regalibus sedibus* (vs. 955).

In 't Engels zou men als equivalent *bosom* zo gebruikt verwachten. Zie N.E.D. in v. 5, b. Vooral met 't oog op *vysyon* is de Engelse tekst dus zeer verdacht.

El. 554 (Sp. 538) *bi yeuen rade.*

Voor de spelling *Yeuen* = *Euen* vgl. passim de *Eerste Bliscap* b.v. r. 153, 182 enz. Volkomen terecht oordeelt Dr de Raaf dat in deze spelling en in de afwezigheid van een equivalent voor deze uitdrukking in 't Engels, géen bewijs gevonden kan worden voor El. = Ev. 't Is hoogstens een *hinweis,* m.a.w. wat ik T. & L. 8, 142 « bewijsplaatsen van de tweede rang » genoemd heb.

El. 558 (Sp. 542). *O godlijc tresoer o coninclijc scat.*

Met 't oog op 't rijm leest Kalff (T. & L. 4, 124) hier *saet.* Vgl. *Trou moet blijcken* ed. Kalff p. 42, r. 334: *Ten graeve van Ninus, dat coninclijck saet.* Ik geloof zeker dat dit de oorspronkelike lezing is geweest, maar 't is alsof Ischyrius in vs. 961 *seq. (thesauraria plenitudo...)* 't woord *scat* reflecteert, 't geen alleen zou bewijzen dat hij de verkeerde lezing voor zich had. Ik maak opmerkzaam op *ghostly* vs. *godlijc* waarin zeker een verkeerde vertaling schuilt van Dorlandus of van de Engelsman. Men bedenke dat *ghostly* dat menigeen nu misschien vreemd klinkt, vroeger (en ook nu toch wel), *spiritual* betekende en dus niet noodzakelik fout is.

Aangezien Dr de Raaf Kalff's lezing *saet* overneemt (p. 56) brengt hij zich zelf weer in moeilikheden met zijn Ev. = El. hypothese. Hoe verklaart hij n.l. Ev. *treasure* = El. *saet?*

Volgens El. = Ev. gaven beide vertalers een korrupte tekst weer.

El. 562 (Sp. 546) *bestaet.*

B. leest hier *doerslaet* en H. *beslaet.* Deze lezing beveelt Kalff (T. & L. 4, 124) aan. Dr de Raaf neemt de lezing van H. zonder meer over. Maar aangezien *bestaan* feitelik = beslaan voorkomt (zie Ndl. Wdb. 2, 2102 II, A) is de lezing *bestaat* op zich zelf niet onmogelik, al vermeldt

Verdam de betekenis *beslaan* ook niet. *Doerslaet*, de lezing van de oudste tekst schijnt niet te passen, omdat 't volgens 't Mnl. Wdb. alleen in letterlike en niet in figuurlike zin voorkomt.

El. 563 (Sp. 547) *te spade.*

Misschien is *te* hier weg te laten. Vgl. Ev. 593 *though it late be.* Ik vraag mij te vergeefs af of — voor iemand die deze emendatie aanneemt — in de omstandigheid dat de Engelse tekst in orde is en de (overgeleverde) Ndl. niet, ook 'n argument v o o r Ev. = El. te vinden is. Maar ik geloof dat dit alleen 't geval zou kunnen zijn als er ergens in 't Engels 'n woord te vinden was dat aanleiding tot *te* zou kunnen gegeven hebben en zulk een woord vind ik niet. Dr de Raaf citeert de plaats p. 20 maar 't is niet duidelik wat hij bedoelt.

In van Gennep r. 1579 vindt men *wiewol es ist spade*, terwijl Ischyrius voor die tijdsbepaling geén equivalent heeft. Maar dit schijnt toeval te zijn want 't komt in 'n andere *speech* voor. De plaats is van weinig belang.

El. 564 (Sp. 548). *Mijn bede wilt in den troen ontfaen.*

Dr de Raaf leest : *Mijn bede* wel *in den troen ontfaet.* Vaag schijnt mij die konjectuur door 't Eng. Ev. 594 : *of thy benygnytye* gesteund te worden. 't Latijn (vss. 965 seq.q.) spreekt die niet tegen. v. Gennep heeft geen equivalent.

El. 566 (Sp. 550). *Scrijft mi int boeck des hemels blade.*

Deze lezing van B. *blade* is met 't oog op 't rijm *ghenade*, zeker te verkiezen boven *blad*er van L. en H. Welk « boeck des hemels » bedoeld wordt is niet duidelik. Dr Muller verwees me indertijd naar 't Ndl. Wdb. III, 103 en zeker is er alle reden te geloven dat we hier aan Exodus 32, 32-33 denken moeten. Maar dan zullen we in plaats van

boeck des hemels wel *boeck des levens* mogen lezen. Men vergelijke ook Ischyrius vs 969 waar we van de *volumina vitae* lezen.

Dit *boeck des levens* wordt natuurlik veelvuldig vermeld; zie behalve de in 't Ndl. Wdb. en bij Verdam 4,441 (in v. *levensboec)* aangehaalde plaatsen: Eerste Bliscap 76-79; 't spel van Trudo (Kalff, *Trou moet blijcken* p. 131) r. 1268 en vooral de Spelen van Zinne ed. 1539 G. I. waar 't in de tekst genoemd is — naar aanleiding van de uit Exodus aangehaalde plaats — en waar als « Figuere » Moses voorkomt « met een rolle » waar o. a. opstaat: *Plaent my lieuer wt den bouck des leuens* enz.

In Ev. 596 lezen we: *Yet let my name be wryten in moyses table.* Maar van de tafelen der wet waarop de namen van de goeden en slechten geschreven zouden worden, kan hier toch geen kwestie zijn! Op p. 97 van mijn uitgaaf kan de lezer zien dat ik toen aan een confusie dacht. Ik heb een somber vermoeden dat *table* hier alleen gebruikt is omdat de Engelsman een rijmwoord op *abhomynable* nodig had. Holthausen (H. Arch. 92, 412), radikaal als altijd heeft 'n heel gemakkelik middeltje: « Für *moyses* ist gewiss *the lyfes* zu lesen ». Maar hij vergeet *table* te verklaren. Want ook in de door hem aangehaalde plaatsen (Phil. 4,3 en Openbaringen 17,8 en 20, 15 is er sprake van het *boek* des levens: the *book* of life en natuurlik niet van *table.*

Hij die niet aan El. = Ev. gelooft, moet aannemen dat een oorspronkelik schrijver zich die nonsens over *table* zou kunnen permitteren en dat Dorland dit in zijn vertaling verbeterd zou hebben tot *boeck.* 't Is niet onmogelik maar dat is dan ook alles wat men er van zeggen kan.

Ev. 598. *Me for to helpe at my endynge.*

Op zich zelf is dit volkomen in orde, zie b.v. de noot op Ev. 5. Hier kan 't *dood* of *eind* betekenen. Maar in verband met El. 569 (Sp. 553) *ter noot* geloof ik dat de emendatie

nedynge voor de hand ligt. En wel, onafhankelik van de priorieteits kwestie. Want *eind* = *noot* is even onwaarschijnlik als *noot* = *eind*. 't Woord is zo zeldzaam dat Bradley-Strattmann 't (als substantief!) niet kent. Daar vindt men 't alleen als adverbium. Halliwell geeft 't als substantief = *trouble*, maar zonder bewijsplaatsen. In een van de volgende afleveringen van de N.E.D. en de E.D.D. (1) zullen er zeker voorbeelden van te vinden zijn.

El. 574 (Sp. 558) *onrachtich.*

Reeds in mijn uitgave vroeg ik of 't = *onrechtig* op te vatten was. Uit het Mnl. Wdb. 5,864 zie ik nu dat *racht* naast *recht* voorkomt 't geen de veronderstelling al iets waarschijnliker maakt. Aangezien Verdam mijn noot niet vermeldt, zijn de twee suggesties onafhankelik van elkaar en hebben dus voor andere daarom noch iets meer waarde.

El. 576 (Sp. 560). *So dat ic in sijn passie bade.*

Baden hier gebruikt in 'n mystiese toepassing = *verkwikken*. Zie de Raaf, p. 81.

't Engels heeft hier ...*his passyon I it* craue (603), 't geen misschien niet absoluut nonsens is, maar toch wel vreemd: Ik vraag er om door middel van *(by the meane of)* zijn passie. Past dat « door middel van » wel goed in de samenhang?

En wat heeft (Ev. = El.) die Dorland dat netjes in orde gebracht! Een mysties voor zulk een prozaïes woord!

Volgens El. = Ev. zou de Engelsman *bade* foutief opgevat hebben als of 't met *bidden* in verband stond.

---

(1) Wat de E.D.D. betreft, is deze hoop door de intussen verschenen 16e aflevering teleurgesteld.

Ev. 606. *My flesshe therwith shall gyue a quytance.*

De lezing van B. *haue acquaintance* is veel beter dan *gyue a quitance* wat toch moeilik van 't flesh gezegd kan worden. De lezing *gyue* kan er onder de invloed van Ev. 605 en 607 ingeraakt zijn.

Ev. 608 *god gyue you tyme and space.*

Zie El. 581 (Sp. 565). Voor *tyme and space* = tijd, gelegenheid (i. e. *spacie* in Dorlandus) zie o. a. Nature I. l. 56, 668; Darius l. 513; Respublica III, 2, 2 en waarschijnlik wel Heywood's Play of Loue l. 56 (waar *place* wel in *space* te veranderen zal zijn); alles uit Brandl's *Quellen.*

Voor 't Nederl. *spacie* = tijd b.v. Houwaert Amoureusheyt ed. 1621, p. 101; ib. II. 37.

El. 582 (Sp. 566). *So gheuicx v in den naem ons heeren.*

Dr de Raaf wijst (p. 20) op deze regel in verband met Ev. 609: *Thus I bequethe you in the hands of our sauyoure,* om op *gheuicx* en *bequethe* opmerkzaam te maken. Zeker is (zie p. 19) *bequethe* op 'n hele andere wijze te pas gebracht. Maar Dr de Raaf schijnt niet te zien waarom. Kennisse geeft Elckerlijc de geselen aan waar Elckerlijc om gevraagd heeft en Kennisse doet dit *in den naam ons heeren.* De Engelsman beveelt Elckerlijc *in the handes of our Savyoure.* En aangezien 't God *de Vader* was voor wie Elckerlijc rekenschap moet afleggen wordt, blijkens *daer* in El. 583, met de *heer* in El. 582 ook God, *de* Vader bedoeld. Ev. 609 is niet absoluut fout. Men zou wel is waar niet verwachten dat eenander iemand aan Christus aanbeveelt (Everyman doet 't b.v. zelf in Ev. 880) maar dat heeft toch geen ernstig bezwaar. Maar hoe komt die kranige Dorland er dan weer toe dit alles zo met een enkele pennestreek — door dat prachtige woordje *daer* enz. zo in orde te brengen dat de Nederlandse tekst presies

zegt wat hij zeggen moet. Men leze nu Ev. 609 *Thus I bequethe you* enz. in de samenhang na, en vrage zich af of 't daarin past. (In Ev. 610 is voor *Thus* wel met B. en L. *Now*(e) te lezen).

Wisten we nu maar dat we met El. = Ev. rekening mochten houden dan zouden we *Savyour* en *bequethe* begrijpen als 'n verkeerde vertaling van *heere* als de zoon in plaats van de vader.

Een b e w ij s is dit natuurlik niet voor El. = Ev., maar ik ben Dr de Raaf toch dankbaar dat hij mij op deze plaats gewezen heeft.

El. 587 (Sp. 571) *dat ghi waert scoon.*

Prof. Moltzer (in zijn Spect. recensie) vraagt de verklaring van *scoon.*

Zonder verdere explicatie, slaat Dr de Raaf *so coen* voor te lezen in plaats van *scoon.* Het rijm schijnt er hem toe gebracht te hebben, maar een noot zou niet overbodig geweest zijn. Hoe meer ik n.l. de plaats na aanleiding van *so coen* bestudeer des te meer kom ik tot de konkluzie dat inderdaad i n d e s a m e n h a n g *scoon* niet past. *Neemt het* (n.l. de geseling; zie de randglosse in Ischyrius bij vs. 988) staat er, omdat je zo *schoon* was mij « in den wech der plaghen » te brengen? Mij dunkt de emendatie van Dr de Raaf *s'impose!* Men zal zich misschien er over verbazen dat ik blijkbaar zo aarzel die over te nemen, — de zaak is: ik heb nu eenmaal de taak op me genomen de prioriteitsvraag o b j e k t i e f noch eens te onderzoeken en ik moet hier alle mogelikheden die tegen zijn emendatie zouden kunnen spreken, uitputten, omdat dit een van de belangrijkste plaatsen is en de prioriteit van Elckerlijc ten duidelikste blijken zal aan hem die de lezing *scoon* met Dr de Raaf verwerpt!

Ik maak dus opmerkzaan op twée consideraties die de lezing *scoon* s c h ij n e n te steunen. 1° Het feit dat we in El. 191, 192 een rijm *moet* = *doot* vinden; zie de noot op El. 363, 364 *(gesmoort* = *gesnoert)*, 2° dat er in El.

r. 70 van gesproken wordt dat Elckerlijc *dus moey* aan komt lopen. Ik voor mij geloof wel is waar dat daardoor de oorspronkelike lezing *scoon* in El. 587 slechts dan gesteund worden zou als de moeilikheid niet in de konstructie zat. Of ziet men kans te lezen :

587 *Neemt 't lichaem voer dat ghi waert scoon!*
Mij te bringhen in den wech der plaghen
Daerom enz.

m.a.w. om El. 588 met 589 te verbinden? In dat geval zou alle bezwaar tegen *scoon* verdwijnen. Wat 't *moey* van El. 70 betreft voeg ik er echter bij, dat 'n ongedwongen interpretatie van de plaats mij die schijnt te zijn welke *mooi* op 't uiterlik van Elckerlijc laat slaan. Altemaal redenen waarom Dr de Raaf zich niet zo gemakkelik van deze plaats had mogen afmaken, nu hij die eenmaal geemendeerd had! Hij heeft n.l. zeker met *so coen* gelijk!

Maar nu leze men 't Latijn waar — vs. 989 seqq. — van *pulchritudo* en *tua formosita*(s) enz. gesproken wordt! Dus Ischyrius vertaalde naar een tekst waar *scoon* voorkwam, een tekst die dus met Dr de Raaf als corrupt te beschouwen is. Men leze 't Latijn in den samenhang en men zal zien dat Ischyrius met dat *scoon* geen weg wist; hij had de perspicaciteit van Dr de Raaf niet om hier de oorspronkelike lezing als bij intuitie, te vinden! *Superba Pulchritudo*, lezen we, *dignas accipe grates*, enz. Dus die vertaler toverde er de Dramatis Persona *Pulchritudo* bij! Dat noemt men er 'n mouw aan passen.

En nu leze men 't Engels! Even als aan *moey* in El. 70 *gayly* in Ev. 86 beantwoordt, vinden we hier in Ev. 614 *gaye and fresshe*. Zal iemand kunnen ontkennen dat dit *gay* niet evenzeer op *scoon* als « korrespondent » wijst? Als Ev. 614 niet duidelik de uitdrukking bevatte die met *scoon* korrespondeert, zou men voor *for the synne of the flesshe* (Ev. 613) desnoods aan *so coen* kunnen denken. Nu gaat dit moeilik aan. En in verband met vroegere dergelijke konsiderateies mag ik er wel aan wanhopen van Dr de Raaf een oplossing te krijgen van de moeilikheid

waarin hij zich hier met zijn Ev. = El. hypothese gewerkt heeft. Want dan zouden we moeten veronderstellen dat Dorlandus *gaye* door *so coen* weergegeven had, — dat dit gecorrumpeerd werd tot een lezing die met 't origineel *gaye* overeenstemde en dat die tekst door Ischyrius in 't Lat. vertaald werd. Volgens El. = Ev. zie ik in *so coen* = *scoon* = *gayly* = *formositas* geen de minste moeilikheid.

El. 588 (Sp. 572) *in den wech der plaghen.*

Moesten we bij *plaghen* alleen aan de moderne betekenis denken, dan zou *dampnacyon* (Ev. 615) zo veel beter passen dat we de vraag naar Ev. = El. hier op moesten werpen. Maar *plaghe* = *ziekte*, en met toepassing op de ziel : *verderf* enz. Ischyrius vertaalt 't dan ook door *labem* (vs. 990). Aangezien het Mnl. Wdb. noch niet aan *plaghe* toe is, mogen de volgende plaatsen welkom zijn. Spelen v. Zinne 1539 A. 3. v°, Spieghel van Minne ed. 1577 f° 126 r° *(Wanhope dat is 't fenijn der doot Dat siele ende lijf mach brenghen in plaghen)* en *ib.* f° 137 v°. In M. de Casteleyn, *Pyramus en Thisbe* (D. VII. r°) komt 't *werck der plaghen* voor in betrekking tot Thisbe die door de leeuw verscheurd is, dus in de meer algemene betekenis van : die treurige daad, gebeurtenis.

El. 591 v.v. (Sp. 575, 576). *Ay broeders waer soe mochti*
Door penitencie waen.

Zeer plausibel schijnt de emendatie van Dr de Raaf die deze woorden als één regel opvat en die *penitencie* van El. 593 in *pelgrimage* verandert. Ook met *waert* voor *waer* zal hij hoogstwaarschijnlik wel juist gezien hebben. Maar hij schijnt niet opgemerkt te hebben dat op die wijze *ghewarich* van El. 590 (Sp. 574) noch geen rijmwoord heeft. Is er een regel uitgevallen die aan Ev. 618 — zie hieronder — beantwoordt? Of aan Ischyrius vs. 994 : *Quod molliter persuasisti pessuma?*

« De gedachte, gelegen in *door penitencie waen* (waden)

is ontleend aan Ev. 617 :*Now of penaunce I wyll wade the water clere* » lezen we op p. 82 van Dr de Raaf's dissertatie. Ik kan mij begrijpen dat Dr de Raaf van zijn standpunt uit *waen* zo verklaarde dat hen blijkbaar enigsins verdacht voorkwam. Had hij 't Lat. opgeslagen dan zou hij gezien hebben dat daar *abluenda* staat. En dan ligt de emendatie *mochti* v *door penitencie* d*waen* voor de hand. Geeft dit 'n goede zin? Me dunkt dat zal iedereen toegeven. En dan wordt die « ontleende gedachte » meer dan bedenkelik. Ja, ware het niet dat we 'n plaats uit een emendatie ontstaan niet als een bewijs mogen aanzien dan zou men hier alweer zich in de richting El. = Ev. gedrongen voelen; want dan zou *wade* enz. er uit gaan zien alsof 't aan 'n drukfout in de tekst van Dorlandus te danken was.

Wat Dr de Raaf op p. 20 met « waersoe (l. soe) » bedoelt is mij niet duidelik.

Zo stond deze noot geschreven toen ik bij Dr Roersch de lezing van de oudste tekst van Ischyrius' vertaling kon consulteren. Daar staat merkwaardiger wijze : *O fratres sic abolenda sunt commissa vitia.* Dit dwingt natuurlik tot nadenken en de vraag mag wel geopperd worden of deze lezing, die zonder enige kwestie de oorspronkelike geacht moet worden, de konjektuur *dwaen* ook steunt. Die vraag is zo te formuleren of *abolenda* aan te zien is als de vertaling van *waen* of van *dwaen*. Mij dunkt dat *abolere* oneindig dichter bij *dwaen* staat. Uitwissen, invergetelheid brengen — ziedaar een paar van de betekenissen van *abolere* die b.v. 't Woordenboek van Georges-Engelbrecht brengt en die hier niet alleen uitstekend schijnen te passen, maar die ons ook doen zien hoe een latere uitgever er toe komen kon *abolenda* in *abluenda* te veranderen. Want uitwissen en afwassen liggen wat de figuurlike betekenis betreft al zéer dicht bij elkaar.

Ev. 618. *To saue me from hell and from the fyre.*

Holhausen H. A. 92, 412 ziet in de variant *purgatory that sharp fyre* een katolieke lezing tegenover de protes-

tantse van de tekst. De opmerking zou, indien waar, tot interessante beschouwingen aanleiding kunnen geven, maar is ongelukkig, zo als mijn kollega Dr de Vreese me doet opmerken, gebaseerd op een volkomen verkeerde opvatting van katolieke voorstellingen omtrent 't vagevuur.

El. 598 (Sp. 581). *Oeck sal ic sijn weldaet clareren.*

Vgl. ook El. 600, waar met *weldaet*, blijkens de volgende regel, ten duidelikste op *duecht* gedoeld wordt. « De plaats is moeilik », schreef ik hierboven p. 12, in de noot op de *Dramatis Personae* en hij die zich die noot herinnert zal weten dat de moeilikheid niet zo zeer is *clareren : declare* zit maar in 't woord *weldaet*. Op zich zelf geeft 't Engels 'n goede zin en 't Nederlands ook. Want *Good* dedes kan volkomen goed zeggen : Ik zal Everyman helpen zijn goede werken aan te tonen, bekend te maken; zie, zo nodig, de N.E.D. *in voce*. En met 't oog op het Mnl. Wdb. in v. *clareren*, sub. 3 = « klaar of duidelik maken, verklaren, bewijzen » waar behalve deze plaats uit *Elckerlijc* noch een andere wordt aangehaald (1), kan ook aan 't Nederl. niet getornd worden. Misschien betekent het eenvoudig : nu zal ik duidelik aantonen, den volke verkondigen, dat Elckerlijc (met zijn geseling) een loffelike daad, (iets) goed(s) gedaan heeft, en in r. 600 : daarkomt nu je (geincarneerde) loffelike daad. Dan zou ik er misschien meer achter zoeken dan er in zit; men moge mij dit vergeven, als conscientieus onderzoeker na de mogemogelikheid van een bewijs voor Ev. = El. te vinden moet ik mij bij de minste kleinigheid afvragen of er misschien in 't Nederl. 'n moeilikheid schuilt die alleen door de Eng. tekst verklaard kan worden. In Ev. 622 is natuurlik met B. L. *good* (workes) te lezen.

---

(1) Vgl. noch : *int palleis der minnen met raeyen heet | willick terstond nu descendeeren | obedient na dingels clareeren;* Colyn N. E., p. 7.

Ev. 631. *For the is prepared the eternall glory.*

Er is geen rijm hier op te vinden. Met 't oog op El. 606 mag men (volgens Ev. = El. zo wel als volgens El. = Ev.) veronderstellen dat er een rijmwoord *victory* uit gevallen is. Maar vreemd is het dat 't eerste deel van El. 606 al een equivalent vindt in Ev. 630 *Blessyd be thou.*

Ev. 632. Zie de noot op Ev. 427.

Ev. 633. *stounde.*

« Still in use », zegt Halliwell. De E.D.D. zal dus wel de nodige voorbeelden brengen.

El. 613 (Sp. 596). *En slaet niet meer.*

Met 't oog op 't Engels *Be no more sad* mag men zich afvragen of er in 't Nederl. ook *En slaet niet neer* gestaan heeft. Zeker is het dat er in die tekst, die Ischyrius voor zich had *meer* stond, want hij vertaalt *Plagis abstine.* Of die mogelike lezing met *neer* de oorspronkelike geweest zou zijn waag ik niet te beslissen. Met 't oog op El. 604 (Sp. 587) s c h ij n t dit wel onmogelik, maar men bedenke dat die regel juist de aanleiding zou kunnen geweest zijn om 't oorspronkelike *neer* in *meer* te doen veranderen. Dit is zeker dat hij, die *Be no more sad* als de « korrespondent » van *En slaat niet* (m)*eer* of (n)*eer* beschouwt, de lezing *neer* wel als het door Dorlandus gebruikte woord moet beschouwen op poene van in de richting El. = Ev. gedrongen te worden. Want de vertaling van *Be no more sad* kan alleen *slaet niet neer* opleveren (niet: *meer);* vinden we dus *meer* als Dorlands woord, dan zou alleen de hypothese El. = Ev. ons uit de moeilikheid redden kunnen, maar ik wil hier niet verder op ingaan. De vraag zal wel ook zonder d e z e konsideraties beslist kunnen worden.

Voor de verschillende betekenissen van *nederslaen* zie Mnl. Wdb. 4, 2278-80. De twee volgende citaten kunnen

misschien nog te pas komen: *Als gras es mijn herte nedergeslaghen* (Sp. v. Z. 1539, G. 2. v°) en: *men seijt fortuijne is hier cortelinghe vast nedergesleghen* M.s. Brux. II, 129 f° 103 v°. Zie ook de noot op El. 431.

Ev. 637. *God seeth thy lyuynge.*

De lezing *thy* (lyuynge) waaraan ik in mijn uitgave twijfelde (zie p. 97) is volkomen in orde: thy (way of) living. Hierop maakte Stoffel mij al in 1892 opmerkzaam. Zie ook Herrigs Archiv 92, 412 waar Holthausen dezelfde juiste opmerking maakt.

Ev. 638. *Put on this garment.*

Over de (juiste) lezing *this* (garment), zie Engl. Stud. 21, 172.

El. 619 (Sp. 602). *Tcleet van berouwenissen.*

Zie Ev. 643 en de aant. op El. 503. De volgende parallelplaatsen voor dergelijke uitdrukkingen mogen hier 'n plaats vinden. Verder geeft (in v.v. *cleet* en *habijt)* geen voorbeelden.

Voor 't Nederlands: *Tcleed van innocencyen willic bewaren* zegt *Mensche* in Sp. v. Z. 1539 B.B. 4 r°; vgl. ib. c.c. 1 v° (cleedt van preeminencyen; mes van wraken); *Doet hem 't soorghens habijt vut onghelet,* Everaerts p. 63 r. 349 en vgl. 353. — In een drama uit de 16e eeuw in M.s. Brux. II 129 vind ik de volgende interessante plaatsen: 't cleet van Eyghen wijsheijt heet: « *'t berommen van deughdelicke wercken* » en *Natuerlicke begheerte* zegt: *ic decke mij seluen met schijn van deughden* (f° 39 r°). *Elck bijsonder* moet *volmaect betrouwen* aantrekken (f° 46 v°); ib. f° 47 r°: *creef der gerechticheijt; helm der salicheyt;* enz. *Creef* (sic) zal hier wel 't woord zijn dat Verdam als *kreeft* = borstharnas geeft. ib. f° 101 r° vraagt *verwaent ghepeyns: hoe heet desen tabbaert?* en *schamel*

volck antwoordt: *impatientie heet hy. Schamel volck* heeft (ib.) een *bonnet* op die *wanhope* heet, een *pasmes: ondancbaarheijt* en een schoen *den dach van heden,* — « *daer terdic op vrij van allen ghequelle* (ib. f° 102 r°). Zie verder Sp. v. Z. 1539 f° 4 v° *'t helmet der zaligheden;* Roode Roos 87, 211 en 88, 213 *(hoet van desolaetheijd; cleet van alle quaetheijd).* In een ander M.s. van Brussel vind ik (n° 21649 f° 11 r°) dat een pastoor zegt tegen *cleyn betrouwen: werpt weg dees naem c. b. 't godtelic bedouwen || sal op v sincken ende ic sal v weder om schincken desen huet bequaem* (man :) *hue heet dese huet (pastoor :) perfect geloof is sijnen naam.* En als de man dan bij de vrouw komt zegt deze: *wat ou man wat huet is dit en wat staeter aangeuest. hier staet dalderbest || perfect geloof gescreven.* Men ziet hieruit dat dergelijke namen op de personen aangeschreven stonden! Zie de Vlaamse School 1901, p. 73.

Voor 't Engels citeer ik *the garment of innocence* uit Medwall's Nature l. 438 en zie Bang in de E.Stud. 28, 212 *n* voor uitdrukkingen als *pillow of idlenesse* (vgl. *bread of idlenesse* in de A. V. Proverbs 31, 27 N.E.D.) Interessant is 'n plaats uit *Hickscorner* te lang om hier uit te schrijven. Zie Dodsley vol. I p.p. 187, 188, 193.

Volgens Creizenach, *Gesch. d. Neueren Dramas* 2, 155 komt dit zelfde motief voor in de *Euripus* van Levin Brecht (1546). Zie ook ib. 2, 169.

Voor de Bijbelse oorsprong van deze uitdrukkingen verwijs ik naar Jesaja 59, 17: Want Hij trok geregtigheid aan als een pantsier, en den helm des heils zettede Hij op zijn hoofd, en de kleederen der wraak trok Hij aan tot kleeding en Hij deed den ijver aan als eenen mantel. Vgl. Jes. 61,3 en 61,10. Verder naar Efeze 6, 13-17: Daarom neemt aan de geheele wapenrusting Gods..... borstwapen der geregtigheid... schild des geloofs... helm der zaligheid. Vgl. I Thess. 5,8.

Ik mag hier de vraag niet achterwege laten of met dit al de plaats in 't Engels wel in orde is? Kan er van een *garmente of sorrow* (Ev. 643) sprake zijn? De hele alle-

gorie brengt toch mede dat het kleed, dat hij nu om krijgt, zijn n i e u w e toestand zal symboliseren, — zie de bovenstaande voorbeelden. En waarom dit *garment of sorrow* hem van alle pijn zou *borow*, anders dan om 't rijm, begrijp ik niet goed. *Tcleet van berouwenissen* — *pœnitentiae vestem* — past daarentegen uitstekend. Mogen we nu aannemen dat Dorland (Ev. = El.) er die allegorie ingewerkt zou hebben? Onmogelik is dit niet, maar wel onwaarschijnlik. En als er dus in wat dan 't origineel is, oorspronkelik geen allegorie zou zijn geweest, wat moeten we d a n met de hele uitdrukking *garment of sorrow* doen? Daarentegen verklaart alles zich volgens El. = Ev. gemakkelik genoeg. De Engelsman snapte de fijne puntjes van de allegorie niet, gaf — wie weet, misschien wel brutaalweg op de klank af — *berouw* met *sorow* weer en, voelende dat dit toch niet klopte met wat er volgt: *het sal gode altewel behaghen*, vertaalde hij 't noch eens door *contrycyon*.

In Ev. 647 zal voor *well* met 't oog op 't rijmwoord *hele* misschien *wele* te lezen zijn.

El. 626 (Sp. 609) *hebdi ons rekeninghe claer.*

Dat *claer* h i e r = gereed zou zijn zo als ik in mijn uitgave p. XXXIII meende te mogen aannemen wordt me al minder en minder k l a a r. Zie over dit woord T. & L. 4, 117 en 10, 536 (1). Met wat Professor Muller daar over w i j n k l a r e n zegt, vgl. men de geschiedenis van Eng. *claret*. Dat zo als de Heren Kalff en Muller beweren het woord *claer* in 't geheel niet in het Mnl. = gereed voor zou komen is mij minder waarschijnlik. Ten eerste vindt men in Kiliaen voor *afklaeren* o.a. de betekenis *perficere*

(1) Zie ook T. en L. 8, 141. Ik vestig de aandacht op 't woord *voorlopig*, met de nederige bijvoeging dat ik beter gedaan had, die opmerking anders te redigeren. Het moet de indruk geven van een drenkeling die zich aan een stroohalm vast houdt. En die zou niet aan de werkelikheid beantwoorden.

't geen toch in elk geval op een betekenis gereed voor klaar duidt en bovendien ligt de betekenis die Verdam in 't Mnl. Wdb. 3, 1483 geeft: geheel, volkomen, er zo dicht bij dat men toch wel verwachten mag die ook noch 's te vinden. Misschien — maar 't is niet zeker — heeft *claer* die betekenis in Everaert I p. 41. r. 151.

Uit Sewel's Wdb. (1708) in voce *maakelaar* blijkt dat in elk geval toen de betekenis al lang bekend was.

Maar, zo als ik zeide, al wordt voor *claer* = gereed ook een onomstotelike bewijsplaats gevonden, — hier zullen we alléén met *claer* = helder rekening moeten houden. Zie El. 520 *verclaert* mijn brieven en vgl. Ev. 898 en Ev. 914 en vgl. Ischyrius vs. 1055 (integer... ordine bono); v. Gennep r. 1643 en vooral 1645. Zie ook de noot op El. 650.

Ev. 656 seq. Kyndred. *Nay* etc.

Deze twee regels worden bij vergissing in de Engelse teksten door *Kindred* gesproken in pl. v. door *Knowledge*. (Ook in de Hazlitt-uitgave p. 129, 130). Zie de noot op Ev. 670.

El. 633 (Sp. 616). *Noch moetti hebben sonder becliuen.*

Dr de Raaf leest *soudi becliven* voor *sonder becliven*. Ook Prof. Moltzer scheen hier indertijd moeilikheden in te vinden; de plaats behoeft verklaring, — zie zijn Spectator aankondiging. Aangezien *becliven*, via bestendig zijn, bijblijven: blijven is gaan betekenen, zal Dr Kluyver ongetwijfeld gelijk hebben als hij deze uitdrukking (Ndl. Wdb., 2, 1604) met *sonder bliven* vergelijkt en als zonder (weg blijven =) mankeren, ongetwijfeld verklaart.

De twee volgende plaatsen mogen hier opgetekend worden: *te zijnen beclijfue* Everaert p. 99 r. 398; en Sp. v. Zinnen ed. 1539, *om een beclyuen* (HH. 4. v°) en *gods ontfermigh beclyuen* (KK. 1. v°).

El. 634 (Sp. 617). *V vijf sinnen, als v beraders.*

Dr de Raaf steunt *beraders* door de Eng. tekst en door de Lat. die beiden 'n meervouds vorm gebruiken. Hij zal na al wat er voorafgaat hieraan wel geen b e w ij s kracht meer willen toekennen omdat we nu al zo dikwels gezien hebben dat de lezing van de beide teksten met 'n f o u t i e v e lezing van Elckerlijc overeenkomen. Hij heeft daarentegen volkomen gelijk als hij beweert dat met de lezing en opvatting *berader* een zéer grote rol toegekend wordt aan de allegorie. Waarom nu *beraders* geen assonance met *gader* zou kunnen vormen, zo als ik als mogelik aannam, wordt door Dr de Raaf niet nader toegelicht. Bij *becliven ghecrighen* neemt hij wel assonance aan.

Uit de lat. bewerking blijkt dat Ischyrius (vs. 1077) zich de Fortitudo ook als een *nympha* voorgesteld dacht.

Ev. 670 Beautye. *Here at your will* etc.

Deze regel wordt door *Beautye* en Ev. 675 door *Strength* gesproken. In 't Nederlands en 't Latijn is 't juist *Cracht (Fortitudo)* die de eerste en *Schoonheijt (Pulchritudo)* die de laatste spreekt. In de woorden zelf vond ik niets dat ons de keus gemakkeliker maakt. Ook v. Gennep stemt met 't Nederl. overeen.

El. 638 (Sp. 619). *Mijn vrienden coemt alle op mijnen dach.*

Voor *dach* in de minder algemene betekenis (die Dr de Raaf er terecht aan toekent, Mnl. Wdb. 2, 6) van dag waarop iemand voor de rechter verschijnen moet, — Dr de Raaf had naar El. 328 kunnen verwijzen, maar zie mijn noot *ib.* — voor dit *dach* is er geen equivalent in de vertaling van Ischyrius. Ja, een vertaler laat zulke fijnigheden wel 's uit!

Ook in 't Engels is er geen equivalent te vinden.

El. 640 (Sp. 621). *tot uwer minnen.*

Van liefde kan in dit geval geen sprake zijn. Naar mogelike bewijzen voor de priorieteit van Everyman zoekende, moet men zich dus afvragen of deze plaats wel in orde is. En dan blijkt uit een in 't Mnl. Wdb. 4, 1629 aangehaalde plaats uit 't *Arch. v. Buren* (mij door Dr de Vreese aangewezen) dat *te minne* = *te gevoege* dus *tot uw' dienst* voorkomt. Maar véel plaatsen zijn er niet! Prof. Verdam had er deze wel bij op mogen geven in zijn in 1897 verschenen aflevering. De regel blijkt dus volkomen in orde te zijn.

Ev. 680. *Strength dyscressyon beaute and fyue wyttes.*

Evenals de korresponderende woorden in El. zijn deze woorden te beschouwen als objekt van 't werkwoord in de voorgaande regel. En toch zijn ze nodig ook alweer als objekt om *lac I nought* (= not) te verklaren. Die laatste woorden zijn wel als een van de ergste stoplappen te beschouwen daar de Engelsman zich aan schuldig heeft gemaakt. En voor 's mans reputatie hoop ik dat we tot de konkluzie zullen komen dat 't een vertalingsstoplap is, want dan is 't hem iets minder kwalik te nemen.

El. 650 *ende mijn duecht met kennisse claer.*

Claer zal hier wel een adv. zijn = 't soms zo weinig, soms bijna niets zeggende « ontwijfelbaar », waarover men het Mnl. Wdb. 3, 1483 sub. 7 vergelijken kan. Want Ischyrius zal zich wel vergissen wanneer hij 't = schijnend opvat en door *Candida* weergeeft (v. Gennep heeft dientengevolge *schon*, 1682), hoewel deze betekenis niet geheel uitgesloten is. *Clere* in Ev. 681 k a n dus ook *bright* betekenen hoewel er mij weinig reden schijnt te zijn dit aan te nemen. Voor de hand ligt dat de Engelsman 't gebruikt heeft o f als adj. in de betekenis *beautiful* (N.E.D. 4 c.) of = illustrious (*ib.* sub 5) of als adv. = completely,

quite, thoroughly, (N.E.D. on v. adv. sub. 5). Een bewijs voor of tegen Ev. = El. is hier dus niet uit te putten.

Ev. 683 seq. *I desyre no more to my besynes* etc.

Zie supra p. 11 noot 1, over het woord *cumpany* dat hier op zich zelf volkomen op zijn plaats is. Maar *All be in cumpany* in de samenhang is vreemd. *Busynes* van l. 683 is niet volkomen 't zelfde als *(te minen) verdoene* van El. 652 maar daar de betekenissen zo zéer dicht bij elkaar liggen, laat zich een argument voor of tegen Ev. = El. hier niet uit halen.

Ev. 690-693. *Everyman aduyse you* etc.

Er is in deze plaats geen één woord « verkeerd », — geen een woord dat een konjektuur nodig heeft. Hoogstens kan men vragen of men — o.a. met 't oog op El. 659: *i c v doe ghewach* — ook in Ev. 690 lezen moet : *I aduyse you*. En toch zal iedereen die deze passage met een beetje gevoel voor wat 'n Engelsman schrijven kan, voor hoé een Engelsman denken kan, zeggen : dit is niet in orde. Zo schrijft een Engelsman niet. Natuurlik laat zich op de indruk uit zulk een enkele plaats geen theorie bouwen, — ik mocht echter niet nalaten altans 's een enkele maal op deze omstandigheid te wijzen. Hij die 't Eng. stuk met wat diepere kennis doorleest, zal deze impressie dikwels krijgen maar zelden schijnt mij dit zo duidelik op de voorgrond te treden als hier.

Ev. 694 *My frendes* etc.

Vgl. El. 663 v.v. en de Raaf p. 11. Op zich zelf heeft zeker de vergelijking van deze plaatsen geen bewijskracht voor El. = Ev. maar Dr de Raaf mag niet uit 't oog verliezen dat Prof. Kalff deze plaats (zie T. & L. 4, 120) natuurlik alleen in verband met de andere plaatsen als van enig belang beschouwt.

El. 670 (Sp. 652) ...*dander heeft daer nae.*

Aan Dr de Raaf's lezing *daeraen* valt, dunkt me, niet te betwijfelen.

Ev. 702. *In quyet to be returned.*

Van twee kanten werd ik er indertijd opmerkzaam op gemaakt dat de lezing *in quiet* ten onrechte door mij in mijn noot op p. 97 onjuist werd geacht. Professor York Powell wees mij op de bekende rechtsterm *in peace and quiet,* — « it makes good sense and good law » schreef hij mij. Ook Dr Stoffel wees mij op die oude rechtsterm = als Endquittung, als Schlussentlastung. Geen van beide korrespondenten schijnen rekening gehouden te hebben met de Nederlandse tekst waarop ik in mijn noot toch uitdrukkelik had gewezen. Volgens Ev. = El. zo wel als El. = Ev. is 't toch waarschijnliker dat *I it bequeath* de « korrespondent » van *Gheuick* zou zijn, dan die oude rechtsterm waarvan absoluut geen equivalent in 't Nederlands te vinden is. Let wel : ik zeg waarschijnliker; absoluut onmogelik is 't niet. Stond b.v. Ev. = El. eenmaal vast dan zou 't weglaten van die lastige uitdrukking in de (dan) vertaalde Ned. tekst niet te verwonderen zijn. Maar zo ver zijn we nu noch niet. Bovendien is de door mij afgedrukte tekst hoogst waarschijnlik niet de oorspronkelike. Ik houd dus noch steeds vast aan *I it bequeath* als te verkiezen boven *In quiet.* Dat *I it bequeath* al bijna 't zelfde uitdrukt als *to be returned* zal wel niemand een bezwaar achten!

Ev. 705. *Euer after and this daye.*

Te vergeefs heb ik getracht in deze regel iets anders te vinden dan de voor de hand liggende letterlike betekenis : Hiernamaals en van daag. Dit past n.l. volstrekt niet in de samenhang al is de nuance met wat wél passen zou, al heel gering. « Uit des duivels macht (Ev. 703 v.)

verlost te worden hiernamaals en vandaag » geeft toch al heel weinig zin! Wat heeft daarentegen (Ev. = El.) Dorland dat netjes vertaald! Om uit des duivels macht « los te gaan » na (= niettegenstaande) 't (slechte) leven dat ik in dezen tijd gevoerd heb. Is mijn lezer daarentegen misschien al tot de konkluzie gekomen dat we met El. = Ev. rekening mogen houden, dan ziet hij dat de Engelsman Dorland's *nae* (= niettegenstaande) opvatte als = hierna en er *more suo* maar op los vertaalde.

El. 675 *hoort wat ick ghewaghe.*

De lezing van 't Eng. komt met die van H. en L. overeen terwijl de oudste tekst (B) *ick* v *ghewaghe* heeft.

El. 678 *olijs.*

Zie Dr de Raaf p. 82, Moltzer in zijn Spectator aankondiging en nu 't Mnl. Wdb. 5,80.

El. 693, 694 (Sp. 675, 676). *Ende tsacrament god vleesch ende bloet Huwelic* enz.

Lees *gods vleesch* en : *Penitencië Huwelic* enz. Anders zijn er geen zeven sacramenten opgenoemd. Zie ook Ev. 725. In 't Latijn zijn ze niet opgenoemd. Ook Dr de Raaf leest (zie p. 63) *gods.* Mijn konjektuur *penitencie* voor *huwelik* schijnt mij eenvoudiger dan die van Kalff (T. & L. 4, 124, 125) die meent dat er een hele regel uitgevallen moet zijn.

El. 700 (Sp. 682). *God laet v met salicheden volbringhen.*

God, zegt *Vijfsinnen* daar, moge U dit *met salicheden* laten volbrengen. God, staat er in Ev. 731 (1), moge U

(1) De schijnbare Hollandse konstruktie, — zie de noot op Ev. 427 — kan hier aan rijmnoot te danken zijn.

tot zaligheid brengen. Dr de Raaf maakt (p. 20) hier opmerkzaam op, — zonder verdere explicatie. Heeft hij wel gezien dat Ev. 731 (in de samenhang moet dit zo wat de grond aangeven waarom dit goed gehandeld is) — dat dit vers daar nu niet zo bizonder goed past? Daarentegen is El. 700 volkomen in orde. Toch is het verschil in Ev. 731, tussen wat we vinden en wat we verwachten zouden, zo gering dat er een bewijs voor El. = Ev. moeilik uit te halen is. Dan zou 't n.l. blijken dat de Engelsman verkeerdelik *v* dat logies 't onderwerp van de handeling is, als een logies voorwerp had opgevat, want 't Eng. komt neer op : *God will, may, save you!*

Ev. 735 seqq. *God hath to them more power gyuen.*

De schijnbaar Nederlandse constructie kan aan rijmnood (rythme nood!) te danken zijn. Ten onrechte schijnt mij Collier (H.E. Dr. P. 2e uitg. II p. 124 *noot*) hierin een ironiese behandeling van het onderwerp te zien. Niets zou mij anders aangenamer zijn dan hierin met hem iets te zien, geschreven « in the... spirit of (the) reformation » want dan zou hieruit misschien kunnen blijken dat 't stuk geschreven was, onder de invloed van de reformatie. En dan zou de priorieteit van 't stuk moeiliker vol te houden zijn. Maar dit kan altijd op de noch niet aanwezige reformatie duiden. Voor Luther werd er genoeg geklaagd. Zie ook El. 730 v.v.

Ev. 744. *Thou arte surgyon*

Met B. zal hier wel *thou art* the *surgeon* te lezen zijn.

Ev. 753. *The same sacrament.*

Terecht merkt Holthausen H. Arch. (92, 412) op dat er voor *same sacrament : seuen sacraments* te lezen is; ib. wijst hij aan dat Petrus die woorden in de Handelingen der Apostelen 8,20 spreekt.

El. 726 (Sp. 708) ...*sinte peter lijdt.*

Zie over het rijm de aantekening op El. 338.

Ev. 760. *Theyr chyldren sytteth by other mennes fyres.*

Wat of er voor ergerlijks in steekt dat die kinderen bij 't vuur van andere zitten? Of moeten we dit opvatten dat die, gewekt in overspel, door iemand die de vader niet is, opgevoed worden? Dat de kinderen van priesters zich zelfs in de tempel vertonen (El. 731) kan werkelik aanstoot geven. 't Rijm van deze regel ontbreekt. Wegens *quaet* laat zich *bad* niet veranderen. En voor *herde* weet ik niets te substitueren.

Ev. 763 = El. 734 (Sp. 716). *These be with synne made blynde.*

Vergelijkt *synne* met *sins* (El. 734), — hierin schuilt zo goed als zeker een bewijs voor of tegen de priorieteit van Elckerlijc. Van de Engelsman of van Dorlandus is 't *a bold shot!* De beslissing wie hier die brutale schutter geweest is laat ik, zo als steeds, aan mijn lezers over. 't Komt er eenvoudig op aan te zien of *synne* hier in zijn samenhang past al of niet. Buiten twijfel schijnt mij nu de uiting in El. in orde te zijn dat zulke priesters niet recht bij hun verstand zijn moeten om zich aan zulk een leven over te geven. Dat is wel 'n charitabele poging van een katoliek, die 't slechte van de toestand in ziet, om zijn vereerde priester te redden. Zulk een pleidooi — de vraag naar de responsabiliteit van een misdadiger — kan men noch dageliks horen opwerpen!

En 't Engels? Met 't *blind* dat boven in de noot op Ev. 102 besproken is hebben we hier niet te maken. Ook niet natuurlik met de gewone betekenis. Men kan hier alleen denken aan blind = morally blind, — zie de N.E.D. sub II. 2, vooral 't citaat voor 1594. En dan vraag ik me af of er reden voor was in deze samenhang om van die

priesters te zeggen dat ze waren *destitute of moral light* of dat ze niet hadden de vereiste *true knowledge of God.*
En die zelfde vraag richt ik tot mijn lezers.

El. 739 (Sp. 721). *Daer wi alle in behoet werden.*

Dr de Raaf's konjektuur *(van* voor *in)* is verleidelik maar ik ben niet volkomen overtuigd dat verandering nodig is. Kan de door Verdam Mnl. Wdb. 1, 742 sub 3 genoemde betekenis (Dr de Raaf denkt aan die sub 1 *b* opgegeven) niet hier overdrachtelik gebruikt zijn : Daar *in* (n.l. in, door 't feit dat zij onze herders zijn) vinden wij onze bescherming?

El. 740 (Sp. 722). *Laet dit wesen niet meer vermaen.*

Volkomen terecht merkt Dr de Raaf (p. 83) op dat 't niet nodig is met B. *vermanen* te lezen zo als ik in mijn uitgave (p. 94) had gemeend. Hij steunt dit gevoelen door 'n verwijzing n. h. Mnl. Wdb. 1, 1296. Men vergelijke liever Everaerts ed. Muller & Scharpé p. 121. r. 88 *uut een goet vermaen* (ib. p. 220 komt de vorm *vermaente* voor) en *Charon* ed. de Vreese r. 497. Ook Prof. Moltzer had blijkbaar al gemeend dat *vermaen* niet veranderd hoefde te worden; hij verwijst (Spect.) naar Sacr. van Nyervaert r. 1218.

Er is hier 'n verwarring op te merken in de aan de verschillende *dramatis personae* toegedeelde woorden. Ev. 769 gesproken door *v. Wyttes* korrespondeert met El. 741 gesproken (evenals de overeenstemmende regel bij Ischyrius en v. Gennep) door *Duecht.* El. 740 dat geen equivalent heeft in 't Eng. of hoogstens daar door *Peas* van Ev. 769 gerepresenteerd wordt en dat in beide teksten door *vijf sinnen* gesproken wordt, vindt een vage weerklank in 't Latijn vs. 1199 *nec verbum amplius addam*, gesproken door *Cognitio!* En ook v. Gennep heeft, hoewel hij Elckerlijc hier voor zich had liggen (cf. El. 741 en v. G. 1788) weer twee regels die ook aan *Bekentnis* gegeven zijn (1742, 1743).

Ik zie niet dat de zaak van enig prakties belang is, dat er n.l. een besluit uit te trekken valt. Maar ik wil 't toch opmerken. Een ander komt misschien hierdoor op 't spoor.

Ev. 772. *Now Ihesu cryst be your alder spede.*

Of hier en in Ev. 780 met de varianten respektievelik *our* en *your* te lezen is voor *your* en *our* is niet gemakkelik uit te maken.

Ev. 774. *And thou myne extreme vnccyon.*

Met B. zal hier *thou* wel uit te laten zijn. Holthausen (H. A. 92, 412) leest *then* in plaats van *thou*. Dit vindt een zwakke steun in *mede* El. 746.

El. 749. *Slaet aen dit roeyken allen u hant.*

De eerste die in druk op deze plaats gewezen heeft als misschien 'n argument tegen de priorieteit van de Nederlandse tekst bevattende, was Kalff in Taal en Letteren 4, 122 (1). *Roeyken* zou n.l. schijnbaar alleen onder invloed van 't Eng. *rodde* verklaard kunnen worden = *kruis* in welke betekenis 't blijkens de Latijnse tekst: *Omnes hanc manibus contingite* Crucem (vs. 1313), wel zou moeten worden opgevat. Dr Kalff konkludeert, dat, al

(1) Ik spatieer in druk omdat mij te voren reeds *privatim* dezelfde opmerking gemaakt was, n.l. door Professor van Helten, de promotor van Dr de Raaf, zo dat ik wel aan mag nemen dat deze plaats de laatste door Prof. van Helten zal zijn aangewezen. En het kan geen kwaad hier by aan te tekenen, dat die twee schijnbaar onafhankelike vindingen (van Profs K. en v. H.) in werkelikheid dezelfde oorsprong hebben. Kalff voegt er n.l. in een noot bij: Mij aangewezen door Dr Buitenrust Hettema. Inderdaad heeft Dr Hettema er Prof. Kalff op gewezen (n.l. op de plaats als de bespreking waard, niet als argument *contra*) zo als Dr Hettema er door mij op gewezen werd, — toen ik hem toevallig de opienie van mijn Groningse kollega mededeelde.

is *roeyken* nu niet in 't Mnl. = kruis aan te wijzen, 't die betekenis wel gehad k a n hebben en 't dus wel gehad zal hebben en 't zou dus niet « slechts te verklaren zijn met behulp van het Engelsche woord *rodde* (rood) op de overeenkomstige plaats in Everyman ».

Dr de Raaf behandelt deze zelfde plaats daarentegen als n° 1 van zijn argumenten v o o r Ev. = El. Aangezien hier niet *virga, pertica* maar *crux* te pas komt en aangezien het « vast staat dat *rodde* naast « virga, pertica » ook « crux » betekent », vraagt hij hoe *roeyken* dan « anders in den Nederlandschen tekst (zou) zijn geraakt dan bij een vertaling van Elckerlijc uit Everyman ».

Daar had ik Taal & Letteren 8, 142, op geantwoord dat juist zulk een plaats als deze van belang kan zijn om te doen zien hoe dicht de betekenis *crux* bij die van *pertica, virga* ligt en dat we juist h i e ruit de betekenis *crux* mogen opmaken. En inderdaad is het mij noch steeds zeer waarschijnlik dat *roeycken* wel eens als *kruis* zal worden gevonden (1). Zo goed als *Dboec van den houte* feitelik « Een verhandeling over het *kruis* » betekent (2) als verkorting van een uitdrukking als *thoudt des crucen* (Sp. van Zinnen 1539. P.P. 3.) zo kan « Roeyken des cruces » voorgekomen zijn 't geen des te waarschijnliker wordt als we voor *roeyken* bedenken dat de roede van Jesse steeds symbolies voor het kruis gebruikt werd. Men vergelijke b.v. een passage uit de « Menschwordingh » (door Professor Van Veerdeghem in het *Tijdschrift*, 11, 93 v.v. afgedrukt) waar — zie l.l. p. 125 — voortdurend van Jesse's roede (*houte roeyken, d'houte roey* enz.) met blijkbare toepassing op de kruisiging van Kristus gesproken wordt. Zie Jesaiah XI, 1. — En zie Taal en Lett. 7, 321 v.v.

Maar een andere vraag, die Dr de Raaf wel 's had mogen overwegen, is, of dat *roeyken*, als het dan de betekenis

---

(1) En dat het dus hier zo k a n worden opgevat. Maar men zie hieronder.

(2) Voor *hout* = kruis v.g.l. Sp. van Z. 1539 ll. : *een houdt*; ib. I. 3. v°: *Vermaledijt es de ghene die an thout hanct.*

heeft die hij 't geven wil, — *virga, pertica* — werkelik zo « onpassend » is als hij 't tweemaal, zo bout, noemt.

Als Biechte aan Elckerlijc (zie r.r. 528 v.v.) de *gheesselen* (waarvoor v. Gennep *rut* heeft; r. 1407) gegeven heeft waarmee hij zijn lichaam moet « trahijnen » dan wijst hij hem op om 't voorbeeld van Kristus die *oeck was geslaghen met geesselen*. En : *Accipe* — vinden wij (vs. 868 seqq. op de korresponderende plaats in Ischyrius — *Accipe chare mihi, sanandi vulneris apta Haec emplastra tibi & duros pro sorde labores. In mentemque tibi veniat crux, effusique cruoris Imber*, et *haec mors saluatoris Iesu.* De geselen — en *virga* betekent *twijg* zo wel als *geselroede* — herinnerden dus hier Ischyrius aan de marteling die Kristus aan 't kruis te doorstaan heeft gehad. Zo werpt deze plaats al veel licht op El. 749, — wat is daar n.l. de situatie? Elckerlijc heeft zich gekastijd en is er in geslaagd zijn Duecht beter te doen gaan (El. 595) hij heeft zijn testament gemaakt (El. 669) en is de laatste sacramenten gaan halen bij de Priester (El. 698). Gedurende zijn afwezigheid houden *Vijf sinnen* en *Kennisse* 'n gesprek over de priesterlike staat en dan komt Elckerlijc terug na zijn sacrament ontvangen te hebben. Nu *volghet mi haestelic* zegt hij, op mijn laatste tocht. Kan het nu niet volkomen passend geacht worden, dat hij zijn vrienden de hand laat slaan aan 'n konkreet voorwerp dat zijn genezing voor hem symboliseert n.l. de (gesel)*roede* waarmee hij zich geslagen heeft? Wat is daarvoor onpassends in? En dan blijkt ten duidelikste dat Ischyrius hier met zijn *Manibus contingite crucem* interpreteert even als hij, zo als we hier boven zagen, meer heeft gedaan. Dit wordt nog waarschijnliker als we zien dat even als we bij Ischyrius vs. 1313 = El. 749 de randglos *Habebit Homulus crucem in manibus* vinden, zo staat er bij Ischyrius vs. 868 = El. 528 v.v.: *Tradit Confessio Homulo crucem in manum.*

Dus : *roeyken* = virga is volstrekt niet onpassend en daarmee wordt deze plaats als bewijs voor Ev. = El. al meer dan bedenkelik.

Maar er is meer!

Wij hebben gezien dat Dr Kalff en Dr de Raaf beide Eng. *rodde* mir nichts dir nichts = rood *i.e.* k r u i s opvatten. Tot mijn spijt heb ik indertijd bij de recensie van Dr de Raaf's werk de gelegenheid voorbij laten gaan er op te wijzen dat dit maar zo gemakkelik niet gaat. Wel zijn de twee woorden oorspronkelik misschien één geweest — *rodde* zou met 'n enigsins onregelmatig verkortte vokaal ook (evenals *rood* regelmatig) — uit 't Oud Engels *r o d* stammen (1) — maar daarom zijn die twee vormen maar niet a l t ij d op dezelfde voet te beschouwen. Terwijl n.l. *rood* steeds in de betekenis *virga, pertica* én in die van *crux* voorkomt, zelfs noch in 't moderne Engels, al is daar de laatste dan ook de gewone — komt *rodde* zo ver ik kan zien nooit in die van *rood* = kruis, voor! Voor *rodde* vind ik b.v. in het Promptorium parvulorum: *Contus, pertica.* Bradley-Strattmann kent het alleen = *rod, staff.* (zie p.p. 510 en 707) enz. (2) We zien dus dat ook 'n juiste studie van 't Engels de onhoudbaarheid van deze plaats als bewijs voor Ev. = El. aantoont.

En nu alleen noch dit: neemt Dr de Raaf nu mijn laatst gegeven mogelike verklaring van *roeyken* = virga over? Dan is *roeyken* = *rodde* (3) en bewijst de plaats n o c h voor Ev. = El. noch voor El. = Ev.. En mocht 't

(1) Maar deze verklaring van Skeat is niet zonder bezwaar.

(2) Henry Bradley antwoordt mij op mijn vraag of in het materiaal van de N.E.D. ook misschien voorbeelden van *ro·l(de)* = *cross* te vinden zijn, als volgt: The N.E.D. material has *no* instances in which *rod* or *rodde* means " cross „ except that a badly spelt document of 1556 has *rodde* and *roode* in consecutive sentences. Onder die omstandigheden zal wel niemand met *rod* = *roo·l* rekening durven houden.

(3) Volkomen terecht hebben Dr Kalff l.l. en Prof. Kölbing (E. Stud., 21, 172) tegen de bizarre interpretatie van Goedeke geopponeerd. Maar Kölbing begaat dezelfde vergissing *rodde* = kruis " zu nehmen „. Om n.l. iets te nemen moet 't er eerst zijn. En Pollard (die toch als Engelsman beter moest weten) heeft zich door Kölbing's oppositie tegen zijn (P's) eerste interpretatie: *rod, staff* laten verleiden, dit nu in zijn laatste uitgave van de Miracle Plays in *rood* te veranderen. Een *staff* was 't niet, maar wel 'n *rod*!

ooit duidelik bewezen worden dat *roeyken* = kruis, in het Mnl. voorkomt (1) dan zou de plaats ook niets bewijzen nu we gezien hebben dat in de samenhang de betekenis *virga* even zo goed past als *crux*.

El. 757 (Sp. 739). *Och dits een pelgrimagie seer strange.*

De lezing van B. *hart ende strange* in plaats van *seer strange* zal wel de oorspronkelike zijn; vgl. El. 222 en zie Ischyrius vss. 1330 seq. die zelfs drie adjectiva heeft voor de twee van El. Van Gennep heeft eenvoudig *ein swar reis* (r. 1150). Elckerlijc moet dus een moeilike pelgrimage, — dwz. een zware tocht ondernemen, een die hem hard zal vallen.

In 't Engels (Ev. 784) lezen we : al is die reis ook noch zo « *strong* ». Van *strong* = *strange*, vreemd waaraan zich in Ev. 562 = El. 529 altans een ogenblik laat denken hoewel 't zeker niet in de samenhang zou passen, — van strange kan geen sprake zijn. En dan blijft er dus alleen dat woord over dat in 't mod. Engels *strong* luidt = Ndl. sterk. Die betekenis past nu in 't geheel niet! Moeten we nu met die betekenis rekening houden dan ligt hierin zeker een bewijs voor de prioriteit van Elckerlijc, want dan zien we dat de Engelsman eenvoudig sufte en *stranghe* kalmweg en regardless of sense, translitereerde als *strong*.

't Is zeker niet onmogelik dat dit de toedracht der zaak zou zijn maar een verdere studie van 't woord leert ons toch dat deze consideraties alleen El. = Ev. steunen kunnen maar dit niet bewijzen. Want *strong* had in 't M.E. behalve de bij Strattman-Bradley opgegeven betekenissen *strong, severe, powerful, brave,* — ook die van

(1) Zie Taal en Letteren 10, 540 waar Dr Muller de mogelikheid bespreekt dat een plaats uit Maerlant's Strofiese Gedichten met behulp van *roede* = kruis te interpreteren zou zijn.

cruel, *bitter* en zelfs *difficult* (1). Zie Skeat, Chaucer's Works, vol. 6, p.p. 250 en 340). De vraag is dus nu of die betekenis d i f f i c u l t, bewezen voor de tijd van Chaucer, ook voor ongeveer 1500 aan te nemen is. En als ik dan bedenk dat s t r o n g = s e v e r e (dat zo heel dicht bij d i f f i c u l t ligt) noch op 't eind van de 16e eeuw voorkomt (2), zo niet later, dan durf ik aan deze plaats, hoe suspect ook voor 'n modern Engels oor, geen gewicht meer hechten.

El. 760 (Sp. 742). *Streck vroem* enz.

Ongetwijfeld is hier met B. H. *sterk* te lezen in plaats van *streck* van L. Zie, zo nodig, noch 't Latijn vs. 1338. Zie ook v. Gennep r. 1812.

El. 762 (Sp. 744). *Dat si gaen bouen voer den gru.*

Zeer terecht hebben de Heren Moltzer & Kalff opgemerkt dat mijn verklaring (p. 94) van deze regel geen steek hield. Kalff stelde *beven* voor; Moltzer *bogen*. Beide lezen *doer* met B. H. voor *voer*. Ook Prof. Muller (in een brief in 1892) gaf mij *beuen* als de waarschijnlikste lezing op. Prof. Kalff geeft in een noot op dat *bogen* hem « dichter bij de waarheid » schijnt dan *beven* aangezien *bogen* dichter bij 't Engels staat.

Voor hem en andere die in El. = Ev. geloven, hoeft deze omstandigheid — hoe juist ook op zich zelf : *bogen*

---

(1) Dr Stoffel, op wiens bereidwilligheid en uitgebreid materiaal men nooit tevergeefs een beroep doet, zond mij noch enige plaatsen uit voor Chauceriaanse schrijvers, waarna ik hier verwijs: Morris and Skeat Specimens, I, p. 25 (Old Engl. Hom. l. 114), ib. I, p. 111 (Ancren Riwle, l. 16), I, p. 157 (Genesis and Exodus l.l. 2056 seq.); ib. I, p. 214 (A Moral Ode, l. 310); ib. II, p. 2 (Rob. of Gloucester, l. 5) en Havelok ll. 540, 541.

(2) Zie (uit een gedicht uit die tijd) in 't Athenæum van Dec. 28, 1901, p. 874 : *A harde winter and stronge.*

= *folde* — geen reden te zijn om *bogen* d a a r o m als de oorspronkelike lezing te beschouwen. Want, zo als we al dikwels gezien hebben kan *folde* de vertaling zijn van een niet-oorspronkelik *bogen* dat in de plaats van *beven* kan zijn gekomen.

Maar hoewel mij *beven* in verband met El. 761 iets waarschijnliker lijkt als *bogen* (of verbeeld ik mij dat bij een gevoel van z w a a r t e i n de ledematen die eerder zullen t i n t e l e n dan d o o r b u i g e n?) laat zich verder hierop geen argument gronden.

Ev. 790. *Frendes let vs not turne agayne to this lande*
Not for all the worldes golde For into this caue must
I crepe And turne to the erth and there to slepe.

Deze passage m o e t, om altans enigsins verstaanbaar te worden, z o geinterpreteerd worden dat Ev. 791 als uitwerking van *not* in de vorige regel te beschouwen is. Men plaatse er dus een punt of puntkomma of uitroepingsteken achter; *to this lande* is een hevige rijm-stoplap. *Turne to the erthe* kan niet goed zijn, — met L. zal dan ook wel *turne to erthe* te lezen zijn waardoor dit gedeelte dan in orde komt. Maar met *For* weet ik geen weg. Het verschil van *nuance*, hierdoor aan de uiting gegeven, is zeer delikaat en ik verzoek mijn lezer de plaats uiterst aandachtig door te lezen, voor dat hij deze noot verder bestudeert. Niet voor al 't goud in de wereld wil Everyman *turne agayne to this lande* w a n t hij moet in die put (= graf) af dalen. Klinkt dat niet als of hij zich op die afdaling v e r h e u g d e ? Daarentegen is de korresponderende plaats in El. 765 volkomen in orde. Daar slaat *Elckerlijc* de toon van resignatie aan. Niet waar, lieve vrienden, wij willen — dat insinuerende *willen* is hier niet kwaad! — nu niet hiervandaan weg gaan? Terecht zet Dr de Raaf achter *nu* in El. 763 (Sp. 745) een dubbele punt. Hij heeft n.l. heel goed gevoeld, wat met mijn punctuatie (een punt) minder goed uitkomt, dat wat op El. 763 volgt als 't ware de reden inhoudt w a a r o m

Elckerlijc insinueert dat zij niet terug zullen keren. Zal ik namelik — zo zouden we de kracht van Dr de Raaf's dubbele punt in woorden kunnen brengen — « mijn pelgrimagie betalen (1) » d a n moet ik hier in afdalen en daarom hoopt Elckerlijc dat de andere nu met hem mee zullen gaan.

Hij die noch steeds in Ev. = El. gelooft, zal zijn bewondering van Dorland's gave voelen aangroeien om recht te maken wat krom is. Daarentegen moet men helaas volgens El. = Ev. tot de konkluzie komen dat de Engelsman zijn voorbeeld weer 's verknoeid heeft, want dan blijkt het dat het mysterieuse *for* in Ev. 792 te danken is aan de Nederlandse tekst: Niet waar, lieve vrienden? — wij deinzen nu niet terug? W a n t, zal ik mijn pelgrimage kunnen volbrengen dan moet ik in 't graf afdalen en zo als Everaert 't een van zijn personages, p. 142, eigenaardig uit laat drukken) « ghaen duuckene bij de mollen ».

Ik wil hier noch even bij opmerken dat er geen de minste reden is van de Eng. teksten af te wijken wat betreft 't toedelen van de verschillende *speeches* aan de *Dramatis personae*, zo als in de uitgave van Hazlitt-Dodsley is geschied. Bij hem wordt Ev. 793 door *Beauty;* 794 door *Everyman;* 795 door *Beauty;* 796 evenals de volgende weer door Everyman gesproken.

Ev. 795 *more and lesse.*

De interpretatie van Pollard p. 204: *great people and little* wordt gesteund door El. 768.

El. 767 *van desen waerden.*

Deze lezing is op zich zelf niet onmogelik (behalve dat in elk geval met B.H. *deser* te lezen is). Maar uit 't Latijn

(1) pelgrimagie betalen = volbrengen, zie M.n.l. W.d.b. I, 1141.

vs. 1352 en volgende *(tellure)* blijkt dat Ischyrius *van deser aerden* las. En dit kan wel de oorspronkelike lezing geweest zijn. Zie ook v. Gennep r. 1824, v. maar dit gaat op *tellus* terug.

Ev. 801 = El. 772 (Sp. 754) *ic schoer mijn scout.*

Dr de Raaf, in zijn jeugdig enthusiasme voor al wat nieuw is, grijpt met beide handen een hem door Prof. Bülbring aan de hand gedane verklaring aan van de lezing *tap* in Ev. 801 zonder 't nodig te oordelen mijn verklaring van *cap* te onderzoeken of zelfs maar te vermelden. Een klein beetje minder haast zou hier beter geweest zijn. Ik wil de mogelikheid van Bülbring's uitlegging niet ontkennen, — de verwijzing naar Jamieson's Schots Wdb. is zeker interessant en kan tot de ware verklaring leiden. Maar voor men daarmee, zo als Dr de Raaf doet, als de énig mogelike rekening mag houden, moet aangetoond worden dat mijn verklaring: « I doff my cap (so deep that it comes) into my lap » niet juist kan zijn. En dan zou ik b.v. graag verklaard willen zien hoe *tap* dat in de bedoelde betekenis alléén Schots schijnt te zijn hier in dit Engels stuk voorkomt (1).

Dr de Raaf's *snoer mijn somme* — volkomen afgezien natuurlik van 't feit dat hij 't op Bülbring's verklaring van *tap* steunt — wil er bij mij niet in. Maar ik weet niets beters. Alleen wil ik er noch bijvoegen dat de zelfde *playful spirit* waar ik mij (uitg. p. 97) ter verklaring op beriep ook elders in 't stuk voorkomt. Zie b.v. El. 823 (Sp. 804). Vervolgens geef ik in deze samenhang noch enige plaatsen die alle op de ene of een andere wijze de lezing *cap* schijnen te steunen.

Saluting me in such sort as if he meant to make cleane my Boots with his lips. (Jew of Malta l. 1714 seq.); *By your fayth haue ye nother cap nor kne? Not one of you that*

---

(1) Zie de noot op Ev. 883.

wyll make curtsy? Brandl, *Quellen* p. 220; *and thou must cursy downe to the grounde, ib.* p. 459. En vergelijk de N.E.D. *in v.* onder 4. *g* en *q*.

El. 775 (Sp. 756) *Al mocht mi baten alder werelt schat.*

Het is mij niet recht duidelik waarom Dr de Raaf op p. 83, zonder meer naar mijn konjektuur *Al mocht der werelt schat mi baten* verwijst, en dan op p. 66 veel stotender: *Al mocht mi alder werelt schat baten* lezen wil.

Ev. 809. *Thy game lyketh me not at all.*

Dat *thys* voor *thy* hier niet de waarschijnlike oude lezing is, zo als Kölbing E.Stud. 21, 170 wilde, is reeds door Holthausen (ib. 449) opgemerkt.

Ev. 819. *I repente me that I hether came.*

hether is hier volkomen op z'n plaats. *Heden* (El. 793 = Sp. 774) dat er machtig veel van heeft als of er 'n reminiscentie in zat aan 't klankgelijke *heden* (of omgekeerd) past veel minder! Dit is hier laf. Wil men hier een argument voor Ev. = El. uithalen? Ik meende eerst dat hier enige betekenis aan te hechten viel. Maar men bedenke dat *hether* = *er (icker)* evenals Ischyrius *huc* heeft = *er*. Dus blijft alleen de vraag over of *heden* zo gehéel onpassend is dat 't niet 't oorspronkelike kan zijn. Ik kan hier met de beste wil van de wereld niet ja op antwoorden. Dus zal hij die aan El. = Ev. gelooft aan moeten nemen dat de Engelsman hier 's zijn origineel verbeterd heeft.

El. 787 *nauel wt crijten.*

Een eigenaardige uitdrukking, bij Verdam 4, 2224, niet vermeld. Geen letterlike vertaling in 't Engels *(harte,* l. 814.

Ev. 821 *promyse that is dette.*

Zie de noot op Ev. 248.

El. 796 (Sp. 777). *Ende gaet int doncker huys.*

In verband met vorige noten (zie b.v. p. 41) merk ik op dat aan de twee helften (die elk lang genoeg zijn om als een volle regel aangezien te worden; zie de Raaf p. 22) van deze regel in 't Engels een volle regel beantwoordt (1) die op elkaar rijmen. Het is mij niet duidelik wat Prof. Lecoutere (in zijn aankondiging van de Raaf's werk in het Musée Belge) voor verschil ontdekt, tussen de Raaf's verklaring (p. 83; r. 777) en wat hij er voor in de plaats zet: « een dergelijke handeling had ik van U niet verwacht ». Ischyrius heeft: *meliorem tui fidem habui* (vs. 1411).

El. 798 (Sp. 779) *Si vliet alst mist doet*

Ik ben het daarentegen met Prof. Lecoutere (zie vorige noot) eens als hij *(l.l.)* opmerkt dat de Raaf ten onrechte *als* voor *alst* wil lezen. Het eigenaardige beeld hier had wel een plaatsje bij Verdam 4, 1739 verdiend!).

El. 805 v.v. (Sp. 789). *Hoet v van dien ic wils mi wachten.*

Het rijm is hier niet in orde. Dr de Raaf leest daarom *wachten mede* in El. 805 (*rührend* rijm op *mede* van r. 806) en *naer* voor *nae* in El. 808. Dit laatste ligt voor de hand. Maar het eerste schijnt mij twijfelachtig. Toch weet ik er niets beters, dwz. niets minder-onpassends op! Ischyrius en v. Gennep geven geven licht.

Aan *vroetschap vroetschap* 1e helft en *Ick en wil niet mede*, 2e helft van r. 806 beantwoorden weer 2 volle regels in 't Engels (met rijm) en in 't Latijn.

Voor *tes verloren ghevroescapt claer* — wat Dr de Raaf

(1) Even als in de Latijnse vertaling, vss. 1404-1411.

p. 84, goed verklaart, behalve dat « blijkbaar » daar geschrapt moet worden — is geen equivalent in 't Engels te vinden. Daarentegen vinden we op de korresponderende plaats : (Ev. 835, 836) *For whan strength goeth before I folow after euermore.* In 't Engels staat dus een heel heel gewone uitdrukking die een vertaler niets geen moeilikheid kan opleveren. In 't Hollands daarentegen één die als eigenaardig gekenmerkt mag worden. Zie hierover Kalff, T. & L. 4, 120 *sub* 3° en hieronder p. 165.

Voor *ghevroescapt* zie El. 819, 822 waar 't zelfde idee anders uitgedrukt gevonden wordt en vgl. El. 264.

Voor de formatie van dit woord vergelijke men 't Ndl. *soebatten* = altijd 't woord *sobat* in den mond nemen (zie Vercoullie in voce) en Nederlandse *slang*-uitdrukkingen als « dat gedonder », « dat gebliksem », « dat geduveljaag » die ik niet beter te verklaren weet, dan door aan te nemen dat die uitdrukkingen oorspronkelik betekend hebben : dat onaangename (iets) dat iemand er altijd toe brengt de woorden *donder* enz. in de mond te nemen. En tot zekere hoogte analoog voel ik ook 't verschijnsel dat in een bekende passage uit de *Romeo & Juliet* zijn duidelikste uitdrukking vindt. Als Juliet (III, 5, 146 seq.) gezegd heeft dat ze niet *proud* is maar dat ze haar vader b e d a n k t voor wat hij juist gezegd heeft, dan antwoordt Capulet : *Thank me no thankings and proud me no prouds*, dwz. loop nu maar niet met die woorden te koop, neem die nu maar niet steeds in je mond.

't Is misschien de plaats waard hier enige voorbeelden bij te voegen van dit verschijnsel dat semasiologies van belang is.

Vgl. *R. & Jul.* IV. 5. 114 : *I'll* re *you*, *I'll* fa *you* (waar achter *re* en *fa* waarschijnlik een woordspeling zit) *Richard* II, II, 3, 78 gec. door Abbott *A Shakespearian Grammar*, p. 203. En verder :

foe mee no foes Sh. Libr. (Hazlitt) V. 119; *ground no ground* Hazlitt-Dodsley II, 355; *swear me no swearing*, ib. III. 242; *Tush, private me no privates*, Heywood's *English Traveller* III, 2; *Founder me no foundring*, Brandl

p. 291 l. 50; *Hange me no hanging*, ib. p. 506; *Tinke me no tinks*, ib. p. 606; *parcell me no more of your parcels* Mabbe's *Celestina* ed. Fitz Maurice-Kelly, p. 102.

Uit Oehlenschlägers *Aladdin* (waarin zo als ik hier in dit verband wel bij moet voegen, merkwaardige reminiscenties aan Romeo & Juliet voorkomen) citeer ik ook een paar gevallen: *God Aften, Fader!* zegt Aladdin. En Mustapha antwoordt: *Jeg skal godaftne dig, din lange slyngel.* En verder: Aladdin: *det er dog skiönt at være skræddre.* Mustapha: *Ja, jeg skal skræddre dig. ... kieltring.* Aladdin: *Det er ei godt At spise kirsebær med store Folk Saa faaer man stenene i Oinene.* Morgiane: *Ja, jeg skal stene ham og Oine ham!*

El. 809 (Sp. 790) *den gront.*

Dat Ischyrius *gront* (waarmêe dan de grond van 't graf bedoeld zal zijn) voor zich had is duidelik uit zijn *capuli fundum.* 't Kan toeval zijn dat èn de Engelsman èn van Gennep hier *graf* (graue: grab; v. G. 1893) hebben. Maar, volkomen onafhankelik van de prioriteits kwestie, is aan de mogelikheid van de lezing *het graf* te denken.

El. 817 (Sp. 798). *Ende volghen den anderen die u ontweruen.*

Op p. 95 van mijn uitgaaf heb ik de veronderstelling geopperd dat *den anderen* een glos zou zijn die verkeerdelik in de tekst zou zijn ingedrongen. Dr de Raaf vindt deze veronderstelling niet 'n bespreking waard. 't Vers wordt door hem (mét die woorden) op p. 22 als een met zés heffingen opgegeven. Onder die hij daar opgeeft, vind ik er enkele, die ik moeilik anders dan met zeven heffingen kan lezen. Zo hier: *Ende vo'lghen den an'deren die U' ontwe'rucn Oc'h, lie've vijf si'nnen.* 't Is jammer dat Dr de Raaf zijn scansie niet opgeeft.

Hoe dit zij, ik merk op dat als eenmaal men de oorspronkelike tekst terug mocht vinden en *den anderen* zo

als ik vermoed daar mocht ontbreken, we hier een argument v o or El. = Ev. krijgen, — iets wat ik vroeger niet gezien heb. Want Ev. 846 heeft *the other* wat dus d a n slechts als 'n vertaling van een korrupte tekst te verklaren zou zijn. Ik wijs er nog op dat *for* in Ev. 846 een eigenaardige wending aan die regel geeft die ik bijna nonsens zou durven noemen.

El. 818 (Sp. 799). *Ick en wil daer niet aen winnen.*

Dr de Raaf leest *Ghi en wilt daer niet aen winnen* 't geen (als we ten minste in dit verband dan niet *sult* voor *wilt* zouden verwachten wat ik niet durf beslissen) een goede zin oplevert terwijl ik evenmin als Dr de Raaf in staat ben, de overgeleverde lezing te verklaren. Maar ik ben niet volkomen zeker dat *Ick wil* onzin is. 't Latijn doet — zie de samenkang; vss. 1453 seq.q — *Quinisensus* ook iets van zich zelf vertellen en niet van *Elckerlijc.* 't Is waar dat dit desnoods op de korrupte Elckerlijc-tekst zou kunnen teruggaan. Ik zie er geen licht in.

El. 821 (Sp. 802) *zijt ghestelt.*

In mijn handexemplaar vind ik : lees *ghestilt.* Dr Muller zond mij indertijd die zelfde conjektuur en Dr de Raaf heeft die ook. Daarmee is de verklaring gegeven die Prof. Moltzer in zijn Spectator-aankondiging verlangde.

Ev. 854. *Thou shalte fynde me a god frende at nede.*

Die regel past hier goed; er is in 't Nederlands geen equivalent. Maar 't zelfde staat in Ev. 855 = El. 826. Een argument voor Ev. = El. — zo als ik eerst dacht — laat zich hier dus moeilik uithalen.

El. 833 (Sp. 814). *Voer dat ghi zijt daer ghi behoort.*

Vergelijk Ev. 863. Ik merk op dat hier bij *Knowledge* een enigsins ongepaste nieuwsgierigheid te voorschijn

komt, zonder daar al te veel gewicht aan te hechten. De korresponderende regel van El. is daarentegen volkomen in orde.

El. 837-853 (Sp. 818-824).

Een vergelijking van de Nederlandse tekst wat het rijmschema betreft, met het Engels is interessant. In de hier aangehaalde regels hebben we n.l. twee voorbeelden van een rondeel, n.l. regels 838, 839, 841, 844, 845 en regels 846, 847, 849, 852, 853. Vergelijkt men de overeenkomstige regels in 't Latijn (vss. 1494-1516) dan blijkt dat op een enkele uitzondering na de regels onder elkaar geheel verschillen, m.a.w. dat Ischyrius, waarom dan ook, ('t zij dat hij de rondeelvorm niet kende, 't zij dat hij die niet weer k o n of w o u geven) die rondeelvorm niet wéérgegeven heeft. Het zelfde is ook op te merken in zijn vertaling van El. 549-577 (Sp. 533-561). Daar heeft hij de regel *Want ic begheer aen v ghenade* niet als refrein opgevat en terwijl hij 't de eerste keer vrij weergeeft door *Misellus ego & exiguus homuncio* (vs 960) vertaalt hij het de tweede en derde keer niet (net zo min trouwens als 't grootste gedeelte van wat er tussen El. 567 en 577 instaat).

Men vergelijke nu uit dit oogpunt de Engelse tekst. Dan merk ik in de eerst plaats op dat er bij Ev 873 iets niet in orde is. Een vergelijking van de twee passages leert dat Ev. 873 (staande v o o r Ev. 874 die = El. 846 is) en n a Ev. 871 (= El. 842) korrespondeert met El. 846: *Sonder mijn duecht die wil mit mi varen.* Voor juist diezelfde woorden, El. 839, vinden we in Ev. 869 volkomen korrekt: *Excepte my good dedes that bydeth truly.* En die woorden worden, alweer volkomen korrekt, door *Everyman-Elckerlijc* gesproken. Maar Ev. 873 *All fleeth* (= El. 844) *saue good deedes* (= El. 845) worden door *Good dedes* gesproken! En dit past nu helemaal niet in het lyriese schema van het rondeel waar deze herhaling uit den aard der zaak door dezelfde persoon gesproken

moeten worden als die ze de eerste maal sprak, — afgezien van het feit dat het al heel weinig bescheiden voor Deugd zou zijn — heel weinig D e u g d z a a m — zo op 'r standvastigheid te pochen! Nu zal men mij waarschijnlik vragen of ik er op tegen heb die woorden dan te beschouwen als foutievelik aan *Good Dedes* toegewezen en ze aan *Everyman* toe te delen. Ten eerste zou daarmee het schema noch niet in orde komen maar er is meer! Er volgt n.l. op *and that am I*. En dus m o e t e n ze wel bedoeld zijn als een uiting van *Good Dedes*. We doen dus 't verstandigst bij de nu volgende beschouwingen met deze regel maar geen rekening te houden.

En dan blijkt dat van de verdere regels die de rondelen vormen telkens alleen maar de twee eerste in 't Engels een « korrespondent » vinden, n.l. Ev. 868 en 869 (= El. 838 en 839) en Ev. 874 en 875 (= El. 846 en 847).

Ook bij de Engelsman is van een rondeelvorm dus niets te merken. De Engelsman en Ischyrius staan dus wat dit punt betreft in volkomen dezelfde verhouding tot Elckerlijc wat het rezultaat betreft. En dan ligt het voor de hand te vragen of hier ook misschien dezelfde oorzaken gewerkt hebben. M.a.w. of m i s s c h i e n de Engelse tekst o o k vertaald is? Maar ik ben erg bang dat men mij hier met mooi klinkende woorden aan zal komen als : « Ook v e r s c h i l l e n d e oorzaken kunnen wel 't zelfde gevolg hebben » of : « Een *argumentum ex nihilo* is altijd gevaarlik » en dan kan ik niet anders dan toegeven dat dit principieel volkomen juist is. Maar in verband met alles wat hier voor af gaat en met de moeilikheid in Ev. 873 geloof ik dat er wel op deze argumenten gewezen mocht worden. En dan zal het blijken hoe volkomen gepast het was dat Professor Kalff in Taal en Letteren (4, 121) op deze moeilikheid wees en hoe gemakkelik Dr de Raaf zich op p. 21 (sub C. 2^e alinea) met zijn niets-zeggende opmerking van deze zaak heeft afgemaakt.

Zie b.v. Dr de Vreese's noot op Charon r.r. 687-694 voor meer voorbeelden van rondelen.

El. 837-839 (Sp. 818-820). *Neemt exempel aen diet hoort ende siet.*

Terecht leest Dr de Raaf met B. *alle diet* = Ev. 867 : *all ye*. Van Gennep r. 1938 heeft ook *al, die*. Dat we in El. 839 ook 'n woordje in moeten voegen n.l. *die wil* blijkt uit El. 845 (Sp. 826) en Ev. 869.

Ev. 883. *And saue me from the fendes boost.*

Het zal eenieder duidelik zijn dat de gewone betekenis *boast* = bragging hier niet past. Maar de N.E.D. zo wel als de E.D.D. geven een substantief op dat « bedreiging » beduidt. Ik geloof dat we daar hier een voorbeeld van hebben. Behalve het mogelike geval van *tap* in Ev. 801 (zie de noot op die regel; El. 772) is er niets dat op 't Noorden wijst voor de (schrijver of) vertaler van Elckerlijc. En toch geven de Heren Murray en Wright *boast* in die betekenis alleen voor *North* en *Scot.* op.

Is dit hier werkelik de enigsins eigenaardige, ongewone betekenis, dan verdient het opmerking dat er geen equivalent voor dit woord in 't Nederlands te vinden is. Zie hieronder, p. 165.

El. 854, 855 (Sp. 835, 836). *In uwen handen, vader, hoe dat si Beueel ic v minen gheest in vreden.*

Wij hebben zo dikwijls onze Engelse anonymus 'n verwijt gemaakt van zijn hevige stoplappen dat ik met een gevoel van satisfactie over mijn rechtvaardigheidsuiting hier op dit *hoe dat si* wijs, alhoewel ik vrees (voor Dorlands reputatie) dat dit niet tot het besluit leiden zal dat hij de vertaler is.

In mijn handexemplaar vind ik aangeteekend : Lees : n*u*? bij *v*. Dr de Raaf stelt ook *nu* voor (p. 71). Prof. Lecoutere (l.l.) vindt dit overbodig; het zou niet kwaad geweest zijn, b.v. door een enkel voorbeeld van dit dubbele *v -uwen*, aan te tonen d a t er geen bezwaar is. Noch

't Latijn noch van Gennep geven licht, want uit de afwezigheid van enig equivalent voor *nu* in 't Eng., 't Lat. en 't Nederduits laat zich moeilik een argument voor *v* afleiden.

El. 857 (Sp. 837). *Hi heeft leden dat wij alle moeten gelden.*

Voor de rijmmoeilikheid neemt Dr de Raaf — waarschijnlik onbewust; hij verwijst niet naar mijn noot op p. 95 — mijn *vreden-leden* over. Dat is dus in orde.

Over 't woord *gelden* = *endure* Ev. 888 zijn we het daarentegen niet eens. Dat *gelden* hier in dit verband geensins past zal Dr de Raaf wel niet meer volhouden, na wat Professor Kalff hierover in 't Museum, 5, 179 gezegd heeft. Vergelijke de (door Kalff aangehaalde) kol. 1205 en 1208 uit het Mnl. Wdb. waar plaatsen voor *gelden* te vinden zijn « in de opvatting sterven » en « het ontgelden » en men zal zien dat *gelden* hier veel beter past dan 't Eng. *endure*. Dr de Raaf's argumentatie zou dus te binnenste buiten te keren zijn!

Men vergelijke v. Gennep r. 2059 : *Homulus hat bezalt dar ir noch seit schuldig* terwijl 't Lat. veel verder van 't Nederl. afwijkt. Zie vs. 1519. Ook v. Gennep verstond dus *gelden* uitstekend.

El. 861 (Sp. 842) *den hemel is seker ontdaen.*

Zie de *stagedirections* op p. 209 van Kalff's bundel *Trou moet blijcken* en van Everaerts ed. Muller en Scharpé *passim* b.v. p.p. 194 en 230. Hier werd dus zeker de *troon Gods* (zie El. 1) door 't open- en toeschuiven van een Gordijn « getoochd ».

El. 869 (Sp. 850). *Daer wi alle moeten ...incomen.*

Vgl. Ev. 900. Dat de Aungell in Ev. 900 deze woorden *all ye shall come* (jelui alle die goed leven *zullen* of *moe-*

ten in de hemel komen) juist tot het publiek richt naar aanleiding van de joyeuse entrée aldaar, van iemand die ...niet wel geleefd heeft, is minstens genomen bevreemdend. En dat *before the day of dome?* Betekent het dat alleen zij er in komen die voor *doomsday* goed leven? Of dat zij die goed deven er alle voor *doomsday* in zullen komen? In beide gevallen is het al zeer niets-zeggend! Nu, stoplappen komen wel meer voor! Maar wat heeft die Dorland dat (Ev. = El.) weer netjes in orde gebracht. Hij vertaalde juist dat aanstotelike *shall* letterlik door zulk een woord dat het — in een heel andere betekenis! — uitstekend past: daar wij allemaal groot en klein in komen mogen! Ischyrius heeft dan ook *cupio* (vs. 1539).

Volgens El. = Ev. daarentegen zullen we zien dat *moeten* = mogen bedoeld door de Engelsman = moeten (shall) werd opgevat. En toen de Engelsman dat voor zich zag begreep hij dat 't toch wat al te gek was te zeggen dat iedereen in de hemel komen *moet* en voegde er toen bij: als je n.l. goed leeft, zonder te bedenken dat 't zo ook — zie boven — noch niet volkomen klopte. Men zal opmerken dat het voor de Engelsman voor de hand lag *moeten* hier door *shall* te vertalen, aangezien hij dat in El. 857 = Ev. 888 al eens (en daar terecht) gedaan had.

En nu onafhankelik van deze toepassing op de prioriteitsvraag, wil ik even opmerken dat *wi* in El. 869 al heel vreemd is. De *Enghel* zou wensen (of zeggen Ev. = El.!) dat hij in de hemel zou komen! Natuurlik ligt de emendatie in *ghi* voor de hand en die wordt gesteund niet alleen door Ev. 900 maar ook door Ischyrius: *Quo omnes vos peruenire cupio feliciter.* Zie ook de addities in v. Gennep's derde uitgave, ed. Norrenberg p. 40: *Nu kompt mit mir in das ewig leben.*

Die Naeprologhe.

Geen equivalent in 't Latijn; in van Gennep iets dergelijks in dezelfde toon maar zonder woordelike overeenkomst.

Hier mogen eerst een paar voorbeelden volgen van de in 't Nederlands en 't Engels gebruikte formules: *Take it* in *worth*, — zie J.G. Philol. II 339 (Watson) en *take it* in *worth* Baker's Cato Variegatus, geciteerd door Pollard, p. 204. Men zal opmerken dat beide *in* worth hebben en niet zo als in Ev. 903 *of worth*. (Pollard denkt dat hij noch een voorbeeld geeft van *of worth* als hij de epilogue citeert van Everyman; het is *nota bene* de eigen door hem gecommenteerde plaats!)

Neemt in dank (in verschillende spellingen) is te vinden in Everaert 26, 664; en 342, 492; en in de Roevere's *Quiconque vult salvus esse* Proloog 27; *Neemt dankelijc* in Everaert 346, 39; 359, 540 en in de *Handel der Amoureusheyt* ed. 1621, I, 91; *neemt int goe(de)* in de Roevere r. 885 en Kalff, *Trou moet blijcken* 259, 1165.

There dothe he take in Ev. 907, meer of min overeenkomend met *volcht voer al* in El. 877, blijft mij duister in de samenhang. *Mercy and petye* in Ev. 913 zien er verdacht uit als of hier weer 'n paar *dramatis personae* binnen gesmokkeld waren (zie hierboven p. 13). Voor *eternam* in Ev. 915 is *eternum* te lezen. Voor *Morall playe* in de tietel van L., vgl. men de noot op Ev. 3.

In r. 874 zal wel *gaen* voor *gaet* te lezen zijn. In r. 872 en 881 is de lezing van B op te nemen *(ter* doot en *voer)* Ook schijnt mij de lezing *vergadi* die D[r] de Raaf voor *gadi* in r. 882 voorstelt de aandacht te verdienen.

Interessant is r. 887. In *Merk desen spieghel, hebten voer oghen* herkennen we n.l. de tietel van ons boekje: *Den spyeghel der salicheyt van Elckerlijc*. Merkwaardig genoeg staat de korresponderende regel in de Eng. tekst aan 't begin van de *Doctoure's* woorden. Natuurlik is n.l. in Ev. 902 met L te lezen: *this morall men may haue in mynde*, in plaats van *memoryall* dat er door ideënassociatie met *mynde* in gekomen zal zijn. Twijfelt iemand er aan dat deze twee regels overeenstemmen dan verwijs ik naar Ev. 904 = El. 888. Ev. 903 korrespondeert nu weer met El. 871, dus de eerste regel van de *naeprologhe*. Of 't oorspronkelike arrangement dat van El. geweest is

of dat van Ev. is moeilik met zekerheid uit te maken, maar er is toch iets dat voor El. pleit. Brengen we n.l. El. 887 naar voren dan moet noodzakelik, niet alleen El. 888 en 889 mee volgen, maar ook El. 885 en 886. En daardoor lijkt mij de hele gedachtengang gebroken. Eerst zou men n.l. een toespeling op de inhoud van 't stuk verwachten en d a n de moraal! Zo werkt — op mij ten minste — in Ev., l. 904 ook stuitend. Ik geloof dus dat de opvolging die geweest is zoals nu in Elckerlijc. Merk op dat in Ev. 't rijm niet in orde is. Moeten we voor Ev. 903 en 905 misschien assonance aannemen? *(yonge = discression?)*

En dan zou men bij Ev. = El. moeten aannemen dat de oorspronkelike volgorde op de een of andere manier in de war gekomen is — hoe? is niet gemakkelik te beantwoorden — en dat die in de vertaling behouden is. Dat daarentegen (El. = Ev.) een vertaler niet zo goed 't belang van de oorspronkelike volgorde in zou zien als 'n oorspronkelik schrijver 't voelde, ligt voor de hand.

Is er uit het bovenstaande een konkluzie te trekken wat betreft de prioriteit van een van de beide stukken?

« 't Is wel vreemd » — schreef ik in 1898 aan 't eind van mijn aankondiging van Dr de Raaf's dissertatie; Taal & Letteren p. 143 — « dat 'n kwestie die z o eenvoudig lijkt nog niet beslist is na al 't werk dat er door de H.H. Kalff, de Raaf en mij aan besteed is ». Misschien is de zaak niet z o vreemd als 't toen leek. En wel naar ik meen, omdat we alle een verkeerde metode aangewend hadden om de prioriteit van E l c k e r l i j c — resp. E v e r y m a n — te bewijzen. Wij zochten alle naar een plaats die a l l é é n verklaard kan worden als vertaling van de andere tekst en vergaten daarbij een hoogstbelangrijke en bij alle vertalingen op te merken factor n.l. dat een vertaler altijd er « een mouw aanpast », altijd zijn samenhang z o

tracht te veranderen dat, wat de plaats op zich zelf aangaat, die noch geen nonsens hoeft op te leveren. « Tracht te veranderen » is misschien in zo ver onjuist dat de vertaler zich volstrekt niet altijd bewust is van wat hij voor veranderingen aanbrengt. Ik herinner me enkele overwegingen, die ik onlangs formuleerde, naar aanleiding van een Engelse vertaling uit 1588 van het eerste Duitse Faustbuch en die zo presies in mijn betoog passen dat ik verlof vragen moet ze hier af te drukken. Er is sprake van het verschil tussen iemand uit onze tijd en iemand uit de 16e eeuw, wat betreft de opvatting wat een vertaling eigelik zijn moet. En dan geloof ik « that our standard of appreciation is so quite different from the older one, that we cannot possibly lay it on, in all fairness, where the accuracy of older translations has to be gauged. For according to our standard, a translation should be before all exact in every possible detail, not of course literal even to the sacrificing of idiom, but still as literal as is compatible with idiom and sense. And it must be clear from the briefest comparison between two earlier texts (original and translation) that no such ideal as ours was ever held up to any contemparary of our translator. A glance through my notes will already suffice to establish the fact that ‚a bold shot at it' — a term which I am conscious of having used more than once — is really the one that most happily hits off the state of affairs. The translator did not then weigh his words carefully, if at all. At a time when Literary Property was a factor that no one had to take into account, when therefore, there was not the slightest reason why a translator should not look upon his ‚original' as annexed territory and the sentences in it as slaves at his mercy and to be dealt with as he thought fit, — at such a time we cannot be astonished to find a translator omit what he would not or could not find an equivalent for and add what at the moment of writing entered into his head and all this without the slightest attempt to distinguish between his own and some one else's. And at such a time, we must expect to find him

twist the ideas or facts of his original into something different from, or even sometimes the very opposite of what his source gives, simply because it pleased him to do so, or because he did not pay attention to what he was doing, or because he did not know that he was doing so. And precisely because we have to choose between these alternatives, *i. e.* because what *we* should now consider a wrong translation may be owing to any of these three causes, we have no right *ipso facto* to conclude to ignorance, on the part of the translator, when we find that a word or a clause is not correctly rendered ».

Een enkel voorbeeld zal, zo al niet noodzakelik, toch gewenst zijn om dit « pasklaar maken » aan te tonen.

In dat zelfde Engelse « Faustbook » van 1588 lees ik (op p. 7 van mijn uitgave) « Doctor Faustus vpon this arose where he sate and said » waar 't Duits heeft « D. Faustus entsetzt sich darob ». Nu wéten we dat 't Engels hier niet 't origineel van 't Duits kan zijn en dus staat 't absoluut vast dat de Engelsman hier amusant geblunderd heeft; maar stel nu dat we zo iets vonden in teksten waarvan 't noch aangetoond moest worden welke 't origineel was. Wel is waar blijkt uit de samenhang niet dat Faust zit — en dat hij dus op kan staan, — maar er blijkt ook niet met zekerheid uit dat hij niet zit. Dus zou een onderzoeker die in de prioriteit van 't Engelse stuk geloofde deze plaats als bewijs voor de prioriteit van 't Duitse stuk kunnen verwerpen op presies dezelfde gronden als waarop veel van wat hier voorafgaat te verwerpen is voor hém die naar onzin zoekt als bewijs voor « vertalerschap ». Neen, een vertaler die zijn origineel — om welke reden dan ook — pasklaar maakt, doet dit zo, als hij enigsins kan, dat 't juist geen onzin lijkt. Maar wat we wel mogen verwachten is dat 't minder goed in de samenhang zal passen. En dan is er noch iets, — van veel belang. Wat kan ons in een geval als dit : *entsetzte* —*arose* als een bewijs voor de prioriteit van 't Duits gelden? Natuurlik dit, dat terwijl we terstond zien hoe een Engels vertaler zulk een vergissing

zou kunnen begaan, wij niet zo gemakkelik zien hoe een Duitser er toe zou kunnen komen *arose* door *entsetzte sich* weer te geven.

En dan kan nu onze zaak, dunkt me, niet meer twijfelachtig zijn. Steeds vonden we in de Engelse tekst plaatsen die ons in de samenhang verdacht voorkwamen; dikwels lieten die zich « zurecht legen », — met een beetje goede wil was er bijna altijd wel een touw aan de betekenis vast te knopen, — hoewel lang niet altijd. En steeds merkten we dat we de plaats gemakkelik konden verklaren als een meer of min gelukt « bold shot at » de Nederlandse tekst.

En merkwaardigerwijze — vonden we al 's een plaats in de Nederlandse tekst, die niet in orde scheen, dan liet die zich door een soms zeer voor de hand liggende kleine verandering in orde brengen, — soms werd ons die emendatie opgedrongen door een vergelijking met de Latijnse vertaling van Ischyrius of de Nederduitse tekst van Jacob v. Gennep, — terwijl we zagen dat de Engelse tekst zich bijna nooit liet emenderen.

Wat mogen we hier anders uit afleiden, dan dat de Nederlandse tekst 't origineel is van de Engelse?

Ik geloof dan ook, na alles wat er vooraf gaat, dat 't overbodig is het betoog noch langer te rekken, — er lieten zich noch genoeg verdere konsideraties ten gunste van El. = Ev. aanvoeren. Maar op één punt wil ik nog even terugkomen, — trouwens onder verwijzing naar de voorgaande bladzijden. 't Betreft de indertijd door Dr Kalff opgeworpen vraag (Taal en Letteren, 4, 120 sub 3°) naar de « eigenaardige woorden ». Hierboven zal men, zo ik me niet bedrieg, alle door Dr Kalff opgenoemde — en noch andere — besproken vinden (1) en ik moet hier

(1) Zie o. a. de noten op pp. 50, 58, 82, 103, 107 en 151.

En hier is 't misschien de plaats om even samenvattend naar de verschillende noten te verwijzen die over de typografiese schikking handelen waarover in de tekst gesproken is; zie de index *in voce* typografiese dispositie.

volstaan met naar die besprekingen te verwijzen. Dr de Raaf heeft daarop geantwoord (zie bl. 11 van zijn dissertatie) met de opsomming van « onderscheidene eigen aardige engelsche woorden en uitdrukkingen die geen gelijkwaardige nederlandsche correspondenten hebben ». Hoe Dr de Raaf er toe komen kan de door hem opgenoemde uitdrukkingen « eigenaardig » te noemen verklaar ik niet te begrijpen. De Engelsman laat (El. = Ev.) uit zulke moeilike uitdrukkingen als *niet hout slaen* (El. 431) waar we zelf nauweliks weg mee weten, *een mensche mocht druc wt v snijden* (El. 196) enz. Geen wonder dat hij dat niet verstaat! Maar Dr de Raaf wou ons wijs maken dat Dorland (Ev. = El.) uitdrukkingen als de volgende niet verstaan had en ze daarom had weggelaten (1) *beset; hevenly spere; longer layser I crave; this blynde matter troubleth my wytte; the chefe lord of paradyse; fro this vale terestyall,* enz. enz. Wat voor moeilikheden een 15e eeuwer hierin moest vinden, die dan toch, getuige de talrijke plaatsen waar de twee teksten overeenstemmen, wel iets Engels gekend zou moeten hebben (Ev. = El.), dat verklaar ik niet te begrijpen. Alleen *blynde* baart ons nu, misschien, enige moeilikheid! Dr de Raaf zou zich hebben moeten wachten enige oudere Engelse uitdrukkingen als « eigenaardig » te verklaren en daar zulke gevolgtrekkingen op te gronden alleen omdat die nu niet in 't een of ander modern romannetje voorkomen. Merkwaardig is dat zijn raadslieden hem hier niet op gewezen hebben! Deze door Kalff opgeworpen moeilikheid tegen Ev. = El. blijft dus bestaan.

En hiermee ben ik aan 't eind van mijn werk gekomen.

Toen Dr de Raaf van mijn aankondiging (in « Taal en Letteren ») kennis had genomen, waar uit bleek dat ik de zaak, na zijn afbreken van mijn werk, als weer *subjudice* beschouwde — omdat ook hij niet stevig genoeg

---

(1) Om de schijn van " uitzoeken „ te vermijden, neem ik de eerste die Dr de Raaf opgeeft. Men zij zo vriendelik de plaats na te slaan.

gebouwd had; uit wat hier onmiddelik voorafgaat, blijkt dat 't aan onze grondvesten lag! — in 1898 dus schreef hij mij als volgt; en, aangezien ik zijn zeer te waarderen, wetenschappelike houding die van alle mag veronderstellen te zijn welke tot nu toe, misschien, aan zijn zijde staan, schrijf ik die verklaring als een goed *omen*, met genoegen, over:

« Wat de zaak zelve betreft: U meent, dat ze nog « sub judice » is. Me dunkt: dit is een stap voorwaarts; want uwe stelling is dus evenmin ten volle bewezen als de mijne, en wellicht kan het hernieuwde onderzoek, dat U aan de kwestie zult wijden, de waarheid volkomen in het licht stellen. Naar welken kant de schaal dan zal overhellen, dat is mij om 't even: Ons wetenschappelijk streven is immers alleen op de waarheid gericht ».

Met zulke ridderlike tegenstanders, twijfel ik er niet aan dat weldra de « vraag naar de prioriteit van Elckerlijk en Everyman », geen v r a a g meer zal zijn, omdat — al zal er wel, in détail, veel in de voorgaande bladzijden voorkomen, dat niet iedereen voetstoots kan aannemen — toch voortaan alle, die er zich mee bezighouden, die vraag in dit kommentaar beantwoord zullen oordelen.

INDEX.

De Nederlandse en Engelse woorden zijn hierin alle opgenomen, — de Engelse kursief. De verwijzing is naar de regels van mijn uitgave (Gent, 1892). De kursief gedrukte cijfers verwijzen naar die regel, waarop in dit commentaar een noot op het woord in kwestie te vinden is.

Bovendien zijn in deze Index ook de verkortingen opgenomen der verwijzingen naar enkele, door mij geexcerpeerde handschriften en oude drukken.

De cijfers achter de Nederlandse woorden verwijzen naar de Elckerlijc; die achter Engelse (dus kursieve) woorden naar Everyman, tenzij 't tegendeel aangegeven is.

De paginas van dit commentaar zijn slechts dan aangegeven als de verwijzing naar de regel niet voldoende was om de noot terstond te doen vinden.

A

Achterhielen *317*.
Acounte title 344, 406, 420, 551, 916.
Ado 111.
Adonaj 245.
Aerde p. 149.
Affyaunce 199.
Afgaen 874.
Afquame 151.
Al(f)sghe dwas 435
Almes deeds 78.
Als *214*.
Amende 174, 912.
Anticipations in the English text *78*, cf. p. 52.
Apperyth 44.
Armoe, — zie : Cloen.
Assonance 17, p. 134, 162.
Attournay 112.

B

Bade *576*.
Beclyven *633*.
Beden 230.
Bedie(de)n 82.
Behoet 739.
Behoort 833.
Beyng 57.
Bequethe p. 123.
Berouwenisse, 619, 623.
Bescheen 258.
Beslaen 562
Beslet 119.
Besoecken 290.
Bespreken *153*.
Bestaen 562.
Besten(tuwen)295, 346.
Bestes 49.
Bestier 501.
Betrekken 160.
Bewaert 166.
Bind p. 115.
Blast 843.
Blynde 25, *102*, 419, 508, 763.
Bloem 509.
Bloot 517, 548.
Boast 883.
Boeck des hemels (levens) p. 120.
Bouen den gru 762.
Bold (*tobe-over*) 326.
Brieven 520.
Bring forward 290.
Broeckaert = Rederijkersgedichten der XVIe eeuw uitgeg. door J. B. —; Gent, Siffer 1893.
Broock 256.

C K

Cap 801.
Castie 282, cf. Ev. 559.
Keere 62.
Kenge 19.
Kennen *415*.
Cesseren 124.
Charite 51, *148*, 290, 344, 700, 921.
Kynde (*will crepe*) 316.
Kintsch 375.
Claer 169, 301, 407, 434, *626*, *650*, 706.
Claghen *427*.
Clareren 598.
Claye 15.
Cleansing 536 (cf. 545, 546).
Cleet 615, 619.
Clere 898, 914, zie Claer.
Cloen = Een spull van 't cloen van Armoe; Ms. Serrure 16 = Ms, Gandav. 899.
Clouen 257.
knopen (eynde) 325.
knopen (harde) 538, 544.
Coen 653 cf. p. 124.
Colijn = Ms. Gandav. 900, Van Narcissen ende Echo ghemaect by den amorosen Colijn ende is lanck in dicht 2193 regulen.
Commendable 38.
Company 158, 188, 203,

214, 238, 246, 273, 279, 683.
Conceit 544.
Confession 536 etc.
Couden 32.
Constructie (Nederlandse in 't Engels) zie de noot op p. 94.
Cranck 275.
Cranct 32.
Creature 526.
Crijt 156.
Cross out 800.
Cruelly cf. p. 32.
Cumbred 60.

D

Dach 326, 638.
Daghe (totten) 249.
Dancke 871 p. 161.
Dancken *214.*
Darte 76.
Daungerous 243.
Deadly sins 36.
Declare 322, 622.
Desyre of 400.
Disease 403.
Docht.... gheueijst *317.*
Dogen 201, 341, *407.*
Door 42.
Doorslaen 562 (B).
Dootslaen 255, 296.
Dramatis personae p. 9 vv.
Dreadful 521.
Dredeth 115.
Drowned in synne 26.
Druc 195, *196.*
Duecht cf. pp. 12, 128.
Dwaen p. 126.

E

Ende = indien? *107*, 199.
Endynge 5, 11, 598.

F

Fall 514.
Fast 346.
Fel 488.
Festes 361.
Fete (cf. foot) *33*, 504, 518, 743.
Figure 3.
Foot 293, 426.
For 182, 300, 792, 846, cf. p. 114, 148, 149, 155.
Forbere 42.
Friend at need 854.

G

Gay 614, cf. 86.
Garment p. 130.
Gediën 111.
Geere 62.
Ghedwas 435.
Geëert 491.
Gelden 159.
Gemeent *39.*
Gemeert cf. ge-ëert.
Genachte 328.
Gennep; Van-'s bewerking p. 20 vv.
Genoecht *454*, 466.
Gheruchte *231.*
Geschrifte 87, 123, 468, 472.
Geselle 210, 213, 217, 259, 261.

Gesloten *265*, 783.
Gesmoert p. 89.
Gesond(e) 473, 494, 519, 602, 608 cf. 534.
Ghestelt 821.
Gevaernis 300.
Ghevaert *237*.
Geuen (vreemt) 83.
Geveynst 317, 344.
Gevoecht *454*, 466.
Gevroescapt p. 152.
Gewarig 590.
Godly, goodly p. 118.
Goet *109*, *354*, *359*, *381*.
Grave 794, 838.
Grefe 223, 239.
Gront 809
Gru 762.

H

Haestelic 73, 149, 750.
Heden p. 151.
Heled 33.
Helle doot p. 64.
Hether 819.
Houden (den voet) 114.
Hout (slaen) *431*.
Huys der salicheden, cf *salicheyt*.

I J

I (uitspraak) *338*, 726.
Jupyter 407.

K zie C

L

Laet 700.
Lawe 29, 75.
Lede 156, p. 53.
Leggen (te voren, voer oghen, moet aenleggen) 179, 202, 437.
Lend 164, 341, 440 (cf. Ev. 721, 870).
Letter 507.
Leven *27*.
Levende leven 549.
Licht (verlicht), p. 117.
Lijdt 726.
Lyfe 109, 161.
Lyghtly 141, 398.
Lyvynge 637.
Lord of paradise 110.

M

Mach *245*, p. 84.
Majesty 22, 91.
Mansyon 53.
Ment 56.
Mercy p. 161.
Metriek; opmerkingen over —; cf. pp. 69, 82. 103, 105, *etc.*
Minne (tot uwer —) 640.
Moey 70.
Moeten 869.
Moral play title; *3* cf. 902 colophon of L.
Moses table 596.
Mouwe 120.
« Mutata persona » zie de noot op El. 193.

N

Naerstich *72*, *160*.

Navel 787.
Nedinge 598.

O

Of 338.
Of (desyre —) 400.
Oil of forgiveness p. 115.
Ointment 709.
Olysel 678, 694, 746.
Omzien (zonder —) *275*.
Onbekent *3*.
Onbesmet 695, 721.
Onbranlijc 394.
Ongelet 644, 890, cf. 747.
Onnosel 18.
Onrachtig 574.
Ontset 452.
Ontslippen *256*.
Op *193*, 394, 628.
Opgedaen 14, p. 29.
Orboren 298, 355, 475, 538.
Outserche 73.

P

Payne 331.
Pampieren 87, *118*, 387.
Pass, pace p. 114.
Pylgrymage El. 52, 85, 222, 229, *254*, 302, 371, 516, 642, 757, 764, 792.
Pylgrymage 68, 146, 673.
Pynen 527.
Plagen 588.
Pleyn 73, 868.
Poghen 407, 888.
Proloog; was er een — in Elckerlijc? p. 18.
Promise 248, 370, 380, 821.
Pureren 501.
Purgatory 618.

Q

Quiet 702.
Quytance 606.
Quyte 704.

R

Recht voer 532.
Redempt 549.
Refused 342.
Regneren 57.
Ren 72.
Rest 116.
Rijm schema (korte regels) cf. noot p. 40.
River 536.
Rivier 500.
Rod(de) 28, p. 142 f.
Rode(of grace) 812.
Roeijken 749.
Rondeel; zie de noot op 837-853, p. 156 v.

S

Sacked p. 87 f.
Saet 558.
Salicheden 503, 687, 700.
Salvation 540, 552.
Scape p. 113.
Schat 558.
Schillet 315.
Schoer (mijn schout) 772.
Schout (cf. schoer) (cf. schouwen).

Schouwen 391.
Scoon *587*.
Scourge 561.
Screve *207*.
Shall 542.
Siet cf. op El. 346.
Synne (*drowned in*) 26 (*blynde with* —) 763.
Sinnen 388.
Sins (onvroet) 734.
Slaen 604, 613.
Slaen (hout) *431*.
Smarte 528, 751, p. 91.
Smette *368*, 381, 493, 510 (cf. 695, 721).
Sollen *324*.
Sommeren *496*.
Sorghen 151.
Sorow 172, 554.
Space 608.
Sp. v. M. = Colyn van Ryssele, Den Spiegel der Minnen. t'Antwerpen Bij Jan van Waesberghe 1577.
Sp. v. Z. 1539 = Spel*en* v. Zi*n*ne bijden XIX ghecomfirmeirde*n* Cameren var Rhetorijcken *enz*. Gent, 1539.
Spaert 46, 99.
Spare 116, 139, 173, 321, 621.
Spede 109.
Sphere 95, 899.
Spiegel (tietel) 887, p. 161.
Spoedich *533*.
Stounde 633.
Stranghe 222, 393, 529, 532, 544, *757*.
Streck 760.

T

Tap 801.
Tell 758.
Termijnen 526.
Tyde (abydeth noman) 143.
Tijt 91, 175, 308, 311, 836.
Tijtlic 145.
Tjacob 269.
Trahijnen cf. noot op El. 526.
Trouwe 208, 261, *264* cf. p. 152.
True 230.
Truely 73.
Trussed 394.
Typografiese dispositie als bron van verkeerde vertaling; zie pp. 41, 48, 55, 57, 59, 66, enz.

U V

Vade 18.
Vaert 131, 139, 165, 222 (cf. 237) 239.
Verblasen 329.
Verblent 4, 43.
Verclaeren 520, 848.
Vercrepelt 452.
Verdienen p. 61.
Verdrach 107, 115, enz. 636.
Verhuecht *210*.
Verlaet 326.
Verlicht p. 117.

Vermaen 740.
Vermaten 340.
Vermost p. 88.
Versockelt 361, p. 87.
Vertast p. 88.
Vervuilt p. 89.
Verweert 119, 387.
Vyston 582, p. 118.
Vliet 798, 814, 838, 841, 844.
Vnkynde 23.
Voerbi mogen 162, 246.
Voerdachtig 569, 572.
Voethouden 114.
Vreemde uitdrukkingen niet vertaald; cf noot by El. 196 en pp. 50, 82, 103, 107, 151, 165.
Vroede en dwaze maeghden = Het spel van de V —; Maatsch. v. Vl. Bibliophilen 2e S. nº VI, 1846.
Vroescap 806, p. 152.

W

Waen 591.
Waer 404, 591.
Waerde, 767.
Wayte 334.
Weijn, 468.
Weldaet *598*; zie p. 12.
Wesen 549.
Wonderous 7.
Wors 385.
Worth p. 161.
Wt = zonder *3*.
Wtghesteken 237.
Wtstel dach p. 83.

Y

Y = i. Ev. 755.

Z

Zoringhe *348*.

LES GUTTURALES GRECQUES

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES DE L'UNIVERSITÉ DE GAND

EXTRAIT DU RÈGLEMENT

Les travaux des professeurs et chargés de cours, anciens professeurs et anciens chargés de cours sont publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Tous les autres le sont en vertu d'une décision de la Faculté.

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

29e FASCICULE

LES GUTTURALES GRECQUES

PAR

JOSEPH MANSION

GAND
LIBRAIRIE J. VUYLSTEKE
RUE AUX VACHES, 15.

PARIS
LIBRAIRIE E. BOUILLON
RUE DE RICHELIEU, 67.

1904.

Louvain. – Impr. J.-B. Istas, 90, rue de Bruxelles.

Dunning
4-11-40
40704

L'impression du présent travail a été commencée en janvier 1903 et n'a pu être achevée qu'en mai 1904. Parmi les travaux parus dans l'intervalle nous n'avons pu utiliser que les tomes XXXVIII (fasc. 1, 2 et 3) du *Journal de Kuhn*, XXVII des *Beiträge* de Bezzenberger et XIV des *Indogermanische Forschungen*, ainsi que l'article de Solmsen intitulé *Javlenija dissimiljacii i assimiljacii*. Ces ouvrages nous ont servi à compléter ou à rectifier des points de détail dans la deuxième et la troisième partie, mais n'ont amené aucune modification importante : il faut observer en particulier que M. Solmsen nous avait exposé de vive voix sa théorie nouvelle de la délabialisation par dissimilation, et nous en avions tiré profit avant de pouvoir nous référer à son article imprimé.

M. Victor Tourneur a bien voulu mettre à mon service les ressources variées de son érudition de celtisant pour compléter ou corriger les détails relatifs aux langues celtiques.

Les abréviations et les signes conventionnels dont nous faisons usage étant familiers à la plupart des linguistes, nous n'avons noté que ceux qui pourraient présenter des difficultés. Nous renvoyons pour les autres aux listes données par exemple par Brugmann dans sa Grammaire grecque et dans son *Grundriss*.

arc.	= arcadien	h. a.	= haut allemand
b. a	= bas allemand	irl.	= irlandais
Dhātup	= Dhatupāṭha	lac.	= laconien

locr.	= locrien	pet. russ.	= petit russien
lomb.	= lombard	Poll.	= Pollux
m.	= moyen (ainsi m. h. a. = moyen haut allemand, etc.)	pruss.	= prussien
		russ. bl.	= russe blanc
		tch.	= tchèque
m. s.	= même sens	v.	= vieux
n.	= nouveau	v. s.	= vieux saxon
nl.	= néerlandais	v. sl.	= vieux slavon ecclésiastique.
pāz	= pāzend		
pél.	= pelignien		

Bersu = *Die Gutturalen und ihre Verbindung mit* v *im Lateinischen*. Berlin 1885.

Brugmann, *Grundr.* = *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strasbourg, 1886-1897.

Brugmann, *Gr. Gr.*[3] = *Griechische Grammatik*, dritte Auflage. Munich, 1900.

Brugmann, *K. Gr.* = *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strasbourg, 1902.

Hirt, *Abl(aut)* = *Der indogermanische Ablaut*. Strasbourg, 1900.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautgesch.* = *Zur griechischen Lautgeschichte*. Upsal, 1898 (extrait du *Arsskrift* de l'Université d'Upsal).

Miklosich = *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Vienne, 1886.

Prellw(itz) = *Etymologisches Wörterbuch der griechischen Sprache*. Göttingen, 1892.

Schleicher, *Comp*[2]. = *Compendium der vergleichenden Grammatik der indo-germanischen Sprachen*, zweite Auflage. Weimar, 1866.

Sievers, *Grundz.*[5] = *Grundzüge der Phonetik*, fünfte Auflage. Leipzig, 1902.

Solmsen, *Javlenija* = *Javlenija dissimiljacii i assimiljacii vъ drevne-grečeskichъ zadne-nebnychъ zvukachъ* (Phénomènes de dissimilation et d'assimilation dans les phonèmes post-vélaires du grec ancien) extrait de *Sbornikъ statej posvjaščennychъ F. F. Fortunatovu.* Varsovie, 1902 (p. 509 et suiv.).

Uhlenbeck, *Ai. Et.* = *Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der altindischen Sprache.* Amsterdam, 1899.

Zupitza = *Die germanischen Gutturale.* Berlin, 1896.

Pour les transcriptions, nous avons suivi également les usages établis. On remarquera que l'accent circonflexe du lithuanien est marqué sur les voyelles par l'accent circonflexe ordinaire *(â)* et par la tilde sur les consonnes *(l̃, r̃)*.

INTRODUCTION.

Ce que M. Bersu a réalisé d'une manière si complète dans son étude des gutturales latines, ce que M. Zupitza, avec un égal succès, a fait pour les gutturales germaniques, nous avons entrepris de le faire pour les gutturales grecques : constituer un répertoire méthodique des formes grecques dans lesquelles on retrouve, diversement représentées, d'anciennes gutturales indo-européennes.

La nécessité de ce répertoire s'impose tant pour l'examen du problème des gutturales indo-germaniques que pour l'étude des questions connexes propres à la langue grecque. Le fait que cet inventaire des données étymologiques n'a pas été dressé atteste suffisamment les difficultés de la tâche. Nous l'avons assumée, d'abord parce que nous croyons que ce travail ne peut sans inconvénient être retardé : le relevé complet de tous les exemples fera apparaître la faiblesse de certaines théories et constituera une base commode pour la recherche ; ensuite, parce qu'il est un procédé modeste mais sûr : si l'auteur se résigne au rôle de lexicographe, s'il borne ses prétentions à classer et les documents et les con-

jectures, son œuvre, pour n'être pas ambitieuse, n'en sera pas moins utile.

Avec la plupart des auteurs qui ont écrit sur les gutturales dans les dernières années, nous nous sommes rallié à la doctrine qui distingue trois séries de gutturales primitives, et nous avons examiné en détail l'évolution de chaque espèce de phonèmes. Nous ne nous faisons pas toutefois illusion sur la valeur absolue de la théorie des trois séries ; disons, quand bien même on devrait nous accuser de pédanterie, notre avis sur ce point.

La linguistique a pour objet la langue réellement parlée, son idéal est de retracer l'histoire véritable du langage naturel et vulgaire. C'est en d'autres termes la grammaire historique plutôt que la grammaire systématique que la science doit se proposer comme but. Mais ce but est lointain et provisoirement inaccessible. Le problème des gutturales — comme une foule d'autres — doit être examiné en dehors de toute préoccupation de grammaire historique ou de généalogie indo-européenne. Tant que le travail préliminaire qui consiste à recueillir et à classer le matériel étymologique pour les gutturales de chaque idiome n'aura pas été fait d'une manière complète, toute tentative pour décrire l'évolution des phonèmes gutturaux depuis la période proethnique jusqu'à nos jours sera nécessairement prématurée.

Mais devons-nous ignorer et les théories et le langage de la grammaire historique ou généalogique ? Comment remplacer tant d'hypothèses commodes, et surtout cette langue indo-européenne si souple et si propre à refléter jusque dans leurs moindres nuances les idées et les aperçus changeants des savants ? — Cette langue, cette phonétique indo-européenne et toutes ces ingénieuses reconstructions ne servent qu'à grouper en un seul faisceau toutes nos connaissances, elles ne donnent pas une image fidèle d'un passé disparu :

c'est un ensemble de formules algébriques qu'il ne faut employer que comme moyen de contrôle ou comme instrument de recherche.

Un des vétérans de la science du langage proposait dans un de ses derniers ouvrages que l'on fît suivre les lois découvertes de la liste complète des exemples où elles trouvent leur application (1). On pourrait de la sorte se rendre compte du degré de créance que mérite telle ou telle « loi ». Ce principe a été suivi dans notre travail dans la mesure du possible. En adoptant dans ses grandes lignes la théorie de Bezzenberger pour la classification des faits, nous nous sommes borné à constater, dans chaque groupe d'identifications vraisemblables, la loi qui semble se dégager des données rassemblées. On cherchera donc dans nos listes moins des règles suivies d'une série complète d'exemples qu'une statistique pure et simple des faits les plus indiscutables.

Deux raisons nous ont déterminé à écrire le résumé historique qui constitue la première partie de ce mémoire. Il est peu de chapitres de l'histoire de la linguistique qui présentent un aussi vif intérêt, des épisodes aussi curieux (2) ; et puis, n'avions-nous pas à justifier la préférence accordée à la théorie des trois séries de gutturales ? une rapide revue des solutions diverses de la question des gutturales constitue un excellent plaidoyer en faveur de la doctrine de Bezzenberger.

Quelle que soit la théorie dont on se déclare partisan, il reste un nombre plus ou moins considérable de problèmes non résolus. Nous n'avons pas résisté à la tentation d'en discuter quelques-uns. Au point de vue purement objectif, il

---

(1) M. Müller, *Nouvelles études de Mythologie*, traduites de l'anglais par L. Job. Paris, 1898, p. 305 et suiv.

(2) Quelques-uns ont été oubliés par Bechtel, qui d'ailleurs n'avait pas à se préoccuper du point de vue purement hellénique et n'a pu parler des essais les plus récents.

eût été préférable peut-être d'éviter la discussion de ces faits réfractaires, en apparence du moins, à toute analyse. Mais, sous peine de ne pas atteindre le but que nous nous étions proposé, il nous était interdit de laisser aucun point dans l'ombre ; l'exposé complet de la question des gutturales comporte l'examen des exceptions et des difficultés.

PREMIÈRE PARTIE.

Les théories sur les gutturales indo-européennes et sur les gutturales grecques.

CHAPITRE PREMIER.

La série unique de gutturales indo-européennes.

§ 1. Bopp et Schleicher.

Bopp pressentit le problème des gutturales : il constatait, pour les phonèmes gutturaux, d'importantes divergences entre les diverses langues indo-européennes. Sur le témoignage d'identifications du type suivant (1) :

sk. *dáça*, av. *dasa*, lit. *dêszimtis*, v. sl. *desętь* = gr. δέκα, lat. *decem*, v. irl. *deich*, got. *taihun*, dix ;

sk. *çatá-*, av. *satəm*, lit. *szimtas*, v. sl. *sъto* = gr. ἑκατόν, lat. *centum*, v. irl. *cēt*, got. *hund*, cent ;

il n'est pas éloigné d'admettre que les peuples ariques,

---

(1) *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send*, etc., I², p. 38 et suiv. Pour toute l'histoire de la théorie des gutturales, cf. Bechtel, *Hauptprobl.*, p. 291-380 ; Lepitre, *La phonétique indo-européenne et ses progrès depuis trente ans*, 1895, p. 31 et suiv.

baltiques et slaves étaient restés unis entre eux plus longtemps que les autres membres de la grande famille indo-européenne. Dans ces trois groupes, des sifflantes correspondent régulièrement aux explosives gutturales : ce phénomène caractéristique semblait indiquer une commune origine. Néanmoins l'accord ne lui paraissait pas absolu ; dans l'équation :

sk. *ahám*, av. *azəm*, lit. *àsz*, v. sl. *azъ*, gr. ἐγώ, lat. *ego*, got. *ik*,

le sanscrit n'était-il pas plus près du grec et du latin que de l'avestique et du letto-slave ? — ce qui contredit la conclusion que les premiers exemples lui avaient suggérée (1).

En établissant cette classification généalogique et en signalant la difficulté qui l'infirme, Bopp rencontrait sur deux points la question des gutturales : s'il soupçonnait la distinction primitive des vélaires et des palatales, c'était pour se heurter à la confusion, propre à l'Inde, des aspirées et des sonores de ces deux ordres. A un double point de vue, le problème était posé.

Schleicher inaugura la méthode qui consiste à reconstruire des formes indo-européennes. Son alphabet de la langue-mère comprend une série de gutturales *k*, *g*, *gh*, comme une série de labiales et de dentales (2). Ces gutturales primitives subirent, suivant lui, après la séparation des langues, les modifications les plus diverses : elles sont devenues tantôt des explosives gutturales et labiales (en grec, en celtique, en italique et même en arique : sk. *pácati*, d'une racine *kak* = *coquo*) ; tantôt des explosives dentales et palatales (gr. τίς, sk. *cid*) ou des spirantes de divers ordres (arique, letto-slave) (3). En grec, le *k* primitif devient κ (quelquefois aussi γ),

(1) *Vergleich. Gramm.*, I², p. XIX.
(2) *Comp*²., p. 163 et suiv.
(3) *Comp*²., p. 169, 170, 291, 311.

π (dans un moindre nombre de cas), τ (de préférence dans les pronoms et les noms de nombre) ; de même, le *g* indo-européen se change en γ et en β, *gh* en χ et en φ (1). — Devant *j* (c.-à-d. *i̯*), les gutturales s'assimilent d'une manière spéciale : γ + *j* = ζ, même dans νίζω, dont le *g* apparaît aussi comme labiale (χέρνιβος) ; χ*j* et κ*j* deviennent σσ (dans πέσσω à côté de πέπτω, la racine finit en gutturale, le σσ est donc régulier) (2).

Pourquoi les phonèmes gutturaux primitifs se transformèrent-ils de tant de manières et si irrégulièrement dans chacune des langues indo-européennes ? Schleicher n'a pas de réponse à cette question, il n'invoque aucun principe général pour mettre de l'ordre dans le chaos de données positives qu'il avait eu le grand mérite d'accumuler. Tout en reconnaissant l'accord frappant constaté par Bopp entre les langues ario-slaves, il niait qu'on pût en tirer aucun parti au point de vue du classement des langues indo-européennes : une tendance innée, une disposition particulière des organes suffisait, d'après lui, pour expliquer l'apparition d'un même phénomène dans des groupes linguistiques très différents (3). En d'autres termes, le hasard seul rendait raison de la grande diversité des phonèmes d'origine gutturale. Néanmoins, si Schleicher n'a pas su ordonner d'une manière logique les données dont il disposait, il a montré clairement quels phénomènes de labialisation ou de dentalisation devaient être rattachés aux gutturales primitives, et il a remplacé par des affirmations nettes les notions confuses qui, jusqu'alors, correspondaient chez la plupart des linguistes au concept de « gutturale indo-européenne ». Non seulement Schleicher a

(1) *Comp*², p. 207-214.
(2) *Comp*², p. 232 et 233.
(3) *Beiträge* de Kuhn et Schleicher, I, p. 111.

fourni l'énoncé général de la question, mais il a groupé, au moins dans leurs grandes lignes, les éléments de la solution. D'autres, après lui, pourront aborder avec confiance le problème.

§ 2. Ascoli.

Le premier pas dans cette voie fut fait par Ascoli. Les *Lezioni di Fonologia* ne sont pas moins importantes que le *Compendium* (1). Ascoli découvrit en effet la solution de l'énigme qui avait déconcerté Bopp. Que l'on considère, par exemple, les deux séries suivantes :

1e série : sk. *bhájati* : *bhaktá-* ; *yunájmi* : *yuktá-* ;
dáhati : *dagdhá-* ; *drúhyati* : *drugdhá-* ;
2e série : sk. *yájati* : *iṣṭá-* ; *sṛjáti* : *sṛṣṭá-* ;
sáhate : *sāḷhá-* ; *dṛṃháti* : *dṛḷhá-* ;

on constate que dans les exemples de la première série *j* + *t* devient *kt*, dans ceux de la seconde, le même groupe aboutit à *ṣṭ* ; tandis que *h* + *t* se transforme en *gdh* ou en *ḷh* suivant que l'*h* appartient à la première ou à la seconde série. Ascoli compare ces résultats à ceux du traitement de *c* et de *ç* devant *t*, p. ex. dans

sk. *pṛṇácmi* : *pṛktá-*
spṛçáti : *spṛṣṭá-* (*Vorles.*, p. 85 et suiv.) ;

l'explosive palatale sourde subit devant *t* la même transformation que le *j* et l'*h* de la première série, c'est-à-dire qu'elle devient gutturale ; la sifflante palatale se modifie devant *t* comme le *j* et l'*h* de la seconde série et devient linguale (*ṣṭ*). On conclut de là qu'il y a deux espèces de *j* et deux espèces d'*h* : la première catégorie se rattache à *c* (et à *k*), la seconde

(1) Je cite d'après la traduction allemande de J. Bazzigher et H. Schweizer-Sidler : *Vorlesungen über die vergleichende Lautlehre des Sanskrit, des Griechischen und des Lateinischen*. Halle, 1872. Cf. aussi Bechtel, *Hauptpr.* p. 295-319.

à *ç*, et l'on posera deux series palatales complètes, formée l'une d'explosives, l'autre de spirantes, au moins à l'origine :

c , j^1 , jh^1 (*a*)
ç , j^2 , jh^2 (*b*).

Quand Ascoli a formulé de la sorte les lois propres aux gutturales indiennes, il en trouve la confirmation dans les langues apparentées (p. 87 et suiv.). La langue avestique distingue *j* (et *ž*), qui correspondent à j^1, de *z*, qui répond à j^2, le letto-slave donne *g* (*ž*) pour la première et *ź* (*z*) pour la seconde série (1). Il n'y a donc plus de contradiction entre *ahám* et *dáça* : l'*h* de *ahám*, issue de jh^2, appartient primitivement à la même série (*b*) que le *ç* de *dáça*, et ces deux phonèmes sont originairement des spirantes, tout comme les *s* et *z* (*dasa*, *azəm*) qui y correspondent dans les autres langues ario-slaves. Le traitement des palatales est fixé et celles-ci sont distinguées des autres gutturales.

Pour Ascoli, comme pour Schleicher, il n'existe qu'une seule série de gutturales indo-européennes : mais, dès la période proethnique, ces phonèmes se trouvent affectés de diverses parasites qui en modifient la nature. Les sifflantes des langues ario-slaves remontent au *k* (2) affecté de la parasite *i* (k^i) ; cette parasite disparaît dans les autres langues (*tipo risanato*). Ainsi, pour un primitif *dak^{i}a*, on constate l'influence de la parasite *i* dans le sk. *dáça*, av. *dasa*, lit. *dészimtis*, v. sl. *desętь*, mais le *tipo risanato* se retrouve dans le gr. δέκα, lat. *decem*, v. irl. *deich*, got. *taihun*, formes qui se sont entièrement *guéries* de l'affection parasitaire (p. 48). Une autre parasite *y*, dont Ascoli ne peut préciser nette-

---

(1) Dans ces deux groupes, les sonores et les aspirées, distinctes en sanscrit sont confondues. Le sl. $g = j^1$ et jh^1, et $z = j^2$ et jh^2.

(2) Il faut étendre à *g* et à *gh* tout ce qui est dit de *k* — donc g^i, gh^i, g^y, gh^y.

ment le caractère, transforme le *k* en *k*^{y}, et aboutit ensuite, en arique, à des palatales (*c*, *č*) et, dans les langues européennes, à des gutturales labialisées (sauf cependant dans le groupe letto-slave). Ainsi sk. *catvāras*, av. *čaϑwārō* = hom. πίσυρες, lat. *quatuor*, osq. *petiropert*, v. irl. *cethir*, got. *fidwor*, lit. *keturì*, v. sl. *četyrije*, remontent à **k*^{y}*atvar-*.

Le *k* sans parasite apparaît pur dans toutes les langues. Néanmoins, dans le domaine arique, il subit encore l'influence de la parasite *i*, mais cette seconde affection, exclusivement arique, aboutit à des conséquences toutes différentes de la première. C'est ainsi qu'il faut expliquer *c* et *j* dans des redoublements (sk. *cakāra*, de *kar-*, *jāgárti*, de *gar-*), comme venant de *k* et *g* purs à l'origine, mais devenus *k*^{i}, *g*^{i} à l'époque de l'unité indo-iranienne (p. 70). On peut donc résumer comme il suit le traitement du *k* primitif (cf. *Vorles.*, p. 159) :

I. I.-e. *k* = *k* dans toutes les langues.

II. I.-e. *k*^{i} = sk. *ç*, av. *s*, lit. *sz*, slav. *s*, gr. κ, lat. *c*, germ. *h*.

III. I.-e. *k*^{y} = sk. *c*, av. *č*, gr. π, lat. *qu*, kymr. osq. ombr. *p*, v. irl. *c*, got. *hv*, *f*, lit. sl. *k* (*č*).

Il faut ajouter que i.-e. *k* peut devenir ar. *k* et plus tard sk. *c*, av. *č*.

Ce très court exposé des points les plus saillants de la théorie qu'Ascoli développe savamment en des pages nombreuses suffira à indiquer l'importance de son système. En reconnaissant dans la langue-mère le germe de trois espèces de gutturales, Ascoli se montre précurseur de Bezzenberger (1), tandis qu'en faisant remonter à *k*^{i} une partie des palatales ariques, il pressent la loi qu'établiront Collitz et

(1) On sait que Bezzenberger distingua le premier trois séries de gutturales, en reconnaissant, outre les vélaires labialisées (lat. *qu*,

Joh. Schmidt (1). Ses trois séries, quoique dérivant d'une série commune, sont déjà nettement séparées : ainsi k^i (sk. *ç*) ne devient jamais en grec ou en italique *qu*, *p* ou *π* (p. 71, n. 3). Son k^i est donc au fond identique au *k̂* de la série palatale actuellement admise, et de plus, les difficultés relatives à cet ordre de phonèmes sont supprimées par sa distinction de deux *j* et de deux *h* en sanscrit. Le *k* sans parasite est identique à la vélaire non labialisée de Bezzenberger ; il suffisait d'accorder plus d'attention aux cas, complètement négligés par Ascoli, où le *k* pur en arique répond au *k* labialisé d'Europe, et attribuer à la période indo-iranienne toutes les palatales ariques pour arriver à une théorie très voisine de celle que nous admettons aujourd'hui.

Pour les détails du système et les lois particulières des gutturales grecques, Ascoli n'allait pas plus loin que Schleicher.

CHAPITRE II.

Deux séries de gutturales indo-européennes.

§ 1. Fick et Havet.

On admettait généralement que les peuples européens formaient une unité linguistique, distincte du groupe asiatique ou arique. Cette opinion reposait surtout sur le fait du *scin-*

---

gr. *π* etc.) et les palatales (sk. *ç*, av. sl. *s*), une troisième série de vélaires pures (sk. *k* = gr. *κ*, lat. *c*).

(1) La loi des palatales ariques, d'après laquelle *k*, *g* etc. deviennent en arique *c*, *j*, devant *e* et *i* indo-européens.

dement (comme on disait alors) de l'*a* primitif en *a*, *e*, *o* dans les langues de l'Europe : G. Curtius avait imposé d'une façon définitive sa manière de voir sur ce point (1). D'un autre côté, Ascoli constatait un traitement identique de k^i chez les Aryens et chez les Letto-slaves : s'il fallait rapprocher ces deux groupes, à l'exemple de Bopp, pouvait-on affirmer plus longtemps l'unité de langue européenne ? Johannes Schmidt comprit cette difficulté et la résolut en substituant à l'hypothèse généalogique la *théorie des ondes* (Wellentheorie) (2). Il n'y a pas eu primitivement, d'après lui, de limites nettes entre les différentes langues, elles étaient unies par une série ininterrompue de caractères intermédiaires. Aussi un phénomène linguistique quelconque a-t-il pu se propager de proche en proche, s'étendre à la manière d'une vague sur des territoires où règnent aujourd'hui des idiomes très différents : une onde commune aux Aryens et aux Letto-slaves apporte jusqu'en Europe le *k* assibilé (k^i d'Ascoli) ; une autre onde, purement européenne, *scinde a* en *e* et *o*, mais ne pénètre pas en Asie (cf. *ouv. cit.*, p. 10-13, p. 27 etc.). Plus tard seulement, les conquêtes, les différences de civilisation feront disparaître les intermédiaires et créeront les barrières infranchissables qui séparent aujourd'hui les Slaves des Germains, les Aryens des Grecs, etc. (p. 28). La discussion de cette théorie fit faire des progrès à la doctrine des gutturales (3). A. Fick prétendit démontrer l'unité de langue des Européens et basa sa démonstration sur une nouvelle explication des

---

(1) Curtius, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1864, p. 9 et suiv.

(2) Johannes Schmidt, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen.* Weimar, 1872.

(3) La théorie des ondes n'est pas parvenue à supplanter la doctrine généalogique. Mais elle compte aujourd'hui plusieurs partisans sérieux et convaincus. Cf. Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 294. — Kretschmer, *Einl. in d. G. der gr. Sprache*, p. 412 et suiv.

gutturales (1). En effet, pour rapprocher les Aryens et les Letto-slaves, Schmidt s'appuyait notamment sur le fait que les uns et les autres distinguent nettement deux espèces de gutturales, les unes explosives (*k*, *g* etc.), les autres spirantes (*ç*, *s*, *sz*). Fick soutint que cette distinction n'est pas spéciale aux peuples ariques et letto-slaves et se fit fort d'en trouver des traces dans toutes les langues indo-européennes. La langue-mère possédait déjà deux gutturales bien caractérisées *k* et *ḳ* (*Spracheinh.*, p. 3) : *k* est l'explosive gutturale de l'arique et du letto-slave (sk. *kás* = lit. *kàs*), *ḳ* est la spirante *ç* du sanscrit, identique au *sz* lithuanien et à l'*s* slave. Dans les autres langues de l'Europe, les gutturales labialisées (lat. *qu*, gr. *π*, kymr. *p*, etc.) correspondent toujours à *k*, jamais à *ḳ*, au contraire, *ḳ* a régulièrement pour équivalent, dans ces langues, un *k* pur (lat. *c*, gr. *κ*, kymr. *c*, got. *h* etc.). Il existe aussi des formes où le *k* indo-germanique est représenté dans telle ou telle langue par *k* sans aucune espèce de labialisation : cette disparition hystérogène de l'élément labial relève de lois spéciales que Fick n'examine pas. C'est ainsi que le letto-slave n'a plus que quelques vestiges de la labialisation (lit. *kvâpas* = lat. καπνός), et il en est de même en germain (got. *hvas* = lat. *quis*) (p. 23-26). On peut néanmoins supposer que, pour tous les Européens, le prototype *k* était devenu *kv*, tandis que *ḳ* était resté *k* (p. 32-33). Le tableau suivant donne une image assez fidèle du système (cf. *Spracheinh.*, p. 60-61) :

I.-e. *k*

Asie *k* :		Europe *kv* :
Ar. *k*, *c*.	Nord *k*(*kv*) :	Sud *kv* : lat. *qu* (*c*)
	lit.-sl. *k*	gr. *π*, κF (κ)
	germ. *h*.	celt. osq. *p*.

(1) A. Fick, *Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas*. Göttingen, 1873.

I.-e. *ḱ*

Asie :		Europe *ḱ*
Ar. *ç*.	Nord *ḱ* :	Sud *k* : lat. *c*, osq. *k*
	lit. *sz*, sl. *s*	gr. κ
	germ. *h*.	celt. *c*, *k*.

En grec, comme dans les autres langues du sud de l'Europe, le *k* indo-européen devient *kv*, c.-à-d. κϝ : mais cet aspect de la gutturale ne se rencontre plus nulle part. Suivant que l'élément labial l'emporte ou non sur la base gutturale, on a π, ππ, ou bien κ, κκ, ou bien encore τ. La forme κ est régulière devant *j* (= *i̯*), comme dans ὄσσε = ὄκjε ; τ semble se montrer de préférence devant ε et ι quoiqu'on le trouve aussi devant λ (ἄντλος = lat. *anclāre*) ; l'absence de labialisation paraît normale devant λ et ν, et s'explique moins bien ailleurs (p. 15, 17 et suiv.). Le *ḱ*, en grec, est toujours κ, jamais π ou τ. Ἵππος n'est exception qu'en apparence, car le mot remonte à *ἔκ-Fo-, dans lequel F est, non une affection du κ mais un *v* indo-européen (sk. *áçva-*, lit. *asszvà*) (1). — On le voit, Fick est peu affirmatif sur les points de détail : préoccupé avant tout d'établir sa thèse principale, l'unité linguistique de l'Europe, il néglige ce qu'il regarde comme des questions secondaires, spéciales à chaque groupe ethnique. Le problème des palatales ariques est écarté de même : il considère ce phénomène comme de date récente et purement arique (p. 4).

En rejetant à l'arrière-plan un certain nombre de détails d'ordre secondaire, Fick avait considérablement simplifié le problème des gutturales ; de plus, en plaçant hardiment à l'époque indo-européenne la distinction de *k* et de *ḱ*, il montrait qu'on pouvait admettre les découvertes d'Ascoli

(1) Fick, *Spracheinh.*, p. 23. — Ascoli donne la même explication, *Vorles.*, p. 68.

sans aboutir aux conclusions de J. Schmidt, et séparait la question des gutturales, assez ardue par elle-même, des problèmes encore plus obscurs de la généalogie préhistorique. D'ailleurs, s'il négligeait les cas où le *k* indo-européen devenait *k* non labialisé dans le domaine européen, Fick affirmait néanmoins qu'en recherchant dans des lois particulières la cause de cette délabialisation, on confirmerait, pour chaque idiome, les principes généraux qu'il avait émis : les études de détail aboutirent en effet à compléter sa théorie, mais en la modifiant en grande partie. — Enfin, Fick limite son exposé aux explosives sourdes *k* et *ḳ*, et nie, au moins implicitement, l'existence des sonores et aspirées correspondantes, en combattant les conclusions d'Ascoli relatives à la distinction de j^1 et de j^2, de jh^1 et de jh^2 en sanscrit. Ç'eût été une fois de plus, pensait-il, rapprocher les Letto-slaves des Aryens : aussi s'efforce-t-il de prouver que les thèses d'Ascoli sont loin d'être solidement établies.

Ennemi comme Fick de la théorie des ondes de J. Schmidt, L. Havet était arrivé avant lui à des résultats analogues. Quelques mois avant la publication de l'ouvrage de Fick, il rendait compte du livre de J. Schmidt dans la *Revue critique* (n° du 23 novembre 1872) : comme Fick, il faisait remarquer que « la distinction de deux espèces de *k* est commune à toutes les langues indo-européennes » et non pas spéciale au Aryens et aux Letto-slaves. Un peu plus tard, dans un article plus étendu, Havet traitait la question dans son ensemble (1). Il y a, disait-il, non seulement deux espèces de *k*, mais deux séries de gutturales dans toutes les langues indo-européennes : k_1, g_1, gh_1 et k_2, g_2, gh_2. Ces signes sont choisis à dessein parce que nous ignorons la véritable valeur des deux *k*.

(1) *Les deux k ario-européens*, dans *Mém.*, II, p. 260 et suiv. (1875).

Cependant k_1 semble correspondre assez exactement à *kw* (= *qu* latin). Dans ses grandes lignes, le système de Havet se confond avec celui de Fick : mais moins préoccupé que ce dernier de théories généalogiques, il admettait à priori deux séries complètes de gutturales, sans s'appuyer sur les recherches d'Ascoli (p. 274). L'avenir montra qu'il avait eu raison de supposer, avant la preuve, un parallélisme complet entre les séries gutturales d'une part et les séries labiales et dentales de l'autre.

§ 2. Les successeurs de Fick.

Le système de Fick était incomplet. Parmi les savants qui s'attachèrent à en combler les lacunes, un linguiste danois, H. Möller, appliqua le premier la théorie des gutturales aux langues germaniques et contribua à la modifier dans le sens indiqué par Havet (1). On ne croit plus aujourd'hui, avec Möller, à l'origine indo-européenne des palatales anglo-saxonnes et frisonnes : mais si la thèse principale est fausse, son travail n'en a pas moins laissé des résultats définitifs. Il appela vélaire le *k* et palatal le *ḳ* de Fick (p. 17, 18), et montra qu'on pouvait adopter les conclusions d'Ascoli sans sacrifier l'unité européenne (p. 20-23). La série vélaire (*k*, *g*, *gh*) comme la série palatale (*c*, *ʒ*, *ʒh*) est complète (2). En examinant le problème guttural au point de vue des dialectes germaniques, Möller renversait également cette opinion de Fick que le germain, comme le letto-slave, était presque

(1) H. Möller, *Die Palatalreihe der indogermanischen Grundsprache im Germanischen.* Leipzig, 1875.

(2) Les signes employés par Möller n'ont pas été maintenus, mais bien les noms de vélaires et de palatales, si ambigu que soit ce dernier. En effet, il désigne la série palatale i.-e. qui aboutit en arique à *ç*, *s*, *z*, *j* (série *b* d'Ascoli, cf. plus haut p. 9) aussi bien que la série palatale arique (série *a* d'Ascoli), dérivée de la série vélaire.

entièrement dépourvu de labialisation (*Spracheinh.*, p. 24) : il rattacha définitivement les idiomes germaniques au groupe sud-européen (p. 64 n.).

Un autre complément fut apporté au système par Windisch. Il confirma l'exactitude des conjectures de Fick quant aux langues celtiques et les plaça, pour le traitement de la labialisation, sur le même rang que les langues du sud de l'Europe (1).

Jusqu'ici on s'était borné à développer les principes de Fick et de Havet, et à asseoir plus solidement leurs conjectures. Plusieurs questions cependant restaient à résoudre : Havet en énumère six à la fin de son mémoire sur les deux *k* ario-européens (p. 275) ; voici les principales :

« 1° Déterminer suivant quelles lois k_1 *(kw)* devient en arique tantôt *k* et tantôt *c*.

« 2° Déterminer suivant quelles lois se fait la réduction sporadique de k_1 (*kw*) à *k* en grec, italique et britannique . . . à *h* en germanique. »

La première question, celle de la palatalisation dans les langues ariques (alternance de *k* et *c*, de *g* et *j*, etc.), avait déjà occupé Ascoli. Il croyait que le phénomène s'expliquait en partie comme une transformation d'origine purement arique, et montrait qu'on pouvait admettre pour quelques *c* l'influence d'un *i* antécédent ou suivant (2). Hübschmann faisait la même distinction, et observait de plus que, quand nous rencontrons une gutturale suivie d'un *i*, l'*i* est toujours de date récente (*K. Z.*, XXIII, p. 386 et suiv.) ; mais cette explication laissait subsister la difficulté dans les cas très nombreux où la palatale est suivie d'une voyelle autre que l'*i* ou d'une consonne. Les discussions sur le voca-

(1) *Beitr.* de Kuhn et Schleicher, VIII, p. 25 et suiv.
(2) Ascoli, *Vorles.*, p. 36, 37.

lisme indo-européen primitif permirent de compléter la loi. Lorsqu'on fut arrivé à la conviction que les langues ariques avaient confondu les trois voyelles proethniques *a*, *e*, *o* que distingue l'européen, on s'avisa de rapprocher les formes grecques où le τ est d'origine gutturale des racines ariques correspondantes contenant des palatales, et l'on constata que les deux phénomènes, palatalisation d'une part, dentalisme de l'autre, se produisaient dans des conditions identiques, c'est-à-dire devant les voyelles primitives *e* et *i* (1). Plusieurs savants arrivèrent en même temps à cette découverte. H. Collitz, le premier, publia les résultats de ses recherches en 1878. En 1880, Johannes Schmidt épuisa dans un long mémoire toute la question des palatales ariques aussi bien que celle des voyelles primitives (2). Ce travail nous intéresse particulièrement au point de vue du grec. Il étudiait entre autres ce qu'il nomme les palatales grecques, c'est-à-dire les dentales issues de gutturales (p. 135 et suiv.). J. Schmidt s'attache à montrer que « tout τ d'origine certainement gutturale a pour correspondant un *c* arique » (p. 136) : G. Curtius n'avait-il pas deviné depuis longtemps que τ ne remontait à une gutturale que devant ι ou ε (3) ? Ce premier point établi, il admet pour δ et pour θ une loi analogue à celle qu'il vient de rendre vraisemblable pour τ (4).

---

(1) Il y a une réserve à faire sur l'identité des phénomènes : les palatales ariques remontent à des vélaires et à des labio-vélaires ; les dentales grecques seulement à des labio-vélaires.

(2) Collitz, *B. B.*, II, p. 291 et suiv. ; III, p. 177-235 (1879) ; J. Schmidt, *K. Z.*, XXV, p. 1-179.

(3) Curtius, *Grundz*³., p. 442-444 (1869). Cf. Fick, *Spracheinh.*, p. 17.

(4) Dans des cas comme celui de βίος, le β pour δ doit s'expliquer par une influence analogique (p. 159). — J. Schmidt croit retrouver des vestiges d'une influence des voyelles ε et ι non seulement sur la série vélaire, mais aussi sur la série palatale. Ainsi gr. δ, ζ, θ = av. sl. *z*, sk. *j*, *h*, p. ex. dans δεύάσθαι ·γεύσασθαι Hés., sk. *juṣ-*

En outre, Schmidt croit que le dentalisme grec et la palatalisation arique ne sont qu'un seul et même phénomène antérieur à la séparation des Hellènes et des Aryens. On continua d'ailleurs à discuter ces divers points. Osthoff et Brugmann n'admettaient pas en 1881 (cf. *M. U.*, IV, p. 173, n. 1, et p. 410) que δ et ϑ fussent les représentants réguliers de la vélaire devant ε et ι, et l'on verra plus bas que les débats sont loin d'être clos sur cette question.

Le second problème de Havet, celui de la délabialisation dans les langues sud-européennes, devait se résoudre d'une manière toute différente et dans un sens beaucoup plus favorable aux thèses d'Ascoli. Pourquoi le *k* de Fick (k_1 de Havet) apparaît-il, dans ces langues, tantôt comme *k* (lat. *c*, gr. κ), tantôt comme *kw* (lat. *qu*, osq. et celt. *p*, gr. π)? Pour Fick et pour son école, il faut chercher la raison de cette alternance dans des lois propres à chaque idiome. C'est aussi l'avis de Havet (*Mém.*, II, p. 270), qui montre que le *qu* latin a subi, dans les langues romanes, des transformations analogues à celles du *kw* supposé primitif. Ainsi le *qu* français est un *k* sans résonnance labiale comme le *k* arique ou slave, tandis qu'en espagnol le *qu* latin conserve sa labialisation dans certains mots, p. ex. *cuatro*, quatre, et la perd dans d'autres (*catorce*, quatorze).

On chercha donc dans cette voie, mais sans succès.

Kluge consacra plusieurs pages de son étude sur la conjugaison germanique à déterminer les conditions de la délabialisation en germain (1). Malgré les modifications qu'y

---

(p. 123, 174 et suiv.). Cette explication trop ingénieuse de quelques rapprochements déconcertants (reproduite encore *Kritik*, p. 48 n.) a été réfutée en détail par Bechtel (*Hauptpr.*, p. 375 et suiv.), et n'a eu d'ailleurs aucun succès.

(1) *Beiträge zur Geschichte der germanischen Conjugation.* Strassburg, 1879, p. 42-46.

apportèrent successivement Bezzenberger et Möller (1), les lois qu'il proposa ne purent rendre compte que d'une partie des faits observés : il restait toujours un certain nombre d'exceptions inexpliquées. Ainsi, la labialisation demeurant devant *e* (v. isl. *huerr* = sk. *carú-*, vase), pourquoi ne la retrouve-t-on pas par exemple dans got. *hairdeis*, berger, comparé à lit. *kerdžus*, m. s. ?

Partant comme Kluge de l'idée que la labialisation est la règle pour les vélaires, Ph. Bersu tâcha de rendre raison de tous les cas où elle fait défaut en latin (2). Son étude, très complète et très consciencieuse, aboutit à des résultats négatifs. « En supposant, dit-il, que l'affection [labiale] est de règle, l'exception serait aussi fréquente que la règle, peut-être même davantage : c'est dire que la règle n'existe pas ». (*ouvr. cit.*, p. 190). A ce propos, il remarque que, dès 1880, J. Schmidt s'était prononcé incidemment contre la manière de voir de Fick et de Havet. Dans une note de son mémoire sur les palatales (3), Schmidt déclare ne pas admettre que tout *k* du sanscrit ait nécessairement pour correspondant en grec un π : car des exemples montrent le *k* du sanscrit représenté par *k* dans toutes les langues. Ainsi sk. *kravís-* = gr. κρέας, lat. *cruor*, got. *hraiwa-* etc.

L'observation de Joh. Schmidt se trouvait donc justifiée et par les travaux de Kluge et par ceux de Bersu : il ne fallait plus que la généraliser pour arriver à la troisième série de gutturales.

En publiant en 1885 sa *Grammaire grecque* (4), Brug-

(1) Bezzenberger, *B. B.*, V, p. 170 et suiv.; Möller, *P. B. S. Beitr.*, VII, p. 482 et suiv.

(2) Ph. Bersu, *Die Gutturalen und ihre Verbindung mit* v *im Lateinischen*. Berlin, 1885.

(3) *K. Z.*, XXV, p. 140, n. 1.

(4) Publiée dans le *Handbuch der klassischen Alterthums-*

mann se tint à un point de vue essentiellement conservateur. Le *Grundriss* (1886) est beaucoup plus catégorique. La labialisation des vélaires ne peut être affirmée à coup sûr que dans un certain nombre de mots où plusieurs indices permettent de la reconnaître (p. 312) ; dans les cas où elle fait totalement défaut, Brugmann se contente de constater la présence de « vélaires sans labialisation » au lieu de « vélaires avec labialisation », sans rechercher si les phonèmes de la première catégorie sont issus de ceux de la seconde ou s'ils forment une espèce à part (p. 343). D'un autre côté, à propos de la loi du dentalisme grec qu'il emprunte à Joh. Schmidt, Brugmann nie qu'il y ait un rapport quelconque entre ce phénomène et la palatalisation arique, car le dentalisme ne se constate que dans les racines où la labialisation est attestée ; c'était dire assez clairement que les vélaires labialisées sont primitivement différentes des vélaires pures (p. 316). — La théorie des gutturales, dans le *Grundriss*, est assez complète. Outre la loi du dentalisme devant ε et ι, on y trouve celle de la délabialisation avant et après *u* (1). L'explication du double π de ἵππος se trouve déjà dans Fick (2) ; Brugmann reprit cet exemple avec d'autres et formula la loi du traitement de la palatale devant *u*.

---

wissenschaft de I. v. Müller. Nördlingen, 1885. — Brugmann semble pencher plutôt du côté de Fick qu'abonder dans le sens de Schmidt.

(1) Loi formulée par F. de Saussure, *Mém.*, VI, p. 161 ; cf. plus bas la discussion de cette théorie.

(2) *Spracheinh.*, p. 23.

CHAPITRE III.

Les trois ordres de gutturales primitives.

§ 1. Système de Bezzenberger.

Comme l'explication des palatales ariques, l'hypothèse des trois séries primitives de gutturales fut formulée presque au même moment par plusieurs savants.

1. Osthoff dans une remarque incidente des *Morphologische Untersuchungen* distingue les prépalatales (palatales), les postvélaires (labio-vélaires) et les palato-vélaires (vélaires), celles-ci formant une série intermédiaire entre les deux précédentes (1). Il semble d'ailleurs n'avoir en vue que d'expliquer les dénominations assez compliquées dont il se sert, mais insiste toutefois sur la distinction dès l'époque indo-européenne des séries que Brugmann avait appelées vélaires avec labialisation et vélaires sans labialisation. Quoi qu'il en soit, dès 1890, Osthoff admet trois ordres de gutturales distincts dès l'origine, qu'il désigna dans la suite par les dénominations plus commodes dont Thurneysen est l'auteur (2) : labio-vélaires, vélaires et palatales. Ces noms suffisamment clairs ont été adoptés par Brugmann et sont les plus généralement usités aujourd'hui.

2. Bezzenberger, tout en gardant les anciennes appellations (vélaires et palatales), exposa une théorie entièrement en désaccord avec celle de Fick (3). Brugmann lui-même admettait encore comme possible, dans le *Grundriss* de 1886, le

(1) Osthoff, *M. U.*, V, p. 63, n. 1.
(2) Cf. Osthoff, *I. F.*, IV, p. 264, n. 1.
(3) Bezzenberger, *B. B.*, XVI, p. 234 et suiv.

scindement européen des vélaires en vélaires pures et vélaires labialisées. Bezzenberger rejette cette explication, et reporte à l'époque indo-européenne les trois séries de gutturales. Les cas où la vélaire est dépourvue d'élément labial dans toutes les langues sont tellement nombreux qu'il est impossible d'attribuer à des lois particulières une délabialisation aussi générale ; l'hypothèse même de la délabialisation devient encombrante et superflue. Bezzenberger cite des exemples en grand nombre pour chaque série ; tous n'ont pas la même valeur, mais, malgré des erreurs de détail, Bezzenberger était parvenu, dès cette première publication, à établir solidement son système. De plus, il signalait et s'efforçait de résoudre certaines difficultés que la conception nouvelle ne pouvait manquer de soulever.

3. Sans connaître les travaux d'Osthoff et de Bezzenberger, S. Bugge et Wharton (1) arrivèrent au même résultat que ces deux auteurs, mais sans formuler en détail une théorie des gutturales.

Le système de Bezzenberger — quoi qu'il en ait dit — ramenait les savants à la conception d'Ascoli. Non seulement la division des phonèmes gutturaux en trois catégories appartient au professeur italien, mais on peut en outre prouver l'identité du *k* vélaire pur de Bezzenberger avec le *k* pur et simple d'Ascoli, du *k* palatal avec son k^i ; ajoutons que la labio-vélaire q^u correspond exactement à k^u dans les langues européennes. Un seul point était modifié complètement : depuis J. Schmidt on ne pouvait plus attribuer une origine indo-européenne aux palatales ariques, ni rattacher leur apparition à celle de l'élément labial dans les langues de l'Europe.

---

(1) Bugge, *Etruskisch und Armenisch*, I, p. 108 n., cf. p. 163 ; Wharton, *Etyma latina*, p. XXVIII et suiv. (très dubitatif).

§ 2. Premières modifications du système de Bezzenberger.

La théorie de Bezzenberger (1) recueillit bientôt un certain nombre d'adhésions importantes (2). Fick, l'un des premiers, s'en déclara partisan dès 1891, dans la préface de son *Vergleichendes Wörterbuch* (3). Bechtel, dans ses *Hauptprobleme*, part du point de vue de Bezzenberger. Après avoir retracé l'histoire des doctrines sur les gutturales, il s'efforce d'appliquer les principes nouveaux à chaque groupe de langues, en notant les difficultés nombreuses qu'il rencontre (4). Ce chapitre mérite d'attirer notre attention au point de vue des gutturales grecques. Bechtel se rallie à la loi qui fait de l'*u* un facteur de délabialisation, tout en reconnaissant des exceptions ; il combat une opinion de F. de Saussure attribuant une action analogue à l'*a* dans les langues classiques (p. 353-355). Il croit constater le dentalisme grec aussi bien dans la série vélaire que dans la série labio-vélaire. Cette manière de voir est appuyée de quelques exemples et de longs raisonnements à priori (p. 356-367). D'après Bechtel, *q* et *q*ᵘ (vélaire et labio-vélaire sourdes d'après la notation du *Grundriss*) deviennent τ devant ε et ι ; sauf dans les dialectes « achéens » où l'on trouve π devant ces mêmes voyelles.

---

(1) On peut l'appeler de son nom, car le premier, il exposa une théorie complète, avec preuves à l'appui, ce qui n'est le cas ni pour Osthoff ni pour Bugge.

(2) Citons G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 2 et suiv. (1892) ; Stolz, *Hist. Gr.*, I, p. 249 (1894) ; Thurneysen, chez Osthoff, *I. F.*, IV, p. 265 n ; etc.

(3) 4ᵉ édition (1891), p. XXXVII. Fick renonçait lui-même à son propre système alors que d'autres continuaient à le défendre.

(4) Ainsi, il signale le *v* qui suit le *k* de certaines formes en letto-slave (p. 350 ; cf. Bersu, p. 5, 144, 164) ; il s'occupe des labio-vélaires germaniques transformées en labiales (*fidwor* = sk. *catvāras* etc., p. 352) ; etc.

Ainsi ἄμπελος est la forme régulière en achéen de la racine *anq- (vélaire, cf. ἀγκών, *ancus*) devant ε, et πέτρα (initiale labio-vélaire) est également une forme achéenne dont l'équivalent normal dans les autres dialectes serait *τέτρα ; de même, d'une racine *iq- (vélaire) on a αἰτέω (τ devant ε) et προίκτης (κ devant τ). Cette théorie suppose que nombre de mots panhelléniques sont d'origine achéenne, et qu'il y a eu entre les dialectes grecs de continuels échanges de formes ; d'autre part, pour les cas nombreux où la vélaire pure n'est pas devenue π ou τ (κελαινός, κέλης, κέλευθος etc...), on devra admettre non seulement des emprunts fréquents aux formes en κο et en κα, mais encore l'analogie purement phonique des initiales κε et κι d'origine palatale (p. 367). Enfin, pour Bechtel, comme pour Schmidt, la palatalisation arique et même slave, se rattache historiquement au dentalisme grec (p. 366). — On le voit, les solutions présentées par Bechtel ne sont pas toujours heureuses : son mérite est surtout d'avoir posé au point de vue de la théorie de Bezzenberger des problèmes anciennement controversés.

Dans la troisième série de Bezzenberger rentraient des formes germaniques en gutturale comme *qino* etc. et en labiale comme *wulfs* ; en latin, des exemples du type *quatuor* (*qu*) et du type *lupus* (*p*). O. Hoffmann (1) crut constater une alternance analogue devant *e* et *i* dans les dialectes achéens du grec. Soient les équations :

thess. κὶς, ion. τίς = lat. *quis*
thess. πείω, ion. τείω = lat. *piāre*.

Les formes du type κὶς, *quatuor*, seules, appartiennent à la troisième série. Quant aux labiales achéennes qui correspondent devant ε et ι à des dentales de l'ionien et du dorien,

(1) *B. B.*, XVIII, p. 149 et suiv.

elles ont, de même que les labiales latines et germaniques, une origine toute différente. D'après Hoffmann, ce sont des vélaires pures suivies de *v* et de tout point comparables aux autres explosives suivies de *v*, palatales dans le sk. *áçva-*, gr. ἵππος de *ἔκ-Fo-, dentales dans *δFώδεκα, sk. *dvādaça*. Le groupe *kv* donne π devant ε et ι en achéen, *p* en latin, *f* en germanique. Hoffmann croit établir une relation entre trois phénomènes bien distincts : l'alternance de dentales et de labiales devant ε et ι dans les dialectes grecs, la présence de labiales en latin en concurrence avec des gutturales, et une alternance analogue en germanique. Il n'oublie malheureusement qu'une chose : c'est de montrer que la forme primitive est réellement *kv*. Dans *áçva-*, *dvādaça*, le sanscrit conserve intact le *v* que le grec a perdu ; ici, nous cherchons vainement une trace de la semi-voyelle supposée (1). Néanmoins, la deuxième série de Bezzenberger une fois admise, il fallait étudier les cas où les vélaires se rencontrent avec *u̯* : si Hoffmann s'était trompé de route en admettant que *qu̯* devenait π et *p*, il avait montré cependant l'intérêt qui s'attachait à cette question (2).

Ce que devient le groupe *qu̯* (*kv* de Hoffmann), O. Wiedemann l'établit pour un mot qui avait embarrassé depuis longtemps les étymologistes (3). On a souvent rapproché le lit. *kvâpas*, souffle, du lat. *vapor*, gr. καπνός. Si le mot commence par une labio-vélaire, pourquoi n'a-t-on pas **quapor* et *πάπνός ? Pourquoi, d'autre part, la gutturale lithuanienne est-elle suivie d'une labialisation tout à fait anormale?

---

(1) Hoffmann a encore repris et défendu sa théorie dans ses *Griech. Dial.*, II, p. 493 et suiv.

(2) Je n'ai pas pu déterminer si Wiedemann et J. Schmidt se sont servis de l'article de Hoffmann.

(3) O. Wiedemann. *I. F.*, I, p. 255 et suiv. (1891); cf., sur *kvâpas*, Fick, *Sprachcinh.*, p. 20.

Ces difficultés s'aplanissent si l'on admet que le *v* lithuanien est un *u* consonne, précédé d'un *k* : l'*u* apparaît comme voyelle dans lit. *kupŭti*, respirer avec peine, sk. *kúpyate*, s'irriter, lat. *cupiō* (degré réduit d'une racine *qu̯ap-* : *qup-*). Le groupe initial *qu̯* donne très régulièrement dans toutes les langues des résultats différents de ceux de q^u (lat. *v*, gr. κ, lit. *kv*). Presque en même temps que Wiedemann, J. Schmidt arrivait à faire, plus sommairement il est vrai, la même démonstration (1).

§ 3. Adversaires de Bezzenberger.

M. Meillet a fait subir à la théorie des gutturales, tant à celle de Fick qu'à celle de Bezzenberger, une critique pénétrante qui est bien ce qu'on a opposé de plus sérieux et de mieux documenté au système des trois séries primitives (2). M. Meillet croit que l'hypothèse de la série vélaire n'est pas nécessaire, des lois de détail suffisant à expliquer l'origine de toutes les gutturales dont se compose cette série. Ainsi, la délabialisation est particulièrement fréquente dans certains cas, après *u* et devant *r*. « S'il était possible de trouver quelques faits analogues, de grouper ceux déjà découverts, et d'expliquer ainsi tous les cas ou la majorité d'entre eux, l'hypothèse de Bezzenberger serait rendue inutile » (*art. cit.*, p. 278). Suit l'énumération de quelques lois de délabialisation : en grec, devant *y* (= *i̯*) et dans les redoublements (γάργαρα) ; en germanique, en latin, en celtique d'après les règles connues (devant *u*, devant consonne, etc.). Si l'on

(1) *K. Z.*, XXXII, p. 405 et suiv. (1892).

(2) *Mém.*, VIII, p. 277 et suiv. (1893). — M. Meillet s'efforce d'établir contre Fick et Bezzenberger, que les palatales indo-européennes n'étaient primitivement pas des spirantes. C'est là une question qu'on peut qualifier d'insoluble.

écarte en outre les mots du langage enfantin, les onomatopées (1), les mots déformés par l'analogie et les étymologies fausses ou trop incertaines, « les listes du traitement αβ' [vélaires pures] deviennent singulièrement courtes » (p. 283). D'autre part, la labio-vélaire étant à l'origine *kw*, comme l'admet M. Meillet, l'élément *w* disparait nécessairement devant les consonnes (des groupes comme πτ, πέμπτος etc. sont dus à l'analogie) : autant de cas qui échappent à la deuxième série de Bezzenberger. Enfin, un certain nombre de palatales primitives ne sont pas assibilées : en sanscrit le groupe sk_1 (= *sk̂*) reste explosif, k_1 (*k̂*) subsiste devant *r* dans v. sl. *svekrъ* = sk. *çváçura-*. Ces exemples encore une fois n'appartiennent pas à la série vélaire. Bref, une foule d'hypothèses de détail, aussi ingénieuses qu'érudites, battent en brèche la théorie nouvelle et montrent qu'il est possible de revenir à l'ancienne distinction de k_1 et k_2.

M. Meillet est le dernier partisan du système de Fick : il répond à Bezzenberger en proposant purement et simplement de revenir en arrière. Si fortes que soient les objections présentées, si bien fondés que paraissent plusieurs des reproches adressés à Bezzenberger, M. Meillet n'est parvenu ni à donner une formule nouvelle, ni à rendre acceptable l'ancienne. Il suffit de parcourir son travail pour se rendre compte du nombre considérable d'anomalies que suppose l'existence de deux séries. De plus, « beaucoup des hypothèses faites ci-dessus restent douteuses, et il n'y a guère d'espoir qu'elles puissent jamais être toutes démontrées avec

(1) Les onomatopées et le langage enfantin ne sont qu'une très petite partie du langage : il faut en distinguer nettement les mots qui, primitivement onomatopées ou bégayements de nourrice, ont fini par prendre place dans la langue générale (babil, babiller, coucou = horloge, etc.). La remarque de Meillet n'a donc qu'une faible portée.

rigueur » (p. 303). Devant cette insuffisance manifeste du système des deux séries, est-il permis de dire que « l'hypothèse de Bezzenberger semblera peut-être un moyen trop facile d'éviter l'étude de phénomènes à la vérité complexes et obscurs, en supprimant d'un coup toutes les difficultés » (ibid.) ? L'hypothèse de Bezzenberger, en supprimant toutes les irrégularités de la série k_2 de Meillet, rend compte de faits très nombreux, mais ce n'est pas pour éviter l'étude de phénomènes compliqués que nous nous y rallions : dans les langues où les lois de délabialisation sont nombreuses (en germanique par exemple), elle nous invite à recourir au témoignage des langues et du groupe oriental et du groupe occidental, chaque fois qu'il s'agit de déterminer la série à laquelle appartient une gutturale. Et enfin, il n'est plus vrai de dire qu' « en supposant les deux séries k_1 et k_2 on ne faisait que reporter à une date plus ancienne une dualité historiquement attestée dans toutes les langues de la famille : en en ajoutant une troisième, on suppose une richesse qui ne se retrouve dans aucune » (p. 278). Les travaux de Wiedemann ont montré les trois séries distinctes en latin et en grec devant *u̯*, et H. Pedersen a affirmé que l'albanais, mieux que tout autre langue, reproduit, dans certains cas, la « richesse » primitive.

Ainsi que Meillet, et avant lui, Christian Bartholomae proteste contre l'exposé de la théorie des gutturales de Bezzenberger (1). On n'aura une idée exacte des faits qu'à la condition de rayer des listes toutes les étymologies fausses ou peu sûres et d'y ajouter toutes celles que la doctrine nouvelle ne peut expliquer (Bechtel n'en cite qu'un très petit nombre sous la rubrique *Unerklärte Entsprechungen*) (2).

---

(1) *I. F.*, II, p. 264-266.
(2) Bechtel, *Hauptprobleme*, p. 372 et suiv.

Bartholomae fait observer en outre que, s'il est nécessaire de recourir avec Bechtel à de multiples échanges de formes entre les dialectes grecs, on est tout aussi fondé à admettre un processus analogue dès l'origine : et, dans cette hypothèse, on peut se passer de la troisième série et des difficultés nouvelles qu'elle suscite. Cette dernière considération, qu'on retrouve, sans nouveaux développements, dans d'autres ouvrages de Bartholomae (1), donne une grande importance aux quelques pages qu'il a consacrées au problème des gutturales. Tous les adversaires de Bezzenberger auront recours désormais à un seul et même procédé à peine modifié dans l'exposition : l'explication par les différences dialectales de la langue-mère.

W. Foy a changé fréquemment d'avis sur les gutturales. Partisan primitivement des trois séries (*K. Z.*, XXXIV, p. 245 n. 2), il s'attacha plus tard à démontrer qu'il n'y en a que deux. A la suite de Bartholomae, il admit un mélange de peuples formant le groupe oriental : dans ce rameau, *ç* et *k* représentent la série *k* unique de l'occident, série primitivement composée de spirantes *x*, *xh*, *ʒ*, *ʒh* (*K. Z.*, XXXV, p. 15 et suiv.). Enfin, en dernier lieu, Foy a manifesté ses sympathies pour les théories de Hirt (*I. F. Anz.*, X, p. 4 n., *K. Z.*, XXXVII, p. 525, n. 1). Un point important mérite d'être signalé : il s'efforce de réduire à néant la distinction entre *q* et *k* que Brugmann, après Wiedemann, croit retrouver en grec devant *u̯* (*K. Z.*, XXXV, p. 15 ; cf. *Grundr.*, I², p. 569 etc., plus haut p. 26), et fait observer que le κ de καπνός peut remonter à *qᵘu̯* aussi bien qu'à *qu̯* (*I. F. Anz.*, X, p. 3, n. 1). Il en conclut qu'il n'y a pas trois séries, reconnaissables en grec devant *u̯*. La remarque est juste (2) ;

(1) *Grundriss der iranischen Philologie*, I, p. 5, 22 etc.

(2) Cf. une observation semblable de H. Pedersen (*K. Z.*, XXXVI, p. 306).

mais il ne faut pas oublier que l'hypothèse de $q^{u}\underset{\cup}{u}$ est artificielle. Nous ne savons pas si le groupe $q^{u} + \underset{\cup}{u}$ s'est jamais rencontré dans une forme historique : à peine pouvons-nous constater $q^{u} + u$ dans quelques exemples. Foy croit (*art. cit.*, p. 3, n. 1) que toute la théorie des trois séries repose sur l'interprétation de ἵππος et de καπνός. Cette interprétation confirme sans doute l'hypothèse de Bezzenberger ; mais la vraie raison pour laquelle nous distinguons en grec un κ palatal et un κ vélaire, c'est l'impossibilité de réduire à une seule les deux équations : κ = sk. *ç* ; κ = sk. *k*. Quand bien même καπνός et tous les autres exemples de $q\underset{\cup}{u}$ devraient être ramenés à $q^{u}\underset{\cup}{u}$, cette difficulté demeurerait entière.

Une théorie nouvelle à un autre point de vue a été proposée par Herman Hirt dans les *Beiträge* de Bezzenberger (1). Pour cet auteur, les deux séries que nous appelons palatale et vélaire remontent à une seule série primitive d'une époque plus ancienne de la langue indo-européenne. Les phonèmes de cet ordre se laissent diversement influencer par les voyelles avec lesquelles ils entrent en contact : on aurait eu *ka* et *ko*, mais *k'e* et *k'i* ; plus tard, par suite d'actions d'analogie nombreuses, semblables à celles qui font apparaître en sanscrit *c* devant *u* et devant les consonnes, on aurait abouti dans les *satəm-Sprachen* (arique, arménien, albanais, letto-slave) à la division tripartite des gutturales, tandis que dans les *centum-Sprachen* (grec, italique, celtique, germanique), il n'y aurait jamais eu que deux séries (2). Cette hypothèse

(1) *B. B.*, XXIV, p. 218-291 (1899). L'idée première de la conception de Hirt se trouve déjà, énoncée très sommairement, chez H. Pedersen (*B. B.*, XIX, p. 302), qui croit expliquer ainsi les alternances du type v. sl. *svekro-* = lit. *szeszùras*. Pedersen semble d'ailleurs avoir renoncé à cette explication (cf. *K. Z.*, XXXVI, p. 277 et suiv.).

(2) Hirt désigne, après von Bradke (cf. *B. B.*, XXIV, p. 219), par *satəm-Sprachen* le groupe de langues où les palatales sont des

n'est pas démontrée : elle est même indémontrable (*art. cit.*, p. 227). Hirt s'efforce d'en établir la vraisemblance en retrouvant dans toutes les racines qui commencent par une palatale un *e* ou un *i* qui justifie la présence de cette palatale. Ceci nous ramène aux questions ardues de la forme primitive des racines. L'auteur de l' « *Indogermanische Ablaut* » se sent à l'aise sur ce terrain : mais tout le monde ne sera pas disposé à l'y suivre avec la même confiance, et l'on se demandera si l'arbitraire ne joue pas un rôle important dans la démonstration. Ainsi le sk. *çvetá-*, blanc, et les mots analogues doivent leur *ç* à une base *k'euit-*, où l'*e* explique la palatalisation du *k* : seulement l'auteur n'a-t-il pas attribué un *e* à la racine uniquement pour les besoins de la cause ? Au reste, Holger Pedersen s'est chargé de présenter une réfutation en forme de la thèse de Hirt, et, pour montrer les points faibles du système, les arguments qu'il a employés peuvent suffire (1). Remarquons néanmoins que les conjectures historiques de Hirt font un tort considérable à sa théorie. D'une part, dans les *satəm-Sprachen*, il admet trois séries à une certaine époque ; de l'autre, les *centum-Sprachen* gardent encore, semble-t-il, des vestiges de la division en trois séries (ἵππος, καπνός). Nous sommes ainsi ramenés au système de Bezzenberger, dont Hirt reconnaît au fond l'exactitude (p. 219).

Parmi les partisans de l'explication par le mélange des

---

spirantes et où vélaires et labio-vélaires se confondent en une série d'explosives ; par *centum-Sprachen*, celles où les vélaires et les palatales sont représentées par une même série d'explosives, mais se distinguent des labio-vélaires par l'absence de la labialisation. — Au moment où Hirt formulait sa théorie, on pouvait encore admettre une séparation aussi tranchée entre les deux groupes : voir plus bas les travaux de Pedersen qui semblent renverser la théorie de deux dialectes indo-européens.

(1) *K. Z.*, XXXVI, p. 292 et suiv.

dialectes, il faut nommer E. Zupitza (1). Dans un article relatif aux racines où les palatales alternent avec des vélaires, il essaye d'établir qu'il y a eu entre les peuples du nord de l'Europe échange de formes en palatale assibilée et non assibilée. On sait que pour reconnaître avec certitude si une gutturale appartient à l'un ou à l'autre des deux ordres, il faut faire appel aux idiomes qui les distinguent nettement, c'est-à-dire aux langues ariques, arménienne, albanaise et letto-slaves (*satəm-Sprachen*). Il arrive qu'un désaccord se produise entre les divers témoignages : on aura, par exemple, l'explosive *k* dans lit. *smakrà*, menton, alb. *mjekrɛ*, m. s., mais *ç* dans sk. *çmáçru-*, barbe ; v. sl. *svekrъ*, beau-père, mais lit. *szeszùras*, sk. *çváçura-*, m. s. Or, d'après Zupitza, dans les équations de ce genre, le rameau européen (letto-slave, albanais) a presque toujours l'explosive, les groupes arique et arménien ont régulièrement la spirante. On peut donc expliquer assez simplement la prédominance des explosives dans le rameau occidental des *satəm-Sprachen* par des emprunts aux langues voisines, germaniques ou autres, dans lesquelles *k*, *g* etc. étaient de règle. Cette hypothèse ne manque pas d'une certaine vraisemblance. Zupitza réduit notablement la difficulté en montrant qu'elle se limite aux langues de l'Europe orientale. Les alternances de *ç* (*s*) et de *k* sont peu nombreuses en arique ; l'albanais et l'arménien, qui ne jouent jamais qu'un rôle secondaire, fournissent

(1) E. Zupitza, *K. Z.*, XXXVII, p. 398 et suiv. — Zupitza est l'auteur d'une étude très complète sur les gutturales germaniques (*Die germanischen Gutturale*. Berlin, 1896) qui défend, en même temps qu'une thèse contestable sur la labialisation devant *a*, les trois séries primitives de la langue indo-européenne. Il ne peut donc être compté parmi les adversaires de Bezzenberger que pour autant qu'il admet le principe des mélanges proethniques de dialectes, principe qui nous semble ébranler le fondement même de la classification en trois séries.

également très peu de matériaux. Le problème posé se ramène donc au point suivant : D'où provient l'excédant anormal d'explosives des langues letto-slaves ? Une étude poussée avec méthode devra chercher d'abord dans ces langues elles-mêmes la réponse à la question. Peut-être ne s'est-on pas assez préoccupé de rechercher en détail les lois des gutturales letto-slaves ; nous ignorons jusqu'à quel point des dissimilations (**svesrъ* > *svekrъ*), des emprunts à l'époque historique (lit. *pekus* < got. *faihu*), des lois encore inconnues du vieux slave et du lithuanien peuvent nous donner l'illusion d'un désaccord entre les langues du dialecte oriental de l'indo-européen. Enfin l'hypothèse de mélanges dialectaux dans la langue-mère prête le flanc à de graves objections.

A s'en tenir au point de vue purement systématique, on devra renoncer, dans la plupart des cas, à faire intervenir dans l'explication les emprunts préhistoriques, facteur irrationnel sans utilité pour la reconstruction de ce langage purement théorique que nous appelons la langue indo-européenne. Au point de vue historique, une hypothèse de cette espèce ne sera jamais qu'une possibilité entre mille, vu que, pour le plus grand nombre des peuples indo-européens, nous ignorons les rapports qu'ils eurent entre eux, les conditions dans lesquelles ils purent se faire des emprunts, en un mot toute leur histoire primitive ; quant aux emprunts de formes et aux lois phonétiques qu'on place hardiment à l'*époque indo-européenne*, elles sont par leur objet même en dehors du domaine des études historiques ou linguistiques. Ces considérations expliquent suffisamment notre répugnance à suivre les adversaires de Bezzenberger. Hirt reconnaît lui-même que la triple division des gutturales est parfaitement justifiée (1) ; en supposant entre les divers dialectes indo-européens des

(1) Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 219.

échanges de mots dès l'époque proethnique, Bartholomae et Foy ne font qu'expliquer le connu par l'inconnu, au rebours de toute saine méthode. Entre leurs hypothèses et celle de Bezzenberger le choix ne peut être douteux : c'est à la théorie des trois ordres de gutturales que nous devons nous rallier.

§ 4. Développements ultérieurs de la théorie des trois séries.

Bezzenberger et Bechtel à sa suite s'étaient efforcés de rendre compte de toutes les difficultés de la doctrine des gutturales en partant de la division de ces phonèmes en trois ordres distincts, mais ils n'étaient pas parvenus à fournir partout des explications satisfaisantes. Que fallait-il penser du dentalisme grec ? Brugmann en 1886, dans le *Grundriss*, avait soutenu contre J. Schmidt que le phénomène n'affectait que les vélaires labialisées et non toutes les vélaires, comme le fait la palatalisation arique : celle-ci se serait produite indépendamment de tout rapport avec le dentalisme (cf. plus haut, p. 19 et 21). Mais, disait Bechtel (*Hauptpr.*, p. 365), si q^u se palatalisait en τ devant ε et ι, comment *q*, dépourvu de l'élément labial, pouvait-il échapper à la même transformation ? C. Buck s'occupa de résoudre cette difficulté (1). Le raisonnement est au fond le même que celui de Brugmann contre J. Schmidt en 1886. Buck repousse avec raison les quelques étymologies dont Bechtel se prévaut pour affirmer qu'il y a en grec des vélaires pures palatalisées en τ (αἰτέω, cf. προΐκτης = got. *aihtron*, demander, etc., *Hauptprobl.*, p. 359). Il montre qu'aucun argument à priori ne peut infirmer le témoignage de formes comme κέλης, κέλευθος, etc., dont le κ n'a subi aucune dentalisation, et que l'analogie purement phonique

(1) C. Buck, *I. F.*, IV, p. 152-158.

de Bechtel (cf. plus haut, p. 25) ne suffit pas à expliquer la foule des exceptions. Enfin, il prouve que l'élément *u̯* de la labio-vélaire, loin d'être un obstacle au dentalisme, est une condition essentielle de la production de ce phénomène (*art. cit.*, p. 155). La même question est résolue dans ce sens et au moyen d'arguments identiques par Brugmann, dans un mémoire sur l'histoire des labio-vélaires en grec (1).

Brugmann examine la plupart des difficultés relatives aux gutturales grecques. 1) Pourquoi le dentalisme des labio-vélaires n'est-il pas général ? Pourquoi a-t-on des labiales devant ι dans βίος, βία etc. ? Pour Joh. Schmidt, dans βίος, βία etc., le β est dû à l'analogie d'une forme *βοιο-, d'ailleurs inconnue, la forme régulière étant *δίος (2). Osthoff ne partageait pas cette manière de voir (3) : jusqu'en 1893, il enseignait que δ était de règle devant ε mais non devant ι (4). D'après Brugmann, l'*i* de ces mots aurait eu une valeur particulière, semi-consonantique, laquelle eût préservé β du dentalisme (5). On pourrait invoquer en faveur de l'inégalité de traitement des labio-vélaires devant ε et ι défendue par Osthoff l'inégalité analogue que ce savant est parvenu à

---

(1) *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1895, p. 32-56 ; cf. *Grundr.*, I², p. 544.

(2) *K. Z.*, XXV, p. 159.

(3) *Morph. Unters*, IV, p. 173, n. 1.

(4) Cf. E. Boisacq, *Notes sur l'enseignement de la grammaire comparée à Paris et à Heidelberg* dans *Revue de l'Instruction publique en Belgique*, XXXVII. p. 270.

(5) L'ι semi-consonnantique est attesté en grec (ainsi Αἰγυπτ*j*η, δ 229, πόλ*j*ος, B 811, etc., cf. G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 219), mais non pas pour la racine de βίος, βία etc. sauf dans la leçon βώσομαι (= β*j*ώσομαι) chez Apoll. Rh., I, 685. La preuve que dans ces mots et dans les autres exemples de Brugmann l'ι eût à l'époque antédialectale une valeur *j* est encore à faire. L'explication manque donc d'une base solide, comme Brugmann semble l'avoir reconnu lui-même ; il ne donne plus son hypothèse que comme une opinion personnelle dans la *Gr. Gr.*³, p. 114, au lieu d'en faire une loi définitive, comme dans le *Grundr.*, I², p. 591 et 592.

rendre vraisemblable pour les langues celtiques : le proto-celtique aurait rendu i.-e. g^{u} par *b*, mais $g^{u}h$ par *g* (*I. F.*, IV, p. 264 et suiv.).

2) Brugmann étudie en second lieu les pronoms relatifs et interrogatifs à initiale κ (ion. κότερος, thess. κὶς), et paraît admettre que les formes en κ se distinguent de celles en π par l'accent primitif, les premières étant originairement enclitiques. Cette opinion est défendue par Bechtel (*Hauptpr.*, p. 354), et F. Solmsen (*K. Z.*, XXXIII, p. 298) s'y montre assez favorable : pour tous ces auteurs, la difficulté ne gît pas dans une question de dialecte, mais remonte à l'époque antédialectale ; ils mettent sur le même rang que κὶς et κότερος l'adverbe πολλάκις et le pandorien κά. Brugmann explique comment la conjonction τὲ a pu ne pas devenir *κε tout en étant enclitique.

3) C'est aussi une influence d'accent qui fait apparaître τ devant ε et ι dans les dialectes éoliens où π est de règle devant ces deux voyelles (1). Ces dernières affirmations, ainsi que les explications données pour le ϙ et le ζ arcadiens, ne sont formulées, on le conçoit, qu'avec les plus expresses réserves. Nous aurons l'occasion d'examiner plus bas jusqu'à quel point toutes ces difficultés sont résolues.

Un savant qu'on avait cru d'abord hostile à la division des gutturales en trois séries, H. Pedersen, vient d'apporter à cette hypothèse une confirmation nouvelle en établissant que, contrairement à l'opinion commune, la langue albanaise dis-

(1) F. Solmsen (*K. Z.*, XXXIV, p. 536 et suiv.) apporte par de nouveaux exemples une confirmation à l'opinion qui fait de β, π, φ, les représentants réguliers des labio-vélaires devant ε et ι dans les dialectes éoliens. Il admet, avec Bechtel, que, pour certains mots, la forme éolienne en labiale a été popularisée par l'épopée. Mais il montre que le dialecte sud-achéen (arcado-chypriote) ne doit pas être réuni aux dialectes éoliens pour le traitement des labio-vélaires.

tingue nettement les vélaires et les labio-vélaires (1). Dans cette langue, comme dans la plupart des langues du groupe oriental (*satəm-Sprachen*), desquelles on la rapprochait, *k* et *g* répondent dans la majorité des cas à *q* et à *q*ᵘ, à *g* et à *g*ᵘ (alb. *kopštε* = κῆπος, *pjek* = πέπτω, etc.). D'après Pedersen, la distinction de *q* et de *q*ᵘ se maintient devant *i* et *e* indo-européens : précédant ces deux voyelles, les labio-vélaires apparaissent comme *s* et *z*, tandis que les vélaires demeurent sous la forme *k* et *g* (p. 305). Ainsi l'alb. *pesε*, cinq, gr. πέντε ; alb. *sü*, œil, lit. *akìs*, m. s., v. sl. *oči*, yeux ; alb. *zjarm*, chaleur, sk. *gharmá-*, m. s., exemples qu'on n'avait su expliquer jusqu'ici, appartiennent à la série labio-vélaire ; alb. *helk'*, tirer, gr. ἕλκω ; *kohε*, temps, sl. *časъ*, m. s., etc., à la série vélaire. Si la loi nouvelle est aussi indiscutable que le prétend son auteur, elle entraînerait l'adoption pour ainsi dire définitive du système de Bezzenberger, en renforçant la preuve que l'on tirait de la distinction de *q*ᵘ et de *q* devant *u̯* en latin et en grec. Plusieurs auteurs, dont Pedersen (cf. p. 306), hésitent encore à reconnaître ces derniers résultats. D'un autre côté, le parallélisme complet que l'on admettait entre les *satəm-Sprachen* et les *centum-Sprachen* (ici confusion des vélaires et des labio-vélaires, là confusion des vélaires et des palatales), se trouvant rompu, la fameuse distinction de deux dialectes indo-européens ne répondrait plus exactement à nos connaissances.

§ 5. Conclusion.

Les progrès des théories que nous avons exposées ont réuni d'abord en deux, puis en trois groupes les gutturales indo-européennes. On constata que les sifflantes ario-slaves et les

(1) *K. Z.*, XXXVI, p. 277-340. *Die Gutturale im Albanesischen*

gutturales explosives des mêmes langues étaient des phonèmes irréductibles entre eux ; on remarqua d'autre part une incompatibilité analogue, dans les langues de l'ouest, entre les gutturales labialisées et les gutturales non labialisées. Fick établit son système de deux séries indo-européennes en montrant que les explosives ariques correspondaient en général aux gutturales labialisées, les sifflantes aux phonèmes purement gutturaux. Mais l'accord n'était pas parfait : ce fut en vain que l'on essaya de faire coïncider complètement la division européenne en phonèmes labialisés et non labialisés avec la distinction orientale des explosives et des spirantes : il fallut mettre à part les gutturales qui, n'étant jamais sifflantes en Asie, n'étaient cependant pas labialisées en Europe, pour en faire une troisième série intermédiaire entre les deux variétés extrêmes. En proposant ce classement nouveau, fondé sur le seul calcul, et auquel, croyait-on, ne répondait aucune différenciation historiquement attestée, Bezzenberger semblait ne formuler qu'une hypothèse téméraire de plus. Nous savons aujourd'hui que la troisième série postulée théoriquement en 1890 s'appuye sur une réalité objective : nous en reconnaissons les traces et dans le rameau européen occidental (grec, latin), et dans le rameau oriental (albanais) des langues indo-européennes. Il faut d'autre part repousser au nom de la méthode toutes les hypothèses prétendument historiques qui ne reposent pas immédiatement sur l'observation des faits. C'est donc au système des trois séries primitives qu'iront nos préférences : seule la division en trois espèces de gutturales permet un classement complet, seule elle répond aux multiples aspects des gutturales dans les diverses langues par une « richesse » originaire de nature à les expliquer tous.

DEUXIÈME PARTIE.

Examen de quelques points spéciaux de la théorie des gutturales.

CHAPITRE PREMIER.

La délabialisation des labio-vélaires en grec.

§ 1. Labio-vélaires avant et après υ.

Dans la théorie des gutturales de Fick, tout *k* commun aux langues européennes et aux langues asiatiques dérivait nécessairement d'un *k* labialisé plus ancien. Quant aux lois du dédoublement de k^w en *kw* et en *k*, Fick laissait à d'autres le soin de les trouver. De nombreuses recherches furent entreprises dans cette direction. On reconnut assez facilement les lois de la délabialisation en latin et en germanique ; pour le grec, on put à peine en découvrir quelques traces. Brugmann se demanda si l'*u* qui précède la gutturale dans *rauk*^{a}-, *jaug*^{a}- (nous dirions aujourd'hui *leuq*-, *jeug*-, cf. λευκός, ζυγόν), n'est pas cause de l'absence complète de labialisation qui caractérise ces racines (1). Avant lui, M. F. de Saussure avait

---

(1) *K. Z.*, XXV, p. 307, n. 1 (1880).

cru remarquer que « les langues classiques évitent, devant *a*, de labialiser la gutturale vélaire, au moins la ténue » (1). En 1886, ce dernier savant reprit l'observation de Brugmann pour expliquer par l'influence de l'*u* qui précède la vélaire l'alternance de κ et de π dans βουκόλος d'une part, αἰπόλος, ἱππόπολος etc. d'autre part ; il affirma, catégoriquement cette fois, qu'il n'y a pas de labialisation après *u* en européen (2). La loi fut admise par Brugmann dans son *Grundriss* (I[1], p. 316, 319, 320) pour le grec, et étendue aux cas où l'*u* suit la gutturale (*ll. cc.*).

Lorsqu'en 1890, Bezzenberger eût reconnu une série vélaire dépourvue de labialisation, on cessa de considérer l'absence de l'élément labial comme une anomalie ; personne ne croit plus que l'*a* soit, en grec et en latin, un facteur de délabialisation : Bechtel a montré (*Hauptprobl.*, p. 353-355) qu'au point de vue actuel cette hypothèse n'avait plus aucune vraisemblance ; mais il maintient, malgré les difficultés sérieuses qu'elle soulève, la loi de M. de Saussure relative à l'*u* avec les modifications de Brugmann (p. 353) : si bien qu'aujourd'hui la plupart des partisans de Bezzenberger croient à l'influence délabialisatrice de l'*u* (3). On n'a d'ailleurs fait sur le problème de la délabialisation aucune recherche nouvelle ; la question est restée au point où elle en était en 1886.

Nous nous proposons de reprendre, après Brugmann et F. de Saussure, l'examen des transformations des labiovélaires q^u, q^uh, g^u, g^uh dans le voisinage d'*u*. D'après le *Grundriss* (I[2], p. 595), l'*u* qui précède ou qui suit une labiovélaire peut n'être pas un *u* indo-européen ; c'est, dans

(1) *Mém. sur le syst. prim. des voy.*, p. 119, n. 2.
(2) *Mém.*, VI, p. 161.
(3) G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 262, 268, 276 ; Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 595, *Gr. Gr.*[3], p. 116.

certains cas, un phonème d'origine proto-hellénique, produit par le voisinage de la labio-vélaire. Nous avons donc à tenir compte de quatre possibilités :

1. Labio-vélaires suivies d'un *u* indo-européen ;
2. Labio-vélaires suivies d'un *u* hellénique ;
3. Labio-vélaires précédées d'un *u* indo-européen ;
4. Labio-vélaires précédées d'un *u* hellénique.

Nous examinons en détail chacune de ces catégories.

1. Labio-vélaires suivies d'un *u* indo-européen.

Parmi les exemples de délabialisation de labio-vélaires devant un *u* primitif un grand nombre reposent sur des étymologies douteuses.

1) γύης, bois de charrue, lat. *būris*, *būra*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 268, Prellwitz, *E. W.*, p. 64.

Le *b* du latin ne correspond pas exactement au γ grec, le latin ayant *v* pour g^{u} à l'initiale ; en supposant *būris* emprunté à un autre dialecte italique, on ne fait qu'augmenter la difficulté : $g^{u}\bar{u}$ devient-il *bū* en osque ou en ombrien ? Nous ne le savons pas. De plus, nous ignorons si *ū* dans *būris* est un *ū* i.-e., ou bien un *oi* italique. — Si l'on rattache γύης au sens général de « courbure » que nous retrouvons dans γῦρός, rond, γῦρος, rondeur, γυῖον, membre, etc., la racine est palatale (arm. *ćrem*, tordre, Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 457).

2) γογγύζω, murmurer, est rapproché par G. Meyer (*Gr. Gr.*[3], p. 268) de βοή, cri (racine $g^{u}u$-, $g^{u}ou$-). Curtius (*Grundz.*[5], p. 179) donne comme équivalent sk. *guñjati*, murmurer, ce qui est au moins aussi vraisemblable au point de vue sémantique.

3) ἐγγύη, gage, lat. *voveō*, vouer.

Fick[4], I, p. 407, 408.

Voveō appartient plutôt à εὔχομαι, prier (racine *euegʷh*-,

av. *aojaiti*, parler, sk. *vāghát-*, sacrificateur) (Hirt, *Ablaut*, p. 133, Brugmann, *K. Gr.*, p. 171).

4) ὄκκον ·ὀφθαλμόν Hés., d'après Brugmann (*Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1897, p. 33), est pour **oqᵘ̯o-* : mais la racine **oqᵘ-*, comme le reconnaît Brugmann (p. 33), n'est suivie d'un *u* dans aucune autre forme connue ; de plus, à côté de *oqᵘ-* (labio-vélaire), il existe une racine *ok̑-* (palatale) dans le béotien ὄκταλλος, sk. *ákṣi*, etc. On ne peut donc pas affirmer avec certitude que κ soit labio-vélaire.

5) πρέσβυς, ancien, crét. πρεῖσγυς (πρειγευτάς, πρεγγευτάς, etc.), béot. πρῖσγεῖες, peut être l'équivalent du sk. *puro-gavá-* chef (proprement chef du troupeau) (Brugmann, *Gr.*, *Gr.*³, p. 127). Cette étymologie est douteuse (Brugmann, *l. c.*) : nous ne savons pas si le rôle prépondérant que joue la race bovine dans l'Inde védique remonte à l'époque indo-européenne ; l'alternance de β et de γ ne correspond pas à l'absence ou à la présence de l'υ mais se partage d'après les dialectes ; elle peut être due d'ailleurs à une dissimilation (*πρεσ̯ϝεϝες d'où *πρεσ̯γε(F)ες, Schulze, *G. G. A*, 1896, p. 249) ; le sens et l'identité du préfixe *preis-* (dans une partie des formes) rapproche πρεῖσγυς du latin *prīscus* (arm. *erēc̣*, *eriçu*, ancien, prêtre, *Grundr.*, I², p. 510) qui semble ne pas contenir de labio-vélaire. Peut-être y a-t-il eu contamination de **preisk-*, **preizg-*, « ancien » avec **prez-gᵘu-*, « chef de troupeau », ce qui expliquerait pourquoi πρεισ- est toujours suivi de γ (excepté dans la seule forme thess. πρεισβ[εί]ας Coll. 345, 12) et πρεσ- suivi de β (1) (sur πρεσ-, cf. Brugmann, *I. F.*, XIII, p. 164).

6) σπάζει ·σκυζᾷ. Ἀχαιοί Hés.

7) σπάδακες ·κύνες id.

---

(1) πέργουν, forme laconienne (?) dans Hésychius (p. πρεσγυ ?) est trop douteux pour qu'on en tienne compte.

Les deux gloses s'expliquent l'une par l'autre, si l'on songe à *catuliŏ*. Brugmann rattache σπάζει à σκυζάω (*q*ᵘ = π devant *a* et κ devant υ), ce qui est au moins douteux, vu que l'on ignore l'origine et l'emploi du mot achéen. Σπάδακες étant à sa place alphabétique ne peut être corrigé en σπάλακες pour être rattaché à σκύλαξ (Brugmann lui-même constate, *Grundr.*, I², p. 595, n. 1., l'impossibilité de cette conjecture). De plus l'étymologie qui rapproche σκύλαξ du norw. *skvaldra*, aboyer sans cesse, lit. *skalìkas*, chien de chasse aboyant, tch. *skoliti*, japper, oublie que l'idée d'*aboyer* est absente du mot grec : celui-ci, de même que σκύμνος, lionceau, désigne un jeune animal en général. Si c'est aller trop loin que d'admettre avec E. Schwyzer, à qui nous empruntons cette explication (cf. *K. Z.*, XXXVII, p. 150, n. 1), que σκύλαξ et σκύμνος appartiennent à σκυζάω, il faut en retenir néanmoins que rien ne prouve qu'il y ait une labio-vélaire dans σκύλαξ (1).

8) A côté de σκῦτος, peau, cuir, on trouve dans le même sens σπάτος (Hés.). La racine est palatale, cf. sk. *chavî*, peau (Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 155, Hirt, *Abl.*, p. 106). Σκῦτος est le degré *sk̑u-*, σπάτος la forme *sk̑u̯a-* de la racine qui apparaît normale dans *chavî*. — Aucun rapport nécessaire avec sk. *skunāti*, recouvrir, lat. *scūtum*, *obscūrus* etc., que Hirt réunit sous la même base *skewā* (σκῦλον, peau écorchée, dépouille, semble plus près de σκύλλω que de σκῦτος). La racine de *sku-*, protéger, est représentée en grec par σκυδά· σκιά. Εὔκλος Hés. (= ags. *scúa*, ombre, Hoffmann, *Gr. Dial.*, I, p. 124).

Deux étymologies qu'on peut considérer comme certaines semblent donner raison à la loi de délabialisation :

---

(1) Σπεύδω que Schulze, *G. G. A.*, 1897, p. 910, n. 5, rattache au sk. *cud-*, lit. *skudrùs*, lequel paraît apparenté à σκύζομαι, est plutôt labial (Hübschmann, *Arm.-Gr.*, I, p. 501).

1) γύπη· κοίλωμα γῆς. θαλάμη, γωνια Hés., av. *gufrō*, profond, caché, v. sl. *župa*, contrée, territoire, v. isl. *kofe*, hutte, ags. *cofa*, chambre, sk. *gopā́-*, vacher, *gopāyáti*, protéger, garder.

Le sk. *gopāyáti* semble être un dénominatif de *gopā́-*, composé lui-même de *go-*, taureau, vache, et de *pā-*, protéger, garder ; γύπη représenterait une formation analogue, γυ étant la forme faible de βοῦς, *g*ᵘ̯ délabialisé devant υ. Mais, comme l'a fait remarquer Brugmann (*I. F.*, XI, p. 111, 112), rien en dehors du domaine arique ne nous permet de supposer dans *gup-*, γυπ- un composé primitif ; il est fort possible que le rapport de sens entre sk. *gopā* et *gopāyáti* soit un produit hystérogène de la fantaisie étymologique indienne : ce n'est pas le seul exemple de la racine *go-* empiétant sur un domaine qui lui est étranger.

2) ἐλαχύς, petit, chétif, sk. *laghú-*, léger, rapide, lat. *levis*, v. sl. *lьgъkъ*, lit. *lengvùs*, *leñgvas*, m. s. — ἐλαφρός, léger, rapide, ags. *lunȝre*, v. h. a. *lungar*, vif, rapide.

On aurait **(e)lṇg*ᵘ̯*ú-* = ἐλαχύς, délabialisé devant *u*, mais **(e)lṇg*ᵘ̯*hró-* = ἐλαφρός. — L'hypothèse d'une racine terminée en labio-vélaire se heurte à une grave difficulté, citée déjà par Uhlenbeck (*Ai. Et.*, p. 258). Il est impossible de séparer ἐλαχύς de ἔλεγχος, blâme, reproche, et de ἐλέγχω, couvrir de honte, convaincre (d'erreur). Le positif ἐλεγχύς, le superlatif ἐλέγχιστος (chez Homère), refaits sur *ἐλεγχίων (G. Meyer., *Gr. Gr.*³, p. 490) montrent la forme forte empiétant sur le domaine de la forme faible (ἐλεγχ- pour ἐλαχ-), mais non l'action inverse (ἐλάσσων est un des nombreux comparatifs de degré faible, cf. πάσσων, θάσσων, μάσσων etc., Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 209, et non une forme exceptionnelle comme ἐλεγχύς). Il est donc tout à fait improbable que le χ de ἐλέγχω, ἔλεγχος soit dû à ἐλαχύς. Dès lors on doit attendre *ἔλεμφος, *ἐλέμφω. Au contraire, si l'on fait abstraction de ἐλαφρός,

tout nous porte à croire que la racine est vélaire (Uhlenbeck, *l. c.*). Il y a là une contradiction qui disparaît dès que l'on regarde ἐλαχύς et ἐλαφρός comme appartenant à des racines différentes.

Entre ἐλαχύς, « petit » et ἐλαφρός, « léger », la nuance péjorative, l'idée de blâme exprimée très nettement dans ἔλεγχος forme une barrière distincte, qui défend de rapprocher les deux mots au point de vue du sens. Si nous considérons les autres langues, la séparation n'en est que plus tranchée : v. h. a. *lungar*, ags. *lunʒre*, équivalents phonétiques exacts de ἐλαφρός, signifient « vif, rapide » ; la même idée se trouve dans v. h. a. *lingan*, s'avancer, marcher rapidement, v. irl. *lingim*, « je saute », sk. *laṅghayati*, sauter, russ. *ljagátь*, primitivement sauter (Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 581 et suiv.). Ἐλαφρός lui-même signifie primitivement non pas « de peu de poids » mais εὐκίνητος, comme le rend très bien l'Etymologicum magnum, léger dans les mouvements, ἐλαφρότατος ποσσὶν κραιπνοῖσι (Ψ 749). Ce sens de sauter, bondir, domine si clairement dans toute la famille de mots à laquelle appartient ἐλαφρός que Hirt n'a pas hésité à séparer **elengh^w*, rapide de **elengh*, léger (*Abl.*, p. 122).

On distinguera donc :

a. *(e)lengh-*. ἐλαχύς, petit, sk. *laghú-*, léger, lat. *levis*, v. sl. *lьgъkъ*, lit. *lengvùs*, *leñgvas*, m. s., v. irl. *laigiu*, *lugu*, moindre, ἔλεγχος, reproche, ἐλέγχω, convaincre.

b. *(e)lengʷh-*. ἐλαφρός, v. h. a. *lungar*, ags. *lunʒre*, rapide, sk. *laṅghayati*, v. h. a. *lingan* (1), russ. *ljagátь*, v. irl. *lingim*, v. bret. *lammam*, sauter, kymr. *llam*, pas, bond.

---

(1) Le rapprochement de v. h. a. *gi-lingan*, réussir avec λαγχάνω (Zupitza, p. 179), et par suite de celui-ci avec la racine de ἐλαφρός ne s'impose nullement. *Gi-lingan* signifie « atteindre en marchant », l'idée de destin, de hasard qui est propre à λαγχάνω lui est absolument étrangère.

On peut s'étonner que ἐλαφρός et ἐλαχύς, si voisins pour le sens malgré la nuance qui les sépare, appartiennent à des racines diverses, et que sk. *laghú-* signifie aussi bien léger (a) que rapide (b). Cette dernière confusion n'est pas pour nous surprendre dans le domaine arique, les diverses séries guttorales s'y confondant plus d'une fois : sk. *mih-* = *miǵh-* et *migh-* (Kern *I. F.*, IV, p. 106 et suiv.), *gup-* est rapporté à *gopā́-* (cf. plus haut, p. 45, Brugmann *I. F.*, XI, p. 111), etc. (cf. Wackernagel, Ai. Gr. I, p. 254 et suiv.). Quant à ἐλαχύς, il se distingue de ἐλαφρός exactement comme l'angl. *slight*, « mince, de peu de prix », (got. *slaihts*, uni, plan), se sépare de *light*, léger, (got. *leihts*). Ces deux mots sont entièrement différents ; le hasard seul les a rapprochés pour le sens et pour la forme. Ni en anglais ni en grec, le sens défavorable de l'adjectif et surtout du verbe (ἐλέγχω, *to slight*) n'est primitif : de part et d'autre le sens secondaire a effacé le sens principal.

Dans les exemples que nous venons de passer en revue, il n'y a aucun cas certain de labio-vélaire suivie d'un *u* délabialisée d'après la loi de Brugmann ; pour les deux derniers, il n'y a pas de délabialisation, car les phonèmes en question sont des vélaires pures. On concluera donc que la loi proposée n'est pas établie par des faits. Nous allons plus loin : l'hypothèse de la délabialisation est positivement démentie par les étymologies suivantes, où β, π, φ demeurent devant un *u* indo-européen.

1) ἄρπυς, amour (Hés., correction de Hoffmann), got. *arhazna*, flèche, lat. *arcus*, arc, *arquitenens*, sagittaire, russ. *rakíta*, cytise.

Hoffmann, *Gr. D.*, II, p. 231, Fick[4], I, p. 355.

2) βῦζα, hibou, m. h. a. *kūtze*, m. s.

Zupitza, p. 81, Bechtel, *Hauptprobl.*, p. 353. — gr. βύας, lat. *būbo* ne semblent pas apparentés (l'arm. *bu*, *bueč*, m. s.,

est probablement emprunté au grec ; le *b* arménien ne peut en aucun cas représenter un *b* indo-européen).

3) βύρσα, peau, cuir, βερρόν· δασύ Hés., v. h. a. *chursina*, fourrure.

Prellw., p. 55, Fick[4], I, p. 411. La racine étant *g*ʷ*u̯ers-*, *g*ʷ*urs-*, on s'explique que β ne soit pas dentalisé devant ε, grâce à l'*u̯* intermédiaire.

4) κρωβύλος, touffe de cheveux, cf. sk. *çṛṅga-*, corne = κόρυμβος, sommet.

K. F. Johansson *K. Z.*, XXX, p. 348, n. 2 et 349, n. 2. — Le caractère labio-vélaire du β ressort de l'égalité κόρυμβος = *çṛṅga-* (1).

5) Crét. ὅπυι, où, syrac. πῦς = ποῖ, rhod. ὅπῦς (Coll. 1568, 2) = ὅποι, cypr. ὄπι de *ὄπυι, de quelle manière, sk. *kū́, kútra*, « ubi », av. *kuϑra*, gav. *kudā*, m. s., v. sl. *kъde*, m. s.

Joh. Schmidt, *K. Z.*, XXXII, p. 394 et suiv. ; Brugmann, *Grundr.*, I², p. 595.

6) Béot. πούλιμος, grande faim, de που- + λῖμός ; béot. που- = panhell. *πυ- et correspond au sk. *ku-*, péjoratif dans *ku-puruṣa-*, mauvais homme, *ku-putra-*, mauvais fils, etc.

W. Schulze, *K. Z.*, XXXIII, p. 243 et suiv.

7) ὀσφῦς, hanche, av. *asču-*, tibia, kymr. *asgwrn*, corn. *ascorn*, arm. *oskr*, os.

Fick, *B. B.*, XVI, p. 171. — D'après Pedersen (*Aspirationen i Irsk*, p. 20) ὀσφῦς est équivalent à v. irl. *odb*, « excroissance », kymr. *oddf*, bouton, bosse, φ étant labial.

8) πύτνα, montagne (?), πέτρα, pierre, v. isl. *hueđra*, géante, rocher, *hueđna*, rocher, lat. *tri-quetrus*, triangulaire.

Noreen, *Abriss*, p. 195, Johansson, *Beitr.*, p. 4 et 103. — De même que β devant ε dans βερρόν, π se justifie ici par la présence d'un *u̯*, **qʷu̯etrā*.

---

(1) Notons cependant κορυγγεῖν· κερατίζειν Hés.

9) σφυρόν, cheville, sk. *khula-*, *khúra-*, sabot (de cheval), lat. *scaurus*, « qui a une entorse ».

P. v. Bradke, *K. Z.*, XXXIV, p. 152 et suiv. — Pedersen (*Aspir.*, p. 20) rattache ce mot à v. irl. *odbrann*, talon, apparenté à *odb* et à ὀσφῦς.

La plupart de ces exemples sont incertains. Pour un seul (5), les formes en πυ- du pronom relatif, il est absolument sûr que π = *q*ʷ, et que υ = *u* i.-e. Les partisans de la loi de délabialisation (ainsi Brugmann, *Grundr.*, I², p. 595) expliquent π par l'analogie des formes en πο- etc. ; ils comparent le dor. πεῖ pour *τεῖ. Cette explication est sans doute admissible : observons néanmoins qu'elle est artificielle. Si *q*ʷ + *u* a donné *κυ-, *ὄκυς, avant d'arriver à πυ-, ὄπυς, c'est aux partisans de la délabialisation à établir la nécessité du stade *κυ- par des exemples parallèles. Nous croyons avoir montré que ces parallèles n'existent pas, tous les cas de délabialisation étant douteux ou faussement interprétés. La conclusion s'impose : l'*u* indo-européen n'est pas un facteur de délabialisation, par suite les formes πῦς, ὄπυς sont phonétiquement régulières. Jusqu'à preuve du contraire, nous considérerons π, β, φ comme représentants normaux, même devant *u*, des labio-vélaires indo-européennes *q*ʷ, *q*ʷ*h*, *g*ʷ, *g*ʷ*h*.

2. Labio-vélaires suivies d'un *u* hellénique.

Dans un petit nombre de cas, les groupes γυ, κυ du grec répondent à des labio-vélaires suivies d'une voyelle différente de l'*u* dans d'autres langues indo-européennes.

1) γυνή, femme, a pour équivalents sk. véd. *gnā*, épouse d'un dieu, v. irl. *ban-* = **bnas*, gén. *mnā*, femme, p.-ê. *βνᾱ dans μνά-ομαι, rechercher en mariage (i.-e. **gʷnā*) ; v. isl. *kona*, femme, véd. *ganā*, arm. *kanaik* (plur.), béot. βανά, m.

s. (*$g^{u}$$\underset{\smile}{u}^{u}\bar{a}$) ; sk. *jánī*, got. *qino*, v. irl. *ben*, v. sl. *žena*, pruss. *genna* (*g^{u}*enā*).

2) κύκλος, cercle, sk. *cakrá-*, roue, ags. *hweohl*, m. s. (*q^{u}*eq*^{u}*los*). Hirt ajoute lit. *kâklas*, cou, v. sl. *kolo*, roue, cercle (*Abl.*, p. 151).

On a proposé diverses explications de l'υ de ces deux mots, qui ne correspond phonétiquement à aucune des voyelles des formes parallèles. G. Meyer (*Gr. Gr.*[3], p. 114) considère l'υ comme un affaiblissement d'*o* ou d'*e*, mais sans justifier le processus de l'affaiblissement. Hirt (*Ablaut*, p. 15) sépare la voyelle de γυνή et de κύκλος de l'υ qui représente le degré réduit de ο dans νύξ, νύσσω, ὄνυξ, et la considère comme une vocalisation du *w* de g^{w} (p. 12). Il semble ici se rattacher à Brugmann qui admet que l'υ est dû dans certains cas au voisinage d'un « q^{u}-Laut » (*Grundr.*, I[2], p. 595). Mais il y a une confusion que Hirt n'a pas su éviter : **gwnā* (= γυνή) n'est pas avec g^{w}*nā* (= βανά) dans le rapport de θύρα à θαιρός, car le $\underset{\smile}{u}$ de g^{u} dans *g^{u}*enā* n'est pas un *u* consonne, ce n'est qu'un signe de labialisation dont nous ne pouvons déterminer exactement la valeur. Si **gwnā* avait existé dès la période commune comme forme apophonique de *g^{u}*enā*, nous retrouverions dans toutes les langues des traces de cet *u* vocalisé après une labio-vélaire : or, il n'y a nul exemple d'un type sk. **gunā* ou **kukra-*, ni de formations analogues dans d'autres idiomes. Il ne faut pas cependant rejeter entièrement l'hypothèse de Hirt ; il suffit, pour la rendre admissible, de reporter à une date moins reculée, à l'époque proto-hellénique par exemple, l'alternance apophonique supposée. Quelle qu'ait été la valeur primitive de g^{u} et de q^{u}, on admettra qu'avant de devenir β et π, les labio-vélaires ont dû, à un moment donné de leur évolution, être représentées par γF et par κF ; à l'i.-e. *g^{u}*enā* répondait le grec antédialectal *γFενᾱ, à *q^{u}*eq*^{u}*los* *κFεκFλος. Comparés aux formes historiques γυνά,

κύκλος, les types que nous venons de supposer se combinent avec elles en doublets apophoniques *γFενᾱ : γυνᾱ́, *κFεκFλος : κύκλος d'apparence entièrement identique aux couples indo-européens **su̯epnos* : **supnos* (sk. *svapna-*, gr. ὕπνος), **su̯eraks* : ***suraks* (lat. *sorex*, gr. ὕραξ). Dès lors, si *γFενᾱ, *κFεκFλος, ont existé, γυνᾱ́ et κύκλος en sont des formes réduites, dues, non à l'action mécanique de l'accent indo-européen, qui ne s'exerçait plus depuis des siècles, mais à un « ablaut secondaire » analogique de l'ablaut primitif. Vraisemblablement, l'époque proto-hellénique connaissait encore les doublets **h*Fεπνος : ὕπνος, **h*Fεραξ : ὕραξ, peut-être même coexistaient-ils dans un même paradigme ; sans parler du rapport δύω : *δFώδεκα, qu'on restitue avec certitude, d'autres alternances d'*u* voyelle avec *u* consonne se sont perpétuées jusqu'aux époques historiques (par exemple τύ : τFέ). Dans ces conditions, γυνᾱ́ et κύκλος nous apparaissent comme les résultats d'une analogie naturelle, presque nécessaire. Si les formes qui leur ont donné naissance ont disparu, c'est que *βενᾱ ou *δενᾱ a été supplanté par γυνᾱ́, qui rappelait, par son γ, la racine de γένος, γονή, que κύκλος a été préféré à *πεπλος ou *τεπλος, lequel, dans certains dialectes au moins, se confondait avec πέπλος, toile. Il n'y a pas ici de délabialisation proprement dite, il faudrait constater plutôt un cas curieux d'apophonie analogique.

On se tromperait en assimilant le cas de γυνή et de κύκλος aux autres exemples d'affaiblissement en υ. Brugmann a réuni un certain nombre de formes où υρ, υλ semble représenter le degré réduit des racines, et cette « teinte *u* » que prend la liquide sonante se retrouve ailleurs qu'en grec (*Grundr.*, I², p. 453 et suiv., *K. Gr.*, p. 123 et suiv.). On ne peut méconnaître, dans des cas bien définis, cet aspect particulier de la réduction des racines : mais le phénomène ne se produit avec quelque régularité que dans le cas des liquides et, en dehors

du voisinage d'une labio-vélaire, on trouverait difficilement des exemples parallèles à la réduction vocalique de γυνή et surtout de κύκλος.

C'est peut-être à l'influence de *ṛ*, *ḷ* « teintés d'*u* » qu'il faut attribuer l'absence de labialisation dans les cas suivants :

1) γῦρις, fleur de farine, got. *qairnus*, moulin, v. sl. *ьrьny*, lit. *gìrnos*, moulin à bras, v. irl. *brō*, *broon*, sk. *grāvā*, meule.

J. Schmidt, *K. Z.*, XXV, p. 133, Persson, *Stud.*, p. 124 ; Hirt, *Abl.*, p. 79, ajoute βαρύς, sk. *gurú-*, etc.

2) σκύλλω, écorcher, σκῦλον, dépouilles, σκύλος, peau écorchée, κοσκυλμάτια, rognures de cuir, lat. *quisquiliae*, rebut, lit. *skeliù*, fendre.

Brugmann, *Gr. Gr.*², p. 85, 70, Bersu, p. 161.

L'explication proposée pour l'υ de γυνή et de κύκλος serait à la rigueur admissible ici, mais on préferera sans doute se rallier à l'hypothèse plus simple qui fait de υρ, υλ des « liquides teintées d'*u* ». Il est peu probable que l'apophonie analogique que nous avons supposée se rencontre dans un nombre considérable d'exemples ; au point de vue méthodique, on n'hésitera pas, entre l'explication phonétique de υρ, υλ et l'explication par l'analogie, à choisir la première. Ajoutons que l'hypothèse de formes du degré *e* en grec est presque nécessaire pour **gᵘenā* et **qᵘeqᵘlos*, mais ne l'est nullement dans le cas de γῦρις et de σκύλλω.

En résumé, dans les exemples que nous venons d'étudier, l'absence de labialisation devant un *u* d'origine hellénique se justifie de deux manières : soit par l'analogie qui a créé, à côté des types indo-européens *γFενᾱ et *κFεκFλος, des doublets apophoniques en γ et en κ ; soit par l'influence des groupes υρ, υλ, dérivés eux-mêmes de sonantes « teintées d'*u* ». Celles-ci semblent exercer une véritable action délabialisatrice sur les labio-vélaires qui précèdent.

3. Labio-vélaires précédées d'un *u* indo-européen.

Parmi les exemples qui montrent *q*ᵘ, *g*ᵘ, *g*ᵘ*h* délabialisés après un *u* indo-européen, il faut noter d'abord des étymologies douteuses.

1) αὐχήν, cou, a pour correspondants ἀμφήν chez Théocrite (idylle éolienne) et αὐφήν, éolien d'après Jean d'Alexandrie : il est possible que cette dernière forme ait été inventée pour concilier les deux autres. Aucune étymologie sérieuse ne prouve qu'il y ait ici une labio-vélaire (l'ἅπαξ λ. got. *halsaggan* (Marc. IX, 42), qu'on compare à ἀμφήν, est dû à une correction).

2) βουκόλος que F. de Saussure (*Mém.*, VI, p. 161) opposait à αἰπόλος, ἱπποπόλος etc., et dans lequel il croyait retrouver un *q*ᵘ délabialisé par l'υ qui précède, contient d'après Osthoff (*I. F.*, IV, p. 281 et suiv.) un élément κολο- synonyme de πολο-, mais différent quant à la racine — cf. θεηκόλος, sans labialisation.

3) φεύγω, fuir, sk. *bhugná-*, courbé, lit. *baugùs*, craintif, got. *biugan*, courber, lat. *fugiō*, fuir. — Brugmann croit que le caractère labio-vélaire du γ est établi par les mots v. h. a. *būlla*, m. h. a. *biule*, tumeur, pustule (*Grundr.*, I², p. 596, *Gr. Gr.*³, p. 117). Le rapport sémantique est au moins douteux : d'autre part, il n'est pas sûr que le latin délabialise *gu* après *u*. — Hirt réunit (*Abl.*, p. 135) φεύγω et φέβομαι sous une base *bheweg*ᵘ, *bh*(*w*)*eg*ᵘ : la chute du *w* après *bh* dès la période commune est trop problématique pour que nous admettions cet ingénieux rapprochement, qui est d'ailleurs inutile.

4) ὑγιής, sain, serait composé de i.-e. *su* = sk. *su* et de *g*ᵘ*iu̯-*, racine qu'on retrouve dans βίος.

Zubatý, *K. Z.*, XXXI, p. 55, n. 1, F. de Saussure, *Mém.*, VII, p. 89.

La particule *su ne se rencontre pas dans d'autres mots grecs ; F. de Saussure propose d'ailleurs deux autres explications de l'υ, ce qui semble indiquer une foi médiocre dans la première hypothèse : il est possible qu'il y ait eu une dissimilation *su-gʷiu̯- : ὑγιF-, analogue à celle que Schulze admet pour *πρεσγFεFες (cf. plus haut, p. 43). Enfin, l'ancienne étymologie de Curtius (*Grundz.*[5], p. 187) reprise par Uhlenbeck (*Ai. Et.*, p. 281) reste toujours possible : ὑγιής serait identique à lat. *vigeō*, *vegeō*, être vigoureux, av. *vaz-*, renforcer, *vazyanṭ*, habile, *vāza-*, force, sk. *vāja-*, m. s., etc.

Deux cas de délabialisation peuvent être considérés comme certains.

1) ὑγρός, humide, v. isl. *vǫkua*, humidité, *vǫkr*, humide, lat. *ūvens*, *ūvidus*, humide, sk. *ukṣáti*, distiller.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 596, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 27.

2) εὔχομαι, prier, gav. *aogədā*, « il dit », sk. *vāghat-*, suppliant, lat. *voveō*, promettre par vœu.

Osthoff, *B. B.*, XXIV, p. 183, Hirt, *Abl.*, p. 133.

Les exemples de labialisation après *u* i.-e. sont rares et incertains.

1) ὕβρις, violence, sk. *ugrá-*. violent, av. *ugra-* m. s.

Bezzenberger, *B. B.*, II, p. 155, Fick, *ib.*, II, p. 188.

Osthoff, *I. F.*, IV, p. 280 n., explique ὕβρις comme étant dérivé de υδ-βρις, βρι- de la même racine que βριαρός. On peut aussi couper, comme le faisait Bugge (*B. B.*, XIV, p. 63), ὑ + βρις, ὑ étant la préposition chypriote ὑ (1) : mais, dans ce cas, il faut que β dans βριαρός ne soit pas labio-vélaire, et l'on devra séparer ce mot du sk. *jrayati*.

2) ὕψι, haut, ὑψηλός, élevé, cf. gaul. *Uxello-dunum*, v. irl. *uasal*, élevé.

---

(1) Bugge admet que l'ὑ cyp. vient de i.-e. *ud*, ce qui n'est pas démontré.

Fick. *B. B.*, II, p. 188.

Cette étymologie est combattue par Thurneysen (*K. Z.*, XXX, p. 492), Duvau (*Mém.*, VIII, p. 256 et suiv.), Meillet (*ibid.*, IX, p. 55), et il semble qu'elle doive être abandonnée.

Quoique le petit nombre d'exemples ne permette pas de formuler nettement une conclusion, on peut affirmer que les probabilités les plus grandes se trouvent du côté de la délabialisation. De plus, en admettant que les labio-vélaires perdent leur labialisation après un *u* indo-européen, nous pouvons, jusqu'à un certain point, rendre raison de la présence de gutturales dans les formes en κ du thessalien et de l'ionien κὶς, κότερος, etc., restées inexpliquées jusqu'ici.

4. Labio-vélaires délabialisées après un *u* d'origine grecque.

Beaucoup d'exemples incertains.

1) ἀπολύγματος· ἀπογύμνωσις. Κύπριοι Hés. -λύγμα pour *νύγμα par la dissimilation des deux nasales, sk. *nagná-*, nu ; le lat. *nūdus* (**no[g]ṷedos*), v. isl. *nøkkuedr*, v. h. a. *nackod*, *nahhod*, m. s., formés au moyen du suffixe *ṷedh-*, *udh-*, ne permettent pas de reconnaître si la racine est *nog*ᵘ- ou *nog-*. Λυμνός· γυμνός Hés. nous donne *νυμνός (μν- pour ϝν- = *gᵘn-*) = sk. *nagná-* (cf. Brugmann, *Grundr.*, I², p. 852, pour la dissimilation des nasales) ; mais il est possible que λυμνός soit une faute pour *λυγνός, le copiste ayant été influencé par γυμνός. Tout est douteux dans cet exemple.

2) θαλυκρός, chaud, θαλυσσόμενος· φλεγόμενος Hés., cf. θάλπος, chaleur. θαλύπτεσθαι, θαλύεσθαι seraient des formations analogiques.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 596, *Gr. Gr.*³, p. 116. — Pas de preuve que π et κ soient des labio-vélaires, ce peuvent être des « déterminatifs » différents de la racine **dhel-*, θάλλω, (cf. G. Meyer, *Alb. Stud.*, III, p. 29).

3) λύκος, loup, sk. *vṛka-*, lit. *vilkas*, v. sl. *vlъkъ*, alb. *ul'k*, got. *wulfs*, m. s.

Le caractère labio-vélaire du κ est établi par l'*f* de *wulfs*, ce que n'admettent pas les auteurs qui, comme Zupitza, rejettent la labialisation complète des labio-vélaires en germanique (*f* au lieu de *h*, Zupitza, p. 16). *Lupus* ayant *p* pour q^{u} ne représente pas non plus l'évolution normale. Quant à l'*u*, on l'explique soit par une forme i.-e. **luq^{u}o-*, variante de **ulq^{u}o-* dès l'origine (dans ce cas λύκος appartient à la même catégorie que ὑγρός etc.), soit par un degré réduit **wlqos*, différent de **welqos* = sk. *vṛkas* (Hirt, *Abl.*, p. 13). On ne peut donc affirmer qu'il y a eu une délabialisation due à un υ d'origine grecque, vu que la nature de l'υ et même le fait de la délabialisation sont douteux.

4) Dans κύκλος, déjà cité plus haut, le second κ est délabialisé comme le premier : ce serait donc un fort bon exemple de délabialisation après un υ purement grec, s'il ne fallait tenir compte de l'influence possible du premier κ sur le second ; si κύκλος a existé à côté de *κFεκFλος, comme nous l'avons supposé p. 51, le parallélisme entraînait l'assimilation des deux gutturales. Nous verrons plus bas, p. 59, d'autres cas d'assimilation.

5) νύξ, κτός, lat. *nox*, lit. *naktìs*, etc. n'a la gutturale labialisée dans aucune langue. Le seul indice qui semble révéler la présence d'une labio-vélaire est l'υ dû, dit-on, au voisinage du son q^{u}. Mais par quel autre exemple de labio-vélaire authentique établira-t-on 1° qu'une labio-vélaire change en υ la voyelle qui la précède et 2° que cette voyelle υ à son tour délabialise la gutturale qui l'a fait naître ? Avouons plutôt que nous ignorons l'origine de beaucoup d'υ grecs qui ne correspondent pas à des *u* indo-européens. Au lieu d'attribuer à l'action de labio-vélaires hypothétiques la présence de plusieurs υ inexpliqués, il paraîtrait plus naturel

de supposer que νύξ, ὄνυξ, ὄρτυξ ont régulièrement υξ pour οξ.

6) ὄνυξ, χος, ongle, lat. *unguis*, v. irl. *inga*, gén. *ingen*, m. s., got. *ganagljan*, clouer, sk. *nakhá-*, ongle, lit. *nâgas*, v. sl. *nogъtъ*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 596. — Brugmann admet que l'*u* de *unguis* peut être suffixal ; dans ce cas, la racine ne se termine pas en labio-vélaire et il n'y a pas de délabialisation.

7) πτέρυξ, aile, lat. *pro-ptervos*, ailé, av. *fra-ptərəǰant-*, m. s., cf. sk. *patáru-*, fugitif.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 596, Joh. Schmidt, *Plur.*, p. 174 et suiv.

Si les mots latin et avestique sont identiques, le *v* latin représente une labio-vélaire ; il pourrait cependant correspondre aussi bien à l'*u* de *patáru-* (l'explication qui fait remonter *propterves* à *próp(e)tesu̯os* = προπετής, donnée par Ciardi-Dupré, *B. B.*, XXVI, p. 211, est peu vraisemblable). Mais pas plus au point de vue sémantique qu'au point de vue phonétique, l'identité de πτέρυξ et de *ptərəǰant-* ne s'impose. On pourrait même soutenir que πτέρυξ est un dérivé grec de πτερόν, au moyen du suffixe de ἴβυξ, κόκκυξ (1). L'hypothèse la plus probable est que πτέρυ- = *patáru-*, la nature de la gutturale demeurant indéterminée.

8) φλέψ, βός, veine, φλυκτίς, vessie, οἰνόφλυξ, γος, ivrogne, lat. *fluō*, *fluere*, couler, peuvent se rapporter à une racine *bhleg*ᵘ- (lat. *flev-*, d'où *flov-*, *flu-*.).

Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 116, Solmsen, *Stud.*, p. 128 et suiv.

Une première difficulté de cette explication est la longue *flūxi*, *flūctum* (= *flg*ᵘ*-si*, *flg*ᵘ*-tum* d'après Solmsen ; *ū* est

---

(1) Cf. M. Bloomfield, *On Adaptation of Suffixes in Congeneric Classes of Substantives* dans *Amer. Journ. of Philol.*, XII, p. 17 et suiv.

garanti par les langues romanes), l'analogie de *fruor*, *frūctum*, de *dŭcis*, *dūxi* ne justifie qu'en partie l'anomalie. De plus, en grec, les mots apparentés à φλυκτίς etc. revêtent tant de formes qu'il est impossible de les ramener à une racine unique **bhleg*ᵘ : tout au plus peut-on constater une « base » centrale φλεF-, φλυ- (φλέω, φλύω) avec des « déterminatifs » en γ, δ, β (φλύζω, φλέψ, φλέδων, οἰνό-φλυξ etc.). Si telle est la vraie manière d'envisager les choses, l'υ est un *u* i.-e., et au cas où des phénomènes de délabialisation se seraient produits, on les expliquerait par la loi admise au paragraphe précédent. Enfin, οἰνόφλυξ et φλυκτίς peuvent se rapporter à φλέγω (Thumb, *K. Z.*, XXXVI, p. 191).

Il n'y a donc pas, d'après ces exemples, de preuve certaine de délabialisation après un υ purement grec, les cas où la perte de l'élément labial semble établie pouvant toujours se ramener au type *u* i.-e. + lab.-vél.

L'examen que nous venons de faire du rôle joué par l'υ dans la délabialisation nous fournit les résultats suivants :

1. Dans le voisinage d'un *u* indo-européen : délabialisation probable quand l'*u* précède ; pas de délabialisation attestée quand il suit.

2. Voisinage d'un *u* d'origine hellénique : traces de délabialisation devant les liquides « teintées d'*u* » ; pas de délabialisation quand l'*u* grec précède.

3. Il y a délabialisation apparente dans le cas où une apophonie analogique remplace γFε et κFε par γυ et κυ à l'époque antédialectale.

Dans le système que nous proposons toutes les difficultés n'ont pas disparu ; mais ce qui semble clair, c'est le traitement de *q*ᵘ, *g*ᵘ etc. dans le voisinage d'un *u* indo-européen. On ne peut en dire autant des cas où l'υ n'est pas identique à cette voyelle proethnique. Les liquides de nuance vocalique *u*, pour être attestées en dehors du demaine hellénique,

sont loin d'avoir reçu une explication satisfaisante ; il en est de même d'une foule d'autres « affaiblissements en υ » constatés par les grammairiens. Ce serait une erreur de croire qu'il faut toujours expliquer par la présence de la gutturale l'irrégularité du vocalisme ; l'avenir nous apprendra si, à son tour, le vocalisme ne peut pas justifier la gutturale. La théorie des labio-vélaires touche ici à l'une des questions relatives au système primitif des voyelles : il nous suffira d'indiquer la difficulté sans avoir la prétention de la résoudre.

§ 2. Autres cas de délabialisation.

Les ouvrages de grammaire comparée ne mentionnent aucune loi de délabialisation en dehors de celles que nous venons d'étudier et qui attribuent à l'υ l'absence d'élément labial. Certains auteurs (ainsi Hoffmann, *Gr. D.*, III, Anhang p. 18) attachent cependant une importance considérable aux exemples d'alternance de gutturales et de labiales et tiennent celle-ci pour un indice certain de la présence d'une labio-vélaire. Un article récent de Solmsen a montré qu'il s'agit, dans la majorité des cas, de phénomènes d'assimilation et dissimilation (1).

1) βλήχων, pouliot, affecte la forme γλήχων dans plusieurs textes ioniens, γλᾱχων, en dorien et en béotien (cf. Hoffmann, *G. D.*, III, p. 594, Solmsen, *Javlenija*, p. 19). Si l'on admet que la première gutturale est une labio-vélaire, l'assimilation de **gʷlāgh-* en **glāgh-* supposée par Hoffmann et Solmsen paraîtra vraisemblable. Mais le mot n'étant connu qu'en grec, cette supposition reste invérifiable.

2) χαλκός, airain, lit. *geležìs*, pruss. *gelso*, v. sl. *želěso*, fer,

(1) Cf. Solmsen, *Javlenija*, p. 1 et suiv.

gr. τελχῖνες, θελγῖνες, « anciens habitants de Rhodes, premiers travailleurs des métaux ».

Prellwitz *B. B.*, XV, p. 148 et suiv. — S'il y a vraiment entre τελχῖνες et χαλκός un rapport étymologique, comme le suppose Prellwitz, la racine sera *g^u^helĝh-*, *g^u^hl̥ĝh-* ; la forme réduite devient par l'assimilation des deux gutturales et la déaspiration anormale de la deuxième **ghl̥gh-*, puis χαλκ-.

A côté de l'hypothèse douteuse d'une assimilation, il y a place pour une explication différente : le nom de plante γλήχων et χαλκός, qui désigne un métal, sont des mots qu'il est naturel de supposer empruntés par le grec à quelque autre langue. Dans ce cas, la représentation diverse de phonèmes étrangers ne pourrait pas nous surprendre.

La dissimilation se reconnaît plus distinctement dans les exemples suivants :

1) ἀρτοκόπος, boulanger, cf. τεπτά·ἑπτά Hés. (de ἕψω, cuire), lit. *kèpti*, cuire le pain (rac. *q^u^ep-*).

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 262, Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 117.

Le type **q^u^ep-* peut être primitif ou bien résulter de la métathèse de **peq^u^-* (sk. *pácati*). Solmsen, *Javlenija*, p. 6 et suiv., se range à cette dernière opinion et compare le rapport σκέπτομαι : lat. *speciō*. En tous cas, le κ est irrégulier : la dissimilation que suppose Solmsen l'explique d'une manière très satisfaisante. Quant à la forme ἀρτοπόπος, donnée par les lexicographes, elle serait due à l'analogie de πέπτω, πόπανον etc.

2) βλέπω, regarder, ποτι-γλέπει (Alcman 5, 75), βλέφαρον, paupière, γλέφαρον (Pindare, etc.). — Les étymologies données jusqu'ici (v. h. a. *pflegan*, soigner, v. bulg. *glipati*, regarder) présentent des difficultés. Si la racine est *g^u^lep(h)*, la dissimilation est la même que dans ἀρτοκόπος.

3) γέφῡρα, pont, lacon. δίφουρα Hés., crét. δέπυρα, béot.

βέφυρα. — Le rapprochement avec l'arm. *kamurǰ*, pont, est incertain (Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 457).

Solmsen, *Javlenija*, p. 5 et suiv.

4) Att. πάρνοψ, éol. béot. πόρνοψ, espèce de sauterelle, a pour correspondant κόρνοψ chez les Etéens (Strabon XIII, 613) ; on peut ajouter Κάρνωψ, nom propre, et κορνώπιδες · κώνωπες Hés.

Solmsen, *Javlenija*, p. 3. — La comparaison avec sk. *kīrṇa-*, endommagé, v. sl. *krъnъ*, courtaudé, est très douteuse comme le reconnaît Solmsen lui-même.

Ces quatre exemples nous montrent une consonne initiale hésitant entre la labiale et la gutturale en présence d'une labiale de la syllabe suivante. Comme l'a admis Sievers (1), la transformation des labio-vélaires dans le domaine hellénique a dû revêtir le caractère d'un saut brusque de *gw*, *qw* etc., à β, π, etc. Au moindre obstacle qu'elle rencontrait, cette permutation pour ainsi dire mécanique pouvait dévier de sa direction normale ; si au lieu de β et de π nous trouvons γ et κ pour les labio-vélaires initiales, là où la seconde syllabe commence par une labiale, c'est évidemment cette seconde labiale que nous devons considérer comme l'obstacle à la labialisation (2).

Dans beaucoup de racines, l'alternance de labiales et de gutturales est due à une confusion, apparente ou réelle, entre des racines primitivement différentes.

1) ἀθήρ, έρος, barbe d'épi, ἀφρίους · ἀθέρας Hés., est rapproché par Fick (*B. B.*, XVI, p. 291) de ἄχνη, balle de blé,

---

(1) Sievers, *Grundz*[5]., p. 278, explique ainsi le processus de la labialisation qu'il qualifie de « sprunghafte Veränderung ».

(2) La dissimilation n'ayant pas le caractère de régularité d'une loi phonétique, on s'explique qu'il n'y ait qu'un petit nombre d'exemples, le hasard ne nous ayant pas toujours conservé les doublets en κ ou en π des formes classiques.

ἄχυρα, balle, déchets, ἀχώρ, teigne. — Ἄχνη représente *ἄκσνᾱ et se rattache à ἀκτή, blé, ἀκοστή · κριθή, lat. *acus*, *aceris*, balle de blé, qu'il n'est pas possible de ramener à ἀθήρ. Tout au plus pourrait-on songer à mettre ἀθήρ en rapport avec ἄχυρα et ἀχώρ, mais le sens de ce dernier mot rend l'identification peu vraisemblable. — Enfin, l'explication de ἄχνη donnée par Bezzenberger (*G. G. A.*, 1898, p. 554) exclut également ἀθήρ.

2) βράκαλον · ῥόπαλον Hés. — La confusion est ici purement apparente : ῥόπαλον appartient à ῥέπω, pencher, peser, βράκαλον à ῥάκος, lambeaux, éol. βράκος (Sappho). Le premier des deux mots contient une labiale (cf. lit. *vìrpiu*, trembler) et signifie « massue » ; l'autre arrive à une signification analogue en partant du sens de « déchirer, briser » (casse-tête), mais c'est un mot entièrement différent, la racine étant palatale (sk. *vṛçáti*, déchirer).

3) βράξαι · συλλαβεῖν, βράψαι · συλλαβεῖν Hés. — Malgré les données assez confuses d'Hésychius, on peut distinguer deux racines de sens voisin : a) sk. *mṛçáti*, toucher, frotter, gr. βρακεῖν · συνιέναι Hés. (comprendre, cf. δυσβράκανον·... δύσληπτόν, δυσκατανόητον Hés.), βράξαι· συλλαβεῖν. δακεῖν, καταπιεῖν. id. b) μάρπτω, prendre, saisir, βράπτειν· ἐσθίειν. κρύπτειν. ἀφανίζειν. στόματι ἕλκειν ἢ στενάζειν Hés., βράψαι· συλλαβεῖν. ἀναλῶσαι. κρύψαι. θηρεῦσαι. id.

Depuis Roth (*K. Z.*, XIX, p. 222, 223) et Curtius (*Grunds.*[5], p. 463), on a souvent reproduit (1) l'équation μάρπτω = *març-*, quoique elle soit inadmissible. Μάρπτω a probablement une labiale.

---

(1) En dernier lieu, Solmsen, *Javlenija*, p. 18, qui admet une assimilation de la palatale finale à la labiale (*m*) initiale. Une transformation aussi radicale de la gutturale demanderait à être appuyée d'exemples nombreux.

4) κονέω est cité par certains grammairiens anciens comme forme ionienne de πονέω (Hoffmann, *G. D.*, III, p. 598). Avec Bechtel (*Hauptprobl.*, p. 356), on admettra que l'alternance ionienne de π et de κ dans κότερος = πότερος, etc., est le seul motif qu'aient eu les anciens de considérer κονέω comme un ionisme. Ἐγκονέω, seule forme ancienne du mot, n'a aucun rapport avec πονέω ; c'est un verbe simple, dans lequel *ἐγ-* fait partie de la racine, comme le prouvent l'absence de formes augmentées *ἐνεκον-, etc., la longue de διάκονος, διήκονος (διά + ᾑκονος), et le substantif ἐγκονίς, servante. La racine paraît voisine de celle de ἤνεγκον.

5) σκαίρω, sauter, σπαίρει · ἅλλεται Hés.

Parmi les très nombreux sens qu'Hésychius donne à σπαίρει, ἅλλεται doit s'entendre dans la signification de « s'agiter convulsivement » ; c'est ainsi qu'Aristote emploie σπαίρω pour le poisson qui se débat sur terre ; la même nuance différencie ἀσπαρίζειν de σκαρίζειν qu'Hésychius lui donne comme équivalent. Les deux racines sont distinctes en sanscrit : σκαίρω a pour équivalent *kūrdati*, sauter, bondir ; σπαίρω, ἀσπαρίζω répond à *sphuráti*, marcher, trembler, frissonner.

6) τρέπω, tourner, ἄτρακτος, fuseau.

La racine *terq-*, « tordre », lat. *torqueō*, sk. *tarkú-*, fuseau, gr. ἄτρακτος, m. s., diffère de **trep-*, tourner, gr. τρέπω, lat. *trepit*, vertit (Fest.), *trepidus*, agité, tremblant, sk. *trap-*, être embarrassé. Ἀτρεκής, exact, vrai, n'a aucun rapport avec ces mots. Base commune **ter(ə)* (cf. v. h. a. *drājan*, tourner), déterminatifs *p*, *q*, etc. Cf. P. Persson, *Stud.*, p. 215, n. 2.

Il nous reste à passer en revue une série d'exemples où l'alternance de labiales et de gutturales s'explique d'une manière moins satisfaisante. Ce sont en général des étymologies trop douteuses pour être concluantes.

1) ἀθέλγω, traire, filtrer, presser (Hés.), ἀθελβάζειν · διηθεῖν, ἀθέλδεται · διηθεῖται, θλίβω, presser, φλίβω, m. s.

Fick, *B. B.* XVI, p. 287, 290 ; XVIII, p. 142 ; Hoffmann, *G. D.*, III, p. 600, réunissent toutes ces formes sous une seule racine qui contiendrait deux fois une labio-vélaire. Indépendamment des difficultés du vocalisme, de l'alternance φλ- : θλ- à l'initiale, de la prothèse de l'α, il faut expliquer γ en regard de β et de δ. Une dissimilation pourrait s'être produite comme dans ἀρτοκόπος, mais en sens inverse ; d'autre part, l'étymologie populaire devait rapprocher ἀθέλγω et ἀμέλγω. Quelle qu'en ait été la cause, la délabialisation peut être considérée comme accidentelle.

2) ἄκαρος, aveugle, ἀχλύς, ténèbres, lit. *âklas*, aveugle, lett. *íklas*, obscur, lat. *aquilus*, noir, *aquila*, oiseau noir, aigle, *aquilō*, vent qui obscurcit.

Bersu, p. 156, V. Petr., *B. B.*, XXV, p. 149.

On peut faire à cette étymologie plusieurs objections. 1. L'identité de ἄκαρος et de ἀχλύς n'est pas établie. 2. Le fût-elle, ἀχλύς pourrait être encore une forme faible de **noqt-* (= νύξ), ce qui écarterait les mots latins et lithuaniens. 3. Les suffixes étant différents en grec et en latin, il n'est pas sûr que l'*u* de *aquilus* appartienne à la racine.

3) ἀκιναγμός · τιναγμός, κίνησις Hés., ἀκίναγμα E. M., 48, 39.

Il semble qu'on ait fabriqué (peut-être dans le langage de la comédie) un verbe *ἀκινάσσω, « brandir un ἀκινάκης (sabre perse) », d'où seraient dérivés les gloses citées. Rien ne prouve que le mot soit un doublet de τινάσσω.

4) ἴξ, κός, ver qui ronge les vignes, ἴψ, πός, ver du bois, sont peut-être apparentés.

5) καφάζειν · γελᾶν, καφάζοι · κακχάζοι, γελᾷ Hés.

Les formes données par Hesychius sont peut-être corrompues. Il suffit de reporter καφάν · κηφήν, glose qui suit καφά-

ζοι, après la glose κάφα, et de lire καχάζειν et καχάζοι pour avoir un ordre alphabétique régulier : on supprime ainsi la difficulté de καφάσιος, déplacé d'après M. Schmidt.

6) κασσύω, réparer des chaussures, a pour équivalent en éolien le thème πεσσυ- d'après Fick (*B. B.*, XVII, p. 210) et Hoffmann (*G. D.*, II, p. 245, 502). Hésychius cite : πέσσυμπτον · σκυτ(ε)ῖον et πισύγγιον · σκυτ(ε)ῖον. Πίσυγγος, savetier, seule forme attestée dans des textes, se rencontre ailleurs qu'en éolien (cf. Alexandre l'Etolien chez Ath. 699 c ; Pollux, VII, 82). Il est fort douteux que ce soit le même mot que κασσύω, le vocalisme étant différent et les suffixes -υγγος, -υμπτον, inexpliqués. Enfin Fick et Hoffmann n'ont rien à opposer aux deux étymologies plausibles de κασσύω : *κατσι̯ῡι̯ω (Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 299) ; *κασσ'ὕω (Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 115 et suiv.).

7) ῥαμφάξει · ῥύγχει ὠθήσει, ῥάμφος · ῥύγχος τὸ ἐπὶ τῷ στόματι τῶν μεγάλων πετεινῶν Hés. ; cf. ῥύγχος, groin de porc, bec d'oiseau.

Ῥάμφος, qui désigne uniquement le bec crochu des oiseaux de proie, ῥαμφή, couteau recourbé, ῥαμψόν · καμπύλον, βλαισόν Hés., ῥέμβω, tourner, ῥάμνος, nerprun épineux, contiennent tous l'idée de « courbure » propre à la racine *u̯r̥gʷ(h)* (sk. *vr̥jiná-*, tortu). Rien, du côté sémantique, ne rapproche ῥύγχος de cette famille de mots ; d'autre part, l'étymologie admise par Hübschmann (*Arm. Gr.*, I, p. 486) : i.-e. **srungh-*, arm. *ṙngunk'*, naseaux, gr. ῥύγχος, montre que l'υ est un *u* indo-européen. Jusqu'à preuve du contraire, on pourra le séparer de ῥάμφος.

8) ῥακτοί · φάραγγες. πέτραι. χαράδραι — ῥάπται · φάραγγες. χαράδραι. γέφυραι Hés., lat. *anfractus*, courbure, sk. *sraktí-*, coin.

F. de Saussure, *Mém. s. l. syst. prim. d. voy.*, p. 17, n. 2.

Si *anfractus* et *sraktí-* sont terminés en labio-vélaire, ces

mots ont pour équivalent exact ῥάπται ; ῥακτοί semble être au contraire un participe en τός de la racine de ῥήγνυμι, ῥάσσω, et désigner, par une figure analogue à celle du français, des « brisants ». Les deux mots n'ont vraisemblablement aucun rapport entre eux.

9) σπάλαξ ou ἀσπάλαξ, taupe, apparaît aussi sous la forme σκάλοψ dans le langage d'un Béotien chez Aristophane (*Acharn.* 879) et chez Cratinus d'après Photius (*Lexic.*, s. v.). Nous avons ici la faute de prononciation bien connue qui consiste à transporter une consonne de l'initiale d'un mot à la finale et réciproquement. Reste à savoir quelle est la forme primitive σκάλοψ ou σπάλαξ. Solmsen (*Javlenija*, p. 14 et suiv.) part, avec Curtius (*Grunds.*[5], p. 696), du prototype σκάλοψ (cf. σκάλλω, creuser), pour arriver à *σπάλοξ, puis à σπάλαξ, la terminaison commune αξ s'étant substituée à la désinence insolite οξ. On peut se demander néanmoins si c'est le mot dont l'étymologie est claire (σκάλοψ, cf. σκάλλω) qui a donné le mot de sens obscur (σπάλαξ, ἀσπάλαξ) : le contraire semble plutôt la règle. De plus, est-il admissible que σπάλαξ, ἀσπάλαξ soit la seule forme du mot dans la κοινή, si σκάλοψ était primitif? ne trouverait-on pas, de ci de là une survivance du type originaire ? L'hypothèse inverse explique plus simplement les choses : la métathèse ne s'est produite que dans tel ou tel groupe dialectal ; la forme primitive σπάλαξ généralement conservée l'a emporté sur la forme « fautive » σκάλοψ, qui, favorisée par l'étymologie populaire (σκάλλω + -οψ, cf. πάρνοψ), avait pu s'y substituer chez les Béotiens et peut-être chez les Attiques, mais n'a pas tardé à disparaître devant le mot panhellénique σπάλαξ.

10) σπάλαυθρον ou σπάλαθρον est synonyme de σκάλαυθρον, σκάλαθρον, σκάλευθρον, tisonnier (Hés., Phot., Pollux, VII, 22). Les deux premiers mots appartiennent à la racine σπελ- (labiale), et n'ont donc rien de commun avec σκαλ-. Solmsen, *Javlenija*, p. 15.

11) χάλις, vin pur, thrac. ζίλαι, m. s. Fick rapporte à ces mots φαλικρόν ·ἄκρατον Hés. (*B. B.*, XVIII, p. 141). Le ζ thrace nous révèle une palatale ; si douteuse que soit l'identification de ce mot avec χάλις, celle que propose Fick l'est encore davantage, φαλικρόν étant un mot entièrement inconnu et probablement tout différent de χάλις.

Les exemples que nous venons de parcourir ne nous montrent que deux cas de délabialisation à peu près certains : labio-vélaire assimilée à une autre gutturale ; labio-vélaire dissimilée par une labiale subséquente.

Nous résumerons donc comme il suit la théorie de la délabialisation :

Les labio-vélaires sont représentées en grec par γ, κ, χ,

1) *après un u indo-européen ;*

2) *devant un* υ *qui représente l'élément labial vocalisé et peut-être devant un* l̥ *ou un* r̥ *« teintés d'u »* ;

3) *dans quelques cas d'assimilation et de dissimilation.*

CHAPITRE II.

Questions dialectales.

Les divers dialectes grecs représentent, en général, d'une façon uniforme les gutturales indo-européennes. Les divergences que nous pouvons constater portent surtout sur des mots isolés ; on peut les répartir en deux classes : labiales irrégulières, gutturales irrégulières. Celles-ci apparaissent dans le pronom indéfini en thessalien (κὶς, κινὲς), et dans les formes du pronom relatif ionien (κῶς, κότερος...), l'autre groupe comprend un certain nombre de mots éoliens (nord-achéens, d'après la terminologie de O. Hoffmann), dans lès-

quels les labio-vélaires sont représentées devant *e* et *i* par des labiales et non par des dentales comme dans les autres dialectes. Enfin, les palatales que semblent cacher certains signes encore mal identifiés de l'arcadien et du chypriote constituent à elles seules toute une série de difficultés.

§ 1. Les palatales arcado-chypriotes.

Le pronom indéfini se lit σὶς dans les inscriptions chypriotes anciennes ; le pronom interrogatif σί dans une glose d'Hésychius (σί βόλε · τί θέλεις . Κύπριοι) appartient au même dialecte. Pour l'arcadien, la plupart des inscriptions donnent τὶς et τίς. Dans l'une des plus archaïques, trouvée par M. G. Fougères à Mantinée (cf. *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1893, p. 93 et suiv.), le même pronom se transcrit ϙὶς. A vrai dire, on ignore la valeur du signe rendu par ϙ ; la leçon ϙὶς n'est qu'une conjecture suggérée par la forme chypriote, conjecture d'ailleurs très séduisante si l'on songe à l'étroite parenté des deux dialectes. La même inscription nous donne εἴϙε pour εἴτε. Nous sommes donc en présence de labio-vélaires sourdes (q^u) rendues par des sifflantes σ, ϙ. Un traitement parallèle de la sonore g^u se reconnaît dans deux gloses : ζέρεθρον est l'équivalent arcadien de βάραθρον ou de βέρεθρον d'après Strabon (VIII, 389) et ζέλλω est expliqué par βάλλω dans Hésychius et l'*Etymologicum magnum* (408, 42). La seule forme épigraphique pour ce dernier verbe est δέλλω dans ἐσδέλλοντες, Coll. 1222, 49. On pourrait être tenté de lire ἐς-ϝδέλλω, ce qui équivaut à l'initiale ζ pour le verbe simple ; mais l'existence de δέρεθρον dans Hésychius avec un sens analogue à celui de ζέρεθρον tend à prouver qu'il y a une véritable alternance ζ : δ à l'initiale. Hoffmann (*G. D.*, I, p. 206, 222) et Brugmann (*Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1895, p. 55, *Gr. Gr.*[3], p. 116) admettent que ϙ, σ, ζ d'une part, τ et δ

d'autre part, représentent deux variétés différentes de l'évolution des labio-vélaires devant ε et ι dans l'arcado-chypriote, et Hoffmann considère ϙ, σ et ζ comme le stade plus ancien, τ et δ comme la phase moderne et définitive de la transformation (*G. D.*, I, p. 222). Il y a à cette manière de voir une sérieuse objection : pourquoi, si ϙ est le représentant régulier de q^{u} devant ε et ι, a-t-on, dans l'inscription de Mantinée, τὲ conjonction à côté de εἴϙε ? Pourquoi les inscriptions ne donnent-elles pas les formes en ζ, ζέλλω, ζέρεθρον ? Brugmann croit (*mém. cit.*, p. 55) expliquer l'alternance de δ et de ζ dans ζέρεθρον, ζέλλω par l'influence de l'accent. Comme nous n'avons sur l'accent arcadien aucune espèce de renseignements, cette hypothèse, à laquelle son auteur lui-même semble n'avoir attaché aucune importance, ne saurait nous être d'aucun secours. Il est plus naturel de supposer que, dans ces deux mots, l'alternance est purement orthographique : on conçoit qu'un *d* fortement palatalisé (soit par exemple, un *d'* analogue à celui du russ. *dens*, ou du poln. *dzien'*, jour) ait été rendu tantôt par ζ, tantôt par δ.

La différence entre ϙίς, σὶς, -ϙὲ d'une part, τίς, τὶς, τὲ de l'autre, a un intérêt autrement considérable. Les formes en sifflantes se rencontrent dans les inscriptions comme les formes en explosives, ϙὲ et τὲ se retrouvent dans le même texte ; à côté de σὶς dans l'inscription d'Edalion (Coll. 60, Hoffmann *G. D.*, I, n° 135) on a ἀτέλην (l. 10), πείσει (l. 12) ; soient trois représentations différentes de q^{u} devant ε ou ι ; il ne peut donc être question ici de variantes orthographiques. L'alternance δ, ζ est de nature à faire supposer l'existence à l'époque historique d'une prononciation palatale des représentants grecs de g^{u} devant *e* et *i* ; mais il ne faut nullement en conclure que les sourdes correspondantes aient gardé la même palatalisation, si palatalisation il y a. Le *c'* et le *g'* romans se sont développés parallèlement en italien, où ils ont

abouti à *č* et à *dž* (*città*, *ginocchio*) ; mais on se tromperait fort si l'on concluait à priori au même parallélisme en français : la prononciation chuintante (*ž*) atteste encore la palatalisation pour *g* (*genou*) ; elle a disparu complètement pour *c* (*cité*).

Il y a à résoudre en arcado-chypriote un double problème : celui de la forme particulière du pronom indo-européen *q^{u}*i*- dans ce dialecte (σις, ϙις) ; celui de l'origine de ϙε dans l'arcadien εἴσε. Vu qu'aucune autre forme arcadienne ne représente τε panhellénique par ϙε, que l'inscription de Mantinée elle-même emploie τὲ pour la conjonction copulative, il est injustifiable d'attribuer à d'autres labio-vélaires un traitement ϙ ayant précédé le stade τ devant ε ou ι. Les deux exemples ϙις et ϙε demeurent donc entièrement isolés : on ne peut, sans méconnaître des lois bien établies en arcadien et en chypriote, attribuer une portée générale au changement de q^{u} en ϙ dans ces deux mots. Dès lors, toute explication est nécessairement conjecturale. Il est possible que σὶς, ϙὶς que nous considérons comme enclitiques dans les textes où ils se rencontrent, aient pris cette forme particulière en syllabe atone ; le τίς interrogatif accentué (Coll. 1222, 9) serait la forme arcadienne régulière en syllabe tonique. La même alternance aurait existé en chypriote ; mais alors τὶ enclitique (Coll. 1222, 2. 7 etc.) serait analogique de τίς, et σί dans σί βόλε chez Hésychius serait influencé par σὶς. Εἴϙε devrait son ϙ à la fois au fait que τὲ est atone et précédé d'un ι, alors que τὲ de la même inscription suit la règle générale. — On le voit, nous ne prétendons pas donner une explication définitive de σὶς, ϙὶς, -ϙε : mais, nous croyons l'avoir montré, la difficulté est circonscrite à ces trois formes, c'est compliquer à plaisir le problème que de faire intervenir ζέλλω et ζέρεθρον.

§ 2. Les pronoms ioniens et thessaliens.

Le thessalien écrit presque partout κις pour le pronom indéfini (1) ; la forme κίς équivalente au pronom interrogatif n'a pas encore été trouvée. L'ionien littéraire d'Hérodote a d'une manière constante un κ au lieu de π dans toutes les formes du pronom relatif *q^{u}ó- (κότερος, κόσος, κοῖος, κοῦ, κῶς, ὁκότερος, etc.). On ajoute à ces exemples de délabialisation le panhellénique πολλάκις (= sk. *purûcid*), la conjonction καί et le κὰ indéterminé du dorien (cf. Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1895, p. 35, Solmsen, *K. Z.*, XXXIII, p. 298). Dans πολλάκις, πολλάκι et les nombreux adverbes en άκις, άκι (sur le rapport de ces deux formes, cf. Baunack, *K. Z.*, XXV, p. 236 et suiv.), -κις, -κι est le neutre du pronom interrogatif devenu particule d'indétermination (cf. sk. *cid* dans *káçcid*). La forme normale en τ se rencontre chez Hésychius dans la glose ἀματίς· ἅπαξ. Ταραντῖνοι, à laquelle on compare ἄμακις· ἅπαξ. Κρῆτες. Pourquoi *q^{u}*id*, sk. *cid*, n'est-il pas réprésenté partout par τι ? Le sanscrit fournit la réponse à cette question : l'adverbe *purûcid* nous montre combien la composition de πολύ avec le pronom τι est ancienne ; dans ce composé, τι se délabialisait, le pluriel étant primitivement *πολῡ, d'où *πολῡ̆ κι. C'est vraisemblablement de *πολῡ̆κι devenu πολλάκι que dérivent tous les adverbes en άκι, άκις (Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 117, 217). La conjonction καί n'a aucun rapport direct avec le pronom relatif, et les synonymes arcado-chypriote κάς, chypr. κατ', κα qui semblent apparentés à καί ne l'en rapprochent nullement ; l'équivalent exact du lit. *kaî*, *kaî-p*, « comment », qu'on a souvent rapproché de καί, serait en grec παι ; or ce mot

(1) τὶς dans une inscription de Kierion. Cf. Meister, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1896, p. 251 et suiv.

existe en chypriote et se prête beaucoup mieux que la conjonction copulative, à un rapprochement avec *kaí*, car il n'y a guère entre *kaí*, « comment », et παι, « en quelque manière que ce soit », que la distance du pronom interrogatif au relatif de sens général, qui se franchit aisément. Enfin le dor. κὰ ne doit être rattaché au pronom **q*o-* qu'à la dernière extrémité : il n'y a pas trace en dorien de délabialisations analogues à celles de κὶς, κότερος, il n'y a aucun indice d'une divergence entre le dorien et l'attique pour le traitement des gutturales : or l'accord entre deux dialectes aussi profondément différents à tous les points de vue ne saurait être dû au hasard. Il est très vraisemblable que κὲ, κὲν, κὰ sont entièrement distincts de τὲ, sk. *ca*, indéfini ou copulatif, et qu'ils n'ont aucun rapport direct avec le pronom *q*o-* (cf. Solmsen, *K. Z.*, XXXV, p. 463 et suiv., Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 543, 253 et suiv. etc.).

Restent les pronoms ioniens et le thessalien. Ce dernier est ou bien l'indéfini ordinaire, ou bien un pronom relatif indéterminé équivalent à ὅστις. Brugmann, se fondant sur le fait que la construction de κις comme relatif suppose un emploi de *κίς interrogatif dans l'interrogation indirecte, accentue διεκί et ποκκί (= διότι et πρὸς ὅτι) (*Gr. Gr.*[3], p. 561) : mais rien nous garantit qu'il ne faut pas plutôt lire κὶ enclitique dans tous les textes que nous possédons. La délabialisation devrait sans doute s'expliquer par l'enclise pour toutes les formes du pronom. Ajoutons cependant qu'elle peut avoir eu d'autres causes : dans la formule fréquente κίς κε, il a pu se produire un phénomène d'assimilation analogue à celui de γλήχων, χαλκός (p. 59) ; et, comme l'a suggéré Solmsen (*K. Z.*, XXXIII, p. 299), pour expliquer κὶς et κῶς, on doit se souvenir que, précédés de οὐ, les indéfinis devenaient régulièrement οὔκις et οὔκως. W. Schulze fait le même raisonnement et observe que οὔτις (et non οὐδείς) étant seul usité pour

exprimer l'idée de « personne » pendant la période la plus ancienne du grec, le pronom οὔκις a dû être employé de bonne heure (*G. G. A.*, 1897, p. 907 et suiv.). La forme κὶς a donc existé à côté de τίς : il est dès lors naturel qu'elle ait seule survécu dans une partie du domaine hellénique.

Le κ du pronom relatif ionien est plus difficile à justifier. Seul le texte d'Hérodote a les pronoms et les adverbes en κ avec une régularité presque absolue ; d'autre part, les inscriptions, avec la même régularité, présentent π dans toutes les formes. Entre ces deux extrêmes se placent les autres textes littéraires, qui marquent tous une préférence évidente pour κο-, Archiloque seul ayant un excédent de formes en πο- ; c'est ce qui a fait supposer à Wilamowitz que πο- était la forme régulière dans les îles, κο- appartenant en propre au dialecte du continent (*Homerische Untersuchungen*, p. 318). Quant à Hippocrate, l'absence d'éditions critiques et d'études de détail sur ce point particulier ne permet pas de déterminer l'usage qu'il suivait.

Comme pour le thess. κὶς, on a fait appel à l'enclise (ὅκοτε etc.), à la position après οὐ (Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1895, p. 34 et suiv., cf. Bechtel, *Hauptpr.*, p. 355 et suiv., Solmsen, *l. c.*), même à la position entre deux ο (Schulze, *G. G. A.*, 1897, p. 908, n. 5), pour expliquer le κ des formes ioniennes. Aucune de ces explications n'est pleinement satisfaisante : si κὶς est vraisemblablement enclitique partout, il n'en est pas de même de κῶς accentué à côté de ὅκως, de κοῦ à côté de ὅκου ; de plus, les locutions composées avec οὐ, οὔ κως, οὔ κοτε, n'ont pas l'importance de οὔ τις, *οὔ κις. Quoi qu'il en soit, il nous suffit pour le moment de circonscrire la difficulté : dans une partie du domaine ionien les pronoms à initiale πο- deviennent κο-. Il n'est pas impossible qu'un dépouillement intégral du texte d'Hippocrate permette un jour de poser le problème en termes

encore plus précis. Nous savons à quelles influences multiples des petits mots comme les pronoms et les adverbes sont exposés, combien les chances de déviation sont nombreuses quand il s'agit d'enclitiques et de monosyllabes ; il est d'autre part invraisemblable que le κ ne se fût conservé que dans les pronoms s'il avait été de règle partout : nous considérerons donc les formes en κο- non comme les seuls témoins de l'évolution régulière, mais comme des exceptions que nous ne pouvons provisoirement justifier.

L'adverbe éolien ὄκαι que R. Meister a lu sur une inscription archaïque de Neandreia (*Berliner philol. Wochenschrift*, 1892, col. 514 et suiv.) est un mot extraordinairement douteux. Meister obtient ὄκαι en mettant, dans le groupe de lettres επισταταοκαικεμε, la séparation des mots après ἐπισ-τατα (génitif de ἐπιστάτᾱς) et en détachant les quatre dernières lettres pour former le mot κεμε. Mais si nous observons que κεμε c.-à-d. κήμέ, crase de καὶ ἐμέ, ne se trouve jusqu'ici dans aucun texte éolien (Meister, col. 515) ; que le génitif de ἐπιστάτᾱς a dû, à une époque ancienne, être terminé en -ᾱο au lieu de -ᾱ et que par suite il faut peut-être lire ἐπιστάτᾱο ; qu'enfin le sens donné par Meister à toute l'inscription ne se recommande ni par sa clarté ni par sa précision ; il paraîtra sage de renoncer à tirer d'une inscription de quatre lignes et de sens énigmatique deux découvertes importantes pour le dialecte éolien (1).

§ 3. Le labialisme des dialectes éoliens.

Dès l'antiquité on avait reconnu que, dans les dialectes éoliens, des labiales correspondent à des dentales panhellé-

(1) M. le professeur Schulze de Berlin a le premier attiré mon attention sur le caractère douteux de l'inscription de Neandreia.

niques (*E. M.*, 200, 27 : οἱ γὰρ Αἰολεῖς τὸ δ εἰς β τρέπουσιν, Jean d'Alexandrie chez Hoffmann, *G. D.*, II, p. 217). Ahrens fit observer que cette particularité semble devoir être restreinte aux cas où le τ grec correspond au *qu* latin et au *tsch* (c.-à-d. *c*) du sanscrit (*De Graecae linguae dial.*, I, p. 41). Ahrens ne parle pas des cas d'alternance de β et de δ. Sa remarque fut reprise et développée par Meister (*Gr. D.*, I, p. 114 et suiv.) et O. Hoffmann en fit un des arguments essentiels de sa division des dialectes en trois rameaux, ionien, dorien et achéen, celui-ci ayant régulièrement β, π, φ devant ε et ι là où les autres dialectes ont δ, τ, θ (*G. G. A.*, 1889, p. 883-884). Brugmann (*Grundr.*, I², p. 592-594) enseigne que devant les voyelles palatales *e* et *i*, l'éolien rend les labio-vélaires par des labiales, alors que les autres dialectes présentent des dentales ; il constate néanmoins des exceptions.

Les dialectes éoliens, pris dans un sens large, comprennent l'éolien d'Asie avec le lesbien, le thessalien et le béotien ; à ce premier groupe, O. Hoffmann ajoute l'arcado-chypriote pour former le dialecte achéen. Quoi qu'en ait dit ce dernier auteur, le labialisme éolien ne touche pas l'arcado-chypriote : déjà Solmsen en 1896 (*K. Z.*, XXXIV, p. 543, n. 2) faisait remarquer que la seule labiale irrégulière du « sud-achéen » est le chypriote πείσει (Coll. 60, 12. 25 ; Hoffmann, I, n° 135, 12. 25), à laquelle rien ne correspond en arcadien, et qui par conséquent peut n'être qu'une création analogique du chypriote. Le labialisme n'est donc vraiment anormal que dans un seul groupe, l'achéen du nord ou l'éolien au sens large. Il faut apporter encore une autre restriction à la loi telle qu'elle a été formulée : ce n'est pas devant *e* et *i* qu'apparaissent en éolien des labiales irrégulières, c'est seulement devant *e* ; là où elles se rencontrent devant *i* en éolien, elles sont panhelléniques (cf. Schulze, *G. G. A.*, 1897, p. 905-908).

Voici les exemples de ce traitement particulier :

1) thess. βέλλειτει, béot. βειλόμενος, (Coll. 345, 20 ; 430, 6), locr. δείληται (Coll. 1478, 3), racine de βούλομαι, vouloir.

2) lesb. βελφῖν- = panhell. δελφῖν- (*E. M.*, 200, 27) — la labio-vélaire est identique à celle de δελφύς, matrice, δέλφαξ, porc, sk. *gárbha-*, fœtus.

3) béot. βέφυρα, att. γέφῡρα, cret. δέπυρα, lacon. δίφουρα, pont. Cf. plus haut, p. 60. Il manque une étymologie qui établisse que β, γ, δ sont ici labio-vélaires.

4) thess. πειστάτου (Hoffmann, II, n° 7, 28), béot. ποταποπῖσάτω = panhell. τείω, τίνω, sk. *cáyate*, honorer.

5) thess. Πετθαλός, thessalien, béot. Φετταλός, att. Θετταλός, m. s. Il n'y a d'autre preuve de l'existence d'une labio-vélaire que l'alternance Π, Φ, Θ.

6) éol. πέμπε (Hoffmann, II, p. 244), thess. δεκάπεμπε (Hoffm., II, n° 18, 8), panhell. πέντε.

7) Πενθεύς, nom propre béotien, cf. τένθης, gourmand, lat. *condire*, assaisonner. Sur ce mot, cf. Solmsen, *K. Z.*, XXXIV, p. 544-548, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 592, 593.

8) éol. πέσσυρες, πέσσυρα (Hés.), hom. πίσυρες = τέσσαρες etc., béot. πέτταρα, πέτταρας (Coll. 489, 38 ; 502, 2 etc.) ; ailleurs τέσσαρες, τέτταρες.

9) éol. πήλυι, loin, πέλω, approcher, panhell. τῆλε, loin, τέλος, fin.

10) éol. σπελλάμεναι ·στειλάμεναι Hés., panhell. στέλλω, envoyer, éol. σπολάς, manteau, σπολεῖσα ·σταλεῖσα (Hés.), cf. στολή, semblent plus réguliers que στολή qui a τ devant ο. L'étymologie décisive qui prouverait que στέλλω renferme un q^{u} est encore à trouver.

11) -φεστος, dans béot. Θιόφεστος, est le participe de θέσσασθαι (= av. *jaiδyaṭ*, « priait »).

D'autres exemples sont moins certains.

1) βελτίων, meilleur, cf. δέλτον ·ἀγαθόν (Phot.) et βούλομαι,

vouloir. Osthoff, *I. F.*, VI, p. 1 et suiv., sépare βελτίων de βούλομαι et de δέλτον, pour en faire une racine à initiale labiale (cf. sk. *bála-* force, lat. *dēbilis*, etc.) — Le mot est du reste panhellénique.

2) βλήρ = δέλεαρ peut n'être pas éolien, le β étant régulier devant λ.

3) πέλωρ, prodige, πελώριος, prodigieux, sont panhelléniques, mais semblent empruntés à la langue de l'épopée : d'après τελώριον sur une inscription de Memphis, on peut supposer que l'initiale est q^u (cf. Solmsen, *K. Z.*, XXXIV, p. 536 et suiv.).

4) φέρτερος, plus fort, meilleur, lit. *gêras*, bon. — Ce mot peut être également un des éléments éoliens de l'épopée devenu panhellénique.

Si nombreux que soient les exemples du labialisme, ce traitement est loin d'être d'une absolue régularité. On trouve à côté de πήλυι, πέλομαι, τέλος dans béot. τελευτάσει (Coll., 811, 19), éol. διετέλειε (Hoffmann, II, n° 120, 11), τέλεσσαι (Sappho 1, 26), στέλλω au lieu de σπέλλω, éol. ἀπέστελλαν, thess. ἀπυστέλλαντος (Coll. 215, 22 ; 345, 23) ; éol. θέλη (Coll. 293, 2. 5), béot. ἐθέλει (Coll. 488, 82), cf. v. sl. *želati*, vouloir.

D'après Meillet (*Mém.*, VIII, p. 285), et Schulze (*G. G. A.*, 1897, p. 908 et suiv.), le labialisme n'apparaît qu'à l'initiale. D'après ce dernier, πέμπε serait analogique de πεμπάς etc. ; peut-être aussi y a-t-il assimilation π—π. Ἀδελφεός qu'on trouve dans tous les dialectes éoliens, et τὲ seraient réguliers : αἴθε (θε = sl. *že*, sk. *ha*), παρθένος dont l'étymologie est douteuse, περιτέλλομαι qui peut être épique ne prouvent rien pour la loi. Il faut écarter des mots peu sûrs comme ἴμβηρις, anguille (Hés., l'identité avec lit. *ungurỹs* est loin d'être parfaite au point de vue du vocalisme), et ἄφενος (φ est labial d'après Lidén., *Stud. z. ar. u. vergl. Spr.*, p. 71 et suiv.)

Schulze essaye de rendre compte des dentales initiales de

τέλος, ϑέλω, στέλλω : ἐϑέλω aurait eu son ϑ primitivement en médiale, στέλλω confondrait deux racines, l'une dentale, l'autre labio-vélaire, d'où στελ- et σπελ- : cette distinction nous semble tout à fait artificielle. Quant à τέλος, il ne sait comment l'expliquer. Ces trois mots ont un élément commun ; dans tous, la labio-vélaire est suivie d'*ĕ* et d'*l*. En tout cas, il est remarquable que la règle : « les labio-vélaires éoliennes devant *e* ou *ē* deviennent des labiales à l'initiale » (c'est ce que les exemples donnés et les observations de Meillet et de Schulze semblent établir avec vraisemblance) ne connaissent d'exceptions que dans les cas ou l'*e* est bref et suivi d'une *l*. Encore une fois, nous ne prétendons pas résoudre la difficulté : il nous suffit d'avoir montré qu'elle ne dépasse pas certaines limites.

§ 4. Conclusion.

Les divergences entre les dialectes grecs quant au traitement de la labialisation donnent lieu à quatre observations principales :

1) Dans les dialectes éolien d'Asie, lesbien, thessalien, béotien, les labio-vélaires devant *e* ou *ē* sont représentées à l'initiale par des labiales. Il n'y a d'exceptions que dans une partie des exemples où l'*e* est suivi d'une *l*.

2) L'arcado-chypriote rend *q*ᵘ indo-européen par σ, ϛ, dans σὶς, σί, ϛὶς, et dans l'arcadien εἴϛε. On trouve ζ (soit *d'* ?) pour δ à l'initiale de quelques mots arcadiens commençant par le groupe **g*ᵘ*e*.

3) Κις, forme régulière de τὶς après οὐ, et peut-être aussi en position enclitique dans certains dialectes, remplace le τὶς indéfini et le pronom ὅστις dans le dialecte thessalien.

4) L'ionien littéraire substitue au pronom relatif πο- le thème κο-, sans que la loi de cette anomalie soit connue.

TROISIÈME PARTIE.

Les phonèmes indo-européens et leurs représentants helléniques.

CHAPITRE PREMIER.

Les Palatales.

La grammaire comparée attribue à la langue indo-européenne primitive trois espèces de gutturales, appelées palatales, vélaires et labio-vélaires. Dans ce travail, nous désignons les phonèmes de la première catégorie, les palatales, par les lettres *k̂*, *k̂h*, *ĝ*, *ĝh*. Dans toutes les langues asiatiques de la famille indo-européenne, ainsi que dans les langues baltiques, slaves et albanaise, ces phonèmes ont pour correspondants réguliers des spirantes : *k̂* devient en sanscrit *ç*, en lithuanien *sz*, en albanais *ϑ*, en slave, en avestique et en arménien *s*. Les quatre autres groupes indo-européens, c'est-à-dire les langues hellénique, italiques, celtiques et germaniques nous donnent au contraire, comme représentants des palatales, soit des explosives gutturales (γ, κ, χ ; lat. *g*, *c*, celt. *g*, *k* ou *c*, germ. *k*), soit des phonèmes qui remontent nécessairement à des explosives gutturales (lat. *h*, celt. *ch*, germ. *h*, *ʒ*). On peut se demander si la prononciation indo-

européenne primitive des palatales était explosive ou spirante ; il est permis de discuter l'origine de la division des langues indo-germaniques en deux groupes d'après le traitement des palatales, et y voir la continuation de deux dialectes primitifs. Mais ces questions paraissent insolubles et il est bien difficile de déterminer le sens et la portée exacte qu'elles peuvent avoir : nous ne nous en occuperons donc pas. Pour nous, les palatales sont ce que désignent les symboles *ḱ*, *ḱh*, *ǵ*, *ǵh* ; les faits se passent *comme si* ces signes désignaient de véritables phonèmes palataux, mais leur nature intime nous restera sans doute à jamais inconnue.

Dans les pages qui suivent nous passons en revue les nombreux exemples où les gutturales grecques correspondent à des spirantes ario-slaves ; ces correspondances nous attestent la présence de palatales indo-européennes. Nous examinons successivement ces phonèmes dans les diverses positions où ils se rencontrent, devant les voyelles et devant les consonnes, en distinguant chaque fois l'initiale et la médiale.

§ 1. Les palatales devant les voyelles.

La palatale indo-européenne ḱ.

I. I.-e. *ḱ* + *a* ou *ā* = gr. κ + α ou ᾱ à l'initiale (1).

κάγκανον, espèce de plante, sk. *çaṅkú-*, pieu, cheville, m. irl. *gēc*, kymr. *cainc*, branche, v. sl. *sąkъ*, rejeton.

O. Schrader, *K. Z.*, XXX, p. 473 (2).

καθαρός, pur, sk. *çithirá-*, *çithilá-*, lâche, mou.

---

(1) La différence entre *a* et *ə* étant sans intérêt en grec nous l'avons négligée presque partout.

(2) Les auteurs cités à propos d'un rapprochement étymologique ne sont pas copiés textuellement : nous nous contentons de renvoyer aux sources dont nous nous sommes servi le plus utilement.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 310. — Solmsen (*K. Z.*, XXXVII, p. 7 n.) croit que les formes éléennes et héracléennes κοθάρσι, κοθαρᾶς etc. (cf. Cauer², 40, 103, etc., Coll. 1156, 1, etc.) ont gardé un vocalisme primitif *o*. Dans cette hypothèse, on expliquerait κα- pour κο- en ion.-att. par une assimilation analogue à celle de ἀστακός pour ὀστακός (Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 70) : mais il faudrait montrer par un rapprochement vraisemblable que l'*o* est primitif.

κακκάω, aller à selle, lat. *cacō*, lit. *szìkti*, m. s., m. irl. *cacc*, fiente.

Fick⁴, II, p. 66. — Ce mot du langage enfantin (1) qui ne correspond même pas exactement à *szìkti*, est un exemple très douteux.

καλαῦροψ, houlette, de ῥέπω, s'appuyer, pencher, le premier terme étant *καλα, bâton, κῆλον, javelot, sk. *çalá-*, bâton, etc.

Prellwitz, *Etym. Wörterb.*, p. 134, Persson, *Stud.*, p. 53.

κάμαξ, perche, v. h. a. *hamo*, épuisette, sk. *çámyā*, bâton.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXIV, p. 396 et suiv., Zupitza, *Guttur.*, p. 182.

καμάρα, voûte, chariot couvert, κμέλεθρον, toit, sk. *çamí*, fruit à cosse, lat. *camur*, voûté, got. *himins*, ciel.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 303.

κάννα, roseau, sk. *çaṇá-*, espèce de chanvre, gr. κάνναβις, chanvre, ags. *hænep*, m. s.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 232, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 302. — On admet généralement que ce mot a été emprunté à une langue non indo-européenne : la correspondance entre le grec et le sanscrit n'en est pas moins exacte au point de vue de la palatale.

κάρᾱ, ion. κάρη, tête, κάρ, m. s. (ἐπὶ κάρ, la tête la pre-

(1) Comme le montre le double κ (Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 131).

mière, ἀνὰ κάρ, en l'air), sk. *çíras-*, av. *sarō*, tête, lat. *cernuus*, incliné, *cornu*, v. irl. *corn*, got. *haurn*, sk. *çṛṅga-*, corne, κάρνον·τὴν σάλπιγγα. Γαλάται Hés.

Sur cette racine très riche en dérivés, cf. Brugmann, *Grundr.*, I², p. 553, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 310, etc.

καυχάομαι, se vanter, καύχη, vanterie, lit. *szaukiù*, *szaûkti*, crier.

Prellw. p. 141.

κάραγος ·ὁ τραχὺς ψόφος οἷον πριόνων Hés., russ. *soróga*, homme silencieux, v. bulg. *sragъ*, terrible, austère, b. a. *harken*, dan. *harke*, tousser légèrement.

T. Torbiörnsson, *Die gemeinsl. Liquidenmetathese*, p. 30.

κήδω, inquiéter, affliger (dor. κᾱδω), got. *hatis*, haine, irl. *cais*, m. s., av. *sādrəm*, malheur, lat. *cadamitas* (d'où *calamitas*?), m. s., *cadāver*, cadavre.

Zupitza, p. 184, cf. Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 268.

κῆλον, javelot, sk. *çalá-*, bâton, *çalyá-*, pointe de javelot, v. isl. *hale*, queue, manche, cf. καλαῦροψ, p. 81.

Prellw., p. 146, Zupitza, p. 182.

I.-e. *k* + *ă* ou *ā* = gr. κ + α ou ᾱ en médiale.

ἀκάκητα, intelligent, ἀκακίεις ·συνίεις Hés., de la racine de ἄκρος, aigu, lat. *acer*, *acūtus*, aigu, intelligent, sk. *áçri-*, tranchant, etc.

O. Hoffmann, *B. B.*, XVII, p. 328.

ἄλκη, élan, sk. *ṛçya-*, antilope, lat. *alces*, v. isl. *elgr*, v. h. a. *elaho*, élan, russ. *losъ*, m. s.

Bersu, p. 184, Prellw., p. 15, Fick⁴, II, p. 21, Miklosich, *Et. Wörterb. d. slav. Spr.*, p. 174.

ἀνάγκη, nécessité, v. irl. *ēcen*, nécessité, violence, n. kymr. *angen*, m. s., ags. *ehtan*, v. s. *ahtjan*, poursuivre. Le grec vient de ἀνά + ἐνεγκ- (ἤνεγκον), racine palatale (sk. *naç-*), cf. sk. *pari-ṃçás*, part : il y a eu « superposition syllabique ».

Prellwitz, *B. B.*, XXIII, p. 251, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 379.

ἄρκηλος, jeune panthère, dor. ἄρκᾱλος, cf. ἄρκος, ἄρκτος, ours, n. pers. *xirs*, ours.

Hübschmann, *K. Z.*, XXXVI, p. 165.

ἑκάς, loin, *σFεκάς, « pour soi », d'où ἕκαστος, chacun, sk. *ekaçás*, un à un, cf. ἀνδρακάς, homme par homme.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 510, *Gr. Gr.*³, p. 254.

ἕνεκα, à cause de, *ἑνFεκα d'après l'ion. εἵνεκα, lesb. ἔννεκα, cf. sk. *váçād*, à la suite de, à cause de, même racine que ἑκών.

Osthoff, *Zur Gesch. des Perf.*, p. 334 et suiv., Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 457.

ἐρείκη, bruyère, v. irl. *froech*, n. slov. *vrês*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 188, Fick⁴, II, p. 287.

ἠκή, pointe, ἠκής, aigu, ἠκάς, femme nubile, cf. ἀκάκητα, ἀκίς p. 82.

Prellw., p. 113.

κεκαδμένος, κέκασμαι, briller, sk. *çad-*, se distinguer, v. bret. *cadr*, beau, p.-ê. κάστωρ.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 302, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 232.

κεκάδοντο, reculer, sk. *çad-*, tomber, av. *sad-*, m. s., lat. *cadō*, m. s. — κεκαλμένον (à lire κεκαδμένον) ·ἐπὶ γῆς ἐκπεπτωκός Hés. semble appartenir à cette racine.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 302.

λαικάς, courtisane, lit. *laîszkus*, *laiksztus*, « de mauvais goût, rance », lett. *laisks*, pourri (?).

Prellw., p. 173. — Si douteuse que soit cette étymologie, elle semble préférable à celle d'Osthoff (*P. B. S. Beitr.*, XIII, p. 399 et suiv.), qui rapproche got. *ga-þlaihan*, flatter, embrasser, et suppose que le τ initial tombe devant λ.

πεύκη, pin, v. h. a. *fiuhta*, lit. *puszìs*, pruss. *peuse*, m. s. (écrit *pense*).

Fick[4], I, p. 472, Prellw., p. 249.

σκηνή, tente, lat. *castrum*, endroit fortifié, irl. *scālān*, hutte, σκιά, ombre, σκοιός, ombreux, sk. *chāyā*, ombre.

Prellw., p. 288, Persson, *Stud.*, p. 118, W. Stokes, *B. B.*, XVIII, p. 65.

II. I.-e. *k̑* + *i* ou *ī* = gr. κ + ι ou ῑ à l'initiale.

κίβδη, κίβδος, κιβδηλίς, scorie métallique, κίβδων, mineur, κίβδηλος, altéré, av. *saēpa-*, préparation du fer, got. *haifsts*, lutte, querelle.

Prellw., p. 147, Fick[4], I, p. 46.

κίδαφος, rusé, σκίνδαφος, renard femelle, sk. *chidura-*, trompeur.

O. Schrader, *B. B.*, XV, p. 138. — Il est fort probable que le mot sanscrit appartient à la racine *chid-*, i.-e. **skhi-*, mais il est difficile d'y rattacher les mots grecs.

κίκιννος, boucle de cheveux, sk. *çikhā*, touffe de cheveux.

Prellw., p. 148, Fick[4], I, p. 46.

κῖκυς, force, sk. *çiçu-*, jeune, enfant, v. isl. *húnn*, m. s.

Prellw., p. 148, Brugmann, *Grundr.*, II, p. 92.

κίραφος, renard, sk. *çarabhá-*, animal inconnu (??).

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 304.

κιρρός, jaune, lit. *szirwas*, *sziřmas*, gris.

Prellw., p. 149.

κίσσα, att. κίττα, envie de femme enceinte, κισσάω, κιττάω, désirer, avoir des envies, ags. *hígian*, se presser, s'efforcer, sk. *çīghrá-*, vif.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautgesch.*, p. 86 et suiv. — κοῖται (Hés.) que l'on rattache généralement à cette racine et que Lagercrantz veut corriger en κίτται, peut être un mot différent.

κισσός, att. κιττός, lierre, sk. *çikhyà-*, courroie, lacet, lit. *ssiksznà*, cuir mou.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 88.

κίων, colonne, arm. *siun*, gén. *sean*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 342, Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 490.

I.-e. *k* + *i* ou *ī* = gr. κ + ι ou ῑ en médiale.

ἀκακίεις· συνίεις Hés. cf. ἀκάκητα, intelligent, etc. p. 82.

ἀκίς, pointe, ἀκωκή, m. s., ἄκρος, aigu, sk. *áçri-*, m. s., av. *aštrā-*, aiguillon, lat. *acus*, aiguille, *acies*, tranchant, v. h. a. *ecka*, pointe, bret. *ek*, pointe, arête, v. sl. *ostrъ*, lit. *asztrùs*, aigu, *aszmů*, tranchant ; les formes en *o*, ὄκρις, lat. *ocris*, ὀξύς, aigu, sont peut être vélaires (Bezzenberger, *B. B.*, XXVII, p. 173).

Cf. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 256, Prellw., p. 11, 12, Fick[4], I, 14, 349, etc. — plus haut, p. 82 ἀκάκητα, etc.

κόσκινον, crible, κεσκίον, brin d'étoupe, v. h. a. *hāsib*, tamis, lit. *kószti*, lett. *kāst*, tamiser.

Zupitza, *Gutt.*, p. 103. — P. Persson (*Stud.*, p. 113, 176) ramène cette racine à celle de *secāre*, v. isl. *skcina*, égratignure, etc., et en dernière analyse identifie **ski* et **skhi* de σχίζω. Dans cette hypothèse, la première gutturale serait palatale comme la deuxième : mais on sait combien toutes ces combinaisons sont douteuses.

ποικίλος, varié, sk. *peçalá-*, orné, cf. plus bas πείκω, p. 94. Prellw., p. 242.

σκιά, ombre, σκίρον, parasol, sk. *chāyā́*, n. pers. *sāya*, alb. *hē hie*, ombre, got. *skeinan*, v. h. a. *scīnan*, luire, v. s. *scimo*, m. h. a. *scheme*, v. sl. *sěnь*, ombre, v. irl. *scīam*, schéma.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 555, Fick[4], I, p. 143, Zupitza, 195.

σκίπων, bâton, sk. *çépas-*, penis, lat. *scīpio*, bâton, v. isl. *skífa*, tranche.

Prellw., p. 290.

III. I.-e. *k̂* + *u* ou *ū* = gr. κ + υ ou ῡ à l'initiale.

κύανος, métal de couleur sombre, lit. *sẽvìnas*, lett. *svins*, plomb.

Prellw., p. 167.

κύβος, cube, dé, cavité iliaque, got. *hups*, v. h. a. *huf*, hanche, sk. *çúpti-*, av. *supti*š, épaule.

Zupitza, p. 208, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 313. Ce dernier auteur hésite à rattacher à une même racine le mot *hanche*, et le mot *épaule* : le rapport de sens n'est pas très lointain, si l'on admet que le mot a été employé d'abord pour des quadrupèdes.

κυθώδεος · δυσόσμου Hés., ὕσκυθα (τά), fiente de porc, lit. *sẽúdas*, lett. *sûds*, ordure, excréments. — Dans un sens assez différent, on trouve κυθνόν· τὸ ἄκυον φάρμακον. καὶ πολύκυθνα πολύσπερμα. κυθνὸν γὰρ τὸ σπέρμα. Hés.

Fick[4], I, p. 426.

κυέω, être enceinte, sk. *çvā-*, *çū-*, gonfler, cf. κῦκυς, κῦρος, etc.

Prellw., p. 167, Fick[4], I, 48, etc.

κύκνος, cygne, sk. *çuc-*, briller, *çúci-*, brillant, blanc. Cf. v. h. a. *elbiz*, cygne, = lat. *albus*.

Francis A. Wood, *Am. J. of Ph.*, XXI, p. 179.

κύπτω, se baisser, lat. *cubō*, être couché, got. *hups* etc., cf. κύβος, ci-dessus.

H. Pedersen, *I. F.*, II, p. 301.

κύρβις, table pivotante en forme de pyramide, sk. *çūrpa-*, van, got. *hairban*, se tourner, errer, v. isl. *huerfa*, m. s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 314 (douteux), Zupitza, p. 57. Pour καρπός, poignet, qui appartient à cette racine, cf. plus bas.

κῦρος, autorité, sk. *çūra-*, fort, héros, av. *sūrō*, fort, puissant, m. irl. *cur*, *caur*, héros, germ. **hūni-*, force, (dans les noms propres *Hūnmār*, etc.).

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 434, 557, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Prellw , p. 169.

κύων, κυνός, chien, got. *hunds*, v. irl. *cū*, sk. *çván-*, av. *span-*, lit. *szû*, m. s., arm. *skund*, petit chien, lat. *canis* (*a* inexpliqué).

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Fick⁴, I, p. 46, Zupitza, p. 187.

I.-e. *k̂* + *u* ou *ū* = gr. κ + υ ou ῡ en médiale.

ἄκυλος, gland comestible, ἄκολος, bouchée, sk. *aç-*, manger, αἶκνον, repas.

Prellw., p. 12.

ἄκῡρος, impuissant, sk. *çūra-*, av. *sūrō*, fort, etc., cf. κῦρος p. 86.

ἑκυρᾷ, belle-mère, ἑκυρός, beau-père, sk. *çváçura-*, arm. *skesrair*, lat. *socer*, got. *swaihra*, kymr. *chwegrwn*, lit. *szeszùras*, beau-père ; v. sl. *svekrъ*, m. s. — On attendrait **svesrъ*.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 257, Fick⁴, I, p. 152, 578, Zupitza, p. 191, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 322.

κῖκυς, force, sk. *çíçu-*, cf. p. 84.

κωκύω, se plaindre, lat. *queror*, *questus*, m. s., sk. *çvásiti*, respirer, soupirer.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 320, II, p. 1026.

νέκυς, νεκρός, mort. sk. *náçati*, disparaître, av. *nasu*, cadavre, lat. *nex*, *necis*, mort violente, *necō*, tuer, v. irl. *ēc*, mort.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Fick⁴, I, p. 96.

πέλεκυς, hache, att. πελεκᾶς, ᾶντος, pivert, de πελεκάω, tailler à la hache, hom. πελεκκάω (= *πελεκμάω), dor. πελεκᾶς, ᾶ, plus tard πελεκᾶν, ᾶνος, pélican, sk. *paraçú-*, hache.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Brugmann, *Gr. Gr.*², p. 67, *I. F.*, XI, p. 297.

πρεῖσγυς (crét.), ancien, peut-être pour *πρεῖσκυς sous l'influence de πρέσβυς, premier, chef (cf. p. 43) — cf. lat. *prīscus*, arm. *ereç*, *eriçu*, premier-né, ancien, prêtre.

Cf. Brugmann, *Grundr.* I², p. 510, Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 444.

σκῦτος, peau, σπάτος, m. s. Hés., sk. *chavi*, peau.

Cf. plus haut, p. 44.

ὠκύς, rapide, sk. *āçú-*, m. s., lat. *ōcior*, plus rapide, v. bret. *di-auc*, lent.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Bersu, *Die Guttur.*, p. 119, Prellw., p. 369.

IV. I.-e. *k* + *e* ou *ē* = gr. κ + ε ou η à l'initiale.

κεκαδμένος, κέκασμαι, briller, sk. *çad-*, se distinguer, cf. p. 83.

κεκάδοντο, reculer, sk. *çad-*, tomber, lat. *cadō*, cf. p. 83.

κεάζω, fendre, κείω, m. s., sk. *ças-*, *çásati*, *çasti*, abattre, v. sl. *osošą*, découper.

Prellw., p. 141, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 344.

κεῖμαι, être couché, sk. *çéte*, m. s., av. *saète*, m. s. — peut-être la même racine dans κειμήλιον, bijou (objet de prix, qu'on ne remue pas, opposé à πρόβατον ?) Prellw., p. 142.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 206, Fick⁴, I, p. 43, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256.

κεκῆνας · λαγωούς. Κρῆτες Hés., sk. *çaçá-*, pruss. *sasnis*, lièvre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 732, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 306. — Il semble au moins prudent de séparer **kek-*, lièvre, de **kas-* (?) qui a le même sens et qu'on trouve dans v. h. a. *haso*, ags. *hara*, lièvre. Zupitza en supposant un sk. *çaçá-* assimilé de **çasa-*, et emprunté par le grec sous la forme κεκῆνας (*K. Z.*, XXXVII, p. 403) admet que *ç* est à une même époque voisin de *s* et voisin du κ grec : cette hypothèse semble difficile à concilier avec ce que nous savons de la prononciation du grec et du sanscrit.

κέλωρ, fils, rejeton, sk. *çárīra-*, corps, v. isl. *holdr*, *halr*, homme libre, propriétaire, ags. *hæleď*, *hæle*, v. h. a. *helid*, héros.

Solmsen, *K. Z.*, XXXIV, p. 548, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 238.

κενός, vide, arm. *sin*, m. s.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 263.

κέντρον, aiguillon, κοντός, perche, κεντέω, piquer, sk. *çnáthati* (Dhātup.), percer, av. *snaϑ-*, m. s., v. irl. *cinteir*, bret. *kentr*, éperon, v. h. a. *hantag*, aigu.

Zupitza, p. 206, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 237, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 317.

κεραίζω, ravager, sk. *çṛṇáti*, détruire, briser, v. irl. *do-rochair* « cecidit ».

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 233, Fick[4], I, p. 43.

κέραμος, terre de potier, κίρνημι, mêler, sk. *çrāti* (Gramm.), *çrāyati*, cuire, rôtir, v. isl. *hrǫra*, ags. *hréran*, v. h. a. *(h)ruoren*, remuer.

Prellw., p. 143, 144, Zupitza, p. 187.

κέρας, corne, tête (κέρας · κεφαλή Hés.), sk. *çíras-*, tête, av. *sarah-*, m. s., lat. *cerebrum* (de **ceras-ro-*, **ceres-ro-*) ; **καρασνο-* dans hom. κάρηνα (τά), att. κάρᾱνα, éol. κάραννος (Hés.), tête ; cf. v. isl. *hjarne* (**herzn-*), nl. *hersenen*, cerveau, etc.

J. Schmidt, *Plur.*, p. 363 et suiv., Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 188.

κεραυνός, foudre, κήρ, mort, ἀ-κήρατος, sans blessure, sk. *çṛṇáti*, briser, détruire, *çáru-*, javelot, cf. κεραίζω.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 305.

κέστρος, machine de guerre, sk. *çastrá-*, couteau, épée, ags. *hós*, épine, etc., cf. κεάζω, p. 88.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 256, Zupitza, p. 184.

κήλων, étalon, v. h. a. *scelo*, m. s., m. h. a. *schel*, sautant, sauvage, sk. *çal-*, dans *ucchal-*, s'agiter, s'envoler.

Zupitza, p. 195. — Zachariae, *K. Z.*, XXXIII, p. 447 et suiv., croit que *ucchal-* est prākrit pour *ut-sal-*, à comparer avec ἅλλομαι : ceci rendrait le rapprochement tout à fait problématique.

κηκίω, ruisseler, sk. *çíkhate* (Dhātup.), dégoutter (rac. **kēiq-*).

Hirt, *Abl.*, p. 34, cf. Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 312.

κῆρ, cœur, got. *hairto*, lat. *cor*, etc. cf. plus bas καρδία, p. 96.

I.-e. *k* + *e* ou *ē* = gr. κ + ε ou η en médiale.

ἀκέομαι, guérir, ἄκος, remède, sk. *yáças*, gloire, salut, irl. *ice*, action de guérir, gen. *icce*, kymr. *iach*, sain.

Prellw., p. 11, Fick[4], II, p. 222.

ἀκήρατος, sans blessure, cf. κεραυνός et κεραίζω, p. 89.

βρακεῖν· συνιέναι ; βράξαι · συλλαβεῖν. δακεῖν. καταπιεῖν Hés., δυσβράκανον : δύσχερές etc. Hés., sk. *mṛçáti*, toucher, saisir.

Curtius, *Grundz.*[5], p. 463, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 250, Roth, *K. Z.*, XIX, p. 222-223.

ἐκεῖ, ici, (ἐ)κεῖνος, celui-ci, dor. éol. κῆνος, arm. *-s*, celui-ci (pron. suffixe), lat. *cis*, de ce côté, osq. *ce-bnust* « huc venerit », v. irl. *ce*, celui-ci, v. isl. *hann*, lui, v. s. *hi*, *hë*, lui, lit. *szìs*, celui-ci, *szè*, ici, v. sl. *sь*, celui-ci.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 550, Prellw., p. 88, etc.

σκέπτομαι, σκοπέω, voir, regarder, sk. *spáçati*, voir, lat. *speciō*, regarder, v. h. a. *spehōn*, épier, v. sl. *pasą*, *pasti*, paître les troupeaux.

Fick[4], I, p. 147, 337, 572, Miklosich, *Etym. Wörterb.*, p. 233. — Le grec seul a déplacé la palatale de la fin de la racine au commencement, **skep-* pour **spek*.

ὠκεανός, océan, sk. *ā-çáyāna-*, « qui gît auprès », cf. κεῖμαι p. 88.

Benfey, *G. G. A.*, 1860, p. 222, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 316, Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 453.

V. I.-e. *k* + *o* ou *ō* = gr. κ + ο ou ω à l'initiale.

κόγχη, κόγχος, coquillage, sk. *çaṅkhá-*, escargot, lett. *senše*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 571, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 256, Fick[4], I, p. 45.

κοῖλος, creux, κόος, m. s., lat. *cavus*, creux, bret. *keo*, grotte, alb. *θełε*, profond.

Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 332. — Cette étymologie paraît préférable à celle qui rapproche κοῖλος de sk. *kulya-*, lit. *káulas*, os, fort éloignés pour le sens (Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 236, 268).

κοινά · χόρτος Hés., lit. *szẽnas*, lett. *sẽns*, v. bulg. *sěno*, foin.

Persson, *B. B.*, XIX, p. 257, Brugmann, *Gr. Gr.*[2], p. 189.

κοινός, commun, sk. *çéva-*, ami, cher, lat. *cīvis*, citoyen, v. h. a. *hīwo*, époux, lett. *sëva*, femme.

Hoffmann, *G. D.*, I, p. 178, G. Meyer, *Gr. Gr.*[2], p. 249. — Hoffmann (*G. D.*, III, Anhang, p. 13) et Fick (*Wört.*[4], p. 421) ajoutent lit. *szeimýna*, ménage, etc. : ces formes doivent être rapprochées plutôt de κτίσις. On peut aussi expliquer κοινός comme étant *κομ-ῑος, cf. lat. osq. ombr. v. irl. *com*, avec (G. Meyer, *Gr. Gr.*[2], p. 249, Brugmann, *Gr. Gr.*[2], p. 77). Mais dans ce cas nous ignorons la nature de la gutturale.

κοίτη, couche, κοιμάω, être couché, de la racine de κεῖμαι, p. 88.

κόκκος, graine, lit. *szâszas*, escarre, croûte, *szàszti*, devenir teigneux, lett. *sass*, fém. *sasa*, non mûr.

Prellw., p. 155 (douteux).

κομίζω, prendre soin, κομέω, s'occuper de, κάμνω, se fatiguer, sk. *çamyati*, m. s., v. isl. *hamask*, m. s.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 233, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 303.

κονίς, lente des cheveux, alb. *θení*, v. h. a. *nîs*, m. s.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 13. — D'autres auteurs rattachent κονίς à la racine (vélaire) de κνύω, κνάω, etc. (Zupitza, p. 120, Fick[4], I, p. 389).

κοντός, perche, κεντέω, piquer, κέντρον, etc., cf. p. 89.

κόπρος, excréments, sk. *çákṛt-*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 589, cf. Prellw., p. 158, Fick[4], I, 42.

κόραξ, corbeau, lat. *cornīx*, corneille, lit. *szàrka*, lett. *sarke*, pie.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 253.

κόρθυς, meule de foin, κόρυς-, θος, casque, κορυφή, tête, κόρυμβος, sommet, sk. *çṛṅga-*, corne, lat. *cornu*, m. s., *cernuus*, incliné, etc , appartiennent à une racine voisine de celle de κάρᾱ et de κέρας. Dans κόρση, tempe, att. κόρρη, on retrouve l'*s* de κέρας, cf. sk. *çīrṣán-*, *çīrṣá-*, tête. Enfin κόρυδος, alouette huppée, paraît également rentrer dans la classe des dérivés de la racine **ker-*, **kor-*.

κορθέλαι·σύστροφοι Hés., v. h. a. *gurtil*, ceinture, sk. *hárati*, prendre, lit. *żàrdis*, parc à chevaux.

Fick, *B. B.*, XVII, p. 322 (très douteux).

κόρος, satiété, lit. *pâ-szaras*, nourriture, *szerìu*, *szérti*, nourrir, m. irl. *corca*, kymr. *ceirch*, avoine.

Prellw., p. 159, Brugmann, *Grundr.*, II, p. 1012.

κότος, ressentiment, sk. *çátru-*, ennemi, gaul. *Catu-*, v. irl. *cath*, v. h. a. *hadu*, combat.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 630.

κοῦφος, léger, sk. *çubh-*, se transporter (?).

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 317.

κωκύω, se plaindre, lat. *querar*, *questus*, m. s., cf. p. 87.

κῶμα, sommeil, κάμοντες, les morts, sk. *çámyati*, se reposer, cesser.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 308, identifie cette racine avec celle de κάμνω. Il semble préférable de distinguer **kam-*, **kōm-* (part. *çāntá-*), de la racine dissylabique **kom(e)*, κομίζω, κάμνω etc. (part. *çamitá-*).

κῶνος, cône, pomme de pin, κώνειον, ciguë, sk. *çāṇa-*, pierre à aiguiser, scie, av. *saēniš*, pointe, lat. *cōs*, pierre à aiguiser, *catus*, aiguisé, sage, v. isl. *hein*, ags. *hán*, pierre à aiguiser.

Prellw., p. 171, Fick[4], I, p. 45, 425, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 352, Zupitza, p. 184.

I.-e. *k̑* + *o* ou *ō* = κ + ο ou ω en médiale.

ἄκος, remède, ἀκέομαι, guérir, sk. *yáças-*, cf. p. 90.

ἀκωκή, pointe, ἄκρος, aigu, etc., cf. p. 82, 85.

ἄκολος, bouchée, cf. ἄκυλος, sk. *aç-*, p. 87.

ἀκούω, entendre, got. *hausjan*, v. isl. *hǫyra*, m. s., formé de la racine **ak̑-* (ἄκρος, ἀκίς etc.), aiguiser, et de **ous-* oreille ; l'*a* prétonique disparaît en germanique.

Kretschmer, *K. Z.*, XXXIII, p. 563 et suiv. — Ἀκεύω serait refait sur *ἀκήκουα d'après l'alternance εἰλήλουθα : ἐλεύσομαι.

ἄρκος, ours, à côté de ἄρκτος, m. s., cf. n. pers. *xirs*, ours.

Hübschmann, *K. Z.*, XXXVI, p. 165. Cf. p. 83.

δέκομαι, recevoir, att. δέχομαι, sk. *daçasyáti*, prêter son secours, lat. *decus*, honneur, ce qui convient ; cf., pour le sens, δοκέω, sembler, δόξα, opinion, v. sl. *desiti*, trouver.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 123.

δέρκομαι, regarder, sk. *darç-*, *dadárça*, voir, v. irl. *condercar*, « conspicitur », *derc*, œil, got. *gatarhjan*, désigner, ags. *torht*, clair.

Fick[4], I, p. 68, II, p. 148, Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 256, Zupitza, p. 192.

διάκονος, serviteur, ion. διήκονος, de δια + ηκονος, cf. ἐγκονέω, s'empresser, ἐγκονίς, servante, même racine que dans ἤνεγκον, porter, sk. *naç-*, obtenir, cf. ci-dessous et plus haut p. 63.

Prellw., p. 74.

ἑκών, qui fait volontiers, sk. *vaç-*, *vásṭi*, désirer, cf. ἕνεκα p. 83, ἔκηλος, paisible.

Fick[4], I, p. 127, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 257 etc.

ἕλκος, blessure, sk. *árças-*, hémorrhoïdes, lat. *ulcus*, ulcère.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 14 ; Solmsen, *Stud.*, p. 18, n. 1, explique l'esprit rude de ἕλκος par l'influence de ἕλκω. — Hoffmann, *G. D.*, I, p. 109, sépare cette racine de celle de αὐελκίζει qui suppose un *v* initial.

ἤνεγκον, ἐνεγκεῖν, aor. de φέρω, porter, parf. ἐνήνοχα, ὄγκος, masse, poids, sk. *náçati*, obtenir, lat. *nancīscor*, m. s., lit. *neszù*, *nèszti*, v. sl. *nesą*, *nesti*, porter.

Fick[4], I, p. 96, 501, Prellw., p. 94, Brugmann, *I. F.*, XII, p. 156, *Grundr.*, I[2], p. 548, etc.

οἶκος, maison, sk. *veça-*, m. s., lat. *vīcus*, quartier, v. irl. *fīch*, « municipium », lit. *vêszpats*, seigneur, v. sl. *vьsь*, village.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 257, Fick[4], I, p. 125, II, p. 279.

παλίγκοτος, qui se rouvre (d'une blessure), qui reprend (d'une douleur), -κότος, cf. lat. *catus*, aigu, avisé, sk. *çitá-*, aigu, κῶνος, p. 93.

Fick, *B. B.*, XI, p. 271.

πείκω, peigner, sk. *piṃçáti*, tailler, orner, *péças-*, forme, apparence, got. *filu-faihs*, aux formes variées, v. sl. *pьsati*, *pišą*, graver, écrire.

Prellw., p. 241, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 175.

πέκω, peigner, sk. *pákṣman-*, cils, lat. *pectō*, peigner, *pecten*, peigne, v. h. a. *fahs*, cheveux, crinière, lit. *pessù*, *pèsati*, plumer.

Prellw., p. 242.

πλέκω, tresser, πλεκτή, filet, sk. *praçna-*, objet tressé, corbeille, lat. *plectō*, tresser, got. *flahta*, tresse, v. sl. *plesti*, *pletą*, tresser.

Fick[4], I, p. 486, Bersu, p. 184, Prellw., p. 255. — Le slave *pletą* pour **plestą* résulte de l'analogie de *gnetą*, *gnesti*, etc., l'infinitif en *sti* remontant généralement à un thème terminé par une seule dentale (Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 179).

πόρκος, porc, nasse de pêcheur, lat. *porcus*, v. irl. *orc*, ags. *fearch*, v. h. a. *farah*, lit. *paŕszas*, v. sl. *prasę*, m. s.

Prellw., p. 260, Zupitza, p. 190.

ῥοικός, cagneux, ῥικνός, contourné, infirme, av. *urvis-*, se tourner, v. h. a. *rīho*, jarret, m. ang. *wrikken*, tordre, nl. *wriggelen*, tourner en tous sens, *wreeg*, cou-de-pied.

Hübschmann, *I. F.*, XI, p. 200 et suiv.

σκοῖπος· ἡ ἐξοχὴ τῶν ξύλων ἐφ' ὧν εἰσιν οἱ κέραμοι Hés., σκίπων, bâton, sk. *çépas-*, penis, lat. *cippus*, pieu, borne, *scīpiō*, bâton, v. isl. *skífa*, tranche.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 332, Prellw., p. 290, Zupitza, p. 156. Cf. plus haut, p. 85.

σκολιός, oblique, lat. *scelus*, crime, sk. *chala-*, tromperie.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 331, Prellw., p. 290.

σκοπέω, examiner, cf. σκέπτομαι, p. 90.

σκόρδιον, plante, σκόροδον, ail, alb. *húδεrε*, *hurδε*, ail.

Prellw., p. 290, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 331.

σφηκόω, enlacer, serrer, φάκελος, fagot, sk. *pamçayati* (Dhātup.), tuer, (probablement identique à *pamṣ-*, tourmenter), v. h. a *spanga*, v. isl. *spǫng*, anneau, m. h. a. *spengen*, enserrer.

Prellw., p. 309 (très douteux).

φακός, φακῆ, lentille, alb. *baθε*, fève de marais.

G. Meyer, *B. B.*, XIV, p. 52, Prellw., p. 337.

φορκός, qui blanchit, grisonne, sk. *bhrā̆çate* (Gramm.), flamber, kymr. *berth*, joli, got. *bairhts*, v. isl. *biartr*, éclatant, rayonnant, lit. *bérsəti*, blanchir.

Wiedemann, *I. F.*, I, p. 512, Fick[4], I, p. 91, 492, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 207.

VI. I.-e. *k̂* = gr. κ devant les « liquides sonantes ».

καιρός, occasion, καίριος, qui atteint the but, opportun, cf. κήρ, déesse de la destruction, ἀκήρατος, intact, sk. *çará-*, *çáru-*, flèche.

Prellw., p. 134. — Persson, *Stud.*, p. 107, n. 6 ; rattache καιρός à κείρω, couper, tondre, dans le sens de « point critique, décisif » (κ vélaire).

κάλαμος, roseau, sk. *çila-*, épis abandonnés sur le champ, lat. *culmus*, chaume, v. bret. *cálámennou*, « culmos », v. h. a. v. s. *halm*, tige, pruss. *salme*, v. sl. *slama*, fétu de paille.

Fick[4], I, p. 420, Prellw., p. 134, Miklosich, p. 314, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 310.

κάρᾱνα, ion. κάρηνα, éol. κάραννος (Hés.), tête, de *καρασνο-, forme faible de κέρας ; cf. κάρᾱ, ion. κάρη, gén. καρήατος, etc. Cf. p. 89, 92.

καρδία, κῆρ, cœur, sk. *çrad-dhā́*, confiance, lat. *cor*, *cordis*, v. irl. *cride*, got. *hairto*, pruss. *seyr*, *sīran*, lit. *szirdìs*, v. sl. *srъdьce*, cœur.

Prellw., p. 147, Zupitza, p. 182, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 256.

κράνον, cornouille, κράνος, cornouiller, alb. *θanε*, lat. *cornus*, *cornum*, m. s.

Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 332, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 466.

μάκαρ, heureux, d'après Brugmann (*Gr. Gr.*[3], p. 415),

substantif neutre signifiant bonheur, devenu plus tard adjectif. — Pour Fick, *Wörterb.*[4], I, p. 279, μάκαρ est parent de μακρός, long (racine palatale, av. *masō*, grandeur).

VII. I.-e. *k* = gr. κ devant les « nasales sonantes ».

δέκα, dix, sk. *dáça*, av. *dasa*, lat. *decem*, v. irl. *deich*, got. *taihun*, lit. *dêszimtis*, v. sl. *desętь*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 266, Zupitza, p. 192 etc.

Fίκατι (dor. béot.), att. εἴκοσι, vingt, sk. *viṃçatí*, av. *vīsaiti*, lat. *vīgintī*, v. irl. *fiche*.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 257, Fick[4], I, p. 125.

ἑκατόν, cent, sk. *çatá-*, av. *sata-*, lat. *centum*, v. irl. *cēt*, kymr. *cant*, got. *hund*, lit. *szimtas*.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 547.

κάμνω, se fatiguer, κάματος, effort, sk. *çamyati*, *çamnīṣe*, se fatiguer, v. isl. *hamask*, m. s., cf. κομίζω, p. 92.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 419, Prellw., p. 136.

καίνω, tuer, καμόντες, les morts, κῶμα, sommeil, sk. *çā́myati*, se reposer.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 358. — Cette racine diffère de la précédente. Cf. κῶμα, p. 93.

κατά, de haut en bas, v. sl. *sъ*, *sъn-*, m. s.

Meillet, *Mém.*, IX, p. 49 et suiv., rend ce rapprochement vraisemblable. Il semble en effet inadmissible que *sъ*, avec, et *sъ*, de haut en bas, soient originairement identiques. Le côté faible de cette explication est l'ignorance où nous demeurons quant au τ de κατά.

τριᾱκάς, trentaine, τριᾱκοντα, trente, sk. *triṃçát*, m. s. etc. (même racine que δέκα, ἑκατόν, εἴκοσι, etc.).

Prellw., p. 84.

La palatale indo-européenne kh.

ἀδαχέω, gratter une démangeaison, ἀδάξομαι, démanger, ὀδάξ, en mordant, ὀδαξάω, mordre, piquer. — Racine de δάκνω (**dak-*), terminée par une aspirée (**dakh-*) et influencée par ὀδούς.

Prellw., p. 218 (douteux).

σχάζω, σχάω, ouvrir en coupant, sk. *chyati*, couper, part. *chāta-*, gav. *sāzdūm*, « vous coupez », prés. *syāṯ*, « qu'il coupe », v. irl. *scīan*, couteau.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 558, Prellw., p. 310.

σχίζω, déchirer, sk. *chinátti*, séparer, av. *hi-siδyāṯ*, « il séparerait » (opt.) lat. *scindō*, déchirer, got. *skaidan*, séparer.

Brugmann, *I. F.*, VI, p. 92, *Grundr.*, I², p. 548.

σχοῖνος, jonc, lit. *szênas*, v. sl. *sěno*, foin.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 252. — Cette étymologie est probablement fausse : *szênas* et *sěno* appartiennent, selon toute apparence, à κοινά, cf. p. 91.

χῆρος, vide, χηραμός, trou, χώρα, lieu (proprement endroit vide), lat. *hērēs*, héritier, lit. *szeirỹs*, veuf, v. sl. *sirъ*, « orbus ». — Le rapport de sens est rendu clair par χωρίς, sans.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 252, cf. Persson, *Stud.*, p. 178.

χωλός, boiteux, arm. *xeṯ*, estropié.

S. Bugge, *I. F.*, I, p. 448.

La palatale indo-européenne ǵ.

I. I.-e. *ǵ* + *a* ou *ā* = gr. γ + α ou ᾱ à l'initiale.

γάλα, γάλακτος, lait, alb. *δaṯε*, lait caillé.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 438, Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 334. — Si proche que paraisse lat. *lac*, *lactis*, de cette racine, il est plus prudent de ne citer que des formes phonétiquement sûres. Cf. plus bas γλάγος, etc., p. 123.

γάμος, mariage, γαμβρός, gendre, sk. *jāmātar-*, av. *zāmātar-*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 250, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 405, v. Bradke, *I. F.*, IV, p. 87 et suiv.

γαυσός, courbé, γῦρός, rond, arm. *cuṙ*, tortu, plié, *cṙem*, tordre, v. irl. *gāu*, kymr. *gau*, mensonge. Cf. p. 101.

Cf. Prellw., p. 57.

I.-e. *ĝ* + *a* ou *ā* = gr. γ + α ou ᾱ en médiale.

ἄγαμαι, admirer, ἄγαν, beaucoup, trop (*m̥ĝa-*), μέγας, grand, sk. *majmán-ā*, ensemble, en masse, av. *mazišta-* = μέγιστος, arm. *mec*, grand, got. *mikils*, m. s.

Prellw., p. 193, Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 249, Fick[4], I, p. 104, etc. — Le sk. *mahánt-* doit plutôt être considéré comme vélaire. — H. Pedersen, *I. F.*, V, p. 61 n., rattache ἀγαθός, bon, à μέγεθος, μέγαθος, grandeur.

αὔγαρος · ἄσωτος, ὑπὸ Κυπρίων Hés., sk. *ugrá-*, fort, violent, d'après Hoffmann, *G. D.*, I, p. 109. — Il faut songer plutôt à ὑγιής, av. *vaz-*, renforcer, *vazyanṭ*, habile, *vazra-*, foudre, sk. *vājá-*, force, lat. *vigeō*, être vigoureux, got. *wakan*, veiller, etc.

κραυγή, cris, sk. *króça-*, m. s., lit. *kraûkti*, craquer.

Prellw., p. 162, G. Meyer, *Gr. Gr.*[2], p. 271. — L'équation n'étant pas parfaite, on ne sait au juste si γ est vélaire ou palatal.

ὀργή, colère, ὀργάς, terre grasse, sk. *ūrjā*, plénitude de la force, v. irl. *ferg*, *ferc*, colère.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 554, Prellw., p. 227.

μεγαίρω, mépriser, peut-être de μέγας.

πηγή, dor. πᾱγᾱ́, source, est rapporté par Havet, *Mém.*, VI, p. 117 à πήγνῡμι (palatal).

II. I.-e. *ĝ* + *i* ou *ī* = gr. γ + ι ou ῑ à l'initiale.

γίγαρτον, pépin de raisin, lat. *grānum*, grain, got. *kaurn*, m. s., v. h. a. *kerno*, pépin, noyau, lit. *ẽirnis*, pois.

Prellw., p. 59, cf. Hirt, *Abl.*, p. 79.

γίγνομαι, naître, γένος, naissance, sk. *jánas-*, race, av. *zīzanāṯ*, « parturit », arm. *cin*, naissance, lat. *genus*, m. s., *gignō*, engendrer, part. *gnātus*, v. irl. *gein*, naissance, got. *kuni*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 551, etc.

γιγνώσκω, connaître, sk. *jānáti*, gav. *zānatā*, m. s., arm. *caneay*, « je connaissais », alb. *ńeh*, lat. *gnōscō*, connaître, v. irl. *gnāth*, connu, got. *kann*, « je connais », lit. *ẽinóti*, v. sl. *znati*, connaître.

Prellw., p. 60 etc., Brugmann, *Grundr.*, I², p. 548.

I.-e. *ĝ* + *i* ou *ī* = gr. γ + ι ou ῑ en médiale.

ἅγιος, saint, ἁγνός, pur, sk. *yájate*, av. *yazaite*, honorer, v. pers. *āyadana*, temple.

Prellw., p. 5, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 557.

αἰγιαλός, plage, αἶγες, grosses vagues, καταιγίζω, s'élancer avec fureur, sk. *éjati*, s'agiter. — D'après Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 35, ces mots présentent la même racine que αἴξ, arm. *aic*, chèvre, cf. plus bas p. 125.

νεογῖλός, nouveau né, v. h. a. *chīmo*, germe, got. *us-kijans*, part., produit, ags. *cíþ*, pousse, v. s. *kīnan*, germer, lit. *žýdmi*, *žydẽti*, fleurir.

Prellw., p. 210. — Bechtel explique (*B. B.*, XXVII, p. 191-192) νεογιλλός (cf. le nom propre Γιλλίς) comme *νεο-γιδλός, cf. lit. *ẽindu*, téter.

ὑγιής, sain, av. *vaz-*, renforcer, *vazyanṯ*, habile, *vazra-*,

foudre, sk. *vāja-*, force, got. *wakan*, veiller. Cf. αὔγαρος, p. 99.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 281, cf. Curtius. *Grundz.*[4], p. 186, On préfère généralement l'étymologie *ὑ-γιF-ης, cf. p. 53.

III. I.-e. *ĝ* + *u* ou *ū* = gr. γ + υ ou ῡ.

γύαλον, creux, γύης, bois de charrue, γῦον, membre du corps, γυλιός, sac, γῦρος, rondeur, γῦρός, rond, arm. *cur*, tortu, plié, *crem*, tordre.

Meillet, *Mém.*, VII, p. 165, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 263. — Pour une partie des mots grecs l'idée très vague de « courbure » permet seule de les rapprocher de γῦρος, celui-ci étant sûrement parent de *cur*.

ἄργυρος, argent, sk. *árjuna-*, blanc, arm. *arcat*, lat. *argentum*, argent, osq. aragetud « argento », v. irl. *argat*, argent, cf. plus bas ἀργός, p. 104.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 264, Prellw., p. 30, Bersu, p. 187, etc.

γόργῡρα, prison souterraine, γεργύρα · αὐλή, δεσμωτήριον Hés. est peut-être une forme redoublée de la racine *γυρ- de γῦρος, etc.

IV. I.-e. *ĝ* + *e* ou *ē* = gr. γ + ε ou η à l'initiale.

γελάω, rire, γαλήνη, calme de la mer, γλῆνος, objet brillant, ἄγαλμα, statue, γέλαν · αὐγὴν ἡλίου Hés., arm. *całr*, rire, v. irl. *glan*, pur, *ro-glan*, « il brillait », lit. *ėlėgà*, crépuscule.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 565, Prellw., p. 57, Persson, *Stud.*, p. 146.

γέμω, être plein, alb. *δemp*, avoir mal, lat. *gemō*, gemir, ombr. *gomia* « gravidas », m. irl. *gemel*, lien.

Cf. Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 574, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 257.

γένος, naissance, sk. *jánas-*, lat. *genus*, m. irl. *gein*, m. s., cf. γίγνομαι, p. 100.

γένυς, menton, mâchoire, γνάθος, mâchoire, sk. *hánu-*, menton, lat. *genuīnus*, dent de sagesse, v. irl. *gin*, bouche, got. *kinnus*, menton.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 249. — Dans *ahám* et dans *hánu-*, le sanscrit seul a la palatale aspirée, le grec, le latin et le germanique supposant la sonore. Dans les autres exemples généralement cités : *mahánt-*, *hásta-*, *ha*, l'alternance de *ĝ* et de *ĝh* est insuffisamment établie. Cf. μέγας, ἀγοστός, γὲ.

γεργέριμος, olive mûre, sk. *jarjára-*, vieux, usé, lat. *grānum*, v. irl. *grān*, got. *kaurn*, v. h. a. *kerno*, graine, germe, lit. *żìrnis*, pois, v. bulg. *zrъno*, grain, cf. γίγαρτον, p. 100.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 98, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 241, 242.

γεργύρα · αὐλή, δεσμωτήριον Hés., cf. p. 101.

γέρων, vieillard, γῆρας, vieillesse, sk. *járant-*, vieux, av. *zaurvan-*, âge, arm. *cer*, vieillard, v. sl. *zrěju*, *zrěti*, mûrir, *zrělъ*, mûr.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 564, Prellw., p. 58, Fick⁴, p. 52.

γεύνων · γονάτων Hés., lat. *genu*, av. *zānu-*, genou, cf. γόνυ, p. 103.

γεύομαι, goûter, sk. *juṣáte*, jouir, av. *frasuštəm*, joui, *zaošō*, jouissance, lat. *gustus*, goût, got. *kiusan*, choisir, v. isl. *kiósa*, m. s.

Prellw., p. 59, Fick⁴, I, p. 429, etc.

I.-e. *ĝ* + *e* ou *ē* = gr. γ + ε ou η en médiale.

αἶγες, grosses vagues, αἰγιαλός, plage, καταιγίζω, s'élancer avec fureur, sk. *éjati*, s'agiter, cf. αἴξ, chèvre, arm. *aic*, m. s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 35. — Comme on ne sait si le *j* de

éjati est vélaire ou palatal, l'étymologie reste douteuse : l'identité de αἴξ, chèvre, et de αἶγες, vagues, n'est pas sûre.

ἀργής, éclatant de blancheur, ἀργός, blanc, brillant, ἄργυρος, argent, etc. Cf. p. 101 et 104.

γεργέριμος, olive mûre, lat. *grānum*, etc. Cf. p. 102.

γύγης, oiseau aquatique, v. isl. *kokkr*, coq, *kok*, gosier, lit. *gužutys*, cigogne, *gužỹs*, jabot, poln. *gus*, bosse, nœud. — v. sl. *guša*, jabot, ne semble pas pouvoir être rapporté directement aux autres mots.

Zupitza, p. 148.

μάγειρος, cuisinier, μᾶζα, pâte, v. sl. *mazati*, enduire, *mazъ*, onguent, *maslo*, beurre, huile.

Prellw , p. 192.

τηλύγετος, né chétif, délicat, a comme deuxième terme de composé *υγετος, participe de *vigeō*, *vegeō*, cf. plus haut ὑγιής, αὔγαρος, p. 99, 100.

J.-B. Bury, *B. B.*, XVIII, p. 293 (explication douteuse).

V. I.-e. *ǵ* + *o* ou *ō* = gr. γ + ο ou ω à l'initiale.

γόμφος, cheville, γαμφηλαί, mâchoires, sk. *jámbha-*, dent, arm. *camem*, mâcher, alb. *δemb*, dent, v. h. a. *chamb*, instrument dentelé, peigne, lit. *žambas*, arête, lett. *ſûbs*, v. sl. *zębъ*, dent.

Prellw., p. 62, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 264, Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 334.

γόνυ, genou, γεύνων · γονάτων Hés., sk. *jā́nu*, av. *zānu-*, arm. *cunr*, lat. *genu*, got. *kniu*, ags. *cnéo*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 555, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 264, etc.

γωνία, angle, même racine que γόνυ ; la longue se retrouve dans sk. *jā́nu*, av. *zānu-*, genou, cf. ci-dessus.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 99, Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 102.

I.-e. *ĝ* + *o* ou *ō* = gr. γ + ο ou ω en médiale.

ἀγοστός, paume de la main (?), sk. *hásta-*, main, av. *zastō*, m. s.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 249. — Rien n'est plus douteux que cette étymologie : ἀγοστός n'appartient qu'au langage homérique, où il n'apparaît que dans une formule fixe, dont le sens est incertain depuis l'antiquité. D'autre part, *hásta-* se rapproche très bien de χηλή, serre. Il est tout à fait inutile de multiplier à plaisir les alternances de *ĝ* et *ĝh* (*ahám* = ἐγώ).

ἄγω, conduire, sk. *ájati*, av. *azaiti*, lat. *agō*, m. irl. *tagim*, (= *do-agim*), je viens, v. isl. *aka*, se transporter.

Prellw., p. 3, Fick[4], I, p. 2, etc.

ἀμέλγω, traire, lat. *mulgeō*, v. irl. *bligim*, v. h. a. *melkan*, m. s., got. *miluks*, lait, lit. *mélżu*, v. sl. *mlъzą*, traire.

Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 148, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 264, Zupitza, p. 198.

ἀμέργω, cueillir, ὀμόργνῡμι, essuyer, sk. *mārṣṭi*, m. s., av. *marəzaiti*, frôler.

Zupitza, p. 198, Prellw., p. 19, 224.

ἀμολγός, dans l'expression hom. νυκτὸς ἀμολγῷ, au plus profond de la nuit, cf. lit. *milszti*, se réunir (des nuées d'orage), lett. *milst*, « il fait sombre », got. *milhma*, nuage. — Ce dernier mot peut appartenir aussi à μέλκιον (vélaire).

Prellw., p. 20.

ἀργός, blanc, brillant, ἄργυρος, argent, sk. *árjuna-*, blanc, av. *arəzah-*, le jour clair, arm. *arcat*, argent, lat. *argentum*, osq. aragetud « argento », v. irl. *argat*, argent, got. *unairkns*, impur.

Prellw., p. 30, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 551, Bersu, p. 187, Fick[4], I, p. 299.

ἀρήγω, secourir, ἀρηγών, ἀρωγός, qui assiste, v. s. *rōkian*,

prendre soin, v. isl. *rǫkr*, juste, légal, lat. *regō*, diriger, etc.

Noreen, *Abriss*, p. 55, 79. — Même racine que

ὀρέγω, tendre, sk. *ṛñjáti*, m. s., av. *razišta-*, le plus droit, lat. *regō*, *rectus*, droit, v. irl. *recht*, loi, got. *uf-rakjan*, étendre, lit. *rażaù*, *rażýti*, m. s.

Prellw., p. 227, Bersu, p. 187, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 264.

βράγος · ἕλος Hés., kymr. *braen* (= **mragno-*), pourri, v. h. a. *bruoḥ*, nl. *broek*, marécage, m. h. a. *murc*, v. isl. *morkenn*, pourri, v. bulg. *mrъznąti*, éprouver du dégoût.

Zupitza, p. 196.

γοργός, violent, sk. *gárjati*, rugir, v. irl. *garg*, rude, austère, v. sl. *groza*, terreur.

Prellw., p. 63, cf. Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 690.

ἐγώ, moi, je, sk. *ahám*, av. *azəm*, arm. *es*, lat. *ego*, got. *ik*, lit. *àsz*, v. sl. *azъ*, m. s.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 249 (le sk. a *ĝh* pour *ĝ* comme dans *hánu-*, cf. γένυς p. 102).

ἔργον, ouvrage, ῥέζω, ἔρδω, faire, av. *vərəzyeiti*, gaul. *vergo-* (*bretos*), efficace, got. *waurkjan*, travailler.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 264, Prellw., p. 272, etc.

λέγω, réunir, choisir, dire, alb. *mb-l'eϑ*, « je réunis, je moissonne », pass. *mb-l'iδem*, lat. *legō*, choisir, recueillir.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 17, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 566.

πέλαγος, mer, sk. *plakṣā*, surnom du fleuve Sarasvatī, formé de la racine du v. sl. *polje*, plaine, avec le suffixe γο-, arm. *-ac-* (Meillet, *Mém.*, VIII, p. 302), v. h. a. *flah*, nl. *vlak*, plan. — La métaphore est la même que dans *aequor*, plaine et mer.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 181, Meillet, *l. c.*, Fick, *B. B.*, XXII, p. 11. — πλάξ, κός contient la même racine avec un suffixe *q-*.

πώγων, barbe, -γων représente le degré avec allongement de **ĝen-*, cf. γένυς.

H. Reichelt, *B. B.*, XXVI, p. 225. — Très douteux : πω- reste inexpliqué.

τεταγών, prenant, alb. *ndoθ*, « je me trouve », lat. *tangō*, toucher, ags. *þaccian*, toucher doucement.

Zupitza, p. 216, Bersu, p. 187, G. Meyer, *Alb. St.*, p. 24.

φλέγω, brûler, φλόξ, γός, flamme, sk. *bhrājate*, av. *brāzaiti*, luire, lat. *flagrō*, brûler, v. h. a. *blecken*, briller, m. nl. *blaken*, brûler.

Fick[4], I, p. 94, 268, 497, Prellw., p. 345, Vercoullie, p. 32.

VI. I.-e. *ĝ* = gr. γ. devant les « liquides sonantes ».

γαλήνη, calme de la mer, ἀγάλλω, orner, ἄγαλμα, statue, cf. γελάω, p. 101.

γάλοως, belle-sœur, lat. *glōs*, v. sl. *sьlъva*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 473, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 233.

γαργαρίζω, γαργαλίζω, chatouiller, démanger. — Je rapproche de ces mots le lit. *ėcerti*, gratter, v. h. a. *cherian*, balayer, v. isl. *kar*, mucus, ordure ; χαράσσω, χέραδος qu'on rattache souvent à *ėcerti*, ne peuvent s'y rapporter, la racine lithuanienne étant probablement monosyllabique.

γίγαρτον, pépin de raisin, v. bulg. *srъno*, grain, etc. Cf. p. 100.

VII. I.-e. *ĝ* = gr. γ devant les « nasales sonantes ».

γαμφηλαί, mâchoires (1), sk. *jámbha-*, dent, etc. cf. γόμφος, p. 103.

γεγαώς, γέγαμεν, de γέγονα, parf. de γίγνομαι, cf. p. 100.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 405, 406.

---

(1) γαμ- pour γα- d'après γόμφος, comme βράγχος d'après βρόγχος, cf. Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 57.

La palatale indo-européenne ĝh.

I. I.-e. *ĝh* + *a* ou *ā* = gr. χ + α ou ᾱ à l'initiale.

χάζω, écarter, χάζομαι, se retirer, sk. *jáhāti*, abandonner, aor. *á-hāt*, *jí-hīte*, s'en aller, av. *zazāiti*, laisser : un autre degré se trouve dans κίχημι, κιχάνω, rencontrer.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 1066, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 99, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 245.

χαῖος, houlette, sk. *héṣa-*, dard, gaul. *gaison* « jaculum », v. h. a. *gēr*, v. isl. *geirr*, javelot, lit. *żeidėiù*, *żeîsti*, blesser.

Prellw., p. 353, Fick, I, p. 53, 433, II, p. 104, Zupitza, p. 202.

χαλάω, relâcher, χαλαρός, relâché, même racine que χάζω.

χάλις, vin pur, χαλιμάς, coureuse, ivrognesse, macéd. κάλιθος, thrac. ζίλαι, vin, lat. **fali-* d'où *Falernus*.

O. Schrader, *K. Z.*, XXX, p. 485 (extrêmement douteux).

χαροπός, au regard brillant, alb. *ẓjar*, feu, lit. *żarýos*, pruss. *sari*, ardeur, v. bulg. *zъrěti*, briller, voir.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 244.

χατέω, désirer vivement, χῆτος, besoin, lat. *famēs*, faim, *ad fatim*, suffisamment, *fatiscor*, s'ouvrir, appartient avec χαλάω, relâcher, χαλαρός, relâché, au sk. *jáhāti*, abandonner.

Curtius, *Grundz.*[5], p. 200, 201, Prellw., p. 353, 357, *B. B.*, XXI, p. 168, Bersu, p. 188. — En partant de l'idée de « vide » comme sens central, on rend compte assez simplement des significations très diverses des dérivés de cette racine.

χηλή, serre, de **χασ-λᾱ*, sk. *hásta-*, main, av. *zastō*, m. s.

Froehde, *B. B.*, XX, p. 218.

χήν, oie, sk. *haṃsá-*, lat. *ānser*, m. s., m. irl. *gēis*, cygne, v. h. a. *gans*, lit. *żąsìs*, oie.

Prellw., p. 357, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 345, etc.

I.-e. *ĝh* + *a* ou *ā* = gr. χ en médiale.

βραγχάω, être rauque, βράγχη, enrouement, βράγχος, m. s., βράγχιον, branchie, βρόγχος, βρόχθος, gorge, v. irl. *brāge*, gén. *brāgat*, cou, v. isl. *krage*, cou, gorge, lit. *gręžiù*, tourner.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 606, Zupitza, *Gutt.*, p. 82, Prellw., p. 53.

ἐρεσχηλεύω, tenir des propos légers, de ἔρις et χηλεύω entrelacer, cf. χηλή.

Wackernagel, *K. Z.*, XXXIII, p. 57 (très douteux).

ἰαχή, ἰαχχή, cri (1), ἰάχω (*FιFάχω), crier, dor. ἀχά, ἦχος, son, bruit, lat. *vāgor*, vagissement, cri, *vāgiō*, vagir, crier, lit. *ūžiù*, bruire.

Prellw., p. 126.

κίχημι, κιχάνω, rencontrer, sk. *jáhāti*, abandonner, cf. plus haut χάζω, χαλάω, χατέω.

λιχανός, index, de λείχω, lécher, sk. *lihati*, *līḍha-*, m. s., etc.

M. Niedermann, *B. B.*, XXVI, p. 231 et suiv.

πτυχή, pli, πτύσσω, plier, sk. *py-úkṣṇa-*, couverture d'arc, *ūhati*, *ūḍhá-*, pousser.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 277, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 176.

II. I.-e. *ĝh* + *i* ou *ī* = gr. χ + ι ou ῑ à l'initiale.

κίχημι, κιχάνω, rencontrer, sk. *jíhīte*, s'en aller, etc., cf. ci-dessus (κ par la dissimilation des aspirées).

κίχρημι, prêter, même racine que χέρης, « les moindres », sk. *hrasvá-*, moindre, av. *zarahehī*, pire.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 966.

---

(1) Sur le κχ de ce mot, voir Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 131.

χίμαρος, chevreau (d'un seul hiver), cf. lat. *bīmus* (**bi-himus*), de deux hivers, racine de χειμών, χιών (plus bas); pour le sens, sk. *vatsá-*, veau, parent de *vatsará-*, année, gr. ἔτος, lat. *vetus*.

Curtius, *Grundr.*[5], p. 202, Prellw., p. 358.

χιών, neige, χειμών, hiver, sk. *himá-*, av. *zima-*, froid, hiver, arm. *jiun*, neige, alb. *dimen*, lat. *hiems*, v. irl. *gemred*, v. kymr. *gaem*, hiver, lit. *žëmà*, v. sl. *zima*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 274, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 548, Fick[4], I, p. 53.

I.-e. *ĝh* + *i* ou *ī* = gr. χ + ι ou ῑ en médiale.

ἄγχι, près de, ἄγχω, étrangler, sk. *áṃhas*, av. *ązah-*, angoisse, lat. *angō*, serrer, v. sl. *ązъkъ*, étroit.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 550, Prellw., p. 3.

βράγχιον, branchie, βράγχη, enrouement, etc., lit. *grįžiù*, tourner, cf. p. 108.

ἐχῖνος, hérisson, arm. *ozni*, v. h. a. *igil*, lit. *ežỹs*, v. sl. *ježь*, m. s.

Prellw., p. 108, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 565.

ὄρχις, testicule, av. *ərəzi-*, m. s., alb. *herδe*, m. s., lit. *eržilas*, étalon.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 275.

-χί, dans οὐχί, ναίχι, sk. *hi*, en effet, av. *zi*, car, sl. *zi*, particule qui renforce les pronoms.

A. Walde, *K. Z.*, XXXIV, p. 520, Miklosich, p. 69.

III. I.-e. *ĝh* + *u* ou *ū* = gr. χ + υ ou ῡ.

χύσις, action de verser, χέω, verser, sk. *ā-huti-*, libation, *juhóti*, offrir, av. *zaoθra*, libation, lat. *fundō*, got. *giutan*, verser.

Bersu, p. 188, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 552, Zupitza, p. 203, Prellw., p. 356.

ἐχυρός, ὀχυρός, solide, cf. ἔχω, sk. *sáhuri-*, fort, victorieux, cf. *sáhate*. Cf. p. 112.

Prellw., p. 108, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 332.

παχύς, épais, sk. *bahú-*, nombreux, av. *bązaiti*, augmenter, v. isl. *bingr*, tas, lett. *bëss*, serré, épais.

Uhlenbeck, *Ai.*, *Et.*, p. 184, 188. — Bezzenberger, *B. B.*, XIII, p. 239, objecte que, la forme primitive étant **bhn̥ĝhu-*, le comparatif doit être *φάσσων et non πάσσων, comme on a θάσσων de ταχύς. Il rattache παχύς au lat. *pinguis*. La remarque est juste : mais le comparatif peut être analogique ou emprunté à la racine de *pinguis*.

πῆχυς, avant-bras, coudée, sk. *bāhú-*, sk. *bāzu-*, bras, v. isl. *bógr*, v. h. a. *buog*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[2], p. 275, Prellw., p. 250, Fick[4], I, p. 87, etc.

IV. I.-e. *ĝh* + *e* ou *ē* = gr. χ + ε ou η à l'initiale.

χέζω, aller à selle, χόδανος, anus, sk. *hádati*, *hadate*, m. s., av. *zaδah-*, « podex », alb. *δjes*, aller à selle, v. isl. *gat*, nl. *gat*, trou, anus, v. sl. *zadi*, *zadъ*, partie postérieure.

Prellw., p. 355, G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 18, Zupitza, p. 201.

χειμών, hiver, mauvais temps, lat. *hiems*, lit. *zëmà*, v. sl. *zima*, m. s., cf. χιών, p. 108.

χείρ, χήρ, main, sk. *hárati*, tenir, prendre, av. *āzāra-*, pression, arm. *jeřn*, alb. *dorε*, lat. *hēr*, main.

Fick[4], I, p. 54, 219, 435, Bersu, p. 188, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 565.

χέρης, « les moindres », χερείων, pire, sk. *hrásati*, diminuer, *hrasvá-*, moindre, av. *zarah-eh-ī* fém. = χερε(σ)ί-ων, v. isl. *gerr* (de **gerso-*). Cf. κίχρημι, p. 108.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 314, 502, Uhlenbeck, *Ai. Et.*,

p. 362. — On peut ajouter χερνής, indigent, χέρνα, pauvreté (Hés.), χείρων, pire.

χέραδος, gravier, χερμάς, gros caillou, χάραξ, pieu, lat. *furca*, fourche, lit. *ẑìrklês*, ciseaux.

Hirt, *Abl.*, p. 80.

χέρσος, χέρρος, stérile, continental, sk. *hṛṣyati*, se hérisser, av. *sarštvačiṭ*, pierres, lat. *horreō*, se hérisser, *hirtus*, *hirsūtus*, hérissé, mars. sab. *herna*, *hernae*, « saxa », v. irl. *garlo*, rude, got. *gras*, plante, etc.

Prellw., p. 356, Zupitza, p. 203. — Peut-être faut-il ajouter χῖραλέος, estropié (Hés.) χιράς, écorchure à la main, en partant de *χεσρο- pour χερσο- (Prellw., p. 359).

χέω, verser, sk. *juhóti*, offrir, lat. *fundō*, cf. χύσις, p. 109.

χίλιοι, mille, aussi att. ion. χείλιοι, lesb. χέλλιοι, dor. χήλιοι, sk. *sa-hasríya-*, mille fois.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 264.

I.-e. *ĝh* + *e* ou *ē* = χ + ε ou η en médiale.

ἀζηχής, continuel, *α-διαεχής, *ἀζα-εχής de ἔχω, sk. *sáhate*, dominer, etc., cf. ἐχυρός (p. 109), et ἔχω.

ἄχερδος, poirier sauvage, ἀχερωίς, peuplier blanc, ἀχράς, ὄγχνη, poirier, alb. *dar*δε, m. s.

S. Bugge, *B. B.*, XVIII, p. 164, cf. Schrader, *ibid.*, XV, p. 285, K. F. Johansson, *I. F.*, II, p. 52.

ἀχήν, indigent (ᾱ, Théocr.), ἠχῆνες· κενοί, πτωχοί Hés., av. *az*, désirer, *azi-*, dieu de l'avidité (?), lat. *egēnus*, indigent, *egeō*, avoir besoin.

Prellw., p. 42, Curtius, *Grundz.*⁵, p. 191. — Douteux : l'ᾱ de ἀχήν, à côté duquel se trouve α bref dans ἀχηνία, fait difficulté. Peut-être y a-t-il eu influence de ἀχέω, ἄχος ? et hyperdorisme chez Théocrite ?

ὀμῖχέω, uriner, μοιχός, adultère, sk. *méhati*, *mīḍha-*, uri-

ner, *meha-*, urine, av. *maēsma*, m. s., arm. *mizem*, uriner, lat, *meiō* (**meg-iō*), et *mingō*, v. isl. *míga*, lit. *mężù*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 274, Kern, *I. F.*, IV, p. 106 et suiv., Zupitza, p. 205.

σκεθρός, exact, juste, pour *σχεθρός cf. ἔχω.

Persson, *Stud.*, p. 93, Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 104, 195.

σχεδόν, proche, racine de ἔχω.

Prellw., p. 311.

V. I.-e. *ĝh* + *o* ou *ō* = gr. χ + ο ou ω à l'initiale.

κοχώνη, anus, pour *χοχώνη, sk. *jaghána-*, m. s. *jáṅghā*, jambe, v. h. a. *gangan*, marcher, lit. *żeñgti*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 573, Prellw., p. 161, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 241.

χόδανος, anus, av. *zaδah-*, m. s., etc., cf. χέζω, p. 110.

χοῖρος, jeune porc, alb. *dēr*, v. isl. *gríss*, m. s.

G. Meyer, *B. B.*, XIV, p. 53, Zupitza, p. 204, Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 333 ; l'*r* du mot albanais est inexpliqué. χοῖρος peut être également vélaire et identique à v. bulg. *sĕrъ* (Pedersen, *K. Z.*, XXXVIII, p. 392).

χορδή, boyau, χόριον, arrière-faix, sk. *hirā́*, veine, *hṛd-*, cœur, alb. *zorε*, boyau, lat. *haru-spex*, « qui regarde les entrailles », v. isl. *garher*, intestins, lit. *żárna*, boyau.

Bezzenberger, *B. B.*, II, p. 191, Hirt, *ibid.*, XXIV, p. 216, Fick[4], I, p. 436, Zupitza, p. 201, Prellw., p. 362.

χορός, chœur, danse, av. *zara-*, lien, cf. *zar-*, prendre, sk. *hárati*, tenir, lit. *żâras*, marche, cf. χείρ, p. 110.

Prellw., p. 362, Fick[4], I, p. 54.

χόρτος, enceinte, herbe, lat. *hortus*, jardin, irl. *gort*, champ, moisson, got. *gards*, enceinte, lit. *żarḗdis*, parc à chevaux.

Prellw., p. 362, Fick[4], I, p. 436, II, p. 115, Zupitza, p. 201. — On a vu plus haut, p. 92, que Fick a rapporté lit. *żarḗdis* aussi à κορθέλαι.

χοῦς · χῶμα Hés., χοῦν, χώσω, amonceler, plus tard χώννῦμι, de *χόFος, *χοFόειν, etc., racine de χέω, p. 111.

W. Schulze, *K. Z.*, XXIX, p. 265.

I.-e. *ĝh* + *o* ou *ō* = gr. χ + ο ou ω en médiale.

ἄγχω, étrangler, ἄγχι, près de, ἆσσον, plus près, ἄχος, douleur, sk. *áṃhas-*, av. *azah-*, angoisse, lat. *angō*, serrer, v. irl. *cumung* « angustus », v. sl. *azъkъ*, étroit.

Brugmann, *Grundr* , I², p. 549, Prellw., p. 3.

βράγχος, βράγχη, enrouement, lit. *grėžiù*, tourner, etc., βρόγχος, trachée-artère, βρόχθος, gorge, v. irl. *brāge*, gén. *brāgat*, cou, etc., cf. p. 108, 109.

βρόχος, nœud, lacet, lit. *grėžiù*, *gręszti*, tourner.

Fick, *B. B.*, VI, p. 213, Prellw., p. 53, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 267. — On peut aussi voir dans ce mot une vélaire, cf. plus bas.

βρύχω, grincer des dents, got. *kriustan*, m. s., v. sl. *gryzą*, mordre, lit. *gráužiu*, mâcher.

Fick⁴, I, p. 410, Prellw., p. 54, Zupitza, p. 82.

ἔγχος, pointe, pique, sk. *ákṣu-*, perche, v. sl. *nъznati*, piquer, ficher, *nožъ*, couteau, lit. *nėžas*, gale, *nėžėti*, piquer, démanger.

Fick⁴, I, p. 96, Zupitza, p. 100, Miklosich, p. 214, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 2.

ἔρχομαι, aller, alb. *erδa*, « je vins ».

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 567.

ἔχω, tenir, avoir, fut. σχήσω, sk. *sáhas-*, av. *hazah-*, force, victoire, gaul. Σεγοδουνον, *Sego-vellauni*, got. *sigis*, victoire. Cf. plus haut ἀζηχής, σκεθρός, σχεδόν, p. 111, 112.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 549, Prellw., p. 108.

ἦχος, bruit, ἰάχω, crier (*FιFάχω), lat. *vāgiō*, vagir, crier, lit. *ūžiù*, bruire, cf. p. 108.

Solmsen, *K. Z.*, XXIX, p. 230, Prellw., p. 116.

λείχω, lécher, λιχανός, index, sk. *rédhi*, *rīḍha-*, *lihati*, lécher, arm. *lizum*, lat. *lingō*, v. irl. *ligim*, *leluig*, kymr. *llyaw*, got. *laigōn*, lit. *lëžiù*, v. sl. *lizati*, m. s.

Fick[4], I, p. 121, 533, II, p. 241, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 274 etc. — Cf. p. 108.

μοιχός, homme adultère, cf. οὐρέω, « semen effundo », se rattache à ὀμῖχέω, sk. *méhati* = οὐρέω dans les deux sens. Cf. p. 111.

μόσχος, rejeton, jeune animal, veau, sk. *mahiṣá-*, taureau, buffle, (**maz-h-* d'où *mah-* ?) arm. *mozi*, jeune veau.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 559, Bartholomae, *Stud.*, II, p. 40, 41. — Hübschmann (*Arm. Gr.*, I, p. 475) fait ressortir le caractère douteux du rapprochement avec arm. *mozi*, ce mot ne datant que du XIVe siècle. Cf. cependant L. V. Patrubány qui rapproche (*I. F.*, XIV, p. 56) arm. *maz*, cheveu.

ὄχος, Fόχος, char, pamphyl. Fεχέτω, conduire, sk. *váhati*, av. *vazaiti*, alb. *vicθ*, lat. *vehō*, m. s., got. *gawigan*, mettre en mouvement, v. isl. *vagn*, char, lit. *vežù*, v. sl. *vezą*, conduire.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 274, Bersu, p. 190, Zupitza, p. 205.

σπέρχω, hâter, presser, sk. *spṛhayati*, désirer ardemment, av. *spərəzaite*, s'efforcer.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 549 — Zupitza, p. 180 cite ags. *springan*, sauter, v. bulg. *prągъ*, sauterelle, russ. *uprúgij*, élastique, etc. : toutes ces formes vélaires, caractérisées par la nasale, doivent être séparées de σπέρχω.

σχολή, loisir, proprement arrêt, de ἔχω, tenir ?

Persson, *Stud.*, p. 93, Prellw., p. 108, 311.

τεῖχος, mur, rempart, τοῖχος, m. s., sk. *dehí*, élévation, mur, av. *uz-daēza-*, entassement, arm. *dēz*, tas, osq. f e í h ú í s « muris », lat. *fingō*, former, got. *deigan*, pétrir, lit. *diżu*, battre, v. russ. *dъža*, cuvier.

Prellw., p. 316, Bersu, p. 189, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 551.

τρέχω, courir, lit. *pa droszti*, lett. *drâschu*, *drâst*, courir vite.

Bezzenberger, *G. G. A.*, 1898, p. 555. — On peut faire de τρέχω une racine vélaire, cf. plus bas, et Zupitza, p. 140.

χαλκός, airain, p. *χαλχός, lit. *geleżìs*, pruss. *gelso*, v. sl. *żelězo*, fer.

Prellwitz, *B. B.*, XV, p. 148 et suiv., Brugmann, *Grundr.*, I², p. 583.

VI. I.-e. *ĝh* = gr. χ devant les liquides et nasales sonantes.

ἰχάρνας, poisson, lit. *ażeras*, russ. *ózero*, étang.

Prellwitz, *B. B.*, XXIV, p. 107. — L'initiale fait difficulté : cf. v. sl. *jezero*, poln. *jezioro*, etc., qui montrent que l'*a* lit., l'*o* russe viennent d'un *e*.

ἰχανᾶν · ἐπιθυμεῖν, γλίχεσθαι, θέλειν, ἥδεσθαι Hés., ἴχαρ, désir (Aeschyl., *Suppl.* 850, d'après le scholiaste), ἴχνος, trace de pas, av. *iżyeiti*, chercher, cf. plus bas p. 127.

χαίρω, se réjouir, sk. *háryati*, être satisfait, av. *żarah-*, dévouement, ombr. *heriest* « volet », v. h. a. *gerōn*, désirer, lit. *żartas*, *żeřtas*, plaisanterie.

Prellw., p. 353, Brugmann, *Grundr.*, II, p. 1059, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 245.

χαμαί, à terre, (dat. de *χαμ-), sk. *kṣám-*, av. *zəm-*, lat. *humus*, lit. *żêmė*, v. sl. *zemlja*, terre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 792.

χάραξ, pieu, χαράσσω, aiguiser, χαράδρα, ravin, χέραδος, gravier, χερμάς, gros caillou, lat. *furca*, fourche, lit. *żìrklės*, ciseaux, pince d'écrevisse.

Hirt, *P. B. S. Beitr.*, XXIII, p. 293, *Abl.* p. 80 (1).

(1) La formation du mot lithuanien n'est pas entièrement claire, cf. Leskien, *Bild. der Nomin. im Lit.*, p. 498.

§ 2. Les palatales devant les consonnes.

La palatale indo-européenne k̂.

I. I.-e. *k̂* + explosive = gr. κ.

κτείς, κτενός, peigne, (de *πκτείς comme τράπεζα de *πτρα-), sk. *páksman-*, cils, lat. *pecten*, peigne, etc. cf. πέκω, p. 95.

ὀκτώ, huit, sk. *aṣṭaú*, lat. *octō*, v. irl. *ocht n-*, got. *ahtau*, lit. *asztûnì*, v. sl. *osmь*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 548, etc. La forme éléenne ὀπτώ (Coll. 1168, 4) a subi l'analogie de ἑπτά (Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 213).

πλεκτή, filet, câble, sk. *praçna-*, objet tressé, etc. cf. πλέκω, p. 95.

II. I.e. *k̂* devant les liquides = gr. κλ, κρ à l'initiale.

κλαμαράν · πλαδαράν, ἀσθενῆ Hés., sk. *çrāmyati*, se fatiguer, v. irl. *clam*, lépreux, corn. *claf*, malade.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 319, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 378.

κλέπας, humidité (Hés.), irl. *clūain*, prairie, lit. *sslâkas*, goutte, *szlàpti*, se mouiller, *sslâpias*, humide.

Zupitza, p. 37.

κλίνω, coucher, sk. *çráyati*, s'appuyer, lat. *clīnō*, incliner, v. irl. *clōenaim*, ags. *hleonian*, *hlinian*, lit. *sslëjù*, m. s.

κλῖτύς, κλειτύς, pente d'une montagne, lat. *clīvus*, m. s., ags. *hliđ*, colline, lit. *sslaîtas*, déclivité (racine du mot précédent).

Zupitza, p. 186, Prellwitz, p. 152, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256.

κλόνις, os sacrum, sk. *çróṇi-*, av. *sraoni-*, lat. *clūnis*, kymr. *clun*, v. isl. *hlaun*, lit. *sslaunìs*, pruss. *slaunis*, hanche, fesse.

Fick[4], I, p. 48, 210 etc., Kretschmer, *K. Z.*, XXXI, p. 449. — Kretschmer explique la forme grecque comme venant de *κλόνFις : même en admettant cette explication, la forme grecque est anormale, les autres langues supposant **k̂lounis*.

κλύω, entendre, κλέFος, gloire, sk. *çru-*, *çṛṇóti*, entendre, *çrávas-*, gloire, av. *sraošō*, ouïe, lat. *cluō*, entendre, v. irl. *cluinim*, m. s , v. isl. *hlust*, oreille, v. h. a. *hlosēn*, écouter, got. *hlūds*, son, v. sl. *sluchъ*, ouïe.

Fick[4], I, p. 47, Bersu, p. 180, Prellw., p. 151.

κραῖρα, tête, sommet, κρᾱνίον, crâne, tête (κρασ-νιο-), κράνος, casque, κράσπεδον, extrémité, nous montrent sous diverses formes le degré faible de κέρας et des racines voisines. Cf. p. 89, 92, 96.

κρησ-φύγετον, refuge, contient d'après Kretschmer (*K. Z.*, XXXI, p. 397, 410 et XXXIII, p. 273) le radical κρᾱς- de κέρας. Il est plus rationnel d'y voir avec Wackernagel (*K. Z.*, XXXIII, p. 56) l'élément χρησ- de χρήστης, créancier, etc.

κρῑός, pois chiche, arm. *siseṙn*, lat. *cicer*, m. s.

Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 490. — L'étymologie est douteuse : on peut comparer aussi pruss. *keckers*, pois (vélaire).

κρῑός, bélier, de κέρας avec un « *z* voyelle ».

Thurneysen, *K. Z.*, XXX, p. 352, cf. G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 68, Persson, *Stud.*, p. 165.

κροκάλη, caillou au bord de la mer, sk. *çárkarā*, gravier, galet.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 305.

κρωβύλος, touffe de cheveux, cf. κόρυμβος, κέρας, etc.

K. F. Johansson, *K. Z.*, XXX, p. 348 n., 349 n.

I.-e. *k̂* devant les liquides = gr. κλ, κρ en médiale.

αἶκλοι · αἱ γωνίαι τοῦ βέλους Hés., αἰχμή, pointe, v. irl. *āel* « fuscina, tridens », lit. *ė́szmas*, *jëszmas*, broche, pruss. *aysmis*, m. s.

Fick[4], I, p. 345, cf. Prellw. p. 9. — Cependant pruss. *ayculo*, aiguille, semble indiquer une vélaire.

αἶκλον, souper des Spartiates, αἶκνον · δεῖπνον Hés., pour *ἄκνῑον, de la racine ἀκ-, manger, sk. *açnāti*, m. s., cf. ἄκυλος, p. 87.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 174, 241, Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 69.

ἄκρος, aigu, ἀκίς, pointe, etc., sk. *áçri-*, tranchant, lit. *asztrùs*, v. sl. *ostrъ*, aigu, cf. p. 82, 85, 93 etc.

ἀκροάομαι, entendre, de ἄκρος + οὖς, oreille, comme ἀκούω de ἀκ- + οὖς (p. 93).

Kretschmer, *K. Z.*, XXXIII, p. 563 et suiv.

ἐγκρίς, gâteau à l'huile et au miel, à rattacher probablement à la racine de κίρνημι, κεράννῡμι, sk. *çrāti*, *çrāyati*, cuire. Degré κρ- à comparer avec le part. véd. *çṛtá-*.

ἴγκρος · ἐγκέφαλος Hés., forme faible de κάρᾱ, tête, etc. Cf. p. 96.

κῑόκρᾱνον, κῑονόκρᾱνον, tête de colonne, ὠλέκρᾱνον, ὀλέκρᾱνον, pointe du coude, de *ὠλενόκρᾱνον, cf. κραῖρα, etc., p. 117.

Brugmann, *Ber. d. sächs, G. d. W.*, 1901, p. 31 et suiv.

μακρός, long, μῆκος, longueur, av. *masō*, grandeur, *masyah-*, plus grand, = μάσσων.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 488, Prellw., p. 189. — Cf. μάκαρ, p. 96.

νεκρός, mort, sk. *náçati*, disparaître, cf. νέκυς, p. 87.

ὀκρυόεις, terrible, horrible, sk. *áçru-*, *açra-*, larme, av. *asru*, lit. *aszarà*, m. s.

F. de Saussure, *Mém.*, VII, p. 88, Fick[4], I, p. 2.

III. I.-e. *k̑* devant les nasales = gr. κμ, κν.

κμέλεθρον, toit (E. M.), sk. *çamí*, fruit à cosse, lat. *camur*, voûté, got. *gahamōn*, se revêtir, *sik skaman*, avoir honte, etc., cf. καμάρᾱ, p. 81.

Johansson, *K. Z.*, XXX, p. 428, Noreen, *Abriss*, p. 205.

αἴκνον · δεῖπνον Hés., sk. *açnáti*, manger, cf. ἄκυλος, p. 87. — αἴκλον est peut-être pour *ἄκλον d'après αἴκνον.

ἄκμων, enclume, sk. *áçman-*, pierre à fronde, av. v. pers. *asman-*, pierre, ciel, lit. *aszmů*, tranchant.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p 256, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 557. — Le lit. *akmů*, v. sl. *kamy*, pierre, étant vélaires, ne peuvent être rapprochés des mots ariques. Pour ceux-ci il y a eu peut-être confusion entre **akmen-*, de **ak-*, être aigu, (lit. *aszmů*) avec **aqmen-*, pierre, (lit. *akmů*), d'une racine vélaire.

δάκνω, mordre, sk. *dáçati*, m. s., *dáṃṣṭra-*, av. *dąstra-*, canine, croc, ags. *tonge*, *tange*, pince, got. *tahjan*, déchirer.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 399, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Zupitza, p. 192.

δείκνῡμι, montrer, sk. *diçáti*, indiquer, av. *disyeiti*, m. s., lat. *dīcō*, dire, *indicō*, désigner, got. *-teihan*, m. s.

Fick⁴, I, p. 65, 452 etc., G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 256, Zupitza, p. 192.

περκνός, noir, πράκνον· μέλανα, πρεκνόν· ποικιλόχροον ἔλαφον Hés., πρώξ, goutte, sk. *pṛçni-*, tacheté, irl. *earc*, tacheté, rouge, kymr. *erch*, brun foncé, v. h. a. *forhana*, truite.

Fick⁴, I, p. 86, 485, II, p. 40, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 463, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 174.

πυκνός, épais, serré, alb. *puϑ*, baiser, embrasser.

G. Meyer, *Alb. St.*, p. 13.

ῥικνός, contracté, contourné, ῥοικός, cagneux, av. *urvaesō*, action de se retourner, *urvis-*, se tourner, v. h. a. *rīho*, jarret, m. ang. *wrikken*, tordre, nl. *wriggelen*, tourner en tous sens, *wreeg*, cou-de-pied.

Hübschmann, *I. F.*, XI, p. 200 et suiv., Persson, *Stud.*, p. 105.

IV. I.-e. *k̂* + *s* = gr. κ + σ (ξ) à l'initiale, réduit à σ dans quelques cas.

ξίφος, épée, dor. σκίφος, cf. sk. *ças-*, couper, κεάζω, p. 88.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 867. — G. Meyer, *I. F.*, I, p. 328, croit que le mot est sémitique.

ξύλον, bois, σύλον, m. s., got. *sauls*, v. isl. *súla*, v. h. a. *sūl*, colonne, pilier, russ.-blanc *šúla*, motte, lit. *szùlas*, pilier (rac. **k̂seulo-*).

Zupitza, *B. B.*, XXV, p. 93 (douteux).

ξύν, σύν, avec, ξῡνός, commun, v. sl. *sъ*, lit. *su* (emprunté au slave ?), avec.

H. Pedersen, *I. F.*, V, p. 60. — *sъ* peut être i.-e. **som*, sk. *sam*, comme l'indique la nasale de *sъ nimь*, etc. ; d'autre part, *sъ* dans le sens de κατά est un mot tout différent (cf. p. 97). L'étymologie est donc très douteuse.

σάλπιγξ, trompette, lit. *szvilpiù*, *szvil̃pti*, siffler (**k̂su̯l̥p-*).

σήπω, faire tomber en pourriture, lit. *szùpti*, pourrir, *suszùptęs*. pourri (**k̂sup-*, **k̂su̯ap-*).

σῦριγξ, γγος, lit. *sziurės*, prêle (plante) (**k̂sur-*).

Zupitza, *B. B.*, XXV, p. 92 et suiv. — La plupart de ces combinaisons de Zupitza restent très douteuses.

I.-e. *k̂* + *s* = gr. ξ en médiale.

ἀλώπηξ, κος, renard, sk. *lopāçá-*, baluč. *rōp̀ask*, arm. *ałvēs*, renard, bret. *louarn*, m. s.

Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 415. — D'après Hübschmann on peut expliquer ces formes sans recourir à l'hypothèse d'un emprunt.

ἄξων, courbure du bras, axe, sk. *ákṣa-*, axe, av. *aša-*, aisselle, lat. *axis*, essieu, kymr. *echel*, m. s., v. h. a. *ahsa*, aisselle, lit. *aszìs*, v. sl. *osь*, essieu.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 561, Fick⁴, I, p. 1, cf. Bersu, p. 184 etc.

βράξαι· συλλαβεῖν, δακεῖν, καταπιεῖν Hés. cf. βρακεῖν, sk. *mṛçáti*, toucher, p. 90.

δεξιός, droit, sk. *dákṣiṇa-*, av. *dašinō*, alb. *djaθtε*, lat. *dexter*, v. irl. *dess*, got. *taihswa*, lit. *deszinė̃*, v. sl. *desьnъ*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 548, Zupitza, p. 192 etc.

δόξα, opinion, δοκέω, sembler, cf. δέκομαι, sk. *daçasyáti*, aider, p. 93.

Fέξ, ἕξ, six, sk. *ṣáṣ-*, arm. *veç*, lat. *sex*, v. irl. *sē*, n. kymr. *chwech*, got. *saihs*, lit. *szeszì*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 564, etc.

κύλιξ, coupe, sk. *kaláça-*, lat. *calix*, m. s.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 265, 273. — L'υ grec est inexpliqué.

λύγξ, κός, lynx, sk. *rúçan-*, clair, brillant (?), v. h. a. *luhs*, lit. *lúszis*, lett. *lūsis*, lynx.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 252, Prellw., p. 186.

πρώξ, κός, goutte de rosée, même racine que περκνός, cf. p. 119.

Persson, *Stud.*, p. 12.

I.-e. *ksk* = gr. κσκ d'où σκ par la dissimilation des deux κ.

δεδίσκομαι, hom. δειδίσκομαι (pour δηδ-), saluer, de la racine redoublée de δείκνῡμι, p. 119.

διδάσκω, enseigner, lat. *discō* (de **di-dc-scō*), apprendre, *doceō*, enseigner, se rapportent à la racine de δέκομαι, δόξα, p. 93, etc.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 123, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 637.

ὀξύη, ὀξέᾱ, hêtre, pour ὀσκσ- d'un thème *ὀσκεσ- (?), cf. arm. *haçi*, frêne, alb. *ah*, hêtre, v. h. a. *asc*, lit. *ŭsis*, frêne.

Prellw., p. 226, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 564, Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 465.

I.-e. *ksm*, *ksn* = gr. κσμ, κσν d'où χμ, χν.

αἰχμή, pointe, αἴκλοι· αἱ γωνίαι τοῦ βέλους Hés., lit. *ĕsz jèszmas*, pruss. *aysmis*, broche.

Walde, *K. Z*,. XXXIV, p. 477, Hirt, *I. F.*, XII, p. cf. p. 117.

κυλίχνη· φιάλη καὶ ἡ ἰατρικὴ πυξίς Hés., cf. κύλιξ, p. 1 Hirt, *I. F.*, XII, p. 224.

πάχνη, gelée blanche, cf. πάσσαλος, clou, sk. *pā́ça-*, l etc., p. 125.

Hirt, *I. F.*, XII, p. 224.

πλοχμός, boucle de cheveux, cf. πλέκω, etc. p. 95.

Hirt, *I. F.*, XII, p. 225.

τέχνη, art, τέκτων, artisan, sk. *tákṣan-*, charpentier *tašan-*, artisan, lat. *texō*, tisser, lit. *taszýti*, v. sl. *tesati* cher, *tesla*, hache.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 790.

V. I.-e. *k̑* = gr. κ devant les phonèmes *t̑*, *p̑*, etc.

κτίλος, docile, tranquille, sk. *kṣéma-*, tranquille, tran lité, lat. *sileō*, se taire, got. *ana-silan*, être tranquille.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791.

κτίσις, établissement, rhod. κτοίνᾱ, district, habita sk. *kṣití-*, av. *šitiš*, habitation, sk. *kṣétra-*, av. *šōiθrəm*, session, lat. *situs*, situé, lit. *szeimýna*, ménage, v. sl. *sěn* domestiques.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 790. Cf. cependant κ p. 91.

κτυπέω, faire du bruit, lit. *szaukiù*, *szaûkti*, crier.

Froehde, *B. B.*, XXI, p. 330. — D'après Prellwitz, le

lithuanien se rapporte à καυχάομαι (cf. p. 82) ; de plus, l'étymologie de Froehde suppose q^u non délabialisé après *u*. C'est donc un rapprochement fort douteux.

ἄρκτος, ours, sk. *ṛkṣa-*, av. *arəšō*, arm. *arj*, alb. *arí* (?), lat. *ursus* (= **urcsos*), m. irl. *art*, m. s. — La forme sans *p̄* se trouve dans ἄρκος, ἄρκηλος, n. pers. *xirs* (p. 83 et 93).

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 790.

ἐρέχθω, briser, déchirer, sk. *rákṣas-*, av. *rašō*, douleur.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791, explique les aspirées du grec par la présence de *p̄h* (?) au lieu de *p̄* comme dans les exemples précédents.

ὄκταλλος (béot.), œil, sk. *ákṣi*, *akṣan-*, av. *aši*, m. s.

Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1897, p. 32 et suiv.

τέκτων, artisan, sk. *tákṣan-*, charpentier, av. *tašan-*, artisan, lat. *texō*, tisser, v. h. a. *dehsala*, hache, lit. *taszýti*, v. sl. *tesati*, hacher, tailler, *tesla*, hache.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 790. Cf. p. 122.

Pas d'exemples certains de la palatale *k̑h* suivie de consonnes.

La palatale indo-européenne ĝ.

I. I.-e. *ĝ* = gr. γ devant les liquides.

γλάγος, lait, γλακῶντες · μεστοὶ γάλακτος Hés., hom. γλακτοφάγος, qui vit de lait, alb. *ðałe*, lait caillé. Cf. p. 98. Γλάγος peut avoir été influencé par *μλαγ, *βλαγ degré faible de ἀμέλγω. Κλάγος · γάλα. Κρῆτες Hés. appartient à cette racine. Voir Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 133 et les auteurs qu'il cite.

γλανίς, silure, p.-ê. à rapporter à γελάω.

Prellw., p. 60.

γλήνη, pupille de l'œil, γλῆνος, objet brillant, bijou, γλαινοί· τὰ λαμπρύσματα τῶν περικεφαλαιῶν, οἷον ἀστέρες Hés. Cf. γελάω, p. 101.

γραῦς, γραῖα, vieille, racine de γέρων, p. 102.

ἀγρέω, prendre, (cf. hom. ἄγρει = ἄγε, éol. ἀγρέθεντα, ἀγρέθεντες Coll. 215, 49. 50 ; 214, 33 etc.) ἄγρᾱ, chasse, av. *azra-*, m. s. (dans *vehrkām azrōdaiδīm*, louve chassante).

Prellw., p. 3, Fick[4], I, p. 2.

ἀγρός, champ, ἄγω, conduire, sk. *ájra-*, lat. *ager*, got. *akrs*, terrain, champ, sk. *ájati*, av. *azaiti*, lat. *agō*, m. irl. *agat* « agant », v. isl. *aka*, se transporter.

Prellw., p. 3, Fick[4], I, p. 2.

ἀνιγρόν · ἀκάθαρτον etc. Hés. cf. ἅγιος, sk. *yájate*, p. 100.

λῡγρός, λευγαλέος, lamentable, lat. *lūgeō*, pleurer, *lūctus*, deuil, lit. *lúsztu*, *láužiu*, *lúžau*, briser (p. ex. *szirdìs lúszta*, le cœur se brise).

Prellw., p. 180.

II. I.-e. *ǵ* = gr. γ devant les nasales.

γνάθος-, mâchoire, γένυς, menton, sk. *hánu-*, cf. p. 102.

γνύξ, à genoux, sk. *abhijñú*, jusqu'aux genoux, cf. γόνυ p. 103.

ἁγνός, pur, ἅγιος, saint, ἄζω, vénérer, sk. *yájate*, av. *yazaite*, honorer, etc., cf. p. 100.

γίγνομαι, naître, devenir, lat. *gignō*, engendrer, *gnātus*, né, etc. cf. γένος, p. 100, 102.

γιγνώσκω, connaître, sk. *jñātá-*, connu, lat. *gnōscō*, connaître, v. irl. *gnāth*, connu etc. cf. p. 100.

ἰγνύη, jarret, de *ἰν-γνῡᾱ, cf. γόνυ, γνύξ, sk. *abhijñú*.

μίγνῡμι, mêler, sk. *miçrá-*, *miçla-*, mêlé, lat. *misceō*, v. irl. *mescaim*, ags. *miscian*, lit. *maiszýti*, v. sl. *měsiti*, mêler, *mězga*, sève.

Noreen, *Abriss*, p. 139, Prellw., p. 200. — Le grec seul a **miǵ*, les autres langues **mik*.

ὄγμος, sillon, cf. ἄγω, ἀγρός, ci-dessus (apophonie *a* : *o*).

ὀμόργνῡμι, essuyer, sk. *mārṣṭi*, essuyer, etc. cf. ἀμέργω, p. 104.

ὀριγνάομαι, s'allonger, cf. ὀρέγω, tendre, sk. *ṛñjáti*, m. s., etc., p. 105.

πήγνῡμι, ficher, fixer, sk. *pajrá-*, solide, lat. *pangō*, enfoncer, fixer, slov. *paz*, russ. *pazъ*, rainure ; avec *k*, πάσσαλος, cheville, sk. *pā́ça-*, lacet.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 630, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 164.

III. I.-e. *ĝ* = gr, γ devant *s*, d'où γσ, ξ.

αἴξ, γός, chèvre, arm. *aic*, m. s., av. *izaēna-*, de cuir. Cf. αἶγες, grosses vagues, αἰγιαλός, plage, etc. p. 100, 102.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 565, Prellw., p. 8.

φάλαγξ, γγος, gros bâton, sk. *bhurijau* (duel), bras (Geldner), ags. *balca*, poutre, v. suéd. *blak*, masse, bloc, lett. *balſens*, appui de charrue, russ. (dial.) *bolozno*, grosse planche.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 203.

φλόξ, γός, flamme, sk. *bhrā́jate*, luire, lat. *flagrō*, brûler, cf. φλέγω, p. 106.

I.-e. *ĝsk* = gr. σγ comme *ksk-* donne σκ (cf. p. 121) dans μίσγω, mêler, de *μιγ-σκω, cf. μίγνῡμι, p. 124.

I.-e. *ĝsn* devient χν (p.-ê. analogique pour γν d'après le rapport πάχνη : πήγνῡμι, cf. p. 122), dans πρόχνυ, à genoux, cf. γνύξ, p. 124, et γόνυ, p. 103. Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 108, Hirt, *I. F.*, XII, p. 224.

τέκμαρ, signe, sk. *cáṣṭe*, *cákṣate*, av. *čašte*, voir, sk. *kā́ṣṭhā*, but, v. sl. *kazati*, montrer. — La racine **q*ʷ*eĝ-*, devenue **q*ʷ*eks-* en arique par l'addition d'une *s* devrait donner en grec *τέγμαρ ou τέχμαρ (*ksm* = χμ, cf. αἰχμή, p. 122). Le κ de τέκμαρ est donc une anomalie inexpliquée.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 561, Prellw., p. 317, Hirt, *I. F.*, XII, p. 225.

La palatale indo-européenne ĝh.

I. I.-e. *ĝh* + explosive = gr. χ ; d'où par assimilation κ et γ.

βρόχθος, gorge, βρόγχος, m. s. etc., cf. p. 113.

λίγδην, en effleurant, cf. λείχω, p. 114.

πυκτίς, tablettes à écrire, dissimilation pour *πτυκτίς, de πτύσσω, plier, sk. *py-ûkṣṇa-*, couverture d'arc, *ûhati*, *ūḍhā-*, pousser.

Brugmann, *I. F.*, V, p. 377, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 392.

II. I.-e. *ĝh* devant les liquides = χλ, χρ.

χλόη, verdure, gazon, χλωρός, vert, pâle, sk. *hári-*, av. *zairi-*, bai, lat. *helvus*, jaune, *holus, olus*, légume, irl. *gel*, blanc, v. sl. *zelije*, lit. *żolê*, plante, *żeliù*, verdir.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 335, Prellw., p. 360. — Peut-être χλεμύρα · χλοανθοῦντα Hés. doit-il être rattaché à cette racine.

χρή, il faut, χρῆος, att. χρέως, dette, κίχρημι, prêter, χράομαι, user, κρησφύγετον, refuge (p. χρησ-φύγετον), même racine que dans χέρης, « les moindres », χερείων, pire, av. *sarahehī*, m. s., sk. *hrásati*, diminuer, *hrasvá-*, moindre, etc., cf. p. 108 et 110.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 966, Wackernagel, *K. Z.*, XXXIII, p. 56. — Il semble difficile de ramener, pour le sens, à cette racine χράω, rendre un oracle, χράομαι, obtenir un oracle, χρησμός, réponse d'oracle. L'explication de Curtius (*Grundz.*[5], p. 200) rapproche plutôt χράω de χείρ.

χρίω, effleurer, écorcher, parf. κέχρισμαι, part. χριστός, dérive de la racine de χέρσος (p. 111) comme κρῖός de celle de κέρας (« *z* voyelle »).

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 68, d'ap. Thurneysen, *K. Z.*, XXX, p. 352.

χρώς, peau, gén. *χραϝός d'où χροός d'après le nominatif, χραύω, blesser légèrement, hom. ἔ-χραε, s'abattre sur, χραίνω, effleurer, représentent le degré réduit à voyelle longue (χρω-) et à voyelle brève (χρα[υ]-) de la racine de χαράσσω, cf. p. 115.

J. Schmidt, *K. Z.*, XXXII, p. 371 n.

ἀχράς, poirier sauvage, alb. *darδε*, poire, poirier, cf. ἄχερδος, p. 111.

μέχρι, ἄχρι (= *ṃχρι), jusqu'à ce que, arm. *merj* (de **mejr*), près de.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 565.

ὄχλος, foule, m. racine que dans ὄχος, char, cf: a. *be-wegen* (?).

Curtius, *Grundz.*⁵, p. 192, Leo Meyer, *Handbuch der griech. Etymologie*, I, p. 529.

III. I.-e. *ĝh* devant les nasales = gr. χν, (χμ).

ἴχνος, trace de pas, ἰχνεύω, suivre à la piste, ἴχαρ, désir, ἰχανᾶν, désirer, sk. *yahú-*, vif, jeune, av. *yesivī* (fém.), m. s., sk. *ihate*, tendre vers, av. *izyeiti*, chercher, v. h. a. *jagōn*, chasser. Cf. p. 115.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 237.

ὄγχνη, ὄχνη, poirier, poire, même racine que ἄχερδος, ἀχράς, cf. p. 111.

σπλάγχνα, viscères, sk. *plīhán-*, av. *spərəza-*, rate, lat. *liēn-*, v. irl. *selg*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 348, Brugmann, *Grundr.* I², p. 505, 691. — H. Pedersen, (*K. Z.*, XXXVIII, p. 402 et suiv.) ramène par une apophonie très compliquée les formes citées à une racine *bselinĝho-*, qui justifierait en outre σπλήν, rate, lit. *bluźnìs* et v. bulg. *slězena*.

Dans δραχμή, drachme, sk. *dṛhyati*, être solide, etc., le groupe χμ est dû plutôt à la transformation de *ksm* en χμ (voir p. 122 αἰχμή) qu'à la conservation d'un groupe *ĝh* + *m* = χμ. Cf. p. 128.

IV. I.-e. *ĝh* devant *s* = gr. χ + σ c.-à-d. ξ.

δράξ, κός, poignée, δραχμή, drachme, δράσσομαι, saisir, sk. *dṛhyati*, être solide, lit. *dirsztù*, parf. *dirżaû*, se durcir, v. sl. *drъzъkъ*, vaillant.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 463, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 48[illegible] — On attend *δραχός au lieu de δρακός, mais l'analogie de nombreux mots en -αξ, -ακος explique suffisamment le κ.

ἐξ, hors de, lat. gaul. *ex*, v. irl. *ess*, kymr. *eh*, v. sl. *izъ* m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 124, 625.

ἔσχατος, dernier, de ἐξ avec un suffixe κο. De même que *ks* devient σκ (διδάσκω, p. 121) et *gsk* devient σγ (μίσγω, p. 125) — *ghsk* devient σχ dans ce mot.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 625, 660, *Gr. Gr.*², p. 96, 10[illegible] 205. — H. Pedersen soutient que le sl. *izъ*, lit. *isz*, renferm[illegible] un *i* primitif, et que même abstraction faite de cette irrégul[illegible]rité, l'identification avec ἐξ n'est pas sans difficulté à cau[illegible] du *ъ* final (*K. Z.*, XXXVIII, p. 421).

V. Devant *p*, i.-e. *ĝh* = gr. χ + ϑ.

χθών, terre, χθαμαλός, humble, μόροχθος, espèce de terre, sk. *kṣám-*, av. *zəm-*, lit. *żêmė*, v. sl. *zemlja*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791. Sans *p*, χαμαί (p. 115).

§ 3. Les palatales devant les semi-voyelles.

A. *Les palatales devant i̯.*

Les palatales primitives ont subi, dans leur combinaison avec *i̯*, des modifications profondes. Celles-ci sont de date relativement récente, étant postérieures d'une part à la

transformation des sonores aspirées primitives en sourdes aspirées (comme le montre l'identité de traitement de *k̑* et de *ĝh* devant *i̯*), d'autre part à la séparation des dialectes, ceux-ci ne représentant pas d'une manière uniforme les groupes *k̑* + *i̯*, *ĝh* + *i̯*, etc.

I. I.-e. *k̑*, *ĝh* + *i̯* = gr. κ, χ + *i̯*, d'où att. béot. crét. ττ, ion. dor. etc. σσ (1).

σήμερον, att. τήμερον, dor. σᾱ́μερον, aujourd'hui, σῆτες, att. τῆτες, dor. σᾶτες, cette année, composés de **k̑i̯o-*, pronom démonstratif (cf. κεῖνος, lit. *szìs*, etc. p. 90) et de ἡμέρα, ἁμέρα ; dans σῆτες, etc. le second composant est ἔτος, mais l'initiale a été influencée par celle de σήμερον.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 274, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1901, p. 99 et suiv.

ἄσσον, plus près, comparatif de ἄγχι, près, cf. ἄγχω, serrer etc. p. 113.

δράσσομαι, saisir, δράξ, poignée, sk. *dṛhyati*, être ferme, cf. p. 128.

**κασσᾱ*, peau, de **qaĝhi̯ā*, qu'on retrouve dans v. bulg. *koža*, peau, semble être à la base d'une série de mots rares et d'orthographe incertaine : κάς... οἱ δὲ δέρμα Hés. ; Lagercrantz (*Zur griech. Lautg.*, p. 115 n. 2) rapporte cette explication au mot suivant κάσα· οἰκία etc., à lire κάσσα dans le sens de δέρμα ; κασᾶς, κάσας ou κάσσας, housse de cheval, κάσσον· ἱμάτιον, παχὺ καὶ τραχὺ περιβόλαιον ; enfin κασσύω, att. καττύω, qu'il faudrait décomposer κασσ'+*hū*ω de la racine de sk. *sū́-tra-*, fil, lat. *suō*, *sūtor*, etc.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 114 et suiv. — Il est à remarquer que l'ancienne étymologie défendue par Brug-

(1) Une partie de la Thessalie et l'Eubée ont ττ ; la Crète a ϹϹ à côté de ττ.

mann (*Grundr.*, I², p. 273) κατ-σi̯ū-i̯ω (κατά + la racine de lit. *siúti*, v. bulg. *šiti*, coudre) demeure possible.

κρωσσός, cruche, arm. *karas*, grande jarre, v. irl. *croc*[illegible], « olla », kymr. *crochan*, m. s.

S. Bugge, *K. Z.*, XXXII, p. 51, Fick⁴, II, p. 99.

μάσσων, plus long, compar. de μακρός, av. *masyah-*, m. [illegible] s., cf. p. 118.

πάσσαλος, cheville, clou, att. πάτταλος, sk. *pā́ça-*, lace[illegible] et, lat. *pāx*, paix, got. *fāhan*, prendre ; avec *ĝ*, πήγνῡμι, fixe[illegible] er, sk. *pajrá-*, solide, lat. *pangō*, enfoncer, fixer, etc. cf. p. 12[illegible]5

πτύσσω, plier, πυκτίς, tablettes, πτυχή, pli, sk. *py-úkṣṇa-*[illegible] a- couverture d'arc, *ūhati*, *ūḍhá-*, pousser, cf. p. 108.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 277, Uhlenbeck, *Ai. Et.*[illegible] t p. 176.

II. I.-e. *ĝ* + *i̯* = gr. γ + *i̯*, d'où ζ et, dans une partie de[illegible] dialectes, δδ.

ἄζω, vénérer, sk. *yájate*, av. *yazaite*, honorer, cf. ἅγιος[illegible] ος ἁγνός, ἁνιγρός, p. 100 et 124.

μᾶζα, pâte, v. sl. *mazъ*, onguent, *mazati*, enduire, *maslo*[illegible], beurre, cf. μάγειρος, cuisinier, p. 103.

μύζω, grogner, sk. *múñjati*, *mójati* (Dhātup.) faire enten- [illegible] dre du bruit, lat. *mūgiō*, mugir, ombr. *mugatu* « muttito », v. h. a. *muckazzen*, parler bas.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 553, Fick⁴, I, p. 511, Uhlen- [illegible] beck, *Ai*, *Et.*, p. 226.

ῥέζω, faire, poét., ἔρδω, accomplir, ἔργον, action, av. [illegible] *vərəzyeiti*, got. *waurkjan*, travailler. Cf. p. 105. — Si, comme [illegible] on l'admet généralement, la prononciation de ζ était *zd*, ce [illegible] qui est garanti par la graphie σδ pour le lesbien, ἔρδω vient [illegible] de *Fέρzδω ; on aurait alors, par assimilation *ἔρρδω, ἔρδω (Brugmann, *Gr*, *Gr.*³, p. 299). Pour Lagercrantz (*Zur griech.*

Lautg., p. 125 et suiv.), ζ n'est pas *zd* et ἔρδω remonte à **ἐρđđō*. On peut faire remarquer contre ce dernier savant que ἔρδω appartient selon toute vraisemblance à la partie éolienne du vocabulaire de l'épopée : or, quelles que soient ses inconséquences, c'est au dialecte des lyriques éoliens que la tradition attribue σδ pour ζ. N'est-ce pas là une présomption en faveur de *ἔρzδω ?

A côté de la semi-voyelle *i̯*, on reconnaît l'existence d'une spirante *j*. Celle-ci paraît se combiner d'une manière spéciale avec les gutturales, *k̂* + *j*, *ĝh* + *j* dans

ἰκτῖνος, milan, sk. *çyená-*, aigle, faucon, av. *saēnō*, aigle, arm. *çin*, milan.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 101, 794.

ἴκτις, fouine, κτίς, belette (Hés.), sk. *íhate*, désirer, cf. ἰχανᾶν, p. 115, etc.

Bezzenberger, *B. B.*, XXIII, p. 294 n., Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 129 ; ce dernier cite aussi ἴκταρ, poisson, κτάρα· ἰχθύς βραχύτερος πάντων Hés. Tous ces rapprochements sont très douteux.

ἰχθύς, poisson, arm. *jukn*, lit. *żuvìs*, pruss. *suckans* (acc. plur.), m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 794, Prellw., p. 132.

χθές, hier, sk. *hyás*, av. *zyō*, alb. *dje*, lat. *heri*, m. s. *hesternus*, d'hier, v. h. a. *gestaron*, hier.

Prellw., p. 358, Bersu, p. 189, Zupitza, p. 202, Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 333.

B. *Les palatales devant u̯.*

I. I.-e. *k̂* + *u̯* = gr. π simple ou double à l'initiale.

πᾶς, ἅπᾶς, tout, sk. *çáçvant-*, *víçvant-*, m. s. (**sm̥-k̂u̯n̥t-*), racine à comparer à celle de κῦρος, κυέω, etc.

Brugmann, *Gr. Gr.*², p. 548, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 343.

πᾶσασθαι (dor.) avoir en possession, πᾶμα, possession, béot. τὰ ππᾶματα, sk. *çvātrá-*, puissant.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 312, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 343. — Même racine que la précédente.

Πανόψια, fêtes athéniennes appelées aussi πυανέψια, πυανόψια, cf. le mois Πυανεψιών, samien Κυανοψιών, κύαμος, fève ; πύανος, m. s., est dû à une confusion entre les deux initiales.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 312, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 343. — L'hypothèse d'un groupe initial *ku̯-* ne repose que sur l'alternance de παν- avec κυαν-. Elle suppose de plus que l'étymologie populaire ne s'est pas trompée en rapportant πυανέψια à πυάνους ἕψειν (cf. Plutarque, *Thes.* 22) : car on peut soutenir que πανόψια et Κυανοψιών nous représentent le nom de la fête sous sa forme primitive, forme d'autant plus authentique qu'elle est moins intelligible, et que πυανέψια est dû à une interprétation vulgaire dont nous n'avons pas à tenir compte. Enfin κύαμος et πύανος diffèrent par le suffixe, car la dissimilation de -μο- en -νο- après labiale admise par J. Schmidt pour ramener les deux mots à un type unique est sans exemple en grec (J. Schmidt, *Kritik*, p. 129) ; il est possible même qu'ils n'aient rien de commun : en effet, πύανος peut être rattaché au sk. *púṣyati*, croître (Solmsen, *Javlenija*, p. 17), et κύαμος à κυέω (Prellw., p. 167) (1). Cet exemple est donc des plus douteux.

On trouve κ à l'initiale dans les deux cas suivants :

καρπός, poignet, καρπάλιμος, adroit, sk. *çŭrpa-*, van, got. *hvairban*, v. h. a. *(h)werban*, se tourner, errer, v. isl. *huerfa*,

---

(1) Solmsen, qui admet une initiale labiale pour πύανος, ne peut y rattacher κύαμος que par une série de combinaisons qu'il considère lui-même comme douteuses (*Javlenija*, p. 17-18).

m. s., *huirfell*, v. h. a. *(h)wirbil*, action de tourner, tourbillon. — Cf. avec *b* κύρβις, table en forme de pyramide (pivotant sur elle-même), p. 86.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 314, Zupitza, p. 57.

κομψός, orné, lit. *szvánkus*, recherché, convenable.

Zupitza, *B. B.*, XXV, p. 93, Solmsen, *Javlenija*, p. 1, 2.

Dans ces deux exemples, il est tout indiqué d'admettre, avec Solmsen (*Javlenija*, p. 1 et 8) une dissimilation analogue à celle de ἀρτοκόπος, βλέπω etc. (cf. plus haut, p. 60), provoquée dans καρπός par la labiale, dans κομψός, par la labio-vélaire de la seconde syllabe. Pour le second mot, l'explication de Solmsen seule justifie le rapprochement très séduisant κομψός = *szvánkus*. L'étymologie de καρπός est moins sûre. Solmsen ne fait pas intervenir *çŭrpa-* et semble considérer l'initiale comme une labio-vélaire ; Brugmann (*Grundr.*, I², p. 608) suppose, sans preuve, que κ représente un groupe *qu̯* primitif. Il nous paraît qu'en prenant comme signification centrale « pirouetter, pivoter », tous les mots cités se rangent sans effort sous une même racine, et dès lors on ne peut sans danger en écarter l'un ou l'autre.

Si l'étymologie donnée pour καρπός, καρπάλιμος, est exacte, il devient difficile de joindre à ces mots κραιπνός, prompt, rapide, pour *κραπνίος (Solmsen, *K. Z.*, XXX, p. 602). L'existence d'un type indo-européen **ḱu̯rpnio-* paraît peu vraisemblable.

I.-e. *ḱ* + *u̯* = gr. ππ en médiale.

ἵππος, cheval, sk. *áçva-*, av. *aspa-*, lat. *equos*, gaul. *epo-(redia)*, got. *aihva-*, m. s., lit. *aszvà*, cavale.

Prellw., p. 131, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 17. — La forme ἴκκος (*E. M.*, 474, 12) suppose *ἴκυο- devenu ἴκκο- comme πελεκκάω de *πελεκυάω. La forme i.-e. **eḱu-* se retrouve dans v. s. *ehu-skalk*, palefrenier, lit. *aszutaĩ*, crins (cf. Zupitza, p. 62).

πραπίδες, diaphragme, sk. *párçu-*, côte, faucille, av. *pərəsuš*, côte, got. *fairhvus*, monde, v. isl. *fiǫr*, dat. *fiǫrue*, vie, v. sl. *prъsi*, seins, russ. *pérsi*, m. s.

Windisch, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1891, p. 155 et suiv., Zupitza, p. 63, Bechtel, *G. G. N.*, 1888, p. 401. — Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1895, p. 45, combat l'identification de πραπίδες avec *párçu-*, etc. : *k̑u̯-* dans **pr̥k̑u̯-*, devrait donner ππ (cf. ἵππος) ou plutôt ττ devant ι, d'après l'analogie de θήρ = **ĝhu̯ēr-*. Cette dernière remarque est sans portée. De ce que *ĝhu̯* + *ē* donne θη-, il ne s'ensuit pas que toute palatale suivie de *u̯* devienne dentale devant *e* et surtout devant *i* ; on ne peut même pas invoquer l'analogie des labio-vélaires, le traitement de g^{u} et de $g^{u}h$ devant *i* étant loin d'être d'une absolue régularité (β dans βίος, δ dans δίαιτα ?). D'autre part, on attendrait un double π d'après ἵππος, ππόματα : peut-être l'initiale labiale a-t-elle produit une dissimilation de πραππίδ- en πραπίδ-.

σπάτος, peau (Hés.) semble apparenté à σκῦτος, peau, sk. *chavi*, m. s. (**sk̑eu̯a-*, *sk̑u̯a-*, *sk̑ū-*). Cf. p. 44.

Dans ἵκκος, cheval, πέλεκκάω, tailler à la hache (cf. ci-dessus), le groupe κ + *u̯*, d'où κκ, est de date purement hellénique, ces formes remontant à des types indo-européens *k̑* + *u* voyelle ; la semi-voyelle primitive *u̯* n'y a donc joué aucun rôle.

II. I.-e. *ĝ* + *u̯* = gr. β, δ dans·

ὠδίς, ὠδῖνες, douleurs de l'enfantement, ὠβάδδετο· διωθεῖτο Hés. (correction pour ὠβάλλετο), v. bulg. *jazviti*, blesser, piquer, *jazva*, blessure.

O. Hoffmann, *B. B.*, XXI, p. 138.

III. I.-e. *ĝh* + *u̯* = gr. θ devant *e* ou *ē*.

θέλγω, charmer, fasciner, lit. *ėvelgiù*, *ėvelkti*, regarder.

F. de Saussure, *Mém.*, VIII, p. 443 n., A. Thumb, *I. F. Ans.*, XI, p. 23.

θήρ, bête sauvage, φηρία· θηρία. Αἰολεῖς Hés., lat. *ferus*, sauvage, lit. *żvėrìs*, v. sl. *zvěrь*, bête sauvage.

Bezzenberger, *B. B.*, II, p. 190, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 312.— L'éolien φ pour θ n'est pas pour surprendre ici, vu le traitement parallèle des labio-vélaires devant *e* (plus haut, p. 74 et suiv.). Si l'éol. ἀμφήν, cou, doit s'expliquer comme le fait Zupitza (*Gutt.* p. 100) : **añĝh-u̯ēn*, cf. got. *hals-agga*, nuque, ce serait un second exemple de φ pour θ en éolien représentant le groupe *ĝhu̯-*.

I.-e. *ĝh* + *u̯* = gr. φ devant les autres voyelles.

φωνή, voix, v. bulg. *zvonъ*, son.

Pedersen, *K. Z.*, XXXVIII, p. 403. — Très douteux : φωνή se rattache à φημί.

φώψ· φάος Hés., παιφάσσω, jeter des regards furieux, lat. *fax*, *facis*, torche, lit. *żvâkė*, lumière.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 312 et 550.

τρυφάλεια, casque, de (π)τρυ- **q̑ᵘtru-* (τέσσαρες, *quatuor*) + *φάλος, casque à quatre pans (cf. τετραφάληρος, τετράφαλος, qui a quatre pans) ; *φαλος = sk. *hváras*, objet recourbé, av. *zurah-*, artifices, trahison.

Fick., *B. B.*, I, p. 64, Froehde, *ibid.*, VII, p. 332, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 363 (1).

§ 4. Conclusion.

On peut résumer comme il suit les résultats de notre étude des palatales grecques :

(1) Brugmann renonce lui-même (*Gr. Gr.*³, p. 43, n. 2) à l'exemple κέπφος où il croyait également retrouver une palatale suivie d'un *u* consonne (*Grundr.*, I², p. 312).

1° *Les palatales indo-européennes k̑, k̑h, ĝ, ĝh sont représentées partout en grec par* κ, γ, χ *excepté devant la semi-voyelle primitive u̯.*

Nous avons cité de nombreux exemples de κ, γ, χ d'origine palatale devant toutes les voyelles et devant les consonnes. Pour le cas de k̑, ĝ, ĝh suivis de i̯, on pourrait à première vue soutenir que les groupes σσ, ττ et ζ sont antéhelléniques : il serait par conséquent faux de dire que κ, γ, χ représentent k̑, ĝ, ĝh devant i̯. En réalité, les groupes σσ, ττ ne peuvent être que de l'époque hellénique, car l'identité de traitement de ĝh et de k̑ suppose que le phénomène a eu lieu après l'assourdissement de ĝh en χ, c'est-à-dire après une des transformations les plus caractéristiques de la langue grecque ; et l'assimilation de γ + i̯ en ζ, faisant partie du même système phonétique, doit être contemporaine de celle de κ, χ + i̯ en σσ, ττ.

2° *Les palatales indo-européennes k̑, ĝ, ĝh suivies de u̯ se combinent avec cette semi-voyelle dès avant l'époque hellénique pour former des phonèmes de nature labiale ou dentale analogues aux labio-vélaires.*

Nous avons vu k̑ + u̯ représenté par π simple ou double ; ĝ + u̯ par β et δ, ĝh + u̯ par φ et ϑ. Des cas de dissimilation analogues à ceux des labio-vélaires ont été signalés par Solmsen (cf. p. 60 et 132, 133). — Les groupes dont sont sortis le double π de ἵππος, πτάματα sont probablement antérieurs à l'époque hellénique : en effet, le κ d'origine vélaire suivi de F demeure κ pur et simple (κοῖται = pruss. *quāits*), comme π, φ, ϑ, suivis de F, donnent π, φ, ϑ, sans modification. Comment expliquer les transformations profondes du κ d'origine palatale, si semblable en tout au κ d'origine vélaire, sinon par une évolution particulière, déjà antéhellénique, du groupe k̑ + u̯ ?

CHAPITRE II.

Les Vélaires.

Nous avons examiné les exemples de gutturales grecques (κ, γ, χ) correspondant à des explosives gutturales dans les dialectes occidentaux et à des spirantes dans le rameau oriental des langues indo-européennes : avec la plupart des linguistes, nous appelons ces phonèmes des palatales proethniques. Quand ces mêmes gutturales répondent non plus à des spirantes, mais à des explosives dans les groupes arique, arménien, albanais et balto-slave, nous disons qu'elles dérivent de vélaires indo-européennes. Les vélaires (désignées par les lettres *q*, *qh*, *g*, *gh*) sont représentées dans toutes les langues de la famille par des explosives gutturales (*k*, *g*, *gh*, κ, γ, χ, *c*, etc.) ou par des phonèmes gutturaux qui remontent directement à des explosives (sk. *h*, av. χ, γ, lat. germ. *h*, celt. *ch*, etc.). Les gutturales de cette deuxième série sont sujettes à une double confusion : d'une part, dans les langues de l'ouest elles ne se distinguent des palatales que dans quelques cas infiniment rares ; d'autre part, dans les groupes orientaux, elles se confondent avec les labiovélaires, devenues des gutturales sans labialisation. Cette dernière confusion peut se rencontrer également dans plusieurs langues du rameau occidental, par suite des lois de délabialisation assez nombreuses de certaines d'entre elles. En grec, nous n'avons pas à tenir compte de ce facteur spécial, les cas de délabialisation sont rares et douteux (voir plus haut, p. 40-67) : nous pouvons donc les négliger et considérer comme vélaires toutes les gutturales qui correspondent à des explosives des langues ario-slaves.

§ 1. Les vélaires devant les voyelles.

La vélaire indo-européenne q.

I. I.-e. *q* + *a* ou *ā* = gr. κ + α ou ᾱ à l'initiale.

dor. κά, κᾱ, hom. éol. etc. κέ, κέν, particule d'indétermination, sk. *kám*, particule qui renforce le datif, v. sl. *kъ*, russ. *-ko*, *-ka* (avec l'impératif), lit. *-*ke* dans l'impér., p. ex. *dŭ-k(i)*.

Solmsen, *K. Z.*, XXXV, p. 463 et suiv.

καί, et, arc. cypr. κάς, cypr. κατ', κα, m. s., v. sl. *cĕ*, « et quidem ».

Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 542. — Il semble au moins inutile de rattacher à καί la préposition κατά (**kn̥ta*), v. kymr. *cant*, le long de, avec, lat. gaul. *com-*, lat. *contrā*, gr. κοινός etc. (Brugmann, *Ouvr. cit.*, p. 443, 543). Cf. p. 91.

καιάδᾱς (ὁ), gouffre à Sparte, καιέτᾱς, καιετός, trou, fissure, sk. *kévaṭa-* fosse.

Fick[4], I, p. 18.

καικίᾱς, vent du sud-ouest (?), qui assombrit, sk. *kekara-*, louche, lat. *caecus*, aveugle, v. irl. *caech*, borgne, got. *haihs*, m. s.

Bersu, p. 176, Fick[4], I, p. 419, II, p. 65, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 65.

καινός, nouveau, sk. *kanīyā*, jeune fille, *kánīyas-*, plus jeune, v. irl. *cēt-* (en composition), kymr. *cyn*, premier.

Prellw., p. 133, Brugmann *Grundr.*, I[2], p. 583, Zupitza, *K. Z.*, XXXVII, p. 400.

καίω, κᾱ́ω, brûler (de *καιFω, *καFi̯ω, avec ᾱ plutôt que α), sk. *kūlayati*, *kūḍayati*, roussir, got. *hauri*, charbon, v. isl. *hyrr*, feu, v. sl. *kuriti*, fumer, lit. *kùrti*, chauffer.

Kögel, *P. B. S. Beitr.*, IX, p. 510, Zupitza, p. 114, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 62, *Got. Et.*, p. 71.

att. κᾱ́λη, ion. κήλη, tumeur, hernie, v. isl. *haull*, v. h. a. *hōla*, hernie, v. sl. *kyla*, m. s.

Kretschmer, *K. Z.*, XXXI, p. 472, Zupitza, p. 110. — Le rapport de κᾱ́λη à κήλη n'est pas simple. Hirt (*Abl.*, p. 38) part de i.-e. *kāul-* et considère κᾱ́λη comme un « ablaut secondaire ». Mais la racine peut être dissyllabique ; dans ce cas **qāu̯elā* donnerait régulièrement ion. κήλη, (cf. ᾱϜέλιος > ἥλιος) et **qau̯alā* ou **qau̯əlā*, *καϜαλᾱ, κᾱ́λη.

κόλλαιον, κάλλος, crête, jabot de coq, sk. *kalādhika-*, *kalārika-*, *uṣākāla-*, coq, irl. *callaire*, crieur public.

Bezzenberger, *B. B*, XVI, p. 240, W. Stokes, ibid., XXIII, p. 46.

καλός, beau, sk. *kalya-*, sain, *kalyāṇa-*, beau.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572, Prellw., p. 135.

κάλπη, κάλπις, urne, sk. *karpara-*, pot, lat. *calpar*, vase à vin, v. irl. *cilornn*, « urceus », v. bret. *cilurnn*, « urnam ».

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 257, Fick⁴, II, p. 84, W. Stokes, *I. F.*, XII, p. 191.

καμπή, courbure, κάμπτω, plier, sk. *kámpate*, trembler, fléchir, lat. *campus*, plaine, lit. *kaṁpas*, angle, région, p.-ê. v. sl. *kątъ* (**kąptъ*), coin.

Prellw., p. 136, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 583, Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 144.

κάμπη, chenille, sk. *kapanā́*, m. s., lett. *kâpe*, espèce de chenille.

Prellw., p. 136, Fick⁴, I, p. 19.

κανάζω, retentir, καναχή, bruit retentissant, sk. *kaṅkaṇa-*, *kaṅkaṇī*, ornement à clochettes, lat. *canō*, v. irl. *canim*, chanter, got. *hana*, coq (cf. ἡικανός, m. s.), lit. *kaṅklės*, cithare.

Bersu, p. 170, Fick⁴, I, 376, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 162.

κάνδαρος, charbon, sk. *candrá-*, brillant, lune, alb. *hanε*,

hens, lune, lat. *candeō*, briller, *incendeō*, allumer, kym[illegible]. m. bret. *can*, blanc.

Prellw., p. 137, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 88.

κανθός, coin de l'œil, jante, kymr. *cant*, circonférence d'u[illegible] cercle v. sl. *kątъ*, coin (ce dernier mot peut appartenir [illegible] καμπή, cf. ci-dessus).

Prellw., p. 137, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 266.

κάπετος, fosse, tombe, κάπη, mangeoire, arm. *kap*, lien, la[illegible]t. *capulus*, cercueil, *capiō*, prendre, got. *hafjan*, soulever, let[illegible]t. *kampju*, « je saisis ».

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 573, Zupitza, p. 103.

κάπρος, sanglier et αἰδοῖον τοῦ ἀνδρός (Suid.), sk. *káprṭ-*[illegible]*t-*, penis, lat. *caper*, v. irl. *gabor* « caper », v. isl. *hafr*, bou[illegible]c.

Bersu, p. 170, W. Foy, *I. F.*, VIII, p. 295 et suiv.

κάπων, chapon, lat. *cāpus*, *cāpō*, m. s., v. sl. *skopit*[illegible]*ti*, châtrer, *skopъcъ*, eunuque.

Curtius, *Grundz.*⁵, p. 153, Hist, *B. B.*, XXIV, p. 266. — [illegible] κάπων s'explique encore mieux par un emprunt au latin, [illegible] le mot n'étant attesté que dans des lexiques.

κάρδαμον, cresson, καρδαμίς, plante, sk. *kardama-*, séd[illegible]i-ment, souillure, espèce de fruit.

Prellw., p. 138, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 46 (emprunt pro[illegible]o-bable du grec au sanscrit).

καρκαίρω, retentir, sk. *karkarí-*, espèce de luth, *carkart*[illegible]*ti*, vanter, v. sl. *krasa*, beauté, v. isl. *hrós*, gloire.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 266, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 46, 8[illegible]9, Zupitza, p. 127.

κάρκαροι· τραχεῖς Hés., sk. *karkara-*, dur, *karkaçá-*, m. [illegible]s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 46.

καρκίνος, crabe, sk. *kárkaṭa-*, lat. *cancer*, m. s.

Prellw., p. 139, Bersu, p. 165, n. 1, Fick⁴, I, p. 20.

κάρυον, noix, sk. *káraka-*, cruche, lat. *carīna*, coquille d[illegible]e noix.

Prellw., p. 139, W. Stokes, *B. B.*, XXIII, p. 45, 46.

κάρφος, paille, brindilles, κάρφω, sécher, contracter, v. isl. *korpr*, sec, ratatiné, lit. *skrebiu*, *skrepti*, devenir sec.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 463, Prellw., p. 140.

κάσις, frère ou sœur, κασίγνητος, frère, av. *kati-*, maître de maison (?), *kata-*, maison.

Prellw., p. 140 (très douteux).

κάσσα, courtisane, lit. *kékszė*, m. s., v. sl. *kochati*, aimer, russ. bl. *kochac'*, embrasser.

Bezzenberger, *B. B.*, II, p. 157. — L'*e* de *kékszė* fait difficulté. Faut-il rattacher à cette racine κασαλβάς, prostituée, κασώριον, lupanar, etc. ?

κασσύω, att. κατσύω, reparer des chaussures, de *κάσσα, peau, v. bulg. *koža*, m. s. Cf. p. 129.

καύαξ, κος, ion. καύηξ, mouette, Κήϋξ, nom propre, κήξ, m. s., κάκα· κακία ἢ ὄρνεον Hés. (c.-à-d. κᾶκα, d'un nom. κᾶξ), sk. *kauti*, crier, lit. *kaûkti*, hurler, *kóvas*, choucas, serb. *čavka*, m. s. (**qā(u)-*, **qau-*, avec divers suffixes en *q*) — lk. *kâka-*, corneille, lett. *kâkis*, choucas (*qāq-* = κήξ).

Fick⁴, I, p. 18, Prellw., p. 147, Kretschmer, *K. Z.*, XXXI, p. 354, n. 2.

καυκαλίας, espèce d'oiseau, καυκάλιον, βαυκάλιον, coupe, καυκαλίς, plante, sk. *kokilá-*, coucou indien, *kóka-*, espèce d'oie, lit. *kaukalė*, espèce d'oiseau.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 66.

καυλός, tige, hampe, tuyau de plume, sk. *kulya-*, os, lat. *caulae*, creux, pores, *caulis*, tige, tuyau.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 60. — Il faut probablement écarter lit. *káulas*, lett. *kauls*, os (Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 268)

καυνός· κακός etc. Hés., καῦρος · κακός, id., got. *hauns*, humble, lett. *káuns*, honte.

Prellw., p. 141, Fick⁴, I, p. 375, Zupitza, p. 110.

καχάζω, καγχάζω, rire aux éclats, sk. *kákhati*, rire, lat. *cachinnus*, éclat de rire, v. h. a. *huoch*, moquerie.

Prellw., p. 141, Bersu, p. 166, 169, G. Meyer, *Gr.* *Gr*², p. 278, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 571.

κάχληξ, κος, caillou, sk. *kahlāra-*, lis d'eau blanc, v. isl. *hagl*, v. h. a. *hagal*, grêle.

Prellw., p. 141, Zupitza, p. 207, 218, Uhlenbeck, *Ai.* *Et.*, p. 50. — (Sens commun : objet blanc).

κηθίς, vase, (de *κᾱθίς), κώθων, m. s., sk. *gádhya-*, qu'on doit prendre, *ā-gadhita-*, tenu, saisi.

F. Solmsen, *K. Z.*, XXXIII, p. 295, 296.

κημός, filet d'osier, muselière, m. b. a. *ham*, terrain clôturé, ags. *hem*, bord, limite, ang. *to hem*, entourer, m. h. a. *hemmen*, empêcher, v. sl. *čęstъ*, serré, lit. *kamůti*, serrer, boucher, *kâmanas*, bride en cuir.

Zupitza, p. 108.

κῆπος, jardin, alb. *kopšte*, m. s., v. h. a. *huoba*, v. s. *hъba*, ferme.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 4, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 581.

κῆρυξ, κος, dor. κᾶρυξ, héraut, sk. *kārú-*, chanteur, v. isl. *herma*, annoncer.

Prellw., p. 147, Fick⁴, I, p. 19, Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 144.

II. I.-e. $q + a$ ou a = gr. $\varkappa + \alpha$ ou $\bar{\varkappa}$ en médiale.

ἄκανθα, épine, chardon etc., ἄκανθος, acanthe, ἀκακαλλίς· ἄνθος ναρκίσσου. Κρῆτες Hés., ἄκινος, ὤκιμον, basilic, lat. *acus, aceris*, balle de blé, got. *ahs*, épi, lit. *akūtas*, lett. *akůts*, barbe d'épi, pruss. *ackons*, m. s.

Prellw., p. 11, Fick⁴, I, p. 349, Zupitza, p. 129. — Les formes citées semblent appartenir à une racine spéciale avec le sens précis de plante pointue, barbe d'épi, etc. Elle se distingue donc nettement de la racine palatale *ak̑-* (ἄκρος), et de la racine vélaire *oq-* (ὄκρις). Cf. p. 85.

ἄκαρος, aveugle, (Hés.), lat. *aquilus*, noir, *aquila*, aigle, *aquilō*, aquilon (vent qui obscurcit), lit. *âklas*, aveugle, lett. *ãklas*, obscur.

Bersu, 156, V. Petr., *B. B.*, XXV, p. 149.

ἀλκή, force, ἀλαλκεῖν, ἀλέξω, protéger, sk. *rákṣati*, protéger, got. *alhs*, ags. *ealh*, v. s. *alah*, temple, sanctuaire, ags. *ealgian*, protéger, lit. *elkas*, *alkas*, bois sacré, lett. *elks*, idole.

Prellw., p. 15, Fick[4], I, p. 122, 535, Zupitza, p. 128, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 241, 242.

ἀρκάνη, bois auquel sont attachés les fils de la chaîne (du tisserand) (Hés.) ἄρκυς, filet, ἀράχνη, « fileuse », araignée, lit. *arkilaî*, *arklaî*, « perches fixes dans la chambre où l'on teille le lin ».

Bezzenberger, *B. B.*, XXI, p. 295 n. — Cette étymologie est très douteuse : Leskien (*Bild. Nomin. im Lit.*, p. 496) décompose le mot lit. *arklaî* en *ar* + suff. *kla-*.

ἀσκηθής, sain et sauf, arm. *xatarem*, dévaster, détruire, m. irl. *scathaim*, mutiler, got. *skaþjan*, nuire, v. h. a. *scadôn*, m. s.

Osthoff, *P. B. S. Beitr.*, XIII, p. 459, Fick[4], II, p. 308, S. Bugge, *I. F.*, I, p. 447.

βάκκαρις, sclarée, sk. *bakulá-*, plante médicinale.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 184. — Le mot grec est probablement un emprunt.

βράκανα· τὰ ἄγρια λάχανα Hés., v. h. a. *moraha*, carotte, russ. *morkóvь*, petite rave.

Prellw., p. 52, Zupitza, p. 135.

βυκάνη, trompette, βύκτης, mugissant, sk. *bukkāra-*, rugissement, lat. *būcina*, trompette, m. h. a. *pfūchen*, félir, v. sl. *bykъ*, taureau, *bučati*, rugir.

Fick, *B. B.*, V, p. 169, *Wörterb.*[4], I, p. 409, Brugmann, *Grundr.* I[2], p. 512.

ἡικανός, coq (qui chante tôt) cf. κανάζω, p. 139.

ἡλακάτη, quenouille, dor. et éol. ἁλακάτᾱ, lit. *lenktuvė*, dévidoir, *leñkti*, plier.

Bezzenberger, *B. B.*, IV, p. 330, Johansson, *Beitr.*, p. 121, 144.

ἡνίκα, πηνίκα etc., lorsque, de κὰ enclitique cf. p. 138.

ἱκανός, capable, ἱκνέομαι, aller, dor. εἴκω, m. s., lit. *sėkiu*, étendre la main.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572, Zupitza, p. 137.

κάγκανον, sorte de plante, κάγκανος, desséché, sk. *çaṅkú-*, pieu, cheville, v. sl. *sąkъ*, rejeton.

O. Schrader, *K. Z.*, XXX, p. 473. — Cf. p. 80. — Cette étymologie paraît préférable à celle qui rattache κάγκανος à κακός etc. (Zupitza, p. 111), ou au sk. *kaṅkāla-*, squelette (Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 38).

κακκάω, aller à selle, lit. *sėikti*, m. s., cf. p. 81.

καρκαίρω, retentir, sk. *carkarti*, vanter, cf. p. 140.

κάρκαροι· τραχεῖς Hés., sk. *karkara-*, dur, p. 140.

καυκαλίᾱς, espèce d'oiseau, sk. *kokilá-*, coucou, p. 141.

κροκάλη, caillou au bord de la mer, sk. *çárkarā*, galet, cf. p. 117.

λαυκανίη, gosier, lit. *pa-láukis*, estomac de ruminant.

Fick⁴, I, p. 531.

ληκάω, avoir commerce, ληκώ· τὸ μόριον Hés., sk. *rākā*, déesse de la fécondité.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 578. — Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 246, veut que *rākā* ne désigne que la pleine lune. Cf. cependant Oldenberg, *Religion des Veda*, p. 239.

μακαρία· βρῶμα ἐκ ζωμοῦ καὶ ἀλφίτων Hés., μάσσω, pétrir, sk. *múcate* (Dhātup.), broyer, écraser, v. sl. *mękъkъ*, tendre, *mękną̨ti*, s'amollir, lit. *mìnkyti*, pétrir.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 210.

μάλκη, engourdissement, v. bulg. *mlъčati*, se taire.

P. Persson, *B. B.*, XIX, p. 262.

μηκάομαι, bêler, μηκάς, chèvre, brebis, sk. *mákaka-*, animal, *makamakāyate*, coasser, v. sl. *mečьkъ*, ours, lit. *mekénti*, balbutier.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 208.

μῦκάομαι, rugir, lat. *mūgiō*, mugir, v. sl. *mykъ*, mugissement, russ. *myčátь*, mugir.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 113, Miklosich, p. 207.

νίκη, victoire, sk. *nīca-*, humble, lit. *ap-nìkti*, attaquer.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 241, cf. J. Schmidt, *Plur.*, p. 396 n.

ὀγκάομαι, braire, alb. *nekóń*, gémir, lat *uncō, uncāre*, gronder, v. sl. *jęčati*, gémir.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 4, Bezzenberger, *B. B.*, XVI, p. 246.

προῖκα, gratis, προΐσσομαι, mendier, cf. εἴκω, ἱκανός, etc. p. 144.

ῥυκάνη, rabot, lat. *runcīna*, m. s., *runcō*, sarcler, v. h. a. *rūh*, rude, lit. *raûkas*, ride, *rùkti*, se rider.

Prellw., p. 276, 277. — L'absence de prothèse dans le mot grec rend cette étymologie fort douteuse.

σκάζω, boiter, σκαμβός, σκιμβός, courbé, tortu, sk. *kháñjati*, boiter, v. isl. *skakkr*, boiteux.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 266, Zupitza, p. 151.

σκαλώματα, brisants, v. sl. *skala*, russ. *skalá*, rocher. — On rattache ordinairement les mots slaves au lat. *calx*, pierre, et celui-ci à χάλιξ, caillou (Prellw., p. 353). Si, comme l'admet Uhlenbeck (*I. F.*, XIII, p. 213-219) les sourdes aspirées aboutissent en latin à des explosives sourdes (*p*, *c*, *t*) et non à des spirantes, il devient difficile de trancher entre les deux étymologies.

σκάνδαλον, obstacle, pierre d'achoppement, sk. *skándati*, sauter, lat. *scandō*, monter, v. irl. *scendim*, sauter.

Prellw., p. 286, G. Meyer, *Gr. Gr*², p. 331, Brugmann, *Grundr.*², I², p. 573.

σκάπτω, creuser, σκαπάνη, pioche, lat. *scaprēs*, galeux, râpé, lit. *skapoti*, râcler, v. sl. *skopiti*, châtrer.

Prellw., p. 286, Bersu, p. 172, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 583.

σκαφεῖον, bêche, got. *skaban*, râcler, lit. *skabĕti*, couper.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 274. — Même racine que la précédente (**sqabh-*, **sqap-*).

σκήπτω, lancer, σκήπτομαι, s'appuyer, σκῆπτρον, dor. σκᾶπτον, bâton, sceptre, sk. *skabhnāti*, affermir, appuyer, lat. *scamnum*, banc, *scabellum*, escabeau, *scāpus*, tige, fût de colonne, v. isl. *skapt*, v. h. a. *scaft*, perche, lance, lett. *schk'ēps*, lance.

Prellw., p. 288, Zupitza, p. 152, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 274.

ψακάς, -δος, goutte, miette, lit. *spakas*, m. s.

Fick⁴, I, p. 571.

II. I.-e. *q* + *i* ou *ī* = gr. κ + ι ou ῑ à l'initiale.

κιγκλίς, grille, κάκαλα· τείχη Hés., ποδοκάκη, entraves de bois, sk. *kañcuka-*, cuirasse, lit. *kinkýti*, harnacher, atteler.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 39. — Il semble qu'on doive reconnaître ici une racine ayant *-in-* au degré normal et *n̥* (κάκαλα) au degré réduit ; à moins qu'on ne préfère expliquer l'ι comme celui de ἴγκρος qui est un ε modifié, semble-t-il, par la nasale gutturale subséquente.

κίλλος, cigale (Hés.), sk. *cillī*, grillon.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 92.

κίλλουρος· σεισοπυγίς Hés. (espèce d'oiseau), formé de **κιλλα*, **κιλ̯ία* + -ουρος cf. αἴλουρος, lit. *kiélė*, espèce d'oiseau.

Schrader, *B. B.*, XV, p. 128.

κῑνέω, mouvoir, κίω, aller, κίνδῡνος, danger, ὀνοκίνδιος, ânier, sk. *céṣṭati*, s'agiter, presser, lat. *ciō*, *acciō*, appeler, v. irl. *ro-chim*, atteindre, got. *haitan*, appeler, ordonner.

Prellw., p. 150, Brugmann, *I. F.*, VI, p. 94, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 93.

κίνυσθαι· ἰδεῖν Hés. (parmi une foule d'autres sens), sk. *cikéti*, voir, comprendre, *cinóti*, remarquer.

Fick[4], I, p. 24.

κίρκος, faucon, épervier, p.-ê. russ. *čirókъ*, sarcelle.

κῑ́ς, ver qui rouge le bois, σκίψ, m. s., σκῑ́φη, mite, avarice, σκίπει· νύσσει Hés., sk. *cipya-*, *kipya-*, espèce de ver.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 91.

κίσσα, pie, sk. *kiki-*, geai (non pas **cici-* à cause de l'onomatopée) ags. *higora*, v. h. a. *hehara*, m. s.

Brugmann, Grundr., I², p. 576, Zupitza, p. 116.

I.-e. *q* + *i* ou *ī* = gr. κ + ι ou ῑ en médiale.

ἀκιδνός, chétif, kymr. *cwyddo* « cadere », v. isl. *hitta á*, atteindre, pruss. *keytaro*, grêle.

Bezzenberger, B. B., XXVII, p. 146 (douteux).

ἄκινος, sorte de basilic, ὤκιμον, basilic, ἄκανθα, ἄκανθος, etc., cf. p. 142.

Prellw., p. 369.

ἀμπλακίσκω, ἀμβλακίσκω, faillir, βλᾱ́ξ, mou, indolent, sk. *mlécchati*, bégayer, v. bulg. *mlъčati*, se taire.

Bloomfield, *Am. Journ. of Phil.*, VI, p. 46 et suiv., K. F. Johansson, *I. F.*, II, p. 38. — D'après J. Schmidt, *K. Z.*, XXXVII, p. 28, 29, le π est primitif dans ce mot : dans ce cas, l'identification avec βλᾱ́ξ et *mlъčati* est impossible.

ἄρακις, tasse (Ath., XI, 502 b), ἄρακος, pois chiche, sk. *araka-*, plante, bret. *arak*, fétu, duvet.

Prellw., p. 29.

αὐελκίζει· σφακελίζει. Κύπριοι Hés., sk. *várcas-*, feu, éclat, lat. *ulcus*, ulcère.

O. Hoffmann, *Gr. D.*, I, p. 109 (la leçon αὐελκίζει pour αὐεκίζει est due à Hoffmann).

καρκίνος, crabe, sk. *karka-*, *karkaṭa-*, lat. *cancer*, m. s.

Fick[4], I, p. 20, Bersu, p. 165, n. 1. Cf. p. 140.

κερκίς, navette, κέρκος, coq (Hés.), sk. *kṛkavāku-* m. s., irl. *cearc*, poule, lit. *kirkiù*, *kirkti*, glousser, caqueter.

Prellw., p. 145, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 245.

κηκίω, ruisseler, sk. *çíkate* (Dhātup.), dégoutter. Cf. p. 90.

κίκιννος, boucle de cheveux, sk. *çíkhā*, touffe de cheveux. Cf. p. 84.

λακίς, déchirure, lat. *lacer*, déchiré, poln. *łach*, *łachmana*, habit en lambeaux, russ. *láchma*, *lóchma*, m. s. (slav. *ch* = *qs*).

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 174, Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 580 et suiv.

μέλκιον· κρήνη Hés., got. *milhma*, nuage, lit. *smalkas*, vapeur, *smilkti*, exhaler des vapeurs.

O. Hoffmann, *B. B.*, XVIII, p. 289. — Le got. *milhma* a déjà été cité à ἀμολγός, p. 104.

σκίμπτω, appuyer, sk. *kṣipáti*, jeter, déposer.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 867. — Alternance proethnique des initiales *qs* et *sq*. Il semble néanmoins plus naturel de rattacher σκίμπτω à σκίπων, p. 85. Il faut séparer de *kṣip-* le lat. *dissipō*, *dissupō*, répandre, qui appartient au v. sl. *sъpą*, *suti*, m. s.

σκίναξ, agile, racine de κινέω, p. 147.

Prellw., p. 289.

σκινθός, plongeur, lit. *skęstù*, *skendaû*, se noyer.

G. Meyer, *Gr. Gr*[3]., p. 331, Prellw., p. 289.

σκίφη, avarice, mite, σκίψ, ver qui ronge le bois, κίς, m. s., σκίπει· νύσσει Hés., sk. *cipya-*, espèce de ver, cf. p. 147.

III. I.-e. $q + u$ = gr. κ + υ à l'initiale.

κυβερνάω, diriger, sk. *kūbara-*, timon de voiture, *kūbarí*, m. s., lit. *kumbras*, poignée recourbée du gouvernail, *kumbrỹs*, partie de la charrue ou d'une barque, *kumbryti*, gouverner.

Osthoff, *I. F.*, VI, p. 14. — Le cypr. κυμερῆναι, gouverner (Coll. 68, 4), appartient à une racine voisine mais probablement différente de celle de κυβερνάω. Cf. cependant J. Schmidt, *Kritik*, p. 27, n. 1.

κυβιστάω, se précipiter, faire la culbute, κύβη· κεφαλή E. M., sk. *kubhanyú-*, dansant, pirouettant, v. isl. *hoppa*, ags. *hoppian*, *hoppetan*, sautiller.

Zupitza, p. 121, Uhlenbeck, *Ai. Et*, p. 58. — On attendrait φ au lieu de β en grec.

κυβηλιστάς· καὶ κοβάλους τοὺς κακούργους λέγει Hés., κόβᾱλος, trompeur, κόβειρα· γελοῖα Hés., got. *hvopan*, se vanter, se rengorger, *hvoftuli*, vanterie.

A. Thumb, *K. Z.*, XXXVI, p. 193 et suiv.. — Solmsen, *ibid.*, XXXVII, p. 7, préfère le rapprochement avec le lat. *cavilla*, *cavillus*, plaisanterie, etc. Cf. Havet, *Mém.*, VI, p. 21, Lagercrantz, *K. Z.*, XXXV, p. 279-285. Il est difficile de trancher entre les deux étymologies.

κυδάζω, injurier, κύδος, reproche, outrage, sk. *kutsáyati*, injurier, m. h. a. *hiuze*, vif, hardi, *hiuzen*, s'enhardir, v. h. a. v. s. *hosc*, injure, v. sl. *kuditi*, blâmer.

Zupitza, p. 117, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 57.

κυδίας· τὰ ἄνθη τῶν ὀδόντων Hés., sk. *skúndate*, *códati*, pousser, v. h. a. *scoz*, pousse, v. isl. *skióta*, jeter, lancer, v. sl. *kydati*, jeter, lit. *skudrus*, adroit.

Zupitza, p. 156.

κικυμίς, κίκυμος, chat-huant, p. *κύκυμος, lat. *cucūlus*, coucou, lit. *kukūti*, crier comme le coucou, cf. καυκαλίας, p. 141.

J. Schmidt. *K. Z.*, XXXI, p. 274.

κύμβος, vase, κύμβαχος, cimier, sk. *kumbhá-*, cruche, pot, globe frontal de l'éléphant, *kúmba-*, corne, pointe proéminente, etc.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 58, 59. — D'après Lewy, *I. F.*, I, p. 507, et G. Meyer, *ibid.*, IV, p. 330, les mots grecs sont d'origine sémitique.

κυνέω, baiser, aor. hom. ἔκυσσα, sk. *kúsyati*, embrasser.

Kretschmer, *K. Z.*, XXXI, p. 470, Prellw., p. 169.

κύπη· τρώγλη Hés , κύπελλον, vase à boire, sk. *kūpa-*, fosse, trou, lat. *cūpa*, niche funéraire, ags. *hýf*, ruche.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 113, Prellw., p. 169.

κύρνοι· οἱ νόθοι Hés., sk. *kuṇḍá-*, fils illégitime, v. isl. *hornungr*, ags. *hornung*, bâtard.

Zupitza, p. 207.

κύσος· ἡ πυγή ἢ γυναικεῖον αἰδοῖον Hés., κύσθος, m. s., κύστις, vessie (degré réduit κυθ- de la racine de κεύθω, cacher), p.-ê sk. *kúṣṭhikā-*, intérieur des entrailles, lat. *cunnus* (**qudhnos*), *custōs*, gardien, n. kymr. *cwthr*, anus.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 275, 676, Zupitza, p. 128, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 273.

κυτίς, boîte, κύτος, cavité, lat. *cutis*, peau, v. isl. *húð*, v. h. a. *hūt*, pruss. *keúto*, m. s., lit. *kiaûtas*, peau, gousse.

Zupitza, p. 127.

κῡφός, courbé, voûté, κύπτω, se baisser, v. irl. *guala*, épaule, v. sl. *gъbĕžъ*, courbure, *gybъkъ*, flexible.

Fick⁴, II, p. 115, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 693. — La longue du parfait κέκῡφα rapproche κύπτω de κῡφός : cette étymologie semble donc préférable à celle de Pedersen citée p. 86. — C. Bartholomae, *I. F.*, X, p. 19, compare κῡφός et sk. *kubjá-*, bossu, régulièrement déaspiré pour **kubhjá-* : ce rapprochement est trop douteux pour être préféré à celui avec *gъbĕžъ* etc.

I.-e. *q* + *u* ou *ū* = gr. κ + υ ou ῡ en médiale.

ἀλκυών, ἀλκυών, alcyon (ἀλ- d'après ἅλς), sk. *arci-*, flamme, *arka-*, rayon, cf. ἀλέκτωρ, coq (au plumage brillant), ἤλεκτρον, ambre, lat. *alcēdō*, alcyon.

Brunier, *K. Z.*, XXXIV, p. 362. — Très douteux. — Noreen, *Abriss*, p. 180 et Zupitza, p. 70, comparent v. h. a. *swalawa*, en supposant que l'esprit rude initial est primitif, ce qui semble démenti par *alcēdō*, que ce mot soit apparenté ou emprunté.

ἄρκυς, filet, ἀρκάνη, ἀρκάλη, bois auquel sont attachés les fils de la chaîne du tisserand, lit. *arkilaî*, « perches dans la chambre où l'on teille le lin ».

Bezzenberger, *B. B.*, XXI, p. 295 n. (très douteux cf. p. 143).

κικυμίς, chat-huant, κίκυμος, m. s., p. *κύκυμος, lat. *cucūlus*, coucou, lit. *kukūti*, crier comme un coucou, cf. p. 149 et καυκαλίας p. 141.

κόκκῡξ, coucou, lat. *cucūlus*, m. irl. *cūach*, n. kymr. *cog*, v. sl. *kukavica*, m. s.

Bersu, p. 133, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 257, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 575. J. Schmidt (*K. Z.*, XXXI, p. 274) sépare entièrement cette racine de la précédente à laquelle seule *cucūlus* peut appartenir d'après lui.

κόκκυς· λόφος Hés., sk. *kakúd-*, sommet, lat. *cacūmen*, m. s.

Fick[4], I, p. 19. — La divergence entre le vocalisme latin et grec rend cette étymologie fort douteuse, d'autant plus que le double κ est inexpliqué.

λάκκος, trou, citerne, de *λάκυος, lat. *lacus*, lac, v. irl. *loch*, m. s., v. isl. *lǫgr*, ags. *lagu*, étang, eau, v. bulg, *loky*, gén. *lokъve*, pluie, lit. *lëknas*, marais.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 106, Zupitza, p. 134.

λήκυθος, petit vase, λέκος, assiette, lit. *leñkti*, plier, etc., même racine que ἠλακάτη, p. 144.

Johansson, *Beitr.*, p. 144.

σκύβαλον, débris, excrément, got. *af-skiuban*, pousser de côté, lit. *skubùs*, alerte, *skùbti*, se hâter.

A. Thumb, *K. Z.*, XXXVI, p. 180.

σκυδά· σκιά. Εὔκλος Hés., sk. *skunãti*, couvrir, lat. *obscūrus*, sombre, *scūtum*, bouclier, ags. *scúa*, ombre.

Hoffmann, *Gr. D.*, I, p. 124.

σκυδμαίνω, se fâcher, σκύζομαι, s'irriter, σκύζα, rut, got. *skauts*, bout, bord, v. isl. *skaut*, coin, extrémité, lit. *skaudùs*, douloureux.

Prellw., p. 291, Hirt., *B. B.*, XXIV, p. 274.

σκυθρός, triste, lit. *skudrùs*, aigu, rude.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 274. — E. Schwyzer, *K. Z.*, XXXVII, p. 149, 150, explique σκυθρός par *σκυσθρός pour σκυδ-θρός. Quoi qu'il en soit de cette explication et des difficultés phonétiques qu'elle soulève, on peut admettre que σκυθρός et σκύζομαι sont identiques au moins pour la première partie de la racine. — Faut-il ajouter à σκύζομαι et à σκυθρός les mots σκύλαξ, jeune chien (avec les dérivés σκύλιον, chien de mer, σκύλλαρος, crabe, et κύλλας· σκύλαξ. Ἠλεῖοι Hés.), σκύμνος, lionceau (idée commune d'*excitation* dans σκύζομαι et σκύλαξ, σκύμνος, « junge, leicht reizbare Tiere »)? E. Schwyzer, *l. c.*

IV. I.-e. *q* + *e* ou *ē* = gr. κ + ε ou η à l'initiale.

κὲ, κὲν, κὰ, particule d'indétermination, cf. p. 138.

κεάνωθος, espèce de chardon, sk. *kaṣati*, gratter, lat. *carō*, carder, lit. *kasýti*, gratter, v. sl. *česą*, *češati*, m. s.

Fick[4], I, p. 387, Prellw., p. 142.

κέγκει· πεινᾷ Phot., alb. *kek'*, méchant, mauvais, got. *hug-*

grjan, avoir faim, lit. *kenkiù*, *keñkti*, faire mal, *kankà*, douleur.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 3, Zupitza, *K. Z.*, XXXVII, p. 399.

κείρω, tondre, sk. *kṛntáti*, couper, alb. *haṙ*, « je taille des arbres ou des vignes », *š-k'er*, « je déchire », lat. *carō*, chair, ombr. karu, part, lat. *cēna*, repas, osq. kerssnaís, « cenis », v. irl. *scaraim*, « je sépare », n. kymr. *ysgar*, séparation, v. h. a. *sceran*, tondre, lit. *skiriù*, séparer, *kertù*, hacher.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 570, Lindsay, *Lat. Spr.*, p. 317, 318, Fick⁴, II, p. 309.

κέλαδος, bruit, καλέω, appeler, lat. *clāmō*, crier, m. h. a. *hel*, résonnant, *hal*, retentissant, v. h. a. *hellan*, retentir, lett. *kalût*, se vanter.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 479, Prellw., p. 142, Zupitza, p. 119.

κελαινός, noir, κηλίς, tache, sk. *kāla-*, noir, lat. *cālīgō*, ténèbres, v. sl. *kalъ*, ordure.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 571, Prellw., p. 142. — Il y a désaccord entre κελαινός avec *e* et tous les autres mots qui ont *ā* (κηλίς = *κᾱλίς). Hirt (*Abl.*, p. 86) rattache κελαινός au lat. *cēlō*, cacher, *clam*, en cachette, got. *hulundi*, caverne, etc. Mais κελαινός a-t-il eu primitivement le sens de « caché, obscur » ?

κελεφός, lèpre, sk. *kaṇḍū-*, démangeaison, m. ang. *scalle*, teigne, *scalled*, teigneux, suéd. *skål*, éruption à la bouche.

Ehrismann, *P. B. S. Beitr.*, XX, p. 56, cf. Zupitza, p. 151.

κέλευθος, chemin, ἀκόλουθος, compagnon de route, lat. *callis*, chemin, v. irl. *cēle*, kymr. *celydd*, compagnon, lit. *kêlias*, chemin.

Prellw., p. 143, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 257, Bersu, p. 173, etc.

κελλόν· στρεβλόν. πλάγιον Hés., κυλλός, courbé, sk. *kúṇāru-*, *kuṇi-*, paralysé du bras, n. pers. *kul*, courbé, arm. *kał*, boiteux, lat. *coluber*, couleuvre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 425, 454, Fortunatov, *B. B.*, VI, p. 216, Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 457.

κέλλω, pousser, κέλομαι, presser, pousser, sk. *kaláyati*, *kālāyati*, pousser, alb. *kał*, « j'intrigue », *k'el*, « j'apporte », lat. *percellō*, frapper, renverser, lit. *keliù*, *kélti*, soulever. On peut ajouter κέλης, coureur, lat. *celer*, rapide, et κελεύω, ordonner.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572, G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 3, Prellw., p. 143.

κέλυφος, enveloppe, κάλυξ, bouton, καλύπτω, cacher, καλιά, hutte, sk. *kali-*, *kalikā*, bourgeon, lat. *cēlō*, v. irl. *celim*, n. kymr. *celu*, cacher, got. *hulundi*, caverne. Cf. κελαινός, ci-dessus.

Prellw., p. 135, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 578, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 258.

κέντρων, habit rapiécé, sk. *kanthā*, robe de moine rapiécée, lat. *centō*, lambeaux, v. h. a. *hadara*, m. s.

Bersu, p. 171, Fick⁴, I, p. 383, Zupitza, p. 103.

κερκίς, navette, κέρκος, coq (Hés.), sk. *kṛkavāku-*, m. s., etc., cf. p. 148.

κέρνος, vase, sk. *carú-*, m. s., russ. *čára*, plateau.

Fick⁴, I, p. 24, 385, etc., Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 144. — L'initiale *qu̯* supposée par Zupitza, p. 58, pour cette racine est démentie par les formes indienne et russe. Il vaut donc mieux écarter irl. *coire*, chaudière, kymr. *pair*, vase, v. isl. *huerr*, m. s., qui peuvent appartenir à une autre racine.

κέρτομος, moqueur, insultant, sk. *kṛntáti*, couper, lit. *kertù*, hacher, v. sl. *črъtą*, couper.

L. Meyer, *Handb. d. griech. Etym.*, III, p. 364.

κερχαλέος, sec, rauque, καρχαλέος, rude, rauque, aigu,

κάρχαρος, aigu, cf. κάρκαροι· τραχεῖς. καὶ δεσμοί Hés., alb. *ng'ir̄*, *k'ir̄*, rendre rauque.

H. Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 329.

κεσκίον, brin d'étoupe, v. h. a. *hāsib*, tamis, lit. *kósẓti*, tamiser. Cf. p. 85.

κεύθω, cacher, sk. *kúhaka-*, trompeur, charlatan, av. *xaoδō*, casque, kymr. *cuddiaw*, cacher, ags. *hýdan*, m. s.

Prellw., p. 145, Fick[4], II, p. 89, Zupitza, p. 127, 128.

κηλέω, ensorceler, charmer, lat. *calvor*, chicaner, duper, *calumnia*, ruse, chicane, got. *afholon*, v. h. a. *huolen*, tromper, tch. *klam*, poln. *kłam*, mensonge, tromperie.

Bersu, p. 170, Zupitza, p. 122. — Les mots slaves semblent ne pas concorder entièrement avec les autres au point de vue du vocalisme.

κηλίς, tache, cf. κελαινός p. 153 (en supposant que η = i.-e *ē*).

κηρός, cire, lat. *cēra*, m. s., lit. *korỹs*, rayon de miel.

Prellw., p. 147, Hirt., *B. B.*, XXIV, p. 269.

κηφήν, frelon, v. sl. *čapъ*, abeille (**kěpъ*).

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 583.

I.-e. *q* + *ē* ou *ē* = gr. κ + ε ou η en médiale.

ἄλαλκε, ἀλαλκέμεναι, protéger, sk. *rákṣati*, ags. *ealgian*, m. s. Cf. ἀλκή, ἀλέξω, p. 143.

ἀρκέω, écarter, ἄρκιος, sûr, ἄρκος, remède, arm. *argelum*, écarter, lat. *arceō*, écarter, *arx*, forteresse, *arca*, coffre, v. irl. *du-imm-aircthe* « artabatur », lit. *rãktas*, clef, *rakìnti*, fermer.

Gr. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 258, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 581, Prellw., p. 32.

δεύκει· φροντίζει Hés., ἐνδυκέως, soigneusement, δαιδύσσεσθαι· ἕλκεσθαι Hés., ἀδευκής, immobile (?), lat. *dūcō*, tirer,

emmener, got. *tiuhan*, tirer, alb. *nduk*, arracher, ronger les cheveux.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXV, p. 276. — Brugmann (*Grundr.*, I², p. 570, 613, 614) voit dans le *q* de ces mots une labio-vélaire, attestée par les formes v. isl. *taumr*, v. h. a. *zoum*, bride, qui se rapportent à *tiuhan*, et suppose un proto-germ. **tauǯᵘmá-*. La même question se pose pour le rapport entre v. isl. *flaumr*, essaim, et *fliúga*, voler. Zupitza, p. 74, suppose que *flaumr* vient de la racine *plu-*, dans le sens de voler. Pour pouvoir affirmer que *tiuhan* contient une labio-vélaire, il faudrait être sûr d'une part qu'il y a eu délabialisation en latin (ce qui n'est pas prouvé, cf. *ūvens* = ὑγρός p. 54), et d'autre part qu'un proto-germ. **tauǯmá-* (**tauhmá-*?) ne peut aboutir régulièrement à v. isl. *taumr*, v. h. a. *zoum*, etc.

ἔσκετο, s'arrêter, manquer (de la voix), dans δ 704 (leçon vulg. ἔσχετο), sk. *saçcat*, empêchement, obstacle.

W. Schulze, *K. Z.*, XXIX, p. 259 et suiv.

κατασκένῃ (crét.), « il tue » (?), sk. *khánati*, tuer, v. h. a. *scintan*, écorcher, lit. *skìnti*, cueillir.

Zupitza, p. 156, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 74. — Le crét. κατασκένῃ (Comparetti, *Le leggi di Gortyna e le altre iscrizioni archaiche Cretesi*, 152, I, 14-15) est un mot de sens trop douteux pour qu'on puisse le rapporter avec quelque certitude à une racine quelconque.

λικερτίζειν· σκιρτᾶν Hés., ληκᾶν· τὸ πρὸς ὠδὴν ὀρχεῖσθαι Hés., λάξ, talon, λακτίζω, ruer, lit. *lekiù*, *lèkti*, voler, lett. *lēkāt*, sauter, sautiller, v. bulg. *lětają*, *lětati*, *lešta*, voler.

J. v. Rozwadowski, *I. F.*, IV, p. 410-411.

σκέδασα, prés. σκίδνημι, plus tard σκεδάννυμι, répandre de divers côtés, sk. *skhadate*, séparer, m. b. a. *schuteren*, déchirer en craquant, m. ang. *scateren*, répandre, lit. *kedėti*, éclater, *kadareî*, lambeaux, lett. *schk'edēns*, morceau de bois fendu.

Zupitza, p. 152, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 331.

σκέλλω, faire sécher, σκελιφρός, desséché, írl. *sceile*, maigreur, misère, suéd. *skäll*, maigre, b. all. *schal*, sec, aride, lett. *kals*, maigre, m. h. a. *hel*, faible.

Ehrismann, *P. B. S. Beitr.*, XX, p. 63, Zupitza, p. 153.

σκέλος, jambe, σκολιός, tortu, arm. *šeł*, oblique, tortu.

Bugge, *K. Z.*, XXXII, p. 57.

σκέπαρνον, hache, κόπτω, frapper, couper, κοπίς, couteau, alb. *kep*, tailler des pierres, v. h. a. *heppa*, couteau recourbé, lit. *skáptas*, m. s., *kapóti*, hacher menu, v. bulg. *kopije*, lance.

Zupitza, p. 114, G. Meyer, *Alb. Stud.*, III, p. 4.

σκεῦος, équipement, σκευάζω, préparer, v. isl. *hφyia*, ags. *hégan*, exécuter, v. sl. *kutiti*, machiner, pet.-russ. *kutaty*, faire en sorte, tch. poln. *skutek*, action.

Zupitza, p. 122.

V. I.-e. *q* + *o* ou *ō* = gr. κ + ο ou ω à l'initiale.

κοδομεύω, griller de l'orge, κοδομή, grilleuse d'orge (Hés.), sk. *kándu-*, poêle à frire, *khadikā-*, grain grillé, v. sl. *čadъ*, fumée, *kaditi*, fumer.

Fick[4], I, p. 23, Prellw., p. 155 (douteux). — κίδναι· αἱ ἐγχώριοι πεφρυγμέναι κριθαί Hés. représente un degré réduit en *i* de la même racine : cf. σκίδνημι de σκεδ-.

κοέω, entendre, remarquer, θυοσκόος, prêtre qui veille au sacrifice, sk. *kaví-*, intelligent, lat. *caveō*, se garder, got. *us-skaus*, prudent, v. h. a. *scouwōn*, regarder, lit. *kavóti*, prendre en considération, v. sl. *čuti*, connaître, russ. *čújatь*, sentir.

Prellw., p. 155, Bersu, p. 171, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 573, *K. Gr.*, p. 165.

κοῖλυ· τὸ καλόν Hés., v. irl. *cēl* « augurium », v. bret. *coel*,

« aruspicem », got. *hails*, v. h. a. *heil*, bien portant, pruss. *kailūstika-n*, santé, v. sl. *cělъ*, entier.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 576, Zupitza, p. 105.

κοίρανος, chef, roi, v. irl. *cuire*, armée, gaul. *Tri-coriī*, got. *harjis*, armée, pruss. *karia-woytis*, parade militaire, lit. *karias*, armée.

Osthoff, *I. F.*, V, p. 275 et suiv., Brugmann, *Grundr.*, I², p. 144.

κόκκυξ, coucou, lat. *cucūlus*, v. sl. *kukavica*, m. s. Cf. p. 151.

κόκκυς· λόφος, cf. sk. *kakúd-* p. 151.

κολάπτω, becqueter, κόλαφος, soufflet, alb. *k'ep*, *sk'ep*, bec (**kl'ep*).

S. Bugge, *B. B.*, XVIII, p. 168.

κολεός, ion. κουλεός, fourreau, κόλυθρος, m. s., lat. *culleus*, sac en cuir, lit. *kulìs*, *kulìkas*, bourse.

Prellw., p. 156, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 138.

κόλλα, colle, m. b. a. *helen*, coller, lit. *klejaî*, v. sl. *klěj*, colle.

Zupitza, p. 113.

κολοιός, geai, κολῳάω, criailler, racine de καλέω, κέλαδος : cf. p. 153.

Persson, *Stud.*, p. 14 (très douteux).

κόλος, écourté, κολοβός, mutilé, κολάζω, émonder, écourter, corriger, κλάω, briser, lat. *clādēs*, défaite, irl. *coll*, destruction, got. *halts*, perclus, *halks*, nécessiteux, v. bulg. *kolją*, *klati*, piquer, russ, *kólča*, boiteux, *klastъ*, châtrer.

Prellw., p. 150, 157, Bersu, 171, Zupitza, p. 107.

κόλυμβος, action de plonger, plongeon (oiseau), κολυφρόν· ἐλαφρόν Hés., got. *hlaupan*, courir, ags. *hléapan*, sauter, courir, lit. *klumpù*, *klùpti*, broncher, tch. *klusati*, poln. *kłusać* (de **qloups-*), trotter.

Zupitza, p. 118.

κολωνός, colline, lat. *collis*, got. *hallus*, lit. *kálnas*, m. s.

Bezzenberger, *B. B.*, XVII, p. 223, Prellw., 157, etc.

κόμαρος, arbousier, sk. *kamala-*, lotus, v. h. a. *hemera*, ellébore, lit. *kemerai*, eupatoire, v. sl. *čemerь*, poison, *čemerica*, ellébore.

Prellw., p. 157, Fick[4], I, p. 383, Miklosich, p. 31.

κόμβος, ceinture, norw. *hempa*, m. s., lit. *prikimbù*, *prikìbti*, accrocher, *kablỹs*, *kabê*, crochet, v. bulg. *skoba*, agrafe.

Prellw., p. 157, Fick[4], I, p. 383, Zupitza, p. 22, 113. — Fick, *l. c.*, rattache ὄκκαβος· τὰ περὶ τὸν βραχίονα ψέλλια Hés. à κόμβος, mais sans expliquer le préfixe ὀκ-.

κόναβος, bruit sonore, sk. *kúñjati*, bruire (seulement chez Bāṇa).

L. Meyer, *Handb. d. gr. Etym.*, III, p. 315 (très douteux).

κόνδοι· κεραῖαι, ἀστράγαλοι Hés , κόνδυλος, articulation, sk. *kanda-*, bulbe, *kandúkas*, balle, *kandukam*, coussin.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 42, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 271.

κόνυζα, espèce de plante, σκόνυζα, m. s., κνίδη, ortie, κνύω, gratter, lett. *knūdu*, *knūstu*, *knūt*, démanger.

Persson, *Stud.*, p. 177, Prellw., p. 158, 154.

κόπις, menteur (Eur., *Hec.* 133, Lyc. 763) sk. *capalá-*, tête folle.

Sütterlin, *I. F.*, IV, p. 99, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 249.

κόπτω, frapper, κοπίς, couteau, κόπος, coup, fatigue, alb. *kep*, tailler des pierres, v. h. a. *heppa*, couteau recourbé, lit. *kapóti*, hacher menu, v. bulg. *kopije*, lance. — Formes avec *s*, σκέπαρνον, lit. *skâptas*, couteau recourbé, v. bulg. *skopiti*, châtrer, cf. p. 157.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 582, G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 4.

κόρδαξ, espèce de danse, κραδάω, brandir, sk. *kŭrdati*, danser ; avec *s* initial, σκαίρω, bondir, v. h. a. *scern*, plaisanterie, m. h. a. *scherzen*, sauter.

Prellwitz, p. 158, Bersu, p. 173, Zupitza, p. 155.

κόρη, jeune fille, de *κόρFᾱ (thess. κόρᾱ, éol. κόρρᾱ, ion. κούρη, dor. κώρᾱ), lit. *kárvė*, vache, pruss. *curvis*, bœufs, v. sl. *krava*, russ. *koróva*, vache.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 249. — Cf., pour le sens, n. nl. *kween*, vache stérile, de m. nl. *quene*, got. *qino*, femme.

κόσκινον, crible, κεσκίον, brin d'étoupe, lit. *kószti*, tamiser, cf. p. 85 et 155.

κόσμος, harmonie, got. *hansa*, ags. *hós*, foule, pruss. *kānxtin*, discipline.

Zupitza, p. 109.

κότυλος, κοτύλη, creux, sk. *cátati*, se cacher, *catvāla*, creux, lat. *catīnus*, *catillus*, plat, bassin, got. *hepjo*, chambre, ags. *heaďorian*, enfermer.

Fick[4], I, 22, Prellw., p. 160, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 87. — L'*a* du latin est isolé, comme dans *cacūmen* = κόκκυς.

κόψιχος, merle, v. sl. *kosъ* (**kopsъ*), m. s.

Prellw., p. 161.

κωδύα, tête de pavot, lit. *kūdas*, huppe d'oiseau, *kūdis*, alouette huppée.

Prellw., p. 170. (Idée commune : *tête*, cf. all. *Mohnkopf*, fr. *tête* de pavot).

κώθων, coupe, κηθίς, vase, sk. *gadhya-*, cf. p. 142.

κωλέα, os de la cuisse, κῶλον, membre, sk. *kaṭi-*, *kaṭ*, *káṭa-*, hanche, *káṭaka-*, pente d'une montagne, etc., go. *-halpei*, propension, lit. *at-si-kolti*, s'appuyer, v. sl. *člěn*, membre.

P. Persson, *K. Z.*, XXXIII, p. 288, n. 3, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 39. Ce dernier ajoute avec *sq-*, σκέλος, jambe, v. h. a. *scultirra*, épaule.

κωλώτης, lézard, de κῶλον, comme lat. *lacerta*, lézard, de *lacertus*, bras ?

Prellw., p. 171.

κώμη, bourg, got. *haims*, lit. *kêmas*, village, *kaimýnas*, voisin, pruss. *caymis*, village.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 274, 286, Zupitza, p. 49.

κώπη, poignée, arm. *kap*, lien, lat. *capiō*, prendre, *capulus*, poignée, ombr. kapiře « capide », v. irl. *cachtaim*, faire prisonnier, n. kymr. *caeth*, esclave, got. *hafjan*, soulever, v. h. a. *haft*, prisonnier, lett. *kampju*, *kampt*, prendre, saisir.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 573, Zupitza, p. 103, cf. plus haut κάπετος, p. 140.

κωτίλος, bavard, lit. *katilinti*, bavarder.

Prellw., p. 172, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 274.

κωφός, émoussé, sourd, cf. κόπος, fatigue, κόπτω, p. 159.

Persson, *Stud.*, p. 58.

I.-e. *q* + *o* ou *ō* = gr. κ + ο ou ω en médiale.

ἀγκών, courbure du bras, ἄγκος, courbure, ἄγκιστρον, hameçon, sk. *áṅka-*, *aṅká-*, courbure, lat. *ancus*, m. s., v. irl. *ēcath*, hameçon, v. h. a. *ancha*, nuque, *angul*, hameçon.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572, Bersu, p. 182.

ἄτξ, κος, tourbillon (au sing. en composition p. ex. πολυάτικος πολέμοιο A 165), ἄισσω, att. ἄττω, s'élancer, εἴκω, céder, sk. *vīcí-*, *vīcī*, vague, lat. *vicēs*, vicissitudes, *vincō*, vaincre, m. irl. *fichim*, combattre, got. *weihan*, m. s., lit. *vĕkà*, v. sl. *vĕkъ*, force.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 290.

ἀκόλουθος, compagnon, cf. κέλευθος etc., p. 153.

Cypr. ἀκοραιτῶς, sans diminution, ἐπίκορον· ἐπίκοπον. Πάφιοι Hés., κακόρας· κατακόψας. παρὰ Εὔκλῳ id. — Racine de κείρω, p. 153, degré κορ-, d'où *κοραιω, *κοράω et le dérivé ἀκοραιτῶς.

Hoffmann, *B. B.*, XIV, p. 279, *Gr. D.*, I, p. 77, 174, 275, 281 (douteux).

'Ακκώ, nourrice de Déméter, sk. *akkā*, mère, lat. *Acca Larentia*, mère des Lares.

Fick[4], I, p. 1.

ἄρακος, pois chiche, ἄρακις, tasse, sk. *araka-*, plante.

Prellw., p. 29. Cf. plus haut, p. 147.

ἄρκος, remède, cf. ἀρκέω, ἄρκιος, p. 155.

εἴκω, céder, sk. *vinákti*, *vicyáte*, séparer, p.-ê. lat. *vicēs*, alternatives (cf. ci-dessus).

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 630, Prellw. p. 85.

Dor. εἴκω, aller, ἥκω, venir, lit. *sẽkiù*, étendre la main, cf. ἱκανός p. 144.

ἕλκω, tirer, ὁλκός, sillon, alb. *hel'k'*, *hek'*, tirer, lat. *sulcus*, sillon, ags. *sulh*, charrue.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 4, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 582, Zupitza, p. 139.

ἐπίκουρος, allié, (de ἐπι-κορσο-), sk. *kā́ṣṭhā*, carrière, *carṣaṇí-*, actif, remuant, lat. *currō*, courir, m. h. a. *hurren*, se mouvoir rapidement, lit. *karszù*, aller vite.

Solmsen, *K. Z.*, XXX, p. 600 et suiv., Zupitza, *ib.*, XXXVII, p. 399. — Solmsen, *Javlenija*, p. 14, fait observer que l'on peut admettre pour *currō* une labio-vélaire initiale d'après *equirria*, course de chevaux (= **equi-quirria*), le κ de ἐπίκουρος étant délabialisé par la dissimilation du π qui précède. Comme l'explication **equi-cirria* > **equiquirria* > *equirria* (Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 858, n. 1) reste possible, il paraît préférable de considérer le κ de ἐπίκουρος comme vélaire.

ἐρείκω, briser, sk. *-rikhati*, *likháti*, déchirer, érafler, kymr. *rhwygo*, déchirer, ags. *ráw*, rangée, v. h. a. *riga*, m. s., lit. *rêkti*, couper, *rëkê*, coupure.

Prellw., p. 100, Fick[4], I, p. 115, 525, II, p. 228, Zupitza, p. 68.

ἕρκος, barrière, v. sl. *sraka*, vêtement, tunique, russ. *soróka*, vêtement de paysanne.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 583. Si, comme le suppose T. Torbiörnsson, *Die gemeinsl. Liquidenmetathese*, p. 31, le lit. *szaĩkas*, vêtement de pêcheur, appartient à cette racine, l'initiale serait *k̂* et non *s* et l'étymologie serait fausse pour le grec. Sur l'initiale *sr-* en v. sl., cf. Pedersen, *K. Z.*, XXXVIII, p. 319.

θεηκόλος, él. θεοκόλος (Coll. 1154, 1. 5. 6), prêtre, βουκόλος, bouvier, v. irl. *būachaill*, pâtre, de la racine de κέλλω, cf. p. 154.

Osthoff, *I. F.*, IV, p. 281 et suiv., Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 88.

κακός, mauvais, même racine que κέγκει · πεινᾷ Phot., cf. p. 152.

κνηκός, jaune, κνῆκος, carthame, sk. *kánaka-*, or, v. isl. *hunang*, miel.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 41.

κρέκω, heurter avec bruit, lit. *kàrkti*, crier, v. sl. *krekъtati*, coasser, *krečetъ*, cigale.

Persson, *Stud.*, p. 13. — D'après κρόκη, trame, on serait tenté de rapprocher κρέκω de κερκίς, κέρκος, cf. G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 245.

κροκόδειλος, crocodile, sk. *kṛkalāsá-*, lézard, caméléon.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 62 (très douteux).

λέκος, assiette, λεκάνη, cuvette, même racine que ἡλακάτη, p. 144 cf. p. 152.

Johansson, *Beitr.*, p. 144.

λευκός, blanc, sk. *rócate*, luire, *lócate*, voir, lat. *lūceō*, luire, osq. Lúvkis, Lucius, v. irl. *lūach*, blanc, got. *liuhaþ*, lit. *laûkas*, pâle, v. sl. *lučъ*, lumière.

Fick⁴, I, p. 121, 304, 534, Zupitza, p. 134, etc.

ληκώ· τὸ μόριον Hés., cf. ληκάω p. 144.

λύκος, loup, sk. *vṛka-*, alb. *ul'k*, lit. *vilkas*, v. sl., *vlъkъ*, loup. — got. *wulfs* qui peut être rattaché à *vulpēs* (Zupitza,

p. 16) doit être séparé de cette racine, si on la considère comme vélaire. Cf. plus haut, p. 56.

μαλακός, mou, sk. *mūrkhá-*, stupide, hébété, arm. *meĭk*, faible, got. *-malsks*, v. s. *malsc*, présomptueux, lett. *mulkis*, imbécile.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 228.

μήκων, pavot, v. h. a. *māgo*, m. h. a. *māhen*, v. sl. *makъ*, m. s.

Prellw., p. 198, Zupitza, p. 135.

μυκός· ἄφωνος Hés., sk. *mūka-*, muet.

Fick[4], I, p. 103. — Très douteux : μυκός semble devoir être corrigé en μυρκός.

μύρκος· ὁ καθόλου μὴ δυνάμενος λαλεῖν Hés., sk. *mūrkhá-*, stupide. Ce dernier mot peut être rattaché aussi à μαλακός, cf. ci-dessus.

νάκος, fourrure, got. *snaga*, vêtement, pruss. *nognan* (c.-à-d. **noknan*), cuir.

Zupitza, p 210, Lidén, *Stud.*, p. 67.

νεῖκος, querelle, lit. *nìkti*, lett. *apnikt*, être de mauvaise humeur.

Fick[4], I, p. 500.

ὄγκος, crochet, sk. *áṅka-*, lat. *uncus*, probablement même racine que ἀγκών p. 161.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 142.

πάλκος· πηλός Hés , lit. *pélkė*, marais, *pélkės*, *pelkai*, tourbe.

Fick[4], I, p. 478.

πάσκος· πηλός Hés., sk. *kaccha-*, rive, marécage.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.* p. 72.

*πρόκος, cf. πρόκα, subitement, lat. *procul*, loin, *reci-procus*, proprement « tourné en avant et en arrière », v. bulg. *prokъ*, *pročь*, restant, *proče*, *pročь*, loin, en dehors de.

F. Solmsen, *K. Z.*, XXXV, p. 472, H. Osthoff, *I. F.*, VIII, p. 45.

ῥάκος, lambeaux, sk. *vṛçcáti*, déchirer, *vṛkná-*, *vráçcana-*, massacre, v. sl. *vraska*, déchirure.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 294, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 236.

σάκος, bouclier, φερεσσακής, porte-bouclier, sk. *tvác-*, peau, couverture.

Kuhn, *K. Z.*, XV, 399 ; G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 297.

σήκωμα, poids, σηκόω, peser, sk. *pra-tvakṣāná-*, très puissant, *tvákṣas*, énergie.

Prellw., p. 282.

σκολιός, oblique, arm. *šeł*, m. s., cf. σκέλος, p. 157.

σκορπίος, scorpion, lat. *scrūpus*, pierre aiguë, v. isl. *skurfor* (plur.), v. h. a. *scorf*, escarre, lit. *kárpa*, verrue.

Noreen, *Abriss.*, p. 205.

σκότος, ténèbres, alb. *kot*, obscurité, v, irl. *scāth*, kymr. *cy-sgod*, got. *skadus*, m. s.

Fick⁴, II, p. 308, Prellw., p. 291.

σκῶλος, pieu pointu, σκόλοψ, m. s., σκάλλω, fouir, sarcler, v. isl. *skilia*, *skilđa*, séparer, lit. *skiliù*, *skìlti*, battre le briquet, *skeliù*, séparer.

Fick⁴, I, p. 566, Prellw., p. 285.

σκώρ, σκατός, excrément, m. irl. *cartaim*, nettoyer, v. isl. *skarn*, ags. *scearn*, m. s., v. sl., *skarędъ*. sale.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 45.

σμαρκόν· καθαρόν, βρωτικόν, δριμύ Hés., v. h. a. *smero*, graisse, lit. *smarkatà*, morve, *smùrksztinti*, souiller, v. sl. *smrъkъ*, mucus.

Persson, *Stud.*, p. 65.

σφηκοί· ἔνιοι δὲ ῥωμαλέους Hés., lett. *spēks*, force, vigueur.

Hoffmann, *B. B.*, XVIII, p. 288.

τύκος, ciseau, n. kymr. *twll* (**tukslo-*), « foramen », v. sl. *is-tukati*, sculpter.

Fick⁴, II, p. 134, Prellw., p. 329.

φάσκωλος, sac de cuir, alb. *baškε*, ensemble, *baškón'*, « je rapproche, réunis », lat. *fascinō*, ensorceler, *fascinum*, maléfice.

G. Meyer, *I. F.*, VI, p. 106. — On peut ajouter irl. *bascēid*, panier, d'où angl. *basket*.

VI. I.-e. *q* = gr. κ devant les « liquides sonantes » à l'initiale.

κάλαθος, corbeille, vase à boire, κλώθω, filer, sk *kaṭhina-*, vase pour cuire, arm. *kełt*, mesure de capacité.

Bugge, *K. Z.*, XXXII, p. 50.

καλέω, appelé, parf. κέκληκα, lat. *clāmō*, crier, ags. *klówan*, mugir. Cf. κέλαδος p. 153.

καλινδέομαι, se rouler, κυλίνδω, κυλινδέω, rouler, κυλλός, courbé, sk. *kúṇāru-*, *kuṇi-*, paralysé du bras, *kuṇḍá-*, vase de forme ronde, *kuṇḍalá-* anneau, lat. *coluber*, couleuvre. Cf. κελλόν p. 154.

Fortunatov, *B. B.*, VI, p. 216, Persson, *Stud.*, p. 37, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 57.

καλύπτω, envelopper, cacher, καλιά, hutte, κάλυξ, bouton de fleur, sk. *káli-*, *kalikā*, m. s., etc., cf. κέλυφος p. 154.

κάρ, cheveu, καρυδόω, hongrer, sk. *kṛntáti*, couper, v. h. a. *sceran*, tondre, cf. κείρω, couper, tondre, p. 153.

κάρος, sommeil, engourdissement, καρόω, engourdir, alb. *kremtε*, jour de fête, v. h. a. *hirmen*, reposer, lit. *kirmyjù*, *kirmýti*, dormir en paresseux.

J. Schmidt, *K. Z.*, XXI, p. 96, Bugge, *B. B.*, XVII, p. 168, Fick[4], I, p. 385.

καρπός, fruit, κρώπιον, faucille, sk. *kṛpāṇa-*, épée, *kṛpāṇī*, ciseaux, lat. *carpō*, cueillir, v. h. a. *herbist*, automne, lit. *kerpù*, *kirpti*, couper.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 570, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 258, etc.

κάρταλος, panier κύρτος, nasse, sk. *kṛṇátti*, filer, *cṛtáti*, tresser, *kaṭa-*, natte, lat. *crātēs*, claie, v. irl. *certle* « glomus », got. *haurds*, porte, v. h. a. *hurd*, claie, pruss. *korto*, enclos.

Bersu, p. 172, Prellw., p. 139, Fick[4], I, p. 25, 385, II, p. 80 etc.

καρτερός, κρατερός, κρατύς, fort, κραναός, âpre, sk. *kṛtsná-*, entier, kymr. *craig*, rocher, bret. *krag*, grès, got. *hardus*, dur.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 463, W. Stokes, *B. B.*, XI, p. 115.

καρχαλέος, rude, rauque, κάρχαρος, aigu, κάρκαροι · τραχεῖς. καὶ δεσμοί Hés., alb. *ng'ir̄*, *k'ir̄*, rendre rauque. Cf. plus haut κερχαλέος, p. 154.

κλάδος, rameau, v. irl. *caill* (de *cald-*), kymr. *celli*, forêt, v. isl. ags. *holt*, bois, forêt, v. sl. *klada*, bloc, poutre.

Prellw., p. 150, Zupitza, p. 121.

κλαδαρός, qu'on peut briser, κλαδάσαι · σεῖσαι Hés., κλάω, briser, arm. *kał*, perclus, lat. *clādēs*, défaite, v. irl. *claideb*, épée, lit. *kálti*, forger, v. sl. *kladivo*, marteau, cf. κόλος, κολοβός, p. 158.

κραδάω, brandir, sk. *kū́rdati*, danser, cf. κόρδαξ p. 159.

κράμβος, desséché, v. isl. *herpask*, se contracter, *harpa*, harpe (primitivement « crochet », d'où franç. *harpon*) russ. *koróbitь*, courber, lit. *kremblýs*, champignon.

Zupitza, p. 115, Diez, *Etym. Wörterb. d. rom. Spr.*[5], p. 26-27.

κύλιξ, coupe, lat. *calix*, sk. *kaláça-*, m. s., cf. plus haut p. 121.

κυρσίον, jeune garçon (Hés.), σκυρθάλιος · νεανίσκος id., sk. *kṛdhú-*, raccourci, *áskṛdoyu-*, sans diminution, lit. *nuskuřdęs*, arrêté dans sa croissance.

Prellw., p. 169, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 726.

I.-e. *q* = gr. κ devant les liquides sonantes en médiale.

ἐγκάρσιος, tortu, κάρσιον · πλάγιον Hés., arm. *xeṙ*, de travers, lat. *cerrō*, imbécile, *cerrītus*, fou, lit. *skeřsas*, oblique, pruss. *kirscha*, au dessus, v. sl. *črěsъ*, au travers de.

Prellw., p. 82, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 581.

σκαίρω, bondir, σκιρτάω, m. s., σκερρὸν ὄντα · σκιρτῶντα παῖδα Hés., sk. *kŭrdati*, cf. κραδάω et κόρδαξ, p. 159.

σκαλμός, cheville pour la rame, ags. *helma*, gouvernail, pruss. *kalmus*, lit. *kélmas*, souche.

Zupitza, p. 113.

σκάλλω, fouir, sarcler, σκαλαθύρω, creuser, fouiller, σκαλεύω, m. s., σκῶλος, σκόλοψ, pieu pointu, σκάλμη · μάχαιρα Θρᾳκία Hés., v. isl. *skilia*, séparer, lit. *skiliù*, *skìlti*, battre le briquet, *skeliù*, séparer, fendre.

Fick⁴, I, p. 566, Prellw., p. 285. — Cf. plus haut p. 165.

σκαρῖφάομαι, gratter, σκάρῖφος, stylet, (Hés.), lat. *scrībō*, écrire, v. isl. *hrífa*, gratter, lett. *skrīpe*, éraflure, *skrīpāt*, entailler.

Prellw., p. 286, Zupitza, p. 126, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 760.

σκυρθάλιος · νεανίσκος Hés., sk. *áskṛdoyu-*, cf. ci-dessus.

VII. I.-e. *q* = gr. κ devant les « nasales sonantes ».

ἀπέληκα · ἀπέρρωγα Hés., cf. λακίς, poln. *łach*, *łachmana*, etc., p. 148.

Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 581.

ἵκατο · ἐλάβετο Hés., p.-ê. de la racine de ἱκνέομαι, aller, cf. lit. *sěkiu*, étendre la main. Le sens primitif aurait été « s'avancer pour saisir ».

Hom. ἤνεικα (aor.), « je portai », béot. ἐνενιχθείει (Coll. 488, 150), de ἐνεικ- pris pour un verbe simple, racine *seiq-* (εἴκω) ou bien *eik-*, lat. *īcō*, frapper.

Brugmann, *I. F.*, I, p. 174, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 385.

κάκαλα · τείχη Hés , ποδοκάκη, entraves de bois, cf. κιγκλίς p. 146.

κακός, mauvais, κέγκει · πεινᾷ Phot., κακιθά · λιμηρά Hés., p.-ê. alb. *kek'*, méchant, got. *huggrjan*, avoir faim, lit. *kankà*, peine, douleur, *kenkiù*, *keñkti*, faire mal.

G. Meyer, *Alb. Stud.*, III, p. 3, Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 327, 329, Zupitza, *ib.*, XXXVII, p. 399, Brugmann, *K. Gr.*, p. 127. — Cf. plus haut p. 152.

κάμαρος, plante, v. h. a. *hemera*, ellébore, lit. *kemerai*, plante, v. sl. *čemerь*, poison.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 254. — Cf. cependant κόμαρος, p. 159.

κάμμαρος, κάμαρος, crevette, sk. *kamáṭha-*, tortue, v. isl. *humarr*, homard.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 43 (douteux).

La vélaire indo-européenne qh.

On peut reconnaître i.-e. *qh* = gr. χ dans les exemples suivants :

ἀρριχάομαι, ordinairement ἀναρριχάομαι, se hisser, grimper des pieds et des mains, de ἀν(ά) + *ῥιχάομαι, cf. sk. *riṅgati*, *riṅkhati*, se mouvoir avec peine, ramper comme les enfants.

F. Solmsen, *I. F.*, XIII, p. 132 et suiv. — Si cette explication est exacte, la composition avec ἀνά serait antérieure à la prothèse dans ce mot.

ἐσχάρᾱ, foyer, v. sl. *iskra*, poln. *skra*, étincelle, lat. *scintilla* (?), m. s.

J. Heinsius, *I. F.*, XII, p. 180.

θρίξ, τριχός, cheveu, lit. *drikà*, fils entortillés en boucles, *drykstù*, *drỹkti*, s'allonger en longs fils, v. irl. *gairb-driuch*, poil, crinière.

Prellw., p. 123, Fick[4], II, p. 156.

καυχάομαι, se vanter, lit. *szaukiù*, *szaûkti*, crier. Cf. plus haut, p. 82.

καχάζω, καγχάζω, rire aux éclats, sk. *kákhati*, rire, etc. cf. plus haut, p. 141. Cependant avec *gh*, sk. *uc-cagghantaḥ*, « qui rient, qui se moquent », *Çikṣāsamuccaya*, ed. Bendall, p. 12, l. 15.

κόγχη, κόγχος, coquillage, sk. *çaṅkhá-*, escargot, cf. p. 91.

λαγχάνω, obtenir par le sort, v. sl. *lączіti*, séparer, pol. *łączyć*, *łęksać*, diviser, partager, lit. *perleñkis*, part ?

Cf. Fick[4], I, p. 536 ; très douteux, cf. Solmsen, *Unters.*, p. 82, n. 1.

μάχλος, lascif (des femmes), sk. *makhá-*, excité, gai. — Le rapport sémantique est trop lointain pour ajouter, avec Uhlenbeck, μάχη, combat, cf. μάχαιρα, couteau.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 209.

μυχός, « penetralia », sk. *múkha-*, bouche, arm. *mxem*, plonger, tremper (de l'acier), v. isl. *smiúga*, se glisser, lit. *smùkti*, glisser de haut en bas, v. sl. *smykati sę*, ramper.

Fick[4], I, p. 576, S. Bugge, *K. Z.*, XXXII, p. 20 (très douteux).

ὄνυξ, χος, ongle, sk. *nakhá-*, npers. *nāxun*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 632. — Le χ grec peut représenter également le *gh* primitif qu'on retrouve dans lit. *nâgas*, v. sl. *nogъtь*, etc.

τρέχω, courir, got. *þragjan*, m. s., v. h. a. *drigil*, serviteur, n. slav. *trčati*, courir, v. bulg. *trъkъ*, course.

Zupitza, p. 140. — Le χ peut cependant être palatal, cf. plus haut, p. 115.

ὄρχη, vase de terre, lat. *urceus*, cruche, v. sl. *vrъčь*, m. s.

Bersu, p. 138, Prellw., p. 336. — Extrêmement douteux : le mot latin est emprunté au grec, et le mot slave **ъrčь*, **vъrčь*, semble bien venir du latin par un intermédiaire germ. **urkīs*, cf. got. *aurkeis*.

χάλιξ, caillou, lat. *calx*, pierre, chaux, got. *skalja*, brique, v. bulg. *skala*, rocher.

Hirt., *B. B.*, XXIV, p. 282, Uhlenbeck, *I. F.*, XIII, p. 219. Cf. σκαλώματα p. 145.

χατέω, désirer vivement (déjà cité p. 107), v. sl. *chъtěti*, *chotěti*, vouloir, poln. *chęć*, tch. *chuť*, volonté.

H. Pedersen, *K. Z.*, XXXVIII, p. 388 et suiv. (douteux).

χοῖρος, jeune porc, v. isl. *hárr*, ags. *hár*, gris, vieux, v. h. a. *hēr*, élevé, v. bulg. *sěrъ*, russ. *sěryj*, gris, poln. *szary*, tch. *šerý*.

Pedersen, *K. Z.*, XXXVIII, p. 392, 393 préfère cette étymologie à celle citée plus haut p. 112, l'*r* du mot *deř* étant inexpliqué. L'opposition entre v. bulg. russ. *s* d'une part et poln. tch. *š* d'autre part montre que l'on a dans *sěrъ* etc. un *ch* primitif palatalisé en *s* et en *š* devant *ě*. Pour le sens, cf. v. isl. *gríss*, jeune porc, = nl. *grijs*, gris.

χωλός, boiteux, arm. *xeł*, estropié.

S. Bugge, *I. F.*, I, 448.

ψήχω, étriller, ψώχω, user en frottant, arm. *ṗux*, *ṗuxr*, fragile, friable, *ṗxrem*, « torreo, contero ».

S. Bugge, *I. F.*, 457 (très douteux).

La vélaire indo-européenne g.

I. I.-e. *g* + *a* ou *ā* = gr. γ + α ou ᾱ à l'initiale.

γαγγαίνειν · τὸ μετὰ γέλωτος προσπαίζειν Hés., sk. *gañjana-*, méprisant, ags. *cancettan*, se moquer, v. sl. *gągnąti*, murmurer.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 583, Zupitza, p. 144.

γαυλός, vase, γαῦλος, navire, sk. *gola-*, boule, *golā*, cruche, v. h. a. *kiol*, v. isl. *kióll*, vaisseau, *kúla*, boule.

Noreen, *Abriss*, p. 58, Fick⁴, I, p. 36, 406.

γηθέω, se réjouir, γάνος, éclat, γαῦρος, fier, γαίων, m. s. lat. *gaudeō*, lit. *dżaugiŭs*, *dżaŭgtis*, (pour **gaudżiŭs*), se réjouir, lett. *gawilét*, pousser des cris de joie.

Prellw., p. 57, 59, Hirt., *B. B.*, XXIV, p. 280.

γῆρυς, voix, γηρύω, résonner, dor. γᾱρύω, γαρριώμεθα · λοιδορούμεθα Hés., sk. *járate*, murmurer, lat *garriō*, ricaner, v. irl. *gair*, cris, n. kymr. *gawr*, *garm*, clameur, v. h. a. *cherran*, crier, lit. *garsas*, bruit.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 575.

I.-e. *g* + *a* ou *ā* = gr. γ + α ou ᾱ en médiale.

ἀγαθός, bon, sk. *gádhya-*, qu'on doit garder, lett. *gāds*, possession, v. sl. *goditi*, être agréable, russ. *negódnyj*, mauvais.

Prellw., p. 1, Wackernagel, *Ai. Gr.*, p. 144. — Douteux : sk. *gádhya-* peut se rattacher à κώθων, κηθίς (cf. plus haut p. 160) et les mots lettons et slaves semblent identiques au got. *goþs* etc.

ἀγή, bris, ἄγνῡμι, briser, ἰωγή, refuge (ϝιϝωγή) lat. *vagus*, errant, *vagor*, errer, lit. *vagiù*, *vógti*, dérober.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 321, Prellw., p. 3.

ὀγαυός, ἀγαυρός, noble, superbe, semblent apparentés à γηθέω, ci-dessus.

αὐγή, rayon, v. bulg. *jugъ*, vent du midi, sud.

E. Berneker, *I. F.*, X, p. 156.

γαγγαίνειν · τὸ μετὰ γέλωτος προσπαίζειν Hés. cf. ci-dessus.

ἐρυγγάνω, vomir, ἐρευγομαι, mugir, vomir, arm. *orcam*, lit. *rúgiu*, v. sl. *rygają sę* « eructo ».

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 581, Fick⁴, I, p. 525.

ἠλύγη, obscurité, λῡγαῖος, obscur, v. s. *wolkan*, v. h. a. *wolchan*, nuage, v. sl. *vlъgъkъ*, humide, lit. *vìlgyti*, humé-fier.

Bezzenberger, *B. B.*, I, p. 340, G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 69.

θιγγάνω, toucher, lat. *fīgō*, ficher, lit. *dĕgti*, piquer (d'une douleur), *dygùs*, piquant.

Prellw., p. 121.

θυγάτηρ, fille, sk. *duhitár-*, arm. *dustr.*, got. *dauhtar*, lit. *duktê*, v. sl. *dъšti*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 528, etc.

κλαγγή, son, κλάζω, retentir, κλώζω, crier, glousser, lat. *clangō*, résonner, v. isl. *hlakka*, criailler, lit. *klegĕti*, rire bruyamment, *klagĕti*, caqueter.

Prellw., p. 150, Zupitza, p. 118.

λαγαρός, mou, flasque, λωγάς · πόρνη Hés., ἐλεγαίνειν · τὸ ἀσελγαίνειν E. M., 152,50, λαγγάζει · ὀκνεῖ Hés., λάγνος, voluptueux, lat. *laxus*, m. irl. *lac*, faible, v. h. a. *slach*, v. isl. *slakr*, mou, lett. *leg'ēns*, m. s.

Fick⁴, I, p. 577, Zupitza, p. 165, F. Solmsen, *K. Z.*, XXXV, p. 473.

μάγγανον, sortilège, sk. *mañjú-*, *mañjulá-*, beau, charmant, lat. *mangō*, marchand de mauvaise foi, m. irl. *meng*, tromperie, pruss. *manga*, prostituée.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 210.

μέγαρον, chambre, sk. *agāra-*, maison.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 2 (douteux).

νηγάτεος, beau (? épithète de χιτών et de κρήδεμνον) pet.-russ. *snaga*, tch. *snaha*, propreté, n. slov. *snažen*, propre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572.

πίγγαλος, lézard, πίγγαν· ...γλαυκόν Hés., sk. *piṅgalá-*, brun, lat. *pingō*, peindre.

Prellw., p. 250.

σπαργάω, σφριγάω, être gonflé, ἀσπάραγος, asperge, sk. *sphúrjati*, venir au jour, *spúrga-*, bouton, av. *fra-sparəgō*, pousse, lat. *spargō*, répandre, v. isl. *sprek*, pousse, ags.

spræc, *spranca*, m. s., *spearca*, étincelle, lit. *spùrgas*, pousse, *sprógti*, bourgeonner.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 473, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 351.

ὠρῡγή, hurlement, lat. *rugiō*, rugir, v. h. a. *rohōn*, gronder, v. sl. *rykati*, rugir.

Persson, *Stud.*, p. 197, Osthoff, *I. F.*, VI, p, 11.

II. I.-e. *g* + *i* ou *ī* = gr. γ + ι ou ῑ.

πλάγιος, oblique, πλάζομαι, errer, ags. *flacor*, mobile, vagabond, poln. *zaplągnąć się*, se tromper.

Zupitza, *Gutt.*, p. 214, *K. Z.*, XXXVI, p. 59.

σποργῖλος, oiseau, m. h. a. *spirke*, moineau, pruss. *spurglis*, m. s., *sperglawanag(s)*, épervier.

J. Schmidt, *K. Z.*, XXII, p. 317, Zupitza, p. 167.

στεργίς, râcloir, p.-ê. différent de στελγίς, lat. *stringō*, rayer, couper, v. isl. *strýkua*, ags. *strícan*, frotter, v. sl. *strigą*, *strišti*, tondre.

Petr., *B. B.*, XVIII, p. 284, Sütterlin, *I. F.*, IV, p. 95, Zupitza, p. 94. — Très douteux : il faut en tout cas écarter στρίγξ, στρίξ, tuyau, qui repose uniquement sur une leçon incertaine de Vitruve (10, 10).

στλεγγίς, râcloir, d'où plus tard στελγίς, lit. *stulgus*, rond allongé (adj.).

Bezzenberger, *B. B.*, II, p. 156.

III. I.-e. *g* + *u* ou *ū* = gr. γ + υ ou ῡ à l'initiale.

γύγης, oiseau aquatique, v. isl. *kokkr*, coq, *kok*, gosier, lit. *gužutys*, cigogne, *gužýs*, jabot, poln. *guz*, bosse. Cf. plus haut, p. 103.

γύλιος, sac, v. h. a. *kiulla*, besace, v. isl. *kúla*, tumeur, n. slov. *žulj*, durillon, cf. p. 171 γαυλός. Cf. cependant p. 101.

γύπη · κοίλωμα γῆς, θαλάμη, γωνία Hés., sk. *gopāyáti*, protéger, av. *gufrō*, profond, caché, v. isl. *kofe*, hutte, ags. *cofa*, chambre, v. sl. *župa*, contrée, territoire.

Johansson, *I. F.*, II, p. 50, Brugmann, *I. F.*, XI, p. 111, 112, cf. plus haut, p. 45.

I.-e *g* + *u* ou *ū* = gr. γ + υ ou ῡ en médiale.

γογγύζω (pour *γογγυγίω), gronder sourdement, sk. *gúñjati*, murmurer.

Curtius, *Grundz.*[5], p. 179.

γογγύλος, rond, racine redoublée de γύλιος etc., cf. ci-dessus.

ἐγγύς, près de, μεσσηγύ, entre, cf. sk. *vanargú-*, « qui se trouve dans le bois », *agregū́-*, en tête.

Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1889, p. 53, 54, *I. F. Anz.*, XIV, p. 47.

λιγύς, retentissant (pour *λυγύ-), sk. *valgú-*, agréable, joli.

F. de Saussure, Mém., VII, p. 77, 78.

φελγύνει · ἀσυνετεῖ, ληρεῖ Hés., sk. *phalgvà-*, faible, insignifiant.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 507.

IV. I.-e. *g* + *e* = gr. γ + ε à l'initiale.

γελανδρόν · ψυχρόν Hés., av. *garənuš*, froid (?), lat. *gelu*, glace, *gelidus*, froid, got. *kalds*, m. s., lit. *gélmenis*, *geluma*, froid intense.

Johansson, *Beitr.*, p. 110, Fick[4], I, p. 405.

γελγίς, gousse d'ail, ἄγλῑθες, m. s., sk. *gṛñjaṇa-*, espèce d'ail, suéd. *kälk*, moëlle, m. ang. *kelkes*, œufs de poissons, *colke*, trognon d'un fruit.

Prellw., p. 57, Zupitza, p. 210.

γέντο, forme hom. isolée de γεμ-, cf. cypr. γέμου · Κύπριοι καὶ λαβὲ καὶ κάθιζε Hés. (leçon de Hoffmann, *Gr. D.*, I,

p. 111), v. isl. *kimbell*, faisceau, v. sl. *žьmą, žęti*, serr[illegible]r.

G. Meyer, *Gr. Gr.*², p. 359, Zupitza, p. 144.

γέρανος, grue, arm. *krunk*, lat. *grūs*, n. kymr. bret. *gara*[illegible], v. h. a. *cranuh*, ags. *cran*, lit. *gérvė*, v. sl. *žeravь*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 571, etc.

γέρας, récompense, sk. *gir-*, chant, louange, *gṛṇáti*, cha[illegible]ter, lat. *grātus*, reconnaissant, v. irl. *adgaur* « convenio », lit. *giriù*, louer.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 571, Prellw., p. 58.

γέργερα · πολλά Hés., ἀγείρω, rassembler, γάργαρα, foule remuante, sk. *grāma-*, foule, armée, lat. *grex*, *-gis*, v. irl. *graig*, troupeau, lit. *gurgulỹs*, fils embrouillés, v. sl. *grъstь*, poignée (vocalisme *u*, cf. ἄγυρις, assemblée).

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572, Prellw., p. 2.

γέργερος · βρόγχος Hés., γαργαρεών, luette, lat. *gurge*[illegible], tourbillon, gorge, *gurguliō*, gorge, œsophage, lit. *gerkl*[illegible], gorge.

Prellw., p. 56, Zupitza, p. 86. — La racine voisine *gʷer(g)*[illegible], v. isl. *kuerk*, jabot, commençant par une labio-vélaire [illegible]e doit pas être confondue avec celle-ci.

I.-e. *g* + *e* ou *ē* = gr. γ + ε ou η en médiale.

ἄγγελος, messager, pers. ἄγγαρος, messager royal, p.-ê. s[illegible]k. *áṅgiras-*, personnage mythique.

Prellw., p. 2, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 3.

ἀγείρω, rassembler, cf. γέργερα ci-dessus.

γέ, du moins, lat. *ne-g-ōtium*, *neg-legere*, *negāre*, got. *mi-*[illegible], moi, cf. ἐμέγε, lit. *negi*, *negu*, ne pas, v. sl. *že*, *go*, particul[illegible]s pour renforcer.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 277, Brugmann, *Gr. Gr.*², p. 54[illegible].

ἐγείρω, éveiller, sk. *jāgárti*, être éveillé, av. *fraγrāta*[illegible], éveillé, alb. *ngrē*, élever, dresser, v. isl. *karskr*, vif.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 8, Prellw., p. 82, Zupitza, p. 144.

κορυγγεῖν · κερατίζειν Hés., sk. *çṛṅga-*, corne, *çṛṅgāyate*, donner des coups de cornes.

Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 60. — Cette étymologie semble plus naturelle que celle qui rapproche κόρυμβος de *çṛṅga-* (voir plus haut, p. 48). D'autre part, quel que soit l'animal appelé κραγγών, il est difficile d'identifier ce mot avec *çṛṅga-*, comme le fait Zupitza (*l. c.*, p. 59 et suiv.) : l'idée de corne est absente du mot grec.

μογερός, pénible, μόγος, peine, labeur, σμογερόν · σκληρόν, ἐπίβουλον, μοχθηρόν Hés., lat. *mōlēs* (**mogslēs*), poids, lit. *smagùs*, lourd, lett. *smags*, *smagrs*, pesant.

Solmsen, *K. Z.*, XXIX, p. 85, cf. W. Schulze, *ib.*, XXVIII, p. 270, n. 1.

σμυγερός, misérable, ἐπισμυγερῶς, tristement, ἐπισμυγερός, triste, cf. lit. *smáugiu*, *smáukti*, étrangler. — Cf. σμύχω, σμυγῆναι, consumer.

Hoffmann, *G. D.*, I, p. 166. Cet auteur considère σμυγερός et σμογερός comme identiques, ο pour υ étant une particularité du dialecte de Paphos. Rien ne prouve qu'il en soit ainsi, *smagùs* supposant presque nécessairement le doublet *σμόγος de μόγος qui nous est conservé dans σμογερός.

πύλιγγες · αἱ ἐν τῇ ἕδρᾳ τρίχες. καὶ ἴουλοι, βόστρυχοι, κίκιννοι Hés., sk. *pulaka-*, hérissement des poils du corps, v. irl. *ul-*, barbe, dans *ulfota*, à longue barbe, *ul*, moisson (?).

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 171 (très douteux).

σφαραγέομαι, pétiller, σφάραγος, pétillement, sk. *spūrjati*, siffler, bouillonner, kymr. *fraeth*, éloquent, v. isl. *spraka*, pétiller, ags. *sprecan*, v. h. a. *sprehhan*, parler, lit. *spragëti*, lett. *spragstēt*, pétiller.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 507, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 351. — Il est difficile de distinguer nettement cette racine

de celle de σπαργάω : peut-être sont-elles réellement identiques.

φαγεῖν, ἔφαγον, manger, sk. *bhájati*, partager, *bhákṣati*, jouir, av. *baxšaiti*, pt. *baxta-*, m. s., v. sl. *bogъ*, dieu, *bogatъ*, riche.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 578, Miklosich, p. 16, etc.

V. I.-e. *g* + *o* ou *ō* = gr. γ + o ou ω à l'initiale.

γοάω, gémir, ags. *cíegan*, crier, v. bulg. *govorъ*, bruit, russ. *govoritъ*, parler.

Fick⁴, I, p. 406, Zupitza, p. 146.

γόγγρος, excroissance aux arbres, γάγγραινα, gangrène, v. isl. *kǫkkr*, masse de terre, n. h. a. *kanker*, abcès aux plantes, lett. *gun'gis*, excroissance, nœud.

Kluge, *K. Z.*, XXVI, p. 86, Zupitza, p. 149.

γογγύζω, γογγύλος, cf. plus haut, p. 175. Il est possible que dans ces deux mots o soit une transformation de ε. Cf. Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 70.

γοργός, violent, sk. *gárjati*, rugir, v. irl. *garg*, rude, etc. Cf. plus haut, p. 105.

γωλεός, repaire, lit. *gūlis*, gîte, *guliù*, *gulti*, se coucher.

Hirt., *B. B.*, XXIV, p. 281. — D'après Meringer, cité par Brugmann, *I. F.*, *Anz.*, XIV, p. 47, cette racine est identique à celle du sk. *vanargú-*, cf. ἐγγύς, plus haut, p. 175.

I.-e. *g* + *o* ou *ō* = gr. γ + o ou ω en médiale.

ἄγος, souillure religieuse, sk. *ágas-*, scandale, tort, péché.

Prellw., p. 3, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572.

ἀσπάραγος, asperge, cf. σπαργάω p. 173.

εἴργω, enfermer, exclure, sk. *vrajá-*, enclos, v. pers. *-vargā-*, qui arrête, lat. *urgeō*, presser, v. irl. *fraig*, mur.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 299, cf. W. Foy, *K. Z.*, XXXIV, p. 244, 245, XXXV, p. 50 n.

ἐπείγω, pousser, sk. *iṅgáyati*, se remuer, *ījate*, *éjati*, pousser.

Hoffmann, *Gr. D.*, II, p. 426.

ἐρεύγομαι, mugir, vomir, cf. ἐρυγγάνω p. 172.

ζυγόν, joug, sk. *yugá-*, lat. *jugum*, got. *juk*, n. irl. *ughaim*, harnais, kymr. *iau*, m. bret. *yeu*, v. sl. *igo*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 265, Fick[4], I, p. 114 etc.

θέλγω, charmer, lit. *ėvelgiù*, regarder, cf. plus haut p. 134.

κάραγος · ὁ τραχὺς ψόφος οἷον πριόνων Hés., russ. *soróga*, homme silencieux, cf. p. 82.

λαγών, creux, λήγω, cesser, racine de λαγαρός, plus haut p. 173.

λοιγός, malheur, ὀλίγος, peu, petit, alb. *l'ik*, *l'igu*, méchant, maigre, lit. *ligà*, maladie.

Persson, *Stud.*, p. 15, G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 7, J. Schmidt, *K. Z.*, XXV, p. 107.

λύγος, osier, λυγίζω, ployer, v. isl. *laukr*, ail, *lokkr*, boucle de cheveux, lit. *lugnas*, flexible.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 384, Zupitza, p. 164.

μάργος, fou, sk. *mṛgá-*, bête sauvage, v. irl. *mairg*, malheur.

Bezzenberger, *B. B.*, XVI, p. 251, Sütterlin, *ibid.*, XVII, p. 162.

μόγος, peine, labeur, lit. *smagùs*, lourd, cf. μογερός, σμογερός p. 177.

πύργος, tour, πέργαμος, forteresse, lat. *pergula*, appentis, balcon, v. bulg. *pragъ*, russ. *porógъ*, seuil.

Si cette étymologie est exacte, il est difficile de maintenir l'équation *pragъ* = got. *fairguni*, montagne.

ῥῖγος, froid, lat. *frīgus*, m. s., lett. *strêgele*, chandelle de glace, n. slov. *srěž*, gelée.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 762, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 237.

στέγω, couvrir, τέγος, toit, sk. *sthagayti*, couvrir, lat. *tegō*, m. s., v. irl. *tech*, maison, v. kymr. *tig*, m. s., v. isl. *þak*, toit, lit. *stógas*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 265, Zupitza, p. 169 etc.

στρεύγομαι, dépérir, irl. *trōg*, misère, v. isl. *striúka*, glisser, frotter, v. sl. *struga*, contrition, *strugati*, gratter, russ. *strugъ*, rabot.

Prellw., p. 304, Fick⁴, I, p. 571.

στύγος, horreur, lit. *stúgstu*, *stúkti*, se dresser (p. ex. des oreilles du lièvre).

Hirt, *I. F.*, XII, p. 197.

τέναγος, bas-fond, lett. *tīgas*, profondeur dans les bas-fonds.

Prellw., p. 318.

φέγγω, briller, lett. *spûgût*, briller, lit. *spìngas*, éclaircie dans les bois.

Prellw., p. 340 (douteux).

φεύγω, fuir, φυγή, fuite, sk. *bhujáti*, *bhugná-*, plier, lat. *fugiō*, fuir, got. *biugan*, courber, lit. *búkti*, effrayer.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 265, Zupitza, p. 218, cf. plus haut, p. 53.

φθέγγομαι, résonner, lit. *speñgiu*, résonner.

Fick³, II, p. 280 (très douteux).

φρύγω, brûler, sk. *bhṛjjáti*, griller, lat. *frīgō*, rôtir, pruss. *birgakarkis*, cuiller de cuisine, lit. *bruzgëti*, crépiter, v. sl. *o-brčzgnąti*, s'aigrir.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 162, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 205.

VI. I.-e *g* = gr. γ devant les liquides et les nasales sonantes.

γάγγαμον, filet, de la racine de γέντο, γέμου, proprement prendre serrer, cf. plus haut p. 175.

γάγγραινα, grangrène, lett. *gun'gis*, excroissance, cf. γόγγρος, p. 178.

γαμψός, recourbé, v. isl. *kumbl*, tumulus, lit. *gumbas*, élévation, nœud, *gémbė*, clou.

Prellw., p. 56.

γάργανον, sorte de plante, sk. *gṛñjana-*, espèce d'ail.

Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 58. — Cf. cependant γελγίς plus haut p. 175.

γάργαρα, foule remuante, ἄγυρις, assemblée, ἀγύρτης, quêteur, lit. *gurgulỹs*, fils embrouillés, v. sl. *grъstь*, russ. *gorstь*, poignée, représentent le degré réduit en αρ et en υρ de la racine de ἀγείρω, cf. p. 176.

γαργαρεών, luette, lat. *gurges*, tourbillon, gorge, etc. cf. p. 176.

γαρριώμεθα · λοιδορούμεθα Hés., lat. *garriō*, ricaner, etc. cf. γῆρυς p. 172.

γαστήρ, ventre, γέντα · κρέα, σπλάγχνα Hés., même racine que γέντο, γέμου, γάγγαμον (ci-dessus), cf. ὕγγεμος · συλλαβή. Σαλαμίνιοι Hés. (= *σύν-γεμος).

Brugmann, *I. F.*, XI, p. 272, n. 1.

γλάμων, γλαμυρός, chassieux, γλαμός · μύξα Hés., m. ang. *clam*, collant, lett. *glemas*, *glemi*, mucus.

Prellw., p. 60, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 334.

γράφω, écrire, ags. *ceorfan*, couper, m. h. a. *kerben*, entailler, lett. *grebju*, gratter, v. sl. *po-grebą*, enfouir, enterrer.

Prellw., p. 63, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 333, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 463.

La vélaire indo-européenne gh.

I. I.-e *gh* + *a* ou *ā* = gr. χ + α ou ᾱ.

χάος, gouffre, χαῦνος, spongieux, χειά, repaire, χήμη, bâillement, (Hés.), coquillage, lat. *fovea*, fosse, *faucēs*, gorge,

v. isl. *gómr*, v. h. a. *guomo*, palais de la bouche, angl. *gums*, gencives, lit. *gomurỹs*, palais, lett. *gāmurs*, trachée-artère.

J. Schmidt, *K. Z.*, XXVI, p. 8, Bechtel, *Hauptpr.*, p. 275, Zupitza, p. 175. — Cette racine diffère de la racine palatale qu'on trouve dans lat. *hiāre*, lit. *žijóti*, sl. *zijati*, ouvrir la bouche, bâiller.

βρῡχάομαι, rugir, lit. *brizgëti*, beugler.

Prellw., p. 54, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 70.

ἐρχατόωντο, « ils enfermaient », ὄρχατος, jardin clos, lit. *sérgmi*, enfermer (?)

Sütterlin, *I. F.*, IV, p. 102.

μηχανή, machine, dor. μᾱχανᾱ́, μῆχος, μῆχαρ, moyen, sk. *maghá-*, don, présent, av. *maga-*, puissance, v. irl. *do-formagaim*, augmenter, got. *magan*, pouvoir, v. sl. *mogą*, *mošti*, m. s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 209.

στορχάζειν · εἰς σηκοὺς κατακλέιειν τὰ βοσκήματα Hés., στορχάσω · συγκλείσω id , ἐστόρχαζον ·ἔκλειον id., v. bulg. *stražь*, gardien, *straža*, garde, *strěgą*, *strěšti*, garder, russ. *stórožъ*, gardien.

Sütterlin, *I. F.*, IV, p. 102. — Douteux : *strěgą*, etc. est rapporté généralement au lit. *sérgmi*, enfermer (cf. ἐρχατάω, ci-dessus) ; mais le *t* fait difficulté. On peut supposer avec Pedersen, *K. Z.*, XXXVIII, p. 319, une confusion de **serg-* et de **sterg-*, ou bien se rallier à l'opinion de Sütterlin, quoique le rapport sémantique soit assez lointain.

ταραχή, trouble, agitation, θράσσω, ταράσσω, troubler, alb. *drā*, v. isl. *dregg*, pruss. *dragios*, lie.

Zupitza, p. 31 et 178.

τράχηλος, cou, v. isl. *drangr*, roche isolée et élevée, v. bulg. *drągr*, perche, *podrążiti*, percer.

Zupitza, p. 50. — Cette étymologie semble préférable à celle de Pedersen (*I. F.*, V, p. 56) qui rapproche τράχηλος

de τρόχος, roue, τρέχω, courir (cf. p. 115 et 170) et compare le lit. *kâklas*, cou, parent de κύκλος, roue.

τύχη, fortune, τυγχάνω, obtenir, got. *dugan*, servir à, valoir, lit. *daûg*, beaucoup.

Fick[4], I, p. 463, Zupitza, p. 178.

II. I.-e. *gh* + *i* ou *ī* = χ + ι ou ῑ.

γλωχίς, pointe, γλῶσσα, langue, v. sl. *glogъ*, épine.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 174.

ἔχις, ἔχιδνα, vipère, sk. *áhi-*, av. *ažiš*, serpent, arm. *iž*, m. s.

Prellw., p. 108.

κίχλη, grive, κιχλίζω, piailler, κιχλάζω, rire, χλεύη, rire moqueur, v. h. a. *gellan*, crier, *galm*, son, lett. *glaudas*, passe-temps.

Persson, *Stud.*, p. 195.

χῖλός, fourrage, χῖλεύω, nourrir, χεῖλος, lèvre, sk. *ghásati*, dévorer.

Prellw., p. 358. — L'ῑ de χῖλός semble plutôt provenir d'un allongement compensatoire de *e* (*χεσλο-), analogue à celui de χίλιοι, que d'un ῑ i.-e.

III. I.-e. *gh* + *u* ou *ū* = gr. χ + υ ou ῡ.

ἄχυρον, paille, chaume, ἄχωρ, gourme, rogne, v. isl. *ǫgn*, balle de blé, p.-ê. v. h. a. *angar*, ver du blé, *engirinc*, larve, lit. *ánksztis*, cosse, russ. *úgorь*, bouton de chaleur, œstre.

Bezzenberger, *G. G. A.*, 1898, p. 554. — Il faut peut-être ajouter à ces mots ἄχνη, balle de blé, ἄχνυλα · κάρυα. Κρῆτες Hés., si tentante que soit l'explication de ἄχνη comme *ἄκσνᾱ (cf. plus haut p. 62). Le sens commun est celui de « saleté, rebut » : pour l'évolution sémantique, cf. A. Thumb, *K. Z.*, XXXVI, p. 180.

ἐλαχύς, petit, vil, ἔλεγχος, ἐλέγχω, blâmer, convaincre, sk. *laghú-*, léger, rapide, lat. *levis*, léger, v. irl. *laigiu*, *lugu*, plus petit, got. *leihts*, léger, lit. *lengvùs*, *leñgvas*, v. sl. *lъgъkъ*, m. s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 257 etc., cf. plus haut, p. 45 et suiv.

στάχυς, épi, v. h. a. *stanga*, perche, *stingil*, tige, lit. *stâgaras*, *stegerỹs*, tige de plante séchée, lett. *stēga*, longue verge.

Prellw., p. 299.

ταχύς, rapide, sk. *daghnóti*, atteindre, lit. *dangìnti*, errer, s'efforcer, v. sl. *dągъ*, force, dans *ne-dągъ*, maladie, poln. *dążyć*, s'efforcer, pet. russ. *dužyj*, tranquille.

Bezzenberger, *B. B.*, XII, p. 241, Prell., p. 315.

τρᾱχύς, rude, agité, cf. θράσσω, troubler, ταραχή, trouble, p. 182.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 389.

IV. I.-e. *gh* + *e* ou *ē* = gr. χ + ε ou η à l'initiale.

χειά, repaire (de *χεϝειά), χάος, χήμη, etc., lat. *fovea* (= **feveia*), fosse, *faucēs*, gorge, v. isl. *gómr*, palais, etc. Cf. p. 181.

χεῖλος, lèvre, éol. χέλλος, sk. *ghásati*, dévorer, cf. χῖλός, p. 183.

χελιδών, hirondelle, v. irl. *geltai* « volatiles », v. isl. *galdr*, chanson magique, *gala*, chanter, cf. κιχλίζω etc. p. 183.

Persson, *Stud.*, p. 195, Froehde, *B. B.*, XVII, p. 309, W. Stokes, *ib.*, XVIII, p. 63.

χέλυς, tortue, sk. *harmuṭa-* (mot très douteux), m. s., v. sl. *žьly*, *želъvь*, m. s.

Prellw., p. 356, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 257.

I.-e. *gh* + *e* ou *ē* = gr. χ + ε ou η en médiale.

ἔγχελυς, anguille, lat. *anguilla*, lit. *angìs*, *ungurỹs*, poln. *ąż*, *węgorz*, m. s.

J. Schmidt, *K. Z.*, XXXII, p. 369, Hirt., *I. F.*, I, p. 424.

- Racine nasalisée de ἔχις (plus haut, p. 183), comme *anguis* ıt la forme nasalisée de ὄφις (φ labio-vélaire) : l'initiale *a* ɜ *anguilla* est empruntée à *anguis*. L'éol. ἴμβηρις, anguille Iés.) est un mot trop douteux pour qu'on puisse le mettre ı rapport avec l'une ou l'autre des formes citées.

λάχεια (adj. fém. ι 116 et κ 509), plan, fertile (?), cf. v. . *lągъ*, bocage, russ. *lugъ*, prairie ?

νωχελής, lent, paresseux, lit. *galėti*, pouvoir.

Prellwitz, *B. B.*, XXI, p. 163 n.

ὀρχέομαι, danser, sk. *ṛghāyáti*, se démener, être furieux.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 33.

τείχεα · τέκνα Hés., lat. *fētus*, fécondé, *fēcundus*, fertile, *feihetus*, **feihecundus ?*), lit. *dêgas*, germe, *dýgstu*, *dýgti*, ɜrmer.

O. Hoffmann, *B. B.*, XVIII, p. 287.

V. I.-e. *gh* + *o* ou *ō* = gr. χ + ο ou ω à l'initiale.

χολάδες, boyaux, χόλιξ, m. s., ags. *forglendrian*, dévorer, . sl. *želądъkъ*, estomac.

Fick[4], I, p. 419, Prellw., p. 361.

χόλος, bile, lat. *fel*, *fellis*, v. s. *galla*, m. s., v. h. a. *gelo*, une, lit. *gel̃tas*, m. s., v. sl. *žlъtь*, russ. *želčь*, bile, v. sl. *ъtъ*, russ. *žëltyj*, jaune.

Fick[4], I, p. 436, Prellw., p. 361, Zupitza, p. 171.

χόνδρος, grain (pour *χρόνδος ?), lat. *frendō*, grincer des ɜnts, ags. *grindan*, broyer, aiguiser, lit. *gréndu*, *grésti*, otter.

Prellw., p. 361, Zupitza, p. 177.

I.-e. *gh* + *o* ou *ō* = gr. χ + ο ou ω en médiale.

ἄρχω, être en tête, ὄρχαμος, premier, m. h. a. *regen*, se dresser, lit. *râginti*, exciter, inviter, *râgas* v. sl. *rogъ*, cor[illegible]e.

Prellw., p. 34 (douteux).

βρέχω, mouiller, lett. *merga*, pluie fine, *mergót*, tomb[illegible]er en pluie fine.

Prellw., p. 52, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 250.

βρόχος, nœud, de *μρόχο-, cf. μόροττον · ἐκ φλοιοῦ πλέγμα τι, ᾧ ἔτυπτον ἀλλήλους τοῖς Δημητρίοις Hés., μάραγνα, fou[illegible]et (id.), v. sl. *mrěža*, filet, pet.-russ. *mereža*, filet, treilli[illegible], russ. *merëža*, *merëga*, tramail.

Lidén, *Stud.*, p. 14. — Cf. cependant une autre étymologie[illegible], plus haut, p. 113.

δολιχός, long, sk. *dīrghá-*, *av. darəγa*, v. sl. *dlъgъ*, m. s [illegible].

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 275.

ἔλεγχος, ἐλέγχω, cf. ἐλαχύς, p. 184.

θριγκός, faîte, corniche d'un bâtiment pour *θριγχός d'après [illegible]s στριγχός · τειχίον, στρικτόριον, στεφάνη δώματος Hés., τριγχό[illegible]ός id., lit. *drignìs*, halo.

Bezzenberger, *B. B.*, I, p. 68 (très douteux).

κοχώνη, προχῶναι, hanches, sk. *jaghána-*, m. s. etc. Cf. [illegible]f. p. 112.

λέχος, lit, λέκτρον, m. s., λέχεται · κοιμᾶται Hés., lat. *lectus*, [illegible], v. irl. *lige*, m. s., got. *ligan*, être couché, lit. *atlagaî*, terre [illegible]e laissée longtemps en friche, lett. *pārlags*, m. s., v. sl. *lęgą*, [illegible], *lešti*, se coucher, *sąlogъ*, épouse.

Prellw., p. 180, Zupitza, p. 178, etc.

οἴχομαι, aller, lit. *eigà*, marche, *isz-eiga*, sortie.

Prellw., p. 221.

ὄσχος, jeune pousse, sk. *ádga-*, tige de roseau, pehlv. pāz. *azg*, branche.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 6 (très douteux).

ῥύγχος, groin de porc, arm. *ṙngunk*, nasaux.

Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 486 (douteux).

στείχω, marcher, στοῖχος, rang, sk. *stighnoti*, monter, alb. *štek*, passage, v. irl. *tiagaim*, aller, got. *steigan*, monter, lit. *staigýtis*, courir, v. sl. *stigną*, *stignąti*, venir, atteindre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 571, G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 9, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 344.

σμῦχω, consumer, σμυγῆναι, σμυγερός, misérable, ags. *sméocan*, fumer, m. b. a. *smoken*, n. b. a. *smoeken*, enfumer, lit. *smáugiu*, *smáugti*, étrangler.

Prellw., p. 294, Zupitza, p. 166. Cf. plus haut, p. 177.

τεύχω, fabriquer, semble apparenté à τύχη, τυγχάνω etc. p. 182. Cf. m. irl. *dūan*, poème, de **dugnā*, got. *dugan*, valoir.

Strachan, *B. B.*, XX, p. 16.

φύρκος · τεῖχος Hés., φ(ο)ύρκορ · ὀχύρωμα id., got. *baurgs*, v. s. *burg*, ville, got. *bairgan*, ags. *beorgan*, garder, protéger, v. sl., *brěgą*, *brěšti*, russ. *beréč*, garder. — On peut ajouter φράσσω à φύρκος (A. Thumb. *K. Z.*, XXXVI, p. 192). Le κ est déaspiré pour χ comme dans χαλκός.

VI. I.-e. *gh* = gr. χ devant les liquides et nasales sonantes.

χαλκός, airain, lit. *geleżìs*, v. sl. *želězo*, fer. Cf. plus haut, p. 115.

χανδάνω, prendre, alb. *g'endem*, « je me trouve », lat. *prehendō*, prendre, *praeda* (**prai-heda*), proie, got. *bigitan*, atteindre, lett. *g'idû*, soupçonner, lit. *pasigendù*, *pasigèsti*, désirer, v. sl. *gadati*, deviner.

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 10, Zupitza, p. 173, etc.

χάρμη, fureur guerrière, got. *gramjan*, irriter, v. h. a. *gram*, irrité, lit. *grumsti*, menacer.

O. Hoffmann, *B. B.*, XXV, p. 108. Peut-être même racine que χρεμίζω, cf. plus bas.

Il faut peut-être citer comme exemples de *gh* + *n̥*, μηχανή, τυγχάνω, plus haut, p. 182, 183.

§ 2. Les vélaires devant les consonnes.

La vélaire indo-européenne q.

I. I.-e. *q* + explosive sourde ou sonore = gr. κ + τ, γ + δ etc.

ἀγαν-ακτέω, bouillonner, s'indigner, m. b. a. *anken*, gémir, soupirer, lit. *ùngau*, *ùnkti*, geindre à la façon des chiens, *ùnkstyti*, geindre.

Bezzenberger, *B. B.*, XXVII, p. 144. Cet auteur renonce à l'étymologie proposée *G. G. A.*, 1898, p. 554, n. 1, par laquelle il rapprochait ἡμεκτέω et non ἀγανακτέω des autres formes citées. Les deux explications sont fort douteuses.

ἀκτίς, rayon, sk. *aktú-*, éclat, got. *ūhtwo*, crépuscule du matin, lit. *ankstì*, tôt.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 399, Zupitza, p. 142.

ἀλέκτωρ, coq (« au plumage brillant »), ἤλεκτρον, ambre, v. h. a. *alacra*, plongeon (oiseau), sk. *arciṣ-*, flamme, *arka-*, rayon. — Cf. plus haut ἀλκυών p. 151.

J. W. Bruinier, *K. Z.*, XXXIV, p. 362.

ἀμυγδάλη, amande, μύκηρος, amandier, μύκης, champignon, μυκτήρ, narine, de la racine de ἀπο-μύσσω, se moucher, tromper, sk. *muñcáti*, délivrer, lat. *mūcus*, morve, *ēmungō*, se moucher, irl. *mucc*, porc, lit. *maûkti*, écarter.

Prellw., p. 28, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 631.

ἄτρακτος, fuseau, sk. *tarkú-*, *tarkuṭa*, m. s., lat. *torqueō*, tordre, tourner.

Cf. Persson, *Stud.*, p. 215, n. 2, Fick⁴, I, p. 60, et plus haut, p. 63.

βύκτης, mugissant, cf. βυκάνη, trompette etc. p. 143.

λακτίζω, ruer, λάξ, talon, lomb. *lagi*, cuisse, *leggr*, jambe, v. bulg. *lětaja*, *lětati*, *leštą*, voler, etc. cf. λικερτίζειν, p. 156.

νύξ, νυκτός, nuit, sk. *nákti-*, alb. *natɛ*, lat. *nox*, *noctis*, m. s., v. irl. *in-nocht* « hac nocte », kymr. *nos*, got. *nahts*, lit. *naktìs*, v. sl. *nošt*ь, nuit.

Prellw., p. 215 etc.

πλῆκτρον, instrument pour frapper, πλήσσω, frapper, lit. *plakù*, *plàkti*, m. s., v. sl. *plačą*, pleurer.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 271, Prellw., p. 256.

II. I.-e. *q* devant les liquides = κλ, κρ à l'initiale.

κλάζω, retentir, κλώζω, crier, glousser, lat. *clangō*, lit. *klagëti*, cf. κλαγγή, p. 173.

κλαίω, κλαύσομαι, pleurer, alb. *kl'an'*, *kan'*, « je pleure ».

G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 4.

κλαμβός, mutilé, lit. *klumbas*, boiteux, lett. *klámbāt*, marcher lourdement.

E. Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 59.

κλείω, fermer (*κληϜίω,), κλῆς, clé, lat. *clāvos*, clou, *clāvis*, clé, lit. *kliúti*, rester attaché, v. sl. *ključ*ь, crochet, clé.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 572, Fick[4], I, p. 395.

κλέπτω, voler, lat. *clepō*, got. *hlifan*, m. s., pruss. *auklipts*, caché, v. sl. *poklop*ъ, enveloppe, *zaklop*ъ, serrure.

Zupitza, p. 118, Fick[4], I, 395 etc.

κλῆμα, bois flexible, cf. κλάδος, κλάω, p. 167.

κλόνος, tumulte du combat, sk. *krándati*, s'agiter, faire du bruit, ags. *hlynnan*, *hlynian*, retentir, *gehlyn*, v. s. *gehlunn*, vacarme.

Zupitza, p. 118.

κλύζω, laver, alb. *k'uť*, bouillie, got. *hlutrs*, v. h. a. (*h*)*lūttar*, pur, propre.

G. Meyer, *Alb. Stud.*, III, p. 4.

κλωβός, cage d'oiseau, v. irl. *cliath*, claie, lett. *klēws*, étable, v. sl. *klětъ*, maison, *klětъkъ*, cellule.

Prellw., p. 152, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 269 (douteux).

κλών, jeune pousse, cf. κλῆμα, ci-dessus, et κλάδος p. 167.

κράζω, crier, lit. *kraňkti*, craquer, v. sl. *krakati*, m. s.

Prellw. p. 161, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 272 (douteux).

κραίνω, produire, sk. *karóti*, *kṛṇóti*, faire, lat. *creō*, créer, lit. *kuriù*, *kúrti*, bâtir, v. sl. *krъčь*, artisan.

Fick[4], I, p. 24.

κραιπνός, prompt, κραιπάλη, ivresse, v. isl. *hreife*, poignet, lit. *krỹpti*, se tourner, *kreîpti*, tourner, v. sl. *krěsъ*, « τροπή ».

Prellw., p. 161. — Très douteux : le lit. *kreîpti* suppose un vocalisme primitif en *e* et non en *a* (Solmsen, *K. Z.*, XXX, p. 602 et suiv., cf. aussi plus haut, p. 133).

κραῦρος, sec ; subst. gourme, sk. *krūrá-*, av. *xrūrō*, sanglant, rude.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 68.

κραυγή, cris, sk. *króça-*, m. s. etc., cf. p. 99.

κρέας, viande, sk. *kravís*, viande crue, lat. *cruor*, sang répandu, v. irl. *crū*, kymr. *crau*, m. s., v. isl. *hrár*, cru, lit. *kraûjas*, v. sl. *krъvь*, sang.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 570, etc.

κρέκω, heurter avec bruit, κρόκη, trame, v. sl. *krekъtati*, coasser, etc. cf. p. 163.

κρεμάννῡμι, κρήμνημι, pendre, got. *hramjan*, m. s., lit. *kariù*, *kárti*, tuer par pendaison.

Persson, *Stud.*, p. 67, Zupitza, p. 114.

κρέμυον, κρόμυον, oignon, irl. *creamh*, ags. *hramsan*, lit. *kermùszė*, russ. *čeremica*, *čeremšá*, ail.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 393, Fick[4], II, p. 98.

κρήνη, source, dor. κρᾶνᾱ, éol. κράννᾱ, κρουνός, jet d'eau, alb. *krua*, v. isl. *hrǫnn*, m. s.

G. Meyer, *Alb. Stud.*, III, p. 4, Zupitza, p. 126. — La cine est **qros-no-* (d'où κρουνός, *krua*, et avec un suffixe *nu-*, proto-germ. **hraznu-* = *hrǫnn*), **qr̥snā*, d'où *κρασνᾱ, ἄνᾱ, κράννᾱ. L'η de l'att. κρήνη est peut-être un ionisme, vorisé par l'η de la seconde syllabe.

κρηπίς, chaussure, κρούπαλα, κρούπετα, κρούπεζαι, chaus-re de bois, lit. *kùrpė*, pruss. *kurpe*, chaussure.

Bezzenberger, *B. B.*, XVII, p. 214.

κρίζω, pousser un cri aigu, aor. ἔκρικον, ags. *hrágra*, v. isl. *eiera*, m. h. a. *reiger*, héron, lit. *krŷkszti*, v. sl. *kričati*, ier, *krikъ*, cris.

Prellw., p. 164, Zupitza, p. 123.

κρίκος, anneau, lit. *kréivas*, de travers, v. sl. *krivъ*, m. s.

Persson, *Stud.*, p. 106.

κροαίνω, frapper le sol, κρούω, heurter, lit. *krùszti*, frap-er des pieds, v. sl. *krušiti*, détacher en brisant, *kruchъ*, orceau.

Solmsen, *K. Z.*, XXIX, p. 97, Hirt. *B. B.*, XXIV, . 273.

κροκόδειλος, sk. *kr̥kalāsá-*, cf. p. 163.

κρόσσαι, marches, κρόσσοι, frange, ags. *oferhragian*, for-ier saillie, *hróf*, v. isl. *hróf*, toit, poln. *krokwa*, russ. bl. *rëkva*, chevrons.

Zupitza, p. 122, Bezzenberger, *B. B.*, XII, p. 239.

κρότος, bruit, sk. *kaṭakaṭā*, bruit d'objets qu'on heurte, it. *curtus*, court, v. sl. *kratъkъ*, m. s.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 261, 273. — On attendrait *κόρτος.

κρύος, froid, κρύσταλλος, glace, sk. *krūḍayati*, rendre épais, olide, av. *xruždrō*, dur, lat. *crūdus*, cru, v. isl. *hriósa*, issonner, lit. *kruszà*, lett. *krusa*, grêle.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 273, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 68.

κρύπτω, cacher, v. sl. *kryti* (= **krypti*), m. s.

Persson, *Stud.*, p. 51, n. 1, Meillet, *Mém.*, VIII, p. 297.

κρώζω, croasser, lat. *crōciō*, gémir, lit. *krokiù*, *krogiù*, gronder.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 152, Zupitza, p. 124.

κρώμᾱξ, rocher, κρημνός, lieu escarpé, racine de κρεμάννῡμι, ci-dessus.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 79.

κρωσσός, seau, arm. *karas*, grande jarre, cf. plus haut, p. 130.

I.-e. *q* devant les liquides = gr. κλ, κρ en médiale.

αἶκλοι · αἱ γωνίαι τοῦ βέλους, pruss. *ayculo*, aiguille ?

Fick⁴, I, p. 345. — Douteux, cf. p. 117, 118.

ἴκριον, échafaudage, estrade, tillac, pruss. *yccroy*, lit. *ikrai*, lett. *ikri*, mollet, russ. *ikrá*, poln. *ikra*, m. s.

Bezzenberger, *B. B.*, XXVII, p. 162 ; cet auteur compare pour le sens κνήμη, jambe, bois qui soutiennent un char (Hés.) ; fr. *jambes de force*, etc.

κιγκλίς, grille, sk. *kañcuka-*, cf. plus haut, p. 146.

λέκρανα · τοὺς ἀγκῶνας Hés., ἄλαξ · πῆχυς. Ἀθαμάνων id., lat. *lacertus*, avant-bras, lomb. *lagi*, cuisse, lit. *alkúnė*, v. sl. *lakъtь*, russ. *lókotь*, coude.

Zupitza, p. 133. — Toutes les combinaisons faites à propos de ces mots sont très douteuses. Brugmann (*Ber. d.-sächs. G. d. W.*, 1901, p. 34) fait observer que λέκρανα peut se lire 'λέκρανα pour ὁλέκρανα (cf. plus haut, p. 118) ; ἄλαξ doit peut-être être corrigé en ἄλξ pour rétablir l'ordre alphabétique. Enfin les formes letto-slaves, qui supposent un primitif **alqu-*, **olqu-*, correspondent très imparfaitement à *lacertus* et à λέκρανα.

λεκροί · ὄζοι τῶν ἐλαφείων κεράτων Hés., λοξός, oblique, λικριφίς, de côté, λέχριος, incliné, oblique, λίγξ, λίξ · πλάγιος Hés., lit. *lenkiù leñkti*, v. sl. *lęką*, plier.

Persson, *Stud.*, p. 185, Hirt, *I. F.*, XII, p. 226. — Le verbe *leñkti* a déjà été cité à ἠλακάτη (p. 144) à λήκυθος (p. 152), à λέκος (p. 163) ; plusieurs de ces étymologies sont douteuses, mais s'il est difficile de ramener à une seule racine les mots très divers que nous avons rapprochés de *leñkti*, il n'est pas moins malaisé de décider ceux d'entre eux qui doivent en être séparés.

μύκλος, gourmand, lascif, cf. ἀπομύσσω, p. 188 (idée de graisse et de sève), cf. μύκης, champignon.

ὄκρις, pointe, ὀξύς, aigu, lat. *ocris*, montagne escarpée, kymr. *ochr*, arête, lit. *akstìs*, bâton aigu, *âkstinas*, aiguillon, v. sl. *ostьnъ*, m. s., lett. *aksts*, vif, leste.

Bezzenberger, *B. B.*, XXVII, p. 173, sépare avec raison les mots à initiale *o* de la racine synonyme qu'on trouve dans ἄκρος. Il croit que cette racine *ok-*, ou *oks-* par l'addition d'une *s* (ὀξύς, *akstìs*), est vélaire et par suite entièrement distincte de la racine de ἄκρος.

πικρός, amer, v. irl. *ōech*, ennemi, got. *faih*, tromperie, ags. *fáh*, ennemi, lit. *peikiù peikti*, maudire, *pìktas*, irrité, pruss. *po-paikā*, « il trompe ».

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 583, Zupitza, p. 132, Fick⁴, II, p. 47.

σκληρός, sec, dur, racine de σκέλλω (cf. p. 157), ou bien n. slov. *skelěti*, brûler.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 332.

III. I.-e. *q* devant les nasales = gr. κν, (κμ) à l'initiale.

κνάπτω, carder, κνάφος, chardon de cardeur, κνέφαλλον, bourre, laine cardée, lit. *knabù*, *knabëti*, écorcer.

Persson, *Stud.*, p. 58, 59. — On trouve à partir d'une date plus récente (Meisterhans, *Grammatik der att. Inschr.*³, p. 74) γναφεῖον, γνάπτω, etc. au lieu de κνάπτω, κνάφος. Le

même phénomène dans Γνίφων (plus ancien κνίφων) et γνόφος (cf. κνέφας) : on peut se demander si le φ de la seconde syllabe n'est pas sans influence sur cette mutation entièrement isolée.

κνάω, gratter, lit. *knìbù*, *knìpti*, éplucher, *knebénti*, m. s., lett. *knōst*, *knōsít*, plumer.

Prellw., p. 153, Hirt, *B. B.* XXIV, p 270. — Racine voisine de la précédente.

κνέωρον, laurier, ortie, sk. *kiknasa-*, gravier, rognure, got. *hnasqus*, tendre.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 53.

κνηκός, κνᾱκός, jaune, fauve, κνῆκος, carthame, sk. *kánaka-*, or, nom de plante, *kāñcaná-*, or, v. isl. *hunang*, ags. *hunig*, miel, pruss. *cucan*, brun.

Fick[4], I, p. 19, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 41. — Cf. p. 163.

κνίζω, gratter, κνίδη, ortie, m. irl. *cned*, blessure, v. isl. *hníta*, heurter, lett. *knēst*, chatouiller.

Fick[4], I, p. 391, II, p. 95, Prellw., p. 154.

κνίψ, fourmi, κνιπεῖν · σείειν, ξύειν Hés., σκνίπτειν · νύσσειν id., σκνίψ, ver qui ronge le bois, v. isl. *hnippa*, heurter, piquer, lit. *knìpti*, éplucher.

Johansson, *P. B. S. Beitr.*, XIV, p. 360.

κνύω, gratter légèrement, κνύθος · ἄκανθα μικρά Hés., κνόος, bruit d'une roue, bruit de la marche, κόνυζα, σκόνυζα, plante, v. isl. *hnǫggr*, serré, v. h. a. *hniuwan*, heurter, pousser, lett. *knūdu*, *knūstu*, *knūt*, démanger.

Prellw., p. 154. — Cf. p. 159 κόνυζα.

κνώδων, dent d'épieu, κνώδᾱξ, pointe de l'essieu, κνώδαλον, animal sauvage, κνώψ, m. s., κώνωψ, frelon, (?) sk. *khādati*, mâcher, mordre, lit. *kándu*, *kąsti*, mordre.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 420, Persson, *Stud.*, p. 177.

I.-e. *q* devant les nasales = gr. κμ, κν en médiale.

ἄκμηνος, à jeun, ἄκμα · νηστεία, ἐνδεία Hés., b. a. nl. *ham*, bouchée, lett. *kumûss*, m. s.

Bezzenberger, *B. B.*, XXI, p. 315.

ἰκμάς, humidité, sk. *siñcáti*, verser, v. h. a. *sīhan*, filtrer.

Zupitza, p. 68, Fick[4], I, p. 558.

ἱκνέομαι, aller, lit. *sĕkiu*, étendre la main, cf. ἱκανός, p. 144, εἴκω p. 162.

κύκνος, cygne, sk. *çócati*, briller, etc. cf. p. 86.

λικμός, van, λίκνον, van, corbeille, νεῖκλον · τὸ λίκνον Hés., νεικητήρ · λικμητήρ . Μεγαρεῖς id., lit. *nëkóti*, vanner, lett. *lëkscha*, pelle à vanner, *nëkāt*, vanner.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 241, J. Schmidt, *Kritik*, p. 108 n. — Ce dernier auteur distingue deux racines signifiant l'une *venter*, l'autre *vanner* : le mot letton *lëkscha* s'applique à la première opération, *nëkāt* à la seconde. Les mots grecs peuvent s'expliquer en supposant une racine *niq-*, devenue *liq-* par dissimilation ; la distinction de J. Schmidt n'explique donc que l'*l* initiale de *lëkscha*.

τέκνον, enfant, τίκτω, enfanter (de *τιτκω), sk. *tákman-*, enfant, ags. *þegn*, serviteur, v. h. a. *degan*, héros, épée.

Zupitza, p. 140, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 106.

IV. I.-e. *q* + *s* = gr. κ + σ (ξ) à l'initiale.

ξαίνω, ξέω, gratter, lat. *cārō*, carder, *cārinō*, se couvrir d'écailles, lit. *kasýti*, gratter, v. sl. *česati*, peigner.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 339, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 572. — Racine de κεάνωθος, p. 152.

ξυρόν, rasoir, sk. *kṣurá-*, m. s., lit. *skùsti*, racler.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 72.

ξύω, racler, ξόανον, statue de bois, ξοός · ξυσμός, ὁλκός

Hés., sk. *saṃkasuka-*, séparant, brisant, cf. *qes-* dans ξαίνω, et ξυρόν.

Persson, *Stud.*, p. 134.

I.-e. $q + s$ = gr. ξ en médiale.

ἄϊξ, tourbillon, dans πολυᾶϊξ, κος, impétueux, ἀίσσω, s'élancer, etc., cf. p. 161.

ἄλαξ · πῆχυς. Ἀθαμάνων Hés. (l'ordre alphabétique demanderait ἄλξ, leçon admise par plusieurs éditeurs), cf. lat. *lacertus*, avant-bras, etc., p. 192. On peut ajouter avec H. Pedersen (*K. Z.*, XXXVI, p. 92) le lit. *ūlektis*, poignée, coudée.

ἀλέξω, protéger, sk. *rákṣati*, m. s., cf. ἀλκή, ἀλαλκέμεναι, p. 143, 155.

αὖλαξ, ὦλξ, ἄλοξ, sillon, lac. εὐλάκα, charrue, lit. *velkù*, *vilkti*, trainer, v. sl. *vlěkǫ*, *vlěšti*, m. s.

Prellw., p. 16. — D'après Solmsen, *Untersuch.*, p. 258 et suiv., ces mots grecs remonteraient à *ἄϜλαξ, *ἐϜλάκα, *ἄϜολξ, d'où par métathèse ἄλοξ.

βλᾶξ, κός, mou, lâche, même racine que μάλκη, μαλακός, cf. p. 144 et 164.

ἐπίξηνον, billot, ξηνός · κορμός Suid., racine de ξαίνω, ξέω, p. 195.

ἥλιξ, contemporain, πηλίκος, aussi grand, formés des racines pronominales *i̯o-*, *q^u^o-* et d'un subst. **liq-*, v. sl. *lice*, russ. *likъ*, visage. — Même formation dans got. *swa-leiks*, tel, dont le second composant est **liǵ-*, *leiǵ*, cf. v. isl. *lík*, ags. *líc*, corps, sk. *liṅga*, signe, marque, lit. *lýgus*, égal (got. *ga-leiks*, m. s.). Il semble que ἀλίγκιος, semblable, doive être rattaché à cette racine.

Cf. Prellw., p. 14, 249, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 261.

ἶξαι · διηθῆσαι Hés., racine de ἰκμάς, cf. p. 195.

καύηξ, καύᾱξ, κήξ, mouette, Κήϋξ, lit. *kaûkti*, crier, etc. cf. p. 141.

κάλυξ, bouton, sk. *kalikā*, bourgeon, cf. p. 154.

κόραξ, corbeau, lit. *szàrka*, lett. *sarke*, pie. Cf. p. 92.

λάξ, talon, cf. λικερτίζειν p. 156, λακτίζω p. 189.

λεῖμαξ, κος, prairie, lat. *līmāx*, limaçon, *līmus*, boue, m. h. a. *slīm*, mucus, russ. *slimákъ*, limaçon (idée commune d'*humidité*).

J. Schmidt, *Kritik*, p. 106 et suiv. — λεῖμαξ dans le sens de limaçon (Hés.) semble emprunté au latin.

λοξός, oblique, λίγξ, λίξ · πλάγιος Hés., v. irl. *losc*, boiteux, cf. plus haut λεκροί p. 192.

W. Stokes, *B. B.*, XI, p. 70, XIX, p. 92.

μεῖραξ, κος, jeune fille, sk. *márya-*, jeune homme, étalon, *maryaká-*, petit homme, cf. kymr. *merch* (de **merge-kā*), jeune fille.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 218, Brugmann, *I. F.*, IX, p. 367.

μέλλαξ, κος, jeune homme, sk. *māṇavá-*, jeune garçon, pruss. *malnyx*, enfant.

Froehde, *B. B.*, XVII, p. 308. — Peut-être μαλκενίς · ἡ παρθένος Hés. doit-il être rapporté à cette racine.

μεταξύ, entre, de **met-ṇq-su*, cf. sk. *údañc-*, vers le haut, etc.

H. Pedersen, *I. F.*, V, p. 85. — Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 454, reconnaît dans ξυ une forme plus courte de ξύν (cf. p. 120). En tout cas l'explication de Pedersen est très douteuse.

βύρμαξ, βόρμαξ, fourmi (Hés. à lire Φόρμᾱξ, cf. ὄρμικας · μύρμηξ id.), sk. *valmīka-*, fourmilière ; μύρμηξ, lat. *formīca* (**mormīca* ?), fourmi, représentent une autre initiale, cf. av. *maoiriš*, v. sl. *mravij*, fourmi.

Cf. sur cette racine très compliquée Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 369, J. Schmidt, *Kritik*, p. 29 et suiv., Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 271, 277.

μύξα, morve, cf. ἀπομύσσω, μυκτήρ, p. 188.

ὀξίνα, herse (Hés.), lat. *occa*, m. s., *occō*, herser, v. h. a. *ecken*, m. s., corn. *ocet*, herse, lit. *ekĕti*, herser.

Prellw., p. 226.

ὄρτυξ, γος, caille, sk. *vartaka-*, *vártikā*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 306, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 274.

πίναξ, planche, sk. *pínāka-*, bâton, v. sl. *pьnь*, tronc d'arbre.

Fick⁴, I, p. 83, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 166.

πλάξ, πλακός, plaine, plateau, etc., v. irl. *lec*, pierre, v. isl. *flaga*, dalle, carreau de brique, lit. *plókszczias*, plat, lett. *plakt*, devenir plan, russ. *bĕloplekij*, aux épaules blanches (russ. *plečó*, v. sl. *plešte*, épaule). — La même racine avec un suffixe en *ŋ* dans πέλαγος, plus haut, p. 105.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 585, Zupitza, p. 130.

πλάξ :..καὶ τὰ μεμαζωμένα Hés., παλάσσω, mêler, πλάσσω, façonner, sk. *pṛṇákti*, mêler.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautgesch.*, p. 66 et suiv.

χάραξ, κος, pieu, lit. *żìrklės*, ciseaux, etc., cf. p. 115.

I.-e. *qsl*, *qsr*, *qsm*, *qsn* = gr. κσλ, κσρ, κσμ, κσν, d'où χ + λ, ρ, μ, ν.

ἀράχνη, araignée, lat. *arānea* (**aracsnea*), m. s., p.-ê. apparenté à ἀρκάνη, cf. p. 143.

βληχρός, faible, βλῆξ, paresseux, cf. plus haut, p. 196 et 144.

Hirt., *I. F.*, XII, p. 226.

ἰσχνός, sec, av. *hišku-*, v. irl. *sesc*, n. kymr. *hysp*, n. bret. *hesk*, *hesp*, m. s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 334, Strachan, *B. B.*, XX, p. 26 n. — Le lat. *siccus* suppose **sit-cos* (cf. *sitis*) : si les mots

; se rattachent à cette racine, on admettra que le σ grec, avestique et l'*s* celtique dérivent de *ts*-. Le *p* de *hysp*, ', semble dû à l'*u* qu'on trouve dans *hišku*-.

χρις, obliquement, λέχριος, incliné, λικριφίς, obliquement · *λιχριφίς, p.-ê. λίσχροι · τὰ στροφικὰ τῶν σπερμάτων Hés., ne de λεχροί, λίξ, λοξός, p. 192.

irt, *I. F.*, XII, p. 226.

ίχνος, lampe, flambeau, racine de λευκός, λεύσσω, p. 163. ι même racine appartient le rhod. λοφνίς (Hés., Athén. a). Il semble qu'il y ait dans ce mot un étrange déplace- t de la labialisation. On peut partir de la forme fléchie *sn*- (cf. λοῦσσον) qui donnerait *λουχνίς ; celle-ci est à ίς comme le thess. δαύχνᾱ, laurier, est au grec commun η : c'est-à-dire que dans l'une et l'autre l'υ de la diph- ue s'est combiné avec le χ subséquent pour aboutir à φ. 'ancienne explication de M. Schmidt qui fait de λοφνίς forme chypriote de λυχνίς (Hés. *l. c.*), admise encore Bechtel (*Hauptpr.*, p. 356), est fondée uniquement sur it que l'on trouve ο pour υ, et ne rend nullement compte pour χ.

ιχλός, âne entier (Hés.), lat. *mūlus*, alb. *mušk*, mulet.

irt, *I. F.*, XII, p. 225.

ιχνός, continu, sk. *pratvakṣāṇa*-, très fort, actif, cf. ιω, p. 165. — On rattache généralement συχνός à σάττω zenberger, *B. B.*, XII, p. 240).

irt, *I. F.*, XII, p. 224.

ιαύω, gratter, ronger, χνόος, efflorescence, sk. *kṣṇáuti*, iser, av.-*xšnutō*, lat. *novācula*, rasoir.

irt, *I. F.*, XII, p. 224, Uhlenbeck *Ai. Et.*, p. 73.

V. I.-e. *q* = gr. κ devant les phonèmes *ā*, *p̄* etc.

κάομαι, acquérir, sk. *kṣáyati*, av. *xšayeiti*, régner, sk. *rá*-, domination.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791.

κτείνω, tuer, ἀνδροκτασίη, massacre, sk. *kṣaṇóti*, blesser, v. pers. *axšata*, indemne.

Brugmann, *Grundr.* I², p. 791, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 69.

κτέρας, possession, fortune, v. sl. *chrana*, nourriture, *chraniti*, garder.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791.

Les cas très rares de *qh* suivi de consonnes ont été cités p. 169 et suiv.

La vélaire indo-européenne g.

I. I.-e. *g* + explosive = gr. κ + τ etc.

ἀλυκτοπέδη, entraves qu'on ne peut briser, de λυκτός, part. de **lug-*, sk. *rujáti*, briser, *róga-*, défaut, maladie.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 251. — Il faut séparer de ces formes λευγαλέος, *lūgeō*, etc. dont le sens est plutôt « être triste » que « briser ».

ἴκτερος, jaunisse, ἑκτικὸς πυρετός, phtisie, sk. *yákṣma-*, blessure, v. isl. *ekke*, douleur, lett. *īgstu*, *īdsu*, « je souffre, suis impatient », v. sl. *jędza*, *jęza*, maladie.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 234.

μόχθος, douleur, de la racine de μόγος, cf. p. 179.

οἶκτος, lamentation, lat. *aeger*, malade, ags. *ácol*, troublé, agité, lett. *īgt*, être affligé.

Osthoff, *B. B.*, XXIV, p. 209, cf. Zupitza, p. 161.

ῥακτοί · φάραγγες, πέτραι, χαράδραι Hés., ῥήγνῡμι, briser, sk. *parāvṛj-*, banni, ags. *wrecan*, pousser, venger, lit. *vérgas*, esclave, v. sl. *vragъ*, russ. *vórogъ*, ennemi.

Zupitza, p. 170. — Cf. plus haut, p. 65.

τρώκτης, avide, (épithète des Phéniciens ξ 289, ο 416), lit. *tùrgus*, marché, v. sl. *trъgъ*, m. s., russ. *torgъ*, commerce.

J. B. Bury, *B. B.*, XVIII, p. 293.

II. I.-e. *g* devant les liquides = gr. γλ, γρ à l'initiale.

γλάφυ, antre, caverne, γλάφω, creuser, lat. *glaber*, chauve, ılg. *glob*, trou, fosse, poln. *wygłobić*, *wygłabiać*, creuser, rider.

Bezzenberger, *B. B.*, XXVII, p. 153.

γλίχομαι, s'attacher à, γλοιός, glu, γλίνη, γλία, m. s., ίσχρος, gluant, lat. *glūten*, glu, v. irl. *glenim*, n. kymr. *ynaf*, « adhaereo », v. h. a. *klīban*, coller, ags. *clífan*, lhérer, lit. *glitùs*, glissant, lett. *glīwe*, mucus, v. bulg. *ъnъ*, salive, mucus, *glina*, russ. *glína*, argile.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 334, Zupitza, p. 147.

γλουτός, derrière, sk. *gláu-*, balle, lat. *glūma*, enveloppe es fruits, v. irl. *glō-snāthe* « linea », ags. *clíewen*, v. h. a. *iuıra*, pelote, boule, *klōz*, boule, nl. *kloot*, boule, testicule, . *glaudùs*, caressant ?

Fick[4], I, p. 39, 412, II, p. 120, Zupitza, p. 147.

γλυκύς, doux, γλεῦκος, mousse, lat. *glūs*, *glūten*, glu (qui uvent appartenir aussi à γλίχομαι, ci-dessus), lit. *gliáu-as*, déchets graisseux d'une pierre à aiguiser, *gliaumùs*, squeux.

Persson, *Stud.*, p. 130.

γλῶχες, barbe d'épi, γλωχίς, pointe, γλῶσσα γλῶττα, ion. ώσσα, langue, v. sl. *glogъ*, épine, cf. p. 183.

γράστις, fourrage, γρῶνος, rongé, γρᾶ · φάγε. Κύπριοι Hés., . *grásati*, dévorer, v. irl. *greim*, bouchée, v. isl. *krás*, andise.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 334, Zupitza, *Gutt.*, p. 150, *K.* , XXXVI, p. 55. — On pourrait être tenté de voir dans ξστις un simple doublet de κράστις, forme attestée plus ciennement que γράστις et qui peut avoir influé sur le sens celui-ci ; de même γράω peut être un verbe de fabrication

savante. Mais γρῶνος étant relativement très employé, il est difficile de croire que l'initiale γρα- doive s'expliquer comme variante locale de κρα- (ἀγρόπολις p. ἀκρόπολις, Meisterhans[3], p. 75).

γρῖφος, γρῖπος, filet, ἀγρεῖφνα, rateau, ἀγρίφη, m. s., sk. *grapsa-*, faisceau, v. isl. *kiarf*, *kerfi*, fagot, paquet, lit. *grëbiù*, *grêbti*, prendre.

Hirt., *B. B.*, XXIV, p. 281, Lidén, *Stud.*, p. 11.

γρομφίς, γρομφάς, vieille truie, v. h. a. *chrumb*, ags. v. s. *crumb*, tortu, de travers, v. h. a. *krimfan*, se racornir, lett. *grumba*, ride, *grumbt*, rider, v. bulg. *grъbavъ*, *pogrъbljenъ*, ridé, n. slov. *grbanec*, ride.

Prellw., p. 63, cf. Zupitza, p. 150, Miklosich, p. 63.

γρόνθος, poing fermé, sk. *granthí-*, nœud, *granthati*, lier, v. h. a. *kranz*, guirlande. — Fick[4], I, p. 410, Prellw., p. 64. — Il faut probablement préférer l'explication de Lidén, *Stud.*, p. 15 : sk. *grāma-*, village, réunion (cf ἀγείρω, p. 176), lat. *gremium*, sein (proprement brassée), v. h. a. *krimman*, presser, gratter, pincer, suéd. *krama*, presser avec la main, norw. *kremja*, broyer, contusionner.

γρῦ, un rien (dans οὐδὲ γρῦ, μηδὲ γρῦ), γρυμέα, sac à friperie, γρύτη, friperie, alb. *grimε*, ags. *crúme*, nl. *kruim*, b. a. *krūme*, mie do pain. — D'après cette étymologie, γρῦ signifierait primitivement une miette.

Prellw., p. 64, Zupitza, p. 150. — Γρύτη, cassette de femme, et γωρῦτός, carquois semblent différents de cette racine (cf. Fick, *B. B.*, XVII, p. 213).

I.-e. *g* devant les liquides = gr. γλ,γρ en médiale.

ἄγλῑθες, gousses d'ail, γελγίς, sk. *gṛñjaṇa-*, p. 175.
αἴγλη éclat du soleil, sk. *iṅgati*, *iṅgate*, s'agiter.
A. Thumb, *I. F.*, XIV, p. 343 et suiv.

γάγγραινα, gangrène, cf. p. 181 n. h. a. *kanker*, etc.

γόγγρος, excroissance, cf. p. 178 v. isl. *kǫkkr*, etc.

ἐγρήγορα, parf. de ἐγείρω, av. *fra-γrāta-*, éveillé, cf. p. 176.

III. I.-e. *g* devant les nasales = gr. γμ, γν.

γνάμπτω, courber, v. isl. *knefell*, pieu, v. h. a. *knebil*, traverse, poln. *gnąbić*, *gnębić*, presser.

Prellw., p. 62, cf. Zupitza, p. 147.

γνίφων, avare, ladre, v. isl. *knęif*, pincettes, *knífr*, ags. *cníf*, couteau, lit. *gnýbti*, pincer, *gnýbis*, *gnaíbis*, action de pincer.

Zupitza, p. 148. — Il est possible cependant que γνίφων vienne de κνίφων, celui-ci étant attesté plus anciennement comme nom propre (Meisterhans[3], p. 74). Dans ce cas, il faudrait écarter *kneif*, etc. pour citer *knippa*, heurter (cf. plus haut κνιπεῖν, p. 194 et κνάπτω, p. 193).

ἄγνῡμι, briser, lat. *vagus*, errant, lit. *vagiù*, *vógti*, voler, cf. ἀγή, ἰωγή, p. 172.

ζεύγνῡμι, unir, sk. *yunákti*, lit. *júngiu*, *júnkti*, m. s., cf. ζυγόν, p. 179.

λάγνος, débauché, cf. λαγαρός, etc. p. 173.

λυμνός · γυμνός Hés., ἀπολύγματος · ἀπογύμνωσις id., en supposant que λυμνός est écrit fautivement pour *λυγνός, cf. lat. *nūdus*, got. *naqaþs*, v. bulg. *nagъ*, lit. *nūgas*, nu. — Cf. p. 55.

μάραγνα, fouet, racine de βρόχος, d'après μόροττον · ἐκ φλοιοῦ πλέγμα τι ὦ ἔτυπτον ἀλλήλους τοῖς Δημητρίοις Hés. — Cf. p. 186.

οἴγνῡμι, ouvrir, sk. *vijáte*, *vikta-*, céder, reculer, v. s. *wīkan*, v. h. a. *wīhhan*, céder.

Wackernagel, *B. B.*, IV, p. 303, Uhlenbeck. *Ai. Et.*, p. 285.

hom. περιάγνυμαι, se répandre alentour (du son), sk. *vagnú-*, appel, *vagvaná-*, bavard.

Prellw., p. 246, Fick[4], I, p. 124.

ῥήγνῡμι, briser, sk. *parāvṛj-*, banni, got. *wrican*, poursuivre, ags. *wrecan*, pousser, venger, v. sl. *vragъ*, russ. *vórogъ*, ennemi. Cf. ῥακτοί p. 200.

στιγμή, point, στίζω, piquer, sk. *tigmá-*, aigu, pointu, lat. *īnstīgō*, exciter, got. *stiks*, moment.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 572.

σφυγμός, agitation du pouls, σφύζω, battre (du cœur), lett. *pukstét*, battre, palpiter.

Prellw., p. 310.

IV. I.-e. $g + s = \gamma + \sigma$ d'où ξ.

ἀέξω, αὔξω, αὐξάνω, augmenter, sk. *ojas*, av. *aojah-*, force, sk. *úkṣati*, devenir plus fort, lat. *augeō*, augmenter, got. *aukan*, m. s., *wahsjan*, lit. *áugu*, *áugti*, agrandir.

Fick[4], I, p. 347, Bersu, p. 186, etc.

λίγξε (βιός Δ 125), retentir, cf. λιγύς, p. 175. Le groupe ιγ- semble représenter *ḡ*- devant ξ, comme dans κιγκλίς.

μάστιξ, γος, fouet, lit. *màstëgůt*, brandir, agiter inutilement (un fouet).

Prellwitz, *B. B.*, XXIV, p. 106, XXVI, p. 205 et suiv.

hom. ῥηξήνωρ, qui rompt les rangs ennemis, ῥῆξις, action de briser, cf. ῥήγνυμι ci-dessus.

στράγξ, γγός, goutte exprimée, στρογγύλος, rond, στραγγαλίζω, étrangler, lat. *strangulō*, m. s., *stringō*, serrer, irl. *sreang*, corde, lacet, v. isl. *strengr*, ags. *streng*, lacet, courroie, v. h. a. *strang*, lacet, v. sl. *strěšti*, garder, russ. *strógij*, sévère.

Cf. Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 246, Persson, *Stud.*, p. 185, V. Petr, *B. B.*, XVIII, p. 284. — Très douteux : *strěšti* peut être identique à *sérgmi*, cf. ἐρχατάω, p. 182.

σφύξις, palpitation, cf. σφυγμός, σφύζω, ci-dessus.

Dans μοχλός, levier, de *μογ-σλο- (cf. μόγος p. 179), le groupe γσλ, κσλ devient χλ comme dans μύχλος p. 199.

La vélaire indo-européenne gh.

I. I.-e. *gh* + explosive = gr. χ devant ϑ, κ devant τ etc.

ἔχϑος, haine, ὀχϑέω, être indigné, sk. *aghás*, méchant, av. *aγō*, m. s.

Prellw., p 235.

λέκτρον, lit, lat. *lectus*, m. s., cf. λέχος, p. 186.

ὀρεχϑέω, râler, palpiter (?), ῥόχϑος, bruit de vagues, lat. *ringor*, ouvrir la bouche, gronder, v. sl. *rǫgnąti*, s'entre ouvrir, *rągъ*, moquerie.

Prellw., p. 275.

τοιϑορύκτρια · ἡ τοὺς σεισμοὺς ποιοῦσα Hés., τοιϑορύσσειν · σείειν id., m. h. a. *turc*, vertige, *torkeln*, chanceler, lit. *drugỹs*, fièvre, v. sl. *drъgati*, russ. *drógnutь*, frémir.

P. Persson, *Stud.*, p. 223, Zupitza, p. 169.

φάρκτομαι, serrer (Phot.), δρύφακτος, τρύφακτος, barrière (pour -ϑφρακτος), racine de φράσσω, φύρκος p. 187.

II. I.-e. *gh* devant les liquides = gr. χλ, χρ à l'initiale.

χλαμύς, chlamyde, χλαῖνα, manteau, tch. *haliti*, envelopper, *halena*, manteau.

V. Petr, *B. B.*, XXI, p. 213 (douteux).

χλᾱρός, joyeux, χλεύη, plaisanterie, ags. *gléow*, moquerie, joie, lett. *glaudas*, passe-temps, v. bulg. *glumъ*, jeu, plaisanterie, russ. *glumítь*, plaisanter.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 573, Prellw., p. 359, Zupitza,

χόνδρος, grain, pour χρόνδρος, cf. p. 185.

χρεμίζω, hennir, χρόμαδος, χρόμος, hennissement, got. *gramjan*, exciter, irriter, lit. *grumsti*, menacer, v. bulg. *gromъ*, tonnerre.

Fick[4], I, p. 418, Zupitza, p. 176. — Cf. χάρμη, p. 187.

I.-e. *gh* devant les liquides = gr. χλ, χρ en médiale.

ἀχλύς, ténèbres, pruss. *aglo*, pluie.

Kretschmer, *K. Z.*, XXXI, p. 332.

κίχλη, grive, κιχλάζω, κιχλίζω, cf. p. 183.

ὁμίχλη, nuage, sk. *meghá-*, m. s., arm. *mēg*, alb. *mjéguls*, lit. *miglà*, v. sl. *mьgla*, nuée, nl. *miggelen*, bruiner.

O. Kern, *I. F.*, IV, p. 106 et suiv., Brugmann, *Grundr.* I[2], p. 573.

III. I.-e. *gh* devant les nasales = gr. χν, (χμ).

ἄχνη, balle de blé, ἄχνυλα · κάρυα. Κρῆτες Hés., v. isl. *ǫgn*, balle, etc. cf. ἄχυρον p. 183.

cypr. τέρχνιja, fruits (Coll. 60, 9.18.19.22), τέρχνεα, τρέχνος (Hés.), m. s., cf. v. irl. *draigen*, prunellier, kymr. *draen*, bret. *drean*, épine, lit. *drìgnės*, ronces.

Hoffmann, *Gr. D.*, I, p. 286, W. Stokes, *K. Z.*, XXXIII, p. 78, V. Henry, *Lex. étym. du bret. mod.*, p. 107.

IV. I.-e. *gh* + ς = gr. χσ, ξ.

ξένος, étranger (*ξένϝος, d'où ion. ξεῖνος etc.), rac. *ghes-*, *ghos-*, lat. *hostis*, étranger, got. *gasts*, v. sl. *gostь*, hôte, cf. aussi alb. *huai*, étranger.

Brugmann, *I. F.*, I, p. 172, *Grundr.*, I[2], p. 571.

ξηρός, sec, sk. *kṣā́yati*, brûler, *kṣāma-*, desséché, de *ghas-*, dévorer.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 579, Prellw., p. 216.

γλώξ, γλῶχες, barbes d'épi, cf. γλωχίς, p. 183 et 201.

ὄνυξ, χος, ongle, sk. *áṅghri-*, pied, lat. *unguis*, v. irl. *ingen*, v. isl. *nagl*, lit. *nâgas*, v. sl. *nogъtь*, ongle, lit. *nagà*, sabot de cheval, v. sl. *noga*, pied.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 4, cf. ὄνυξ, plus haut, p. 170.

πτώξ, πτωκός, peureux (pour πτωχός ?), πτωχός, pauvre, πτήσσω, se cacher par crainte, arm. *ťaknum*, se cacher.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 511 (très douteux).

λέσχη, lieu de réunion, pruss. *liscis*, camp, racine de λέχος, p. 186, avec suffixe σκᾱ ; *λέχ-σκᾱ devient λέσχη comme ἔσχατος de *ἔχ-σκατος, p. 128.

Wackernagel, *K. Z.*, XXXIII, p. 39, A. Walde, *ib.*, XXXIV, p. 483.

§ 3. Les vélaires devant les semi-voyelles.

A. *Les vélaires devant i̯.*

Les transformations subies par les vélaires dans leur combinaison avec *i̯* sont exactement semblables à celles qui caractérisent les palatales dans les mêmes conditions.

I. I.-e. *q*, *gh* + *i̯* = gr. κ + χ + *i̯* d'où att. béot. crét. ττ, ion. dor. etc. σσ à l'initiale.

σεύω, s'élancer (à lire σσεύω chez Homère), sk. *cyávate*, s'agiter, av. *šyaoϑnəm*, action, v. pers. *ašiyavam* « je marchais », arm. *čʿu*, rupture.

Prellw., p. 282, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 274, 618. — A la même racine semblent appartenir att. τευμῶμαι, fabriquer, τευτάζω, s'occuper, cf. av. *šaoman*, ouvrage, et l'alternance τ, σ du mot τεῦτλον, σεῦτλον, poirée (plante), semble indiquer une origine analogue.

σῆμα, dor. σᾶμα, monument, sk. *khyāti*, voir, *khyātá-*, connu.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 56, combat cette étymologie fréquemment citée. Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 98, croit ne pouvoir la défendre qu'en supposant que la forme grecque vient de **sk(h)i̯ā*, et non de **khi̯ā-* comme les mots sanscrits. L'exemple est en tout cas fort douteux.

σῦριγξ, flûte, roseau, lit. *kiùrti*, devenir poreux, *kiáu[illegible]as*, creux, plein de trous.

Bezzenberger, *B. B.*, XIII, p. 299. — Cf. cependant plus haut, p. 120.

σῶς, σάϝος, sain et sauf, σῶκος, puissant, sk. *cyāvar[illegible]a-*, agité.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 297.

I.-e. *q*, *gh* + *i̯* = gr. κ, χ + *i̯* d'où σσ, ττ, en médiale.

ἀίσσω, att. ἄττω, s'élancer, de *ϝαιϝῖκi̯ω, cf. εἴκω, céder, ἄϊξ, tourbillon etc., cf. p. 161.

ἀμαρύσσω, briller, ἀμαρυγή, éclair, sk. *márīci-*, rayon de lumière, lit. *brëkszta* « le jour brille », v. sl. *brězgъ*, aurore.

Bezzenberger, *B. B.*, XXIII, p. 308, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 217, cf. Solmsen, *K. Z*, XXXIV, p. 28, qui combat le rapprochement.

γλῶσσα, ion. γλάσσα, langue, cf. γλωχίς, p. 183.

δαιδύσσεσθαι· ἕλκεσθαι Hés., lat. *dūcō*, conduire, cf. δεύκε[illegible], p. 155.

εὐτρόσσεσθαι· ἐπιστρέφεσθαι. Πάφιοι Hés., ἐπιτρύσσειν· ἐπίμεινον. Λάκωνες id., cf. lit. *trunkù*, *trùkti*, durer.

O. Hoffmann, *Gr. D.*, I, p. 286.

θράσσω, ταράσσω, troubler, cf. ταραχή, p. 182.

κάσσα, prostituée, de **qaqi̯a-*, cf. v. sl. *kochati*, aimer, etc., p. 141.

κίσσα, κίττα, envie de femme enceinte, sk. *çīghrá-*, vif, cf. p. 84. — Solmsen, *Woch. f. class. Phil.*, 1899, col. 651, combat cette étymologie de Lagercrantz, au point de vue du sens : en dehors du grec, aucun des mots cités n'implique l'idée de *désir* qui est essentielle à κίσσα ; aussi maintient-il l'ancien rapprochement avec *quāits* et κοῖται (cf. plus bas). Il est certain que les tentatives de Lagercrantz pour ramener toujours à κ, χ + *i̯*, les groupes σσ, ττ de la langue post-homérique ne sont pas toutes heureuses.

κισσός, κιττός, lierre, sk. *çikyà-*, courroie, cf. p. 84.

κρόσσαι, pierres saillantes, poln. *krokwa*, chevron, cf. p. 191.

λεύσσω, voir, λοῦσσον, germe blanc du bois de sapin, cf. λευκός etc., p. 163.

μάσσω, pétrir, sk. *mácate*, (Dhātup.), broyer, écraser, lit. *mìnkyti*, pétrir, v. sl. *mękъkъ*, tendre, mou, cf. μακαρία, p. 144.

μόροττον · ἐκ φλοιοῦ πλέγμα τι ᾧ ἔτυπτον ἀλλήλους τοῖς Δημητρίοις Hés., cf. βρόχος, p. 186, μάραγνα, p. 203, v. sl. *mrěža*, filet, etc.

νύσσω, νύττω, heurter, blesser, νυκχάσας · νύξας Hés., m. h. a. *nucken*, s'endormir, got. *biniuhsjan*, examiner, v. sl. *nukati*, *njukati*, exciter, exhorter.

Brugmann, *I. F.*, XIII, p. 153 et suiv.

ὀρύσσω, creuser, même racine que ῥυκάνη p. 145 ?, cf. lat. *rūga*, ride, sk. *lúñcati*, ravir, piller.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 262 (douteux).

παλάσσω, agiter, mêler, πλάσσω, πλάττω (? fut. πλάσω), façonner, πλάξ · ... καὶ τὰ μεμαζωμένα Hés., sk. *pṛṇákti*, mêler.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 66 et suiv.

πάσσω, πάττω, verser, répandre, sk. *paṅka-*, ordure, excrément, v. h. a. *fūhti*, *fūht*, humide.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 70 et suiv. — Comme pour πλάττω, les temps autres que le présent (fut. πάσω etc.) viennent d'une racine terminée en dentale et non en gutturale. Par suite, il n'est pas sûr, comme l'admet Lagercrantz, que les présents remontent à une racine en gutturale. — Cf. Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 571.

πίσσα, πίττα, poix, lat. *pix*, v. sl. *pъklъ*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 142, 258. — Le lat. et le sl. peuvent être empruntés.

πλήσσω, πλήττω, frapper, lit. *plakù*, m. s., cf. πλῆκτρον, p. 189.

πρᾱ́σσω, πρᾱ́ττω, faire, lit. *perkù*, acheter.

Cf. Prellwitz, *B. B.*, XXIII, p. 252.

προΐσσομαι, mendier, cf. προῖκα, gratis, p. 145.

πτήσσω, se cacher par crainte, arm. *t'akʿnum*, se cacher. Cf. πτώξ, p. 207.

σάττω, équiper, σάγη, équipement, sk. *tvanakti*, contracter, v. h. a. *dwingen*, presser, pousser, lit. *tveñkti*, accumuler, *tvankùs*, accablant de chaleur.

Bezzenberger, *B. B.*, XII, p. 240, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 118.

τοιθορύσσειν·σείειν Hés., v. sl. *drъgati*, trembler, cf. τοιθορύκτρια, p. 205.

φράσσω, serrer, got. *bairgan*, protéger, v. sl. *brěšti*, garder. Cf. φύρκος, p. 187.

II. I.-e. $g + \underset{\smile}{i} =$ gr. ζ.

ἀτύζω, frapper de stupeur, sk. *tujáti*, *tunákti*, presser, pousser, v. irl. *tūag*, arc, suéd. *stuka*, violer, v. isl. *stokkr*, bâton.

Cf. Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 113 (douteux).

γογγύζω, gronder, sk. *gúñjati*, cf. p. 175.

ἐλελίζω, faire tourner, sk. *réjate*, sauter, trembler, v. irl.

lōeg, veau, got. *laiks*, danse, *laikan*, bondir, lit. *láigyti*, courir d'une manière désordonnée.

Fick[4], I, p. 121, 533, II, p. 253, Zupitza, p. 163.

κλάζω, retentir, κλώζω, glousser, lit. *klagëti*, caqueter, cf. p. 173, 189.

κρᾱ́ζω, crier, v. sl. *krakati*, croasser, cf. p. 190.

κρίζω, pousser un cri aigu, v. bulg. *krikъ*, cris, cf. p. 191.

κρώζω, croasser, lit. *krogiù*, gronder, cf. p. 192.

λύζω, sangloter, λύγξ, γός, hoquet, irl. *sluccim*, m. h. a. *slucken*, avaler, lit. *slúgti*, dévorer.

Fick[4], II, p. 321, Zupitza, p. 165.

ὄρυζα, riz, v. isl. *rugr*, lit. *rugeî*, v. bulg. *rъžь*, seigle.

Prellw., p. 230, Zupitza, p. 179.

πλάζομαι, errer, poln. *zaplągnąc' się*, se tromper, cf. πλάγιος, p. 174.

πλάζω, frapper, πληγή, coup, lat. *plangō*, pleurer, variété en *g* de la racine de πλήσσω, p. 210.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 359, 631, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3] p. 271.

ῥύζω, aboyer, lat. *rugiō*, cf. ἐρεύγομαι, p. 172, 179.

E. Berneker, *I. F.*, VIII, p. 198. — Très douteux, vu l'absence de la prothèse.

στίζω, piquer, sk. *téjati*, être aigu, lat. *īnstīgō*, exciter, ombr. anstintu « distinguito », got. *stiks*, moment, v. s. *stekan*, piquer. Cf. στιγμή, p. 204.

σφύζω, battre, palpiter, lett. *pukstét*, m. s., cf. σφυγμός p. 204.

B. *Les vélaires devant u̯.*

I. I.-e. *q* + *u̯* + voyelle = gr. κ + voyelle.

καπνός, fumée, lat. *vapor*, vapeur, got. *afhvapjan*, étouffer, lit. *kvâpas*, exhalaison, *kvêpti*, respirer, p.-ê. hom. κεκαφηότα, expirant.

Wiedemann, *I. F.*, I, p. 257 et suiv., J. Schmidt, *K. Z.*, XXXII, p. 405, 406.

κόβαλος, trompeur, got. *hvopan*, se rengorger, etc. cf. κυβηλιστάς, p. 149, contient d'après A. Thumb, *K. Z.*, XXXVI, p. 193 et suiv., un *qu̯* initial.

κοῖται · γυναικῶν ἐπιθυμίαι Hés., sk. *kéta-*, volonté, désir, lat. *invītō*, inviter, lit. *kvĕczù*, m. s., pruss. *quāits*, volonté. — On ajoute généralement κίσσα, κίττα, p. 209.

Solmsen, *K. Z.*, XXXIII, p. 294 et suiv., *Javlenija*, p. 10.

κόλπος, sein, κάλπη, trot, sk. *kūrcá-*, coussin, lat. *culcita*, m. s., v. isl. *hualf*, voûte, *huelfa*, voûter, got. *hvilftri*, cercueil, pruss. *poquelbton*, s'agenouillant.

Zupitza, p. 54, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 572. — D'après Solmsen, *Javlenija*, p. 8, les formes lit. *klùpti*, trébucher, *klúpoti*, s'agenouiller, prouveraient que *poquelbton* appartient à une série de mots de sens très différent de celui de κόλπος etc. — Il est possible qu'il faille distinguer deux groupes : κάλπη avec *kūrcá-* et les mots lithuaniens et prussiens d'une part, κόλπος, *hualf* etc., de l'autre. — D'après Solmsen, *l. c.*, l'initiale de κόλπος est *q*ᵘ̯, dissimilé en κ par le π subséquent.

Il n'y a pas d'exemples de *g* ou *gh* suivi de *u̯*, à moins d'admettre l'exemple suivant :

τρῖβω, broyer, v. isl. *strýkua*, ags. *strícan*, frotter, lat. *stringō*, etc., cf. στεργίς, p. 174.

Zupitza, p. 94. — Mais il est fort douteux que *gu̯-* devienne β, alors que *qu̯-* devient κ.

§ 4. Conclusion.

Le chapitre des vélaires n'appelle aucune observation spéciale. Dans tous les exemples que nous avons passés en revue, les vélaires sont représentées en grec par κ, γ, χ, sans aucune exception, pas même devant les semi-voyelles *i̯* et *u̯* : en effet, quand il est suivi de *u̯*, le κ demeure, le F (ϝ)

seul disparaissant (comme il disparaît après π, φ, ϑ etc.) ; dans le cas de *qi̯-*, *gi̯-*, etc., les groupes σσ, ττ, ζ, d'origine vélaire ou palatale (cf. plus haut p. 136), supposent nécessairement un stade κ + *i̯*, χ + *i̯*, contemporain de l'époque hellénique. Si nous faisons abstraction de *ku̯-*, *ĝhu̯-*, etc., qui forment une anomalie dans le système des palatales, nous concluerons que les palatales et les vélaires suivent un traitement entièrement identique. De plus, comme les modifications subies par *ku̯-*, etc. sont anté-helléniques (p. 136), nous pouvons prétendre que cette confusion des deux ordres date de la première époque hellénique.

CHAPITRE III.

Les Labio-vélaires.

Dans plusieurs langues du rameau occidental des langues indo-européennes, on constate la présence de gutturales labialisées, c'est-à-dire suivies d'un élément *u* consonne qui ne représente pas une semi-voyelle proethnique (ainsi *qu*, *hv* dans le lat. *sequī*, got. *saihvan*). Ces gutturales labialisées correspondent régulièrement à des explosives gutturales sans labialisation dans les langues ario-slaves, à des labiales en grec, en osque-ombrien et dans une partie des langues celtiques. Avec Thurneysen, nous appelons ces phonèmes des labio-vélaires indo-européennes et nous les désignons, avec Brugmann, par les lettres q^u, q^uh, g^u, g^uh. De même que les vélaires, les labio-vélaires se confondent fréquemment avec d'autres phonèmes. Dans toutes les langues du rameau oriental (sauf l'albanais pour quelques exemples) rien ne distingue les labio-vélaires des vélaires proprement

dites. Dans le groupe de langues appelées *Centum-Sprachen* (grec, italique, celtique, germanique), la labialisation disparaissant dans un certain nombre de cas, l'absence d'élément labial ne permet pas de les discerner des vélaires pures ou des palatales ; enfin, les labio-vélaires osques, ombriennes et celtiques étant représentées par des labiales, celles du grec par des labiales et des dentales, il peut y avoir des confusions avec les phonèmes de ces divers ordres. Malgré toutes ces difficultés, la comparaison permet dans un très grand nombre de cas de reconnaître avec une certitude suffisante les labio vélaires indo-européennes.

§ 1. Les labio-vélaires devant les voyelles.

La labio-vélaire indo-européenne q^u.

I. I.-e. $q^u + a$ ou $\bar{a}$ = gr. $\pi + \alpha$ ou $\bar{\alpha}$ à l'initiale.

cypr. παι, en quelque manière que ce soit, att. πῇ, par où, lat. *quā*, m. s., lit. *kaĩ*, comment, adverbes dérivés du pronom relatif et interrogatif **q^uo-*, **q^uā-*, sk. *kás*, *kā́*, av. *kō*, *kā*, lat. *quod*, *qua*, irl. *co*, *ca*, got. *hvas*, *hvo*, lit. *kàs*, v. sl. *kъto*.

Cf. Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587. — Voir plus haut, p. 71.

πάσκος · πηλός Hés., sk. *kaccha-*, rive, terrain marécageux, cf. p. 164.

πάσσω, verser, πάταγος, choc, bruit, lat. *quatiō*, agiter, secouer, got. *hvaþo*, écume, *hvaþjan*, écumer.

Bezzenberger, *B. B.*, XVI, p. 249, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 589, Zupitza, p. 56. — Cf. cependant l'étymologie de Lagercrantz, p. 209. On peut ajouter avec A. Thumb, *K. Z.*, XXXVI, p. 180, πήτεα · πίτυρα Hés.

κάπτω, happer avidement, v. isl. *hnáptr*, bouche, *hnepsa*, happer.

Zupitza, p. 55. — Solmsen, *Javlenija*, p. 9, suppose avec beaucoup de vraisemblance que l'on a κάπτω au lieu de *πάπτω par une dissimilation analogue à celle de ἀρτοκόπος etc., p. 60.

I.-e. q^{u} + *a* ou *ā* = gr. π + α ou ᾱ en médiale.

ἀσπάζομαι, saluer, embrasser, racine *seq*^{u}-, *sq*^{u}- dans hom. ἔννεπε = *ἔνσεπε, ἔσπετε, dire, lat. *īnseque*, dis, *īnsectiōnēs*, récits, v. irl. *in-cho-sig* « significat », v. kymr. *hepp* « inquit », v. h. a. *sagēn*, dire, lit. *sakaû*, *sakýti*, m. s., v. sl. *sokъ*, accusateur, *sočiti*, dénoncer.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXIV, p. 382 et suiv., Zupitza, p. 72.

βλάβη, nuisance (assimilé de *βλάπη), βλάπτω, nuire, crét. ἀβλόπες (Hés.), inoffensif, sk. *mṛc-*, dégât, *marcáyati*, nuire, lat. *mulcō*, frapper, *multa*, punition, v. sl. *umlъčiti*, dompter.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 250, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 456.

δόρπη, δόρπον, repas du soir, alb. *darkε*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 620.

κλέπας, humidité (Hés.), lit. *szlâkas*, goutte, *szlâpias*, humide. Cf. p. 116. Comme le π grec peut correspondre aussi bien au *p* qu'au *k* lithuanien, il n'est guère possible de savoir s'il représente une labiale ou une labio-vélaire.

νάπη, vallon boisé, sk. *nāka-*, voûte, voûte céleste.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 420.

ὀπή, trou, racine de ὄψομαι, voir, cf. lit. *ákas*, trou dans la glace.

Prellw., p. 231.

πεμπάς, groupe de cinq, sk. *páñca*, lat. *quīnque*, v. irl. *cōic*, kymr. *pump*, got. *fimf*, lit. *penkì*, cinq.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 261.

πόπανον, gâteau de sacrifice, πέσσω, cuire, sk. *pácati*, alb. *pjek*, lat. *coquō*, m. s., (ombr.) *popīna*, cuisine, corn. *peber*, boulanger, v. sl. *peką*, cuire.

G. Meyer, *Alb. Stud.*, III, p. 3, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 589.

σπατάγγης, hérisson de mer, lat. *squāma*, écaille.

II. I.-e. q^{u} + *i* ou *ī* = τ + ι ou ῑ dans

τίνω, τίνυμι, payer, τίσις, châtiment, sk. *cáyate*, venger, *ápaciti-*, dédommagement, av. *kaēnā-*, punition, lit. *puskainiu*, à moitié prix, v. sl. *cěna*, prix.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 588, 592.

τετίημαι, je suis inquiet, lat. *quiēs*, repos, got. *hveila*, moment, v. sl. *pokoj*, repos.

Bersu, p. 155, Zupitza, p. 56.

τίς, τί, qui, sk. *cid*, particule d'indétermination, av. *čiš*, qui, lat. *quis*, *quid*, ombr. osq. *pis*, *pid*, v. irl. *cia*, n. kymr. *pwy*, qui, quoi, got. *hvis*, de qui, v. sl. *čьto*, quoi.

G. Meyer *Gr. Gr.*[3], p. 260, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 587.

I.-e. q^{u} + *i* ou *ī* gr. π + ι ou ῑ dans

ἀσπίς, bouclier, lit. *skýdas*, m. s.

Fick[4], I, p. 567.

ὀπῑπεύω, épier curieusement, παρθενοπῑπης, qui épie les jeunes filles, sk. *íkṣate*, regarder ; la syllabe ὀπ- empruntée à ὄπωπα etc. (cf. ὀπή ci-dessus) sert de redoublement.

Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 260.

ὄπις, secours (pour *ὄπις), cf. ἕπομαι, suivre, ἀοσσητήρ, auxiliaire, véd. *çaknóti*, aider, *çagmá-*, qui aide, av. *haxma-*,

ami, compagnon, lat. *socius*, m. s., *sequor*, sk. *sácate*, **suivre**.

F. de Saussure, *Mém. s. l. syst. prim. d. voy.*, p. 109, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 231.

On admet généralement que τ est la forme régulière de q^u devant *i*, celle en π étant analogique. Des trois exemples de πι- = '$q^u i$-, deux, τίς = av. *čiš*, et τίσις = sk. *-citi-* sont de ceux qu'on peut appeler des étymologies certaines. Sans doute τ dans τίσις et τίνω peut être analogique de τείω (τ représente régulièrement q^u devant *e* en dehors de l'éolien comme nous verrons plus bas), mais c'est là une supposition gratuite, car un τ entièrement isolé comme l'eût été celui de τείω se serait trouvé en continuelle concurrence avec le π des mots ποινή, *πίσις, *πίνω, et aurait cédé à l'analogie de ceux-ci (ce qui est arrivé p. ex. dans le cypr. πείσει Coll. 60, 12, 25), bien loin de s'étendre à d'autres formes. Nous devons donc maintenir la loi $q^u + i =$ πι. — Quant aux exemples de πι- remontant à $q^u i$-, nous pouvons les considérer en partie comme analogiques, car nous connaissons des formes apparentées à ὄπις et à ὀπῖπεύω qui ont régulièrement π, et rejeter comme douteuse l'équation ἀσπίς = *skýdas*. Il y a cependant place pour une autre hypothèse : dans ἀσπίς, ὄπις, ὀπῖπεύω, le groupe $q^u i$- est en médiale, dans τίς, τίνω, τίσις, il est initial, et dans τετίημαι il suppose une racine à initiale τι-. Faut-il chercher dans ce fait l'explication de l'alternance πι : τι ? A priori, aucune anomalie ne doit nous étonner quand il s'agit des phonèmes énigmatiques que nous appelons des labio-vélaires.

Dans οὐκί, οὐκ, ne pas, alb. *s*, m. s., on peut reconnaître avec Pedersen (*K. Z.*, XXXVI, p. 322) un q^u suivi d'un *i* et délabialisé par l'*u* qui précède.

III. I.-e. q^{u} + *u*, cf. p. 42 et suiv.

IV. I.-e. q^{u} + *e* ou *ē* = gr. τ + ε ou η à l'initiale.

τὲ, et, sk. *ca*, av. *ča*, lat. *que*, v. irl. *-ch*, v. kymr. *-p*, go[illegible] *-h*, m. s.

Fick[4], I, p. 20 etc.

τείω, honorer, sk. *cáyate*, punir, etc., cf. τίνω, τίσις, p. 21[illegible].

τέκμαρ, signe, sk. *cáṣṭe*, voir, *kāṣṭhā*, but, v. sl. *kazat*[illegible], montrer, cf. p. 125.

τέλλω, accomplir, aor. ἔπλετο, sk. *cárati*, se mouvoir, la[illegible] *colō*, cultiver, habiter, *inquilīnus*, locataire.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 144, G. Meyer, *Gr. Gr.*[illegible], p. 260.

τέλος, fin, τελέθω, devenir, τῆλε, loin, éol. πήλυι, πάλα [illegible], autrefois, sk. *caramá-*, dernier, cf. τέλλω.

τέλος, troupe, bande, sk. *kúla-*, troupe, famille, lit. *kiltis*[illegible], génération, v. sl. *čeljadь*, famille.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 460.

τέλσον, limite d'un champ, sk. *karṣū-*, sillon. Cf. τέλο[illegible] fin.

Prellw., p. 317, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 47.

τέλωρ, prodige, τελώριος, prodigieux, grand (Hés. et ins[illegible]cription près de Memphis), πέλωρ, prodige, v. isl. *hualr*[illegible], baleine.

Solmsen, *K. Z.*, XXXIV, p. 536 et suiv.

τένθης, gourmand, Τενθεύς, béot. Πενθεύς, nom propre [illegible], lat. *condiō*, assaisonner.

Solmsen, *K. Z.*, XXXIV, p. 544 et suiv.

τέρας, prodige, lit. *kerëti*, faire de la sorcellerie, v. sl. *čarъ*, *čara*, magie.

Hirt. *B. B.*, XXIV, p. 255.

τέσσερες, τέτταρες, quatre, sk. *catvāras*, av. *čaϑwārъ*, [illegible]

arm. *čork*, lat. *quatuor*, ombr. *petur-*, osq. *petora*, v. irl. *cethir*, v. kymr. *petguar*, got. *fidwor*, lit. *keturì*, v. sl. *četyrije*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 261, etc.

τηλύγετος, né chétif, sk. *cā́ru-*, aimable.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 144 (très douteux). Cf. p. 103.

τηρέω, veiller à, v. sl. *čają*, *čajati*, attendre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 592.

On trouve π pour τ dans les dialectes éoliens (voir p. 74 et suiv.), cf. πέλωρ, πήλυι, etc., ainsi que dans des formes analogiques πέλω, πέλομαι; se mouvoir, approcher, d'après ἔπλετο, πόλος, racine de τέλλω. Il faut ajouter encore

πεσσός, pièce du jeu de dames, sk. *kitavá-*, joueur, trompeur, prākr. *kattā*, dé.

Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 42. — O. Hoffmann, *Gr. D.*, III, p. 575, fait de πεσσός un mot sémitique.

πέτρᾱ, pierre, πύτνα, montagne, lat. *triquetrus*, triangulaire, v. isl. *hueđra*, géante, rocher, *hueđna*, rocher. Cf. p. 48 : si, comme nous l'avons supposé, l'initiale est *qᵘ̯ue-* et non *qᵘe-*, le π est régulier dans cet exemple.

I.-e. *qᵘ̯* + *e* ou *ē* = gr. τ + ε ou η en médiale.

gort. ὀτεῖος, τεῖον · ποῖον. Κρῆτες. Hés., ποῖος, ὁποῖος, quel, i. e. *qᵘe-*, *qᵘo-*, cf. τίς, p. 216 et πότερος, p. 220.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 260.

πέντε, cinq, sk. *páñca*, lat. *quīnque*, etc. cf. p. 215.

στέλλω, éol. σπέλλω, envoyer, cf. p. 76.

On trouve π dans

ἄσπετος, intarissable, sk. *ásakra-*, *asaçcánt-*, m. s., lit. *senkù*, *sèkti*, s'enfoncer, v. sl. *prěsęknąti*, *prěsęčati*, tarir, *isąčati*, sécher.

Fick, *B. B.*, XVIII, p. 140, Prellw., p. 35, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 18.

ἀπέλλα, assemblée (*'sm̥-q^u^el-*), cf. τέλλω (Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 253) ; hom. ἔννεπε, ἔσπετε (cf. ἀσπάζομαι, p. 215), sont analogiques de πόλος, ἐνέπω etc. — Pour ἄσπετος qui appartient au vocabulaire épique le π peut provenir d'une forme éolienne à initiale *σπε ou d'une autre forme qui a régulièrement un π.

V. I.-e. q^u + *o* ou *ō* = gr. π + ο ou ω à l'initiale.

ποιFέω, ποιέω, faire, produire, sk. *cinóti*, réunir, *kāya-*, corps, v. sl. *činъ*, ordre.

Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1889, p. 36 et suiv., Hirt, *I. F.*, XII, p. 231 et suiv.

ποινή, compensation, av. *kaēnā-*, punition, lit. *puskainiu*, à moitié prix, v. sl. *cěna*, prix. Cf. τείω, τίνω, p. 216, 218.

ποῖος, quel, πόσος, combien, πῶς, comment, ποῦ, où, etc., du pronom *πος, sk. *kás*, av. *kō*, qui, alb. *kε*, qui, lat. *quod*, quoi, ombr. *poei*, *poi*, qui, v. irl. *ca-te*, *co-te* « quid est », got. *hvas*, qui, lit. *kás*, v. sl. *kъto* ; gr. πότερος, qui des deux, sk. *katará-*, av. *katārō*, got. *hvaþar*, v. isl. *huárr*, m. s., lit. *katràs*, v. sl. *kotorъ*, *koterъ*, qui.

Cf. Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587 etc., plus haut παι, p. 214 et τίς, p. 216.

πόλος, pivot, αἰπόλος, chevrier, αμφίπολος, serviteur, cf. τέλλω, p. 218.

On a κο- pour πο- par dissimilation dans κόρνοψ et ἀρτοκόπος, p. 60, 61, et peut-être dans κόλπος, p. 212.

I.-e. q^u + *o* ou *ō* = gr. π + ο ou ω en médiale.

ἀλλοδαπός, d'un autre pays, ποδαπός, de quel pays, sk. *údañc-*, vers le haut, *prāñc-*, en avant, etc., lat. *longinquus*, lointain, *propinquus*, proche.

Prellw., p. 16, Lindsay, *Lat. Spr.*, p. 410. — Si *-añc-* est

terminé par un q^{u}, l'étymologie proposée pour μεταξύ p. 197 est fausse.

δόρπον, souper, alb. *darkε*, m. s., cf. δόρπη, p. 215.

ἐνέπω, dire, hom. ἔννεπε, ἔσπετε, lat. *īnseque*, « dis », etc. Cf. ἀσπάζομαι, p. 215.

La forme ἴσκε est de sens trop douteux pour qu'on puisse la rattacher à cette racine comme le fait Lagercrantz, *K. Z.*, XXXIV, p. 386.

Fέπος, ἔπος, récit, ὄψ, voix, sk. *vácas*, av. *vacō*, parole, lat. *vōx*, v. h. a. *gi-wahannen*, mentionner, pruss. *enwackēimai*, « invocamus », *wackis*, cris. — hom. ἔειπον, gort. προFειπάτω, att. εἰπεῖν, est encore rapproché par Brugmann (*Grundr.*, I², p. 315) de l'aor. sk. *ávocam* (**u̯eu̯q^u̯-* d'où **u̯ei̯q^u̯* par dissimilation) : même en l'absence de toute autre, cette explication paraît fort douteuse.

Cf. G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 261, Fick⁴, I, p. 126, 309, 545.

ἕπομαι, suivre, aor. ἑσπόμην, sk. *sácate*, lat. *sequor*, m. s., v. irl. *do-seich* « sequitur », ags. *secȝ*, homme, lit. *sekù*, suivre.

Prellw., p. 99, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587. — Cf. plus haut p. 216.

λείπω, laisser, sk. *riṇákti*, lat. *linquō*, v. irl. *lēicim*, m. s., got. *leihvan*, prêter, lit. *lëkù*, laisser.

Zupitza, p. 65, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 261.

νάπος · γυναικὸς αἰδοῖον Hés., cf. νάπη p. 215.

ὀπός, suc, sève, lat. *sūcus*, suc, lit. *sakaî*, pruss. *sackis*, lett. *swek'is*, *swakas*, résine, v. bulg. *sokъ*, sève des arbres, jus des fruits.

Solmsen, *Unters.*, p. 207, 208, *Javlenija*, p. 6, 7. — L'initiale *h* (*h*οποντίων *C. I. G. S.*, III, 1, 334, 39) aurait disparu par une influence ionienne.

ὄπωπα, ὄψομαι, voir, ὄμμα, œil, éol. ὄππατα, yeux, ὄσσε, m. s., lacon. arg. ὀπτίλος, ὀπτίλλος, œil, arm. *akn*, vue, œil,

lat. *oculus*, m. s., ombr. upetu « spectato », v. irl. *enech*, kymr. *enep*, aspect, lit. *akìs*, v. sl. *oko*, œil.

Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1897, p. 32 et suiv., Prellw., p. 231 etc. — Cf. ὀπή, p. 215 et ὀπῑπεύω, p. 216.

πέπων, mûr, tendre, sk. *pāka-*, jeune, enfant, simplot (sans rapport avec πέσσω, *pácati*).

M. Bloomfield, *Am. Journ. of Phil.*, VI, p. 42 et suiv.

σπολάς, manteau, cf. στέλλω, p. 76 et p. 219.

τόπος, lieu, τοπάζω, viser, conjecturer, lat. *porticus*, ce qui s'étend en avant, portique, lit. *tenkù*, *tèkti*, s'étendre, atteindre.

Prellw., p. 325, Osthoff, *I. F.*, VIII, p. 21 et suiv. (douteux).

On trouve κ après *u* et par dissimilation, cf. plus haut p. 53 et suiv., 59 et suiv., dans λύκος (p. 56), ἀρτοκόπος (p. 60), κόρνοψ (p. 61). Solmsen ajoute

σκώπτω, se moquer, railler, got. *hvopan*, se vanter, se rengorger, *hvoftuli*, vanterie, ags. *hwópan*, menacer.

Solmsen, *Javlenija*, p. 9. — Le mot gothique a été rapporté plus haut à κόβαλος, p. 211. Le sens du mot ags. rend en tout cas l'identification douteuse.

VI. I.-e. q^{u} = gr. π devant les liquides et nasales sonantes.

ἧπαρ, ἥπατος, foie, sk. *yákṛt*, *yakán-*, av. *yākarə*, lat. *jecur*, *jecinoris*, lit. *jeknos*, lett. *aknis*.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 234.

éol. ὄππατα, yeux, semble contenir q^{u} suivi de *n̥*, cf. arm. *akn*, vue, œil, ὄπωπα etc., p. 221.

πάλαι, anciennement, racine de τῆλε, τέλος, p. 218.

παλεύω, attirer au moyen d'appeaux, sk. *kūṭa-*, piège.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 61 (douteux).

παθεῖν, subir, v. irl. *cessaim*, souffrir, lit. *kenczù*, *kęszti*, m. s., *ėëmkintis*, qui supporte l'hiver.

Prellw., p. 245, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 589.

Dans σκύλλω, σκῦλον, σκύλος, κοσκυλμάτια (p. 52), on a κ pour q^{u} devant $\underset{\circ}{l}$ « teinté d'*u* ».

La labio-vélaire indo-européenne $q^{u}h$.

φάλλη, baleine, lat. *squalus*, chien de mer, v. isl. *hualr*, aleine, pruss. *kalis*, silure.

Brugmann, *K. Gr.*, p. 168.

ὀσφῦς, hanche, av. *asĕu-*, tibia, arm. *oskr*, etc. Cf. p. 48.

σφαῖρα, boule, sk. *skhalana-*, qui roule, av. *skarəna-*, rond.

Brugmann, *K. Gr.*, p. 168 (douteux).

σφάλλομαι, trébucher, se tromper, sk. *skhálati*, trébucher, arm. *sxalem*, *sxalim*, se tromper, pécher.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 279.

σφυρόν, cheville, sk. *khula-*, *khúra-*, sabot, lat. *scaurus*, qui a une entorse. Cf. p. 49. On a vu que d'après Petersen (*Aspir.*, p. 20), ὀσφῦς et σφυρόν contiendraient des labiales, ces mots étant à comparer à v. irl. *odb*, excroissance, *odbrann* « talus ». Mais ce dernier mot peut être un composé de **(p)od-*, pied, **brann*, gonflement, et, dans ce cas, il ne peut avoir aucun rapport avec σφυρόν. Cf. V. Henry, *Lex. étym. d. bret. mod.*, p. 274-275.

φαττάγης, animal couvert d'écailles, lat. *squāma*, écaille.

Bersu, p. 144. — Cependant σπατάγγης, p. 216.

φολκός, cagneux, v. isl. *skialgr*, ags. *sceolh*, v. h. a. *scelah*, m. h. a., *schelch*, oblique.

Sütterlin, *B. B.*, XVII, p. 162.

La labio-vélaire indo-européenne g^{u}.

I. I.-e. g^{u} + *a* ou *ā* = gr. β + α ou ᾱ à l'initiale.

βάζω (parf. βέβαγμαι), parler, βάξις, parole, sk. *gájati* (Dhātup.) rugir.

Prellw., p. 43. — Peut-être faut-il rattacher à βάζω ἀβακής · ἄβαξ, ἄφωνος, σιωπηρός... Hés.

βαιός, petit, lit. *gaisztù*, *gaîszti*, disparaître, *gaiszìnti*, détruire.

Prellw., p. 43.

βάπτω, plonger, βαφή, teinture, sk. *gabhīrá-*, profond, *gámbha-*, profondeur, v. isl. *kuefia*, plonger, v. suéd. *kwaf*, profondeur.

Fick, *B. B.*, II, p. 189, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 610.

βῆσσα, vallon, dor. βᾶσσα, sk. *gādhá-*, gué, *gā́hate*, se plonger, enfoncer, v. irl. *bāidim*, plonger, kymr. *boddi*, noyer.

Wackernagel, *Ai. Gr.*, I, p. 250.

I.-e. g^{u} + *a* ou *ā* = gr. β + α ou ᾱ en médiale.

ἄβαξ, tablette, sk. *nága-*, arbre, montagne, v. isl. *nǫkkue*, v. s. *naco*, v. h. a. *nahho*, canot, bateau.

Lidén, *Stud.* p. 34 et suiv. — Le sk. *nága-* signifierait « qui ne marche pas » d'après Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 141. C'est là, semble-t-il, une étymologie indienne populaire ou savante à comparer à celle de *gopāyáti* (p. 45).

ἀμφισβητέω, ἀμφισβᾱτέω, combattre, lutter, sk. *sájati*, *saktá-*, s'attacher à, got. *sakan*, v. h. a. *sahhan*, combattre, lit. *segiù*, attacher à (rac. *seg*^{u}-, *sg*^{u}-).

Brugmann, *M. U.*, I, p. 22 et suiv.

ἥβη, jeunesse, lat. *Jegius*, nom propre, lit. *jègiù*, *jègti*, pouvoir, être fort, russ. *jaglyj*, violent.

Prellw., p. 111, Brugmann, *K. Gr.*, p. 177.

γιμβάναι · ζεύγανα Hés, ἴμψας · ζεύξας. Θετταλοί id., Ἴμψιος · Ποσειδὼν ὁ ζύγιος id. (rac. Fιμβ-), v. h. a. *winchan*, se pencher, lit. *vìngis*, courbure, *véngiu*, *véngti*, éviter.

Fick⁴, I, p. 547, O. Hoffmann, *Gr. D.*, II, p. 226. — Le rapport sémantique semble assez lointain.

κελέβη, vase à boire (*καλέβη), lat. *calva*, crâne.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXVII, p. 181, 182.

κόβαλος, trompeur, lat. *cavilla*, *cavillus*, plaisanterie, *cavillor*, railler.

L. Havet, *Mém.*, VI, p. 21-22, Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 7. Cf. cependant p. 211 et p. 149.

λαμβάνω, prendre, λάζομαι, m. s., *lágati*, *lágyati*, s'attacher à, pendre, ags. *læccan*, prendre.

Fick, *B. B.*, IV, p. 318, V. p. 171, Brugmann, *K. Z.*, XXV, p. 303.

II. I.-e. g^{u} + *i* ou *ī* = gr. β + ι ou ῑ à l'initiale.

βίᾱ, force, sk. *jiyá-*, *jyā*, violence, *jáyati*, av. *jayeiti*, vaincre, lat. *vīs*, force, *violō*, abuser de la force, lit. *i-gyjù*, *i-gýti*, obtenir.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 592, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 265 etc.

βιβρώσκω, dévorer, sk. *giráti*, *gṛṇāti*, dévorer, av. *gar-*, lat. *vorō*, m. s., lit. *gérti*, boire, v. sl. *žrěti*, dévorer.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 266, Prellw., p. 50. — Le premier β devant ι est peut-être analogique d'après le second.

βῑνέω, avoir un commerce illégitime, sk. *jināti*, violer, cf. βία.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 265.

βίοτος, βίος, vie, βιῶναι, vivre, βείομαι, « je vivrai », sk. *jívati*, vivre, *jīvá-*, av. *jīvya-*, lat. *vīvos*, vivant, *vīvō*, vivre, osq. bivo-, v. irl. *bīu*, *beo*, kymr. *byw*, got. *qius*, ags. *cwicu*, *cucu*, vivant, v. sl. *živą*, *živati*, vivre.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587, Zupitza, p. 87, etc. — Peut-être πολύγιος, surnom de Hermès (Pausanias, II, 31, 10), est-il délabialisé pour πολύβιος. De même ὑγιής, cf. p. 53.

βιός, arc, sk. *jiyā*, *jyā*, av. *jyā-*, corde d'arc, kymr. *gi*, tendon, lit. *gijà*, fil, v. sl. *žica*, tendon.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 103, Miklosich, p. 411.

On trouve βί- pour $g^{u}i$- en médiale dans

λέβινθος, pois, λοβός, cosse, gousse, lobe de l'oreille, lat. *legūmen*, légume, sk. *lúgati*, pendre à.

Prellw., p. 185, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 604. Cf. λαμβάνω, p. 225.

ἐρέβινθος, lentille, ὄροβος, m. s., lat. *ervom*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 599, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 161. — Dans ces deux exemples le β devant ι peut être analogique d'après les formes en βο-.

I.-e. g^{u} + *i* ou *ī* = gr. δ + ι ou ῑ dans les exemples suivants.

δίαιτα, régime, manière de vivre, heracl. ἐνδεδιωκότα, implanté (Cauer, *Del*², 40, 120), cf. la racine de βίος, βιῶναι, etc.

Roscher, *Rh. Mus.*, XLIV, p. 312, etc., Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 114.

διερός, « vegetus », lat. *vireō*, verdir.

Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 114.

δίψα, soif, sk. *jéhate*, bâiller.

Prellw., p. 77 — D'après Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 103, le mot sk. est une forme prācrite de *jṛmbhate*. En tout cas, le rapprochement est très douteux.

hom. ἀδινός, abondant, solide, ombr. *bio*, pél. *biam*, objet sacré (?), v. isl. *kuí*, enceinte, haie.

Zupitza, p. 88.

Les étymologies de διερός, δίψα, ἀδινός n'ont rien de décisif ; δίαιτα, διαιτάω peut s'expliquer comme étant δί-αιτα cf. αἶσα, part, osq. *aeteis* « partis ». (Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 114). Il nous reste ἐνδεδιωκότα = ἐμβεβιωκότα. Quoiqu'en ait dit W. Schulze (*G. G. A.*, 1897, p. 906), l'explication qui identifie ce mot héracléen avec ἐμβιόω est la seule

qui jusqu'ici donne un sens à l'inscription dont il est tiré. Mais il n'est pas impossible que le δ de cette forme soit analogique : à côté de βίος on a hom. (éol. ?) βείομαι, ce qui devrait donner *δείομαι ; on peut donc supposer une forme redoublée δεδει- absolument régulière et qui aurait servi de modèle à ἐνδεδιωκότα. Ajoutons que δι- est en médiale et que βι- n'est attesté pour la médiale que par deux exemples douteux. A quelque hypothèse qu'on s'arrête, on reconnaîtra qu'il n'y a aucun exemple incontestable pour l'évolution *gʷi-* = gr. δι-. Par conséquent, nous admettrons avec W. Schulze (*l. c.*) que βίος, βιός, βίᾱ, βῖνέω représentent la transformation régulière de *gʷ* devant *i*. Sans doute, comme le fait observer Brugmann (*Gr. Gr.*³, p. 114), il est extraordinaire que le traitement de *gʷi-* diffère de celui de *gʷe-* alors que celui de *qʷi-* et de *qʷe-* sont identiques, et on a peine à admettre une évolution différente pour *qʷi-* et pour *gʷi-* ; mais Brugmann lui-même n'échappe à cette difficulté qu'en faisant violence aux faits : l'hypothèse très ingénieuse d'un ι semi-consonantique dans βίᾱ, βίος, βιός, est invérifiable et n'explique suffisamment ni βῖνέω, ni ὄφις.

III. I.-e. *gʷ* + *u*. Voir plus haut, p. 47 et suiv.

IV. I.-e. *gʷ* + *e* ou *ē* = gr. δ + ε ou η à l'initiale.

δείλη, soir, δείελος, vespéral, sk. *jināti*, vieillir, lat. *viēscō*, se flétrir, irl. *bē*, nuit, ags. *cwínan*, se flétrir, m. h. a. *verquīnen*, disparaître.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 593, Zupitza, p. 88.

δειριᾶν · λοιδορεῖσθαι. Λάκωνες Hés., δερίαι · λοιδορίαι id., irl. *berran*, soucis, v. h. a. *queran*, soupirer.

Zupitza, p. 78, 85, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 97.

δεῖσα · κόπρος Suid. (s. v. δεισαλέα), ἄδειος · ἀκάθαρτος.

Κύπριοι Hés., δέννος, reproche, v. irl. *bibdu* « reus », m. h. a. *quāt*, *kōt*, ordure, m. ang. *cwēd*, *quēd*, mauvais, m. h. a. *quāt*, nl. *kwaad*, mauvais, méchant, lit. *gĕda*, honte, poln. *żadić' się*, être dégoûté, *żadny*, laid.

Brugmann, *I. F.*, V, p. 375, Zupitza, p. 86.

δέλεαρ, appât, semble apparenté à βάλλω, jeter, sk. *gálati*, tomber goutte à goutte.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 265.

δέλλιθες · σφῆκες ἢ ζῶον ὅμοιον μελίσσῃ Hés., ags. *cwelan*, mourir, v. h. a. *quelan*, ressentir de vives douleurs, lit. *gélti*, piquer, *gelonìs*, aiguillon, v. sl. *žalь*, douleur.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 593, Prellw., p. 71.

δέλλω, jeter, dans arc. ἐσ-δέλλοντες (Coll. 1222, 49), ζέλλειν · βάλλειν Hés., βάλλω, jeter, sk. *gālayati*, rendre liquide, v. h. a. *quellan*, sourdre. Cf. δέλεαρ, ci-dessus.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 590, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 265 etc. — Sur l'alternance de δ et de ζ, cf. p. 68, 69.

δέλτα, « cunnus », sk. *jartú-*, « vulva ».

Prellw., p. 71, Fick[4], I, p. 405.

crét. δέλτον · ἀγαθόν (Phot., *Bibl.*, p. 151 b) part. de héracl. δήλομαι, locr. δείλομαι, cf. att. βούλομαι, arc. βόλομαι, vouloir, lat. *volō*, m. s.

Osthoff, *I. F.*, VI, p. 7, Brugmann, *Grundr.*, I, p. 593.

δελφύς, utérus, δέλφαξ, cochon, δελφίς, dauphin (porc marin), sk. *gárbha-*, utérus, fœtus, lat. *vulba*, *vulva*, got. *kalbo*, veau, — éol. βέλφις, cf. p. 76.

Prellw., p. 71, Zupitza, p. 77, etc.

arc. δέρεθρον, ζέρεθρον, gouffre, hom. βέρεθρον (éol. ? aussi chez Hérodote) att. et panhell. βάραθρον, cf. βιβρώσκω, sk. *giráti*, dévorer, etc. Pour δερ- et ζερ-, voir p. 68, 69.

δέρη, cou, éol. δέρρᾱ, dor. δήρᾱ, ion. δειρή, sk. *grīvā́*, av. *grīva*, m. s., v. sl. *griva*, crinière.

Prellw., p. 72, Fick[4], I, p. 35. — Le grec suppose *δερϝᾱ:

avec Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 84, on admettra que le mot grec appartient à la même racine que les formes ario-slaves quoique l'on ne puisse les faire coïncider avec lui.

crét. δέπυρα, lac. δίφουρα (Hés.), att. γέφῡρα, pont, arm. *kamurj*, pont.

Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 457. — Cf. plus haut, p. 60, 61.

I.-e. g^u + *e* ou *ē* = gr. δ + ε ou η en médiale.

ἀδελφός, ἀδελφεός, frère, de **sm̥g*elbh-*, sk. *ságarbhya-*, m. s., cf. δελφύς.

ἀδήν, glande, lat. *inguen*, aine, v. isl. *ǫkkuenn*, gonflé.

Prellw., p. 4, Zupitza, p. 93.

ἀθέλδεται · διηθεῖται Hés., cf. θλίβω, φλίβω, et ἀθελβάζειν · διηθεῖν Hés.

Fick, *B. B.*, XVI, p. 287, 290, etc. Cf. plus haut, p. 64.

mégar. ὀδελός, broche, att. ὀβελός, m. s. ; arc. delph. crét. ὀδελός, att. ὀβολός, obole. Si ces mots sont apparentés à βέλος, βάλλω, le β est labio-vélaire et analogique dans ὀβελός comme dans βέλος. Mais l'initiale ο de ὀβελός, ὀβολός, ὀδελός constituera toujours une difficulté. Cf. G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 64, Brugmann, *I. F.*, III, p. 261, n. 1.

ζείναμεν · σβέννυμεν Hés. (c.-à-d. *ε*δείναμεν), σβέννῡμι, σβῶσαι, éteindre, lit. *gesýti*, v. sl. *gasiti*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 590, 593.

Dans un grand nombre de mots β a été introduit analogiquement pour δ. Ainsi : βελτίων, βέλτιστος, cf. δέλτον, p. 228. (cependant d'après Osthoff, *I. F.*, VI, p. 1 et suiv., la racine est labiale, cf. sk. *bíla-*, force, lat. *dēbilis*) ; βείομαι (p.-ê. éol.) cf. βίος, p. 225 ; βέρεθρον, βέλος, ὀβελός, σβέννῡμι (d'après σβῶσαι), φοβέω (plus bas) d'après φόβος. De plus

βεῦδος, βεῦθος, vêtement de femme, ags. *cot*, habit de laine, v. h. a. *kozzo*, couverture.

Prellw., p. 47, Zupitza, p. 81.

βραβεύς, juge, lat. *margō*, bord, v. isl. *mark*, marque distinctive, m. h. a. *merkaere*, juge dans les tournois poétiques (**mr̥gʷ-*).

Froehde, *B. B.*, VII, p. 327 (très douteux).

V. I.-e. *gʷ* + *o* ou *ō* = gr. β + ο ou ω à l'initiale.

βοάω, crier, βοή, cri, sk. *gávate* (Dhātup.), faire entendre, annoncer, intens. *jóguve*, v. irl. *guth*, voix, lit. *gauti*, hurler.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 265, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 607.

βορά, nourriture, cf. βιβρώσκω, p. 225.

βόρβορος, bourbier, arm. *kork*, ordure.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 619.

βορέᾱς, vent du nord, sk. *girí-*, av. *gairi-*, montagne, alb. *gur*, pierre, v. sl. *gora*, montagne.

Prellw., p. 50. — Le vent du nord serait primitivement le vent de la montagne, et ὑπερβόρεος signifierait « d'au delà des monts ». Cf. une expression analogue en albanais chez Pedersen, *K. Z.*, XXXVI, p. 319.

βόστρυχος, boucle de cheveux, v. suéd. *kwaster*, balai, m. h. a. *quast*, buisson, v. isl. *kuistr*, branche, nl. *kwast*, gros pinceau.

Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 113.

βούλομαι, vouloir, arc. βόλομαι, lat. *volō*, m. s., cf. δέλτον, δείλομαι, p. 228.

βουνός, colline, βουβών, aine, sk. *gavīní*, m. s., v. isl. *kaun*, abcès.

Prellw., p. 51, Fick⁴, I, p. 36, 406. — Zupitza, p. 78, écarte le mot islandais.

βοῦς, βῶς, bœuf, vache, sk. *gau-*, arm. *kov*, m. s., ombr. *bue* « bove », v. irl. *bō*, v. h. a. *chuo*, vache, v. sl. *govędo*, bétail.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 590.

I.-e. g^{u} + *o* ou *ō* = gr. β + ο ou ω en médiale.

ἀμείβω, changer, lat. *migrō*, émigrer, v. sl. *miglivъ*, mobile.

Fick, *B. B.*, VI, p. 213, Bersu, p. 130, 162 etc.

ἀμορβός, compagnon, sk. *mṛgáyate*, poursuivre, chasser, av. *mərəγaiti*, errer, rôder.

Prellw., p. 20, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 267. — Les mots ariques semblent dérivés de sk. *mṛgá-*, av. *mərəγō*, bête sauvage (cf. μάργος, p. 179) : si l'étymologie de ἀμορβός est exacte, il faut admettre une confusion arique de deux racines *mṛg*^{u}- et *mṛg-*.

ἄραβος, choc, grincement, ἀραβέω, s'entre-choquer, sk. *sárjati*, grincer, craquer.

Froehde, *B. B.*, XVII, p. 103.

ἄσβολος, suie, v. isl. *aska*, v. h. a. *asca*, cendre.

Noreen, *Abriss*, p. 139, 145, 188.

εἴβω, verser, got. *sigqan*, v. isl. *søkkua*, s'enfoncer.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 610, Zupitza, p. 93.

ἔρεβος, obscurité, ἐρεμνός, ténébreux, ῥέζω, teindre, sk. *rájas*, obscurité, arm. *crek*, soir, got. *riqis*, obscurité.

Fick[4], I, p. 11, Prellw., p. 100.

θλίβω, φλίβω, de la racine de ἀθέλδεται, p. 229.

κόναβος, bruit sonore, sk. *kúñjati*, bruire, cf. p. 159.

λοβός, lobe de l'oreille, cf. λέβινθος, p. 226.

ὀβολός, obole, cf. ὀβελός, ὀδελός, p. 229.

ὄροβος, lentille, cf. ἐρέβινθος, p. 226.

ῥαιβός, tortu, got. *wraiqs*, m. s.

J. B. Bury, *B. B.*, XI, p. 333, Fick[4], I, p. 135, 555.

ῥέμβω, errer, tourner, sk. *vṛṇákti*, écarter, *vṛjiná-*, de travers, lat. *urvom*, manche de charrue, ags. *wrencan*, tourner.

Froehde, *K. Z.*, XXIII, p. 255, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 292.

σβῶσαι, infin. aor. de σβέννυμι, éteindre, cf. lit. *gesýti*, etc.

σέβομαι, honorer, sk. *tyájati*, *tyaktá-*, faire une libéralité.

Brugmann, *K. Z.*, XXV, p. 301, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 267.

σκαμβός, σκιμβός, boiteux, tortu, σκάζω, boiter, sk. *kháñjati*, m. s., cf. p. 145.

τάρβος, effroi, sk. *tárjati*, menacer, lat. *torvos*, farouche, v. isl. *þiarka*, dispute.

Prellw., p. 314, Uhlenbeck. *Ai. Et.*, p. 110.

τρίβω, broyer, lat. *tergō*, essuyer, got. *þriskan*, v. h. a. *drescan*, battre le blé.

Bechtel, *B. B.*, X, p. 286. — Le grec ῑ représenterait un « *z* voyelle ». Cette étymologie de τρίβω paraît préférable à celle donnée p. 212.

τύμβος, tumulus, sk. *tuṅga-*, élevé, montagne, irl. *tom*, petite colline, bret. *das-tum*, amas.

Frœhde, *B. B.*, III, p. 133, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 590.

φέβομαι, fuir, φόβος, crainte, lit. *bëgu*, *bëgti*, courir, fuir, v. sl. *běgъ*, fuite, *běžą*, *běgati*, fuir.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 590, Prellw., p. 340.

φλοῖσβος, bruit confus, irl. *blosc*, voix, lit. *blázgu*, *blazgëti*, retentir.

W. Stokes, *B. B.*, XIX, p. 48. — Cette étymologie est séduisante, mais des plus douteuses : l'*i* grec est inexpliqué. On a γ délabialisé pour g^{u} devant *ō* dans ἀθέλγω, si, comme nous l'avons supposé p. 64, ce verbe contient deux labiovélaires.

VI. I.-e. g^{u} = gr. β devant les liquides sonantes.

βάλανος, gland, arm. *katin*, lat. *glāns*, lit. *gìlė*, v. sl. *ględь*, m. s.

Bersu, p. 130, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 265, etc.

βάλλω, jeter, βολή, jet, racine de δέλλω, v. h. a. *quellan*, etc., p. 228. Le rapport sémantique est le même dans

v. sl. *roniti*, laisser tomber, ῥαίνω, arroser (Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 590 et suiv.).

βάραθρον, gouffre, cf. δέρεθρον, ζέρεθρον, m. s., p. 228 et βιβρώσκω, dévorer, p. 225.

βαρύς, lourd, βάρος, poids, sk. *gurú-*, got. *kaurus*, lourd.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 590.

βάτραχος, grenouille, ion. βρόταχος, de *βράτραχος, cf. v. h. a. *chrota*, *chreta*, crapaud.

Prellw., p. 46, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 247.

βραδύς, lent, lat. *gurdus*, grossier, lett. *gurde'ns*, fatigué.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 604, Bezzenberger, *B. B.*, XXIII, p. 295.

Devant *r̥* « teinté d'*u* », *g*ᵘ̯ devient γ dans γῦρις (p. 52).

VII. I.-e. *g*ᵘ̯ = gr. β devant les nasales sonantes.

béot. βανᾱ́, femme, véd. *ganā́*, arm. *kanaik̔* (plur.), v. irl. *ban-*, v. isl. *kona*, m. s., cf. p. 49 et suiv.

βασιλεύς, roi, dérivé d'un mot *βάσις, race, cf. lit. *gimtìs*, genre, sexe, *giminê*, famille.

Bezzenberger, *B. B.*, III, p. 174, Wiedemann, *K. Z.*, XXXIII, p. 163.

βάσκω, marcher, sk. *gácchati*, aller, βαίνω, marcher, sk. *gámati*, av. *ǰasaiti*, m. s., arm. *ekn*, « il vint », lat. *veniō*, venir, ombr. *benust* « venerit », corn. *ben*, pas, got. *qiman*, venir, lett. *gāju*, « j'allais ».

Uhlenbeck. *Ai. Et.*, p. 76, etc.

*La labio-vélaire indo-européenne g*ᵘ̯*h.*

1. I.-e. *g*ᵘ̯*h* + *a* ou *ā* = gr. φ + α ou ᾱ.

φαιός, sombre, φαιδρός, lumineux, lit. *gaísas*, lumière éloignée, *gêdras*, lumineux, *gaidrùs*, serein.

Froehde, *B. B.*, III, p, 13, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 275.

φαικάς, chaussure blanche, φαικός, brillant, p.-ê. à rapporter à φαιός.

ἀλφή, salaire, ἀλφάνω, obtenir, mériter, sk. *arghá-*, prix, *árhati*, av. *arəǰaiti*, être digne, mériter, lit. *algà*, pruss. *alga*, récompense.

Fick[4], I, p. 5, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 13, 14.

μορφή, forme, beauté, n. irl. *breas*, bien formé (de **mreghso-*), got. *maurgins*, matin, lit. *márgas*, bigarré, *mìrgu*, *mirgëti*, briller, papilloter. Le latin *fōrma* serait dérivé de **mǵgʷh-mā* et appartiendrait à cette racine.

Solmsen, *K. Z.*, XXXIV, p. 23 et suiv., W. Stokes, *B. B.*, XXIII, p. 51.

ὀμφά · ὀσμή. Λάκωνες Hés., ποτόμφει, sentir (id.), v. isl. *anga*, m. s.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXV, p. 278.

ὄμφαξ, raisin vert, v. h. a. *sanga*, épis qui mûrissent.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXV, p. 285 et suiv.

ὀμφή, voix, got. *siggwan*, v. isl. *syngua*, chanter, got. *saggws*, chant.

Noreen, *Abriss*, p. 115, Zupitza, p. 100.

πιφαύσκω, faire briller, sk. *ghóṣati*, annoncer, b. a. *gosk*, n. h. a. *gusche*, bouche.

Froehde, *B. B.*, XVII, p. 309. — Cf., pour le sens, sk. *bhā́ti*, briller = gr. φημί, parler.

II. I.-e. $g^{u}h + i$ ou $\bar{\imath}$ = gr. φ + ι ou ῑ.

ὄφις, serpent, sk. *áhi-*, av. *ažiš*, lat. *anguis*, serpent, lit. *angìs*, serpent, couleuvre.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 592. — Les mots *áhi-* et *ažiš* peuvent être rapportés aussi à ἔχις (p. 183), mais le sens les rapproche plutôt de ὄφις.

φιαρός, brillant, gras, lett. *gáischs*, brillant, cf. φαιός.

Bezzenberger, *B. B.*, XXVI, p. 167.

πιφαύσκω, p. *φιφαύσκω, cf. ci-dessus.

Il n'y a pas d'exemples de *gʷhi-* devenu ϑι- à comparer aux mutations *qʷi-* > τι- et *gʷi-* > δι-, dont nous avons parlé plus haut (cf. W. Schulze, *G. G. A.*, 1897, p. 907, n. 2). Cette seule remarque suffit pour écarter l'explication donnée par Brugmann pour ὄφις : le φ au lieu de ϑ viendrait du génitif ὄφιος, qui contiendrait, comme βίος, βιός et βιᾷ, un ι semi-consonnantique lequel entraverait le dentalisme. Mais on a peine à comprendre comment l'analogie aurait pu faire prévaloir φ alors que presque toutes les formes présentaient ϑ : *ὄϑις, *ὄϑεος, *ὄϑεϊ, *ὄϑιν, etc.

III. I.-e. *gʷh* + *u* ou *ū*. Pas d'exemples certains.

IV. I.-e. *gʷh* + *e* ou *ē* = gr. ϑ + ε ou η à l'initiale.

ϑείνω, frapper, aor. ἔπεφνον, sk. *hanti*, *ghnánti*, frapper, arm. *gan*, coups, alb. *g'an'*, chasser, lat. *offendō*, heurter, v. irl. *gonaim*, *geguin*, blesser, v. isl. *gandr*, bâton, lit. *genù*, *gìnti*, v. sl. *ženą*, *gnati*, pousser, chasser.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 591, etc.

ϑέλυμνον, fondement, pruss. *gillin*, lit. *gilùs*, profond, *gelmê*, profondeur.

Prellw., p. 118, Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 262.

ϑέλω, ἐϑέλω, vouloir, v. sl. *želěti*, désirer.

Prellw., p. 84, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 591, 593.

ϑερμός, chaud, ϑέρος, été, chaleur, sk. *háras*, *gharmá-*, m. s., av. *garəmō*, arm. *jerm*, lat. *formus*, chaud, v. irl. *guirid*, « il chauffe, brûle », kymr. *gor*, couvée, pruss. *gorme*, chaleur, v. sl. *gorěti*, brûler.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 85.

ϑέσσασϑαι, prier, πόϑος, désir, av. *jaiδyaṯ*, « il priait », v. pers. *jadiyāmiy*, v. irl. *guide*, prière, v. isl. *geð*, passion,

Zupitza, p. 31, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 593.

τέλθος (pour *θέλθος), impôt, tribut, v. irl. *gell* « pignus », got. *fragildan*, rembourser, v. isl. *gialda*, payer, v. sl. *žlědą* m. s.

Fick⁴, I, p. 416, II, p. 113, Miklosich, p. 407. — On ajoute souvent (Noreen, *Abriss*, p. 114) ὀφείλω, devoir : le φ devant et l'initiale F dans arc. Fοφληκόσι (Inscription de Mantinée, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1893, p. 93 et suiv.) rendent cette identification problématique.

Dans l'éol. φέρτερος, meilleur, cf. lit. *gêras*, bon (p. 77), etc et dans de nombreux cas d'analogie (ἔπεφνον de θείνω, etc.) *g*ʷ*h* devant *e* est représenté par une labiale.

I.-e. *g*ʷ*h* + *e* ou *ē* = gr. θ + ε ou η en médiale.

ἀθέλθεται, ἀθελβάζειν, ἀθέλγω θλίβω, cf. plus haut, p. 229.

ἀθεμβοῦσα · ἀκολασταίνουσα Hés., φάψ, colombe, ramier, m. h. a. *gumpen*, sauter, *gümpel*, bouvreuil.

Fick, *B. B.*, XI, p. 161, Prellw., p. 340.

ἀθήρ, barbe d'épi, ἀφρίους · ἀθέρας Hés.

Fick, *B. B.*, XVI, p. 291. — Il n'est pas prouvé que ces mots contiennent une labio-vélaire (cf. p. 61 et suiv.)

αἴθε, εἴθε, si du moins, -θε à comparer au sk. *ha*, véd. *gha*, particule pour renforcer, p.-ê. v. sl. *-že*, *go*, m. s.

Meillet, *Mém.*, VIII, p. 238. — Les particules slaves peuvent être rapportées aussi à γὲ, cf. p. 176.

εὐθηνέω, prospérer, εὐθένεια, abondance, φόνος (αἵματος), abondance, sk. *ādhanás-*, qui gonfle, *ghana-*, compact, lat. *fēnus*, intérêt, lit. *ganà*, assez, v. sl. *gonĕti*, suffire.

Brugmann, *Gr. Gr.*³, p. 113. — Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 23, rapporte ces mots à la racine de θείνω et compare pour le sens le russ. *nabítyj*, plein, qui dérive de *bitь*, battre. Dans ce cas, φόνος αἵματος serait le même mot que φόνος, meurtre, mais Uhlenbeck est forcé d'écarter *ganà*, *gonĕti*, et *fēnus*,

dont la longue correspond à celle de εὐθηνέω, se trouve également compromis.

παρθένος, vierge, lat. *virgō*, m. s. — Ce rapprochement auquel W. Schulze, *G. G. A.*, 1897, p. 909, semble encore attacher de l'importance, ne peut être maintenu. L'initiale *v* pour *gʷh* en latin est sans exemple, de même que *g* en médiale quand il n'y a pas de nasale antécédente.

Par analogie, on a φ pour θ, p. ex. dans νείφει, il neige, d'après νίφα (p. 239).

V. I.-e. *gʷh* + *o* ou *ō* = gr. φ + ο ou ω à l'initiale.

πόθος, désir, de *φόθος, cf. θέσσασθαι, prier, p. 235.

πορφύρω, bouillonner, sk. *járbhurīti*, se remuer violemment (intensif de *bhuráti*).

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 98 (très douteux).

φοιτάω, aller et venir, av. *gaēθe*, « je viens, » v. h. a. *gān*, aller, lett. *gaita*, marche.

Prellw., p. 348, Johansson, *Beitr.*, p. 71.

φόνος, abondance, cf. εὐθηνέω, p. 236.

φόνος, meurtre, de la racine de θείνω, p. 235.

φοξός, aigu, lat. *convexus*, arrondi, creux, v. h. a. *wahs*, aigu.

Prellw., p. 348, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 284. — Ce rapprochement est fort douteux : le *v* de *convexus* n'est pas moins irrégulier après *com-* qu'à l'initiale (cf. *virgō*, ci-dessus) et le *w* de *wahs* est également suspect. Le rapprochement de *wahs* avec sk. *vā́çī*, hache (Zupitza, p. 33), paraît préférable.

φώτιον · προσφιλές, ἡδύ Hés., got. *woþeis*, v. s. *wōđi*, ags. *wéđe*, aimable, doux.

O. Hoffmann, *B. B.*, XVIII, p. 288. — Zupitza, p. 34, rejette les mots germaniques et leur substitue le v. irl. *bāid*, aimable, doux, qui suppose que l'initiale est *bh* et non *gʷh*.

Dans ce cas, φώτιον serait pour *φώθιον (*P. B. S. Beitr.*, XXIII, p. 239).

I.-e. *g*ʷ*h* + *o* ou *ō* = gr. φ + o ou ω en médiale.

νήφω, être sobre, dor. νᾴφω, v. h. a. *nuohturn*, à jeun.

Zupitza, p. 73, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 591.

σέρφος, moucheron (de *τFέρφος p. *ϑFέρφος), irl. *deargnat*, puce, v. isl. *duergr*, ags. *dweorg*, nain.

Holthausen, *P. B. S. Beitr.*, XI, p. 554, Zupitza, *B. B.*, XXV, p. 100.

σομφός, spongieux, lit. *at-si-twènkti*, s'enivrer, *twìnkti*, se gonfler.

Bezzenberger, *B. B.*, XII, p. 240.

τάφος, tombeau, ϑάπτω, enterrer, v. irl. *dingim*, *dedaig*, presser, v. h. a. *tung*, chambre souterraine, m. h. a. *tungen*, presser, fumer la terre, angl. *dung*, fumier, lit. *dengti*, couvrir.

Zupitza, p. 99.

στέρφος, τέρφος, cuir, lat. *tergus*, dos.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 276, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 591.

Dans εὔχομαι, se vanter, prier, lat. *voveō*, etc. (cf. p. 54), le χ représente *g*ʷ*h* délabialisé par l'*u* qui précède. D'après Prellwitz (p. 40) αὔχη, orgueil, se rapporterait à εὔχομαι (?).

VI. I.-e. *g*ʷ*h* = gr. φ devant les liquides sonantes.

φαλίζει · ϑέλει Hés., degré réduit de ϑέλω, p. 235.

φάρμακον, drogue, signifierait proprement « infusion » et représenterait la racine de ϑερμός, chaud (p. 235), au degré réduit avec un suffixe *-ko-* (**g*ʷ*hr̥mako-*) ; cf. sk. *óṣadhi-*, plante médicinale, de *uṣ-*, brûler.

V. Henry, *Mém.*, X, p. 143 et suiv. — D'après Osthoff,

'. *B.*, XXIV, p. 144 et suiv., le φ est labial (lit. *bùrti*, faire ə la sorcellerie).

φράζω, parler, sk. *hrādate*, retentir, got. *gretan*, v. isl. *ráta*, v. h. a. *grāzen*, pleurer, pruss. *gerdaut*, dire, lit. *irdėiù*, *girdėti*, entendre.

Hirt, *B. B.*, XXIV, p. 262, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 362.

VII. I.-e. $g^{u}h$ = φ devant les nasales sonantes.

φατός, tué, part. de θείνω (p. 235), sk. *hatá-*, frappé, de *an-*.

φάψ, φάσσα, φάττα, colombe, ramier, m. h. a. *gümpel*, ouvreuil, cf. ἀθεμβοῦσα, p. 236.

νίφα (acc.), neige, νείφει, il neige, av. *snaēžaiti*, lat. *ninguit*, ı. s., *nix*, *nivis*, neige, v. irl. *snigim*, dégoutter, *snechta*, ot. *snaiws*, lit. *snêgas*, v. sl. *sněgъ*, neige, lit. *snìgti*, neiger.

Fick[4], I, p. 150, 574, Prellw., p. 214, etc.

ὄφατα · δεσμοὶ ἀρότρων . Ἀρκανᾶνες Hés., ὀφνίς · ὕννις, ροτρον id., v. isl. *vangsne*, pruss. *wagnis*, soc de charrue.

Fick, *B. B.*, XII, p. 162, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 275.

πρόσφατος, frais (Ω 757, fraîchement tué ?), cf. got. *du-ēnnan*, commencer.

Fick[4], I, p. 415 (très douteux).

ῥιμφα, légèrement, v. h. a. *ringi*, léger ; le sk. *rámhati*, ıire courir, av. *rənjaiti*, être rapide, qu'on rapproche de ces ıots semblent identiques à sk. *láṅghati*, *laghú-*, cf. ἐλαχύς et ιαφρός.

Zupitza, p. 100, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 241.

§ 2. Les labio-vélaires devant les consonnes.

La labio-vélaire indo-européenne q^{u}.

I. I.-e. q^{u} explosive = gr. π + τ, φ + θ etc.

ἔφθη, « il tomba en arrière », de *σεσάπθη, racine *senq^u-*, *seq^u-*, cf. ἄσπετος, p. 219, et Joh. Schmidt, *Kritik*, p. 63.

ὀπτίλοι · ὀφθαλμοί Hés., arg. ὀπτίλλος Coll. 3339, 39, de la racine de ὀπή, ὄπωπα, p. 215, 221.

πέμπτος, cinquième, sk. *pañktí-*, groupe de cinq, lat. *quintus*, got. *fimfta*, lit. *penktas*, v. sl. *pętъ*, cinquième. Cf. πέντε, p. 215, 219.

πεπτός, cuit, part. de πέσσω, sk. *paktave*, lat. *coctus*, etc. Cf. πόπανον, p. 216.

ῥάπται · φάραγγες, χαράδραι, γέφυραι Hés., sk. *srakti-*, coin, lat. *anfractus*, courbure.

F. de Saussure, *Mém. s. l. syst. prim. d. voy.*, p. 17, n. 2. — Cf. p. 65.

τράπεζα, table, de *πτρα-πεζα « qui a quatre pieds », τρυφάλεια, casque, de *πτρυφάλεια (p. 135), de *πτρα-, *πτρυ- degré réduit de la racine de τέσσαρες.

II. I.-e. q^u = gr. π devant les liquides à l'initiale.

πλεύμων, poumon, πλευρά, côté, sk. *klóman-*, poumon droit. Prellw., p. 256, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 589.

πρέπω, se distinguer, sk. *kḷptá-*, arrangé, *kṛp-*, stature, beauté, lat. *corpus*, ags. *hrif*, corps.

Prellw., p. 262, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 63.

πρίαμαι, acheter, sk. *krīṇāti*, v. irl. *crenim*, kymr. *prynu*, m. s., lett. *kreens*, *kreena nauda*, cadeau à la mariée, dot, v. russ. *krъnuti*, acheter.

Bezzenberger, *B. B.*, XII, p. 78, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 260.

πρύμνα, πρύμνη, poupe, v. sl. *krъma*, russ. *kormá*, m. s. Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 59.

I.-e. q^u = gr. π devant les liquides en médiale.

hom. ἔπλετο, aor. de τέλλω, accomplir, περιπλομένων ἐνιαυτῶν = περιτελλομένων ἐνιαυτῶν, ὁπλότερος, ὁπλότατος, dernier, cf. p. 218.

κόπρος, ordure, sk. *çákṛt-*, m. s.

Prellw., p. 158, Fick[4], I, p. 42.

On a κ dans κύκλος, sk. *cakrá-*, ags. *hwéol*, *hweowol*, roue, lit. *káklas*, cou, cf. p. 50 et suiv.

III. I.-e. q^{u} = gr. π devant les nasales.

δεῖπνον, dîner, got. *tewa*, v. h. a. *zehha*, ordre, ags. *teohhe*, société.

Noreen, *Abriss*, p. 179, Zupitza, p. 60, 70.

ἰπνός, four, got. *auhns*, v. h. a. *ofan*, v. suéd. *ughn*, v. norw. *ogn*, v. isl. *ofn*, m. s.

Zupitza, p. 71, Noreen, *Abriss*, p. 148, Hirt, *I. F.*, VII, p. 132, 133. — Cette équation soulève de nombreuses difficultés : d'après Hirt, *l. c.*, l'initiale du mot grec serait *ϙe-*, et l'on aurait ι pour ε comme dans ἵππος.

ὄμμα, œil, de *ὀπ-μα, cf. ὀπτίλος, p. 240 et ὄπωπα, p. 221. De même πέμμα, gâteau, de *πέπμα, cf. πόπανον, p. 216.

IV. I.-e. q^{u} + *s* = gr. π + σ (ψ).

ψέφος, obscurité, sk. *kṣap*, av. *xšap-*, nuit.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 70.

ψυδρός, menteur, ψεύδω, mentir, sk. *kṣudrá-*, petit, méchant, v. sl. *chudъ*, petit.

H. Pedersen, *I. F.*, V, p. 60, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 586.

ἐψιάομαι, jouer, s'amuser, lat. *jocus*, lit. *jûkas*, jeu, plaisanterie.

Prellw., p. 109, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 279.

κομψός, orné, lit. *sevánkus*, convenable, cf. p. 133.

μόψος · κηλὶς ἡ ἐν τοῖς ἱματίοις. Κύπριοι Hés., lat. *macula*, souillure.

Hoffmann, *Gr. D.*, I, p. 121. — Douteux à cause de l'*a* du latin.

ὄψ, voix, lat. *vōx*, m. s., cf. ἔπος, p. 221.

φώψ · φάος Hés., lat. *fax*, torche, lit. *ẑvâkė*, lumière, cf. p. 135.

ὀφθαλμός, œil, viendrait de **oqʷs-* (cf. v. sl. *očes-*, même racine que ὄπωπα, etc.) + *θαλμος, forme secondaire de θάλαμος, d'après Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1897, p. 32 et suiv.

V. I.-e. $q^{ʷ}$ = gr. π devant *ph* dans

φθίνω, détruire, sk. *kṣiṇóti*, m. s., av. *xšyō* (gén.), destruction, lat. *situs*, dépérissement, décrépitude, v. irl. *tinaid* « evanescit ».

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791.

La labio-vélaire indo européenne $g^{ʷ}$.

I. I.-e. $g^{ʷ}$ + explosive = gr. π + τ, etc.

νίπτρον, eau pour se laver, νίζω, νίπτω, laver, sk. *nénekti*, *nejáyati*, av. *naenižaiti*, m. s., v. irl. *necht*, pur, sk. *niktá-*, lavé, gr. ἄνιπτος, non lavé.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 266, 268, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 147, 150.

τριπτός, part. de τρίβω, cf. p. 232.

II. I.-e. $g^{ʷ}$ = gr. β devant les liquides à l'initiale.

βλαισός, contourné, v. isl. *kleiss i mále*, bègue.

Fick⁴, I, p. 411, Zupitza, p. 82.

βλέννα, morve, m. h. a. *klenen*, coller.

Fick, *B. B.*, XVII, p. 321, G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 266.

βλέπω, voir, βλέφαρον, paupière, ποτι-γλέπει (Alcman, 5, 75) etc. Cf. p. 60.

βλήρ · αἰολικῶς τὸ δέλεαρ E. M. 200, 27, cf. δέλεαρ, p. 228.

βλωμός, morceau de pain, semble se rattacher aussi à cette racine.

βληχή, cris d'enfant, sk. *gárhate*, se plaindre, v. h. a. *klaga*, plainte.

Prellw., p. 49, Brugmann, *K. Gr.*, p. 176.

βλήχων, γλήχων, pouliot, cf. p. 59.

βλῖμάζω, tâter, alb. *gl'išt*, *g'išt*, doigt.

Brugmann, *I. F.*, XI, p. 286 n.

βλύζω, βλύω, bouillonner, βλεμεαίνω, être fier, βλύδιον · ὑγρόν, ζέον Hés., sk. *galati*, distiller.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 78, Persson, *Stud.*, p. 69, n. 2 (douteux).

βραγχάω, être rauque, βράγχος, enrouement, βρόγχος, gorge, v. irl. *brāge*, *brāgat*, v. isl. *krage*, cou, lit. *grężiù*, tourner, etc., cf. p. 108, 109.

βρέμω, frémir, βρόμος, bruit, sourd, βροντή, tonnerre, v. sl. *gromъ*, tonnerre, *grъměti*, tonner.

Fick, *B. B.*, VI, p. 212, Prellw., p. 52.

βρένθος, orgueil, βρενθύομαι, s'énorgueillir, lat. *grandis*, grand, m. irl. *bruinne*, kymr. *bron*, poitrine, sein.

Prellw., p. 52, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 602.

βρέφος, fœtus, enfant, sk. *gárbha-*, sein, fœtus, v. isl. *kroppr*, ventre, tronc, *krof*, suéd. *kräfve*, v. h. a. *kropf*, gésier, v. sl. *žrěbę*, poulain.

Johansson, *B. B.*, XVIII, p. 21, Noreen, *Abriss*, p. 155.

βριαρός, vigoureux, βρίθω, être lourd, βρῖμάομαι, être en fureur, βριμάζει · ὀργᾷ εἰς συνουσίαν. Κύπριοι Hés., lett. *grínigs*, raide, *grínums*, dureté, colère.

Prellw., p. 52 (douteux).

βρύον, mousse, βρύω, bourgeonner, v. s. *krūd*, v. h. a. *krūt*, plante.

Prellw., p. 54, Fick⁴, I, p. 409, Zupitza, p. 82.

βρῖκω, ronger, mordre, βρῖχω, grincer des dents, βρύττειν ·

ἐσθίειν Hés., irl. *broc*, blaireau (« rongeur »), got. *kriustan*, grincer des dents, lit. *gráužiu*, v. sl. *gryzą*, mordre. Cf. p. 113.

I.-e. g^{u} = gr. β devant les liquides en médiale.

ἁβρός, mou, délicat, sk. *añjí-*, lat. *unguen*, onguent, *ungwō*, oindre, v. irl. *imb*, v. h. a. *ancho*, pruss. *anktan*, beurre.

Bersu, p. 126, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 587.

βιβρώσκω, dévorer, ζαβρόν . πολυφάγον Hés. (ζα augmentatif), νεβρός, faon, (qui ne mange pas encore ?), sk. *giráti*, dévorer, cf. p. 225.

G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 46.

λάβρος, vif, cf. λαμβάνω, λάζομαι, p. 225.

Prellw., p. 172.

ὄβριμος, fort, violent, sk. *agrimá-*, le premier, en tête, *ágra-*, pointe, commencement.

Fick, *B. B.*, XVI, p. 170, *Wb.*⁴, p. 371. — Faut-il ajouter avec Fick ὄβρια, ὀβρίκαλα, petits des animaux sauvages, lett. *agrs*, tôt ?

ὀλιβρός, glissant, arm. *ołork*, poli, glissant.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 433.

ὕβρις, violence, sk. *ugrá-*, violent, av. *uγra-*, m. s. Cf. p. 54.

Dans ὑγρός, humide, v. isl. *vǫkua*, humidité, etc. (p. 54), γ semble représenter une labio-vélaire délabialisée par l'*u* antécédant.

III. I.-e. g^{u} = gr. βν, d'où μν, devant la nasale *n*.

μνάομαι, rechercher en mariage, de *βνᾱ, femme, sk. *gnā*, épouse d'un dieu, v. irl. *ban-*, etc., cf γυνή, βανά, p. 49.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 590.

ἀμνίον, vase pour recueillir le sang, lat. *sanguis*, *sanguen*, sang.

W. Schulze, *K. Z.*, XXIX, p. 257.

ἀμνός, agneau, lat. *agnus*, v. irl. *uan*, kymr. *oen*, v. sl. *jagnę*, m. s.

Fick, *K. Z.*, XX, p. 175, Bersu, p. 126 et 162. — D'après Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 5 et suiv., le lat. *avillus* doit être séparé de ces mots.

ἐρεμνός, ténébreux, cf. ἔρεβος, p. 231.

πρέμνον, souche, v. irl. *remor*, épais, v. sl. *prążь*, m. s.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 267. — On peut cependant rattacher ce mot à πρύμνη, p. 240, cf. Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 59.

ῥάμνος, nerprun épineux, sk. *vṛjiná-*, tortu, cf. ῥέμβω, p. 231.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 599.

σεμνός, vénérable, cf. σέβομαι, p. 232.

IV. I.-e. g^{u} = β devant *s* d'où ψ.

ὕμψας · ζεύξας. Θετταλοί, Ἴμψιος · Ποσειδῶν ὁ ζύγιος Hés., cf. γιμβάναι, p. 224.

ῥαμψόν · καμπύλον Hés., cf. ῥέμβω, ῥάμνος, p. 231.

χέρνιψ, βος, eau pour se laver, sk. *anaikṣīt* (aor.), laver, etc., cf. νίπτρον, p. 242.

Dans μόρφνος, sombre, noir, v. isl. *miǫrkue*, obscurité, p.-ê. v. sl. *mrakъ*, russ. *mórokъ*, m. s., le groupe $g^{u}sn$- ($q^{u}sn$- ?) devient φν comme *ksn*- devient χν-. Cf. plus haut p. 122, 198 et Hirt, *I. F.*, XII, p. 226.

V. I.-e. g^{u} + *dh* = gr. φ + ϑ dans

φθείρω, détruire, mélanger, sk. *kṣárati*, couler, disparaître, av. *vīγžārayeiti*, faire déborder, lat. *serum*, petit-lait, *serēnus*, serein.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 617, 791, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 70.

φθόνος, jalousie, refus, av. *aγžānvamnəm*, éternel (?).
Brugmann, *Grundr.*, I², p. 791 (très douteux).

La labio-vélaire indo-européenne g^ʷh.

I. I.-e. *g^ʷh* + explosive = gr. π + τ etc.

θαπτέον, part. de θάπτω, enterrer, cf. τάφος, p. 238.
θέπτανος · ἀπτόμενος Hés., τέφρᾱ, cendre, sk. *dáhati*, brûler, alb. *djek*, m. s. lat. *foveō*, chauffer, lit. *degù*, brûler.
G. Meyer, *Alb. St.*, III, p. 9, *Gr. Gr.*³, p. 275.

II. I.-e. *g^ʷh* = gr. φ devant les liquides.

φλίβω, θλίβω, presser (θ analogique), cf. ἀθέλδεται, p. 229.
φρήν, diaphragme, cœur, esprit, φρονέω, penser, φροντίς, pensée, souci, v. isl. *grunr*, suspect, *gruna*, mettre en doute, ags. *gruncian*, désirer.
Zupitza, p. 97, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 614.
ὀσφραίνομαι, ὀσφρήσομαι, percevoir une odeur, de *ὀδσ- (cf. lat. *odor*) + φρᾱ-, φρα-, sk. *jíghrati*, « ils sentent », *ghrāti*, « il sent », part. *ghrātá-*, lat. *frāgrō*, sentir.
Wackernagel, *K. Z.*, XXXIII, p. 43, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 591.
ἀφρίους · ἀθέρας Hés., cf. ἀθήρ, p. 236.
ἐλαφρός, léger, rapide, v. h. a. *lungar*, ags. *lungor*, m. s. etc., cf. p. 46.
νεφρός, rein, testicule, prénest. *nefrōnēs*, lanuv. *nebrundinēs*, m. s., v. h. a. *nioro*, v. isl. *nýra*, reins.
G. Meyer, *Gr. Gr.*³, p. 276, Zupitza, p. 100.
τάφρος, fossé, cf. θάπτω, τάφος, etc. (p. 238).
τέφρᾱ, cendre, cf. θέπτανος, ci-dessus.

II. I.-e. *g^ʷh* = gr. φ devant la nasale *n* dans

ἔπεφνον, aor. de θείνω, p. 235, cf. φόνος, p. 237.

III. I.-e. $g^{u}h + s = \varphi + \sigma$, d'où ψ.

ῥαμψόν · καμπύλον Hés., ῥάμφος, bec des oiseaux de proie, ῥαμφή, couteau, variété en $g^{u}h$- de la racine de ῥέμβω (p. 231). Cf. plus haut, p. 65.

Dans αἶσχος, honte, got. *aiwiski*, m. s., la labio-vélaire $g^{u}h$- suivie du groupe *sk*- a disparu en changeant le *k* en *kh*, comme dans ἔσχατος (p. 128), de **egh-skatos*.

Brugmann, *Ber. d. sächs. G. d. W.*, 1897, p. 31.

§ 3. Les labio-vélaires devant les semi-voyelles.

A. *Les labio-vélaires devant i̯.*

Les labio-vélaires devant *i̯* subissent un traitement analogue à celui des autres gutturales, la combinaison avec *i̯* aboutissant aux groupes σσ, ττ, ζ, δδ, etc. : on peut donc dire que, devant *i̯*, tous les ordres de gutturales sont confondus. Il faut observer néanmoins que l'analogie a fréquemment remplacé σσ (ττ) par πτ dans les formes verbales, d'après le modèle des racines terminées en labiale.

I. I.-e. $q^{u} + i̯ =$ gr. $k + i̯$, d'où σσ, ττ.

megar. σά, « quae », att. (ὁποῖά) ττα, ion. σσα (d'où ἄττα, ἄσσα), de la racine de τίς, lat. *quis*, etc., p. 216.

ἀοσσητήρ, auxiliaire, ὄπις, secours, cf. ἕπομαι, p. 221.

ἐνίσσω, attaquer, invectiver, ἐνίπτω, m. s., même racine que ἔειπον, εἰπεῖν, cf. p. 221.

λίσσωμεν · ἐάσωμεν Hés., racine de λείπω, p. 221.

ὄσσε, les yeux, racine de ὄπωπα, ὄμμα, p. 221.

παιφάσσω, jeter des regards furieux, lat. *fax*, torche, lit. *żvákė*, lumière, cf. φώψ, p. 155 et 212.

πέσσω, πέττω, cuire, sk. *pácati*, m. s., *pácyate*, mûrir, alb. *pjek*, lat. *coquō*, cuire, cf. πόπανον, p. 216.

On a πτ analogique dans ἐνίπτω, πέπτω, βλάπτω (ἀβλόπες, p. 215) et dans les exemples suivants.

ἰάπτω, jeter, ἵπτομαι, accabler, ἶπος, faix, lat. *jaciō*, jeter, *īciō*, *īcō*, frapper.

Johansson, *Beitr.*, p. 61.

ῥάπτω, coudre ensemble, lat. *sarciō*, m. s,

Stolz, *Hist. Gr.*, I, p. 252.

D'après θάπτω, enterrer, τάφος, tombeau, τάφρος, fosse, etc. (cf. p. 238 et p. 246), $g^{u}h + i̯$ deviendrait πτ : mais ce groupe est dû probablement à l'analogie dans ce cas comme dans les précédents.

II. I.-e. $g^{u} + i̯ =$ gr. ζ.

ζάω, ζῇ, ζώω, vivre, ζῶον, être vivant, av. *jyāiti-*, *jyātu-*, vie, cf. βίος, etc., p. 225.

ζάει · βινεῖ καὶ πνεῖ. Κύπριοι, même racine que βίᾱ, βῑνέω, sk. *jáyati*, av. *jayeiti*, vaincre, sk. *jyā*, violence, lat. *vis*, etc., cf. p. 225. — Le sens de πνεῖ doit être rapporté à un verbe ζάημι de *δi̯άημι.

Hoffmann, *Gr. D.*, I, p. 114, 280.

ἀράζω, gronder, p.-ê. même racine que ἄραβος, cf. p. 231.

λάζομαι, prendre, sk. *lágati*, s'attacher à, cf. λαμβάνω, p. 225.

νίζω, laver, sk. *nijyate*, être lavé, cf. νίπτρον, χέρνιψ, p. 242, 245.

ῥέζω, teindre, sk. *rájyati*, se rougir, se teindre, cf. ἔρεβος, p. 231.

σκάζω, boiter, sk. *kháñjati*, m. s., cf. p. 145 et σκαμβός, p. 232.

On a par analogie νίπτω pour νίζω, d'après νίπτρον, νίψω, etc.

B. *Les labio-vélaires devant u̯.*

Exemples rares et incertains.

πάταγος, choc, sk. *kváthati*, bouillir, lat. *quatiō*, ébranler, got. *hvaþō*, écume, lit. *kutëti*, secouer.

Nous avons cité (p. 214) πάσσω, πάταγος, etc., en supposant que l'initiale est *q*ʷ*a-* et en écartant par conséquent *kváthati* et *kutëti*, comme le fait Zupitza, p. 56. L'hypothèse d'une initiale *q*ʷ*u̯a-* pour πάταγος peut néanmoins se défendre : si *qu̯ap-* donne en latin *vapor*, il n'est pas prouvé que **q*ʷ*u̯at-* ne puisse donner *quatiō*, et les objections faites par Zupitza à l'hypothèse d'un *qu̯-* initial sont sans valeur contre celle de *q*ʷ*u̯-*.

πέτρᾱ, pierre, v. isl. *hueðra*, etc. — Nous avons déja cité plus haut (p. 48) ce mot en supposant que l'initiale est *q*ʷ*u̯e-*.

ἄμπελος, vigne, sk. *aṅkurá-*, jeune pousse.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 3. — De même que dans πέτρα, l'hypothèse d'un groupe *q*ʷ*u̯-* dans ce mot justifie la présence du π devant l'ε (*q*ʷ*e-* = τε-, cf. p. 218).

βερρόν · δασύ Hés., βειρόν δασύ Hés., βύρσα, peau, v. h. a. *chursina*, fourrure. Cf. p. 48. — On peut lire cependant Ϝερρόν, Ϝειρόν chez Hésychius, et rapprocher de russ. *vórsa*, flocon de laine. Cf. J. Schmidt, *Vocal.*, II, p. 20.

ἑκατόμβη, hécatombe, avec la racine de βοῦς comme second composant, cf. sk. *-gu-*, *-gva-*, *-gvin-*, de *gaus*, vache.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 595, *Gr. Gr.*³, p. 43, 164.

§ 4. Conclusion.

Le traitement relativement compliqué des labio-vélaires indo-européennes en grec peut se résumer de la manière suivante :

1. Les labio-vélaires indo-européennes *q*ʷ, *q*ʷ*h*, *g*ʷ, *g*ʷ*h*, aboutissent en grec à κ, γ, χ,

a) devant la semi-voyelle *i̯* ;

b) après la voyelle indo-européenne *u* ;

c) devant un υ représentant l'élément labial vocalisé, ainsi que devant *l̥*, *r̥* teintés d'*u* ;

d) dans quelques cas d'assimilation et de dissimilation.

2. Les mêmes phonèmes aboutissent à π, β, φ,

a) devant toutes les voyelles, sauf *e*, *ē*, *i*, *ī* ; devant les consonnes et la semi-voyelle *u̯* ;

b) devant *e*, *ē*, à l'initiale dans les dialectes éoliens.

3. Les phonèmes g^{u} et $g^{u}h$ suivis de *i*, *ī*, sont représentés par β, φ.

4. La labio-vélaire q^{u} suivie de ι, ῑ, devient τ.

5. Les labio-vélaires q^{u}, $q^{u}h$, g^{u}, $g^{u}h$, aboutissent à τ, δ, θ, devant *e*, *ē*, dans les dialectes non éoliens.

Les gutturales sont inexpliquées dans les formes κῶς, κότερος, etc., de l'ionien, les dentales dans quelques formes éoliennes.

CHAPITRE IV.

Les gutturales indéterminées.

Les confusions possibles entre les divers ordres de gutturales sont nombreuses. On ne distingue à coup sûr une palatale dans les langues de l'ouest qu'à condition de connaître la forme correspondante en sifflante dans une langue ario-slave ; pour les vélaires, il ne suffit pas du témoignage des idiomes orientaux qui nous disent qu'une gutturale n'est pas palatale, il faut y ajouter celui des langues occidentales qui seules peuvent nous assurer qu'elle n'est pas labio-vélaire. Ce témoignage faisant défaut pour un grand nombre d'étymologies, la nature des gutturales demeure indéterminée. Dans le cas d'une gutturale grecque l'incertitude n'est jamais complète : nous pouvons déterminer presque chaque fois si la

ırale est labio-vélaire ou si elle ne l'est pas. En effet une -vélaire ne peut se confondre avec une autre gutturale lans les cas assez rares de délabialisation; il faut en outre, que notre ignorance soit sans remède, que toutes les es correspondantes puissent être rapportées indifférem- à l'une des trois séries : or cette rencontre suppose une ıidence complète entre les lois de délabialisation dans ıs les langues, coïncidence qu'on n'a pu encore établir ı'ici. — Mais entre vélaires et palatales les confusions possibles et, en fait, assez nombreuses.

§ 1. *Gr.* κ *remontant à k ou à q.*

A l'initiale.

λως, câble, κήλων, espèce de pompe, v. isl. *hala*, suéd. , dan. *hale*, ang. *to hale, to haul*, tirer, haler (cf. franç. , esp. *halar*, portug. *alar*, empruntés au germ.) m. nl. ı, tirer, hisser (p. ex. une voile). Il semble prudent de rer ces mots de καλέω, v. h. a. *halōn*, appeler.
ıάς, faon, v. isl. *hind*, v. h. a. *hinta*, biche.
ıreen, *Abriss*, p. 133, Zupitza, p. 207.
ıδος, gain, κέρδιστος, rusé, v. irl. *cerd*, art, métier, n. r. *cerdd*, m. s.
ck[4], II, p. 80.
ıκος, queue, m. irl. *corc*, cheveux.
. Stokes, *B. B.*, XIX, p. 61.
κάζω, injurier, v. irl. *cāinim*, déplorer, v. h. a. *huoh*, ıcrie.
pitza, p. 127. — Cf. aussi καχάζω, p. 141.
τος, monstre marin, v. isl. *hár*, requin, nl. *haeie*, *haai*, . La forme isl. peut remonter à **háđr* (cf. *huárir* pour *đrir* de *huađarr*, « uter ») ; le nl. *haai* s'expliquerait

comme venant de **hade*, cf. m. nl. *brade*, mollet = n. nl. *braai*. — Les mots b. a. dan. *hai*, suéd. *haj*, semblent empruntés au néerlandais.

κίκκαβος, petite monnaie, lat. *ciccum*, un rien.

Prellw., p. 148.

κίσθος, arbrisseau, cf. m. h. a. *heister*, jeune tige de chêne ou de hêtre, nl. *heester*, arbuste, chêneau.

Prellw., p. 149.

κίσπρα · πικρὰ τὸ ἦθος, παλίγκοτος. Κῶοι Hés., lat. *cūspis*, pointe.

Bersu, p. 165.

κλήθρη, κλήθρᾱ, aulne, n. h. a. *ludere*, *ludern*, espèce d'aulne.

Schrader, *B. B.*, XV, p. 289.

κλῆρος, κλᾶρος, sort, v. irl. *clār* « tabula ».

Fick[4], II, p. 100.

κλοιός, lien, licou, lat. *collum*, got. *hals*, cou.

Hirt, *Abl.*, p. 128, F. A. Wood, *Am. J. of Ph.*, XXI, p. 179.

κνήμη, jambe, κνημός, flanc boisé d'une montagne, v. irl. *cnāim*, os, ags. *hamm*, jarret, b. a. *hamm*, montagne boisée.

Zupitza, p. 206, Fick[4], II, p. 95.

κνῖσα, graisse, lat. *nīdor*, vapeur, fumet, v. isl. *hnīta*, étouffer, heurter.

Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 37, Lagercrantz, *Zur griech. Lautg.*, p. 29, 30.

κνώσσω, dormir, ags. *hnappian*, *hnæppian*, v. h. *hnaffezen*, sommeiller.

Fick[4], I, p. 392, Prellw., p. 154, 155.

κόβᾱλος, trompeur, lat. *cavillus*, cf. p. 225.

κοινός, commun, de κομῐος, lat. *com*, cf. p. 91.

κόμη, chevelure, lat. *coma*, m. s.

Prellw., p. 157.

κόμπος, bruit, v. isl. *gambra*, se vanter.

Noreen, *Abriss*, p. 133 (très douteux à cause du *g* initial).

κόνις, poussière, lat. *cinis* (de **cenis*), cendre.

Brugmann, *Grundr.*, II, p. 399, Sommer, *I. F.*, XI, p. 328.

κορκορυγή, borborygme, lat. *corcus*, maladie de poitrine.

Prellw., p. 159.

κόρυζα, rhume, v. isl. *hrióta*, ronfler, v. h. a. *(h)roz*, morve.

Fick[4], I, p. 393, Prellw., p. 159, Zupitza, p. 208.

κρίνω, juger, lat. *cernō*, séparer, *discrīmen*, discernement, *crībrum*, v. irl. *crīathar*, ags. *hridder*, v. h. a. *hrīttara*, tamis.

Prellw., p. 164, Zupitza, p. 207. — D'après A. Walde, *K. Z.*, XXXIV, p. 532, ἀκρῖβής (pour *ἀκροκρῖβής) appartient à la racine de κρίνω.

κρίνον, lis, got. *hrains*, v. isl. *hreinn*, pur.

Prellw., p. 164. — Zupitza, p. 207, rattache *hrains*, etc., à κρίνω.

κύβιτον, coude, lat. *cubitus*, *cubitum*, m. s.

Prellw., p. 167. — Ce mot semble emprunté au latin.

κυκάω, mêler, got. *hugs*, v. isl. *hugr*, sens.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 313.

κύλα, creux sous les yeux, lat. *cilium*, cil (de **celium*).

Johansson, *K. Z.*, XXX, p. 437, Sommer, *I. F.*, XI, p. 328.

κύλλα · σκύλαξ. Ἠλεῖοι Hés., v. irl. *cuilen* « catulus », kymr. *colwyn*, m. s.

Fick[4], II, p. 94.

κῶμος, fête joyeuse, lat. *cosmis*, *cōmis*, affable.

Fick[4], I, p. 18.

κώρυκος, besace, v. isl. *hera*, v. h. a. *harā*, haire, *haru*, lin.

Prellw., p. 172.

ξανθός, ξοῦθος, jaune, lat. *cānus* (**casnus*), blanc, osq. *casnar*, vieillard, ags. *hasu*, gris.

Persson, *Stud.*, p. 135, n. 1, Bersu, p. 178.

En médiale.

ἄκαστος, érable (Hés.), lat. *acer*, v. h. a. *ahorn*, *aorn*, m. s.

Vercoullie, p. 8, etc.

ἀκτή, blé, ἀκοστή · κριθή. παρὰ Κυπρίοις Hes., κοσταί · κριθαί id., lat. *acus*, *aceris*, balle de blé, got. *ahs*, épi, *ahana*, balle, p.-ê. ἄχνη = *ἄκσνᾱ. Cf. p. 183.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 651.

ἅλιξ, κος, saumure, lat. *ālēc*, m. s.

ἀξίνη, hache, got. *aqizi*, lat. *ascia*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 868. — Le *q* got. isolé ne peut être une labio-vélaire ; la racine est *ak-* suivi d'un suffixe en *u̯* en germanique.

ἄρκευθος, genévrier, m. h. a. *recholter*, *wecholter*, m. s. (de **wrchhal*).

H. Pedersen, *K. Z.*, XXXII, p. 257.

ἀρκόν · σχολήν. Μακεδόνες Hés., v. isl. *argr*, v. h. a. *arag*, lâche.

Zupitza, p. 208.

βάκται · ἰσχυροί Hés., lat. *imbecillus*, faible.

Fick, *B. B.*, XVII, p. 320.

βάκτρον, bâton, lat. *baculum*, m. s., b. a. *pegel*, pieu, m. nl. *peghel*, marque, mesure, m. angl. *pegge*, cheville.

Uhlenbeck, *P. B. S. Beitr.*, XVIII, p. 242.

δάκρυ, larme, v. lat. *dacruma*, v. irl. *daer*, v. bret. *dacr*, got. *tagr*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 533.

ἑλίκη, saule, lat. *salix*, v. irl. *sail*, *sailech*, v. h. a. *salaha*, ags. *sealh*, m. s. ; ou bien ags. *welig*, v. s. *wilgia*, nl. *wilg*, saule, cf. ἕλιξ, Fέλιξ, spirale.

J. Hoops, *I. F.*, XIV, p. 479 et suiv., 481 et suiv. — D'après cet auteur, la deuxième étymologie semble préférable.

ἧκα, doucement, ἀκέω, être silencieux, ἀκήν, silencieusement, lat. *sēgnis*, paresseux.

Froehde, *B. B.*, XVI, p. 192, Osthoff, *I. F.*, V, p. 297.

ἰξός, gui, glu, lat. *viscus*, intestin, *viscum*, glu.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 868.

ἰξύς, hanche, lat. *īlia* (**icslia*), entrailles.

Froehde, *B. B.*, XVI, p. 208. — Cf. aussi ἰσχίον, os du bassin.

λάσκω, λέλᾱκα, parler, v. h. a. *lahan*, ags. *léan*, blâmer.

Noreen, *Abriss*, p. 61, Persson, *Stud.*, p. 13. — Cf. cependant nl. *laken*, blâmer, avec *k*.

λάχνη, poil, lat. *lāna*, laine (**lacsna*).

P. v. Bradke, *I. F.*, VIII, p. 151, n. 5. — On explique généralement *lāna* en le rapportant au sk. *ūrṇā*, got. *wulla*, etc., laine.

μάκελλον, enclos, lat. *māceria*, enceinte en pierres sèches, *macellum*, marché, *mācerō*, amollir.

Prellw., p. 189 (très douteux).

μάκελλα, pioche, lat. *māla* (**macsla*), mâchoire, *maxilla*, joue.

Persson, *Stud.*, p. 34.

μακκοάω, être stupide, lat. *maccus*, type de comédie.

Prellw., p. 189.

μαλθακός, mou, v. irl. *meldach* « acceptus, gratus ».

Solmsen, *K. Z.*, XXX, p. 602.

(σ)μῑκρός, petit, v. h. a. *smāhi*, m. s.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 486.

μόκρωνα · τὸν ὀξύν. Ἐρυθραῖοι Hés., lat. *mucrō*, pointe aiguë.

Fick, *B. B.*, XXI, p. 273.

μύσκος · μίασμα Hés., lat. *muscus*, mousse, v. h. a. *mos*, v. sl. *mъchъ*, m. s., lit. *mūsaí*, moisissure.

Persson, *Stud.*, p. 183.

νάρκη, engourdissement, v. h. a. *snerhan*, lier.

Fick[4], I, p. 575.

ὄκνος, lenteur, m. irl. *feccaim*, n. irl. *feacaim*, se tourner. Cf. pour le sens lit. *wéngti* = ὀκνέω et *wiñgis*, courbure.

E. Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 236 (douteux).

πευκάλιμος, agité (?), cf. ἐχεπευκής, περιπευκής, épithètes de la flèche, v. h. a. *fehtan*, ags. *feohtan*, faire des efforts, combattre.

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXIV, p. 401 et suiv.

ποιφύσσω, souffler, φύγεθλον, tumeur, v. isl. *fiúka*, être emporté par le vent. Cf. sk. *pupphusa-*, poumon.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 170.

σαρκάζω, rire de manière insultante, σαρκασμός, sarcasme, got. *þwairhs*, irrité, *þwairhei*, colère.

O. Hoffmann, *B. B.*, XXV, p. 106.

σκαιός, gauche, lat. *scaevus*, sinistre.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 299, 331.

σκαλλίον, coupe (Ath. XI, 498 a) v. isl. *skál*, ags. *scel*, m. s.

Hoffmann, *G. D.*, II, p. 266.

σκίλλα, oignon, v. irl. *scellān*, *sceallan* « nucleus ».

W. Stokes, *B. B.*, XXI, p. 136.

σκίουρος, écureuil, v. h. a. *scēri*, rapide, *scēro*, rapidement.

Schrader, *B. B.*, XV, p. 131.

σκόλλυς, tonsure, m. ang. *skulle*, *skolle*, n. ang. *scull*, crâne.

Bugge, *I. F.*, I, p. 447, Zupitza, p. 159.

σκύτᾱ, tête, v. irl. *cuth*, tête.

Fick[4], II, p. 331.

σφῆξ, κός, guêpe, lat. *fūcus*, bourdon (?).

J. Schmidt, *K. Z.*, XXII, p. 314.

τάσσω, τάττω, arranger, ordonner, thess. τᾱγός, chef, v. isl. *þengill*, ags. *ðingel*, m. s.

Sütterlin, *B. B.*, XVII, p. 165.

τήκω, dor. τάκω, faire fondre, lat. *taceō*, se taire, v. irl. *tachtaim*, étouffer, kymr. *tagu*, étrangler, got. *þahan*, v. isl. *þegia*, se taire.

Persson, *B. B.*, XIX, p. 262, Prellwitz, *ib.*, XXI, p. 162, Zupitza, p. 210.

ὄραξ, souris, lat. *sorex*, m. s.

Prellw., p. 335.

φάλκης, partie d'un vaisseau, lat. *falx*, faux, *flectō*, plier.

Johansson, *I. F.*, II, p. 23, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 479.

φολκός, cagneux, v. h. a. *scelah*, ags. *sceolh*, de travers, cf. p. 223.

φοξός, aigu, v. h. a. *wahs*, cf. p. 237.

φρίσσω, πέφρικα, se hérisser, φρίξ, κός, frisson, lat. *frigō*, dresser, lever.

Prellw., p. 349.

φύσκα, vessie, m. h. a. *būsch*, gourdin, ampoule.

G. v. Sabler, *K. Z.*, XXXI, p. 281. — Racine *phus-*, cf. ποιφύσσω, p. 256.

§ 2. *Gr. γ remontant à ǵ ou à g.*

A l'initiale.

γαλῆ, belette, lat. *galea*, casque (de peau de belette ?).

Prellw., p. 56.

γέρρον, objet tressé, bouclier, claie, γάρσανα · φρύγανα. Κρῆτες Hés. γάρρα · ῥάβδος id., γάρκαν · ῥάβδον. Μακεδόνες id., r. isl. *kiarr*, buisson, arbustes.

Lidén, *Stud. z. ai. u. vergl. Sprachg.*, p. 7 et suiv.

γιγγλυμός, charnière, v. h. a. *chlenkan*, m. h. a. *klenkan*, attacher, river, m. h. a. *klinke*, loquet.

Fick, *B. B.*, V, p. 352 (douteux).

γίγγρος, flûte courte, lat. *gingriō*, jargonner, m. h. a. *krīzen*, *krischen*, crier.

Persson, *Stud.*, p. 195, Zupitza, p. 212.

γλάζω, faire retentir, v. irl. *glām*, cri, v. isl. *klaka*, gazouiller.

Zupitza, p. 211, Fick[4], II, p. 119.

γλαυκός, glauque, bleu, v. irl. *glaus* « rossicoloris ».

W. Stokes, *K. Z.*, XXXIII, p. 79. — Le mot v. sl. *glavъnja*, tison, cité par Stokes ne peut appartenir à ces mots, cf. russ. *golovnjá*, poln. *głownia*.

γλύφω, graver, lat. *glūbō*, peler, v. isl. *kliúfa*, v. h. a. *klioban*, séparer.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 334, Zupitza, p. 211.

γράσων · μωρέ, ἀνούστατε Hés., lat. *gerrō*, sot, bavard.

Brugmann, *Gr. Gr.*[3], p. 122.

γραύκαλας · ὄρνις τεφρός Hés., v. h. a. *krōn*, bavard, *krōnen*, bavarder.

Zupitza, p. 212.

γρύζω, grogner, γρῦ, grognement, γρύλλος, porc, lat. *grundiō*, v. isl. *krytia*, gronder.

Fick[4], I, p. 411, Zupitza, p. 212.

γρῦπός, crochu, irl. *groban*, sommet d'un rocher, v. isl. *kryppa*, *kroppa*, bosse, *kryppel*, estropié, *kriúpa*, ramper.

Zupitza, *K. Z.*, XXXVI, p. 244.

γυμνός, nu, sans armes, dépouillé, v. h. a. *chūmīg*, faible, malade, caduc, *chūmo*, avec peine.

En médiale.

ἄγγος, vase, sk. *añjalí-*, mains réunies en coupe.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 5.

αἰγανέη, épieu, αἰγίλωψ, espèce de chêne, αἴγειρος, peuplier noir, lat. *aesculus*, chêne comestible, v. isl. *eik*, arbre, v. h. a. *eih*, chêne.

Prellw., p. 6, Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 637.

ἄλγος, douleur, ἀλεγεινός, douloureux, ἀλέγω, s'inquiéter,

λαγεινά · δεινά Hés., lat. *algeō*, avoir froid, v. isl. *lakr*, *lákr*, mauvais, norw. *laak*, m. s.

Bersu, p. 187, Persson, *Stud.*, p. 220.

ἄνωγα, « j'ordonne », lat. *aiō*, parler (de **agiō*), cf. *adagium*, proverbe, *prodigium*, prodige.

Solmsen, *K. Z.*, XXXVII, p. 23, cf. Sommer, *I. F.*, XI, p. 90.

ἄργιλος, ἄργιλλος, argile, ἀμόργη, sédiment d'huile d'olive, lat. gaul. *marga*, marne.

Bezzenberger, *B. B.*, XIX, p. 302, 303, Fick, *B. B.*, XXII, p. 32.

ἡγέομαι, dor. ἀγέομαι, conduire, lat. *sāgiō*, avoir de la pénétration, *sagax*, avisé, v. irl. *saigim* « adeo », got. *sokjan*, chercher.

Fick[4], I, p. 557, Zupitza, p. 216.

ἴγγια · εἷς. Πάφιοι Hés., lat. *singulus*, cf. got. *ainakls*, m. nl. *enkel*, unique.

Solmsen, *I. F.*, XIV, p. 437, 438.

λᾶιγξ, γγος, petite pierre, m. irl. *lia*, gén. *liac*, pierre, bret. *léac'h*, *liac'h*, pierre monumentale.

Ernault, *Mém.*, VII, p. 380, W. Stokes, *B. B.*, XIX, p. 91.

λάρυγξ, γγος, gosier, m. h. a. *slurc*, m. s.

Prellw., p. 176, Zupitza, p. 216.

λάταξ, γος, reste de vin, λασταγεῖ, λαταγεῖ · ψοφεῖ Hés., lat. *latex*, liquide, source.

Hoffmann, *G. D.*, II, p. 266.

λιγνύς, fumée noire, lat. *lignum*, bois à brûler.

Osthoff, *I. F.*, VIII, p. 30, n. 1.

λίσγος, hachette, lat. *ligō*, m. s.

Prellw., p. 184, A. Walde, *K. Z.*, XXXIV, p. 523.

λογάδας · ... οἱ δὲ τὰς ὄψεις. ἄλλοι τὰ λευκὰ τῶν ὀφθαλμῶν Hés., ags. *lócian*, v. s. *lōkōn*, voir.

Zupitza, p. 215.

μύζω, grogner, sk. *muñjati*, *mójati* (Dhātup.), faire entendre du bruit, lat. *mūgiō*, mugir, ombr. *mugatu* « muttito », v. h. a. *muckazzen*, parler bas.

Fick[4], I, p. 511, Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 226.

μολγός, sac de cuir, v. h. a. *malaha*, *malha*, poche de cuir.

Prellw., p. 203.

νώγαλον, friandise, norw. dial. *snaka*, dan. *snage*, rechercher les friandises, b. a. *schnökern*, goûter à la dérobée.

Fick[4], I, p. 575, Prellw., p. 215.

πνίγω, étouffer, kymr. *nych*, langueur, bret. *nec'h*, chagrin, v. h. a. *fnaskazzen*, respirer avec peine.

Bechtel, *B. B.*, X, p. 286, Prellw., p. 257.

πυγμή, poing, πύξ, avec le poing, πυγών, coude, lat. *pugnus*, poing, *pugil*, athlète au pugilat, ags. *fýst*, v. h. a. *fūst*, poing.

Noreen, *Abriss*, p. 175, Pedersen, *K. Z.*, XXXII, p. 256.

ῥάξ, ῥᾱγός, grain de raisin, lat. *frāgum*, ags. *streawberie*, fraise.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 762, cf. Zupitza, p. 101.

σπίγγος, pinson (Hés.), σπίζα ˙ ὄρνεα. Κύπριοι id. suéd. ang. dial. *spink*, ags. *finc*, v. h. a. *fincho*, pinson.

Noreen, *Abriss*, p. 203, Hoffmann, *G. D.*, I, p. 125.

σφόγγος (non att. σπόγγος), éponge, lat. *fungus*, champignon.

Noreen, *Abriss*, p. 105.

σταγών, goutte, lat. *stagnum*, eau dormante.

Persson, *Stud.*, p. 23.

στέργω, aimer, v. irl. *serc*, kymr. *serch*, amour, bret. *serch*, concubine.

W. Stokes, *K. Z.*, XXXV, p. 596, XXXVII, p. 258. — Les formes celtiques supposent une contamination de deux racines *sterg-* et *serk-* (cf. got. *saurga*, souci). Cf. V. Henry, *Lex étym. d. bret. mod.*, p. 245.

σφίγγω, étreindre, irl. *sēn*, filet.

W. Stokes, *B. B.*, XIX, p. 108 (très douteux).

ταγγός, rance, v. h. a. *stinkan*, sentir mauvais.

Prellw., p. 312, Zupitza, p. 216.

τάγηνον, poêle à frire (non att. τήγανον), ags. *þeccan*, brûler, *þecele*, torche, v. h. a. *dahhaszan*, jeter des flammes.

Fick[4], I, p. 439, Solmsen, *Unters.*, p. 44 et suiv.

τάργανον, vin éventé, τρύξ, vin doux, lie, cf. kymr. *trwngc*, urine, v. isl. *þrekkr*, ordure.

Prellw., p. 314, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 69.

τέγγω, mouiller, lat. *tinguō*, teindre, v. h. a. *dunkōn*, *tunkōn*, plonger.

Prellw., p. 316, Zupitza, p. 214.

τόργος, vautour, v. isl. *storkr*, v. h. a. *storah*, cigogne.

Fick[4], I, p. 570, Prellw., p. 325.

τράγος, bouc, lat. *troia*, truie, v. isl. *þrekkr*, all. *dreck*, ordure. — On peut ajouter στεργάνος · κόπρων Hés., et peut-être τάργανον, ci-dessus.

Sommer, *I. F.*, XI, p. 91.

τρίζω, crier comme un jeune oiseau, τριγλίζειν · κατὰ μίμησιν ἐπὶ τῶν γελώντων Hés., ags. *þrysce*, v. h. a. *drosca*, merle.

Bechtel, *B. B.*, X, p. 286.

τρώγω, ronger, τρώγλη, trou, got. *þairko*, m. s., v. h. a. *durchil*, percé.

Prellw., p. 329, Zupitza, p. 216.

φάρυγξ, gosier, lat. *frūmen*, v. isl. *barke*, gorge.

Persson, *Stud.*, p. 222, Froehde, *B. B.*, XVI, p. 191.

φηγός, dor. φᾱγός, chêne, lat. *fāgus*, v. isl. *bók*, v. h. a. *buohha*, hêtre.

Zupitza, p. 214.

φώγω, rôtir, ags. *bacan*, v. h. a. *bahhan*, cuire.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 155.

§ 3. *Gr.* χ *remontant à ĝh ou à gh.*

A l'initiale.

κανθύλη, tumeur (κ déaspiré pour χ, de même dans les mots suivants), got. *gunds*, v. h. a. *gund*, abcès.

Brugmann, *Grundr.*, I², p. 657, Zupitza, p. 217.

καχλάζω, bouillonner, κέχλᾱδα, « j'exulte », χλῆδος, boue, déchet, cf. sk. *hradá-*, étang, lac, *hlādate*, se rafraîchir.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 362.

κάχρυς, orge grillé, κέγχρος, millet, κρῑθή, orge, lat. *hordeum*, v. h. a. *gersta*, m. s.

Persson, *Stud.*, p. 103, cf. Thurneysen, *K. Z.*, XXX, p. 352.

κεφαλή, tête, got. *gibla*, faîte, pinacle, v. h. a. *gebal*, crâne, tête, *gibilla*, crâne.

Fick⁴, I, p. 415, Brugmann, *Grundr.*, I², p. 657.

κόχλος, coquillage, m. b. a. *gagel*, gencive.

Zupitza, p. 217 (douteux).

χαβόν · καμπύλον, στενόν Hés., v. isl. *gapa*, bâiller.

Fick, *B. B.*, XVII, p. 322.

χᾱ́ϊος, bon, authentique, χάσιος · ἀγαθός, χρηστός Hés., de *χᾱτιος, got. *goþs*, bon, cf. v. isl. *gǿđi*, biens (suff. *-io-*).

Lagercrantz, *K. Z.*, XXXV, p. 287 et suiv.

χαμόν · καμπύλον Hés., lat. *hāmus*, v. h. a. *hamo*, épuisette.

Noreen, *Abriss*, p. 120. — La forme primitive aurait un *kh* initial ; *hamo* a été cité à κάμαξ, p. 81.

χελῡ́νη, lèvre, v. isl. *giǫlnar*, mâchoire, branchie.

Zupitza, p. 217.

χλαβόν · εὐτραφές Hés., χαλαβεῖν · θορυβεῖν id., χωλάβει · θορυβεῖ id., v. isl. *giálpa*, « obstrepere », ags. *gilpan*, se vanter, m. h. a. *gelpfen*, crier, v. s. *gelp*, arrogance.

Fick, *B. B.*, XII, p. 162.

χλιδή, mollesse, χλίω, être échauffé, v. s. *glītan*, v. h. a. *glīezan*, briller.

Zupitza, p. 34. — Persson, *Stud.*, p. 36, 109, ajoute χλεμερόν · χλιαρόν, θερμόν Hés., χλῖαρός, chaud, χλοιδᾶν · διέλκεσθαι καὶ τρυφᾶν Hés., κέχλοιδεν · διείλκετο id.

χρέμπτομαι, cracher, ags. *grimman*, rager, être fier.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 334.

χρέμψ, poisson, v. b. a. *grimpo*, goujon.

Holthausen, *K. Z.*, XXVIII, p. 282.

χώομαι, s'irriter, got. *gaurs*, triste.

G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 106.

En médiale.

ἀχνάσδημι, être malheureux (Alc. 81), got. *agan*, craindre (dans *unagands* = ἄφοβος).

O. Hoffmann, *Gr. D.*, II, p. 265.

βληχή, cris d'enfant, sk. *gárhate*, cf. p. 243.

βραχύς, court, got. *gamaurgjan*, raccourcir, ags. *myrȝe*, divertissant.

Noreen, *Abriss*, p. 9, G. Meyer, *Gr. Gr.*[3], p. 250.

βράχω, retentir, sk. *bṛṃhati*, crier.

Douteux, car *vṛmhati* existe également.

βρεχμός, βρεγμός, βρέγμα, sommet de la tête, ags. *brœȝen*, m. b. a. *bregen*, nl. *brein*, cerveau.

Brugmann, *Grundr.*, I[2], p. 383.

βρύξ, abîme, βρύχιος, profond, nl. *brak*, saumâtre, cf. sk. *maryādā*, côte, lat. *mare*, etc.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 218.

δοχμός, oblique, sk. *jihmá-* (de **dihmá-* ?), m. s.

Uhlenbeck, *Ai. Et.*, p. 101.

ἐσχάρᾱ, foyer, got. *azgo*, cendre.

Noreen, *Abriss*, p. 188. — Cf. cependant p. 169.

κάχληξ, caillou, sk. *kahlāra-*, lis d'eau, etc., cf. p. 142.

λόγχη, lance, v. irl. *laigen*, m. s.

Prellw., p. 185.

μάχαιρα, couteau, μάχη, combat, μάχομαι, combattre, v. h. a. *mengan*, mêler.

Prellw., p. 193, Hoffmann, *G. D.*, I, p. 170. — Cf. μάχλος, p. 170.

πλίσσομαι, marcher, trotter, πλιχάς, πλίγμα, entre-cuisse, διαπέπλιχε · διαβέβηκε. πλίγματα γὰρ βήματα Hés., sk. *plihati*, marcher (Dhātup.).

ῥάχις, épine dorsale, v. irl. *fracc*, aiguille (**vrakkā* de **vraghnā*).

Fick[4], II, p. 287.

CONCLUSION.

Dans les pages qui précèdent, nous nous sommes abstenu le plus possible de toute conjecture historique, nous bornant à prendre comme point de départ les trois séries de Bezzenberger et y rattachant directement les gutturales grecques. Si la prudence nous commandait de nous en tenir à ce minimum d'hypothèse tant que nous n'avions qu'à ramasser des faits pour les réunir en un classement commode, il ne nous est pas interdit en terminant de compléter le tableau de l'évolution des phonèmes indo-européens en tâchant d'esquisser, autant que les faits nous permettent de la deviner, l'histoire des gutturales pendant la période anté-hellénique.

L'époque indo-européenne connaissait trois espèces de gutturales distinctes, représentées par *k̑*, *k̑h*, *ĝ*, *ĝh* ; *q*, *qh*, *g*, *gh* ; *q*ᵘ, *q*ᵘ*h*, *g*ᵘ, *g*ᵘ*h*. Une première perturbation anté-hellénique de ce système est marquée par la transformation des palatales suivies d'un *u* consonne. Celles-ci devinrent des gutturales labialisées à peine discernables des labio-vélaires. Tandis que les vélaires pures suivies d'un *u̯* subissent le traitement normal des autres consonnes devant cette semi-voyelle, que les palatales suivies d'un υ devenu consonne à l'époque hellénique partagent avec les vélaires une évolution commune, les groupes primitifs *k̑* + *u̯*, *ĝh* + *u̯*, etc., semblent s'être séparés entièrement des palatales et des vélaires pour former une espèce nouvelle *k̑w*, *k̑hw*, *ĝw*, *ĝhw*. Les labio-vélaires (*q*ᵘ, *g*ᵘ, etc. ; l'élément *u̯* n'était pas primitivement une semi-voyelle distincte comme dans *ku̯*-) devinrent dès une époque

ancienne des gutturales labialisées *kw*, *khw*, *gw*, *ghw*, très voisines, sinon identiques aux palatales suivies de *u̯* : ce stade nous est attesté par l'apophonie analogique dans κύκλος et dans γυνή. Enfin les vélaires et les palatales (non suivies de *u̯*) se confondirent entièrement. Le système indo-européen se trouva donc à l'époque proto-hellénique transformé de la manière suivante :

1. Palatales et vélaires i.-e. } = gr. *k*, *kh*, *g*, *gh*,
2. Labio-vélaires i.-e. = gr. *kw*, *khw*, *gw*, *ghw*,
3. Palatales i.-e. + *u̯* = gr. *k̂w*, *k̂hw*, *ĝw*, *ĝhw*.

La première de ces séries grecques, purement gutturale puisque toute trace de la distinction proëthnique entre palatales et vélaires avait disparu, ne subit plus guère de modifications. Comme les autres explosives aspirées, *kh* et *gh* se fondirent en une sourde aspirée, χ, et les gutturales ainsi réduites à trois restèrent intactes, sauf dans les groupes formés avec *i̯* (σσ, ττ, ζ). La deuxième et la troisième série grecques (c'est à dire les labio-vélaires et les palatales suivies de *u̯*) poursuivirent au contraire leur évolution dans trois directions différentes. Dans un petit nombre de cas, l'élément *w* disparut et les phonèmes ainsi transformés se confondirent avec κ, γ, χ (ainsi les labio-vélaires devant *i̯* et après *u̯* ; les deux séries dans des cas de dissimilation). Là où le *w* demeura, les groupes *kw*, *gw*, etc., passèrent, probablement par un saut brusque, à π, β, φ, et devinrent des labiales. Cette loi subit une exception lorsque la labio-vélaire est suivie d'un *e* ou d'un *i* : l'*e* palatalise *kw*, *gw*, *ghw*, en *k'w'*, *g'w'*, *gh'w'*, *i* change de même *kw* en *k'w'*, et ces phonèmes aboutissent à τ, δ, ϑ, l'éolien seul maintenant les labiales devant *e* (mais non devant *i*). D'après les traces de palatalisation que conserve le dialecte arcadien, il semble que les dentales issues des labio-vélaires soient demeurées longtemps distinctes des

dentales primitives. Les palatales suivies de *w* (troisième série grecque) suivent une évolution entièrement parallèle à celle des labio-vélaires : les exemples où elles se laissent reconnaître sont en nombre peu considérable, mais on devine une labialisation en ππ et en φ, une dentalisation en δ et en ϑ soumise aux mêmes lois que les mutations correspondantes de q^{w}, g^{w}, $g^{w}h$. Observons néanmoins que *kw* semble toujours représenté par un double π (ἵππος, ππάματα), alors que le q^{w} apparaît comme un π simple (πότερος) : il y a donc parallélisme et non identité de traitement complète entre les deux séries.

INDEX DES MOTS.

Les chiffres renvoient aux pages du volume.

Sanscrit et prâcrit.

---

aṃhas 109, 113
akkā 162
aktu- 188
akṣa- 120
akṣan- 123
akṣi 43, 123
akṣu- 113
agāra- 173
agra- 244
agrima- 244
agregū- 175
aghas 205
aṅka- 161, 164
aṅkura- 249
aṅgiras 176
aṅghri- 207
ajati 104, 124
ajra- 124
añjali- 258
añji- 244
adga- 186
apaciti- 216
abhijñu 124
araka- 147, 162
arka- 151, 188
argha- 234
arci- 151, 188
arjuna- 101, 104
arças 94
arhati 234
avocam 221
açnāti 87, 93, 118, [119
açman- 119
açra- 118
açri- 82, 85, 118
açru 118
açva- 14, 26, 133
aṣṭau 116
asakra- 219
asaçcant- 219
askṛdhoyu- 167, 168
aham 102, 104, 105
ahi- 183, 234
āgadhita- 142
āgas 178
āçayāna- 90
āçu- 88
āhanas- 236
āhuti- 109
iṅgayati 179
iṅgati 202
īkṣate 216
ījate 179
īhate 127, 131
ukṣati 54, 204
ugra- 54, 99, 244
uccagghantaḥ 170
udañc- 197, 220
uṣ- 238
uṣākāla- 139
ūrjā 99
ūrṇa- 255
ūhati 108, 126, 130
ṛkṣa- 123
ṛghāyati 185
ṛñjati 105, 125

ṛçya- 82
ekaças 83
ejati 100, 102, 103, 179
ojas 204
oṣadhi- 238
kakud- 151, 158
kakhati 141, 170
kaṅkaṇa- 139
kaṅkaṇī- 139
kaṅkāla- 144
kaccha- 164, 214
kañcuka- 146, 192
kaṭa- 160, 167
kaṭaka- 160
kaṭakatā 191
kaṭi- 160
kaṭī 160
kaṭhina- 166
kaṇḍū- 153
katara- 220
prācr. *kattā* 219
kanaka- 163, 194
kaniyā 138
kanīyas- 138
kanthā 154
kanda- 159
kandu- 157
kandukam 159
kandukas 159
kapanā 139
kapṛt 140
kam 138
kamaṭha- 169
kamala- 159
kampate 139
karaka- 140
karoti 190
karka- 148
karkaṭa- 140, 148
karkara- 140, 144
karkari- 140
karkaça- 140
kardama- 140
karpara- 139
karṣū- 218
kalayati 154
kalaça- 121, 167
kalādhika- 139
kalāvika- 139
kali- 154, 166
kalikā 154, 166, 197
kalya- 139
kalyāṇa- 139
kavi- 157
kaçcid 71
kaṣati 152
kas 13, 214, 220
kahlāra- 142, 264
kāka- 141
kāñcana- 194
kāya- 220
kāru- 142
kāla- 153
kālayati 154
kāṣṭhā 125, 162, 218
kikí- 147
kiknasa- 194
kitava- 219
kipya- 147
kīrṇa- 61
kuñjati 159, 231
kuṇāru- 154, 166
kuṇi- 154, 166
kuṇḍa- 150, 166
kuṇḍala- 166
kutra 48
kutsayati 149
kuputra- 48
kupuruṣa- 48
kupyate 27
kubja- 150
kubhanyu- 149
kumba- 150
kumbha- 150
kula- 218
kulya- 91, 141
kuṣṭhikā 150
kusyati 150
kuhaka- 155
kū 48
kūṭa- 222
kūpa- 150
kūbara- 149
kūbarī 149
kūrca- 212
kūrdati 159, 167, [168
kūlayati 138
kṛkalāsa- 163, 191

ku- 148,
167
190
· 167
167
153, 154,
:0 [166
- 166
166
240
- 138
12
· 138
.41
141, 144
41
ti 189
20, 190
: 240
ati 191
190
99, 190
i- 240
ti 249
i 200
- 199
41
115, 128
i 199
i 245
- 206
i 206

kṣiṇoti 242
kṣiti- 122
kṣipati 148
kṣudra- 241
kṣura- 195
kṣetra- 122
kṣema- 122
kṣṇauti 199
khañjati 145, 232,
khadikā 157 [248
khanati 156
khādati 194
khura- 49, 223
khula- 49, 223
khyāti 208
gacchati 233
gajati 223
gañjana- 171
gadhya- 142, 160,
ganā 49, 233 [172
gabhīra- 224
gamati 233
gambha 224
garjati 105, 178
garbha- 76, 228, 243
garhate 243, 263
galati 228, 243
gavate 230
gavīnī 230
gādha- 224
gālayati 228
gāhate 224
gir- 176

girati 225, 228, 244
giri- 230
gu- 249
guñjati 42, 175, 210
guru- 52, 233, 249
gṛñjana- 175, 182,
202
gṛṇāti 176, 225
gopā 45, 47
gopāyati 45, 175,
gola- 171 [224
golā 171
gaus 45, 230
gnā 49, 244
granthati 202
granthi- 202
grapsa- 202
grasati 201
grāma- 176, 202
grāvā 52
grīvā 228
glau- 201
gva- 249
gvin- 249
gha 236
ghana- 236
gharma- 38, 235
ghasati 183, 184
ghoṣati 234
ghrāti
ca 72, 218
cakra- 50, 241
cakṣate 125

catati 160
catvāras 10, 24, n. 4, 218
catvāla- 160
candra- 139
capala- 159
cayate 76, 216, [218
carati 218
carama- 218
caru- 20, 154
carkarti 140, 144
carṣaṇi- 162
caṣṭe 125, 218
cārु- 219
ciketi 147
cid 6, 71, 216
cinoti 147, 220
cipya- 147, 148
cillī 146
cṛtati 167
ceṣṭati 147
codati 44, n. 149
cyavate 207
cyāvana- 208
chala- 95
chavī 44, 88, 134
chāyā 84, 85
chidura- 84
chinatti 98
chyati 98
jaghana- 112, 186
jaṅghā 112
janas 100, 102
janī 50
jambha- 103, 106
jayati 225, 248
jarate 172
jarant- 102
jarjara- 102
jartu- 228
jarbhurīti
jahāti 107, 108
jāgarti 10, 176
jānāti 100
jānu 103
jāmātar- 99
jināti 225
jināti 227
jiyā 225
jihīte 107, 108
jihma- 263
jīva- 225
jīvati 225
juṣate 18 n., 102
juhoti 109, 111
jṛmbhate 226
jehate 226
joguve 230
jñāta- 124
jyā, corde, 225
jyā 225, 248
jrayati 54
takman- 195
takṣan- 122, 123
tarku- 63, 188
tarkuṭa- 188
tarjati 232
tigma- 204
tuṅga- 232
tujati 210
tunakti 210
tejati 211
tyajati 232
triṃçat 97
tvakṣas 165
tvac- 165
tvanakti 210
daṃṣṭra- 119
dakṣiṇa- 121
daghnoti 184
dadarça 93
daça 5, 9, 97
daçati 119
daçasyati 93, 121
dahati 8, 246
diçati 119
dīrgha- 186
duhitar- 173
dṛhyati 127, 128, [129
dehī 114
nakti- 189
nakha- 57, 170
naga- 224
nagna- 55
naçati 87, 94, 118
nāka- 215
nij- 242, 245, 248
nīca- 145
paṃçayati 95

nan- 95, 116
ı- 209
i- 240
6, 60, 216,
2, 240, 247
- 125, 130
215, 219
u- 57
u- 87
rj- 200, 204
ıças 82
- 134
5
222
122, 125,
ti 94 [130
la- 173
a- 198
ıusa- 256
id 71
ava- 43
a- 177
ti 132
ti 8, 198,
119 [209
- 85
94
ṇa- 108,
6, 130
ıkṣāṇa- 165,
9
a- 95, 116
- 220
plakṣā 105
plihati 264
plīhan- 127
phalgva- 175
bakula- 143
bala- 77, 229
bahu- 110
bāhu- 110
bukkāra- 143
bṛṃhati 263
bhakṣati 178
bhajati 8, 178
bhāti 234
bhugna- 53
bhujati 180
bhurati 237
bhurijau 125
bhṛjjati 180
bhrājate 106, 125
bhrāçate 96
makaka- 145
makamakāyate 145
makha- 170
magha- 182
macate 144, 209
majmanā 99
mañju- 173
mañjula- 173
marīci- 208
marcayati 215
maryaka- 197
maryādā 263
mahānt- 99, 102
mahiṣa- 114
māṇava- 197
mārṣṭi 104, 125
miçra- 124
mukha- 170
muñcati 188
muñjati 260
mūka- 164
mūrkha- 164
mṛga- 179, 231
mṛgayate 231
mṛc- 215
mṛçati 62, 90, 121
megha- 206
meha- 112
mehati 47, 111, 114
mojati 260
mlecchati 147
yakṛt- 222
yakṣma- 200
yajate 8, 100, 124,
yaças 90, 93 [130
yahu- 127
yuga- 179
yunakti 8, 203
raṃhati 239
rakṣati 143, 155,
rakṣas 123 [196
rajas 231
rajyati 248
rākā 144
-rikhati 162
riṅkhati 169

riṅgati 169
riṇakti 221
rujati 200
ruçan 121
rejate 210
reḍhi 114
roga- 200
rocate 163
lagati 225, 226, 248
laghu- 45-47, 184, 239
laṅghati 239
likhati 162
liṅga- 196
lihati 108, 114
luñcati 209
locate 163
lopāça- 120
vagnu- 204
vagvana- 204
vacas 221
vatsa- 109
vatsara- 109
vanargu- 175, 178
varcas 148
vartikā- 198
valgu- 175
valmīka- 197
vaçād 83
vaṣṭi 94
vahati 114
vāghat 43, 54
vāja- 54, 99, 101
vaçī 237
viṃçati- 97
vicyate 162
vijate 203
vinakti 162
viçvant- 131
vīcī 161
vṛṃhati 263
vṛka- 56, 163
vṛjina- 65, 231, 245
vṛṇakti 231
vṛçcati 62, 165
veça- 94
vraja- 178
vraçcana- 165
çakṛt 92, 241
çaknoti 216
çagma- 216
çaṅku- 80, 144
çaṅkha- 91, 170
çaṇa- 81
çata- 5, 97
çatru- 92
çad-, briller, 83, 88
çad-, tomber, 83, 88
çamī 81, 118
çamyati 92, 97
çamyā 81
çara- 96
çarabha- 84
çarīra- 89
çaru- 89, 96
çarkarā 117, 144
çal- 89, 90
çalá- 81, 82
çalyá- 82
çaça- 88
çaçvant- 131
ças- 88, 120
çastra- 89
çāṇa- 93
çāmyati 93, 97
çikya- 84, 209
çikhā 84, 148
çita- 94
çithira- 80
çiras 82, 89
çila- 96
çiçu- 84, 87
çīkate 90, 148
çīghra- 84, 209
çīrṣan- 92
çuc- 86
çuci- 86
çupti- 86
çubh- 92
çūra- 86, 87
çūrpa- 86, 132, 133
çṛṅga- 48, 82, 92, [177
çṛṅgāyate 177
çṛṇāti 89
çṛṇoti 117
çete 88
çepas 85, 95
çeva- 91

16
, 118
8, 33,
[87
229
196
221
0, 111

sahas- 113
sahasriya- 111
sahuri- 110
siñcati 195
sūtra- 129
skandati 145
skabhnāti 146
skunāti 44, 152
skundate 149
skhadate 156
skhalati 223
skhalana- 223
stighnoti 187
sthagayati 180
spaçati 90
spurga- 173
spṛhayati 114
sphurati 63
sphūrjati 173, 177
srakti- 65, 240
ha 77, 102, 236
haṃsa- 107
hadati 110

han- 235, 239
hanu- 102, 105, 124
harati 92, 110, 112
haras 235
hari- 126
harmuṭa- 184
haryati 115
hasta- 102, 104, 107
hi 109
hima- 109
hirā 112
hṛd- 112
hṛṣyati 111
heṣas 107
hyas 131
hrada- 262
hrasati 110, 126
hrasva- 108, 110,
hrādate 239 [126
hlādate 262
hvaras 135

Grec.

, 248
172
, 106

ἄγαμαι 99
ἄγαν 99
ἀγανακτέω 188
ἀγανός 172
ἀγαυρός 172
ἄγγελος 176
ἄγγος 258
ἀγείρω 176, 181
ἀγή 172, 203
ἅγιος 100, 124, 130
ἄγκιστρον 161
ἄγκος 161
ἀγκών 25, 161, 164
ἄγλιθες 175, 202

ἁγνός 100, 124, 130
ἄγνυμι 172, 203
ἄγος 178
ἀγοστός 102, 104
ἄγρα 124
ἀγρεῖφνα 202
ἀγρέω 124
ἀγρίφη 202
ἀγρός 124
ἄγυρις 176, 181
ἀγύρτης 181
ἄγχι 109, 113, 129
ἄγχω 109, 113, 129
ἄγω 104, 124
ἀδαχέω 98
ἄδειος 227
ἀδελφός 77, 229
ἀδευκής 155
ἀδήν 229
ἀδινός 226
ἀέξω 204
ἀζηχής 111, 113
ἄζω 124, 130 [236
ἀθελβάζειν 64, 229,
ἀθέλγω 64, 232, 236
ἀθέλδεται 64, 229, 231
236, 246
ἀθεμβοῦσα 236, 239
ἀθήρ 61, 236, 246
αἰγανέη 258
αἴγειρος 258 [125
αἶγες 100, 102, 103,
αἰγιαλός 100, 102, 125
αἰγίλωψ 258
αἴγλη 202
αἶθε 77, 236
αἶκλοι 117, 192
αἶκνον 87, 118, 119
αἶξ 100, 102, 103, 125
αἶξ 161, 196, 208
αἰπόλος 41, 53, 220
αἶσα 226
αἴσσω 161, 196, 208
αἶσχος 247
αἰτέω 25, 35
αἰχμή 117, 122, 125,
ἀκακαλλίς 142 [127
ἀκ ἀκητα 82, 83, 85
ἀκακίεις 82, 85
ἄκανθα 142, 147
ἄκανθος 142, 147
ἄκαρος 64, 143
ἄκαστος 254
ἀκέομαι 90, 93
ἀκεύω 93
ἀκέω 255
ἀκήν 255
ἀκήρατος 89, 90, 96
ἀκιδνός 147
ἀκιναγμός 64
ἀκινάκης 64
ἄκινος 142, 147
ἀκίς 83, 85, 93, 118
Ἀκκώ 162
ἄκμα 195
ἄκμηνος 195
ἄκμων 119
ἄκολος 87, 93
ἀκόλουθος 153, 161
ἀκοραιτῶς 161
ἄκος 90, 93
ἀκοστή 62, 254
ἀκούω 93, 118
ἀκριβής 253
ἀκροάομαι 118
ἀκρόπολις 202
ἄκρος 82, 85, 93, 118,
142, 193
ἀκτή 62, 254
ἀκτίς 188
ἄκυλος 87, 93, 118, 119
ἄκυρος 87
ἄκωκη 85, 93
ἀλαλκεῖν 143, 155, 196
ἅλαξ 192, 196
ἄλγος 258
ἀλεγεινός 258
ἀλέγω 258
ἀλέκτωρ 151, 188
ἀλέξω 143, 155, 196
ἀλίγκιος 196
ἅλιξ 254
ἄλκη 82
ἀλκή 143, 155, 196
ἀλκυών 151, 188
ἀλλοδαπός 220
ἅλοξ 196
ἀλυκτοπέδη 200
ἀλφάνω 234

20
208
208
ω 147
1
4, 104, 123
4, 125
04, 148
31
9
5, 249
ω 147
188
135
220
ω 224
μαι 169
38
ίη 200
4, 130
2
68

ἀπέλλα 220
ἀπολύγματος 55, 203
ἀπομυσσω 188, 193,
ἀπυστέλλω 77 [198
ἄραβος 231, 248
ἀράζω 248
ἄρακις 147, 162
ἄρακος 147, 162
ἀράχνη 143, 198
ἀργής 103
ἄργιλλος 259
ἀργός 101, 103, 104
ἄργυρος 101, 103, 104
ἀρήγω 104
ἀρκάνη 143, 151, 198
ἄρκευθος 254
ἀρκέω 155, 162
ἄρκηλος 83, 123
ἄρκιος 155, 162
ἀρκόν 254 [162
ἄρκος 83, 93, 123, 155,
ἄρκτος 83, 93, 123
ἄρκυς 143, 151
ἄρπυς 47
ἀρρι·χάομαι 169
ἀρτοκόπος 60, 64, 133,
215, 220, 222
ἀρτοπόπος 60
ἄρχω 186
ἀρωγός 104
ἄσβολος 231
ἀσκηθής 143 |221
ἀσπάζομαι 215, 220,

ἀσπάλαξ 66
ἀσπάραγος 173, 178
ἀσπαρίζειν 63
ἄσπετος 219, 220, 239
ἀσπίς 216, 217
ἄσσον 113, 129
ἀστακός 81
ἄτρακτος 63, 188
ἀτρεκής 63
ἀτύζω 210
αὔγαρος 99, 101, 103
αὐγή 172
αὐελκίζει 94, 148
αὔλαξ 196
αὔξω 204
αὐφήν 53
αὔχη 238
αὐχήν 53
ἄφενος 77
ἀφρίους 61, 236
ἀχάρνας 115
ἄχερδος 111, 127
ἀχερωίς 111
ἀχέω 111
ἀχήν 111
ἀχλύς 64, 206
ἀχνάσδημι 263
ἄχνη 61, 62, 183, 206,
ἄχνυλα 183, 206 [254
ἄχος 111, 113
ἀχράς 111, 127
ἄχρι 127
ἄχυρον 62, 183, 206

ἀχώρ 62, 183
βάζω 223, 224
βαίνω 233
βαιός 224
βάκκαρις 143
βάκται 254
βάκτρον 254
βάλανος 232 [232
βάλλω 68, 228, 229,
βανά 49, 233, 244
βάξις 223
βάπτω 224
βάραθρον 68, 228, 233
βαρύς 52, 233
βασιλεύς 233
βάσκω 233
βάτραχος 233
βαυκάλιον 141
βαφή 224
βειλόμενος 76
βείομαι 225, 227, 229
βειρόν 249
βέλος 229
βελτίων 76, 77, 229
βέλφις 76, 228
βέρεθρον 68, 229
βερρόν 48, 249
βεῦδος 229
βεῦθος 229
βέφυρα 61, 76
βῆσσα 224 [248
βία 36, 225, 227, 235,
βιβρώσκω 225, 228,
230, 233, 244
βινέω 225, 227, 248
βίος 18 n., 36, 53,
134, 225-227, 229,
235, 248
βιός 225, 227, 235
βίοτος 225
βλάβη 215
βλαισός 242
βλάξ 147, 196, 198
βλάπτω 215, 248
βλεμεαίνω 243
βλέννα 242
βλέπω 60, 133, 242
βλέφαρον 60, 242
βλήρ 77, 242
βληχή 243, 263
βλῆχρός 198
βλήχων 59, 243
βλιμάζω 243
βλύδιον 243
βλύζω 243
βλωμός 243
βοάω 230
βόλομαι 230
βορά 230
βόρβορος 230
βορέας 230
βόρμαξ 197
βόστρυχος 230
βουβών 230
βουκόλος 41, 53, 163
βούλομαι 76, 77, 228,
βουνός 230 [230
βοῦς 45, 230, 249
βραβεύς 230
βράγος 105
βραγχάω 108, 243
βράγχη 108, 109, 113
βράγχος 106, 108,
βραδύς 233 [113, 243
βράκαλον 62
βράκανα 143
βρακεῖν 62, 90, 121
βράκος 62
βράξαι 62, 90, 121
βράπτειν 62
βραχύς 263
βράχω 263
βράψαι 62
βρέγμα 263
βρέμω 243
βρένθος 243
βρέφος 243
βρεχμός 263
βρέχω 186
βριαρός 54, 243
βρίθω 243
βριμάζει 243
βριμάομαι 243
βρόγχος 106, 108,
113, 126, 243
βρόμος 243
βροντή 243
βρόχθος 108, 113, 126
βρόχος 113, 186, 203,
βρύκω 243 [209
βρύξ 263
βρύον 243

βρύττειν 243
βρυχάομαι 182
βρύχιος 263
βρύχω 113, 243
βρύω 243
βύας, βῦζα 47
βυκάνη 143, 188
βύκτης 143, 188
βύρμαξ 197
βύρσα 48, 249
γαγγαίνειν 171, 172
γάγγαμον 180, 181
γάγγραινα 178, 181,
γαίων 172 [203
γάλα 98
γαλῆ 257
γαλήνη 101, 106
γάλοως 106
γαμβρός 99
γάμος 99
γαμφηλαί 103, 106
γαμψός 181
γάνος 172
γάργανον 181
γάργαρα 27, 176, 181
γαργαρεών 176, 181
γαργαρίζω 106
γάρκαν 257
γάρρα 257
γαρριώμεθα 172, 181
γάρσανα 257
γαστήρ 181
γαυλός 171, 174
γαῦλος 171
γαῦρος 172
γαυσός 99
γε 102, 176, 236
γεγαώς 106
γέλαν 101
γελανδρόν 175
γελάω 101, 106, 123
γελγίς 175, 181, 202
γέμου 175, 180, 181
γέμω 101
γένος 51, 100, 102,
γέντα 181 [124
γέντο 175, 180, 181
γένυς 102, 105, 124
γέρανος 176
γέρας 176
γέργερα 176
γεργέριμος 102, 103
γέργερος 176
γεργύρα 101, 102
γέρρον 257
γέρων 102, 124
γεύνων 102, 103
γεύομαι 102
γέφυρα 60, 76, 229
γηθέω 172
γῆρας 102
γῆρυς 172, 181
γίγαρτον 100, 102, 106
γιγγλυμός 258
γίγγρος 257
γίγνομαι 100, 102,
106, 124
γιγνώσκω 100, 124
Γιλλίς 100
γιμβάναι 224, 245
γλάγος 98, 123
γλάζω 258
γλαινοί 123
γλακτοφάγος 123
γλακῶντες 123
γλαμός 181
γλαμυρός 181
γλάμων 181
γλανίς 123
γλάσσα 201, 208
γλαυκός 258
γλάφυ 201
γλάφω 201
γλεῦκος 201
γλέφαρον 60
γλήνη 123
γλῆνος 101, 123
γλήχων 59, 60, 72,
γλία 201 [243
γλίνη 201
γλίσχρος 201
γλίχομαι 201
γλοιός 201
γλουτός 201
γλυκύς 201
γλύφω 258
γλώξ 201, 207
γλῶσσα 183, 201, 208
γλωχίς 183, 201, 207,
γνάθος 102, 124 [208
γνάμπτω 203
γνάπτω 193

γναφεῖον 193
Γνίφων 194, 203
γνόφος 194
γνύξ 124, 125
γοάω 178
γόγγρος 178, 181, 203
γογγύζω 42, 175, 178, 210
γογγύλος 175, 178
γόμφος 103, 106
γονή 51
γόνυ 102, 103, 124, 125
γοργός 105, 178
γόργυρα 101
γρᾶ 201
γράστις 201
γράσων 258
γραύκαλας 258
γραῦς 124
γράφω 181
γράω 201
γρῖπος 202
γρῖφος 202
γρομφίς 202
γρόνθος 202
γρῦ 202, 258
γρύζω 258
γρύλλος 258
γρυμέα 202
γρυπός 258
γρύτη 202
γρῶνος 201, 202
γύαλον 101
γύγης 103, 174
γύης 42, 101
γυῖον 42, 101
γυλιός 101, 174, 175
γυμνός 258
γυνή 49-52, 244
γύπη 45, 175
γῦρις 52, 233
γῦρος 42, 101
γυρός 42, 99, 101
γωλεός 178
γωνία 103
γωρυτός 202
δαιδύσσεσθαι 155, [208
δάκνω 98, 119
δάκρυ 254
δαύχνα 199
δάφνη 199
δεδίσκομαι 121
δείελος 227
δείκνυμι 119, 121
δείλη 227
δείλομαι 76, 228, 230
δεῖπνον 241
δειριᾶν 227
δεῖσα 227
δέκα 5, 9, 97
δεκάπεμπε 76
δέκομαι 93, 121
δέλεαρ 77, 228, 242
δέλλιθες 228
δέλτα 228
δέλτον 76, 77, 228-230
δέλφαξ 76, 228
δελφίς 76, 228
δελφύς 76, 228, 229
δέννος 228
δεξιός 121
δέπυρα 60, 76, 229
δέρεθρον 68, 228, 233
δέρη 228
δερίαι 227
δέρκομαι 93
δεύασθαι 18 n.
δεύκει 155, 208
δέχομαι 93
δήλομαι 228
δίαιτα 134, 226
διάκονος 63, 94
διαπέπλιχε 264
διδάσκω 121, 128
διεκί 72
διερός 226
δίφουρα 60, 76, 229
δίψα 226
δοκέω 93, 121
δολιχός 186
δόξα 93, 121
δόρπον 215, 221
δοχμός 263
δράξ 128, 129
δράσσομαι 128, 129
δραχμή 127, 128
δρύφακτος 205
δυσβράκανον 62, 90
ἐάφθη 239

ἐγγύη 42
ἐγγύς 175, 178
ἐγείρω 176, 203
ἐγκάρσιος 168
ἐγκονέω 63, 94
ἐγκονίς 63, 94
ἐγκρίς 118
ἔγχελυς 185
ἔγχος 113
ἐγώ 6, 104, 105
ἐθέλω 77, 78, 235
εἴβω 231
εἴθε 236
εἴκοσι 97
εἴκω 161, 162, 208
εἴκω 144, 145, 162, 195
εἰπεῖν 221, 247
εἴργω 178
εἴσε 68, 70, 78
εἴτε 68
ἑκάς 83
ἕκαστος 83
ἑκατόμβη 249
ἑκατόν 5, 97
ἐκεῖ 90
ἐκεῖνος 90
ἕκηλος 94
ἑκτικός 200
ἐκυρός 87
ἑκών 94
ἐλαφρός 45-47, 239,
ἐλαχύς 45-47, 184,
186, 239
ἐλεγαίνειν 173
ἔλεγχος 45, 46, 184,
ἐλεγχύς 45
ἐλέγχω 45-47, 184,
ἐλελίζω 210
ἐλίκη 254
ἕλιξ 254
ἕλκος 94
ἕλκω 38, 94, 162
ἐνδεδιωκότα 226
ἐνδυκέως 155
ἕνεκα 83, 94
ἐνενιχθείει 168
ἐνέπω 215, 220, 221
ἐνίπτω 247, 248
ἐνίσσω 247
ἐξ 128
ἔξ 121
ἐπείγω 179
ἔπεφνον 246
ἐπίκορον 161
ἐπίκουρος 162
ἐπίξηνον 196
ἐπισμυγερός 177
ἐπιτρύσσειν 208
ἔπλετο 240
ἕπομαι 216, 221, 247
ἔπος 221, 242
ἔργον 105, 130
ἔρδω 105, 130, 131
ἐρέβινθος 226, 231
ἔρεβος 231, 245, 248
ἐρείκη 83
ἐρείκω 162
ἐρεμνός 231, 245
ἐρεσχηλεύω 108
ἐρεύγομαι 172, 179
ἐρέχθω 123
ἕρκος 162
ἐρυγγάνω 172, 179
ἐρχατάω 182, 204
ἔρχομαι 113
ἐσδέλλοντες 68, 228
ἔσκετο 156
ἐσχάρα 169, 263
ἔσχατος 128, 207, 247
εὐθένεια 236
εὐθηνέω 236, 237
εὐλάκα 196
εὐτρόσσεσθαι 208
εὔχομαι 42, 54, 238
ἐχεπευκής 256
ϝεχέτω 114
ἔχθος 205
ἔχιδνα 183
ἐχῖνος 109
ἔχις 183, 185, 234
ἔχραε 127
ἐχυρός 110, 111
ἔχω 110-114
ἐψιάομαι 241
ζαβρόν 244
ζάει 248
ζάω 248
ζείναμεν 229
ζέλλειν 68-70, 228

ζέρεθρον 68-70, 228,
ζεύγνυμι 203 [233
ζυγόν 40, 179, 203
ζῶον 248
ζώω 248
ἥβη 224
ἡγέομαι 259
ἱκανός 139, 144
ἧκα 255
ἡκάς 83
ἡκής 83
ἥκω 162 [163, 193
ἡλακάτη 144, 152,
ἤλεκτρον 151, 188
ἥλιξ 196
ἡλύγη 172
ἡμεκτέω 188
ἡμέρα 129
ἤνεγκον 63, 82, 94
ἤνεικα 168
ἡνίκα 144
ἧπαρ 222
ἠχῆνες 111
ἦχος 108, 113
θάλπος 55
θαλύεσθαι 55
θαλυκρός 55
θαλύπτεσθαι 55
θαλυσσόμενος 55
θάπτω 238, 246, 248
θεηκόλος 53, 163
θείνω, 235-237, 239,
θελγῖνες 60 [246
θέλγω 134, 179
θέλυμνον 235
θέλω 77, 78, 235, 238
θεοκόλος 163
θέπτανος 246
θερμός 235, 238
θέρος 235 [237
θέσσασθαι 76, 235,
Θετταλός 76
θήρ 134, 135
θιγγάνω 173
Θιόφεστος 76
θλίβω 64, 229, 231
236, 246
θράσσω 182, 184, 208
θριγκός 186
θρίξ 169
θυγάτηρ 173
θυοσκόος 157
ἰάπτω 248
ἰάχω 108, 113
ἰβυξ 57
ἴγγια 259
ἰγκρος 118, 146
ἰγνύη 124 [195
ἱκανός 144, 145, 162,
ἵκατο 168
ἴκκος 133, 134
ἱκμάς 195, 196
ἱκνέομαι 144, 168, 195
ἴκριον 192
ἴκταρ 131
ἴκτερος 200
ἰκτῖνος 131
ἰκτίς 131
ἴμβηρις 77, 185
ἴμψας 224, 245
Ἴμψιος 224, 245
ἶξ 64
ἶξαι 196
ἰξός 255
ἰξύς 255
ἰπνός 241
ἵππος 248
ἱπποπόλος 41, 53
ἵππος 14, 21, 26, 31,
32, 133, 134, 136,
ἵπτομαι 248 [241
ἴσκε 221
ἰσχίον 255
ἰσχνός 198
ἰχανᾶν 115, 127, 131
ἴχαρ 115, 127
ἰχθύς 131
ἴχνος 115, 127
ἶψ 64
ἰωγή 172, 203
κὰ 37, 71, 72, 138,
144, 152
cypr. κα 71, 138
κάγκανον 80, 144
καγχάζω 141, 170
καθαρός 80
καί 71, 138
καιάδας 138
καιετός 138

καικίας 138
καινός 138
καίνω 97
καιρός 96
καίω 138
κάκα 141
κάκαλα 146, 169
κακιθά 169
κακκάω 81, 144
κακός 144, 163, 169
~~καμόρας~~ 161
κάλαθος 166
κάλαμος 96
καλέω 153, 158, 251
κάλη 139
καλιά 154, 166
καλινδέομαι 166
κάλλαιον 139
καλός 139
κάλπη 139, 212
κάλπις 139
κάλυξ 154, 166, 197
καλύπτω 155, 166
κάλως 251
κάμαξ 81
καμάρα 81, 118
κάμαρος 169
κάματος 97
κάμμαρος 169
κάμνω 92, 93, 97
καμόντες 93, 97
κάμπη 139
καμπή 139, 140
κάμπτω 139
κανάζω 139, 144
καναχή 139
κάνδαρος 139
κανθός 140
κανθύλη 262
κάννα 81
κάπετος 140, 161
κάπη 140
καπνός 26, 30-32, 211
κάπρος 140
~~κάπτω~~ 214, 215
κάπων 140
κάρ 81, 166
κάρα 81, 92, 96, 118
κάραγος 82, 179
κάραννος 89, 96
κάρδαμον 140
καρδία 90, 96
κάρηνα 89, 96
καρκαίρω 140, 144
κάρκαροι 140, 144, 155, 167
καρκίνος 140, 148
κάρνον 82
κάρνωψ 61
κάρος 166
καρόω 166
καρπάλιμος 132, 133
καρπός 86, 132, 133
καρπός, fruit, 166
κάρσιον 168
κάρταλος 167
καρτερός 167
καρυδόω 166
κάρυον 140
κάρφος 141
κάρφω 141
καρχαλέος 154, 167
κάρχαρος 155, 167
κάς 71, 129, 138
κάσα 129
κασαλβάς 141
κασᾶς 129
κασίγνητος 141
κάσις 141
κάσσα 141, 208
κάσσον 129
κασσύω 65, 129, 141
κάστωρ 83
κασώριον 141
κατ' 71, 138
κατά 97, 120, 138
καταιγίζω 100, 102
κατασκένη 156
καύηξ 141, 197
καυκαλίας 141, 144,
καυλός 141 [149, 151
καυνός 141
καῦρος 141 [170
καυχάομαι 82, 123,
κάφα 65
καφάζειν 64 [241
καχάζω 65, 141, 170,
καχλάζω 262
κάχληξ 142, 165

κάχρυς 262
κὲ, κὲν 72, 138, 152
κεάζω 88, 89, 120
κεάνωθος 152, 195
κέγκει 152, 163, 169
κέγχρος 262
κεῖμαι 88, 90, 91
κειμήλιον 88 [166
κείρω 96, 153, 161,
κείω 88
κεκαδμένος 83, 88
κεκάδοντο 83, 88
κεκαλμένον 83
κεκαφηότα 211
κεκῆνας 88
κέλαδος 153, 158, 166
κελαινός 25, 153-155
κελέβη 225 [161
κέλευθος 25, 35, 153,
κελεύω 154
κελεφός 153
κέλης 25, 35, 154
κελλόν 154, 166
κέλλω 154, 163
κέλομαι 154
κέλυφος 154, 166
κέλωρ 89
κεμάς 251
κενός 89
κεντέω 89, 92
κέντρον 89, 92
κέντρων 154
κέπφος 135 n.
κεραίζω 89, 90
κέραμος 89
κεράννυμι 118 [126
κέρας 89, 92, 96, 117,
κεραυνός 89, 90
κέρδος 251
κερκίς 148, 154, 163
κέρκος 148, 154, 163
κέρκος, queue, 251
κέρνος 154
κέρτομος 154
κερχαλέος 154, 167
κεσκίον 85, 155, 160
κέστρος 89
κεύθω 150, 155
κεφαλή 262
κήδω 82
κηθίς 142, 160, 172
κηκάζω 251
κηκίω 90, 148
κηλέω 155
κήλη 139
κηλίς 153, 155
κῆλον 81, 82
κήλων 89
κήλων, pompe, 251
κημός 142
κήξ 141, 197
κῆπος 38, 142
κήρ 89, 96
κῆρ 90, 96
κηρός 155
κῆρυξ 142
κῆτος 251
κήϋξ 141, 197
κηφήν 155
κίβδη 84
κίβδηλος 84 [204
κιγκλίς 146, 169, 192,
κίδαφος 84
κίδναι 157
κίκκαβος 252
κίκιννος 84, 148
κικυμίς 149, 151
κῖκυς 84, 86, 87
κίλλος 146
κίλλουρος 146
κίνδυνος 147
κινέω 147, 148
κίνυσθαι 147
κιονόκρανον 118
κίραφος 84
κίρκος 147
κίρνημι 89, 118
κιρρός 84
κὶς 67, 71-73, 78
κίς 147, 148
κίσθος 252
κίσπρα 252 [212
κίσσα 84, 147, 209,
κισσός 84, 209
κιχάνω 107, 108
κίχημι 107, 108
κιχλάζω 183, 206
κίχλη 183, 206
κιχλίζω 183, 184, 206

κίχρημι 108, 110, 126
κίω 147
κίων 85
κλαγγή 173, 189
κλάγος 123
κλαδαρός 167
κλαδάσαι 167
κλάδος 167, 189, 190
κλαζω 173, 189, 211
κλαίω 189
κλαμαράν 116
κλαμβός 189
κλάω 158, 167, 189
κλέος 117
κλέπας 116, 215
κλέπτω 189
κλειτύς 116
κλείω 189
κλήθρα 252
κληίς 189
κλῆμα 189, 190
κλῆρος 252
κλίνω 116
κλοιός 252
κλόνις 116
κλόνος 189
κλύζω 189
κλύω 117
κλωβός 190
κλώζω 173, 189, 211
κλώθω 166
κλών 190
κμέλεθρον 81, 118
κνάπτω 193, 203
κνάφος 193
κνάω 92, 194
κνέφαλλον 193
κνέφας 194
κνέωρον 194
κνηκός 163, 194
κνῆκος 163, 194
κνήμη 192, 252
κνημός 252
κνίδη 159, 194
κνίζω 194
κνιπεῖν 194, 203
κνῖσα 252
κνίφων 194, 203
κνίψ 194
κνόος 194
κνύθος 194
κνύω 92, 159, 194
κνώδαλον 194
κνώδαξ 194
κνώδων 194
κνώσσω 252
κνώψ 194
κόβαλος 149, 212, 222, 225, 252
κόβειρα 149
κόγχη 91, 170
κοδομή 157
κοέω 157
κοθαρός 81
κοῖλος 91
κοῖλυ 157
κοιμάω 91
κοινά 91, 98 [252
κοινός 91, 122, 138,
κοῖος 71
κοίρανος 158 [212
κοῖται 84, 136, 209,
κόκκος 91
κόκκυξ 57, 151, 158
κόκκυς 151, 158, 160
κολάζω 158
κολάπτω 158
κόλαφος 158
κολεός 158
κόλλα 158
κολοβός 158, 167
κολοιός 158
κόλος 158, 167
κόλπος 212, 220
κόλυθρος 158
κόλυμβος 158
κολυφρόν 158
κολφάω 158
κολωνός 158
κόμαρος 159, 169
κόμβος 159
κομέω 92
κόμη 252
κομίζω 92, 93, 97
κόμπος 253
κομψός 133, 241
κόναβος 159 231
κόνδοι 159
κόνδυλος 159

κονέω 63
κόνις 253
κονίς 92
κοντός 89, 92
κόνυζα 159, 194
κόος 91
κόπις 159
κοπίς 157, 159
κόπος 159, 161
κόπρος 92, 241
κόπτω 157, 159, 161
κόραξ 92, 197
κόρδαξ 159, 167, 168
κόρη 160
κορθέλαι 92, 112
κόρθυς 92
κορκορυγή 253
κόρνοψ 61, 220, 222
κόρος 92
κόρση 92
κορυγγεῖν 48 n., 177
κορυδός 92
κόρυζα 253 [177
κόρυμβος 48, 92, 117
κόρυς 92
κορυφή 92
κόσκινον 85, 160
κοσκυλμάτια 52, 223
κόσμος 160
κόσος 71
κοσταί 254
κότερος 37, 55, 63, 67, 71, 72, 250
κότος 92
κοτύλη 160
κοῦ 71, 73
κοῦφος 92
κόχλος 262
κοχώνη 112, 186
κόψιχος 160
κραγγών 177
κραδάω 159 167, 168
κράζω 190, 211
κραίνω 190
κραιπάλη 190
κραιπνός 133, 190
κραῖρα 117, 118
κράμβος 167
κραναός 167
κράνος 96, 117
κράσπεδον 117
κράστις 201
κρατύς 167
κραυγή 99, 190
κραῦρος 190
κρέας 20, 190
κρέκω 163, 190
κρεμάννυμι 190, 192
κρέμυον 190
κρήμνημι 190
κρημνός 192
κρήνη 190, 191
κρηπίς 191
κρησφύγετον 117, 126
κρίζω 191, 211
κριθή 262
κρίκος 191
κρίνον 253
κρίνω 253
κριός, bélier, 117
κριός 117, 126
κροαίνω 191
κροκάλη 117, 144
κρόκη 163, 190
κροκόδειλος 163, 191
κρόμυον 190
κρόσσαι 191, 209
κρότος 191
κρουνός 190, 191
κρούπετα 191
κρούω 191
κρύος 191
κρύπτω 191
κρύσταλλος 191
κρωβύλος 48, 117
κρώζω 192, 211
κρώμαξ 192
κρώπιον 166
κρωσσός 130, 192
κτάομαι 199
κτάρα 131
κτείνω 200
κτείς 116
κτέρας 200
κτίλος 122
κτίς 131
κτίσις 91, 122
κτοίνα 122
κτυπέω 122

κύαμος 132
κύανος 86
Κυανοψιών 132
κυβερνάω 149
κύβη 149
κυβηλιστάς 149, 212
κυβιστάω 149
κύβιτον 253
κύβος 86
κυδάζω 149
κυδίας 149
κύδος 149
κυέω 86, 131, 132
κυθνόν 86
κυθώδεος 86
κυκάω 253 [241
κύκλος 50-52, 56, 183,
κύκνος 86, 195
κύλα 253
κυλινδέω 166
κύλιξ 121, 122, 167
κυλίχνη 122
κύλλα 253
κύλλας 152
κυλλός 154, 166
κύμβαχος 150
κύμβος 150
κυμερῆναι 149
κυνέω 150
κύπελλον 150
κύπη 150
κύπτω 86, 150
κύρβις 86, 133
κύρνοι 150
κῦρος 86, 87, 131
κυρσίον 167
κύρτος 167
κύσθος 150
κυσός 150
κύστις 150
κυτίς 150
κύτος 150
κυφός 150
κύων 87
κωδύα 160
κώθων 142, 160, 172
κωκύω 87, 92
κωλέα 160
κῶλον 160
κωλώτης 160
κῶμα 93, 97
κώμη 160
κῶμος 253
κώνειον 93
κῶνος 93, 94
κώνωψ 194
κώπη 161
κώρυκος 253
κῶς 67, 71-73, 250
κωτίλος 161
κωφός 161
λάβρος 244
λαγαρός 173, 179, 203
λαγγάζει 173
λαγεινά 259
λάγνος 173, 203
λαγχάνω 46 n., 170
λαγών 179
λάζομαι 225, 244, 248
λαΐγξ 259
λαικάς 83
λακίς 148, 168
λάκκος 151
λακτίζω 156, 189, 197
λαμβάνω 225, 226,
244, 248
λάξ 156, 189, 197
λάρυγξ 259
λάσκω 255
λασταγεῖ 259
λαταγεῖ 259
λάταξ 259
λαυκανίη 144
λάχεια 185
λάχνη 255
λέβινθος 226, 231
λέγω 105
λεῖμαξ 197
λείπω 221, 247
λείχω 108, 114, 126
λεκάνη 163
λέκος 152, 163, 193
λέκρανα 192
λεκροί 192, 197, 199
λέκτρον 186, 205
λέσχη 207
λευγαλέος 124, 200
λευκός 40, 163, 199,
λεύσσω 199, 209 [209

λέχεται 186
λέχος 186, 205, 207
λέχριος 192, 199
λέχρις 199
λήγω 179
ληκᾶν 156
ληκάω 144, 163
λήκυθος 152, 193
ληκώ 144, 163
λίγδην 126
λιγνύς 259
λίγξ 192, 197
λίγξε 204
λιγύς 175, 204 [197
λικερτίζειν 156, 189,
λικμός 195
λίκνον 195
λικριφίς 192, 199
λίξ 192, 197, 199
λίσγος 259
λίσσωμεν 247
λίσχροι 199
λιχανός 108, 114
λοβός 226, 231
λογάδας 259
λόγχη 264
λοιγός 179
λοξός 192, 197, 199
λοῦσσον 199, 209
λοφνίς 199
λυγαῖος 172
λυγίζω 179
λύγξ, γός 211
λύγξ, κός 121
λύγος 179
λυγρός 124
λύζω 211
λύκος 56, 163, 222
λυμνός 55, 203
λυχνίς 199
λύχνος 199
λωγάς 173
μάγγανον 173
μάγειρος 103, 130
μᾶζα 103, 130
μάκαρ 96, 97
μακαρία 144, 209
μάκελλα 255
μάκελλον 255
μακκοάω 255
μακρός 97, 118, 130
μαλακός 164, 196
μαλθακός 255
μαλκενίς 197
μάλκη 144, 196
μάραγνα 186, 203, 209
μάργος 179, 231
μάρπτω 62
μάσσω 144, 209
μάστιξ 204
μάχαιρα 170, 264
μάχη 170, 264
μάχλος 170, 264
μάχομαι 264
μεγαίρω 99
μέγαρον 173
μέγας 99, 102
μέγεθος 99
μεῖραξ 197
μέλκιον 104, 148
μέλλαξ 197
μεσσηγύ 175
μεταξύ 197, 221
μέχρι 127
μηκάομαι 145
μηκάς 145
μῆκος 118
μήκων 164
μηχανή 182, 188
μῆχαρ 182
μῆχος 182
μίγνυμι 124, 125
μικρός 255
μίσγω 125, 128
μνάομαι 49, 244
μογερός 177, 179 [205
μόγος 177, 179, 200,
μοιχός 111, 114
μόκρωνα 255
μολγός 260
μόροττον 186, 203, 209
μόροχθος 128
μορφή 234
μόρφνος 245
μόσχος 114
μόχθος 200
μοχλός 205
μόψος 241
μύζω 260

μυκάομαι 145
μύκηρος 188
μύκλος 193
μυκός 164
μυκτήρ 188, 198
μύξα 198
μυρκός 164
μύρμηξ 197
μύσκος 255
μυχλός 199, 205
μυχός 170
ναίχι 109
νάκος 164
νάπη 215, 221
νάπος 221
νάρκη 256
νεβρός 244
νεικητήρ 195
νεῖκλον 195
νεῖκος 164
νείφει 237, 239
νεκρός 87, 118
νεογιλός 100
νεφρός 246
νηγάτεος 173
νήφω 238
νίζω 7, 242, 248
νίκη 145
νίπτρον 242, 245, 248
νίφα 237, 239
νυκχάσας 209
νύξ 50, 56, 57, 64, 189
νύσσω 50, 209
νώγαλον 260
νωχελής 185
ξαίνω 195, 196
ξανθός 254
ξένος 206
ξέω 195, 196
ξηνός 196
ξηρός 206
ξίφος 120
ξόανον 195
ξοός 195
ξοῦθος 254
ξύλον 120
ξύν 120, 197
ξυνός 120
ξυρόν 195, 196
ξύω 195
ὀβελός 229, 231
ὀβολός 229, 231
ὄβρια 244
ὀβρίκαλα 244
ὄβριμος 244
ὀγκάομαι 145
ὄγκος 94, 164
ὄγμος 124
ὄγχνη 111, 127
ὀδαξάω 98
ὀδελός 229, 231
οἴγνυμι 203
οἶκος 94
οἶκτος 200
οἰνόφλυξ 57, 58
οἴχομαι 186
ὄκαι 74
ὄκκαβος 159
ὄκκον 43
ὄκνος 256
ὄκρις 85, 142, 193
ὀκρυόεις 118
ὄκταλλος 43, 123
ὀκτώ 116
ὀλέκρανα 118, 192
ὀλιβρός 244
ὀλίγος 179
ὀλκός 162
ὀμιχέω 111, 114
ὀμίχλη 206
ὄμμα 221, 241, 247
ὀμόργνυμι 104, 125
ὀμφά 234
ὄμφαξ 234
ὀμφή 234
ὀνοκίνδιος 147
ὄνυξ 50, 57, 170, 207
ὀξέα 121
ὀξίνα 198
ὀξύς 85, 193
ὀπή 215, 216, 222, 240
ὄπι 48
ὀπιπεύω 216, 217, 222
ὄπις 216, 217, 247
ὁπλότατος 240
ὀπός 221
ὄππατα 221, 222
ὀπτίλος 221, 240, 241
ὀπτώ 116

ὄπυι 48
ὅπυς 48, 49
ὄπωπα 216, 221, 222, 240-242, 247
ὀργάς 99
ὀργή 99
ὀρέγω 105, 125
ὀρεχθέω 205
ὅρμικας 197
ὄροβος 226, 231
ὄρτυξ 198
ὄρυζα 211
ὀρύσσω 209
ὄρχαμος 186
ὄρχατος 182
ὀρχέομαι 185
ὄρχις 109
ὄσσε 14, 221, 247
ὀστακός 81
ὀσφραίνομαι 246
ὀσφῦς 48, 49, 223
ὄσχος 186
ὀτεῖος 219
οὐκ 217
οὐκί 217
οὐχί 109
ὄφατα 239
ὀφείλω 236
ὀφθαλμός 242
ὄφις 185, 227, 234, 235
ὀφνίς 239
ὀχθέω 205
ὄχλος 127
ὄχνη 127
ὄχος 114, 127
ὀχυρός 110
ὄψ 221, 242
ὄψομαι 215, 221
παθεῖν 222
παι 71, 72, 214, 220
παιφάσσω 135, 247
πάλαι 218, 222
παλάσσω 198, 209
παλεύω 222
παλίγκοτος 94
πάλκος 164
πᾶμα 132
πανόψια 132
παρθενοπίπης 216
παρθένος 77, 237
πάρνοψ 61, 66
πᾶς 131
πάσασθαι 132
πάσκος 164, 214
πάσσαλος 122, 125, 130
πάσσω 209, 214, 249
πάσσων 45, 110
πάταγος 214, 249
πάχνη 122, 125
παχύς 110
πεῖ 49
πείκω 85, 94 [217
πείω 25, 69, 75, 76,
πέκω 95, 116
πέλαγος 105, 198
πελεκᾶς 87
πελεκκάω 87, 133, 134
πέλεκυς 87
πέλω 76, 77, 219
πέλωρ 77, 218, 219
πεμπάς 77, 215
πέμπε 76, 77
πέμπτος 28, 240
Πενθεύς 76
πέντε 38, 76, 219, 240
πεπτός 240
πέπτω 38, 60, 248
πέπων 222
πέργαμος 179
πέργουν 43 n.
περιάγνυμαι 204
περιπευκής 256
περιτέλλομαι 77
περκνός 119, 121
πεσσός 219
πέσσυμπτον 63
πέσσυρες 76
πέσσω 7, 216, 222, 240, 247
Πετθαλός 76
πέτρα 25, 48, 219, 249
πευκάλιμος 256
πεύκη 83
πῇ 214
πηγή 99
πήγνυμι 99, 125, 130
πηλίκος 196
πήλυι 76, 77, 218, 219
πηνίκα 144

πήτεα 214
πῆχυς 110
πίγγαλος 173
πίγγαν 173
πικρός 193
πίναξ 198
πίσσα 210
πίσυγγος 65
πίσυρες 10, 76
πιφαύσκω 234, 235
πλάγιος 174, 211
πλάζομαι 174, 211
πλάζω 211
πλάξ 105, 198
πλάξ Hés., 198, 209
πλάσσω 198, 209, 210
πλεκτή 95, 116
πλέκω 95, 116, 122
πλεύμων 240
πλευρά 240
πληγή 211
πλῆκτρον 189, 210
πλήσσω 189, 210, 211
πλίγμα 264
πλίσσομαι 264
πλιχάς 264
πλοχμός 122
πνίγω 260
ποδαπός 220
ποδοκάκη 146, 169
πόθος 235, 237
ποιέω 220
ποικίλος 85
ποινή 217, 220
ποῖος 219, 220
ποιφύσσω 256, 257
ποκκί 72
πολλάκις 37, 71
πόλος 219, 220
πολυάιξ 196
πολύγιος 225
πονέω 63 [247
πόπανον 60, 216, 240,
πόρκος 95
πόρνοψ 61
πορφύρω 237
πόσος 220
ποταπισάτω 76
πότερος 60, 63, 220
ποτιγλέπει 60, 242
ποτόμφει 234
ποῦ 220
πούλιμος 48 [136
ππάματα 132, 134,
πράκνον 119
πραπίδες 134
πράσσω 210
πρεγγευτάς 43
πρειγευτάς 43
πρεισβ(εί)ας 43
πρεῖσγυς 43, 87
πρεκνόν 119
πρέμνον 245
πρέπω 240
πρέσβυς 43, 87
πρίαμαι 240
πρισγεῖες 43
πρόβατον 88
προῖκα 145, 210 [210
προΐσσομαι 35, 145,
πρόκα 164
προπετής 57
πρόσφατος 239
πρόχνυ 125
προχῶναι 186
πρύμνη 240, 245
πρώξ 119, 121
πτέρυξ 57
πτήσσω 207, 210
πτύσσω 108, 126, 130
πτυχή 108, 130
πτώξ 207, 210
πτωχός 207
πυανέψια 132
πύανος 132
πυανόψια 132
πυγμή 260
πυγών 260
πυκνός 119
πυκτίς 126, 130
πύλιγγες 177
πύξ 260
πύργος 179
πῦς 48, 49
πύτνα 48, 219
πώγων 105
πῶς 220
ῥαιβός 231
ῥάκος 62, 165

ῥακτοί 65, 66, 200, 204
ῥάμνος 65, 245
ῥαμφάζει 65
ῥαμφή 65, 247
ῥάμφος 65, 247
ῥαμψόν 65, 245, 247
ῥάξ 260
ῥάπται 65, 66, 240
ῥάπτω 248
ῥάχις 264
ῥέζω, faire, 105, 130
ῥέζω 231, 248 [247
ῥέμβω 65, 231, 245,
ῥήγνυμι 66, 200, 204
ῥηξήνωρ 204
ῥῆξις 204
ῥῖγος 179
ῥικνός 95, 119
ῥίμφα 239
ῥοικός 95, 119
ῥόχθος 205
ῥύγχος 65, 187
ῥύζω 211
ῥυκάνη 145, 209
σά 247
σαγή 210
σάκος 165
σάλπιγξ 120
σαρκάζω 256
σάττω 199, 210
σβέννυμι 229, 231
σέβομαι 232, 245
σεμνός 245
σέρφος 238
σεῦτλον 207
σεύω 207
σηκόω 165, 199
σῆμα 208
σήμερον 129
σήπω 120
σῆτες 129
σὶς 68-70, 78
σὶς 68-70, 78
σκάζω 145, 232, 248
σκαιός 256
σκαίρω 63, 159, 168
σκάλαθρον 66
σκαλαθύρω 168
σκάλαυθρον 66
σκάλευθρον 66
σκαλεύω 168
σκαλλίον 256
σκάλλω 66, 165, 168
σκάλμη 168
σκάλοψ 66
σκαλώματα 145, 171
σκαμβός 145, 232, 248
σκάνδαλον 145
σκαπάνη 146
σκάπτω 146
σκαρίζειν 63
σκάριφος 168
σκαφεῖον 146
σκεδάννυμι 156
σκεθρός 112, 113
σκελιφρός 157
σκέλλω 157, 193
σκέλος 157, 160, 165
σκέπαρνον 157, 159
σκέπτομαι 60, 90, 95
σκερρόν 168
σκεῦος 157
σκηνή 84
σκῆπτρον 146
σκήπτω 146
σκιά 84, 85
σκίδνημι 156, 157
σκίλλα 256
σκιμβός 145, 232
σκίμπτω 148
σκίναξ 148
σκίνδαφος 84
σκινθός 148
σκίουρος 256
σκίπει 147, 148
σκίπων 85, 95, 148
σκίρον 85
σκιρτάω 168
σκίφη 147, 148
σκίψ 147, 148
σκληρός 193
σκνίπτειν 194
σκνίψ 194
σκοιός 84
σκοῖπος 95
σκολιός 95, 157, 165
σκόλλυς 256
σκόλοψ 165, 168
σκόνυζα 159, 194

ω 90, 95
ὸν 95
ίος 165
; 165
λον 152
44, 152
αίνω 152
152
ω 44
ιαι 44 n., 152
ός 152
ξ 44, 152
ν 152
αρος 152
ω 44, 52, 223
ι 44, 52, 223
ος 44, 152
άλιος 167, 168
256
; 44, 88, 134
ς 165, 168
ω 222
165
όν 165
ρόν 177, 179
ρός 177, 187
ι 177, 187
ς 238
κες 43, 44
. 43, 44
θρο; 66
ξ 66
υθρον 66
σπαργάω 173, 178
σπατάγγης 216
σπάτος 44, 88, 134
σπελλάμεναι 76
σπέρχω 114
σπεύδω 44 n.
σπίγγος 260
σπίζα 260
σπλάγχνα 127
σπλήν 127
σπολάς 76, 222
σποργίλος 174
σσα 247
σταγών 260
στάχυς 184
στέγω 180
στείχω 187
στελγίς 174
στέλλω 76-78, 219, 222
στεργάνος 261
στεργίς 174, 212
στέργω 260
στέρφος 238
στιγμή 204, 211
στίζω 204, 211
στλεγγίς 174
στοῖχος 187
στολή 76
στορχάζειν 182
στραγγαλίζω 204
στράγξ 204
στρεύγομαι 180
στρίγξ 174
στριγγός 186
στρίξ 174
στρογγύλος 204
στύγος 180
σύλον 120
σύν 120
σῦριγξ 120, 208
συχνός 199
σφαῖρα 223
σφάλλομαι 223
σφαραγέομαι 177
σφάραγος 177
σφηκοί 165
σφηκόω 95
σφήξ 256
σφίγγω 260
σφόγγος 260
σφριγάω 173
σφυγμός 204, 205, 211
σφύζω 204, 205, 211
σφύξις 205
σφυρόν 49, 223
σχάω 98
σχεδόν 112, 113
σχίζω 85, 98
σχοῖνος 98
σχολή 114
σῶκος 208
σῶς 208
ταγγός 261
τάγηνον 261
ταγός 256
ταράσσω 182, 208

ταραχή 182, 184, 208
τάρβος 232
τάργανον 261
τάσσω 256
τάφος 238, 246, 248
τάφρος 246, 248
ταχύς 110, 184
τὲ 37, 69, 70, 72, 77,
τέγγω 261 [218
τέγος 180
τεῖον 219
τείχεα 185
τεῖχος 114 [220
τείω 25, 76, 217, 218,
τέκμαρ 125, 218
τέκνον 195
τέκτων 122, 123
τελέθω 218
τέλθος 236
τέλλω 218-220, 240
τέλος 76-77, 218, 222
τέλος, troupe, 218
τέλσον 218
τελχῖνες 60
τέλωρ 218
τελώριος 77, 218
τέναγος 180
Τενθεύς 218
τένθης 76, 218
τεπτά 60
τέρας 218
τέρφος 238
τέρχνεα 206
τέσσαρες 76, 135, 218,
τεταγών 106 [240
τετίημαι 216, 217
τετραφάληρος 135
τετράφαλος 135
τευμῶμαι 207
τεῦτλον 207
τεύχω 187
τέφρα 246
τέχνη 122
τήκω 257
τῆλε 76, 218, 222
τηλύγετος 103, 219
τηρέω 219
τίκτω 195
τινάσσω 64
τίνω 76, 216-218, 220
τίς 68-71, 73, 216, 217,
219, 220, 247
τίσις 216-218
τοιθορύσσειν 205, 210
τοῖχος 114
τόπος 222
τόργος 261
τράγος 261
τράπεζα 116, 240
τράχηλος 182
τραχύς 184
τρέπω 63
τρέχνος 206
τρέχω 115, 170
τριάκοντα 97
τρίβω 212, 232, 242
τριγλίζειν 261
τριγχός 186
τρίζω 261
τριπτός 242
τροχός 183
τρύξ 261
τρύφακτος 205
τρυφάλεια 135, 240
τρώγλη 261
τρώγω 261
τρώκτης 200
ττα 247
τυγχάνω 183, 187, 188
τύκος 165
τύμβος 232
τύχη 183, 187
ὕβρις 54, 244
ὕγγεμος 181
ὑγιής 53, 54, 99, 100,
103, 225
ὑγρός 54, 56, 156, 244
ὑπερβόρεος 230
ὕραξ 51, 257
ὕρχη 170
ὕσκυθα 86
ὑψηλός 54
φαγεῖν 178
φαιδρός 233
φαικάς 234
φαικός 234
φαιός 233, 234
φάκελος 95
φακῆ 96

φάλαγξ 125
φαλίζει 238
φαλιχρόν 67
φάλχης 257
φάλλη 223
φάρκτομαι 205
φάρμακον 238
φάρυγξ 261
φάσκωλος 166
φάσσα 239
φατός 239
φαττάγης 223
φάψ 236, 239
φέβομαι 53, 232
φέγγω 180
φελγύνει 175
φερεσσακής 165
φέρτερος 77, 236
Φετταλός 76
φεύγω 53, 180
φηγός 261
φηρία 135
φθέγγομαι 180
φθείρω 245
φθίνω 242
φθόνος 246
φιαρός 234
φλέγω 106, 125
φλέψ 57, 58
φλίβω 64, 229, 231, [246
φλοῖσβος 232
φλόξ 106, 125
φλύζω 58
φλυκτίς 57, 58
φόβος 229, 232
φοιτάω 237
φολκός 223, 257
φόνος 236, 237, 246
φοξός 237, 257
φορκός 96
φούρκορ 187
φράζω 239
φράσσω 187, 205, 210
φρίξ 257
φρίσσω 257
φρονέω 246
φρύγω 180
φύγεθλον 256
φυγή 180
φύρκος 187, 205, 210
φύσκα 257
φώγω 261
φωνή 135
φώτιον 237, 238
φώψ 135, 242, 247
χαβόν 262
χάζω 107, 108
χαῖος 107
χάϊος 262
χαίρω 115
χαλαβεῖν 262
χαλαρός 107
χαλάω 107, 108
χαλιμάς 107
χάλιξ 145, 171
χάλις 67, 107
χαλκός 59, 60, 72, 115, 187
χαμαί 115, 128
χαμόν 262
χανδάνω 187
χάος 181, 184
χαράδρα 115
χάραξ 111, 115, 198
χαράσσω 106, 115, 127
χάρμη 187, 206
χαροπός 107
χάσιος 262
χατέω 107, 108, 171
χαῦνος 181
χέζω 110, 112
χειά 184
χεῖλος 183, 184
χειμών 109, 110
χείρ 110, 112, 126
χελιδών 184
χελύνη 262
χέλυς 184
χέραδος 106, 111, 115
χερείων 110, 126
χέρης 108, 110, 126
χερμάς 111, 115
χέρνα 111
χερνής 111
χέρνιψ 7, 245, 248
χέρσος 111, 126
χέω 109, 111, 113
χηλεύω 108
χηλή 104, 107, 108

χήμη 181, 184
χήν 107
χηραμός 98
χῆρος 98
χῆτος 107
χθαμαλός 128
χθές 131
χθών 128
χίλιοι 111, 183
χιλός 183, 184
χίμαρος 109
χιραλέος 111
χιών 109, 110
χλαβόν 262
χλαμύς 205
χλαρός 205
χλεμερόν 263
χλεμύρα 126
χλεύη 183, 205
χλῆδος 262
χλιαρός 263
χλιδή 263
χλίω 263
χλόη 126
χλοιδᾶν 263
χλωρός 126
χναύω 199
χνόος 199
χόδανος 110, 112
χοῖρος 112, 171
χολάδες 185
χόλιξ 185
χόλος 185
χόνδρος 185, 206
χορδή 112
χόριον 112
χορός 112
χόρτος 112
χοῦν 113
χοῦς 113
χραίνω 127
χράομαι, user, 126
χράομαι 126
χραύω 127
χρεμίζω 206
χρέμπτομαι 263
χρέμψ 263
χρή 126
χρῆος 126
χρησμός 126
χρίω 126
χρόμος 206
χρώς 127
χύσις 109, 111
χωλάβει 262
χωλός 171
χώννυμι 113
χώομαι 263
χωρίς 98
ψακάς 146
ψεύδω 241
ψέφος 241
ψήχω 171
ψυδρός 241
ψώχω 171
ὠβάδδετο 134
ὠδίς 134
ὠκεανός 90
ὤκιμον 142, 147
ὠκύς 88
ὠλέκρανον 118
ὦλξ 196
ὠρυγή 174

Latin.

Acca 162
accio 147
acer aigu, 82
acer 254
acies 85
acus, *-eris* 62, 142, [254
acutus 82
adagium 259
aeger 200
aesculus 258
ager 124
agnus 245
ago 104, 124
aio 259
alcedo 151
alces 82
alec 254
algeo 259

ancus 25, 161
anfractus 65, 240
ango 109, 113
anguilla 185
anguis 185, 234
anser 107
aquila 64, 143
aquilus 64, 143
aranea 198
arca 155
arceo 155
arcus 47
argentum 101, 104
arquitenens 47
arx 155
ascia 254
augeo 204
avillus 245
axis 120
baculum 254
bimus 109
bucina 143
bura, *buris* 42
cachinnus 141
caco 81
cacumen 151, 160
cadaver 82
cado 83, 88
caecus 138
caligo 153
calix 121, 167
callis 153
calpar 139
calumnia 155
calva 225
calvor 155
calx 145, 171
campus 139
camur 81, 118
cancer 140, 148
candeo 140
canis 87
cano 139
canus 254
caper 140
capio 140, 161
capo 140
capulus 140, 161
capus 140
carina 140
carino 195
carō 153
cārō 152, 195
carpo 166
castrum 84
catillus 160
catinus 160
catus 93, 94
caulae 141
caulis 141
caveo 157
cavilla 149, 225
cavillus 149, 225, [252
cavus 91
celer 154
celo 153, 154
cena 153
cento 154
centum 5, 97
cera 155
cerebrum 89
cerno 253
cernuus 82, 92
cerro 168
ciccum 252
cicer 117
cilium 253
cinis 253
cio 147
cippus 95
cis 90
civis 91
clades 158, 167
clam 153
clamo 153, 166
clango 173, 189
clavis 189
clavos 189
clepo 189
clino 116
clivus 116
clunis 116
cluo 117
collis 158
collum 252
colo 218
coluber 154, 166
com- 91, 138, 252
coma 252

comis 253
condio 76, 218
contra 138
convexus 237
coquo 6, 216, 240, [247
cor 90, 96
corcus 253
cornix 92
cornu 82, 92
cornus 96
corpus 240
cos 93
crates 167
creo 190
cribrum 253
crocio 192
crudus 191
cruor 20, 190
cubitum 253
cubo 86
cuculus 149, 151, [158
culcita 212
culleus 158
culmus 96
cunnus 150
cupa 150
curro 162
curtus 191
cuspis 252
custos 150
cutis 150
dacruma 254
decem 5, 9, 97
decus 93
dexter 121
dico 119
disco 121
discrimen 253
dissipo 148
doceo 121
duco 58, 155, 208
egeo 111
ego 6, 105
emungo 188
equirria 162
equos 133
ervom 226
fagus 261
falernus 107
falx 257
fames 107
fascino 166
fatim 107
fatiscor 107
fauces 181, 184
fax 135, 242, 247
fecundus 185
fel 185
fenus 236
ferus 135
fetus 185
figo 173
fingo 114
flagro 106, 125
flecto 257
forma 234
formica 197
formus 235
fovea 181, 184
foveo 246
fragro 246
fragum 260
frendo 185
frigo 257
frīgo 180
frigus 179
frumen 261
fucus 256
fugio 53, 180
fundo 109, 111
fungus 260
furca 111, 115
galea 257
garrio 172, 181
gaudeo 172
gelu 175
gemo 101
genu 102, 103
genuinus 102
genus 100, 102
gerro 258
gigno 100, 124
gingrio 257
glaber 201
glans 232
glos 106
gluma 201
glus 201
gluten 201

tus 100, 124
co 100, 124
idis 243
ium 100, 102, [103
us 176
ium 202
176
idio 258
176
lus 233
es 176, 181
ulio 176
us 102
us 262
ispex 112
us 126
110
s 98
131
a 111
ernus 131
c 182
is 109, 110
utus 111
us 111
s 126
eum 262
eo 111
us 112
is 206
us 115
ico 168, 248
255
imbecillus 254
incendeo 140
indico 119
inguen 229
inquilinus 218
insectiones 215
inseque 215, 221
instigo 204, 211
jacio 248
jecur 222
Jegius 224
jocus 241
jugum 179
kadamitas 82
lac 98
lacer 148
lacerta 160
lacertus 160, 192, [196
lacus 151
lana 255
latex 259
laxus 173
lectus 186, 205
lego 105
legumen 226
levis 45, 46, 184
lien 127
lignum 259
ligo 259
limax 197
lingo 114
linquo 221
longinquus 220
luceo 163
lugeo 124, 200
lupus 25, 56
maccus 255
macellum 255
macero 255
macula 241
mala 255
mango 173
marga 259
margo 230
maxilla 255
meio 112
migro 231
mingo 112
misceo 124
moles 177
mucro 255
mucus 188
mugio 145, 260
mulco 215
mulgeo 104
mulus 199
muscus 255
nanciscor 94
nebrundines 246
neco 87
nefrones 246
negare 176
neglegere 176
negotium 176
nex 87
nidor 252

ninguit 239
nix 239
novacula 199
nox 189
nudus 55, 203
obscurus 44, 152
occa 198
ocior 88
ocris 85, 193
octo 116
oculus 222
offendo 235
olus 126
pango 125, 130
pax 130
pecten 95, 116
pecto 95
percello 154
pergula 179
pingo 173
pinguis 110
pix 210
plango 211
plecto 95
popina 216
porcus 95
porticus 222
praeda 187
prehendo 187
priscus 43, 87
procul 164
prodigium 259
propinquus 220
proptervos 57
pugil 260
pugnus 260
qua 214
quatio 214, 249
quatuor 10, 25, 135, [219
que 218
queror 87, 92
quies 216
quinque 215, 219
quintus 240
quis 13, 25, 216, 247
quisquiliae 52
quod 214, 220
reciprocus 164
rectus 105
rego 105
ringor 205
ruga 209
rugio 174, 211
runcina 145
runco 145
sagax 259
sagio 259
salix 254
sanguis 244
sarcio 248
scabellum 146
scaevus 256
scando 145
scapres 146
scapus 146
scaurus 223
scelus 85, 95
scindo 98
scintilla 169
scipio 95
scribo 168
scrupus 165
scutum 44, 152
seco 85
segnis 255
sequor 213, 217, 221
serum 245
sex 121
siccus 198
sileo 122
singulus 259
situs, situé, 122
situs 242
socer 87
socius 217
sorex 51, 257
spargo 173
specio 60, 90
squalus 223
squama 216, 223
stagnum 260
strangulo 204
stringo 174, 204, [212
sucus 221
taceo 257
tango 106
tego 180
tergo 232
tergus 238

122, 123
ıo 261
ıeo 63, 188
ıs 232
ıetrus 48, 219
ı 261
s 94, 148
ı 145
ıs 164
ıen 244
ıis 57, 207
ıo 244
us 170
o 178
s 123
urvom 231
uvens 54, 156
vagio 108, 113
vagor 172
vāgor 108
vagus 172, 203
vapor 26, 211, 249
vegeo 54, 99, 103
veho 114
venio 233
vices 161, 162
vicus 94
viesco 227
vigeo 54, 99, 103
viginti 97
vinco 161
violo 225
vireo 226
virgo 237
vis 225, 248
viscus 255
vivo 225
vivos 225
volo 228, 230
voro 225
voveo 42, 54, 238
vox 221, 242
vulpes 163
vulva 228

Celtique.

Les mots cités sans autre indication sont irlandais.

ıur 176
.17
124
ıgen 82
ıak 147
t 101, 104
123
ıcorn 48
ıgwrn 48
237
im 224
49, 233, 244
ıid 166
bē 227
ben 50
c. *ben* 233
berran 227
k. *berth* 96
bibdu 228
bīu 225
bligim 104
blosc 232
bō 230
k. *boddi* 224
k. *braen* 105
brāge 108, 113, 243
breas 234
brō, *broon* 52
broc 244
bruinne 243
būachaill 163
k. *byw* 225
cacc 81
cachtaim 161
b. *cadr* 83
caech 138
k. *caeth* 161
caill 167
k. *cainc* 80

cāinim 251
cais 82
b. *cálámennou* 96
callaire 139
k. b. *can* 140
canim 139
k. *cant* (= 100) 97
k. *cant*, avec, 138
k. *cant*, cercle, 140
cartaim 165
cate, *cote* 220
cath 92
g. *catu-* 92
ce 90
cearc 148
k. *ceirch* 92
cēl 157
cēle 153
celim 154
k. *celli* 167
k. *celu* 154
k. *celydd* 153
b. *kentr* 89
b. *keo* 91
cerd 251
k. *cerdd* 251
certle 167
cēssaim 222
cēt (= 100) 5, 97
cēt- 138
cethir 10, 219
-ch 218
k. *chwech* 121
k. *chwegrwn* 87
cīa 216
cilornn 139
b. *cilurnn* 139
cinteir 89
c. *claf* 116
clam 116
claideb 167
clār 252
cliath 190
clōenaim 116
clūain 116
cluinim 117
k. *clun* 116
cnāim 252
co, *ca* 214
b. *coel* 157
k. *cog* 151
cōic 215
coire 154
coll 158
com 91
g. *com-* 138
condercar 93
corc 251
corca 92
corn 82
cned 194
b. *crag* 167
k. *craig* 167
k. *crau* 190
creamh 190
crenim 240
crīathar 253
crocan 130
k. *crochan* 130
cride 96
crū 190
cū 87
cūach 151
k. *cuddiaw* 155
cuilen 253
cuire 158
cumung 113
cur, *caur* 86
cuth 256
k. *cwthr* 150
k. *cwyddo* 147
k. *cyn* 138
k. *cysgod* 165
b. *dacr* 254
daer 254
b. *dastum* 232
deargnat 238
deich 5, 9, 97
derc 93
dess 121
b. *diauc* 88
dingim 238
doformagaim 182
doro-chair 89
doseich 221
k. *draen* 206
draigen 206
b. *drean* 206
dūan 187

ımaircthe 155
119
'
: 85
ı 161
82
ı 128
h 222
ıep 222
ıoredia 133
'ch 119
28
: 128
ıim 256
ferg 99
94
97
m 161
c 264
ı 178
'aith 177
:h 83
r 140
ı 109
172
bdriuch 169
ıison 107
. *garan* 176
' 105, 178
o 111
99
ıu 99
ıwr, *garm* 172

gēc 80
gein 100, 102
gēis 107
gel 126
gell 236
geltai 184
gemel 101
gemred 109
k. *gi* 225
gin 102
glām 258
glan 101
glaus 258
glemin 201
glōsnāthe 201
k. *glynaf* 201
gnāth 100, 124
gonaim 235
k. *gor* 235
gort 112
graig 176
grān 102
greim 201
groban 258
guala 150
guide 235
guirid 235
guth 230
k. *hepp* 215
b. *hesk*, *hesp* 198, [199
k. *hysp* 198, 199
k. *iach* 90
k. *iau* 179

īce 90
imb 244
inchosig 215
inga 57, 207
innocht 189
lac 173
laigen 264
laigiu, *lugu* 46, 184
b. *lammam* 46
b. *léac'h* 259
lēc 198
lēicim 221
lia 259
b. *liac'h* 259
lige 186
ligim 114
lingim 46
loch 151
lōeg 211
b. *louarn* 120
lūach 163
k. *llam* 46
k. *llyaw* 114
meldach 255
meng 173
k. *merch* 197
mescaim 124
mucc 188
necht 242
k. *nos* 189
c. *ocet* 198
k. *ochr* 193
ocht n- 116

odb 48, 49, 223
odbrann 49, 223
k. *oddf* 48
ōech 193
k. *oen* 245
orc 95
k. *-p* 218
k. *pair* 154
c. *peber* 216
k. *petguar* 219
k. *prynu* 240
k. *pump* 215
k. *pwy* 216
recht 105
remor 245
k. *rhwygo* 162
rochim 147
roglan 101
saigim 259
sail 254
scālān 84
scaraim 153
scāth 165
scathaim 143
sceallan 256
sceile 157
scellān 256
scendim 145
scīam 85
scīan 98
sē 121
g. Σεγοδουνον 113
g. *Segovellauni* 113
selg 127
sēn 260
serc 260
k. b. *serch* 260
sesc 198
sluccim 211
snechta 239
snigim 239
sreang 204
tachtaim 257
tagim 104
k. *tagu* 257
tech 180
tiagaim 187
k. *tig* 180
tinaid 242
tom 232
g. *Tricorii* 158
trōg 180
k. *trwngc* 261
tūag 210
k. *twll* 165
uan 245
uasal 54
ughaim 179
ul- 177
ulfoïa 177
g. *Uxellodunum* 54
g. *vergobretos* 105
b. *yeu* 179
k. *ysgar* 153

Germanique.

Les mots cités sans autre indication sont gothiques.

afholon 155
afhvapjan 211
afskiuban 152
agan 263
ahana 254
a. *ahorn*, *aorn* 254
ahs 142, 254
a. *ahsa* 120
ahtau 116
s. *ahtjan* 82
aiha 133
ainakls 259
aiwiski 247
is. *aka* 104, 124
ag. *ácol* 200
akrs 124
aqizi 254
a. *alacra* 188
s. *alah* 143
alhs 143
anasilan 122

ınga 234
ngar 183
ngul 161
ncha 161
.. *anken* 188
ncho 244
ırgr 254
azna 47
sc 121
ıska 231
ns 241
an 204
keis 170
o 263
gan 187, 210
hts 96
bacan 261
balca 125
barke 261
rgs 187
ewegen 127
ıiartr 96
tan 187
ıingr 110
uhsjan 209
ıan 53, 180
l. *blak* 125
lecken 106
ógr 110
ók 261
bræʒen 263
brak 263
ruoh 105
a. *būlla* 53
a. *būsch* 257
a. *dahhazzan* 261
dauhtar 173
a. *degan* 195
a. *dehsala* 123
deigan 114
is. *drangr* 182
is. *dregg* 182
a. *drescan* 232
a. *drigil* 170
a. *drosca* 261
dugan 183, 187
duginnan 239
ag. *dunʒ* 238
a. *dunkōn* 261
a. *durchil* 261
is. *duergr* 238
a. *dwingen* 210
ag. *ealʒian* 143, 155
ag. *ealh* 143
ag. *ehtan* 82
s *ehuskalk* 133
is. *eik* 258
a. *ecka* 85
is. *ekke* 200
a. *ecken* 198
a. *elaho* 82
is. *elgr* 82
a. *engirinc* 183
ag. *fáh* 193
fāhan 130
a. *fahs* 95
faih 193
fairguni 179
fairhus 134
a. *farah* 95
a. *fehtan* 256
a. *verquīnen* 227
fidwor 10, 24 n., 219
filufaihs 94
fimf 215
fimfta- 240
ag. *finc* 260
a. *fiuhta* 83
is. *fiúka* 256
ag. *flacor* 174
is. *flaga* 198
a. *flah* 105
a. *flahta* 95
is. *fliúga* 156
a. *fnaskazzen* 260
ag. *forʒlendrian* 185
a. *forhana* 119
fragildan 236
a. *fūhti* 209
a. *fūst* 260
b. a. *gagel* 262
gahamon 118
is. *gala* 184
is. *galdr* 184
galeiks 196
s. *galla* 185
a. *galm* 183
gamaurgjan 263
is. *gambra* 253

a. *gān* 237
ganagljan 57
is. *gandr* 235
a. *gangan* 112
a. *gans* 107
is. *gapa* 262
gards 112
is. *garner* 112
gasts 206
is. *gat* 110
gatarhjan 93
gaþlaihan 83
guurs 263
gawigan 114
a. *gebal* 262
is. *geđ* 235
is. *geirr* 107
a. *gellan* 183
a. *gelo* 185
a. *gelpfen* 262
a. *gēr* 107
a. *gerōn* 115
is. *gerr* 110
å. *gersta* 262
a. *gestaron* 131
is. *gialda* 236
gibla 262
a. *gilingan* 46 n.
ag. *ʒilpan* 262
is. *giǫlnar* 262
giutan 109
a. *giwahannen* 221
ag. *ʒléow* 205
s. *glītan* 263
is. *gómr* 182, 184
is. *gǫđi* 262
b. a. *goske* 234
goþs 172, 262
a. *gram* 187
gramjan 187, 206
gras 111
gretan 239
ag. *ʒrimman* 263
b. a. *grimpo* 263
ag. *ʒrindan* 185
is. *gríss* 112, 171
is. *gruna* 246
ag. *ʒruncian* 246
a. *gümpel* 236, 239
a. *gumpen* 236
gunds 262
a. *guomo* 182
a. *gurtil* 92
a. *gusche* 234
-h 218
a. *hadara* 154
a. *hadu* 92
ag. *hæle(đ)* 89
ag. *hænep* 81
hafjan 140, 161
is. *hafr* 140
a. *hafī* 161
is. *hagl* 142
b. a. dan. *hai* 252
haifsts 84
haihs 138
hails 158
haims 160
hairto 90, 96
haitan 147
a. *hal* 153
is. *hala* 251
is. *hale* 82
halks 158
hallus 158
a. s. *halm* 96
a. *halōn* 251
hals 252
halsagga 53, 135
halts 158
halþei 160
a. *ham* 142
nl. *-ham* 195
is. *hamask* 92, 97
ag. *hamm* 252
a. *hamo* 81, 262
ag. *hán* 93
hana 139
is. *hann* 90
hansa 160
a. *hantag* 89
ag. *hár* 171
is. *hár* 251
ag. *hara* 88
a. *hārā* 253
hardus 167
harjis 158
dan. *harke* 82
is. *harpa* 167

hárr 171
haru 253
āsib 85, 155
haso 88
hasu 254
is 82
haull 139
ns 141
rds 167
ri 138
rn 82
sjan 93
heaðorian 160
hézan 157
ehara 147
hein 93
heister 252
el 153, 157
elen 158
elid 89
ellan 153
helma 168
hem 142
emera 159, 169
emmen 142
v. hempa 159
eppa 157, 159
er 171
era 253
erbist 166
erma 142
erpask 167
o 160
s. *hi*, *hė* 90
is. *hiarne* 89
ag. *hízian* 84
ag. *hizora* 147
himins 81
is. *hind* 251
a. *hirmen* 166
is. *hitta* 147
a. *hiuzen* 149
a. *hīwo* 91
is. *hlakka* 173
is. *hlaun* 116
hlaupan 158
ag. *hleonian* 116
ag. *hliđ* 116
hlifan 189
a. *hlosēn* 117
ag. *hlówan* 166
hlūds 117
is. *hlust* 117
hlūtrs 189
ag. *hlynnan* 189
a. *hnaffczzen* 252
ag. *hnappian* 252
hnasqus 194
is. *hnippa* 194, 203
is. *hníta* 194, 252
a. *hniuwan* 194
is. *hnøggr* 194
s. *hōba* 142
a. *hōla* 139
is. ag. *holt* 167
is. *hoppa* 149
ag. *hoppetan* 149
is. *hornungr* 150
ag. *hós*, épine, 89
ag. *hós* 160
a. s. *hosc* 149
is. *hǫldr*, *halr* 89
is. *høyia* 157
is. *høya* 93
ag. *hrázra* 191
hrains 253
hramjan 190
ag. *hramsan* 190
is. *hrár* 190
is. *hreiera* 191
is. *hreife* 190
ag. *hrídder* 253
ag. *hrif* 240
is. *hrífa* 168
is. *hriósa* 191
is. *hrióta* 253
ag. is. *hróf* 191
is. *hrós* 140
a. *(h)roz* 253
is. *hrǫnn* 190
is. *hrøra* 89
is. *húđ* 150
a. *huf* 86
huggrjan 152, 153, [169
hugs 253
hulundi 153, 154
is. *humarr* 169
is. *hunang* 163, 194
hund 5, 97

hunds 87
ag. *huniʒ* 194
Hūnmār 86
is. *húnn* 84
a. *huoh* 141, 251
a. *huolen* 155
hups 86
a. *hurren* 162
hvairban 86, 132
is. *hualf* 212
is. *hualr* 218, 223
is. *huáptr* 214
is. *huárr* 220
hvas 13, 214, 220
hvaþar 220
hvaþjan 214
hvaþo 214, 249
is. *hueđna* 48, 219
is. *huedra* 48, 219, [249
hveila 216
huelfa 212
ag. *hwéol* 50, 241
is. *huepsa* 214
is. *huerr* 20, 154
is. *huirfell* 133
hvilftri 212
hvis 216
hvoftuli 149, 222
hvopan 149, 212, 222
ag. *hwópan* 222
ag. *hýdan* 155
ag. *hýf* 150
is. *hyrr* 138
a. *igil* 109
ik 6, 105
a. *jagōn* 127
juk 179
kalbo 228
kalds 175
suéd. *kälk* 175
a. *chamb* 103
a. *kanker* 178, 203
ag. *cancettan* 171
kann 100
is. *kar* 106
is. *karskr* 176
is. *kaun* 230
kaurn 100, 102
kaurus 233
ag. *kelkes* 175
ag. *ceorfan* 181
a. *kerno* 100, 102
a. *cherian* 106
a. *cherran* 172
is. *kiarf* 202
is. *kiarr* 257
ag. *cíeʒan* 178
is. *kimbell* 176
a. *chīmo* 100
s. *kīnan* 100
kinnus 102
is. *kióll* 171
ag. *cíþ* 100
a. *kiulla* 174
kiusan 102
a. *klaga* 243
is. *klaka* 258
ag. *clam* 181
is. *kleiss* 242
a. *klenen* 242
a. *chlenkan* 257
ag. *clíewen* 201
ag. *clífan* 201
a. *klinke* 257
is. *kliúfa* 258
a. *klōs* 201
is. *knefell* 203
is. *kneif* 203
is. *knífr* 203
kniu 103
is. *kofe* 45, 175
is. *kok* 103, 174
is. *kokkr* 103, 174
ag. *colke* 175
is. *kona* 49, 233
a. *kōt* 228
ag. *cot* 229
a. *kozzo* 229
is. *kǫkkr* 178, 202
suéd. *kräfve* 243
is. *krage* 108, 243
suéd. *krama* 202
a. *cranuh* 176
a. *kranz* 202
is. *krás* 201
norw. *kremja* 202
a. *krimfan* 202
a. *krimman* 202
a. *krīschen* 257

a 258
113, 244
257
243
258
243
a 258
r 243
233
243
b 202
e 202
43
a 258
258
171, 174
181
g 258
258
30
na 48, 249
47
af 224
52
230
aster 230
28
228
224
n 228
228
n 228, 232

nl. *quene* 160
a. *queran* 227
is. *kuerk* 176
is. *kuí* 226
ag. *cwicu*, *cucu* 225
qiman 233
ag. *cwínan* 227
qino 25, 50, 160
qius 225
is. *kuistr* 230
norw. *laak* 259
ag. *læccan* 225
lomb. *lagi* 189, 192
ag. *laʒu* 151
a. *lahan* 255
laigon 114
laikan 211
laiks 210
is. *lakr* 259
is. *laukr* 179
ag. *léan* 255
lomb. *leggr* 189
leihts 47, 184
leihan 221
ligan 186
is. *lík* 196
liuhaþ 163
ag. *lócian* 259
s. *lōkŏn* 259
is. *lokkr* 179
is. *lǫgr* 151
a. *ludere* 252
a. *luhs* 121

a. *lungar* 45, 46, [246
magan 182
a. *māgo* 164
a. *māhen* 164
a. *mal(a)ha* 260
malsks 164
is. *mark* 230
maurgins 234
a. *melkan* 104
a. *mengan* 264
a. *merkaere* 230
is. *míga* 112
mik 176
mikils 99
milhma 104, 148
miluks 104
is. *miǫrkue* 245
ag. *miscian* 124
a. *moraha* 143
is. *morkenn* 105
a. *muckazzen* 260
a. *murc* 105
ag. *myrʒe* 163
is. *nagl* 207
a. *nahho* 224
nahts 189
naqaþs 203
a. *nioro* 246
a. *niz* 92
is. *nǫkkue* 224
a. *nucken* 209
a. *nuochturn* 238
is. *nýra* 246

a. *ofan* 241
ag. *oferhraȝian* 191
is. *ofn* 241
is. *ǫgn* 183, 206
is. *ǫkkuenn* 229
ag. *pegge* 254
a. *pfūchen* 143
ag. *ráw* 162
a. *recholter* 254
a. *regen* 186
a. *riga* 162
a. *rīho* 95, 119
a. *ringi* 239
riqis 231
a. *rohōn* 174
s. *rōkian* 104
is. *rǫkr* 105
is. *rugr* 211
a. *rūh* 145
a. *sagēn* 215
saggws 234
saihs 121
saihvan 213
sakan 224
a. *salaha* 254
a. *sanga* 234
sauls 120
saurga 260
ag. *sealh* 254
ag. *secȝ* 221
siggwan 234
sigis 113
sigqan 231
a. *sīhan* 195
skaban 146
a. *scadōn* 143
skadus 165
a. *scaft* 146
skaidan 98
is. *skakkr* 145
is. *skál* 256
suéd. *skål* 153
ag. *scalle* 153
skalja 171
suéd. *skäll* 157
skaman 118
is. *skapt* 146
is. *skarn* 165
ag. *scateren* 156
skaþjan 143
skauts 152
skeinan 85
a. *schel* 89
ag. *scel* 256
a. *scelah* 223, 257
a. *scelo* 89
a. *scheme* 85
a. *sceran* 153, 166
a. *scēri* 256
a. *scern* 159
a. *scherȝen* 159
is. *skialgr* 223
is. *skífa* 85, 95
is. *skilia* 165, 168
a. *scimo* 85
a. *scintan* 156
is. *skióta* 149
ag. *skolle* 256
a. *scorf* 165
is. *skorpr* 141
a. *scouwōn* 157
a. *scoz* 149
ag. *scúa* 44, 152
ag. *skulle* 256
a. *scultirra* 160
is. *skurfor* 165
norw. *skvaldra* 44
is. *slakr* 173
a. *slucken* 211
a. *slurc* 259
a. *smāhi* 255
ag. *sméocan* 187
is. *smiúga* 170
snaga 164
dan. *snage* 260
snaiws 239
norw. *snaka* 260
a. *snerhan* 256
sokjan 259
is. *søkkua* 231
a. *spanga* 95
ag. *spearca* 174
a. *spehōn* 90
a. *spengen* 95
ag. suéd. *spink* 260
a. *spirke* 174
is. *spǫng* 95
ag. *spræc* 174
is. *spraka* 177

ca 174
173
n 177
ran 114
184
7
211
211
184
261
210
261
204
berie 260
204
174, 212
180
174, 212
a 210
20
7
96
234
9
21
9, 97
156
9
ag. *teohhe* 241
tewa 241
tiuhan 156
ag. *tonze* 119
ag. *torht* 93
a. *torkeln* 205
a. *tung* 238
a. *tunkōn* 261
a. *turc* 205
þahan 257
þairko 261
is. *þak* 180
ag. *þaccian* 106
is. *þegia* 257
ag. *þezn* 195
ag. *þeccle* 261
ag. *þeccan* 261
is. *þengill* 256
is. *þiarka* 232
þragjan 170
is. *þrekkr* 261
þriskan 232
ag. *þrysce* 261
þwairhei 256
þwairhs 256
ufrakjan 105
suéd. *ughn* 241
ūhtwo 188
unagands 263
unairkns 104
uskijans 100
usskaus 157
is. *vagn* 114
a. *wahs* 237, 257
wahsjan 204
wakan 99, 101
is. *vangsne* 239
waurkjan 105, 130
ag. *wéđe* 237
weihan 161
a. *wecholter* 254
ag. *weliz* 254
a. *wīhhan* 203
s. *wilgia* 254
a. *winchan* 224
a. *wolchan* 172
woþeis 273
is. *vǫkr* 54
is. *vǫkua* 54, 244
wraiqs 231
nl. *wreeg* 95, 119
ag. *wrecan* 200, 204
ag. *wrencan* 231
nl. *wriggelen* 95, [119
wrikan 204
ag. *wrican* 95, 119
wulfs 25, 56, 163
a. *zoum* 156

Baltique.

Les mots cités sans autre indication sont lithuaniens.

p. *ackons* 142
p. *aglo* 206
l. *agrs* 244
ákas 215
akìs 38, 222
âklas 64, 143
akmů 119
l. *aknis* 222
âkstinas 193
akstìs 193
akŭtas 142
algà 234
alkas 143
alkúnė 192
angìs 185, 234
p. *anktan* 244
ánksztis 183
ankstì 188
l. *apnikt* 164
apnìkti 145
arkilaî 143, 151
àsz 6, 105
aszarà 118
aszìs 120
aszmů 85, 119
asztrùs 85, 118
asztůnì 116
aszutaî 133
aszvà 14, 133
atlagaî 186
atsikolĩti 160
atsitwènkti 238
áugti 204
p. *auklipts* 189
p. *ayculo* 118, 192
p. *aysmis* 117, 122
ażeras 115
l. *balſens* 125
baugùs 53
bëgti 232
bérszti 96
l. *bëss* 110
p. *birgakarkis* 180
blázgėti 232
bluėnìs 127
brĕkszta 208
brizgëti 182
bruzgëti 180
búkti 180
dangìnti 184
daûg 183
degù 246
deñgti 238
dêszimtis 5, 9, 97
deszinê 121
dêgas 185
dĕgti 173
dýgti 185
dygùs 173
dirsztù 128
diėu 114
l. drāst 115
p. *dragios* 182
drìgnės 206
drignìs 186
drikà 169
drỹkti 169
drugỹs 205
duktê 173
dŭk(i) 138
dżaûgtis 172
eigà 186
ekëti 198
elkas 143
p. *enwackēmai* 221
eřżilas 109
eżỹs 109
êszmas 117, 122
l. *gāds* 172
gaidrùs 233
gaîsas 233
l. *gáischs* 234
gaiszìnti 224
gaîszti 224
l. *gaita* 237
l. *gāju* 233
galëti 185

l. *gāmurs* 182
ganà 236
garsas 172
gausti 230
l. *gawilét* 172
gėda 228
geleżìs 59, 115, 187
gelmė̂ 235
gélmenis 175
gelonìs 228
p. *gelso* 59, 115
gel̃tas 185
gélti 228
geluma 175
gémbė 181
p. *genna* 50
gêras 77, 236
p. *gerdaut* 239
gerklė̂ 176
gérti 225
gérvė 176
gesýti 229, 231
gêdras 233
l. *g'idů* 187
gijà 225
gìlė 232
gīlùs 235
giminė̂ 233
gimtìs 233
gìnti 235
girdėti 239
giriù 176
gìrnos 52
l. *glaudas* 183, 205
glaudùs 201
l. *glemas* 181
l. *glemi* 181
gliaûmas 201
glitùs 201
l. *gliwe* 201
gnaîbis 203
gnýbis 203
gnýbti 203
gomurýs 182
p. *gorme* 235
gráuėiu 113, 244
l. *grebju* 181
grésti 185
gręžiù 108, 109, 113, [243
grêbti 202
l. *grínigs* 243
l. *grínums* 243
l. *grumba* 202
l. *grumbt* 202
grumsti 187, 206
gul̃ti 178
gumbas 181
l. *gun'gis* 178, 181
l. *gurdéns* 233
gurgulýs 176, 181
guėýs 103, 174
guėutys 103, 174
gůlis 178
igýti 225
l. *īgstu* 200
l. *īgt* 200
l. *íklas* 64, 143
ikrai 192
isz 128
ìszeiga 186
jėgti 224
jeknos 222
jêszmas 117, 122
jùnkti 203
jůkas 242
kabė̂ 159
kablýs 159
kadareî 156
kaî, *kaîp* 71, 72, 214
p. *kailūstikan* 158
kaimýnas 160
l. *kākis* 141
kâklas 50, 183, 241
p. *kalis* 223
p. *kalmus* 168
kálnas 158
l. *kals* 157
kálti 167
l. *kalůt* 153
kâmanos 142
kampas 139
l. *kampt* 140, 161
kamůti 142
kankà 153, 169
kaňklės 139
p. *kānxtin* 160
l. *kāpe* 139
kapóti 157, 159
karias 158

kaŕkti 163
kárpa 165
karsziù 162
kárti 190
kárvė 160
kàs 13, 214, 220
kasýti 152, 195
l. *kāst* 85
kąsti 194
katilinti 161
katràs 220
kaukalė 141
kaûkti 141, 197
káulas 91, 141
l. *kauns* 141
kavóti 157
p. *keckers* 117
kedëti 156
kêkszė 141
kêlias 153
kélmas 168
kélti 154
kemerai 159, 169
keñkti 153, 169
kèpti 60
kerëti 218
kersmùszė 190
kertù 153, 154
kęszti 222
keturì 10, 219
p. *keuto* 150
kêmas 160
kiáuras 208
kiaûtas 150
kiëlė 146
kiltìs 218
kinkýti 146
kiŕkti 148
kirmýti 166
kiŕpti 166
p. *kirscha* 168
kiùrti 208
klagëti 173, 189, 211
l. *klámbāt* 189
klegëti 173
klejaî 158
l. *klēws* 190
kliúti 189
klumbas 189
klúpoti 212
klùpti 158, 212
knabëti 193
knebénti 194
l. *knëst* 194
knìpti 194
l. *knōsít*, *knōst* 194
l. *knūt* 159, 194
korýs 155
p. *korto* 167
kószti 85, 155, 160
kóvas 141
krañkti 190
kraûjas 190
kraûkti 99
l. *kreena nauda* 240
l. *kreens* 240
kreîpti 190
kreîvas 191
kremblýs 167
krýkszti 191
krýpti 190
krogiù, *krokiù* 192, [211
kruszà 191
krùszti 191
p. *cucan* 194
kukūti 149, 151
kulìs 158
kumbras 149
kumbrýs 149
l. *kumûss* 195
kùrpė 191
kùrti 138
kùrti, bâtir, 190
p. *curwis* 160
kutëti 249
kûdas 160 [212
p. *quāits* 136, 209,
kvâpas 13, 26, 211
kvêpti 211
kvëczù 212
láigyti 211
laîszkus 83
laûkas 163
l. *leg'ēns* 173
l. *lēkāt* 156
lêkti 156
leñgvas 45, 46, 184
lengvùs 45, 46, 184
leñkti 144, 152, 192, [193
lenktuvė 144
lëknas 151
l. *lëkscha* 195

lëkù 221
lëziù 114
ligà 179
lýgus 196
p. *liscis* 207
lugnas 179
lúszis 121
lúsztu 124
maiszýti 124
p. *malnyx* 197
p. *manga* 173
márgas 234
màstëgůt 204
maûkti 188
mekénti 145
mélżu 104
l. *merga* 186
l. *mergót* 186
mężù 112
miglà 206
milszti 104
mìnkyti 144, 209
mirgëti 234
l. *mulkis* 164
musaî 255
nagà 207
nâgas 57, 170, 207
naktìs 56, 189
nègi, *negu* 176
nèszti 94
l. *nëkāt* 195
nëkóti 195
nëżas 113
nëżëti 113
nìkti 164
p. *nognan* 164
nūgas 203
nuskuřdęs 167
padroszti 115
palaûkis 144
l. *pārlags* 186
pařszas 95
pasigèsti 187
pâszaras 92
peíkti 193
pélkė 164
penkì 215
peñktas 240
perkù 210
perleñkis 170
pèszti 95
p. *peuse* 83
pìktas 193
plàkti 189, 210
plókszczias 198
p. *poquelbton* 212
p. *popaikā* 193
prikìbti 159
l. *pukstét* 204, 211
puskainiu 216, 220
puszìs 83
râgas 186
râginti 186
rakìnti 155
râktas 155
raûkas 145
rażýti 105
rêkti 162
rugeî 211
rúgiu 172
rùkti 145
p. *sackis* 221
sakaî 221
sakýti 215
p. *salme* 96
p. *sari* 107
l. *sarke* 92, 197
l. *sass* 91
p. *sasnis* 88
segiù 224
sèkti 219
sekù 221
l. *senze* 91
sérgmi 182, 204
p. *seyr*, *sīran* 96
sêkiu 144, 162, 168, [195
l. *sëns* 91
l. *sëva* 91
siúti 130
skabëti 146
skalìkas 44
skapoti 146
skâptas 157, 159
skaudùs 152
l. *schk'edēns* 156
skeliù 52, 165, 168
l. *schk'ēps* 146
skeřsas 168
skęstù 148

skỹdas 216, 217
skìlti 165, 168
skìnti 156
skiriù 153
skrepti 141
l. *skrīpāt* 168
l. *skrīpe* 168
skùbti 152
skudrùs 44 n., 152
skudrus 149
skùsti 195
p. *slaunis* 116
slúgti 211
l. *smagrs* 177
smagùs 177, 179
smalkas 148
smarkatà 165
smáugti 177, 187
smilkti 148
smùkti 170
smùrksztinti 165
snêgas 239
snìkti 239
spakas 146
l. *spēks* 165
speñgiu 180
p. *sperglawanags*
spìngas 180 [174
spragëti 177
l. *spragstēt* 177
sprógti 174
spùrgas 174
p. *spurglis* 174
l. *spůgůt* 180
stâgaras 184
staigýtis 187
l. *stēga* 184
stegerỹs 184
stógas 180
l. *strêgele* 179
stúkti 180
stulgùs 174
su 120
l. *sūds* 86
p. *suckans* 131
l. *swakas* 221
l. *swek'is* 221
l. *ſůbs* 103
szárka 92, 197
szařkas 163
szâszas 91
szàszti 91
szaûkti 82, 122, 170
szè 90
szeimýna 91, 122
szeirỹs 98
szérti 92
szeszì 121
szeszùras 31, 33, 87
szênas 91, 98
szikszná 84
szìkti 81, 144
sziñtas 5, 97
szirdìs 96
szirvas, *sziřmas* 84
szìs 90, 129
sziùrės 120
szlaítas 116
szlâkas 116, 215
szlâpias 116, 215
szlàpti 116
szlaunìs 116
szlëjù 116
szúdas 86
szùlas 120
szùpti 120
szů 87
szvánkus 133, 241
szvilpti 120
szvìnas 86
taszýti 122, 123
tèkti 222
l. *tīgas* 180
trùkti 208
turgus 200
tvankùs 210
tveñkti 210
twiñkti 238
ungurỹs 77, 185
ùnkstyti 188
ùnkti 188
užiù 108, 113
ůlektis 196
ůsis 121
p. *wagnis* 239
p. *wackìs* 221
véngti 224, 256
vérgas 200
vežù 114

věkà 161
vêszpats 94
vìlgyti 172
vilkas 56, 163
vilkti 196
vìngis 224
vôgti 172, 203
žambas 103
žâras 112
žardis 92, 112
žarýos 107
žárna 112
žąsìs 107
žeîsti 107
želiù 126
žêmė 115, 128
žeñgti 112
žeřtas 115
žeřti 106
žëmà 109, 110
žëmkiñtis 222
žydëti 100
žijóti 182
žìndu 100
žinóti 100
žìrklės 111, 115, [198
žìrnis 100, 102
žlėgà 101
žolê 126
žuvìs 131
žvâkė 135, 242, 247
žvelgti 134, 179
žvėrìs 135

Slave.

Les mots cités sans autre indication appartiennent au vieux-slavon.

asъ 6, 105
bogatъ 178
bogъ 178
r. *bolozno* 125
brězgъ 208
brěšti 187, 210
bučati 143
bykъ 143
běgati 232
běloplekij 198
vesą 114
vlъgъkъ 172
vlъkъ 56, 163
vlěšti 196
r. *vórsa* 249
vragъ 200, 204
vraska 165
vrъčь 170
sl. *vrěs* 83
p. *wygłabiać'* 201
p. *wygłobić'* 201
vьsь 94
věkъ 161
p. *wąż* 185
p. *węgorz* 185
gadati 187
gasiti 229
glavъnja 258
glina 201
glipati 60
b *glob* 201
p. *głownia* 258
glogъ 183, 201
glumъ 205
glěnъ 201
gnati 235
p. *gnąbić'* 203
go 176, 236
r. *govorítь* 178
govorъ 178
govędo 230
goditi 172
goněti 236
gora 230
r. *gorstь* 181
gorěti 235
gostь 206
sl. *grbanec* 202
griva 228
groza 105
gromъ 206, 243

grъbavъ 202
grъměti 243
grъstь 176, 181
gryzą 113, 244
p. *guz* 103, 174
guša 103
gъběžь 150
gybъkъ 150
gągnąti 171
desiti 93
desętь 5, 9, 97
desъnъ 121
dlъgъ 186
drъgati 205, 210
drьzъkъ 128
drągъ 182
p.-r. *dużyj* 184
dъšti 173
děža 114
dągъ 184
p. *dążyc'* 184
ježь 109
jezero 115
żadic' się 228
żadny 228
žalь 228
že 77, 176, 236
želězo 59, 115, 187
želěti 77, 235
želądъkъ 185
želądь 232
žeravь 176
živati 225
žica 225
žlъtъ 185
žlъtь 185
žlědą 236
žrьny 52
žrěbę 243
žrěti 225
sl. *žulj* 174
župa 45, 175
žьly, *želъvь* 184
žęti 176
zadь, *zadi* 110
zaklopъ 189
p. *zaplągnąc' się* 174, 211
zvonъ 135
zvěrь 135
zelije 126
zemlja 115, 128
zi 109
zima 109, 110
zijati 182
znati 100
zrъno 102, 106
zrělъ 102
zrěti 102
zьlъva 106
zьrěti 107
ząbъ 103
t. *halena* 205
t. *haliti* 205
igo 179
isъ 128
p. r. *ikra* 192
iskra 169
istukati 165
isącati 219
r. *ka* 138
kaditi 157
kazati 125, 218
kalъ 153
kamy 119
klada 167
kladivo 167
p. *kłam* 155
r. *klastь* 158
klati 158
p. *kłusac'* 158
klěj 158
klětь 190
ključь 189
r. *ko* 138
koža 129, 141
kolo 50
r. *kólča* 158
kopije 157, 159
r. *koróbitь* 167
kosъ 160
koterъ 220
kochati 141, 208
krakati 190, 211
krasa 140
kratъkъ 191
krava 160
krekъtati 163, 190
krečetъ 163

krivъ 191
krikъ 191, 211
kričati 191
p. *krokwa* 191, 209
kruchъ 191
krušiti 191
krъvь 190
krъma 240
krъnъ 61
krъčь 190
kryti 191
r. *krьnuti* 240
krěsъ 190
kuditi 149
kukavica 151, 158
kuriti 138
p.-r. *kutaty* 157
kutiti 157
kъ 138
kъde 48
kъto 214, 220
kydati 149
kyla 139
kątъ 139, 140
lakъtь 192
p. *łach* 148, 168
r. *láchma* 148
p. *łeksać'* 170
lešti 186
lizati 114
r. *likъ* 196
lice 196
loky 151
r. *losь* 82
r. *lugъ* 185
lučь 163
lьgъkъ 45, 46, 184
lětati 156, 189
r. *ljagátь* 46
lęką 192
lągъ 185
lączіti 170
mazati 103, 130
mazь 103, 130
makъ 164
maslo 103, 130
mečьkъ 145
miglivъ 231
mlъzą 104
mlъčati 144, 147
r. *morkóvь* 143
mošti 182
mravij 197
mrakъ 245
mrъznąti 105
mrěža 186, 209
mъchъ 255
mykъ 145
r. *myčátь* 145
mьgla 206
mězga 124
měšiti 124
męknąti 144
mękъkъ 144, 209
nagъ 203
nedągъ 184
r. *negódnyj* 172
nesti 94
noga 207
nogъtь 57, 170, 207
nožь 113
nošts 189
nukati 209
nьznąti 113
njukati 209
obrězgnąti 180
r. *ózero* 115
oko 222
osmь 116
osošą 88
ostrъ 85, 118
ostъnъ 193
osь 120
oči 38, 242
sl. *paz* 125
pasti 90
peką 216
plačą 189
plešte 198
pogrebą 181
pogrъbljenъ 202
podrążiti 182
poklopъ 189
pokoj 216
pragъ 179
prasę 95
prokъ, pročь 164
prъsi 134
prěsęknąti 219

prěsęčati 219
pragъ 114
prążь 245
pьklъ 210
pьnь 198
pьsati 94
pętъ 240
r. *rakíta* 47
rogъ 186
rъžь 211
rygają sę 172
rykati 174
ręgnąti 205
rągъ 205
svekrъ 28, 31, 33, [34, 87
sirъ 98
skala 145, 171
skarędъ 165
sl. *skelěti* 193
skoba 159
t. *skoliti* 44
skopiti 140, 146, 159
p. *skra* 169
p. *skutek* 157
slama 96
r. *slimákъ* 197
sluchъ 117
slězena 127
smrъkъ 165
smykati sę 170
p.-r. *snaga* 173
sl. *snažen* 173
sněgъ 239
sokъ 215
sokъ, sève, 221
r. *soróga* 82, 179
r. *soróka* 162
sočiti 215
sragъ 82
sraka 162
srъdьce 96
sl. *srěž* 179
stignąti 187
straža 182
stražь 182
strišti 174
struga 180
strugati 180
střěšti 182, 204
suti, *sъpą* 148
sъ, avec, 97, 120
sъ 97
sь 90
sěmija 122
sěno 91, 98
sěnь 85
sěrъ 112, 171
sąkъ 80, 144
sąlogъ 186
tesati 122, 123
tesla 122, 123
sl. *trčati* 170
trъgъ 200
trъkъ 170
r. *úgorь* 183
umlъčiti 215
r. *uprúgij* 114
chraniti 200
chotěti 171
chudъ 241
t. *chuť* 171
chъtěti 171
p. *chęc'* 171
cě 138
cělъ 158
cěna 216, 220
s. *čavka* 141
čadъ 157
čapъ 155
r. *čára* 154
čarъ 218
čajati 219
čeljadь 218
čemerь 159, 169
čemerica 159
r. *čeremíca* 190
r. *čeremšá* 190
česati 152, 195
četyrije 10, 219
činъ 220
čirokъ 147
člěnъ 160
črъtą 154
črěsъ 168
čuti 157
r. *čújatь* 157
čьto 216
čęstъ 142
p. *szary* 171

t. *šěrý* 171
šiti 130
r.-b. *šúla* 120
jugъ 172
r. *jaglyj* 224
jagnę 245
jazva 134
jazviti 134
jędza, *jęza* 200
jęčati 145
ązъkъ 109, 113

TABLE DES MATIÈRES.

Pages

INTRODUCTION 1

PREMIÈRE PARTIE.

Les théories sur les gutturales indo-européennes et sur les gutturales grecques.

CHAPITRE Ier. — La série unique de gutturales indo-européennes 5
Bopp et Schleicher. — Ascoli.

CHAPITRE II. — Deux séries de gutturales indo-européennes 11
Fick et Havet. — Les successeurs de Fick.

CHAPITRE III. — Les trois ordres de gutturales primitives. 22
Système de Bezzenberger. — Premières modifications au système de Bezzenberger. — Adversaires de Bezzenberger. — Compléments derniers de la théorie des trois séries. — Conclusion.

DEUXIÈME PARTIE.

...men de quelques points spéciaux de la théorie des gutturales.

CHAPITRE Ier. — La délabialisation des labio-vélaires en grec.

§ 1. Labio-vélaires avant et après u. 40

Labio-vélaires suivies d'un *u* indo-européen. — Labio-vélaires suivies d'un *u* hellénique. — Labio-vélaires précédées d'un *u* indo-européen. Labio-vélaires délabialisées après un *u* d'origine grecque.

§ 2. Autres cas de délabialisation. 59

CHAPITRE II. — Questions dialectales. 67

Les palatales arcado-chypriotes. — Les pronoms ioniens et thessali[illegible] — Le labialisme des dialectes éoliens. — [illegible]usion.

TROISIÈME PARTIE.

Les phonèmes indo-européens et leurs représentants helléniques.

CHAPITRE Ier. — Les Palatales 79

§ 1. Les palatales devant les voyelles 80

§ 2. Les palatales devant les consonnes. . . 116

§ 3. Les palatales devant les semi-voyelles . . 128

§ 4. Conclusion 135

CHAPITRE II. — Les Vélaires 137

§ 1. Les vélaires devant les voyelles 138

§ 2. Les vélaires devant les consonnes . . . 188

§ 3. Les vélaires devant les semi-voyelles . . 207
§ 4. Conclusion 212

HAPITRE III. — Les Labio-vélaires 213
§ 1. Les labio-vélaires devant les voyelles . . 214
§ 2. Les labio-vélaires devant les consonnes . . 239
§ 3. Les labio-vélaires devant les semi-voyelles. . 247
§ 4. Conclusion 249

HAPITRE IV. — Les gutturales indéterminées . . 250
§ 1. Gr. κ remontant à *k̑* ou à *q* 251
§ 2. Gr. γ remontant à *ĝ* ou à *g* 257
§ 3. Gr. χ remontant à *ĝh* ou à *gh*. 262

ONCLUSION. 265

NDEX DES MOTS 269

ERRATA

54, l. 7 du haut, *lire :* *Grundz.*[4], p. 186 ; l. 10, *effacer :* *vāza-*, force.

60, l. 4 du bas, *lire :* v. sl., *au lieu de* v. bulg.

62, l. 15-16 du haut, *lire :* vélaire, *au lieu de* palatale.

76, l. 11 du haut, *lire :* sk. *cáyate.*

82, l. 14 du haut, *lire :* *kadamitās.*

84, l. 2 du bas, *lire :* *çikyà-.*

90, l. 5 du haut, *lire :* *çíkate.*

93, l. 1 du haut, *lire :* καμόντες.

98, l. 8 et 9 du bas, *supprimer les mots :* χωλός ..... p. 448.

110, l. 12 du haut, *lire :* av. *bāzu-*, *au lieu de :* sk. *bāzu-.*

113, l. 11 du bas, *ajouter :* p.-ê. κατανένοχε · συνουσίακεν Hés.

120, l. 13 du bas, *lire :* *suszùpęs.*

121, l. 15 du haut, *effacer les mots :* l'υ grec est inexpliqué.

130, l. 11 du bas, *effacer les mots :* μύζω, grogner .... etc. *jusqu'à : Ai. Et.*, p. 226. (Voir p. 260).

142, l. 13 du haut, *lire :* *kâmanos.*

146, l. 11 du haut, *lire :* *skabhnāti.*

152, l. 3 du bas, *lire :* *česą*, *česati.*

162, l. 10 du haut, *lire :* *sĕkiu.*

163, l. 5 du bas, *ajouter le mot :* lumière, *après* got. *liuhaþ.*

165, l. 11 du bas, *lire :* ordure, *au lieu de* m. s., *après* ags. *scearn.*

P. 167, l. 3 du bas, et 168, l. 11 du bas, *lire : áskṛdhoyu-*.

P. 179, l. 7 du haut, *ajouter :* joug, *après* got. *juk*, et l. 8, *après* v. sl. *igo*.

P. 180, l. 3 du haut, *lire : sthagayati*.

P. 182, l. 3 du bas, *lire : drągъ*.

P. 183, l. 10 du haut, *lire :* vipère, *au lieu de* m. s.

P. 200, l. 8 du bas, *ajouter :* d'après le lett. *ĩgt*, la racine serait identique à celle de ἴκτερος.

P. 216, l. 8 du bas, et 217, l. 10 du bas, *lire :* lit. *skỹdas*.

P. 218, l. 13 du haut, *ajouter :* m. s., *après* πήλυι.

P. 223, l. 7 du haut, *ajouter : hualr* peut aussi être rapporté à τέλωρ (p. 218).

P. 230, l. 8 du haut, *lire :* lit. *gausti*.

Lire ς pour ς *passim ;* lire ȝ pour *g* dans les mots anglo-saxons. — Des fautes de moins d'importance (accents omis en grec et en lithuanien, etc.) ont été corrigées dans l'index.

HET ANTWERPSCH DIALECT

MET EENE SCHETS
VAN DE GESCHIEDENIS VAN DIT DIALECT
IN DE 17e EN DE 18e EEUW

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

de l'Université de Gand.

EXTRAIT DU RÈGLEMENT

Les travaux des professeurs et chargés de cours, anciens professeurs et anciens chargés de cours sont publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Tous les autres le sont en vertu d'une décision de la Faculté.

Gand, impr. A. Vander Haeghen.

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

30e FASCICULE

HET ANTWERPSCH DIALECT

MET EENE SCHETS VAN DE GESCHIEDENIS VAN DIT DIALECT IN DE 17e EN DE 18e EEUW

DOOR

HERM. SMOUT

GAND

LIBRAIRIE SCIENTIFIQUE E. VAN GOETHEM

Rue des Foulons, 1 (près de l'Université).

1905.

Ik heb getracht de taalwetten te vinden en niet naar eigen goeddunken te verzieren.

L. TEN KATE. *Aenleiding*, Voorreden, blz. 22.

En, luistrende om my henen,
Vernam ik t'allen kant
De tael van 't vaderland,
Die aen dit schouwtooneel haer maetgeluid mogt leenen.
Zy, lievelinge van uw zoons,
Had op hun tong iet ongewoons,
Want allen scheen de ziel des dichters ingeboren.
't Zy veder of penseel of beitel hun behooren
My trof hun beeldenspraek, gelyk een krachtig lied.
En 'k sprak : hier ryst de zon van Vlaendrens kunstgebied.

LEDEGANCK. — *Ode aan Antwerpen.*

Het zou overbodig zijn, nu in de laatste jaren, zoovele werken over dialectstudie werden uitgegeven, een werk als dit te rechtvaardigen. Over het nut van het bestudeeren der dialecten, over de vele rijkdommen, die de algemeene taal in hare verschillende dialecten bezit, werd in het lang en het breed gesproken in vele tijdschriften en op menig Nederlandsch congres. Het zou dus volkomen onnoodig zijn, hier, op deze plaats, te herhalen wat reeds zoovelen vóor me gezegd hebben.

In deze studie heb ik me zoo nauw mogelijk aangesloten aan de studie van het dialect van Aalst, door Professor Ph. Colinet, uitgegeven in den eersten jaargang van de Leuvensche Bijdragen (blz. 1-59, 99-206, 223-308). Op vele punten stemt mijn werk overeen met dat van Colinet, maar niets moet hier verwondering baren : we behandelen immers beiden een Brabantsch dialect. Mijn werk moest echter noodzakelijk voor het zijne onderdoen, want, benevens den korten tijd, dien me de wet voor mijn uitgangsexamen gunde, en die hoofdzakelijk de schuld er van was, dat veel slechts in schets kon medegedeeld worden, wat anders wel verdiende grondiger onderzocht te worden, stonden mij niet, zooals hem, de werktuigen voor de proefnemende methode van den E. H. Rousselot ten dienste, zoodat ik alles naar het gehoor moest bepalen, met het gevolg dat sommige phonetische verschijnselen, die moeilijk met het oor waar te nemen waren, ononderzocht zijn gebleven.

Het Antwerpsch dialect, waarover in dit werk gehandeld wordt, wordt in de Antwerpsche agglomeratie gesproken; deze bevat de geheele stad Antwerpen, de grensdorpen Borgerhout en Berchem binnen de versterkingen, Merxem, Deurne, Mortsel en Hoboken er buiten, gedeelten van de grensdorpen Austruweel, Schooten, Borsbeek en Hemixem,

alsook het gehucht Sint-Anneken (of Vlaamsch Hoofd, afhangende van het dorp Zwijndrecht), rechtover de stad, aan den linker oever der Schelde.

Het Antwerpsch dialect verdringt meer en meer de dialecten van de omliggende dorpen; door de gedurige uitbreiding der stad wordt voortdurend het grondgebied der omliggende dorpen door Antwerpenaars ingenomen, die er hunne taal overplanten. Andere omstandigheden, als de duurte van het leven te Antwerpen zelf, of ook, wat te Antwerpen meer het geval is dan in welke stad van België ook, om van den dienst van de burgerwacht ontslagen te worden (1), zijn oorzaak dat de Antwerpenaar zich in de omliggende dorpen vestigt. Waar zich zoo een kolonie van Antwerpenaars gevormd heeft, wordt het Antwerpsch gesproken. De boer van 't omliggende van Antwerpen tracht van zijnen kant, zooveel mogelijk " gelijk de menschen van de stad „ te spreken; hij en zijne familie vergenoegen zich niet meer, zich als " stadsmenschen „ te kleeden en stadsmanieren aan te nemen; zij trachten zooveel mogelijk hunne taal, die onder dit steedsche kleed den boer zou verraden, af te werpen, en ze spreken, zooals men in de stad spreekt. Door die verschillende omstandigheden is het Antwerpsch meer en meer geneigd, de naburige dialecten te verdrijven, en zich op hun grondgebied te vestigen.

Vroeger, vóór het bouwen der groote Scheldekaaien, en vóór het afbreken der beruchte achterbuurten, zooals voornamelijk de Boeksteeg, bestonden er te Antwerpen twee dialecten, een dat gesproken werd in het Schippers- en het Sint-Andrieskwartier en een ander daarbuiten; in hoofdzaak verschilden beide dialecten weinig van elkander, alleen was het dialect buiten die twee oude wijken levendiger, vlugger, huppelender dan datgene dat in die wijken gesproken werd: dit was veel doffer, trager, sleepender dan het eerste,

(1) Om die reden hebben zich in de dorpen Mortsel, Bouchout, en onlangs te Eeckeren, koloniën van een zeer groot getal Antwerpenaars gevormd.

maar bevatte in zich een menigte oude woorden, die het eerste niet meer kende, of door vreemde vervangen had. Na het bouwen der kaaien, wat het grootste gedeelte van het Schipperskwartier deed verdwijnen, en het afbreken, om gezondheidsredenen, maar ook om de veiligheid in de stad te verzekeren, van de beruchte Boeksteeg, in het Sint-Andrieskwartier, werd de bevolking van die twee wijken over de geheele stad verspreid, te midden van de in getal veel sterkere bevolking, die het andere dialect sprak; het gevolg er van was, dat het oude dialect van het Schipperskwartier en van het Sint-Andrieskwartier spoedig opgelost werd in het andere; alleen in eenige smalle straatjes en steegjes, waar reeds vóór de afbraak, de overbevolking dier twee wijken een woonplaats had gevonden, bleef ze voortbestaan. Ongelukkiglijk voor die taal echter, werkt het houweel gedurig voort; de smalle straatjes verdwijnen het eene na het andere, en de bevolking verspreidt zich naar de vier winden... Die taal bevat tevens een andere kiem van verval; ze wordt alleen door de laagste volksklasse gesproken, terwijl de andere de taal is van den burger, ja zelfs van den rijke; vele kinderen uit achterbuurten, om hunne mindere afkomst te verbergen, hebben zich dit dialect afgewend en zijn op zijn " burgersch „ gaan spreken. Heden kan men nog die taal, waarvan de hoofdverschillen bij de klankleer zullen opgegeven worden, hooren spreken door leursters, voornamelijk door vischleursters (spreken als een vischwijf = zeer gemeen spreken), op de vischmarkt, alsook in de nabijheid van de gangetjes en steegjes, door dit volk bewoond. Een centrum, dat dagelijks kleiner wordt, bevindt zich voor het oogenblik op de grenzen van Antwerpen, te Borgerhout, in de zoogezegde wijk van den Steenen Molen (ook wel Doolhof geheeten); een ander, maar veel kleiner, nabij de Sint-Jacobsmarkt te Antwerpen, in de zoogenaamde Zwanengang en Rozenstraat.

Zooals reeds gezegd is, breidt zich het Antwerpsch (of burger-Antwerpsch) uit, ten koste van de omliggende boersche dialecten en van het plat Antwerpsch. Het wordt echter

op zijn beurt aangetast door de Hollandsche omgangstaal, die volgens sommige omstandigheden gewijzigd is. Het propagandacentrum van die taal is hoofdzakelijk de school. Weliswaar is de invloed er van, bij de gebrekkige inrichting van het lager onderwijs in België, nog zeer beperkt; te miskennen valt echter de invloed niet, dien ten eerste de school en ten tweede de lectuur op de taal uitoefent. Om slechts een enkel voorbeeld aan te halen, klinkt te Antwerpen het woord meisje : **maskə**, maar in een liedje, dat in de school aangeleerd wordt, en dat op de straat op kermisdagen gezongen wordt, zingt men steeds *meisje* (met de Nederlandsche uitspraak der *ei*!), alhoewel het woord niet in het rijm staat en al de omringende woorden verantwerpscht zijn ([1]). Eenmaal, en misschien spoediger dan men wel denkt, zal het Antwerpsch dialect verdrongen worden en zal het als onbeschaafd en onwetend gelden.

Ik mag ten slotte niet nalaten, een woord van dank toe te sturen aan al degenen, die me in het behandelen van dit werk een hulprijke hand hebben geboden; vooreerst had ik veel te danken aan mijne professoren J. Vercoullie, P. Fredericq, H. Logeman en W. de Vreese, die me door raadgevingen en het leenen van boeken menig onschatbaren dienst hebben bewezen. Dan ben ik dank verschuldigd aan Prof. Ph. Colinet van Leuven, in wiens werk ik menig nuttigen wenk heb gevonden en gevolgd; ook ben ik den Heer R. Vandenberghe, eersten conservator der Universiteitsbibliotheek te Gent en Dr. C. J. Hansen, bibliothecaris te Antwerpen, erkentelijk voor de vrijheid die ze mij gaven, de voor mijn werk noodige boeken te leenen en ze te benuttigen ter plaatse, waar het mij het gemakkelijkst was.

HERM. SMOUT.

GENT, DEN 15n JUNI 1898.

([1]) Het liedje in quaestie is : **Kîr ûmə, kîr ûmə, en** ... *(naam)* **kird əw iz ûmə, en** ... (*naam*) **ēd ōr umgəkîrt, en dad ē sə van al** *de meisjes* **həlîrt.**

EERSTE DEEL

Klankleer

§ 1. — De klanken van het Antwerpsch hebben over het algemeen hetzelfde stadium doorloopen, als die van het Nederlandsch. Daar er echter nevens de vele gelijkenissen, ook groote, belangrijke verschillen bestaan, heb ik alles, op de *Historische Grammatica* van Prof. J. Vercoullie steunende, zoover het voor mijn doel mogelijk was, op het oud-Nederlandsch teruggebracht. Het Middelnederlandsch kon niet als grondslag dienen, aangezien in die periode van de taal reeds de dialectische verschillen ontwikkeld waren, en met den huidigen staat der wetenschap, niemand met zekerheid kan zeggen wat van dit Middelnederlandsch ook " Middel-Antwerpsch „ was, en wat reeds in het " Middel-Antwerpsch „ van de toenmalige algemeene omgangstaal verschilde. Later, misschien, zal het mogelijk zijn in het Middelnederlandsch aan ieder dialect het zijne te geven. Tot zoolang echter, moeten we ons tevreden houden, met de vormen over een denkbeeldig Middel-Antwerpsch op het Nederfrankisch terug te brengen.

§ 2. — Het Antwerpsch kent de volgende spraakgeluiden :

A) De klanken :

α) Mondklinkers (alleen monophthongen) :

a, â, ā, e, ê, ē, i, î, ī, o, ô, ō, ŏ, ŏ̄, u, û, ū, y, ȳ, ə.

β) Neusklinkers :

ị, ạ.

γ) Tweeklanken of diphthongen :

ay, oy, uj, au.

B) De geruischen :

α) De sonore :

b, p, w, v, f, d, t, z, s, j, g, h, k, ḳ.

β) De gemouilleerde :

l̃, ñ, ž, š, č (ook gemouilleerde **r** in de kindertaal; brouwende r).

γ) De nasalen :

m, n, ŋ.

§ 3. — De **a** (1) is dezelfde klank als de Nederlandsche *a* in *lam, dag*, dus de korte wijde middelachterklinker (Sweet: mid-back-wide); b. v. in **slah**, *slag*.

§ 4. — De **â** is dezelfde klank als de voorgaande, overeenstemmende met de Fransche *â* in *âme*, dus gerekter dan **a**; b. v. in **kârək**, *kerk*.

§ 5. — De **ā** stemt overeen met de Nederlandsche lange *a* in *vlaag, dagen*, en is dus de lange wijde middelachterklinker (Sweet : mid-back-wide); b. v. in **nā**, *nu*, **vrā**, *vrouw*.

§ 6. — De **e** is de klank, dien men hoort in 't Nederlandsche *bed*. Ze is de nauwe benedenvoorklinker (Sweet: low-front-narrow); b. v. in **bet**, *bed*, **reht**, *recht*.

§ 7. — De **ê** is dezelfde klank als de voorgaande, maar veel langer gerekt; b. v. in **pêrt**, *paard*.

§ 8. — De **ē** is de zachtlange *e* van het Nederlandsch, in *leven*, de nauwe middelvoorklinker (Sweet: mid-front-narrow); b. v. in **gēvə**, *geven*.

§ 9. — De **i** is de wijde bovenvoorklinker (Sweet : high-front-wide), overeenstemmende met de Duitsche *i* in *Fisch, ich*; b. v. in **vis**, *visch*. Men lette er wel op dat de **i** niet de

---

(1) De korte vocalen zullen in den loop van dit werk zonder het teeken ˘ geschreven worden. Al de Antwerpsche vormen zijn met vette letter gedrukt; in voorbeeldeu wordt steeds rekening met de sandhi-werking gehouden.

uitspraak van de Nederlandsche *i*, maar wel die van de Duitsche *i* heeft.

§ 10. — De **î** is dezelfde klank als de voorgaande, maar is veel langer aangehouden; b. v. in **stîn**, *steen*.

§ 11. — De **ı** is de lange gesloten Nederlandsche *ie* vóór *r* zooals in *hier*. Ze is de nauwe bovenvoorklinker (Sweet: high-front-narrow), en stemt in uitspraak overeen met de Duitsche *ie* van *sie* en de Fransche *i* van *fini;* b. v. in **ır**, *hier*, **nıt**, *niet*.

§ 12. — De **o** is de korte gesloten *o* van het Nederlandsch, de half geronde nauwe middelachterklinker (Sweet : mid-back-narrow-half-round), in uitspraak overeenkomende met de Fransche *o* in *non* en de Nederlandsche *o* in *hond*; b. v. in **oŋt**, *hond*.

§ 13. — De **ô** is dezelfde klank, maar langer aangehouden dan de **o**. Ze komt in uitspraak volkomen overeen met de Engelsche *au* in *taught*, *caught*; b. v. in **wôtər**, *water*.

§ 14. — De **ȯ** is de zachtlange *o* van het Nederlandsch, de geronde nauwe middelachterklinker (Sweet : mid-back-narrow-round), in uitspraak overeenstemmende met de Fransche *o* in *chose* en de Duitsche *o* in *Thron*; b. v. in **ȯpə**, *open*.

§ 15. — De **ö** is de umlaut van de korte **o**, dus de geronde wijde middelvoorklinker (Sweet : mid-front-wide-round), overeenstemmende met de uitspraak van de Duitsche *ö* in *wölben*, *schöpfen*; b. v. **störəm**, *storm*.

§ 16. — De **ȯ̈** is de umlaut van de lange **ȯ**, dus de geronde nauwe middelvoorklinker (Sweet : mid-front-narrow-round), in uitspraak overeenstemmende met de Nederlandsche *eu* in *deur*, en de Duitsche *ö* in *schön*; b. v. in **dȯ̈r**, *deur*.

§ 17. — De **u** is dezelfde klank als de Engelsche *u* in *put*,

dus de geronde wijde bovenachterklinker (Sweet : high-back-wide-round), b. v. in **um**, *om* (1); **blum**, *bloem*; **buk**, *boek*.

§ 18. — De **û** is dezelfde klank als de voorgaande, maar langer aangehouden; b. v. in **shûn**, *schoon*.

§ 19. — De **ū** is de lange gesloten **u**, in 't Nederlandsch *oe* vóór *r*, zooals in *boer*. Ze is de geronde nauwe bovenachterklinker (Sweet : high-back-narrow-round), beantwoordende aan de Fransche *ou* in *amour*, de Duitsche *u* in *du*, de Engelsche *oo* in *too*, of *ou* in *you*; b. v. in **mūdər**, *moeder*; **būr**, *boer*.

§ 20. — De **y** is de umlaut der korte **u**. Ze is de geronde wijde bovenvoorklinker (Sweet : high-front-wide-round), overeenstemmende in uitspraak met de Duitsche *ü* in *schützen*; b. v. in **dyn**, *dun*. De uitspraak stemt dus niet met de Nederlandsche uitspraak van korte *u* overeen.

§ 21. — De **ȳ** is de umlaut der lange **ū**. Ze is de geronde nauwe boven-voorklinker (Sweet : high-front-narrow-round), in uitspraak overeenstemmende met de Duitsche *ü* in *führen*, de Fransche *u* in *mur*; b. v. in **shȳrə**, *schuren*: **vȳrə**, *voeren*.

§ 22. — De **ə** is een doffe klinker, overeenkomende met de Nederlandsche *e* in *boomen*, *hoogte*, met de Duitsche *e* in *schöne*; b. v. in **bûmə**, *boomen*; **ûhtə**, *hoogte*. Ze is de nauwe middeltusschenklinker (Sweet : mid-mixed-narrow).

§ 23. De **ą** is de neusklank van de lange *a*; deze klank komt in het Antwerpsch dialect uiterst zelden voor; ze komt overeen met de Fransche *an* in *ancre*, de Fransche *en* in *enfant*; b. v. **ąbelt** = *aambeeld*.

§ 24. — De **ị** is de neusklank van de korte *a*; deze klank komt in het Antwerpsch dialect dikwijls voor, en stemt overeen met de Fransche *in* in *fin*, de Fransche *ein* in *serein*,

---

(1) In het voorbeeld op blz. 6 staat **ûme**; deze **û** is alleen in zang gerekt.

de Fransche *ain* in *main*; (om reden dat deze klank overeenstemt met de Fransche *in*, werd hij door **ị** verbeeld; hij heeft echter niets met *i* gemeen); b. v. in **ịt** = *hand* (dezelfde klank als in 't Fransch *main)*; **ịtwârəpə** = *Antwerpen.*

§ 25. — De **ay** is de uitspraak van de Nederlandsche diphthonge *ei* met den *a*-stand van den mond (in plaats van den *e*-stand); deze klank komt goed overeen met de Beiërsche uitspraak van *ei* in *Stein*; b. v. in **zayn** = *zijn*, **klayn** = *klein.*

§ 26. — De **oy** is de verbinding eener korte **o** met een gerekte **j**, dicht bij de Zuidduitsche uitspraak van *eu* in *Beute* staande. Ze komt overeen met de Engelsche *oy* in *boy*; b. v. in **oys**, *huis.*

§ 27. — De **uj** is de verbinding eener korte **u** met **j**, korter dan de Nederlandsche *oei* in *bloeien*; b. v. in **blujə** = *bloeien.*

§ 28. — De **au** is de verbinding eener lange **a** met een minimale **u**; b. v. in **traut**, *trouwt*, **paus**, *paus.* Het spreekt van zelf dat de overgang tusschen de **a** en de **u** niet plotseling, maar langzaam geschiedt; de **u** is zoo kort, dat men ze nauwelijks kan hooren (bijna een *w*).

§ 29. — De sonore geruischen **b, p, w, v, f, d, t, z, s, j, k** zijn de gewone Nederlandsche klanken. De **g** is een weinig minder spirant dan in het Hollandsch, de **h** is de stemlooze spirant, in 't Nederlandsch door *ch* verbeeld, de **ḳ** is de stemhebbende gutturaal, dien men ook in het Nederlandsch hoort in *zakdoek*, *kerkboek.*

§ 30. — De gemouilleerde klanken zijn meest allen in 't Nederlandsch bekend; de **ž** en de **š** zijn er door *g* of *ch* verbeeld : *stellage, chocolade.* De **č** is een opeenstooting van een **t** en een **š**.

§ 31. — De nasalen zijn **m, n** en **ŋ**. Deze laatste is de gutturaal nasaal (Nederlandsch *ng*).

EERSTE HOOFDSTUK.

Klinkers en tweeklanken in beklemtoonde lettergrepen.

§ 32. — De **a** (cf. voor de uitspraak § 3).

1° (mnl. *a*), onfra. en os. *a*, Ug. *a*, Idg. *a*, *o*, of *ə* in gesloten lettergreep, behalve vóór eene *r* : **as, af, akər, adər, gast, nam, maht, gat, aht, stat**; (*as, af, akker, adder, gast, nam, macht, gat, acht, stad*).

2° (mnl. *a* of *e*), elders *e* of *i* vóór *rt* : **smart, art, zwart, mart** (*smart, hart, zwart, markt*).

3° rom. *a* : **abt, abonērə, abrikōs, akōrt, album, altôr, papa, paljas, papīr, mat, pasə, kalək** (*abt, abonneeren, abrikoos, accoord, album, altaar, papa, paljas, papier, mat, passen, kalk*).

4° verkort uit **ā**, vóór verkortende consonantengroepen, of in afwisselende bijtonige bijvormen : **na** nevens **nā** (*nu*).

5° verkort uit **â**, vóór verkortende consonantengroepen : **karkə, sharkə, varst** (*karretje, scharretje, verst*).

6° (mnl. *e*), vóór *r* + *d* of *s* : **vars, gars, dardə, vardər, garst, karsmis** (*versch, gers* voor *gras, derde, verder, gerst, kerstmis*).

Was deze klank reeds **a** in het « middel-Antwerpsch » ? Op deze vraag zou geen afdoend antwoord kunnen gegeven worden; in de oudste me bekende schriften komt echter soms *a* in plaats van *e* voor.

Uitzondering maken de woorden **erdər** (1), **vers, pers,** (*herder, vers, pers*), alsook de vreemde woorden van

---

(1) Men zegt **erdərstrot** *Herderstraat*, maar anders wordt het woord weinig gebruikt; in de plaats zegt men **shêpər**, of ook **shôpardər**, met den **a**-klank.

latere ontleening zooals *concert, dessert, expert terts*, e. a.

Aanmerking. — In **farəm** (*ferm*) heeft men ook een **a**.

7° verkort uit **ay** voor gemouilleerde consonanten, alsook in het bijtonige suffix **-at** (*-heid*) : **klañčə, baĩčə, gačə, mačə, girihat** (*kleintje, bijltje, geitje, meidje, gierigheid*).

8° in het woord **maskə** (*meisje*), en in het bijtonige **gəlak** (*gelijk*).

Aanmerking. — Dat de **a** van **maskə** aan het voortbestaan eener Westgermaansche *a* doet denken, zooals Prof. Ph. Colinet veronderstelt (blz. 11), schijnt me gewaagd.

Abnormaal is de **a** in **lakə, lakər** (*lekken of likken, lekker*).

§ 33. — De **â** (cf. voor de uitspraak § 4; aan te merken is dat in de platte volkstaal de **â** langer is dan in de taal van den burger).

1° alle klank, die in 't Nl. *a* geworden is, in een gesloten lettergreep vóór een *r*, met of zonder volgende consonant (behalve *t* of *s*) : **kâr, wâr, ârt, pârək, ârəm, dârəm, gəkârəm, žəndârəm, zwârəm, wârəm, ârəp** (*kar, war, hard, park, arm, darm, gekarm, gendarme, zwarm, warm, harp*).

In **ârt** heeft men ook een gerekte **â**, alhoewel de **r** door een **t** gevolgd wordt.

Uitzondering maakt **farəm** (*ferm*) met **a**.

2° alle klank, die in 't Nl. *e* geworden is, in een gesloten lettergreep vóór een *r*, gevolgd of niet gevolgd door een consonant (behalve *t* of *s*) : **vâr, bədârəvə, bârəh, ârəvə, ârbârəh, kârəvə, kârək, stârəvə, shârəp, wârəkə** (*ver, bederven, berg, erven, herberg, kerven, kerk, sterven, scherp, werken*).

3° in het woord **gâs**, *gas*, dat waarschijnlijk onder den invloed van het Fransche *gaz* heeft gestaan.

§ 34. — De **jâ**.

Het Antwerpsch kent dien klank in slechts een enkel woord, en zijne samenstellingen en afleidingen, namelijk in **jârt** (*aarde, grond*), waarschijnlijk afstammende van een vorm

jerde* en in verband staande met de *jê* in plaats van *aa* vóór *rd* of *rt* in sommige boerendialecten, rondom Antwerpen, waar *paard* een *pjêrt* en *staart* een *stjêrt* is. **Jârt is onzijdig en beteekent *losse aarde, grond :* **twî shypə jârt** (*twee schuppen aarde*), **t lēd up ət jârt** (*'t ligt op den grond,* nl. niet bevloerden of beplanten grond).

§ 35. — De **a** (cf. voor de uitspraak § 4).

1° alle klank, die in 't Nl. *auw* is geworden. en die in een open lettergreep staat : **blā, flā, lā, pā, rā, klāwə, knāwə** (*blauw, flauw, lauw, nauw, rauw, klauwen, knauwen* of *kauwen*).

2° alle klank, die in 't Nl. *ouw* is geworden, en die in een open lettergreep staat : **tā, bā, vrā, bāwə, brāwə, āwə; dāwə, āwələk** (*touw, bouw, vrouw, bouwen, brouwen, houwen* voor *houden, douwen* voor *duwen, houwelijk* voor *huwelijk*).

Aanmerking. — Zooals uit de twee laatste voorbeelden blijkt, zijn sub. 2° al de woorden die in 't Nederlandsch een abnormale *u* vóór *w* hebben, begrepen. Het bijwoord *nu* (ook wel *nou*) bevindt er zich onder; het klinkt te Antwerpen **nā**.

§ 36. — De **e** (cf. voor de uitspraak § 6).

1° alle klank, die in 't Nl. *e* is geworden in gesloten lettergreep, behalve vóór eene *r* : **bef, eht, fles, el, letər, meŋs, mes, pest** (*bef, echt, flesch, el, letter, mensch, mes, pest*). Ook in **erdər** (*herder*, weinig gebruikelijk; men zegt gewoonlijk **shêpər** of **shôpardər** (cf. Nota op blz. 11), **vers, pers**, alsook in de woorden van vreemden oorsprong, die van latere ontleening zijn; hierin moet de *e* door een verkortende consonantengroep gevolgd worden : **terts, konserkə** (nevens **konsêr**).

2° verkort uit **ē** vóór verkortende consonantengroepen : **belt, bemt, berkə, eŋt, peskə** (*beeld, beemd, beerken, eend, peesje*), alsook in **besəm, enə, medəsaynə, nefə** (*bezem, heen, medecijnen, nevens*).

3° Verkort uit **ê** vóór verkortende consonantengroepen : **perčə, sterčə, keskə** (*paardje, staartje, kaarsje*), **konserkə** (*concertje*), alsook in **lest** en **shets** (*laatst* en *schaats*).

4° verkort uit **ay** vóór verkortende consonantengroepen, indien de volgende consonant niet gemouilleerd is (Cf. § 32, 7°): **ceŋtȳr, eŋdə, ekskə, paleskə, feŋdər, kleŋdər, dekskə, destah, lefkə, veftiŋ, wefkə, blekt, bəgrept** (*ceinture, einde, eikje, paleisje, fijner, kleiner, dijkje, dijstag* (*Dinsdag,*) *lijfje, vijftien, wijfje, blijkt, begrijpt*).

5° in de woorden **blek** en **ten** (*blik* en *tin*).

§ 37. — De **ê** (cf. voor de uitspraak § 7).

1° de klank die in 't Nl. een abnormale *a* vóór *rd* of *rt* is geworden : **pêrt, pêrəl, kêrs, klêr, lêrs** (*paard, parel, kaars, klaar, laars*). Daarnevens heeft men de echte *a* voor *rd* of *rt*, die **ô** is geworden : **bôrt, ôrt** (*baard, aard*).

Aanmerking. — Het woord **jârt** (cf. § 34) schijnt te wijzen op een vroegere diphthonge *ië, iê*.

2° een overblijfsel van umlaut schijnt te bestaan in **êvərehs, gêf, kês, blêtə, shêpər** (*averechts, gaaf, kaas, blaten, schaapherder*).

3° alle klank, die in 't Nl. zachtlange *e* is geworden, en die vóór een *r* staat : **bêr, bəgêrə, gəwêr, têriŋk, zwêr, vêr** (*beer, begeren, geweer, tering, zweer, veer*).

4° de klank *e* vóór *r*, in vreemde woorden van latere ontleening, waar de *r* op het einde der lettergreep staat : **konsêr, desêr, ekspêr** (*concert, dessert, expert*).

5° In de volgende woorden, die in 't Nl. zachtlange *e* hebben : **gêl, kêl, shêl, mêl,** (*geel, keel, scheel, meel*), nevens **gəspēl, nēl, stēl; lêvə, lêvər, gêvəl** (*leven, lever, gevel*), nevens **nēvəl, bēvə, gēvə, wēvə; rêgə, vêgə,** (*regen, vegen* of *vagen*) nevens **nēgə, vərlēgə, tēgə.** Buitendien in **vêh** (*veeg*, in 't Nl. met scherplange *e*) en in **kêkələ** (*ruzie maken*).

§ 38. — De **ē** (cf. voor de uitspraak § 8)

1° alle klank, die in 't Nl. een zachtlange *e* is geworden, namelijk Idg. *e* in open lettergreep, Idg. *ə* in het verleden deelwoord van de klasse van *geven*, Idg. *i* in open lettergreep, mnl. *e* umlaut van *a* en van Lat. *a*, en mnl. *e*, uit Lat. *i* in open

lettergroep, overal waar hij niet door een *r* gevolgd wordt: **mētə, gēvə, shēpə, wēkə, bēvə, bētər, ēzəl, zēgənə** (*meten, geven, schepen, weken, beven, beter, ezel, zegenen*).

Aanmerking. — Zooals in § 37, 5° gezegd werd, zijn er een aantal uitzonderingen op den regel.

2° in eenige woorden slechts, na syncope eener mediane *d* achter eene **ē**, zelfs in woorden waar de **ē** door **r** gevolgd wordt: **lēh, nēr, wēr** (*ledig, neder, weder*), maar niet in **lêr** (*leder*).

3° door analogie, in het enkelvoud van het praeteritum der werkwoorden van de klasse *grijpen*: **bēt, blēf, krēh** (*beet, bleef, kreeg*, met scherplange *e*).

4° in het woord **kētiŋk** (*ketting*), blijkbaar eene verwarring van de twee woorden *ketting* en *keten*. Het eerste (*ketting*) is ook bekend in het Antwerpsch dialect; de beteekenissen der beide woorden verschillen niet van elkaar.

5° in de vreemde woorden **mētiŋ** (*meeting*) en **dējamjt** (*diamant*).

6° in **lēt, zēt, zē** (*leit* voor *ligt, zeit, zei*) en ook in **ēt** (misschien *heit* voor *heeft*).

§ 39. — De **i** (cf. voor de uitspraak § 9)

1° alle klank, die in 't Nl. *i* is geworden, ontstaan uit Idg. *i* in gesloten lettergreep, Idg. *e* gevolgd door gedekte nasaal of door consonant + *j*, uit mnl. *i* of *e* umlaut van *a*, behalve in het geval dat de vocaal onmiddellijk door een *m* gevolgd wordt: **vis, biŋdə, gift, bilə, vərmiŋkə, siŋt** (*visch, binden, gift, billen, verminken, sint*).

2° de abnormale *i* in **vliŋdər** (¹), **imər, liht** (*lumière*), **lihom, litīkə, ridər, trits, wit** (*vlinder, immer, licht, lichaam, litteeken, ridder, trits, wit*).

Aanmerking. — *Ging, hing, ving, licht* (*léger*), *immers*, klinken in 't Antwerpsch: **guŋ, uŋ, vuŋ**, (meest **vaŋdə**), **luht, uməs**.

(¹) Weinig gebruikelijk; men zegt gewoonlijk: **shuŋlapər**.

3° verkort uit ī, na verkortende consonantengroepen : **biht lifst, girəh** (*biecht, liefst, gierig*).

4° verkort uit î, na verkortende consonantengroepen : **irkə, lirkə** (*heertje, leertje*).

5° in het woord **bičə** (*beetje*, een kleine hoeveelheid). Het diminutief van **bēt** (*beet*) is echter **bečə**.

§ 40. — De î (cf. voor de uitspraak § 10).

1° uit Ug. *ai*, Idg. *ai* of *oi* : **stîn, brît** (*steen, breed*).

2° uit rom. diphthong, beantwoordende aan Lat. *e* vóór *st* : **bîst, fîst, mîstər** (*beest, feest, meester*).

3° in sommige woorden, waarin het Nl. eene *e* vertoont, ontstaan na syncope eener mediane *d*, en waarin die syncope niet meer gevoeld wordt : **gədwî, kwîlə** (*gedwee, kweelen*).

4° in **vîrtiŋ, fîrtəh, vî, lîh, klîrə** (*veertien, veertig, vee, laag, kleeren*).

5° alle klank die in het Nl. een *eeu* is geworden : **îw, lîw, gîwə, lîwârəkər, shrîwə** (*eeuw, leeuw, geeuwen, leeuwerker* voor *leeuwerik, schreeuwen*).

6° in de woorden **îkə** (*ijken*) en **lîst** (*lijst*, met de beteekenis inschrijvingslijst).

7° in **dən dî** en **dî**, het aanwijzend voornaamwoord in het enkelvoud van het mannelijk geslacht.

> Aanmerking. — De vormen **bəshît** en **îkəl** (*bescheid* en *eikel*) gaan ongetwijfeld terug op een Nl. vorm *bescheed* en *eekel*.

§ 41. — De ī (cf. voor de uitspraak § 11; in de platste volkstaal hoort men de ī gewoonlijk als eene ē, die langzamerhand in ī overgaat).

1° alle klank die in 't Nederlandsch *ie* is geworden, ontstaan uit Ug. *eu* (*eo*), Idg. *eu*, uit Onfr. *ie* in het imperfect der redupliceerende werkwoorden met Ug. *ê*, *au*, *ô*, uit Onfr. *ie* en Os. *ê* in 't imperfect der redupliceerende werkwoorden met Ug. *a*, *â*, *ai*, uit Ug. *ê*, uit î vóór *r*, uit *ie*, gevocaliseerd uit *iw*

of *aiw*, uit Rom. diphthonge, beantwoordende aan Lat. *ae*, *e*: **gītə, knī, līt, rīp, īlt, īr, frīs, wīg, gīr, wīruk, vīs, vīr, zīl, īt, brīf, vlīm, manīr** *(gieten, knie, liet, riep, hield, hier, Friesch, wieg, gier, wierook, ries, vier, ziel, iets, brief, vliem, manier).*

Aanmerking. — Alleen de woorden met mnl. *ie* in de *jô*-stammen zijn uitgezonderd, aangezien ze geen klemtoon op de *ie* hebben.

In **də, dī** en **dī**, vrouwelijk enkelvoud en **dī**, meervoud van het aanwijzend voornaamwoord, hebben wij den **ī**-klank.

2° de Nl. korte *i* in *niet*, *liter*, klinkt lang te Antwerpen: **nīt, līter.**

3° in het woord **bī**, alsook in **īvər, pīk, vlīm** (*bij, ijver, pijk, vlijm* of *vliem*), alsook **bītərkəs** in de kindertaal, staande voor *tanden* (*bijterkens*).

4° in het imperfect van *helpen, sterven, worden, werpen* en *zwerven* : **īləp, stīrəf, wīr, wīrəp** en **zwīrəf.**

5° soms hoort men **vīr** (nevens **vȳr**, *vuur*), **bəstīrə** (nevens **bəstȳrə**, *besturen*), en altijd **dīr** (*duur*).

6° de Nederlandsche klank *ieuw*, verschijnt als **īf** : **nīf** (*nieuw*).

§ 42. — De **o** (cf. voor de uitspraak § 12).

1° onfra en os. *o* en *u*, algemeen Germ. *o* en *u*, Idg. *u*, of het uit liquida en nasalis sonantes ontwikkelde vocalisch element, in gesloten lettergreep, uitgenomen als de vocaal onmiddellijk door *m*, *ŋ* (zonder volgende dentaal) of door *r* gevolgd wordt: **vol, wol, oŋt, oŋs** (*vol, wol, hond, ons*).

Aanmerking : Ook in de woorden **bort, morgə, morgət borəl** *(bord, morgen* en *borrel)* geeft men eene **o**.

In het woord **zyŋdə** vervangt eene **y** de **o** (*zonde*).

2° in het praeteritum van enkele werkwoorden der klasse van *binden*, (waar de *n* of *ŋ* niet door een gutturale explosief en spirant gevolgd wordt), alsook in de werkwoorden der klasse van *zwemmen* (waar de *o* van het praeteritum niet door *r* gevolgd wordt) : **boŋt, spon, bəgon, zwom, oləp, trok** *(bond, spon, begon, zwom, holp* voor *hielp, trok).*

Aanmerking. — De werkwoorden *bederven, sterven, werpen, zwerven, worden* en *derven* voor *durven* hebben een praeterium met **ï**; *werven* is zwak in het Antwerpsch; nevens **oləp** heeft men ook **ïləp** (*hielp*) (cf. § 41, 4°).

3° in het praeteritum en het verleden deelwoord van de werkwoorden **deŋkə** en **breŋə** (*denken* en *brengen*) : **doht, broht, gədoht, gəbroht** (*dacht, bracht, gedacht, gebracht*).

Aan te merken is hier, dat nevens het verleden deelwoord **gədoht** het substantief **gədaht** (*gedachte, denkbeeld, meening, gevoelen*) staat.

4° verkort uit **ō** vóór verkortende consonantengroepen : **nočə, vorkə** (*nootje, voortje*).

5° verkort uit **ô** vóór verkortende consonantengroepen : **həmokt, olt, roktə, trolə, nokt, orkə, gočə** (*gemaakt, haalt, raakte, tralie, naakt, haarken, gaatje*).

6° in de woorden **bodəm** (¹), **knop**, meervoud **knopə**, en **lotə** (*bodem, knoop, loten*) en hunne samenstellingen en afleidingen.

7° in **oh** (*och*) en in **ōvərtoləh** (*overtollig*)

§ 43. — De **ô** (cf. voor de uitspraak § 13).

alle klank, die in 't Nl. lange *a* is geworden, ontstaan uit Ug. *a*, Idg. *a*, *o* of *ə* in open lettergreep, uit Ug. *ê*, Idg. *ê* : **lôtə, vôrə, vôdər, jôr, zôtə** (*laten, varen, vader, jaar, zaten*).

Aanmerking. — Zooals in § 37, sub. 1° is gezegd, werd de klank, die in 't Nl. *a* is geworden voor *rd* of *rt*, een **ê** : **pêrt, stêrt.** De echte *a* voor *rd* of *rt* werd echter volgens den algemeenen regel **ô** : **bôrt, vôrt, kôrt** (*baard, vaart, kaart*).

Zooals in § 37, sub. 2° is gezegd, vertoont het Antwerpsch in eenige woorden een spoor van umlaut van **ā** : **êvərəhs, gêf, kês, blêtə, shêpər** (*averechts, gaaf, kaas, blaten, schaapherder*).

(¹) **Men zegt alleen bodəm in oytrinkə tud ub dəm bodəm**, *uitdrinken tot op den bodem*; anders zegt men **boyəm.**

In de woorden, waarin de klank, die **ô** zou moeten geworden zijn, gevolgd wordt door eene *n* + dentale explosief of spirant, heeft men **ö**: **möŋt, spöŋs** (*maand, Spaansch*).

§ 44. — De **ö** (cf. voor de uitspraak § 14; aan te merken is hier, dat bij de lagere volksklasse de **ö** langzaam in een **w** overgaat).

1° alle klank, die in 't Nl. zachtlange *o* is geworden : **gəgötə, öpə, övər, örloh, nöt, shör, zwör, vör** (*gegoten, open, over, oorlog, noot, schoor, zwoor*, het substantief *voor*).

Uitzonderingen heeft men in de woorden **zön, köniŋk, öniŋk, dör, vör, mögə, mölə** (*zoon, koning, honig, door*, het voorzetsel *voor, mogen, molen*).

2° naar analogie van de vocaal van het meervoud, in het enkelvoud van het praeteritum van de werkwoorden der klasse van *gieten* en *buigen* : **ik böh, ik höt** (*ik boog, ik goot*, met scherplange *o*).

Aanmerking. — De Nederlandsche zachtlange *o*, uit Fransche *oi*, klinkt in het Antwerpsch **û** : **ivûr**, *iroor*.

Buitendien vertoonen de volgende woorden een **û**, alhoewel ze in 't algemeen Nederlandsch een zachtlange *o* hebben : **bûrə, drûh, gəwûn, pastûr, krûn, matrûs, patrûn, pərsûn, rûmə, rûzə, smûrə, stûrə, trûn, wûnə** (*boren, droog, gewoon, pastoor, kroon, matroos, patroon* (1), *persoon, Rome, rozen, smoren* met de beteekenis van *rooken, storen, troon, wonen*).

§ 45. — De **ö** (cf. voor de uitspraak § 15).

1° alle **o** vóór eene *r*, die al of niet gedekt is : **bədörəvə, börst, dör, dörəp, lör, örgəl, störəm, vörs, wörəm, zörəh, kört, körəf** (*bedorven, borst, dor, dorp, lor, orgel, storm, rorsch, worm, zorg, kort, korf*). Ook in de woorden **köst, wöst, böstəl,**

(1) Het woord **patrûn** beteekent zoowel *beschermheilige* als *model*, om iets, vooral een kleed, op na te snijden; *patroon* met de beteekenis van *heer, meester*, is **bôs** (*baas*). Het vrouwelijk van **patrûn**, *beschermheilige* is **patrones**. Eene katholieke Zondagschool heet **patrənöžə**.

waarin de *r* is weggevallen (*korst, worst, borstel*). Ook is **köstər**, *koster*.

Uitzondering maken **bort**, *bord*, een woord dat uit de school in de spreektaal is overgegaan, **morəgə**, *morgen (demain)*, **morgət**, *morgen* (*matin*), **borəl** *borrel*.

Aanmerking. — De woorden **börgər, körək, snörkə, törəf** gaan terug op een vorm, die in 't Nl. *borger, kork, snorken, torf*, nevens *burger, kurk, snurken, turf* zou gegeven hebben. De dorpsnaam **börgeraut** wordt officieel *Borgerhout* geschreven. De vormen **lörəkə** en **lörəvə** (*lurken* en *lurven*) staan onder den invloed van een Hollandsch dialect, waaraan ze ontleend zijn, en waarin de uitspraak der *u* meer op **ö** dan op **y** trekt; de twee woorden zijn nagenoeg onbekend; alleen het laatste hoort men wel eens voor in de uitdrukking : **ïmand bay zən lörəvə pakə**, *iemand bij zijn lurven pakken*.

Men heeft ook nog **törk**, *Turk*, nevens het woord **tyrkayə**, *Turkije*. Te Antwerpen zegt men **dyrmə**, niet **dörmə**, voor de rivier de *Durme*.

2° verkort uit **ö** vóór verkortende consonantengroepen : **börs, döht, dörkə, plöts** (*beurs, deugd, deurtje, plaats*).

3° verkort uit **oy** vóór verkortende consonantengroepen : **brönjdər, dröfkə, döts, flöčə, öskə, möskə, shönjs** (*bruiner, druifken, Duitsch, fluitje, huisken, muisken, schuins*).

4° in den vreemden uitgang **öžə**, in 't Nl. *age* : **vrajöžə, bagöžə** (*vrijage, bagage*).

§ 46. — De **ö** (cf. voor de uitspraak § 16).

1° in de volgende woorden, die in 't Nederlandsch een zachtlange *o* hebben : **zön, könənjk, önənjk, dör, vör** (voorzetsel), **mögə, mölə** (*zoon, koning, honig, door, voor, mogen, molen*).

2° in de woorden, die in 't Nl. *eu* hebben, als umlaut van *o* : **dör, övəl, lögə** (*deur, heuvel, leugen*).

3° in de woorden, die regelmatig **ö** zouden moeten hebben,

waar deze vocaal vóór *n* + dentale explosief of spirant staat: **mönt, spönts** (*maand, Spaansch*). Men zegt echter **gôns** (*gaans*), naar analogie van **gôn**, *gaan*. *Plaats* klinkt in 't Antwerpsch **plöts**, waarin de **ö** verkort werd door de consonantenverbinding **ts**.

§ 47. — De **u**.

1° uit Fransche *ou*, Lat. *o* : **trup, grup, səzun, lantûr** ook **lątur** (*troep, groep, seizoen, trottoir*, waarschijnlijk het Fransche *alentour*, waarvan de *a* is weggevallen).

2° uit onfr. *uo*, os. *ô*. Ug. *ô*, Idg. *ô*, *â*, gevolgd door *k* : **kuk, uk** (*koek*, *hoek*).

Aanmerking. — Is de Nederlandsche vorm, die aan het Antwerpsch **blum** beantwoordt, *blom* of *bloem?* Weliswaar oefent de *m* verkortenden invloed uit, maar rekening houdende met het feit, dat te Antwerpen het werkwoord *noemen* als **nūmə** gesproken wordt, en dat men in de Kempen *blom* zegt, kan men met tamelijke zekerheid besluiten, dat het Antwerpsche **blum** op Nl. *blom* en niet *bloem* teruggaat.

3° verkort uit **ū**, vóór verkortende consonantengroepen : **ust, ustər, burkə, vučə** (*hoest, oester, boerken, voetje*).

4° verkort uit **û** vóór verkortende consonantengroepen : **bučə, sumtets** (*bootje, somtijds*).

5° onfr. en os. *o* en *u*, algemeen Germ. *o* en *u*, Idg. *u* of het uit liquida en nasalis sonantes ontwikkelde vocalisch element, in gesloten lettergreep, als de volgende consonant *m* of *ŋ* (niet door dentaal gevolgd) is : **brumə, stum, trumməl, stump, mumbakəs, juŋə, uŋər, duŋkər, druŋkə, juŋk, umbəlêft** (*brommen, stom, trommel, stomp, mom*(*bakkes*), *jongen, honger, donker, dronken, jong, onbeleefd*, dat regelmatig *ombeleefd* is geworden).

Ook in de woorden **duf, mufəl, up** (en samenstellingen), **pup** (*dof, mof, op, pop*), alsook in **gut** (*God*, alleen in de samenstelling : **in gutsə nômə**, *in Gods naam*, anders altijd **got**).

In **ontreŋt**, werd de *m* van *omtrent* tot *n*. De *o* bleef regelmatig **o**.

6° alle Nl. *u* vóór *m* : **album, dôtum, numərō, rum** (*album, datum, nummer, rhum*).

7° in het praeteritum van de werkwoorden van de klasse van *blinken*, waar de *ŋ* door geen dentaal gevolgd wordt alsook in de werkwoorden *glimmen, klimmen* en *krimpen* : **bluŋk, druŋk, dwuŋ, vruŋ, zuŋ, zuŋk, glum, klum, krump** (*blonk, dronk, dwong, wrong, zong, zonk, glom, klom, kromp*).

8° in het praeterium van de werkwoorden *gaan, staan, hangen* en *vangen* : **guŋ, stuŋ, uŋ** en **vuŋ** (meestal echter zwak : **vaŋdə**).

9° in de woorden **luht** (*lucht*), **luht** (*licht*, léger), **uməs** (*immers*) en **indufələ** (*induffelen*). De **u** van dit laatste woord spreekt tegen de etymologie naar den plaatsnaam *Duffel*, die te Antwerpen **dyfəl** klinkt.

§ 48. — De **û** (cf. voor de uitspraak § 18).

1° alle klank, die in 't Nl. scherplange *o* is geworden, ontstaan uit onfr. en os. *ô*, Ug. *au* of *a* + *w*, Idg. *au*, *ou* en *a* of *o* + *w*, *q'* of *gh* vóór consonant : **shût, ûr, ûgə, drûm** (*schoot, oor, oogen, droom*).

2° uit Fransche *oi* : **îvûr, komfûr** (*ivoor, komfoor*).

Buitendien heeft men ze nog in de woorden **bûrə, drûh, gəwûn, pastûr, krûn, matrûs, patrûn, pərsûn, Rûmə, rûs, smûr, stûrə, trûn, wûnə**, alsook in **vərûvərə**, dat misschien met *rooven* in verband gebracht wordt. (Cf. § 44, einde.)

3° abnormaal in **wûstah**, *Woensdag*.

§ 49. De **ū** (cf. voor de uitspraak § 19).

Onfr. *uo*, os. *ô*, Ug. *ô*, *â*, niet door *k* gevolgd : **mūdər, blūt, gūt, ūt, ūvər, būr** (*moeder, bloed, goed, hoed, oever, boer*).

De volgende woorden, die in 't Nl. een abnormale *oe* vertoonen, bezitten die in het Antwerpsch ook : **ū, būr, grūzələh, rūs, shrūf, krijūlə, smūl** (*hoe, boer, groezelig, roes, schroef, krioelen, smoel*).

Aanmerking. — Bijna overal, waar het Duitsch den umlaut van **u** vertoont, bezit het Antwerpsch hem ook, b. v. in **wÿlə** (*woelen*), **vÿlə** (*voelen*), **vÿrə** (*voeren*).

§ 50. — De **y** (cf. voor de uitspraak § 20).

1° algemeen Germ. *u*, Idg. *u* of het uit liquida en nasalis sonantes ontwikkelde vocalisch element, in gesloten lettergreep, gevolgd door *j* of *i*, uitgenomen als de consonant gedekte *m*, *n* of *r* is, in welk geval men **u**, **o** of **ö** heeft : **yləp**, **vylə** (*hulp, vullen*).

Men heeft ook **zyŋdə**, *zonde*.

2° in **yn**, **lytəl**, **ryŋt**, **blysə** (*hun, luttel, rund, blusschen*).

3° in woorden van Franschen oorsprong : **žyp** (*jupe*) (1).

4° alle *i*, die vóór *m* staat : **grymas**, **slym**, **žymnastik**, **klymə**, **tymərə**, **rympəl** (*grimas, slim, gymnastiek, klimmen, timmeren, rimpel*).

5° in de comparatieven en de superlatieven van **grût** en **shûn** (*groot* en *schoon*) : **grytər**, **grytst**, **shyŋdər**, **shyŋst**, als ook in **gryčə**, *grootje* (in de uitdrukking : **me tə kompləmeŋtən on ə gryčə**, *met de complimenten aan uw grootje*).

6° verkort uit **ÿ** vóór verkortende consonantengroepen : **vryhst**, **zytst**, **wylt** (*vroegst, zoetst, woelt*).

7° abnormaal in **lyməl**, **jyfra** (2), **zylə**, **nyhtərə**, **zystər**, **tysə** (*lummel, juffrouw, zullen, nuchter, zuster, tusschen*).

§ 51. — De **ÿ** (cf. voor de uitspraak § 21).

1° alle klank, die in 't Nl. *u* wordt vóór *r* : **ÿrə**, **mÿr**, **pÿr**, **ÿr**, (*huren, muur, puur, uur*), alsook in de woorden **dÿvel**, **dÿzət**, **abÿs**, **bÿt** (*duivel, duizend, abuis, buit*), waarvan de twee laatste misschien onder den invloed van het Fransche *abus, butin* staan.

2° onfr. *uo*, os. *ô*, Ug. *ô*, Idg. *ô*, *â*, in open lettergreep, met *j* of *i*, in de volgende lettergreep : **wÿlə**, **mÿh**, **prÿvə**, **vÿlə**, **vÿrə**, **zÿkə**, **zÿt**, **vrÿh** (*woelen, moe, proeven, voelen, voeren*,

---

(1) Men hoort nu en dan ook **žip** voor **žyp**.

(2) Eene **jyfra**, juffrouw, is eene niet gehuwde vrouw ; soms zegt men het tot kleine meisjes : **'t iz al ən ll jyfra**, *'t is al een heele juffer*! Eene gehuwde vrouw, zelfs van den lagen stand, is een **madam** of **mədam**. Een onderwijzeres, al of niet gehuwd, is voor de schoolmeisjes de **jyfra**, terwijl de hoofdonderwijzeres, al of niet gehuwd, de **madam** is.

zoeken, *zoet*, *vroeg*), alsook in **brȳr** (*broeder*, verwantschapsnaam; een geestelijke *broeder* heet in 't Antwerpsch **brūdər** (1), maar in het veel meer gebruikte diminutief: **bryrkə**).

3° in het woord **bȳk** (*beuk*) en samenstellingen.

§ 52. — De **ị** (cf. voor de uitspraak § 24).

Elke korte *a* vóór een *n*, gedekt door dentale explosief of spirant, wordt nasaal-*a*: **ịdər, ịtwort, brịt, dịsə, gịs, lịt, plịt, ịtwârəpē, tịt** (*ander*, *antwoord*, *brand*, *danken*, *gans*, *land*, *plant*, *Antwerpen*, *tand*).

In de woorden *dank*, *bank*, *drank*, *plank*, *stank*, *gang*, hoort men in het Antwerpsch ook dien klank: **dịk, bịk, drịk, plịk, stịk, gịk**. Deze uitspraak wordt echter voor gemeen gehouden. In de platste volkstaal hoort men ook wel eens **lịk, mịk, frịk** (nevens **laŋk, maŋk, fraŋk**).

§ 53. — De **ay** (cf. voor de uitspraak § 25).

1° alle klank, die in het Nl. ofwel *ei* ofwel *ij* is geworden: **palays, mayt, aylịt, baytə, vayf, baybəl, prays, brāwəray** (*paleis*, *meid*, *eiland*, *bijten*, *vijf*, *bijbel*, *prijs*, *brouwerij*).

Uitzonderingen. — Men zegt **īkə** (*ijken*), **līst** (*inschrijvingslijst*, maar **layst**, *omlijsting*), **bī, īvər, pīk, vlīm, tīgər, bītərkəs** (*bij*, *ijver*, *pijk*, *vlijm*, *tijger*, *tanden*).

Aanmerking. — In 't Antwerpsch zegt men **dray** (drie).

2° in **gəmayn** (*gemeen*; in 't Nl. heeft men *meineed*, dat in etymologisch verband met *gemeen* staat). **blaykə** (*bleeken*, *bleichen*), **slaypə** (*sleepen*, *schleifen*).

3° in **ayə** (*aaien*), een klanknabootsend werkwoord.

4° in het woord **gays** (*gas*), alleen in de platte volkstaal: **də gays ônstē-jkə** (**də gâz ônstēkə**), (*het gas ontsteken*).

§ 54. — De **oy** (cf. voor de uitspraak § 25).

1° alle klank, die in 't Nl. *ui* is geworden, ontstaan uit algemeen Germ. *û*, Idg. *ū*: **oys, boygə**, uit Ug. *iu* Idg. *eu*,

---

(1) Een **brūdər** is meestal een geestelijke ziekenoppasser. Anders komt het woord alleen voor in den straatnaam: **minəbrūdərsroy** en **-strot**, *Minderbroedersrui* en *-straat*. Een geestelijke broeder in 't algemeen is een **pôtər** (*pater*); met minachting zegt men een **bryrkə**.

gevolgd door *i* of *j* : **oylskoykə**, uit rom. *u* : **kroys**, **floyt** (*huis*, *buigen*, *uilskuiken*, *kruis*, *fluit*).

Aanmerking. — In *duivel* en *duizend* heeft men **ÿ** : **dÿvəl**, **dÿzət**, alsook in woorden die onder vreemden invloed staan : **žyst** (*juist*), **abÿs** (*abuis*), **bÿt** (*buit*).

2°. alle klank, die in 't Nl. *aai* is geworden, ontstaan uit *d̂* + *j* : **noyə**, **zoyə**, uit rom. *ai* : **koy**, **soy**, alsook in de woorden, waar eene mediane *d* gesyncopeerd is na eene lange *a* : **shoy**, **loyə**, **broyə**, **droykə**, **moy**, **oyər** (*naaien*, *zaaien*, *kaai*, *saai*, *schaai* of *schade*, *laaien* of *laden*, *draaiken* of *draadken*, *maai* of *made*, *aaier* of *ader*).

3° in het woord **boy** (*bode*).

§ 55. — De **uj** (cf. voor de uitspraak § 27).

1° alle klank, diə in 't Nl. *oei* is geworden, de woorden op *oei*, na syncope van mediane *d*, inbegrepen : **glujə**, **blujə**, **kujə**, (*gloeien*, *bloeien* en *bloeden*, *hoeiken* voor *hoedeken*).

2° alle klank, diə in 't Nl. *ooi* is gewordən, de woorden op *ooi*, na syncope van mediane *d*, inbegrepen : **dujə**, **shujə**, **ujəvôr**, **uj**, **rujə** (*dooien* en *dooden*, *schooien*, *ooievaar*, *hooi*, *rooien* voor *rooden*).

Uit een vorm ***struj** heeft men een vorm **strût** (*strooi*) afgeleid, waarschijnlijk omdat men meende dat de mediane *d* in **strujə** gesyncopeerd was, en men dien in den auslaut wilde terugstellen; (een analogievorm).

§ 56. — Də **au** (cf. voor de uitspraak § 28).

Dezelfde klank, die in 't Antwerpsch in een open lettergreep **ā** wordt (cf. § 35), wordt in een gesloten lettergreep **au** : **gaut**, **aut**, **blausəl**, **blaut**, **paus** (*goud*, *oud* of *hout*, *blauwsel*, *blauw*, *paus*).

Er heeft gedurige afwisseling plaats tusschen den klank **ā**, en den klank **au**, volgens hij in een open of een gesloten lettergreep komt : **ən aut wefkə** (*een oud vrouwtje*), **nən āwə veŋt** (*een oude man*), **trāwə** (*trouwen*), **a traut** (*hij trouwt*).

Men heeft nevens malkaar de twee vormen **blā** en **blaut** om het denkbeeld *blauw* uit te drukken.

TWEEDE HOOFDSTUK

Klinkers in niet beklemtoonde lettergrepen.

§ 57. — De klinkers in niet beklemtoonde lettergrepen zijn alle onduidelijk of dof geworden, en vertoonen zich meestal als ə (cf. voor de uitspraak § 22). Hier en daar, waar de geschiedenis der taal een lange of gerekte vocaal zou gewild hebben, vinden we den daaraan beantwoordenden korten klank; dit verschijnsel is echter zeldzaam. Alleen bij partikels en het hulpwerkwoord *zijn* (**zayn**), die nevens hun beklemtoonden vorm een onbeklemtoonden bezitten, vindt men altijd een duidelijken, maar korten klank.

§ 58. — Overal waar het Nl. de onduidelijke vocaal vertoont vinden we ze in het Antwerpsch terug, b. v. in **gənot, vərstịt, blumə, gəlykəh, monək**, **kônəŋk** (hiernevens echter ook **kôniŋk**), **kârməs, məshiŋ, ôvət, dikəls** (*genot, verstand, bloemen, gelukkig, monnik, koning, kermis, misschien, avond, dikwijls*). Al de svarabhakti-klinkers zijn dof : **kârək, baləh, eləm, morəgə** (*kerk, balg, helm, morgen = demain*).

Uitzonderingen. — 1° De vreemde uitgang *um*, die in 't Nl. dof is, klinkt in 't Antwerpsch als **um** : **album, dôtum** *album, datum*).

2° De uitgang-**rik**, die persoonsnamen vormt, behoudt zijn zuiveren i-klank : **zatərik, stumərik, voylərik** (*dronkaard, stommeling, vuilaard*).

3° De uitgang-**nis** behoudt, na een doffe lettergreep, zijn zuiveren i-klank : **grûtənis, vərdumənis** (*groetenis, verdoemenis*).

§ 59. — Buitendien verschijnt de doffe vocaal in het Antwerpsch :

1° in den uitgang-*aar*, die **ər** klinkt : **bêdələr, aygənər, brysələr, ịtwârpənər** (*bedelaar, eigenaar, Brusselaar, Antwerpenaar*).

2° in den uitgang-*tie*, die **sə** klinkt : **apsolÿsə. benədiksə, nôsə** (*absolutie, benedictie, natie*).

3° in den uitgang *lie*, die **lə** klinkt, en den vorigen klinker, indien mogelijk, verkort : **familə, trolə, sholə** (*familie, tralie, schalie*).

4° in ieder woord, dat in 't Nl. uitgaat op *ie* : **andayvə, pasə, ölə, rÿzə** (*andijvie, passie, olie, ruzie*).

5° in den uitgang **-lək**, beantwoordende aan het Nl. *-lijk* : **îrlək, moylək, ârfələk**, ook in **âwələk** (*eerlijk, moeilijk, erfelijk, huwelijk*).'t Gebeurt wel eens dat in 't plat-Antwerpsch deze uitgang **-lak** klinkt : **îrlak**; men hoort het echter zelden.

6° In vreemde woorden hoort men de **ə** in zekere gevallen, die niet met zekerheid te bepalen zijn, zonder dat de " spraakmakende gemeente „ er zich veel rekenschap van schijnt te geven. Zoo zegt men **itəljönjdər**, nevens **itôləjə** (*Italianer, Italië*), **parəplÿ** en **paraplÿ** (*parapluie*), **ofəsīr** nevens **ofīsə** (*officier, officie*), **kompləmenjtə, kompələmenjtə** en **komplimenjt** (*compliment*), **apətēkər, aptēkər, aptēk** en **apətēk** (*apotheek*), **avəkôt, afkôt**, maar **'nə kwôjən avokôt** (*een advocaat van kwade zaken*).

§ 60. — Valt de klemtoon niet op een klinker, die volgens de geschiedenis van het woord zou moeten lang zijn, dan gebeurt het gewoonlijk dat de vocaal kort, doch helder is. In dat geval bevinden zich bijvoorbeeld *terpentijn*, dat ***târəpəntayn** zou moeten zijn, maar dat **tarpəntayn** is; *puimsteen*, dat **pömstîn** klinkt in plaats van ***poymstîn**; **andayvə**, dat regelrecht ***ịdayvə** zou zijn; zoo ook nog **gârnot**, dat ***gârənôt** zou moeten zijn. Het woord *straat* klinkt als **strôt**; in samenstellingen met den naam van de straat, zegt men echter uitsluitend **strot** : **ofstrot, ûhstrot, shötstrot** (*hofstraat, hoogstraat, schuitstraat*).

Nevens den beklemtoonden vorm van **way, gay, ay, zayn** (*wij, gij, hij*, het hulpwerkwoord *zijn*), heeft men een onbeklemtoonden vorm : **wa, ga, a, zen.**

DERDE HOOFDSTUK

De medeklinkers

§ 61. — Zooals reeds hooger gezegd is, zijn de medeklinkers in het Antwerpsch dialect nagenoeg dezelfde, als die in de Nederlandsche taal. Het zal daarom niet noodig zijn, elke consonant afzonderlijk te behandelen, zooals geschied is bij de klinkers. Bij iederen medeklinker zal echter de afwijking op den algemeenen regel besproken worden.

Het Antwerpsch vertoont de volgende geruischen :

LABIALEN : **b**, **p**, **w**, **v**, **f**.

DENTALEN : **d**, **t**, **z**, **s**.

GUTTURALEN : **ḳ**, **k**, **g**, **h**.

PALATALEN : **š**, **ž**, **č**, **j**, **ĩ**, **ñ**.

NASALEN : **m**, n, **ŋ**.

LIQUIDEN : **l**, **r**.

De spiritus asper, in het Nl. verbeeld door *h*, is in het Antwerpsch dialect onbekend. Ze heeft echter in menig woord een spoor van een vroeger bestaan nagelaten.

§ 62. — LABIALEN :

A. BILABIALEN : **b**, **p**, **w**.

1° De **b** is overal dezelfde als in 't Nl. : **būr**, **bek**, **bûm** (*boer*, *bek*, *boom*).

Daarnevens heeft men eene **b** uit *m* in het woord **bədîmənt** (*onmiddellijk*) = *met eenen*.

In het Antwerpsch bestaat de vorm **ebə** = *hebben*; nevens dezen vorm gebruikt men echter veel meer den anderen vorm van dit werkwoord : **emə**.

Indien een **b** op een stemlooze consonant volgt, wordt deze stemhebbend.

Zeer dikwijls is de **b** niet stemhebbend, dat wil zeggen, dat bij hare uitspraak de stembanden niet trillen; niettegenstaande

dat hoort men geene **p**. Is misschien het trillen zoo kort, dat men het niet kan waarnemen?

2° De **p** is ook overal dezelfde als de Nl. *p*.

Een abnormale **p**, — Colinet noemt ze een *parasietische* (Aalstersch dialect, blz. 56), — verschijnt tusschen een **m** en een dentaal : **bəshompt, a kompt**. Ook in den auslaut van *kwam* komt die **p** soms voor : **kwamp** nevens **kwam**.

3° De **w** is in 't Antwerpsch ontstaan uit dezelfde vormen, die in 't Nl. *w* hebben gegeven.

De **w** van het niet beklemtoonde pronomen *wij* is **m** geworden : **mə**. Deze **m** is waarschijnlijk ontstaan gelijk de *m* van *maar*, uit de consonantenverbinding *nw* (*neware*); bij het enclitisch gebruik van het onbeklemtoonde pronomen kwam de *w* achter de *n* van den uitgang : *moeten wij, zullen wij, gaan wij* werden **mytəmə, zyləmə, gômə**. De **m** heeft dan overal de **w** verdrongen, zoodat heden ook vóór het werkwoord **mə** gebezigd wordt.

Voorafgegaan door eene lange *i* (ī), beantwoordende aan den Nederlandschen klank *ieu*, wordt ze **f**, bij de verlenging **v** : **nīf, nīvə**.

Voorafgegaan door een **ā**, beantwoordende aan den Nederlandschen klank *ou*, *au* of *u* vóór *w*, valt ze weg, om bij de verlenging terug te keeren : **ən vrā, vrāwə; blā, blāwə, dā, dāwə** (*vrouw*, *vrouwen*, *blauw*, *blauwe*, *duw*, *duwen*).

De woorden *weduwe*, *tarwe* en *verwe* (modern Nederlandsch *verf*), klinken **wēf** (uit **weewe*), **târəf, vârəf**. Nevens **wēf** heeft men **wēvənər**, *weduwnaar* (uit **weewenaar*).

Het woord *weerom* luidt in 't Antwerpsch **vərum**.

In *dikwijls* en *erwt* valt de **w** weg : **dikəls, ârt** (of **art**).

De **w** vóór een **r** wordt evenals in het Nl. als **v** uitgesproken **vrÿtə, vrît** (*wroeten*, *wreed*).

De **w** is een der geruischen die in de Sandli-werking voorkomen.

B. Labio-Dentalen : **v, f**.

Beide geruischen komen volkomen met het Nl. overeen.

Bij de **v** is alleen aan te merken, dat ze een **w** vervangt in **vərum, wēvənər** en **lavərīrblat** (*laurierblad* uit **laurierblad*). Men hoort niet zelden **nôgəlboyk** voor *navel*(*buik*), waarin de **v** in een **g** is veranderd.

Abnormale **f** hoort men in **frêtə** (*vreten*). **frịk** of **frank** (*vrank*), **fiktər** (*Victor*). Zooals hooger gezegd werd heeft men **f** in **nīf, wēf, târəf** en **vârəf.**

In het woord **nefə** (*nevens*) heeft hetzelfde verschijnsel plaats gehad als in het Nl. *effen*, waar de **f** uit **v** ontstaan is.

In **fîrtəh** en **feftəh** (*veertig, vijftig*) hoort men insgelijks een **f**, maar niet in **în-ən-vîrtəh** tot **nēgən-ən-vîrtəh** en **în-ən-veftəh** tot **nēgən-ən-vəftəh** (*een en veertig* tot *negen en veertig*, *een en vijftig* tot *negen-en-vijftig*).

De **f** is weggevallen in **ût** (*hoofd*), dat tegenwoordig meer en meer uit de spraak verdwijnt [1] en door *kop* vervangen wordt, alsook (misschien) in **ēt** (*heeft*), en in **stesəl** (*stijfsel*).

§ 63. — Dentalen.

A. — Dentale explosieven : **d, t.**

Deze geruischen komen overeen met de algemeen Nederlandsche geruischen. Er valt echter aan te merken, dat overal waar **d** in den auslaut komt, de consonant stemloos en bijgevolg **t** wordt; de stemhebbende consonant treedt echter in de verlenging weer te voorschijn : **pêrt, pêrdə; êrt, êrdə; belt, beldə, bet, bedə,** enz. (*paard, paarden, haard, haarden, beeld, beelden, bed, bedden*). De oorspronkelijke stemlooze explosief blijft stemloos in de verlenging : **stêrt, stêrtə, strôt, strôtə** (*staart, staarten, straat, straten*).

Een uitzondering is echter 't woord **mêrdəkə** (*maagdeken*), dat zonder twijfel afstamt van **mêrt**, *maart* (*meid*). De vorm **mêrt**, die nu in 't Antwerpsch niet meer bekend is, beantwoordt regelmatig aan een Nederlandschen vorm *maarte*, waarvan de

---

[1] Alleen zegt men nog **k em payn im ən ût**, *'k heb hoofdpijn;* soms hoort men wel eens oudere menschen beweren, dat het dier **nə kop** en de mensch **ən ût** heeft.

uitgangs-*e* gelijk meest alle uitgangs-*e*'s verloren is gegaan. Willem Ogier gebruikt in zijne blijspelen bijna uitsluitend het woord *maert*, om dienstmeid uit te drukken; nu heeft dat woord moeten wijken voor een ander: **mayt** (*meid*). Vóór een woord **mêrt** staande, is het wel mogelijk dat men gedacht heeft dat de **t** stemloos was geworden in den auslaut, zooals in **pêrt, êrt, wêrt,** en dat die **t** even als in de voornoemde woorden **d** moest worden in de verlenging, aangezien de woorden met oorspronkelijke (**stêrt**) tamelijk zeldzaam zijn. Het regelmatig diminutief van **mêrt** zou zijn: **mêrčə**, maar van of tot kinderen sprekend, heeft men steeds het tweede diminutief op **kə**. Dit zou evenals **pêrdəkə, mêrdəkə** hebben gegeven. Hoe het woord aan de beteekenis gekomen is, die het nu heeft, is niet moeilijk te veronderstellen. **Mêrdəkə** is de naam gegeven aan kleine meisjes, die in optochten, — vooral processies, — gaan, en die in 't wit gekleed zijn; daarnevens beteekent het woord ook nog *weesmeisje*. Als van **mêrdəkəs** in het algemeen gesproken wordt, denkt de Antwerpenaar onmiddellijk aan *weesmeisjes*; ook heet het *Weeshuis voor meisjes*: **mêrdəkəsoys**. De *weesjongens* heeten **knehčəs** (*knechtjes*), het *Weeshuis voor jongens*: **knehčəsoys**. Als men een weesjongen een *knechtje* noemt, ligt de benaming *meidje* voor een weesmeisje voor de hand. Uit de eene beteekenis vloeide de andere, namelijk een klein meisje met eene zekere kleeding, (hier de witte). De etymologische beteekenis van **mêrdəkə** wordt niet meer gevoeld; ook laten enkele Antwerpenaars de **r** wegvallen en zeggen **mêdəkə**: het volk kent echter alleen **mêrdəkə**. De vorm **mêdəkə** tracht men in verband met *maagd* te brengen, maar m. i. ten onrechte: *maagd* klinkt regelmatig **môht** (**də môht fan ịtwârəpə** = *de maagd van Antwerpen*); de **d** zou regelmatig zijn, maar de **ê**-klank niet, evenmin als het wegvallen van de **h** en het inschuiven eener **r** zou uit te leggen wezen.

Een moot gedroogde schol heet te Antwerpen **pêrdəkə**, ook kleine vierkante brokjes brood (**zənəm bôtəram im pêrdəkəs snayə** = *zijn boterham in kleine vierkante brokjes snijden*).

Wellicht staat dit **pêrdəkə** in verband met het Fransche *part* of *partie*, en is de **d** hier, evenals in **mêrdəkə**, ontstaan uit een **t**.

Indien het woord dat op **d** of **t** uitgaat, een diminutief op **kə** heeft, en indien de dentaal door een lange vocaal of een consonant (geene *r*) voorafgegaan wordt, valt de dentaal weg : **lît, lîkə** (*lied, liedje*), **kiŋt, kinəkə,** (*kind, kindje*), **belt** (uit ***bēlt**), **bēləkə** (*beeld, beeldje*), **veŋt, venəkə** (*vent, ventje*), **klît, klîkə** (*kleed, kleedje*).

In een aantal woorden valt de **d** weg, zonder dat er vaste regels kunnen voor opgegeven worden : **jârbēs** (aardbezie), **kûr** (*koord*), **em** (*hemd*), nevens **emdəs** (*hemden*), **spel** (*speld*), **speləkysə** (*speldenkussen*).

Wordt de **d** door een lange vocaal voorafgegaan, dan valt ze weg, en er ontstaat, uitgezonderd bij de **ā**, een onduidelijke vocaal die tamelijk veel van een **j** tusschen twee vocalen heeft : **ârmuj, bījə, brujə, bənējə** en andere (*armoede, bieden, broeden, beneden*). Wordt de **j** voorafgegaan door een **ō** of **ô**, dan onstaat de **oy**-klank : **broyə, loye, droykə, boy** (*braden, laden, draadje, bode*). Wordt de **d** door een **ā** voorafgegaan, dan valt ze weg, en er ontstaat een **w**-klank : **āwe, kāwə pīt, ən gāw orlōžə** *(houden, koude Piet, een gouden horlogie)*. De woorden **vôdər, mūdər** en **brūdər** zijn uitgezonderd; in de lagere volksklasse hoort men wel eens van **voyər** en **moyər** (1) (*rader* en *moeder*) spreken.

Er ontstaat een **d** achter een **l, r, n**, indien deze door **ər** gevolgd worden : **zwôr, zworder; vȳlə, vyldər, broyn, brōndər** (*zwaar, zwaarder, voelen, voeler, bruin, bruiner*).

Iedereen, elkeen vertoonen zich in het Antwerpsch als **īdərəndîn, elkəndîn,** dit is, *ieder ende een, elk ende een.*

De oorspronkelijke **d** van den 3n persoon enkelvoud en den 2n persoon meervoud der verba, keert weer telkens de **t**, die

(1) Deze vorm heeft **oy**-klank, waarschijnlijk naar analogie met **voyər**.

er de plaats van inneemt, door een vocaal gevolgd wordt.

Met, *wat* en *dat* vertoonen zich vóór vocalen als **mej**, **wad** en **dad**. Voor een **b** valt de oorspronkelijke **d** van deze woorden weg, zonder een spoor na te laten: **me broyn of hryn liŋt, wa būr! da bakskə** (*met bruin of groen lint, wat boer! dat bakje*); voor alle andere consonanten valt ze weg, na ze eerst verscherpt te hebben: **me tən dî, me sȳr ən zȳt, wa sịt, da tak** (*met dien, met zuur en zoet, wat zand, dat dak*).

De **d** valt weg in de praeterita van **stôn** en **āwə** (*staan* en *houden*), **ik stuŋ, mə stuŋə, ik īl, z īlə** (*ik stond, we stonden, ik hield, ze hielden*), alsook in de gansche vervoeging van het werkwoord **wörə** (*worden*).

De **d** valt regelmatig weg in *broeder*, wanneer de verwantschapsnaam bedoeld wordt; deze klinkt **brȳr**; als een geestelijke broeder bedoeld wordt, zegt men gewoonlijk **nəm brūdər**; het woord is echter weinig gebruikelijk; meestal heeten alle ordesgeestelijken **pôtərs** (*paters*). De straatnaam *Minderbroederstraat* luidt **minəbrūdərstrot**. Het diminutief van beide is **bryrkə**; het meervoud **bryrkəs** is veel in gebruik om met minachting van ordesgeestelijken te spreken. Het diminutief **brūdərkə** beteekent een zeker gebak, dat te Antwerpen weinig bekend is, zoodat eveneens de benaming er van zelden voorkomt.

De stemlooze explosief **t** vertoont zich als paragogische consonant, achter enkele bijwoorden: **laŋst, bəkịst, bədîmət** (*langs. bijna, met eenen*).

Er vertoont zich ook een **t** in **suməhtə, înəhtə, menəhtə** (*sommige, eenige, menige*). Een **t** verschijnt op het einde van het woord **strût** (*stroo*), waarschijnlijk voor een **d** in den auslaut staande. In het Antwerpsch vallen alle mediane **d**'s weg tusschen twee vocalen; er ontwikkelt zich in de meeste gevallen een **j**-klank; zoo zijn **rujə, dujə, lujə** (*roode, doode, looden*); nevens deze vormen bestaan **rût, dût, lût** (*rood, dood, lood*). Voor **strujə** (*strooien*) staande kan men aan een vorm **strût** (*stroo*) gedacht hebben.

Een abnormale **t** vertoonen : **naytəh** (*nijdig*), **ârt** (*hard*), **nən ârtə kop** (*een harde kop*), **bloŋt** (*blond*), **nəm bloŋtə kroləkop** (*een blond krullenhoofd*).

Waar de **t** door een **š** gevolgd wordt, versmelten de twee klanken zoo innig dat een nieuwe klank, een **č** ontstaat : **bîst, bîsčə, fîst, fîsčə, bēt, bečə** (*beest, beestje, feest, feestje, beet, beetje*).

De **t** valt weg in **rays, ni** (*rijst, niet*).

De **t** valt insgelijks weg in den uitgang der werkwoorden, als het werkwoord onmiddellijk door **ət** (*het*) gevolgd wordt : **rêgən-ət?, lûp-ət?, a brek ət kapot,** gə **līg ət, a ēg ət həziŋ** (*regent het?, loopt het?, hij breekt het kapot, ge liegt het, hij heeft het gezien*).

De **t** valt nog weg tusschen een **n** en een **s** : **olans, geŋs, kiŋs, nə voŋst, foŋsə, ryŋs, nə seŋt, twî seŋs** (*Hollandsch, Gentsch, kindsch, een vondst, fondsen, rundsch, een cent, twee centen*).

De paragogische **t** van **morgət** (*morgen = matin*) is een analogievorm naar **ôvət** (*avond*). **Morəgə** (*morgen = demain*) vertoont nooit de **t**.

Soms hoort men **blaut, graut** voor **blā, grā,** maar die vormen zijn lang nog niet algemeen Antwerpsch.

Aan te merken is nog dat de **d** vóór een **d** tot **t** verscherpt wordt, **ɨtuk** (*handdoek*); **gay ze tən îstə** (*gij zijt de eerste*).

B. Dentale spiranten : z, s.

Deze klanken vertoonen zich overal gelijk in het algemeen Nederlandsch met de gewone afwisseling van **z** en **s,** al of niet voor **b** of **d**.

Er valt slechts aan te merken dat in het tusschenwerpsel **si,** dat een oude imperatief van *zien* is, de stemlooze consonant uitsluitend voorkomt. De gewone, nu gebruikelijke imperatief van **zīn** is **zīt;** bij het tusschenwerpsel **si** wordt nauwelijks

nog aan de beteekenis gedacht; het wordt gebruikt om de aandacht van den persoon, tot wien men spreekt, aan te prikkelen : **si, zu nə kuk ov dray, en zu n fleskə, da sôw əw ịdərz döht tuŋ** (Conscience : *De Geest*).

De **s** is ook de eenig gebruikelijke klank in **sômə** (*samen, te zamen*) : **Dor wôrə zə sômən enə gəgon; zə stuŋə tə sômə tə klapə** (*daar waren ze samen heen geweest; ze stonden te zamen te spreken*).

§ 64. — Gutturalen.

A. Gutturale explosieven : **ḳ, k.**

Deze klanken vertoonen zich overal gelijk in het Nl., met de gewone afwisseling van **ḳ** en **k**, al of niet vóór **b** of **d** : **zaḳduk, kârəḳbuk.**

Waar een oorspronkelijke **ŋ** (niet een speciaal Antwerpsche) in den auslaut komt, vertoont zich gewoonlijk een paragogische **k** : **diŋk, laŋk, juŋk, êriŋk, lönіŋk, köniŋk** (*ding, lang, jong, haring, leuning, koning*). In **laŋksom** vertoont zich de **k** ook, waarschijnlijk naar analogie met **laŋk.** In de verlengde vormen bestaat ze niet : **diŋə, laŋər, juŋstə, êriŋə, lönіŋə, köniŋə.**

In **baŋ, slaŋ, streŋ, taŋ, tuŋ** (*bang, slang, streng, tang, tong*) vertoont zich geene paragogische **k.**

Achter een speciaal Antwerpsche **ŋ** vertoont zich de **k** niet : **duŋ, ziŋ** (*doen, zien*).

De **k** vervangt de Grieksche **χ** in **kaos** (weinig gebruikelijk), **klōr, koləra, kristənə** (*chaos, chloor, cholera, christene*).

Abnormale **k** verschijnt in **blôsbalk, blôsbalkə, mârək** (*blaasbalg, blaasbalgen, merg*).

In **niks** staat een **k** (*niets*).

De **k** valt weg in **mart** (*markt*).

B. GUTTURALE SPIRANTEN : **g, h.**

Alle klanken die in het Nl. gutturale spiranten geworden zijn, vindt men in die gedaante in het Antwerpsch terug : **zēgə, zah, zôgə, ûh, bəwēgə, vrȳh, bryh, brygə,** enz. (*zegen, zag, zagen, hoog, bewegen, vroeg, brug, bruggen*). De gewone afwisseling van **g** en **h** heeft ook plaats vóór **b** en **d** : **ûgdah** (nevens **ûh**), **slagbûm** (*hoogdag, slagboom*).

In het woord **nôgəlboyk** (*navelbuik*) heeft men een abnormale **g**.

Men hoort een **g** in **ēg ət, lēg ət, dūg ət, aug ət** (*heeft het, ligt het, doet het, houdt het*). Zooals gezegd is in § 63, op blz. 35 valt de uitgangs **t** weg, wanneer het werkwoord loor **ət** (*het*) gevolgd wordt. Wanneer de **t** van **ēt** wegvalt, bevindt zich de vocaal in den auslaut. Tusschen de vocaal en de **ə** van **ət** ontwikkelt zich een **j**. Nu is het bekend dat de **j** en de **g** dikwijls met malkaar afwisselen; voorbeelden zijn : *ij* en *gij*, *Joris* en *Goris*, *jonnen* en *gunnen*, zoodat het niet al te gewaagd is, te veronderstellen dat de **j** in dit speciale geval voor eene **g** heeft plaats gemaakt : **ēj ət, lēj ət** werden dan **ēg ət, lēg ət; dūj ət, auj ət** worden **dūg ət, aug ət** (1). In de veronderstelling dat de **g** uit **j**, die zelf een overgangsconsonant is, ontwikkeld is, komt meer zekerheid, als men bemerkt dat nevens de vormen **dugət, augət,** vormen als **luw ət, auw ət** bestaan, waar de **w** zonder eenigen twijfel de overgangsmedeklinker is.

Bij de verklaring, die Prof. Ph. Colinet geeft op blz. 53 van zijn Aalstersch dialect, kan ik me onmogelijk aansluiten. Hij veronderstelt dat de vorm ***ēft *ēht** is geworden, een analoog verschijnsel dus als de verandering van *luft* in *lucht*, *nift* in *nicht*, *brulofte* in *brulochte*. De vorm **ēht,** gevolgd door **ət,** zou worden **ēh ət,** maar hoe de stemlooze gutturaal hier stem-

(1) Het West-Vlaamsch zegt *aj ət*, uitsluitend met *j*; het Gentsche dialect heeft de twee vormen naast malkaar : *ēj ət, ēg ət*.

hebbend wordt, is niet te verklaren. De andere vormen als **leg ət, dug ət, aug ət** verklaart hij als analogievormen, wat ook moeilijk om aan te nemen is, want de analogie maakt wel een klein getal woorden gelijk aan een veel grooter getal, maar niet een groot getal aan een enkel.

De stemlooze spirant **h** verschijnt in de verbinding **sh**, die in den inlaut als **sh** gesproken wordt, in den auslaut echter als enkele **s** klinkt, zonder eenig spoor van den **h**-klank: **ə shûm meŋs**, *een schoon mensch.*

§ 65. — Nasalen : **m, n, ŋ.**

De labiale en de dentale nasaal komen bijna overal, waar ze zich in 't Nl. vertoonen, voor in het Antwerpsch dialect.

Hier dient alleen aangemerkt te worden dat alle slot-**n** na een **ə** wegvalt; indien het volgend woord met een vocaal begint, ontwikkelt zich tusschen de **ə** en die vocaal de sandhi-**n**. In het meervoud van de diminutieven is geen spoor van **n** meer te vinden : **kinəkəs, bēləkəs, irkəs** (*kindjes, beeldjes, heertjes*). Wanneer de slot-**n** door een sonore vocaal voorafgegaan wordt, blijft ze : **mə gôn, nən tîn, ik sen** (*we gaan, een teen, ik ben*).

Er is apocope van **m** in **ne**, een oude imperatief van **nēmə**, *nemen*, die **nem** is geweest. **Ne** beteekent *neem aan.*

De **n** vervormt de **a** tot den neusklank **ą**, vóór een dentaal, als de klemtoon op de lettergreep, waarin de **a** voorkomt, ligt; cf. § 52. In sommige gevallen verandert ook **ā** in **ą**.

De **n**, voorafgegaan door een sonoor vocaal, en gevolgd door een onzijdig substantief, beginnende met een spirant, valt weg : **ə klay völəkə, ə shû snöčə, klay gelt** (*een klein veulentje, een schoon snuitje, klein geld*).

De **n** valt weg in **bəgost, kost, payzə, layvərt, grayzə, destah** (*begon, kon, peinzen, lijnwaad, greinzen* = *weenen, dijnsdag* voor *dinsdag*).

Prothetische **n** vertoont zich in **nôfkə** (*huifken*) en **nunkəl** (*onkel*); soms ook in **nôgələ** = *hagelen.*

In sandhi-werking vormt de **n** bijna altijd den overgang tusschen een **ə** en de begin-vocaal van een volgend woord. Uitgezonderd is echter de **ə** van den uitgang der artikels of adjectieven vóór vrouwelijke substantieven, beginnende met vocaal, en de **ə** van **də** (2e persoon, enclitisch achter het verbum); daarin valt de **ə** weg : **d eŋt, wild is kômə** (*de eend, wil je eens komen*).

Een **m** vervangt een **n** in **kazârəmə,** *kazerne.* Vóór **b** of **p** of **m** vervangt de **m** steeds de **n** : **umbəlêft, umpôr, əŋ klaym mart** (*onbeleefd, onpaar, een kleine markt*). Zooals uit het laatste voorbeeld blijkt, is deze regel ook op de sandhi-werking van toepassing.

Een abnormale **m** vertoont het werkwoord **emə** (*hebben*). " De vormen met *m* zijn waarschijnlijk eene regelmatige phonetische ontwikkeling van den ouden infinitief in den verbogen vorm *te hebne;* zie van Helten : Mnl. Spr., bl. 286) „ (1). Mij schijnt die veronderstelling niet waarschijnlijk; alhoewel van Helten zegt dat de vorm *te hebne* slechts eenmaal voorkomt (cf. van Helten : Mnl. Spraakleer, blz. 286), is dat geen afdoende reden om te zeggen dat de vorm ongewoon was; maar Prof. Colinet zoekt een verband tusschen dezen infinitief en den 1n persoon sg. [*sic*] praes. (Colinet, bl. 169) (1). De vervoeging van het werkwoord geeft, in den 1n persoon meervoud praesens, in den vragenden vorm *hebben wi,* niet *heb wi.* (Weliswaar zegt men in enkele Vlaamsche dialecten *zumə, wimə,* voor *zullen we, willen we,* maar dat gebeurt *nooit* in het Antwerpsch, zoodat we **emə** uit *heb we* niet mogen aannemen).

Waarschijnlijker, dunkt me, is de veronderstelling dat we

---

(1) Colinet : *Het Aalstersch dialect,* blz. 169.

hier vóór den samengetrokken vorm *hên* of *hēn* (middelhoogduitsch *hān*) staan, die in het Antwerpsch **ēn** zou zijn. De vervoeging er van in het praesens indicatief zou zijn :

ik *ēn	in den vragenden vorm :	**ēn**	**əkik**
gay ēd (ēt)	„ „	**ēd**	**əgay**
ay ēd (ēt)	„ „	**ēt**	**əm**
way ēn	„ „	**ēn**	**mə**
golən ēd (ēt)	„ „	**ēd**	**əgolə**
zay ēn	„ „	**ēn**	**zolə**

De 1e persoon meervoud **ēnmə** werd noodzakelijk **ēmə**, en door het gebruik als hulpwerkwoord regelmatig **emə**. De 3e persoon meervoud werd, — zooals het in de taal meer gebeurde, — een analogievorm naar den 1n persoon meervoud: **əmə ze**. Naar voorbeelden als **lûpəmə, wi̯dələmə,** die in den 1n persoon enkelvoud alleen den stam vertoonen : **lûpəkik, wi̯dələkik**, werd een 1e persoon enkelvoud **em əkik** gevormd. De 2e persoon meervoud (die later 2e persoon enkelvoud werd) onderging om dezelfde reden als de 1e persoon meervoud de verkorting. In **ēt əm** is alleen de lange vocaal gebleven, waarschijnlijk omdat als de vocaal verkort werd, er gevaar voor verwarring met **et əm** (*eet hij*) bestond. Uit de vervoeging in den vragenden vorm werd de normale vervoeging afgeleid : **ik em, gay et, ay ē(t), way emə, golən et, zolən emə.**

De gutturale nasaal **ŋ** vertoont zich in 't Antwerpsch veel meer dan in het Nl. :

1o overal waar ze zich in het Nederlandsch vertoont;

2o vóór een dentaal (explosief of spirant), wanneer de onmiddellijk voorafgaande vocaal geen **a, â** of **ā** is, en de syllabe, waartoe ze behoort, den klemtoon heeft : **bloŋt, beŋdə, ažeŋt, kiŋt, oŋzə vôdər, kyŋst** (*blond, bende, agent, kind, onze vader, kunst*).

Indien in de vervoeging van een werkwoord het geval zich voordoet dat de *n* vóór een dentaal komt, dan wordt die *n* niet **ŋ** : **a kent, gə wûnt** (*hij kent, ge woont*).

3° de **n** in den auslaut, als de onmiddellijk voorafgaande vocaal een **ī** of een **ū** was, (nu tot **i** en **u** verkort), en de syllabe waartoe ze behoorde den klemtoon had : **duŋ, ziŋ, dârtiŋ** (*doen, zien, dertien*).

Aan te merken is hier, dat die verandering van **n** in **ŋ** niet noodzakelijk plaats heeft, dat men even goed **dūn, zīn, dârtīn,** als **duŋ, ziŋ** en **dârtiŋ** hoort.

4° In de sandhi-werking wordt alle *n* vóór een gutturaal een **ŋ** : **ə klayŋ kiŋt** (*een klein kind*).

§ 66. — Palatalen.

A. Linguo-palatalen : **š, ž, č.**

Deze klanken zijn zeldzaam in het Antwerpsch; men vindt ze slechts, — geen rekening met den uitgang **čə** van het diminutief houdende, — in vreemde woorden : **ažeŋt, žəlay, žənērə, žənēvəl, žyst, vrajöžə, bagöžə, cašet, broš(ə), šampañə, šokəlat** of **šykəlat, šikanērə** (*agent, gelei, geneeren, genever, juist* [*juste*], *vrijage, bagage, cachet, broche, champagne, chocolat* [*chocolade*], *chicaneeren*).

Men hoort soms wel eens zeggen : **mə gon vurš,** (**mə gon vûrt**), *we gaan verder.* — *Drop* klinkt in 't Antwerpsch **žap.**

De woorden **žap, žapnös, žapər** (scheldnamen voor de conservatieve partij), zijn van vreemden oorsprong. (Cf. verder § over volksetymologie).

De **čə** komt voor in het diminutief; de klank is ontstaan uit het opeenstooten van een **t** en een **š,** die één onafscheidbaren klank vormen : **ēzəlčə, bîčə, veñčə** (*ezeltje, beestje, vrentje*).

Ik heb het noodig geacht dien klank door een speciaal teeken voor te stellen, omdat daar waar de **t** en de **š** op malkaar volgen, de **t** langer aangehouden wordt, dan in **č**; zoo is er verschil tusschen den klank van **t šəmībuk, t šənī** en **vriñčə** (*'t chemieboek, 't genie, vriendje*).

B. LINGUO-MEDIO-PALATALEN : **j, ĭ, ñ.**

De palataal-spirant **j** komt in 't Antwerpsch voor, waar ze in het Nl. voorkomt.

Bovendien verschijnt ze, maar in een zwakkeren vorm, tusschen eene **i** en een **j** zweemende, na syncope eener mediane **d** tusschen twee vocalen, waarvan de eerste geene **ô, ō,** of **ā** is, en de laatste **ə** is : **lējə, rujə, blujə** (*leden, roode, bloeden*).

De palatale nasale en liquide **ñ** en **ĭ** komen slechts voor in enkele gevallen.

1° de **ñ** in dezelfde gevallen als in 't Nl. : **spañə, spoñə,** *Spanje.*

2° de **ĭ** en de **ñ,** uit **l** en **n** vóór een **čə** : **veŋt, veñčə; bayl, baĭčə; blayn, blañče; stēl, steĭčə** (*vent, ventje, bijl, bijltje, blein* [*blaar*], *bleintje, steel, steeltje*).

§ 67. — LIQUIDEN : **l, r.**

De liquiden komen volkomen overeen met de Nederlandsche liquiden.

De **l** valt weg in het voegwoord **as** (*als*), alsook in het woord **ôzənočə** (*hazelnootje*).

Een **l** ontstaat uit **r** in **bôkəl, flambōs, zənēvəl,** baril (*baker, framboos, genever,* 't Fransche *barrière*). Dat **apəlkok** met *abrikoos* samenhangt, is zeker.

De **r** valt weg in sommige woorden, vóór **s** : **kōst, wōst, bōstəl, keskə** (nevens **kêrs**), **îst, îdər, žalūs, pōzəkə, kastə-kiŋt** (*korst, worst, borstel, kaarsje, eerst, eerder, jaloersch, portieken, kerstekind*).

Men zegt echter **börst, vörst** (*borst, vorst*).

Een anorganische **r** vertoont zich in **kornayn,** en soms (maar zelden) in **arjoyn** (*konijn, ajuin*). Men zegt ook **layvərt,** (*lijnwaad*).

§ 68. — FAUCAAL : **ʿ.**

Deze is overal weggevallen, en heeft in de meeste gevallen geen spoor achter gelaten.

In samenstellingen zien we nog een spoor van het vroegere bestaan van een faucaal: **dahȳr, oysȳr, junkat, klaynəhat** (*daghuur, huishuur, jonkheid, kleinigheid*).

Belangrijk is dat de beklemtoonde vorm van den 3n persoon enkelvoud **ay** en de onbeklemtoonde vorm van denzelfden persoon **əm**, de een de verscherping niet veroorzaakt en de andere wel, als ze achter het werkwoord staan; zoo zegt men: **bēvd ay** en **bēft əm**, wat zou kunnen aanleiding geven tot de gevolgtrekking dat in het Antwerpsch de beklemtoonde vorm nooit geaspireerd is geweest (nl. hetzelfde als het nog in 't Nl. gebruikelijke *i*), terwijl de niet beklemtoonde wel geaspireerd is geweest, nl. *hem*, accusatief van *hij*.

VIERDE HOOFDSTUK.

De verkortende consonantengroepen.

§ 69. — Vóór zekere consonantengroepen worden lange klinkers verkort; de tweeklanken worden gewijzigd; alleen de tweeklank **ay** wordt op verschillende manier gewijzigd, naar gelang de volgende consonanten al of niet gemouilleerd zijn.

De wijziging heeft plaats vóór de volgende consonantengroepen: **k + t** of **s**; **p + k, t** of **s**; **f + k, s** en soms **t**; **h + t** (zelden); **s + k** of **t**; **m + d, k, t** of **s**; **r + k**, soms **d, t, st, ts**, ook wel **s**; **l + t** of **lə** (uit *lie*); **ŋ** in den auslaut of **ŋ + d** of **t**; **č** of **l̄ + č** of **ñ + č**; **t + s** en **s** (ontstaan uit **sh**).

De vocalen worden op de volgende wijze veranderd:

â	wordt	**a**	**ū**	wordt	**u**
ē	„	**e**	**û**	„	**u**
ê	„	**e**	**ȳ**	„	**y**
ī	„	**i**	**ay**	„	**e** of **a**
î	„	**i**	**oy**	„	**ö**
ō	„	**o**	**ö**	„	**ö**
ô	„	**o**			

De **ay** wordt **a**, wanneer ze voor een gemouilleerde consonant of in den auslaut staat; anders **e**.

1° **k + t** : b. v. in **ziktə, gərokt, a prektə, bəslekt, gəmokt, gərukt, gəkokt, gəbrökt** (*ziekte, geraakt, hij preekte, beslijkt, gemaakt, gerookt, gekookt, gebruikt*).

k + s : b. v. in **griks, niks, moksəl, spiksəl** (*grieksch, niets, maaksel, speeksel*).

2° **p + k** : b. v. id **ropəkə, shopəkə, zwipəkə, nepəkə, lupəke, stöpəkə, pepəkə** (*raapje, schaapje, zweepje, neepje, loopje, stuipje, pijpje*).

p + t : b. v. in **diptə, a nept, zöpt, kupt, slopt, gopt** (*diepte, hij nijpt, zuipt, koopt, slaapt, gaapt*).

p + s : b. v. in **dupsəl, oytlupsəl, slepstin** (*doopsel, uitloopsel, slijpsteen*).

3° **f + k** : b. v. in **wefkə, tefkə, kufkə, snöfkə, shofkə, lifkə, ufkə** (*wijfje, teefje, koofje, snuife, schaafje, liefje, hoefje*).

f + s : b. v. in **stesəl** (met weggevallen *f*), **övərblefsəl** (*stijfsel, overblijfsel*)

f + t : b. v. in **kreft, bəliftə, veftiŋ, feftəh** (*kreeft, beliefte, rijftien, vijftig*).

Men zegt echter : **a shôft, gə kayft, gə gəlûft, wa blift, t iz bəlöft, a bēft** (*hij schaaft, ge kijft, ge gelooft, wat blieft, 't is beloofd, hij beeft*).

4° **h + t** : b. v. in **biht, döht** (*biecht, deugd*). Andere voorbeelden van deze verkorting zijn me niet bekend: men zegt : **a slöht, gə līht, a wört fərplēht** (*hij slaat, ge liegt, hij wordt verpleegd*).

5° **s + k** : b. v. in **kröskə, möskə, keskə, puskə** (*kruisje, muisje, kaarsje, poesje*). Wordt de **s** door **û** voorafgegaan, dan heeft de verkorting niet plaats **dûzəkə, rûzəkə** (*doosje, roosje*).

s + t : b. v. in **östə, ust, vöst, pöst, gəköst** (*haasten, hoest, vuist, puist, gekuischt*). Andere verkortingen zijn me

niet bekend : **a blôst, a wayst, ûst, goyst** (*hij blaast, hij wijst, oost, gehuisd*).

6° **m + d** : b. v. in **rimdə, shömdə** (*riemde, schuimde*).

m + k : b. v. in **zuməkə, roməkə, reməkə, döməkə** (*zoompje, raampje, rijmpje, duimpje*).

m + t : b. v. in **gəremptə, vrempt, shomptə, kwompt** (*geraamte, vreemd, schaamte, kwaamt*). Maar niet als de **m** voorafgegaan wordt door een **û** : **gə drûmt, zə zûmt** (*ge droomt, ze zoomt*).

m + s : b. v. in **vloms** (*vlaamsch*). Als er een **û** vóór de **m** staat, heeft de verkorting niet plaats : **bûms** (*Boomsch*).

7° **r + k** : b. v. in **orkə, werkə, perkə, irkə, yrkə, urkə, burkə** (*haartje, weertje, peertje, heertje, uurtje, oortje, boerken*).

r + d : b. v. in **virdə, zwordər, klordər** (*vierde, zwaarder, klaarder*).

r + t : b, v. in **oŋgədirt, gəbortə** (*ongediert, geboorte*). Andere voorbeelden zijn me niet bekend; men zegt : **pêrt, stêrt, vôrt, lîrt, kêrt, bûrt, ûrt, doktört** (*paard, staart, vaart, leert, keert, boort, hoort, doctoort*).

r + st : b. v. in **varst, kastəkiŋt** (de **r** is hier weggevallen), **zworst, dyrst** (*verst*, nevens **vâr**, *kerstekind, zwaarst, duurst*).

r + ts : b. v. in **körts** (*koorts*).

r + s : b. v. in **börs**, maar niet in **zwôrs, rôrs, dÿrs** (*beurs, zwaars, raars, duurs*).

8° **l + t** : b. v. in **olt, stelt, vərvölt, belt** (*haalt, steelt, verruild, beeld*).

lə ontstaan uit *lie* : **familə, trolə, sholə, | kastonə |**, (*familie, tralie, schalie, | kastanje |*).

9° **ŋ** (ontstaan uit slot-**n**; cf. § 65, blz. 41) : **duŋ, ziŋ** (*doen, zien*).

ŋ + d : b. v. in **eŋdə, feŋdər, kleŋdər, bröŋdər** (*einde, fijner, kleiner, bruiner*).

ŋ + t : b. v. in **ceŋtÿr, eŋt** (*ceintuur, eend*).

10° **č** : b. v. in **perčə, sterčə, vučə, bičə, dōčə, snōčə** (*paardje, staartje, straatje, voetje, beetje, duitje, snuitje*).

ĩ + č : b. v. in **beĩčə** (1), **iĩčə, stoĩčə, baĩčə** (*beeldje, hieltje, staaltje, bijltje*).

ñ + č : b. v. in **biñčə, boñčə, klañčə** (*beentje, baantje, kleintje*).

11° **t + s** : b. v. in **plōts** (2), **shets** (*plaats, schaats*).

12° **s** (ontstaan uit **sh**) : **kōsə, rōsə** (*kuischen, ruischen*).

VIJFDE HOOFDSTUK.

De grammatische figuren.

§ 70. — Wat deze betreft, werd in de vorige hoofdstukken genoegzaam op de in 't Antwerpsch weinig voorkomende grammatische figuren gewezen; het zij voldoende hier nog aan te merken, dat ze in hoofdzaak met de in het Nl. voorkomende grammatische figuren overeenstemmen.

---

(1) **beĩčə** uit **belt** beteekent een klein voorwerp uit steen, hout of metaal, dat het een of andere wezen voorstelt, in 't fransch *statuette*, bij voorbeeld : **ən oŋslīfrāwəmbeĩčə; bēləkə** daarentegen is een prent. De *Beeldekensstraat, rue des images* heet bij het volk **dem bēləkəsweh**. De Antwerpsche jeugd vindt er veel vermaak in, 's avonds hier en daar aan de huisbel te trekken (**beləkəntrekduŋ**) en te gaan loopen. De persoon die zoo wordt beetgenomen en de huisdeur open doet, antwoordt op de vraag : « Wie was daar? « **əm bēləkə!** »

(2) **plōts** heeft de gewone beteekenis van het Nederl. *plaats* in *plaats maken*, enz.; bijv. **plōts fōr nən ārəmən dōts**, eig. *plaats voor een armen duts*, maar met de beteekenis : *maak plaats!* (*Duts*, sukkelaar komt in het Antwerpsch anders niet voor; **dōts** is een *Duitscher;* het woord is met zijne uitspraak aan een ander dialekt ontleend). **plōts** beteekent nog het fransche *cour, binnenplaats in een huis*. Als *openbare plaats* komt het woord zelden voor; men zegt gewoonlijk **playn** (vrouwelijk), bijvoorbeeld **də siŋt jaŋsplayn**.

Het meest voorkomende dezer figuren, de syncope namelijk, bestaat voornamelijk in het doen wegvallen eener mediane **d** tusschen een sonoor vocaal en een **ə**, en het doen wegvallen van eenige **r**'s vóór eene **s**.

Methathesis heeft men steeds in **gars**, *gras*, en waar de consonantenverbinding **sp** zich in den inlaut vertoont, wordt ze **ps** : **eps**, **geps** (*hesp*, *gesp*). Methathesis heeft niet plaats in **slodərəh**, terwijl ze in het Nl. wel plaats heeft : *slordig*.

§ 71. — Een grammatische figuur, de svarabhakti, is van aard om ons langer bezig te houden. Deze komt niet alleen voor in de in het Nl. bekende gevallen, maar heeft ook nog in menig ander geval plaats.

De vocaal is steeds **ə**.

Deze vertoont zich steeds tusschen een liquida van den eenen kant en een gutturaal, labiaal of nasaal van den anderen kant : **bârəh**, **kârək**, **melək**, **kalək**, **eləpə**, **barəbîr**, **morəgə**, **ârəm**, **aləm**, **eləm** (*berg*, *kerk*, *melk*, *kalk*, *helpen*, *barbier*, *morgen*, *arm*, *halm*, *helm*).

De svarabhakti heeft gewoonlijk niet plaats in het voorgaande geval, als in de lettergreep, die onmiddellijk achter de tot svarabhakti aanleiding gevende consonantenverbinding staat, reeds een **ə** is : **kârkə**, **kalvə**, **börgəmistər** (*kerken*, *kalveren*, *burgemeester*).

Tusschen **l**, **m**, **n**, **z** en het suffix-**kə** van het diminutief, ontwikkelt zich de svarabhakti-vocaal **ə** : **baləkə**, **bēləkə**, **manəkə**, **bluməkə**, **zuməkə**, **dûzəkə**, **rûzəkə** (*balletje*, *beeldje*, *mannetje*, *bloempje*, *zoompje*, *doosje*, *roosje*. Tusschen **r** en **-kə** is dat niet het geval : **porkə**, **jorkə** (*paartje*, *jaartje*).

Soms vertoont ze zich tusschen **g** en **l** : **gəlas** (*glas*).

ZESDE HOOFDSTUK.

De Sandhi.

§ 72. — *Sonore vocalen.* — Alle sonore vocalen in den auslaut blijven voortbestaan, als ze vóór woorden komen die met een vocaal of diphthonge beginnen. Er ontwikkelt zich echter een overgangsklank tusschen beide, die verschillend is volgens de eerste vocaal.

Alle vocaal, uitgezonderd **ā** en **û**, gevolgd door een andere vocaal, ontwikkelt een onduidelijken **j**-klank : **amērəka j en spañə, zî j en lịt.** Alleen de **uj, ay** en **oy**-klanken vinden in zich zelf den overgangsklank : **klay en jârt, loy en rap, ruj en blā** (*Amerika en Spanje, zee en land, klei en aarde, lui en rap, roode en blauwe*).

De **ā** en **û** ontwikkelen een **w**-klank, om den overgang tot de volgende vocaal te vergemakkelijken : **blāw en gryŋ, kāw en itə** (*blauwe en groene, koude en hitte*), **zeht sûw is** (*zeg zoo eens*).

§ 72. — De **ə**. — De **ə** ontwikkelt meestal een **n** tusschen zichzelve en de volgende vocaal : **kafən en melək, a wildən uk is siŋ** (*koffie en melk, hij wilde ook eens zien*).

De **ə**, staande voor ***əw** (de onbeklemtoonde vorm van **āw, ā**), vertoont de **w**, zoodra het woord dat er op volgt, met een vocaal begint : **əw oys** (*uw huis*).

De **ə** van de praefixen **bə, gə** en **vər,** valt weg, als de volgende syllabe met een vocaal begint : **gûr, baŋsəlpapīr, gëtə, vroyzə, vrịdərə** (*gehoor, behangselpapier, geëten* [*gegeten*], *verhuizen, veranderen*). In het woord *behagen*, dat me alleen in het referein van een liedje bekend is, klinkt de **ə** als sonore **i** : **bijôgə.** Waarom hier de **ə** bewaard is gebleven, vindt ongetwijfeld zijnen oorsprong in het feit dat bij het weg-

vallen een noot te veel in den muziekregel zou geweest zijn (¹).

De ə van het artikel **də**, die van den 2ᵉ persoon (enclitisch gebruikt), en die van de attributief gebruikte adjectiven valt weg vóór de vocaal of de diphthonge, waarmede een volgend woord begint : **d oysȳr, wild is kōmə, zwart ûgə** (*de huishuur, wil je eens komen, zwarte oogen*). Vóór mannelijke substantieven, die met een vocaal beginnen, heeft men **dən** : **dən ârəm iz ən dīl van t lihom** (*de arm is een deel van 't lichaam*). Het feit dat vóór mannelijke substantieven, met vocaal beginnende, steeds **dən** en nooit **d**, met weggevallen **ə**, staat, terwijl de ə van **də** vóór vrouwelijke substantieven, met vocaal beginnende, regelmatig wegvalt, bewijst dat de **n** van **dən** niet de sandhi-**n** maar wel de **n** van den accusatief is, zoodat daarin het bewijs zou liggen dat de accusatief de plaats van den nominatief heeft ingenomen. De ə van de attributief gebruikte adjectiven valt nog weg in enkele bijzondere gevallen, die verder, bij de bespreking van het adjectief zullen bepaald worden.

§ 74. — De finale ə van alle substantieven is in 't Antwerpsch weggevallen, niet zonder het spoor van een vroeger bestaan te hebben nagelaten. Zoo zegt men **boy**, voor *bode*; de **d** is gesyncopeerd en heeft een onduidelijken klank, een soort van -j nagelaten, die met de **ō** den **oy**-klank heeft gevormd. Weliswaar kan men beweren dat het meervoud *boden* is, en dat in het meervoud de **d** gesyncopeerd werd; het enkelvoud **boy** zou dan niets anders dan een analogievorm

---

(¹) Het referein is nl. :

Dah mūdər van dər vlīt (*bis*)	Dag moeder van der Vliet,
Ik kōm ə dohtər vrôgə	Ik kom je dochter vragen,
Zə stod im maym bijôgə	Ze staat in mijn behagen;
Dah mūdər van dər vlīt (*bis*)	Dag moeder van der Vliet,
Ik kōm ə dohtər vrôgə	Ik kom je dochter vragen,
Dī mə gêrə zīt.	Die me gaarne ziet.

naar het meervoud zijn. Rekening houdende echter met het feit dat het syncopeeren der **d** reeds vroeg voorkomt, en in alle streken min of meer is doorgedrongen, terwijl de finale **ə** in vele streken is bewaard gebleven, mogen we besluiten dat het wegvallen dezer **ə** van veel later dagteekent dan de syncope der **d**, dat de **j**-klank reeds bestond als de **ə** er nog was, en dat het bijgevolg onnoodig is zijne toevlucht tot den meervoudsvorm te nemen, als de enkelvoudsvorm het verschijnsel kan verklaren.

Het wegvallen der **ə** heeft zich uitgestrekt tot de vrouwelijke eigennamen : **poliŋ, katriŋ, karliŋ, triŋ** (*Pauline, Katriene, Caroline, Trien*).

De **ə** is echter niet weggevallen, als ze beantwoordt aan een Nederlandsche *ie :* **familə, trolə, berə, nôsə, bagôžə** (*familie, tralie, berrie, natie, bagag(i)e*). Ook in de woorden die op **tə** uitgaan : **itə, brîtə, ûhtə, vartə** (*hitte, breedte, hoogte, verte*), alsook waar een anorganische **t** zich vóór de **ə** ontwikkeld heeft, waarschijnlijk met het doel deze tegen het wegvallen te beschermen : **înəhtə, suməhtə, menəhtə,** (*eenige, sommige, menige*).

In den 1ⁿ persoon enkelvoud van het praesens, is de **ə** regelmatig weggevallen; alleen op rekeningen vindt men nog *zegge,* voor *ik zegge.*

Alle praedicatief of adverbiaal gebruikte adjectiven hebben de finale **ə** verloren. In het attributief gebruik is de **ə** bewaard; in vele gevallen is ze echter ook verdwenen; de regels over het wegvallen dezer **ə** zullen bij het adjectief besproken worden.

§ 75. — De consonanten in den auslaut. — Bevinden zich stemhebbende explosieven of spiranten in den auslaut, dan worden ze stemloos; stemlooze blijven onveranderd : *berg, bed, krab* worden in de pausa **bârəh, bet, krap;** in de verlenging komen echter de stemhebbende geruischen terug: **bârgə, bedəkəs, krabəkəs.** Bevindt zich **sh** (Nl. *sch*) in den auslaut, dan hoort men slechts **s.** In de verlenging komt de **h** niet

rug; de stemlooze spirant blijft stemloos: **meŋs, meŋsə** *ensch, menschen*).

§ 76 — Consonanten, door vocalen of diphthongen volgd. — Indien de lettergreep op een consonant uitgaat, en volgende lettergreep met een vocaal begint, dan wordt de otconsonant naar de volgende lettergreep overgetrokken: *uinoog, uit het huis* worden uitgesproken als **broy-nûh, -te-toys.**

Tusschen twee vocalen behouden **b** en **d** hunne uitspraak; evinden deze explosieven zich echter op het einde van het oord, en begint het volgende woord met een vocaal, dan orden ze tot **p** en **t** verscherpt: **əŋ krap en nə gârnot, əm et en nə stūl** (*een krab en een garnaal, een bed en een stoel*). inale **p** en **t** blijven stemloos: **t fərshil tyse kop ən ût; də at en də kôtər** (*'t verschil tusschen kop en hoofd, de kat en e kater*). Als de **t** echter staat voor een oorspronkelijke **d** uit *đ*), als in den uitgang van den 2n persoon en van den persoon enkelvoud van het praesens, komt de **d** overal rug vóór een vocaal, behalve indien ze onmiddellijk door n **p, k** of **t** voorafgegaan wordt: **ay ēd iz īr gəwest; zə ŋd en spriŋd as sot; gə bīd iz īt! a bədârəvd olə noh! levd is stôn!** (*hij is eens hier geweest, ze zingt en springt als k, ge biedt* [*bied-đ* | *eens iets! hij bederft ulie nog! Blijft eens aan*) Men zegt echter: **gə myt is kōmə, dîn oŋt lupt in də ar, a rupt up oŋs, rikt is, zə slopt az ən rûs, da bliŋkt as ə spīgəl, da sprekt as nem buk** (*ge moet eens komen, e hond loopt in de kar, hij roept op ons, ruik eens, ze slaapt s een roos, dat blinkt als een spiegel, dat spreekt als een boek*).

De andere stemhebbende consonanten blijven stemhebbend: **krəg en dal, d ôg um** (*berg en dal, de haag om*). De stemlooze onsonanten, behalve de reeds genoemde **p** en **t**, worden stemebbend: **ik lag en ay shrît, ze tî kōrəv ub də stûl, ən rûz yt tîn of; aləv ən aləf** (*ik lach en hij weent, zet die korf op de oel, een roos uit dien tuin; half en half*).

Over *wat, dat, met* werd reeds vroeger gesproken; cf. § 63, lz. 34.

§ 77. — CONSONANTEN DOOR CONSONANTEN GEVOLGD.

1° Volgen twee stemlooze consonanten op malkaar, dan blijven ze onveranderd : **a zykt, gə lupt, də naht, ən eps, dad öskə** (*hij zoekt, ge loopt, de nacht, een hesp, een huisje*).

2° Indien een stemlooze consonant door een stemhebbende gevolgd wordt, dan worden beide ofwel stemhebbend, ofwel stemloos.

a) Stemhebbend worden ze, als de stemhebbende consonant een **b** of een **d** is : **meləḳbûr, dat oyz briṭ, nən oydboytər, žev bakt, kubdah, wēḳdah, blevd is stôn** (*melkboer, dat huis brandt, een uitbuiter, Jef bakt, koopdag, weekdag, blijf eens staan*).

Een uitzondering vormt de opeenvolging van **t** en **d**; in dit geval worden beide consonanten stemloos : **fîstah** (de **t** en **d** vallen samen), **bleft ər is stôn** (*feestdag, blijft daar eens staan*).

Zooals reeds gezegd is wordt de *đ*, uitgang van den 2n persoon en van den 3n persoon enkelvoud van het praesens, een **t**, als ze door een **p, k, t** voorafgegaan wordt : **lupt, zykt, myt, slöt** (*loopt, zoekt, moet, sluit*).

b) Stemloos worden ze in elk ander geval : **ik hēf, ik sȳt** (*ik geef, ik zoek*).

3° Indien een stemhebbend consonant door een stemlooze gevolgd wordt, worden beide stemloos : **a krapt,** maar **a krabd on zənən ârəm; ən dûtsoys,** maar **ub d ûhtə** (*hij krabt, hij krabt aan zijnen arm, een doodshuis, op de hoogte*).

4° Volgen twee stemhebbende consonanten op malkaar, dan blijven ze stemhebbend, behalve wanneer **d** op **d** volgt : **krabə, dûdgrôvər, dûdblujə, ûgdah, ûgbəjôrt,** maar **dûtuŋ, ịtuk** (*krabben, doodgraver, doodbloeden, hoogdag, hoogbejaard,* maar *dooddoen, handdoek*).

5° Wordt een stemhebbende of een stemlooze consonant door een **n, m, l, r,** of **w** gevolgd, dan wordt of blijft ze stemloos : **zīdə dī krap lûpə? k siŋ dī krap ni, godə nor dûhmis?**

nějə, mor nor d ûhrôk; zə zen wârəm; k doht ta sə kaut wôrə. (*Zie je die krab loopen? 'k Zie die krab niet. Gaat ge naar de hoogmis? Neen, maar naar de hoograak* (1). *Ze zijn warm; 'k dacht dat ze koud waren*).

Worden **n, m, l, r** of **w** door een stemhebbende consonant gevolgd, dan blijft die stemhebbend : **zoŋdah, umbəlêft, zoldər, zwordər** (*zondag, onbeleefd, zolder, zwaarder*).

6° Wordt **n** door een labiaal (ook **m**) gevolgd, dan wordt ze regelmatig **m**; wordt ze door een gutturaal gevolgd, dan wordt ze even regelmatig **ŋ**. Indien ze door een dentaal gevolgd wordt, en niet door een **a** voorafgegaan is, dan wordt ze **ŋ**, als de klemtoon op de lettergreep ligt, waarin ze voorkomt, en blijft **n**, als er geen klemtoon op ligt : **umbəlêft, umbəkeŋt mokt umbəmiŋt, oŋərīflak, oŋkostə, oŋdər, oŋt, eŋt, oŋs, en dər waz is...** (*onbeleefd, onbekend maakt onbemind, ongerieflijk, onkosten, onder, hond, eend, ons, en daar was eens...*)

7° Zooals reeds gezegd is valt de finale **n** weg, als ze voor **een** substantief staat, dat met een spirant begint en dat in het enkelvoud staat, en als ze zelf door een sonore vocaal voorafgegaan wordt : **ə shû flöčə, ə klay völəkə, ə klay slot, ə fay snöčə** (*een schoon fluitje, een klein veulentje, een klein slot, een fijn snuitje*). Vóór een **k** gebeurt het ook dat de **n** wegvalt : **ə klay kopəkə** (*een klein kopje*). Vóór vrouwelijke substantieven en in het meervoud blijft de **n** : **shûn vrāwə, ən shûn floyt, klayn slötə** (*schoone vrouwen, een schoone fluit, kleine sloten*).

8° Volgen twee gelijke consonanten op malkaar, dan versmelten ze ineen : **fîstah, dûtuŋ** (*feestdag, dood doen*).

9° Volgt een **k** op een **h**, dan versmelten beide consonanten tot **k** : **mah k, krayh k** worden **mak, krayk** (*mag ik, krijg ik*).

---

(1) *Mis* beteekent nevens het doel, *raak* beteekent dat het doel getroffen is. Beide woorden doen dienst bij het schieten naar een blazoen. De woordspeling van *mis* = goddelijke dienst, en *mis* = nevens het doel, is van dagelijksch gebruik. Een Hollander zou zeggen : Ga je naar de kerk? — Dat kan je denken!

10° Volgt een **š** op een **t**, dan ontstaat de **č**-klank niet (cf. § 66).

11° Van de consonantenverbinding **hts** valt de **t** weg: **rehs** (*rechts*).

§ 78. — Na eene pause, zelfs na de kleinste, heeft de sandhiwerking *niet* plaats.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

De Klemtoon.

§ 79. — Het Antwerpsch dialect vertoont weinig verschil van de algemeene Nederlandsche taal, in het opzicht van den klemtoon. Het zal overbodig zijn een theorie over de beklemtoning op te maken, die in alle wezenlijke punten zou moeten overeenstemmen met de theorieën, die elke Nederlandsche Spraakkunst mededeelt. Slechts eenige woorden van vreemden oorsprong, vertoonen in het Antwerpsch een anderen klemtoon dan in het Nl.; in dit geval bevinden zich b. v.: **akadəmī** (*academie*), dat den klemtoon op de laatste lettergreep heeft, **tûbak**, dat op de eerste lettergreep den klemtoon draagt, alsook **tambûr**, met den klemtoon op de laatste lettergreep, in de twee beteekenissen van *trommel* en *trommelaar*.

Evenals de verschillende lettergrepen van een woord een verschillenden klemtoon dragen, hebben de verschillende deelen van den zin een verschillenden zin-klemtoon. De Antwerpsche tongval streeft naar het ïambisch rythmus, evenals de meeste Germaansche dialecten. Door dit zinsaccent ontstaan merkelijke wijzigingen in den aard van de woorden, die geen hoofdaccent hebben; daardoor ontstaan de toonlooze proclitica en enclitica.

Tot de toonlooze proclitica zijn te rekenen: 1° alle lidwoorden, 2° het negatieve **ən**, voor zoover het voorkomt, 3° het

adverbium **ər** of **dər**, de toonlooze pronominale vormen **ək, gə, zə, wə.** De **ə** er van valt weg vóór vocalen. De genoemde proclitica kunnen nooit den hoofdklemtoon dragen.

Nevens deze soort van proclitica, heeft men er. die den hoofdklemtoon wel kunnen dragen; in dat geval bevinden zich de pronomina, de meeste partikels en het hulpwerkwoord *zijn*. Zoo ontstaan twee verschillende vormen van hetzelfde woord, volgens de nadruk er al of niet op ligt : **gay, ga; zayn, zen.**

In samenstellingen draagt het eerste lid den klemtoon : **blumpot, ondöht** (*bloempot, ondeugd*). Hiervan zijn echter uitgezonderd **artənôs** (met den klemtoon op **ôs**), en de woorden met de volgende achtervoegsels : **zôləh, in, ôn, öžə, ịt, as, îl, ēs, ir, ay, ist, tayt, ērə : ârəmzôləh, burin, prohiôn, vrajöžə, predəkịt, muras, tonîl, portəgēs, ovənīr, brāwəray, blumist, sosjətayt** (ook **sošətayt**), **majəstayt, blagērə.** Deze hebben den klemtoon op het achtervoegsel.

De volgende woorden hebben den klemtoon op het tweede lid der samenstelling, evenals in het Nl. : **statoys, börgəmistər, eleŋdə, îrəkneht, madəlīf, jyfra, katrol, oŋdəraləf** (*stadhuis, burgemeester, ellende, heerenknecht, madelief, juffrouw, katrol, anderhalf*)

Zooals blijkt uit het voorafgaande, valt de Antwerpsche klemtoon in zijne groote trekken samen met den Nederlandschen.

§ 80. — Het gebeurt soms dat de klemtoon op een doffe vocaal valt, namelijk op den uitgang van het meervoud, als de spreker vooral de aandacht op dat meervoud wil vestigen : **gə zeht ta tor nən ôs lupt, mor dor lûpən ôzə; dor is ni j în vlīh, mor dor zen vlīgə,** telkens met den klemtoon op den meervouds-uitgang; (*ge zegt dat daar een haas loopt, maar daar loopen hazen, daar is niet één vlieg, maar daar zijn vliegen*).

Dat is eigenlijk een oratische toon.

TWEEDE DEEL

Vormleer

EERSTE HOOFDSTUK

De Woordvorming

§ 81. — De woorden, waarover het Antwerpsch dialect beschikt, hier op te sommen, valt niet in den aard van het doel, dat we beoogen. We kunnen nochtans aanmerken dat het dialect zijn deel heeft in de woorden, die het eigendom van het Nederlandsch uitmaken, en dat het ze bijna altijd in dezelfde beteekenis als het Nederlandsch gebruikt; de enkele uitzonderingen, die het zich veroorlooft, moeten besproken worden bij de opsomming der woorden, in een Idioticon. Naast die woorden van Nederlandschen oorsprong, gebruikt het Antwerpsche volk een aantal vreemde woorden, gewoonlijk met het doel van internationale denkbeelden uit te drukken. Het volk immers, als het in kennis met nieuwe voorwerpen wordt gebracht, zal, door gemakzucht gedreven, met het voorwerp, den naam er van aannemen. Dan mogen puristen komen, met het lofwaardige doel van aan het nieuwe voorwerp een woord uit eigen middelen te geven, dan mogen dezen honderden woorden voorstellen, toch zullen ze altijd machteloos blijven om dat vreemde woord, dat eenmaal in den mond van het volk leeft, door hun doodgeboren product te verdringen. Weliswaar ondergaan de vreemde woorden, — door een gebrek aan kennis of door een fout van het gehoor, — dikwijls onverklaarbare wijzigingen, ja worden ze dikwijls zoo gerad-

braakt, dat men zou wenschen, dat het volk een weinig ontvankelijker zou zijn voor woorden van eigen vorming; evenwel mag de taalkundige in dit geval niet anders doen, dan die wijzigingen opteekenen en de door puristen voorgestelde woorden onbesproken, zonder er kennis van te nemen, laten voorbijgaan; zijne rol is immers den woordenschat en de wetten die dezen beheerschen, op te teekenen, niet nieuwe woorden en nieuwe wetten te smeden.

Er bestaat in het Antwerpsch dialect een neiging om goede Nederlandsche woorden in onbruik te laten vallen, om ze te vervangen door woorden van vreemden oorsprong; dat staat deftig, dat staat geleerd! Zoo b. v. heeft men het woord herberg zien verdwijnen; niemand kent het nog; men gaat tegenwoordig naar **stamənēs** en **kafēs**, twee fransche woorden (*estaminet* en *café*) Hier ook mag de taalkundige die neiging betreuren, maar is verplicht voor het gebruik te buigen.

Eindelijk nog heeft de volksetymologie verscheidene vreemde woorden tot eigen goed trachten te vervormen, op de haar gewone wijze.

We kunnen de woorden van het Antwerpsch dialect op de volgende wijze indeelen : 1° woorden, die zuiver Nederlandsch zijn; 2° woorden die van Nederlandschen oorsprong schijnen te zijn en 3° vreemde woorden.

§ 82. — Woorden, die zuiver Nederlandsch zijn.

1° De gewone enkelvoudige en samengestelde woorden en afleidingen, volgens de wetten van de Antwerpsche klankleer gewijzigd, die het fond van de taal uitmaken.

2° Daarnevens heeft men woorden, met Nederlandsche afleidingen van Nederlandsche woorden gevormd :

a) door het actervoegsel **ort** : **voylort, ôrdəgort, smêrəgort** (*ruilerik, zonderling, smeerlap*).

b) door het achtervoegsel **rik** : **voylərik, zatərik, stumərik, botərik** (een persoon die *ruil, zat, dom* of *bot* is).

c) door het achtervoegsel **ər**, dat een blijvende beteekenis aan het werkwoord hecht : **slôpər** (*slaper*, die altijd slaapt, van

daar dan ook iemand die de schoonste gelegenheden onbenuttigd laat voorbijgaan), **ētər** (die altijd kan eten), **wârəkər** (die voortdurend werkt).

d) door het achtervoegsel **spôn** in het eene woord : **klapspôn** (*klappei*).

e) door het achtervoegsel **zak** : **platsak, diksak, rotsak** (*slimmerd, dikke, rotte*).

f) door het achtervoegsel **əh**, achter adjectiven, en in plaats van *end* van het participium praesens : **ehteh, glatəh, vərshiləh, glujeh** (*echt, glad, verschillend, gloeiend*).

Aan te merken is hier, dat het achtervoegsel om vrouwelijke persoonsnamen te vormen **in** of **stər** is, zelden **es** en alleen **sə** bij plaats- of landnamen : **burin, noystər, mîstəres** (zelden gebruikt), **eŋəlsə, geŋsə** (*boerin, naaister, meesteres, Engelsche, Gentsche*). **Dīf** (*dief*) heeft geen vrouwelijken bijvorm; van een vrouw zegt men zoo goed als van een man : **z is nən dīf, ay is nən dīf.**

§ 83. — Woorden, die van Nederlandschen oorsprong schijnen te zijn.

Tot deze categorie behooren :

1° de woorden, door volksetymologie vervormd. Door volksetymologie worden eene menigte vreemde woorden, op den klank af, vervormd tot woorden, die het volk gansch of gedeeltelijk kent, en waarin het een zeker verband tusschen het denkbeeld en den door zich zelf gemaakten vorm meent te erkennen. In dat geval zijn b. v. **moyzənestə, rēdəraykərs.** Twee woorden dienen hier speciaal vermeld te worden, als zijnde van moderne formatie, nl. *vélocipède* en het scheldwoord *japneus*. *Vélocipède* klinkt in den mond van den Antwerpenaar (volksklasse) als **flošəpêrt,** waarbij hij aan een zeker soort van *paard* denkt(1). Dit is zoo waar, dat ik onlangs te Antwerpen een oud vrouwtje, dat bijna door zoo'n « **flošəpêrt** » overreden

(1) Tegenwoordig reeds verouderd. De naam **vēlō** of **vəlō** (soms wel **vlō**) doet dienst om het *vélocipède* aan te duiden.

werd, heel boos achter den man, die er op zat, hoorde roepen : « **'k wā da hə vərdumən eŋ gəroktat krēh, mej ə smêrəhə flošəkuj!** » (*'k wilde* of *'k wenschte dat ge verdomd een beroerte kreegt, met uw smerige* « **flošə** »*-koe!*).

Japneus, **žapnös** uitgesproken, is het scheldwoord, waarmede de conservatie meetingspartij bestempeld wordt door hare tegenstrevers. Uit het woord is afgeleid **žap**, de partij zelve, en **nə žapər**, met dezelfde beteekenis als **žapnös**. De oorsprong ligt in het woord *Japonees*. Antwerpenaars van gemiddelden leeftijd weten nog heel goed, hoe dit woord aan zijne beteekenis geraakt is; het jongere geslacht weet het niet meer. Vóór een dertigtal jaren bezocht het eerste Japoneesche handelsschip de haven van Antwerpen; de Antwerpenaars vonden het aangezicht van de Japoneesche bemanning zoo koddig en zoo leelijk, dat de naam Japonees als scheldwoord naar het hoofd van de buitenkiezers, — 't was juist een tijdperk van kamerverkiezingen — geworpen werd. De dagbladen drukten " *Japonees* „. Daar de buitenkiezers als erg conservatief aangezien worden, terwijl daarentegen de stadskiezers meer anti-conservatief zijn, ging weldra het scheldwoord over op de aanhangers der partij, die de buitenkiezers hadden doen zegepralen; **žaponēs** werd spoedig **žapnēs** en door volkstymologie **žapnös**. Daar nu bijgevoegd dat **žap** ook *drop* beteekent, en dat een der beste merken er van " *Caraffa* „ luidt, zoo volgde spoedig, dat men van een piekfijn meetingist zei : *'t is echte Caraffa!*

2° Telkens er iets merkwaardigs te Antwerpen gebeurt, geeft de persoon, die de held van de gebeurtenis geweest is, of de plaats, waar ze voorgevallen is, aanleiding tot nieuwe woorden, wier bestaan echter van korten duur is. Zoo heetten na het proces van Madame Joniaux, alle giftmengers " **madam šamö** „, en diende die uitdrukking langen tijd als scheldwoord. Eveneens werd na de opening van het warenhuis Tietz, iedere strooien hoed **nən tits** genoemd. (Later kreeg dit woord nog andere beteekenissen).

Zulke uitdrukkingen liggen gedurende een paar maanden in eenieders mond; spoedig echter gaat het voorval uit het geheugen en met die herinnering verdwijnt de uitdrukking, die onbegrijpelijk zou worden. Dit feit van namen aan zekere toestanden, gebeurtenissen, personen te ontleenen is nog veel uitgebreider in familiekringen; ieder gezin bezit zoo een aantal woorden, die " gank en gave „ in den familiekring zijn, maar daarbuiten ook volkomen onverstaanbaar zijn. Antwerpsch zijn die woorden dan ook niet, alhoewel sommige schrijvers zulke uitdrukkingen verzameld hebben, en ze als " Antwerpsche spreekwijzen „ willen laten doorgaan; in dit geval bevindt zich het boekje " *Rommelzoo* „ door J. Groesser.

§ 84. — Vreemde woorden.

1° Onder die woorden zijn er die als vreemd gevoeld worden en als dusdanig op de hun taal eigen wijze behandeld worden; b. v. *club*, dat weliswaar **klyp** wordt uitgesproken, maar dat in het meervoud *clubs* is. Tot deze categorie behooren de vreemde woorden om internationale denkbeelden uit te drukken, die met het denkbeeld zelf opgenomen werden.

Van vreemde woorden, zooals *muur, kerk*, enz., die reeds lang in de taal zijn opgenomen, is hier geen spraak; die volgen de algemeene regels en worden niet meer als vreemde woorden gevoeld.

2° De werkwoorden op **ērə**, aan Fransche werkwoorden op *er* ontleend, worden vervoegd als de zwakke Nederlandsche verba op *eeren*.

TWEEDE HOOFDSTUK.

De vorming van het diminutief.

§ 85. — De diminutieven worden gevormd met de suffixen **-kə** en **čə**, welke niet willekeurig, maar naar een zekeren regel aan het substantief gehecht worden. Het suffix **-kə** is echter het meest in gebruik.

§ 86. — Nemen **kə** :

1° alle woorden, die uitgaan op **f**, op **r**, op **s**, (de **sh** auslaut, die altijd **s** wordt, inbegrepen), op **w** of op een vocaal : **rayf, refkə; stöf, stofkə; brīf, brifkə; graf, grafkə; dīr, dirkə; pīr, pirkə; pôr, porkə; kroys, kröskə; mes, meskə; vis, viskə; meŋs, meŋskə; dā, daukə; vrā, vraukə; ay, aykə; boy, boykə** (*rijfje, stoofje, briefje, grafje, diertje, piertje, paartje, kruisje, mesje, vischje, menschje, duwken, vrouwtje, eitje, loopjongen*).

Hierin zijn begrepen de woorden, die in 't Nl. uitgaan op **n**, welke **n** in 't Antwerpsch na een doffen klank moet wegvallen : **mölə, möləkə** (*molen*).

2° alle woorden, die uitgaan op **b**, op **d** (onmiddellijk voorafgegaan door een korte vocaal), op **l** (onmiddellijk voorafgegaan door een korte vocaal, die den klemtoon geeft), op **m**, op **n** (onmiddellijk voorafgegaan door een korte vocaal), op **p**, op **t** (onmiddellijk voorafgegaan door een korte vocaal). Tusschen deze slotletters en den uitgang **-kə** ontwikkelt zich een **ə**; de korte vocalen worden niet verlengd : **kribəkə, tobəkə, bedəkə, vodəkə, padəkə, beləkə, moləkə, valəkə, kapeləkə, gəvaləkə, buməkə, ləməkə, panəkə, janəkə, zwipəkə, strepəkə, pytəkə, motəkə** (*kribbetje, tobbetje, beddeken, voddeken, paddeken, belleken, molleken* [naam, die aan vele katten gegeven wordt], *valleken, kapelletje, geralletje, boompje, lammetje, panneken, Jantje, zweepje, streepje, putje, motje*).

Uitgezonderd zijn **kot, lot, zot, slot,** waarvan het diminutief **kočə, ločə, zočə** en **sločə** is.

3° alle woorden, die uitgaan op **d**, voorafgegaan door een lange vocaal, een diphthonge of een korte vocaal, die in de verlenging van het woord lang wordt; de **d** wordt gesyncopeerd, en er blijft een onduidelijke **j**-klank : **lîkə, brujkə, lujkə, zoykə, bloykə** (*liedje, broodje, loodje, zaadje, blaadje*).

4° alle woorden, die uitgaan op **h** of **k**; tusschen deze slotklanken en den uitgang **-kə** ontwikkelt zich een overgang-**s** : **wihskə, bohskə, bârəhskə, takskə.** Indien de woorden, uitgaande op **h**, een korte vocaal vóór deze **h** hebben, nemen ze een **ə** voor den uitgang **skə** : **wehəskə, vlahəskə** (*wiegje, boogje, bergje, takje, weggetje, vlaggetje*).

5° alle woorden, die uitgaan op **ŋ** of **ŋk**; de **k** valt weg; tusschen de **ŋ** en den uitgang **kə** heeft men als overgang **əs** : **riŋəskə, taŋəskə, baŋəskə, fraŋəskə, plaŋəskə** (*ringetje, tangetje, bankje, franksken, plankje*).

§ 87. — Nemen **čə** :

1° alle woorden, die uitgaan op **l**, voorafgegaan door een oorspronkelijk lange vocaal of door een niet beklemtoonde korte : **bôl, bolčə; stelčə, balčə, borəlčə** (*baaltje, steeltje, bijltje, borreltje*).

2° alle woorden die uitgaan op **n**, voorafgegaan door een lange of gerekte vocaal : **stîñčə, bîñčə, klañčə** (*steentje, steentje, kleintje*).

3° alle woorden, die uitgaan op **t**, voorafgegaan door een lange vocaal, of een korte die in de verlenging van het woord lang wordt, of door een consonant; de **t** lost zich op in **čə** : **gačə, močə, vočə, sterčə, arčə, bylčə** (*geitje, maatje, vaatje, staartje, hartje, bultje*).

Ook in **kočə, ločə, sločə, zočə** (*kotje, lootje, slotje, zotje*).

4° alle woorden, die uitgaan op **d**, voorafgegaan door een consonant; hierin wordt de **t** (uit **d** of **t**) na een **j** begrepen : **oñčə, eñčə, borčə, nolčə, ljčə, kjčə** (*hondje, eendje, bordje, naaldje, landje, kantje*).

88. — Tot kinderen of van kinderen sprekend, is men eigd al de diminutieven op **kə** te doen uitgaan; zoo zal ı niet alleen zeggen **bukskə, pytəkə, letkə,** maar ook **ləkə, bayləkə, bînəkə, zotəkə, artəkə, stertəkə, oŋdəkə, dəkə, poləkə** (*handje*); eenige dezer diminutieven zijn het algemeen Antwerpsch doorgedrongen; zoo zegt men ıluitend **kinəkə** (*kindje*), **poləkə** (*kinderhandje*), **bēləkə** *ent, image*) nevens **belčə** (*statuette*), van **noldəkə tu ykə** (*van naaldje tot draadje*). J. Cornelissen bespreekt verschijnsel in den 3ⁿ jaargang van *Ons Volksleven*, 38, en zegt : " In de kindertaal gaan alle verklein- ›rden uit op *ke*. Die uitgang immers heeft eene ongemeene alligheid en bevat een gedacht van zoete teederheid; rom gebruikt de moeder, als zij tot hare kleine kinderen eekt, bij voorkeur de vormen : *herteke, haneke, voeteke, ›eneke, beeneke,* hoewel men anders enkel *hertje, haantje, je, schoentje, beentje*, zegt. „ Welke buitengewone bevallig- l in den uitgang *-ke* ligt, (Am. Joos vindt dien uitgang ook l bevalliger en zoeter dan *tje*, in zijn werk : *Spraakkunst Volkstaal*), en waarom die boven de *-je* staat, is me geens- ı klaar. Ik meen ook dat het Antwerpsch dialect, evenmin een ander, door esthetische regels geregeerd wordt, die, ien ze bestonden, eerst en vooral de afschuwelijke **i·, ay· oy-klanken** zouden doen verdwijnen. Hier kan volstrekt ın spraak zijn van het verdringen voor *tje* door *ke*, om en dat dit laatste schooner, bevalliger, zoeter en wat dies er zij, is, maar het verschijnsel heeft ongetwijfeld zijnen sprong in de kindertaal zelf, die veel meer dan de taal van wassenen, naar eenvoudigheid streeft. De kinderen maken ıa alle werkwoorden zwak : *ik geefde, hij koopte, wij loopten, slaagden*, enz., zonder dat iemand hier ooit heeft beweerd die vormen zoeter zijn dan *ik gaf, hij kocht, wij liepen, zij gen*. Zoo ook staan de kinderen voor de twee suffixen **kə čə**, waarvan zij het eerste dat veel meer gebruikelijk is ı het tweede, algemeen hebben gemaakt. Die neiging om vorm algemeen te maken is het werk van eenvoudig

mechanisme, waar noch beredeneering, noch esthetische regels bij te pas komen. Gebruiken nu volwassenen die vormen, dan is het geenszins, omdat ze die vormen mooier vinden dan degene die ze in hun onderling verkeer gebruiken, dan is het niet om de kinderen op iets extra's te vergasten, hun het puik van de taal te geven, maar alleen om door hen begrepen te worden, door hen die geen anderen vorm dan de -kə kennen.

Opmerkenswaardig is nog dat *meter* (*marraine*) uitsluitend **pečə** (*peetje*) luidt, *peter*, daarentegen **pētərə**.

§ 89. — Augmentatieven. — Deze zijn volkomen uit het Antwerpsch dialect verdwenen, zonder dat er nog een spoor van is overgebleven, tenzij men **kōbə**, persoonsnaam voor *Jacob* als augmentatief wil aanzien.

DERDE HOOFDSTUK.

Het zelfstandig naamwoord.

§. 90. — Het geslacht.

Over het algemeen komen de geslachten overeen met het Nederlandsch taalgebruik. Het gevoel van het geslacht wordt heel streng in het oog gehouden, zoodat het den Antwerpenaar nooit zal voorvallen een vrouwelijk substantief door het persoonlijk voornaamwoord van het mannelijk geslacht aan te duiden; steeds worden voornaamwoorden, hoedanigheidswoorden en lidwoorden in overeenkomst gebracht met het geslacht van het substantief, dat ze helpen bepalen.

Afzonderlijk beschouwd, zijn de woorden, waarvan het geslacht niet hetzelfde is als in het Nl., tamelijk talrijk. Algemeene regels daarvoor op te sommen zou niet aangaan; enkel kan men hier opmerken dat de stammen der werkwoorden, als zelfstandige naamwoorden gebruikt, gewoonlijk mannelijk

zijn; de namen van visschen als collectiefbegrippen zijn mannelijk te Antwerpen, gewoonlijk vrouwelijk in het Nl.

Een opsomming van de voornaamste afwijkende woorden, ware hier misschien niet overbodig (1) :

Zijn mannelijk te Antwerpen :

a) de volgende vrouwelijke substantieven : abberdaan, afbraak, aluin, andijvie, bas, beet(*wortel*), bil, bleik (*bleekgrond*), bliek, bokaal, boot, bot (*visch*), boterham, bots, dweil, frak, gal, gerst, gist, gom, gort, grabbel, groep, groes (*groeze*), guano, halt, hop (*plant*), jenever, kabas, kalk, kamfer, kandij, kaneel, kazuifel, kazak, kervel, keutel, klaver, koffie, korrel, kruimel, kurk, lantaren, leest, lever, lijm, lijst, minuut, modder, mortel, neep, netel, oker, de Oost, palm (*plant, ook van de hand*), Paschen, pekel, peluw, peper, perel, peterselie, pier, pis, pladijs, plant, plavei, polka, pollevie, pool (*aspunt*), post (*posterij*), prei, prul, rabarber, rabauw (*appel*), rijst, rol, ronde, sabel, saffraan, salaad, schimmel, schol (*visch*), second, selder, Sinksen, siroop, sjaal, sjerp, sleet, slof, sneeuw, snuif, soda, solfer, spoeling, sprot, spurrie, stoop, stop, stijfsel, suiker, tabak, telegraaf, telephoon, terpentijn, teug, thee, tob, tombola, traan (*vischtraan*), tram, trap, tree (*trede*), troef, toot, tuit, twijg, tijk, vasten, vitriool, vlier, wals, wasch, week (of weik, van *weeken*), weerlicht, weet, wezel, wol, zavel, zeever, zerk, zool.

b) de volgende onzijdige substantieven :

Het a-b-c, achteruit, afval, alarm, album, anker, artikel, autaar, billard, blok, boek, bocht (*slechte waar*), deeg, diploom, dok (ook vr.!), domino, dons, eigendom, elixer, flanel, gram, hert (*dier*), ijzerdraad, kader, katoen, kreng, lak, lommer, look, loon, marmer, marsepein, merg, middel, nest, nieuwjaar, nummer, onderhoud, Onze Vader, oogenblik, overleg, overschot, plaaster (*stof*), plafond, program, register, reuzel, salpeter, satijn, schapelier, scherm, Te Deum, teer, theater, tiktak, uitzet, voorschoot, wat, Weest Gegroet, welkom, zadel, zegel.

---

(1) De woorden worden in hunne Nederlandsche spelling geciteerd.

Zijn vrouwelijk te Antwerpen :

a) de volgende mannelijke substantieven : berst, borrel, bussel, cirk, duit, echel, eikel, gesp, handschoen, hoef (*paardenhoef*), ketting, knook, kreeft, krokodil, krop, kwakkel, maaltijd, meloen, moord, omnibus, oorveeg, ouwel, patrijs, plicht, ploeg, pompoen, romp, schotel, spreeuw, straal, strop, strot, traan (*uit het oog*), veeg, vink, vliet, schouder, zwaan.

b) de volgende onzijdige substantieven : avontuur, beest, dok, forket, gas, gilde, horlogie, koord, moeras, orgel, plakkaat, plein, riool, scharnier, slijm, spui, teljoor, venster.

Zijn onzijdig te Antwerpen :

a) de volgende mannelijke substantieven : kameel, koffer, orkaan, zolder (ook mannelijk).

b) de volgende vrouwelijke substantieven : broederschap, jârt (*aarde*), fabriek (ook vrouwelijk), gedacht, machien, muziek, punt (*leesteeken*), het Scheld, spijt, vlag (ook vrouwelijk).

Aanmerking. — *Mensch* is mannelijk, indien het betrekking heeft op het algemeen begrip van menschelijk wezen of wanneer het bepaaldelijk een mannelijk wezen aanduidt : **də meŋs is stârfələk; gə möht su ni tēgə jan zen! t iz uməz ûk nə meŋs** (*De mensch is sterfelijk; ge moogt zoo niet tegen Jan zijn! hij is immers ook een mensch*).

Gaat *mensch* echter terug op een vrouwelijk wezen, dan is het woord uitsluitend onzijdig, zonder dat er de slechte bijbeteekenis, die het Nl. er in legt, in opgesloten ligt : **grûtmūdər iz ə meŋs hələk ər gin twî zen in îl də wêrəlt! di mī iz d bestə meŋs fan də wêrəlt** (*Grootmoeder is een mensch, zóoals er geen twee in heel de wereld zijn! die Mie is de braafste vrouw van de wereld*).

Nooit is *mensch* onzijdig, als het op een mannelijk wezen teruggaat.

§ 91. — Het meervoud.

Wat de vorming van het meervoud betreft, bezit de Antwerpsche volkstaal de uitgangen ə (voor ən), s en ərə.

1° De ə-uitgang is evenals in 't Nl. de gewone uitgang, die zich aan meest al de substantieven hecht: **būrə, oyzə, osə, zôgə, mȳrə, stînə, bûmə, kukə, ribə, lịdə, kịtə, kujə** (*boeren, huizen, ossen, zagen, muren, steenen, boomen, koeken, ribben, landen, kanten, koeien*).

2° De **s** wordt als meervouds-uitgang gehecht aan de substantieven, die uitgaan op **əl, əm, ər, ort** en **īr** : **baksəls, besəms, bakərs, gîrəgors, ovənīrs** (*baksels, bezems, bakkers, gierigaards, hoveniers*).

Buitendien aan al de substantieven, die op een vocaal, sonoor of dof, monophthong of diphthong, uitgaan : **lôkəs, familəs, ziktəs, oyzəkəs, kanəpēs, armonəkas, parəplȳs** (*lakens, families, ziekten, huizekens, canapé's, harmonica's, parapluies*).

Eindelijk in **brȳr**, dat **brȳrs** is in 't meervoud.

De woorden **apəl** en **eŋəl** vormen hun meervoud met aanhanging van **ə** : **apələ, eŋələ** (*appels, engelen*).

3° Nemen **əs** : eenige woorden, in niet te bepalen gevallen : **bed, bedəs, kaus, kausəs, em, emdəs, *zôk, zôkəs** (*bedden, kousen, hemden, zaken*).

4° Nemen **ərə** : slechts enkele woorden : **blat, bloyrə; ay, ayrə; kiŋt, kiŋdərə; klît, klîrə; ūt, ujərə** (*bladeren, eieren, kinderen, kleeren, hoeden*). Het woord **bîn** (*been*) heeft in 't meervoud uitsluitend **bînə**, dat zoowel het Fransche *os* als *jambes* beteekent.

De woorden, wier klinkers in 't meervoud gerekt worden, zijn dezelfde als in het Nl. Een meervoud *smids*, dat door Prof. J. Vercoullie in zijne *Spraakkunst* op blz. 59 als tot de gewone spreektaal behoorende, wordt opgegeven, is in het Antwerpsch onbekend.

Blijven onveranderd in het meervoud : **jôr, fraŋ, vūt, doym** (beide laatste als maat), **poŋt, kilō** : **twî jôr; dray fraŋ;**

vīr vūt; zez doym; tiŋ poŋt, vayf kilō. Nooit echter **twīj êl, dray mētər, zes lītər,** maar altijd **twīj elə, dray mētərs, zes lītərs.** — **Zôkəs** komt alleen in het meervoud voor.

§ 92. — De naamval.

De verbuiging van het zelfstandig naamwoord is geheel uit de Antwerpsche volkstaal verdwenen. De naamval, die al de andere overleefd heeft, is de accusatief, die nu zoowel nominatief als accusatief is, terwijl de genitief en de datief steeds door een voorzetsel omschreven worden. Een bewijs dat het de accusatief en niet de nominatief is, die al de andere naamvallen verdrongen heeft, meen ik te vinden in den uitgang **n** van het artikel vóór mannelijke substantieven; deze **n** ontbreekt volkomen bij vrouwelijke substantieven, wat een bewijs is dat ze er niet welluidendheidshalve, maar voor eigen rekening staat : **dən dah, dən tīn, dən eŋəl, də dōr, də tuŋ, d arək** (*de dag, de teen, de engel, de deur, de tong, de ark*).

De oude naamvallen hebben sporen nagelaten in enkele staande uitdrukkingen: **twīj ȳrə gôns, in guts nômə, oytər ịt; vandən oyzə** (*twee uren gaans, in Gods naam, uitter hand, van den huize*).

De vooropgezette genitief is volkomen onbekend; staat het woord, dat in dien naamval moet staan, voorop, dan wordt steeds de betrekking uitgedrukt door het bijvoegelijk bezittelijk naamwoord, dat altijd het geslacht en het getal van het vooropgezette woord aanneemt : **jan zəm bukə, jan zənəm buk, mūdər ōrən rok, dī veŋt sən oys, dī meŋsən yŋ kiŋt** (*Jan zijn boeken, Jan zijn boek, moeder haar rok, die vent zijn huis, die menschen hun kind*).

Uit de voorbeelden blijkt dat de keuze van het bezittelijk bijvoegelijk naamwoord afhangt van het vooropgezette woord; zoo is het voor het mannelijk enkelvoud altijd **zayn.** Eens dat het woord gekozen is, komt het in geslacht en getal overeen met het volgende : **jan zəm bukə, jan zənəm buk,** 't is te zeggen dat **zəm** meervoud, **zənəm** enkelvoud is; **zənəm** is mannelijk; **jan zən vrā, jan zə kiŋt; zən** is vrouwelijk, **zə** onzijdig.

VIERDE HOOFDSTUK.

Het Voornaamwoord.

§ 93. — Bij de persoonlijke voornaamwoorden onderscheidt men twee naamvallen, de eene om het onderwerp uit te drukken, de andere om het voorwerp of een door een voorzetsel geregeerd geval uit te drukken, de subjectieve en de objectieve vorm. Zij kunnen tevens met of zonder den klemtoon voorkomen. De beklemtoonde vorm komt voor, als er nadruk op het voornaamwoord gelegd wordt; de onbeklemtoonde, als er geen nadruk op ligt; soms gebeurt het, dat de twee verbonden voorkomen, het eene (onbeklemtoonde) vóór het werkwoord, het andere er achter om de aandacht op het onderwerp te vestigen, dat volgens den spreker niet duidelijk is uitgedrukt geworden.

§ 94. — De subjectieve casus.

			Beklemtoond.	Onbeklemtoond.
Enkelvoud,	1e persoon		ik, ikə, əkik, əkikə	k, ək
	2e persoon		gay, əgay	gə, ə
	3e persoon	mann.	ay	a, əm
		vrouw.	zay,	zə
		onz.	.....	ət, t
Meervoud,	1e persoon		wolə, way	(wa), mə
	2e persoon		golə, (gay)	gə, ə
	3e persoon		zolə, (zay)	zə

A. De beklemtoonde vormen.

De vorm **ik** komt vóór het werkwoord voor, als de nadruk op den handelenden persoon en de handeling ter zelfder tijd rust : **ik em da hədôn**, *ik heb dat gedaan* (met de bijbeteekenis, « als 't nog te herbeginnen was, deed ik het misschien niet meer, maar wat weet ge er op af te keuren? »). Indien de

klemtoon alleen op den handelenden persoon ligt, zegt men: **k em əkik da hədôn.**

De vorm **ikə, əkikə** beantwoordt aan het Fransche *moi.* **wīj ē ta hədôn! ikə.**

Als de nadruk op den persoon ligt, staat in den omgezetten vorm steeds **əkik**: **wa mut əkik duŋ?** Indien de zin ingeleid wordt door *dat* staat eveneens **əkik** (vóór het werkwoord): **dad əkik da must tuŋ!**

Men lette er op dat de verdubbeling van het pronomen, ofwel vlak achter het werkwoord, of als het er vóór staat, alleen door het rechtstreeksch voorwerp er kan van gescheiden zijn.

De verdubbeling **əgay** komt in dezelfde omstandigheden als **əkik** voor. De **ə** van **əgay** is de *i* van den 2n persoon meervoud, die in het Duitsch regelmatig *ihr* is geworden. Van Beers veronderstelt (Winkler's Dialecticon, II, 291) dat de **ə**, waar hij de **d** bijrekent, dus **də**, de verdoffing is van het oude *du.* Dat is onmogelijk om twee redenen: 1° is de vorm **zyldəgay** een meervoudsvorm; de enkelvoudsvorm is *du salt*, met een *a;* 2° in de veronderstelling dat de enkelvoudsvorm *du* met den meervoudsvorm **gay** kon verbonden worden en dat het werkwoork ook in den meervoudsvorm stond, zou de *d* van *du* met de *đ* van den uitgang, noodzakelijk een **t** vormen: **zyltəgay.** Indien een regelmatige verdubbeling **dədỹ** bestond, zou men **zaltədỹ** gehad hebben.

Het pronomen **gay** is de 2e persoon enkelvoud; de 2e persoon meervoud is **golə**, of als een ander woord in den zin het meervoud uitdrukt, ook wel eens **gay**, maar alleen met die voorwaarde.

In de vormen **wolə, golə, zolə** die **welə, gelə, zelə** zouden moeten luiden, gelijk het het geval is rondom Antwerpen, (te Lier en te Mechelen b. v.) heeft men een analogievorm naar *ulie,* dat over *oulie,* **olə** werd. Terwijl **way** nog in gebruik is, gaan **gay** en **zay** als 2e en 3e persoon meervoud langzamerhand verloren.

B. Niet beklemtoonde vormen. — **K** en **ək** worden zonder verschil van beteekenis gebruikt, **k** na vocalen en consonanten, waarvan de overgang tot **k** niet moeilijk is, **ək** na consonanten, waarvan de overgang tot **k** wel moeilijk is.

Van de vormen **gə**, **ə** (2e persoon) en **a**, **əm** (3e persoon enkelvoud, mannelijk) komen **gə** en **a** alleen vóór werkwoorden, en **ə** en **əm** alleen achter werkwoorden voor : **gə zī ta, zīdə da? A zē ta, zətəm da?** *Ge ziet dat, ziet ge dat? Hij zegt dat, zegt hij dat?* In zinnen, ingeleid door *dat*, vervangt **əm** steeds **a** : **dat əm īr kompt!**

Dat **əm** zou teruggaan op een Nederlandschen vorm met *h* (*hem*), en **ay**, **a** op een Nederlandschen vorm zonder *h*, (*ij*, *i*) werd reeds hooger gezegd (cf. § 68).

De vorm **wa** komt nog zelden voor. De vorm **mə** wordt zoowel vóór als achter het werkwoord gebruikt. Alleen het werkwoord **emə** neemt in den 1n persoon meervoud praesens, vragenden vorm geen **mə**, maar zegt **emə** : **emə da hədôn?** *Hebben we dat gedaan?*

De beklemtoonde vorm kan door **zeləf**, **zeləvə** versterkt worden : **ik seləf sah əm dor lûpə** (*ik zelf zag hem daar loopen*).

§ 95. — De objectieve casus.

			Beklemtoond.	Onbeklemtoond.
Enkelvoud,	1e persoon		may	mə
	2e persoon		ā (w)	a, ə
	3e persoon	mann.	əm	əm
		vrouw.	ör	zə
		onz.	....	ət, t
Meervoud,	1e persoon		oŋs	oŋs
	2e persoon		olə	olə
	3e persoon		yn	yn

Achter een voorzetsel komt steeds de beklemtoonde vorm voor.

De beklemtoonde vorm kan door **zeləf**, **zeləvə** versterkt worden : **da s fan əm zeləf**, *dat is van hem zelven.*

Aanmerking.— De persoonlijke voornaamwoorden verbinden zich niet meer, zooals het vroeger het geval was, met *ja* en met *neen*. Vormen als **jôik** (*jaeick*), vindt men nog bij oudere schrijvers; het volk kent en gebruikt ze niet meer.

§ 96. — De praepositionale accusatief van den 3n persoon enkelvoud luidt evenals in 't Nl. **ər van, dər van, dər ôn, dərmē, ərtēgə**, enz. Wanneer het persoonlijk voornaamwoord van den 3n persoon — 't is gelijk van welk geslacht of getal, — betrekking heeft op zaken, en wanneer het door een voorzetsel vergezeld is, dan wordt het altijd vervangen door de bijwoorden **dər (dor)** of **ər**, met de aan de voorzetsels beantwoordende bijwoorden; zoo zegt men, in plaats van : *met hem*, **ər mē**, *van haar*, **ər van**.

Het wederkeerend voornaamwoord wordt verbeeld door de persoolijke voornaamwoorden in den objectieven casus : **ik em mə zîr gədôn, g ed ə gəwasə, a geft əm völ mujtə.** (*Ik heb me zeer gedaan, ge hebt u gewasschen, hij geeft zich veel moeite*). De vorm *zich* is onbekend.

Hier moet nog aangemerkt worden, dat de accusatief van het persoonlijk voornaamwoord bijna uitsluitend na een voorzetsel gebruikt wordt. Is het wederkeerend voornaamwoord als voorwerp gebezigd, dan omschrijft men het gewoonlijk door het bezittelijk bijvoegelijk voornaamwoord, gevolgd door *eigen*. Men zegt wel : **ik em mə zîr gədôn**, maar men zegt toch veel meer : **k em mən aygə zîr gədôn.** — De vormen **mən aygə, əwaygə**, enz. kunnen niet door **zeləf** versterkt worden. Men zegt dus nooit : **mən aygə zeləf.**

§ 97. — Het wederkeerig of wederzijdsch voornaamwoord is *malkaar* (**malkôr** of **makịdərə**). Het wordt hoofdzakelijk voor den 2n en den 3n persoon gebezigd : **gə zylt makịdərə nog ən oŋəlyḳ duŋ.** In den 1n persoon, wordt het ook wel gebruikt, maar kan toch niet opwegen tegen het gebruik van den objectieven casus van den 1n persoon meervoud : **mə zylən oŋs lôtər sprēkə!** (*We zullen malkaar later spreken!*).

§ 98. — Bezittelijke voornaamwoorden. — Alhoewel het gebruik van bezittelijke voornaamwoorden in het Antwerpsch bekend is, hoort men ze toch betrekkelijk zelden. Meest altijd worden ze omschreven door het voorzetsel *van*, gevolgd door den objectieven casus van het persoonlijke voornaamwoord; men zegt dus wel : **da sen ā bukə, en da sen də mayn,** maar men zegt veel meer : **da sen ā bukə, en də dī zen vam may.**

Zooals uit het eerste voorbeeld blijkt, zijn de bezittelijke voornaamwoorden de bezittelijke bijvoeglijke voornaamwoorden, voorafgegaan door het lidwoord.

Het bezittelijk voornaamwoord duidt nooit een persoon aan; vormen als *gij en de uwen* zijn heelemaal onbekend. Men zegt in dit geval, **gay en ə familə** of **ə kiŋdərə**; *ik noem me den uwe* wordt : **ik ît may āwə vriŋt** of **āwən dīnər.**

§ 99. — Aanwijzende voornaamwoorden. — De vormen der aanwijzende voornaamwoorden zijn :

Enkelvoud	mann.	dən dēzə	dən dī	də gēnə
	vrouw.	də dēs	də dī	də gēn
	onz.	tēs	da(d)	t hēn
Meervoud		də dēs	də dī	də gēn

De aanwijzende voornaamwoorden, of ze betrekking op personen of op zaken hebben, worden steeds, behalve **da(d)**, zelfstandig gebruikt. Het voornaamwoord **də gēn** komt nog zelden voor. Men duidt een dichtbijliggende voorwerp door **tēs** aan, een verder door **da(d)**; zijn er drie voorwerpen, dan zegt men ofwel **tēs, da** of **thēn,** ofwel en gewoonlijk **tēs, dad īr** en **da tôr.**

Gaat het aanwijzende voornaamwoord terug op een zaak, en wordt het voorafgegaan door een voorzetsel, dan omschrijft men het altijd door het bijwoord **īr** of **dôr,** gevolgd door het met het voorzetsel overeenkomend bijwoord : **īr mē, dôr bōvə.**

Een ander aanwijzend voornaamwoord is **dəzeləfstə, tseləfstə.**

Wordt het aanwijzend voornaamwoord verbonden met een

relatieven zin, ingeleid door *die*, dan gebeurt het wel eens dat men het lidwoord weg laat : **dî wôht, dî wint; dî lupt, dî krayht tən îstə prays.**

§ 100. — Onbepaalde voornaamwoorden. — Zij zijn **ĩmant, nĩmant, ĩt, niks, wa, ənịdər, zə.**

Opmerkenswaardig is, dat de vorm **ĩt** nevens den vorm **niks** bestaat, zonder dat beide eenigen invloed op elkander schijnen uit te oefenen.

Nĩmant wordt dikwijls omschreven door **gin în** (*geen een*); **ĩmant**, door **nə meŋs** (*een mensch*) : **dor wist na ginən înən ĩt fan; nə meŋs sə vərstịt stotər van stil** (*daar wist nu toch niemand iets van; iemands verstand staat er bij stil*).

Men komt slechts voor in enkele spreuken, zooals in : **al duŋdə lîrt men** (*al doende leert men*); anders wordt het regelmatig vervangen door **zə**, 3n persoon meervoud van het persoonlijk pronomen.

Het voornaamwoord **ənịdər** wordt gebezigd in uitdrukkingen, als **ik en ənịdər** (*ik en een ander*).

§ 101. — Vragende voornaamwoorden. — Ze zijn : **wĩ, wa**; b. v. **van wĩj iz din ût? wa stotər up?**

Komt **wa** achter een voorzetsel, dan wordt het omschreven door **wôr**, gevolgd door het met het voorzetsel overeenstemmende bijwoord : **worôn, worup.**

Wat voor een (**wa fər nə**) heeft steeds eene misprijzende bijbeteekenis : **wa fər nə veŋt iz da?**

§ 102. — Betrekkelijke voornaamwoorden. — De betrekkelijke voornaamwoorden zijn de aanwijzende voornaamwoorden *die, dat,* niet zelfstandig gebruikt; zij dienen :

1° om een zin onderschikkend met een naamwoord van een anderen zin te verbinden : **də juŋə, dî dər lupt, is məm brỹr.**

2° om als oneigenlijk onderwerp te dienen in eenen zin, waarvan het echte onderwerp voorop staat en den nadruk heeft : **da kiŋt ta kompt tər!** (*dat kind komt er!*).

Mi of **me wĩ** of **wa** wordt steeds omschreven door **wormê.**

VIJFDE HOOFDSTUK.

Het Lidwoord.

§ 103. — Het bepalend lidwoord is **də** of **dən** in het mannelijk, **də** in het vrouwelijk en **t** of **ət** in het onzijdig.

De vorm **dən** komt voor : vóor alle mannelijke substantieven, die met eene vocaal (de vocaal achter de in 't Antwerpsch weggevallen Nl. *h* inbegrepen) of die met een der volgende consonanten **b, d, t, m, n** beginnen. Vóór **m** en **b** wordt de **n** noodzakelijk een **m** : **dəm bûr, dən drayuk, dən tîn, dən nös, dəm morgət, dən os, dən ûp** (*de boer, de driehoek, de teen, de neus, de morgen, de os, de hoop*).

De vorm **də** komt voor : voor alle mannelijke substantieven, die met een ander consonant dan **b, d, t, m** of **n** beginnen : **de floytər, də gîst, də köniŋk, də lîrjuŋə, də pôtər, də redər, də spidzbûf, də vərwörgər, də wârəkər, də zaləm** (*fluiter, geest, koning, leerjongen, pater, redder, spitsboef, verwurger, werker, zalm*).

In het vrouwelijk heeft men steeds **də**; alleen vóór vrouwelijke substantieven, die met een vocaal beginnen, valt **ə** weg : **d înat**, *de eenheid.*

De vormen **t** en **ət** van het onzijdige worden zonder onderscheid gebruikt.

Het meervoud is **də**, waarvan de **ə** wegvalt als het volgend woord met een vocaal begint.

§ 104. — Het onbepaalde lidwoord is **nə** of **nən** voor het mannelijke, **ən** voor het vrouwelijke, **ə** of **ən** voor het onzijdige.

De vorm **nən** komt voor alle woorden, die mannelijk zijn, voor, als ze met een vocaal of met een **b, d, t, m** of **n** beginnen; in alle andere gevallen zegt men **nə** : **nəm bûr, nən tîn, nən ôvət, ne gîst, nə zaləm.**

De vorm **ən** van het onzijdige komt voor, als het volgend woord met een vocaal of met een **b, d, t, m** of **n** begint; in alle andere gevallen zegt men **ə** : **ən oys, əm bičə, ən döčə, ə gəval, ə liţt** (*huis, beetje, duitje, geval, land*).

ZESDE HOOFDSTUK.

Het bijvoeglijke naamwoord.

§ 105. — De qualitatieve adjectieven.

A. Attributief gebruik.

Het qualitatieve adjectief komt voor op de volgende wijzen:

	Enkelvoud.	Meervoud.
Mannelijk	**də shûnən dah**	**də shûn dôgə**
	nə shûnən dah	**shûn dôgə**
	də gūjə veŋt	**də guj veŋtə**
	dəm brâvə kêrəl	**də brâvə kêrəls**
Vrouwelijk	**də shûn vrā**	**də shûn vrāwə**
	də guj vrā	**də guj vrāwə**
	də brâvə vrā	**də brâvə vrāwə**
	ən shûn vrā	**shûn vrāwə**
Onzijdig	**t shû kiŋt**	**də shûŋ kiŋdərə**
	t hū kiŋt	**də guj kiŋdərə**
	d brâf kiŋt	**də brâvə kiŋdərə**
	ə shû kiŋt	**shûn kindərə**

Uit deze voorbeelden ziet men dat de uitgangen verschillend zijn, volgens de beginletters van de volgende woorden.

Voor het mannelijk enkelvoud kan men het volgende bepalen : de uitgang is **ən** voor een volgende vocaal, een **b**, **d**, **t**, **m** of **n**, — **ə** in elk ander geval.

Voor het vrouwelijk enkelvoud heeft men den uitgang **ə** of in 't geheel geen uitgang; de uitgang is **ə**, wanneer de beklemtoonde vocaal van het hoedanigheidswoord, ofwel kort, ofwel een **â** is, of wanneer de uitgangs-**ə** door meer dan een consonant, wanneer de laatste geen **m** is, voorafgegaan wordt. In alle andere gevallen is er geen uitgang. Het spoor van den

ɜgeren algemeenen uitgang vinden we in het voorbeeld : ɡuj vrā, waarin guj ontstaan is uit *goede;* de *d* is gesyncord nog vóor het wegvallen der ə.

[et onzijdige enkelvoud vertoont geen uitgang. In enkele allen, die hooger voorzien zijn, valt een n weg, soms ook t.

e uitgang van het meervoud der drie geslachten komt :omen met den uitgang van het vrouwelijk enkelvoud :een.

B. PRAEDICATIEF GEBRUIK.

/orden de adjectiva praedicatief gebruik, dan blijven ze ɜranderd. Alle adjectieven hebben de voegere uitgangs-ə oren : dij oyzə zen shûn, di bukə zen gût, di blumə zen *die huizen zijn schoon, die boeken zijn goed, die bloemen zijn* '.

C. TRAPPEN VAN VERGELIJKING.

e trappen van vergelijking worden zooals in het Nl. ɔrmd; men zet echter dər in plaats van ər in den compaɜf, achter een n, l, of r : bröndər, stildər, zwordər *iner, stiller, zwaarder*).

ɔoals reeds vroeger gezegd werd, brengt de st van den ɪrlatief altijd verkorting van de stamvocaal te weeg.

ɜhalve de aan het algemeen Nl. gemeene onregelmatige nen van de trappen van vergelijking, heeft men in het werpsch de twee hoedanigheidswoorden grût en shûn, die aats van een u in den vergelijkenden en den overtreffenden een y vertoonen : grytər, grytst, shyŋdər, shyŋst.

ɜ comparatief van minderheid wordt omschreven door ..... *niet : Pieter is minder groot dan Jan*, luidt in het werpsch : pîr is ni su grût as jan.

et voegwoord tusschen de twee termen van den vergenden trap is uitsluitend as (*als*), nooit *dan.*

ɜ volstrekte superlatief wordt gevormd door îl (*heel*); *zeer* ıbekend. Dîm bârəg iz îl ûh (*Die berg is heel hoog*). Ook

wordt hij aangeduid door samenstellingen en analogievormen naar zulke samenstellingen : **blûtârəm, pekwit, stokrayk, pottûf** (gewoonlijk omschreven als : **zu dûv as nə pot**).

§ 106. — Het determinatieve adjectief.

A. Het possessieve. — Dit vertoont zich onder twee vormen, een beklemtoonden en een onbeklemtoonden :

			Beklemtoond.	Onbeklemtoond.
1e persoon enkelvoud			**mayn**	**mə**
2e persoon	»		**ā(w)**	**ə(w)**
3e persoon	»	mann.	**zayn**	**zən**
» »	»	vrouw.	**ör**	**ər**
» »	»	onz.	**zayn**	**zən**
1e persoon meervoud			**oŋs**	**oŋs**
2e persoon	»		**olə**	**olə**
3e persoon	»		**yn**	**yn**

Alleen de vormen, die vóor een woord, dat mannelijk is, staan, vertoonen, wanneer dit met een vocaal, een **b, d, t, m** of **n** begint den uitgang **ən** : **maynən, mənən, āwən, əwən**, enz. Anders is er geen uitgang.

De **n** van **mayn** en **zayn, mən** en **zən** vallen in zekere gevallen voor een onzijdig woord weg. Over die gevallen werd hooger gesproken.

B. Het aanwijzende. — Dit is **dî** voor het mannelijke, **dī** voor het vrouwelijke en **da(d)** voor het onzijdig. Voor mannelijke woorden, die met een vocaal, een **b, d, t, m, n** beginnen, vertoont **dî** zich als **dîn**.

Over de eind-**d** van **dad** werd hooger gesproken.

In tijdsbepalingen heeft het bepalend lidwoord, verbonden met **van**, kracht van aanwijzend bijvoeglijk naamwoord : **van də wiŋtər, van t jôr** = *deze winter, dit jaar.*

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Het telwoord.

§ 107. — De hoofd- en rangtelwoorden vertoonen zich in e volgende gedaante in het Antwerpsch :

telwoorden.	Rangtelwoorden.	Hoofdtelwoorden.	Rangtelwoorden.
în	**îstə**	18 **ahtiŋ**	**ahtiŋstə**
twî	**twidə**	19 **nēgətiŋ**	**nēgətiŋstə**
dray	**dardə**	20 **twiŋtəh**	**twiŋtəhstə**
vīr	**virdə**	30 **dârtəh**	**dârtəhstə**
vayf	**vevdə**	40 **fîrtəh**	**fîrtəhstə**
zes	**zezdə**	41 **în ən vîrtəh**	**în ən vîrtəhstə**
zēvə	**zēvəstə**	50 **feftəh**	**feftəhstə**
aht	**ahstə**	51 **în ən veftəh**	**în ən veftəhstə**
nēgə	**nēgəstə**	60 **sestəh**	**sestəhstə**
tiŋ	**tiŋdə (tiŋstə)**	61 **în ən sestəh**	**in ən sestəhstə**
eləf	**eləfstə**	70 **sēvətəh**	**sēvətəhstə**
tweləf	**tweləfstə**	80 **tahətəh**	**tahətəhstə**
dârtiŋ	**dârtiŋstə**	90 **nēgətəh**	**nēgətəhstə**
vîrtiŋ	**vîrtiŋstə**	100 **oŋdərt**	**oŋdərstə**
veftiŋ	**veftiŋstə**	1.000 **dÿzət**	**dÿzəstə**
zestiŋ	**zestiŋstə**	1.000.000 **ə miljuŋ**	—
zēvətīŋ	**zēvətiŋstə**		

Nevens de rangtelwoorden **dən istə, dən twidə, dən dardə** heeft men nog **t ist, twit, tart, tfirt,** enz. : **ay is t ist,** *tij is de eerste.*

In **fîrtəh** en **feftəh, sestəh** en **sēvətəh** hoort men een stemooze spirant, onder den invloed eener weggevallen *t,* overgebleven in **tahətəh.** In de samenstelling met de eenheden van *eertig* tot *zestig* treedt de stemhebbende spirant regelmatig weer, van *zestig* tot *tachtig* niet : **în ən vîrtəh, zez ən veftəh, dray ən sēvətəh, nēgən ən sestəh.**

Tachtig wordt in het Antwerpsch **tahətəh**, waarvan de ə tusschen de **h** en de **t** waarschijnlijk naar analogie van **sēvətəh** en **nēgətəh** gevormd werd.

Men kan het oude *ander* (als **ịdər** uit te spreken), nog wel eens hooren op verkoopingen : **în wârəf, ịdər wârəf, — gəlyk!** (*een werf, ander werf, — geluk!*); men heeft het ook nog in **ōvər ịdərən dah, ıdər ōvərịt, oŋdəraləf** (waarin de **a**, bij gebrek aan klemtoon tot **o** is geworden) (*om de twee dagen, iedereen beurtelings, anderhalf*).

Eens wordt in het Antwerpsch **îs** of **is**, volgens de klemtoon er al of niet op ligt; **is** komt veel met **nə kîr** versterkt voor : **is nə kîr : dər waz is nə kîr** .... (*daar was eens* ....).

Twee malen, drie malen, ... *veel malen* zijn onbekend; men zegt uitsluitend **twi kîrə, dray kîrə,** .... **völ kîrə.**

Om het Fransche *à nous deux, à vous trois*, enz. uit te drukken, zegt men te Antwerpen : **mej oŋs hətwîjə, mej olə gədrayə, mej yŋ əvīrə**, enz., of ook wel **oŋdər ons həzeə, oŋdər yŋ ətīnə.**

Om bij benadering een getal aan te duiden, gebruikt de Antwerpenaar wel eens : **pôr**, *paar*, om een kleine hoeveelheid aan te duiden, **enəhtə** of **suməhtə** (*eenige, sommige*), of uitdrukkingen als : **ə styk of fīr, of fayf.** Soms wordt **ə styk of** .... voorafgegaan door **zû(w)** : **zûw ə styk of** ...., welke uitdrukking ook nog als **zûn styk of** .... voorkomt. (Wellicht zijn hier **zû** en **ən** in malkaar versmolten, toen **ən** nog algemeen vóór onzijdige naamwoorden was.)

§ 108. — Onbepaalde telwoorden zijn : **völ, waynəh, înəhtə, suməhtə, menəh, mîr, mîst, wâ, dikəls, sumtets**, hier zijn ook nog samenstellingen met **als** bij te rekenen : **alə twi, alə dray** .... **aləmôl** (*veel, weinig, eenige, sommige, menige, meer, meest, wat, dikwijls, somtijds, alle twee, alle drie,* .... *allemaal*).

Allebei of *bei* is niet bekend.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Het Werkwoord.

§ 109. — In het Antwerpsch vervoegt men over het algemeen de werkwoorden op dezelfde wijze als in het Nl.; alleen de conjonctief is overal verdwenen, en met den indicatief samengevallen.

§ 110. — Over den INFINITIEF zelf is niets bijzonders te zeggen; enkele afwijkingen zullen in den loop van de behandeling van het werkwoord besproken worden. De infinitief komt met **tə** voor in de gevallen, die in het Nl. bekend zijn : **tə duŋ, bəginə tə lûpə,** enz. Zoo ook in **t ÿrə** = *te huren.* Wat zonderling mag schijnen, is dat men te Antwerpen steeds **t ÿrə** zegt, maar nooit *te koopen.* Een huis is *te huren of te koop* (**oÿs t ÿrə of tə kûp**). Men schrijft zooals men spreekt, en op aanplakbiljetten kan men niets anders lezen.

§ 111. — HET PRAESENS VAN DEN INDICATIEF.

Het praesens wordt op dezelfde wijze gevormd voor de zwakke als voor de sterke werkwoorden. De uitgangen voor de personen zijn dezelfde als in het Nl. De oude 2e persoon enkelvoud met *du* is weggevallen; de 2e persoon meervoud vervult tegenwoordig zijne taak. De persoonsuitgangen zijn : 1e persoon enkelvoud, niets; 2e persoon en 3e persoon enkelvoud *ḋ*, 1e persoon meervoud *ə*, 2e persoon meervoud *ḋ* en 3e persoon meervoud *ə*. De *ḋ* wordt in den auslaut en achter stemlooze consonanten **t**, vóór vocalen en achter stemhebbende consonnanten **d**.

zoyə = *zaaien*	**bəlûnə** = *beloonen*	**vayzə** = *vijzen*	**bakə** = *bakken*
ik soy	**iḳ bəlûn**	**ik fays**	**iḳ bak**
gay zoyt	**gə bəlûnt**	**gay vayst**	**gə bakt**
ay zoyt	**a bəlûnt**	**ay vayst**	**a bakt**
way zoyə	**mə bəlûnə**	**way vayzə**	**mə bakə**
golə zoyt	**gə bəlûnt**	**golə vayst**	**gə bakt**
zolə zoyə	**zə belûnə**	**zolə vayzə**	**zə bakə**

Wordt de **t** van **zoyt, bəlûnt,** of **vayst** door een vocaal gevolgd, dan wordt ze **d** : **gay zoyd ub dən akər vam məm brÿr, a bəlûnt ə ni gût** (*gij zaait op den akker van mijn broeder, hij beloont u niet goed*). Wordt de **t** echter door een oorspronkelijk stemlooze consonant voorafgegaan, dan blijft de **t** : **ay bakt al vīr ÿrən on ə styk**; is daarentegen de consonant die voor **t** staat, oorspronkelijk stemhebbend, dan wordt **t** een **d** en de stemhebbende consonant keert terug : **t vayzd al,** *t vijst al.*

In den vragenden vorm heeft men :

zoy əkik	**bəlûn əkik**	**vayz əkik**	**bak əkik**
zoydəgay	**bəlûndəgay**	**vayzdəgay**	**baktəgay**
zoyday (zoytəm)	**bəlûntəm**	**vayzday**	**baktəm**
zoyəmə	**bəlûnəmə**	**vayzəmə**	**bakəmə**
zoydəgolə	**bəlûndəgolə**	**vayzdəgolə**	**baktəgolə**
zoyəzolə	**bəlûnəzolə**	**vayzəzolə**	**bakəzolə**

Indien de stam van het werkwoord uitgaat op **k, l, p** of **t,** dan wordt de lange of gerekte stamvocaal (of diphthonge), volgens de bekende regels verkort in den 2n persoon, en in den 3n persoon enkelvoud; **a sprekt, a stelt, gə rupt, gə slöt** (*hij spreekt, hij steelt, ge roept, ge sluit*). Het werkwoord **dögə** (*deugen*) bevindt zich in hetzelfde geval : **da tögt ir ni** (*dat deugt hier niet*). De vervoeging van zulke werkwoorden is :

ik sprēk, *spreek*	**ik stēl,** *steel*	**ik kroyp,** *kruip*	**ik lôt,** *laat*
ge sprekt	**gə stelt**	**gə kröpt**	**gə lot**
a sprekt	**a stelt**	**a kröpt**	**a lot**
way sprēkə	**way stēlə**	**way kroypə**	**way lôtə**
golə sprekt	**golə stelt**	**golə kröpt**	**golə lot**
zolə sprēkə	**zolə stēlə**	**zolə kroypə**	**zolə lôtə**
sprēkəkik	**stēləkik**	**kroypəkik**	**lôtəkik**
sprektəgay	**steldəgay**	**kröptəgay**	**lotəgay**
sprektəm	**stelday**	**kröptəm**	**lotəm**
sprēkəmə	**stēləmə**	**kroypəmə**	**lôtəmə**
sprektəgolə	**steldəgolə**	**kröptəgolə**	**lotəgolə**
sprēkəzolə	**stēləzolə**	**kroypəzolə**	**lôtəzolə**

Nooit wordt door het volk een misslag begaan in de toepassing der regels van de verkorting; de analogiewetten, die het verschil reeds lang hadden moeten doen ophouden, zijn tot nog toe machteloos gebleven. Zal het opkomend geslacht, nu de invloed der school zich begint te doen gevoelen, die afwisseling van lange en korte vocalen levendig bewaren? Of zal het ze laten te loor gaan?

De werkwoorden, waarvan de **d** tusschen twee vocalen gesyncopeerd is, worden in het praesens vervoegd zooals de werkwoorden **zoyə, blujə** (*zaaien, bloeien*).

Wordt de 2e persoon of de 3e persoon enkelvoud onmiddellijk gevolgd door **ət**, dan valt de uitgangs-*đ* (**d** of **t**) weg : **rêgən ət? gə lig ət** (*regent het? ge liegt het*).

Over de **g** van **ēgət, lēgət** werd in § 64 een woord gezegd.

De werkwoorden *zeggen, leggen* en *liggen* hebben in den 3n persoon enkelvoud van het praesens : **a zēt, lēt** en **lēt** (*hij zegt, legt* en *ligt*). Slecht in dezen persoon stemmen *leggen* en *liggen* volkomen overeen : **a lē ta tôr, t lē tôr** (*hij legt dat daar, het ligt daar*).

Gôn en **stôn** hebben als 1n persoon enkelvoud : **ik gôn** en **ik stôn.**

De werkwoorden **zīn, zayn** en **duŋ** vervoegen hun praesens indicatief op de volgende wijze :

ik sīn (of **siŋ**)	**sayn** (of **sen**)	**duŋ** (of **dūn**)
gə zīt of **zī**	**ze**	**dū** of **dūt**
a zīt of **zī**	**is**	**dū** of **dūt**
way zīn (of **ziŋ**)	**zayn**	**duŋ** (of **dūn**)
golə zīt of **zī**	**ze**	**dū** of **dūt**
zolə ziŋ (of **zīn**)	**zayn**	**duŋ** (of **dūn**)

B. v. : **gə dū ta ni hūt; gə dū ni hūt; a dū mis; gə ze swart, gə zī ni hut!** (*ge doet dat niet goed, ge doet niet goed, hij doet mis, ge zijt zwart, ge ziet niet goed*).

Nevens **ik sayn** en **ik sen**, bezigt het opkomend geslacht

ik ben, een schoolwoord. Ouderen van dagen gebruiken uitsluitend **ik sayn** of **ik sen**.

Willen heeft als derden persoon enkelvoud : **wilt**, bijv. : **a wilt**.

Is de algemeen gebruikte uitdrukking **gə zī swart** (*ge zit zwart*), voor *ge zijt zwart*, terug te brengen op de oude uitspraak van *ij* als *ī*, die in dit woord zou zijn overgebleven [in **shêrəslīp** hoort men ook de **ī**, alhoewel men heden uitsluitend **slaypə** zegt], of heeft men hier werkelijk te doen met het werkwoord *zien*, dat, in dit speciale geval, de beteekenis « *er uit zien* » zou hebben? *Zien* wordt regelmatig in alle personen gebezigd : **zin k swart? a zī rût.** In het imperfect gebruikt men door malkaar *was, waren*, *zag*, *zagen* : **gə wort swart, a was rût, zə zag broyn, mə zôgə gêl.** Opgemerkt moet nochtans worden dat *zag* en *zagen* weinig gebruikelijk zijn. — Nevens **gə zī swart**, zegt men ook, doch zelden **gə ze swart** (*ge zijt zwart*).

§ 112. — De imperatief. — Deze kent slechts den 2n persoon meervoud : **soyt, bəlûnt, vayst, bakt, sprekt, stelt, kröpt, lot, dût.** Wil men nadruk op den handelende persoon leggen, dan zegt men **ga** achter het werkwoord in den imperatief : **bakt ha, soyt ha mor** (*bak, gij; zaai maar, gij!*). De 2e persoon enkelvoud stemt met den 2n persoon meervoud overeen.

De andere personen worden omschreven door *laat ons* : **lot oŋs**, *laat hen*, **lot yn**, *laat me*, **lot mə**.

Een overblijfsel van een imperatief, 2n persoon enkelvoud, is te vinden in **si, ne, kom, zeh** (*zie, neem, kom, zeg*), die als tusschenwerpsels gebruikt worden; **si**, *zie*, beteekent zooveel als het Fransche *tiens* : **si, dor lēgət. Ne**, verkort uit **nem**, beteekent *neem aan*, en komt in beteekenis overeen met **are. Kom** beteekent zooveel als *och, laat ze maar zeggen* of *doen* : **kom, shrît ər na mor ni för** : (*kom, huil er nu maar niet om*). **Zeh** dient als middel om een persoon van gelijken of minderen rang aan te spreken : **zeh, ûrd is.**

De **t** valt soms weg voor spiranten en voor **m** in de hooger bepaalde gevallen : **sto stil, go mor dör, bəzī mə** (*sta stil, ga maar verder, bezie me*). Dat we hier met het wegvallen eener **t** te doen hebben, bewijzen de verkorte vormen **sto go,** die anders **stô** en **gô** zouden zijn.

§ 113. — Het tegenwoordig deelwoord. — Het participium praesens wordt steeds door *al* voorafgegaan; in elk ander geval wordt het door een zin, met **dī, dî** of **da(d)** ingeleid, omschreven : **al duŋdə lîrt men.**

Het wordt gevormd door de aanhanging van **də** aan den infinitief van het werkwoord.

§ 114. — Het imperfect der zwakke werkwoorden. — Het imperfect wordt gevormd met een van de twee suffixen **-də** of **-tə** aan den stam van het werkwoord te hangen. De uitgang is dezelfde voor de drie personen, zoowel in het enkelvoud, als in het meervoud.

Men gebruikt **tə,** als de stam op een der volgende consonanten uitgaat : **f, h, k, p, s** of **t.** In alle andere gevallen gebruikt men het suffix **-də.**

Het verleden deelwoord van deze werkwoorden gaat uit op **d** of **t,** naar gelang het imperfect met een der suffixen **-də** of **-tə** gevormd is. De **d** van het verleden deelwoord klinkt in den auslaut als **t,** maar wordt in de verlenging opnieuw **d.**

ik laptə	**straftə**	**prostə**	**byktə**	**kyhtə**	**lote**
...	...	...	...	...	...
enz.	enz.	enz.	enz.	enz.	enz.

ik noydə	**lêvdə**	**syzdə**	**legdə**	**wedə**
...	...	...	...	...
enz.	enz.	enz.	enz.	enz.

Het verleden deelwoord van deze werkwoorden is : **gəlapt, gəstraft, gəprost, gəbykt, gəkyht, gəlot, gənoyt** (voor

gənoyd), **gəlêft** (voor **gəlêvd**), **goyst** (voor **goyzd**), **gəlêt** (voor **gəlēd**, staande voor **gəlegd**), **gəwet** (voor **gəwed**).

De twee suffixen **-tə** en **-də** zijn van verschillenden oorsprong. Indien de **t** van **tə** uit de **d** van **də** verscherpt was, zou ze noodzakelijk **d** moeten worden, achter een **f, s, k, h** (cf. § 77).

De **də** achter een stam-**d** verscherpt deze niet tot **t** : **a wedə** (*wedde*).

De werkwoorden, waarin een mediane **d** gesyncopeerd is, vormen hun imperfect, naar analogie van de werkwoorden **noyə, blujə**.

Eindigt de stam van het werkwoord op een van de consonanten **k, l, p, t**, dan wordt de lange of gerekte stamvocaal volgens de bekende regels verkort; zoo zijn de imperfecten van **môkə, stēlə, snūpə** en **blêtə** respectief **ik moktə, steldə** (1), **snuptə** en **bletə**. Het verleden deelwoord vertoont in dit geval ook de verkorte vocaal : **gəmokt, golt** (*gehaald*), **gəsnupt, gəblet**.

In den vragenden vorm vertoont zich het imperfect, als volgt :

laptənik	**byktənik**	**moktənik**	**bletənik**
laptəgay	**byktəgay**	**moktəgay**	**bletəgay**
laptənay	**byktənay**	**moktənay**	**bletənay**
laptəmə	**byktəmə**	**moktəmə**	**bletəmə**
laptəgolə	**byktəgolə**	**moktəgolə**	**bletəgolə**
laptəzolə	**byktəzolə**	**moktəzolə**	**bletəzolə**

Hieruit blijkt dat tusschen het werkwoord en den 1ⁿ en 3ⁿ persoon, zich een overgangs-**n** ontwikkeld heeft; de **ə** is een van die **ə**'s die niet kunnen wegvallen; om den hiatus te vermijden werd de sandhi-**n** tusschen de **ə** en de vocalen waarmede de twee pronomina beginnen, geschoven.

---

(1) *Stelen* is zoowel zwak als sterk in het imperfect, alleen sterk in het verleden deelwoord.

Aan te merken is dat het pronomen zich nooit verdubbelt achter een imperfect, zoodat vormen als **laptənəkik**, **laptə-dəgay**, **laptəməway** niet mogelijk zijn. Het pronomen dat zich in den vragenden vorm achter het werkwoord vertoont is ofwel **ik** ofwel **ək**, nooit **k** voor den 1ⁿ persoon enkelvoud, **gay**, nooit **ə** voor den 2ⁿ persoon, **ay** of **əm**, **zay** of **zə**, **ət** voor den 3ⁿ persoon, **mə** of **way** voor den 1ⁿ persoon meervoud, **golə** voor den 2ⁿ persoon, en **zə** of **zolə** voor den 3ⁿ persoon.

De uitgangs *ḋ* (**d** of **t**) van den 2ⁿ persoon is volkomen weggevallen.

Het imperfect van *zeggen* en *leggen* is :

ik	**sē**	**lē**
gay	**zē**	**lē**
a	**zē**	**lē**
way	**zējə**	**lējə**
golə	**zē**	**lē**
zolə	**zēje**	**lējə**

Het verleden deelwoord is **gəzēt**, **gəlēt**; *leggen* heeft soms ook het imperfect **legdə**, maar dit is zelden in gebruik.

In den vragenden vorm is de vervoeging van die twee werkwoorden de volgende :

zējəkik	**lējəkik**
zêdəgay	**lēdəgay**
zēj əm	**lēj əm**
zējəmə	**lējəwolə**
zēdəgolə	**lēdəgolə**
zējəzolə	**lējəzolə**

Hieruit blijkt dat de vervoeging volkomen overeenstemt met die van het imperfect der sterke werkwoorden; de verdubbeling van het pronomen heeft plaats en de uitgangs **d** van den 2ⁿ persoon komt terug.

Men lette er wel op dat de beteekenis van *liggen* en die van *leggen* nooit met malkaar verward worden, wat in andere dialecten dikwijls wel het geval is.

De werkwoorden *brengen*, *denken*, *koopen* en *zoeken* zijn onregelmatig.

breŋə	**broht**	**gəbroht**
deŋkə	**doht**	**gədoht**
kûpə	**koht**	**gəkoht**
zÿkə	**zoht**	**gəzoht**

Bij *đenken* moet aangemerkt worden, dat de Antwerpenaar wel de uitdrukking *me dunkt* (**mə dyŋkt**) kent, maar niet het praeteritum er van : *me docht*. Hij gebruikt, om dat denkbeeld uit te drukken, steeds het imperfect van *denken* en zegt : **ik doht.**

Het zwakke imperfect voor het gewone van sterke werkwoorden, in den mond van kleine kinderen, is iets van dagelijksch gebruik; hier volgen de werkwoorden de regels van de echte zwakke, en zoo zegt men : **ik ruptə, nemdə, steldə, betə, slötə** (*riep, nam, stal, beet, sloot*).

Eenige dier defectueuze imperfecten beginnen in de algemeene taal wortel te schieten, vooral de sterke werkwoorden van de 1e en 2e klasse : **ik betə, slötə, gitə** (*beet, sloot, goot*).

Imperfecten als **kuptə, zyktə** zijn lang niet ongewoon bij het volk.

Nevens het particiep met **gə** hebben een aantal werkwoorden er een zonder **gə**, dat volkomen aan den infinitief gelijk is, en dat alleen gebruikt wordt, als het door een infinitief gevolgd wordt. In dit geval bevinden zich : **blayvə, dârəvə, duŋ, kömə, kynə, ligə, mögə, mytə, stôn, ûrə, wilə, zīn, zitə** (*blijven, durven, doen, komen, kunnen, liggen, mogen, moeten, staan, hooren, willen, zien, zetten*), alle zonder **tə** voor zich, **bəginə** en **wētə** met **tə**.

§ 115. — Het imperfect en het verleden deelwoord der sterke werkwoorden. — De uitgangen voor de personen zijn dezelfde als in het Nederlandsch, met dit verschil dat de **n** in den 1n en 3n persoon meervoud is weggevallen. Voor het imperfect heeft men : 1e pers. enk. —, 2e pers. **t**, 3e pers. —,

ers. meerv. ə, 2e pers. t en 3e pers. ə, voor het participium :
....ə.
· dient bijgevoegd te worden, dat er een neiging ontstaat
n den 2n persoon de uitgangs-t te laten wegvallen, gelijk
reeds bij de zwakke werkwoorden niet meer bestaat. Ze
t echter regelmatig weer — als ze weggevallen is — in
vragenden vorm, vóór het pronomen əgay.

. *bleef*	lōh, *loog*	boŋt, *bond*	bluŋk, *blonk*	drūh, *droeg*	fīl, *riel*
ēf(t)	lōh	boŋt	bluŋk	drūh	vīl
:	lōh	boŋt	bluŋk	drūh	vīl
lēvə	lōgə	boŋdə	bluŋkə	drūgə	vīlə
ēf(t)	lōh	boŋt	bluŋk	drūh	vīl
ēvə	lōgə	boŋdə	bluŋkə	drūgə	vīlə

Verleden deelwoord.

ɔlēvə	gəlōgə	gəboŋdə	gəbluŋkə	gədrōgə	gəvalə

Vragende vorm.

	lōgəkik	boŋdəkik	bluŋkəkik	drūgəkik	vīləkik
y	lōgdəgay	boŋdəgay	bluŋktəgay	drūgdəgay	vīldəgay
	lōhəm	boŋtəm	bluŋkəm	drūhəm	vīləm
	lōgəmə	boŋdəmə	bluŋkəmə	drūgəmə	vīləmə
lə	lōgdəgolə	boŋdəgolə	bluŋktəgolə	drūgdəgolə	vīldəgolə
ı	lōgəzolə	boŋdəzolə	bluŋkəzolə	drūgəzolə	vīləzolə

et gebruik van den 2n persoon in het imperfect wordt
rijls vermeden; **wor blēvdəgay** luidt gewoonlijk **wor**
ı **gəblēvə**, zonder dat er verschil tusschen de twee uit-
tkingen bestaat.
in den infinitief een mediane **d** weggevallen, dan blijft ze
weg in het imperfect; zoo zegt men : **ik snē, gay snē,** enz.
· *ik sneed, gij sneedt,* enz.

§ 116. — Eerste ablautende klasse.

ay Infinitief		ē Imperfect	ē Verleden Deelwoord
aygə	*hijgen*	ēh	(gēgə)
boytə	*bijten*	bēt	gəbētə
bənayə	*benijden*	bənē	bənējə
bəzwaykə	*bezwijken*	bəzwēk	bəzwēkə
blaykə	*bleeken*	blēk	gəblēkə
blayvə	*blijven*	blēf	gəblēvə
brayə	*breien*	brē	gəbrējə
draygə	*dreigen*	drēh	gədrēgə
drayvə	*drijven*	drēf	gədrēvə
gəlaykə	*gelijken*	gəlēk	gəlēkə
grayzə	*weenen*	grēs	gəgrēzə
kaykə	*kijken*	kēk	gəkēkə
kayvə	*kijven*	kēf	gəkēvə
kraygə	*krijgen*	krēh	gəkrēgə
(kraysə)	*krijschen*	(krēs)	(gəkrēsə)
layə	*lijden, leiden*	lē	gəlējə
mayə	*mijden*	mē	gəmējə
naypə	*nijpen*	nēp	gənēpə
ôntaygə	*aantijgen*	tēg ôn	ôŋətēgə
playtə	*pleiten*	plēt	gəplētə
rayə	*rijden*	rē	gərējə
raygə	*rijgen*	rēh	gərēgə
rayvə	*rijven*	rēf	gərēvə
rayzə	*reizen, rijzen*	rēs	gərēzə
shaynə	*schijnen*	shēn	gəshēnə
shaytə	*schijten*	shēt	gəshētə
shrayvə	*schrijven*	shrēf	gəschrēvə
slaypə	*slijpen*	slēp	gəslēpə
slaytə	*slijten*	slēt	gəslētə
smaytə	*smijten*	smēt	gəsmētə
snayə	*snijden*	snē	gəsnējə
(spaytə)	*spijten*	(spēt)	gəspētə
sprayə	*spreiden*	sprē	gəsprējə

ay		ē	ē
Infinitief		Imperfect	Verleden Deelwoord
stayvə	*stijven*	**stēf**	**gəstēvə**
strayə	*strijden*	**strē**	**gəstrējə**
straykə	*strijken*	**strēk**	**gəstrēkə**
vaylə	*vijlen*	**vēl**	**gəvēlə**
vayzə	*vijzen*	**vēs**	**gəvēzə**
vərdwaynə	*verdwijnen*	**vərdwēn**	**vərdwēnə**
vlayə	*vleien*	**(vlē)**	**gəvlējə**
vrayə	*vrijen*	**vrē**	**gəvrējə**
vrayvə	*wrijven*	**vrēf**	**gəvrēvə**
wayə	*wijden*	**wē**	**gəwējə**
wayzə	*wijzen*	**wēs**	**gəwēzə**
zaykə	*pissen*	**zēk**	**gəzēkə**
zwaygə	*zwijgen*	**zwēh**	**gəzwēgə**

De zachtlange **ē** heeft in de personen van het enkelvoud van het imperfect de scherplange **ē** vervangen.

De werkwoorden **rayzə** en **layə** hebben de twee beteekenissen van *rijzen* en *reizen*, en van *lijden* en *leiden* : **ik em dī stâr ziŋ rayzə; z îs hərēzə, ḳ ben of k seŋ gon rayzə, ik em van Brysəl nor Geŋt gərēzə, dî man ē völ gəlējə, ik em dî man roŋt tə stat həlējə.** *Onze drij gasten bleven nog eenige dagen in de kluis; dan maakten ze pak en zak en rezen verder* (*Ons Volksleven*, 3, 66).

De werkwoorden **kaykə** en **kraysə** worden nog weinig gebruikt; het eerste is verdrongen door **zīn**, het tweede door **grayzə**.

Het werkwoord **vaylə** (*vijlen*) wordt gewoonlijk zwak vervoegd; de sterke vervoeging is verouderd en komt nog sporadisch voor.

In het werkwoord **grayzə** (**grijzen*, **greizen*) is de **n** weggevallen; het staat voor *greinzen*. Het beteekent uitsluitend weenen; *ge kunt denken hoe dat ze grezen, hoe dat ze bidden en jammerden* (*Ons Volksleven*, 3, 88).

§ 117. — Tweede ablautende klasse.

1° oy		ō	ō
(bəkroyzə)	*ruil maken*	(bəkrōs)	bəkrōzə
boygə	*buigen*	bōh	gəbōgə
floytə	*fluiten*	flōt	gəflōtə
kroypə	*kruipen*	krōp	gəkrōpə
shoyvə	*schuiven*	shōf	gəshōvə
sloypə	*sluipen*	slōp	gəslōpə
sloytə	*sluiten*	slōt	gəslōtə
snoyvə	*snuiven*	snōf	gəsnōvə
spoytə	*spuiten*	spōt	gəspōtə
stoyvə	*stuiven*	stōf	gəstōvə
zoygə	*zuigen*	zōh	gəzōgə
zoypə	*zuipen*	zōp	gəzōpə

2° ī		ō	ō
bījə	*bieden*	boy	gəboyə
bədrīgə	*bedriegen*	bədrōh	bədrōgə
gītə	*gieten*	gōt	gəgōtə
kīzə	*kiezen*	kōs	gəkōzə
klīvə	*klieven*	klōf	gəklōvə
līgə	*liegen*	lōh	gəlōgə
rīkə	*ruiken, rieken*	rōk	gərōkə
shītə	*schieten*	shōt	gəshōtə
vərlīrə	*verliezen*	vərlōr	vərlōrə
vlīgə	*vliegen*	vlōh	gəvlōgə
vrīzə	*vriezen*	vrōs	gəvrōzə
(zījə)	*zieden*	—	gəzoyə

De zachtlange *o*, die slechts de vocaal van het meervoud was, heeft de scherplange *o*, de vocaal van het enkelvoud, volkomen verdrongen.

De werkwoorden *duiken, kluiven, pluizen* en *schuilen* zijn uitsluitend zwak in het Antwerpsch; daarentegen is *klieren* uitsluitend sterk.

infinitief van *verloor*, *verloren*, is een analogievorm : *en*. Een infinitief *verliezen* (vərlīzə) begint echter in de loor te dringen. Het imperfect en het verleden deel- van *vriezen* zijn *vroos*, *gevrozen; vroor* en *gevroren* ın niet.

ens het weinig gebruikelijke zījə (*zieden*), heeft men nfinitief zoyə (**zoden*), uit het verleden deelwoord id.

werkwoord rīkə (*rieken*) heeft de beteekenissen van ı en *rieken* in zich opgenomen.

ens het verleden deelwoord *bekrozen*, kent het Ant- ch een infinitief *bekruizen* en een imperfect *bekroos*. Het werkwoord is echter weinig gebruikelijk.

werkwoorden *sluipen*, *sluiten* en *snuiven* geraken, e in het praesens, in onbruik; men omschrijft ze ınlijk door : *stil loopen*, *toe doen* en *een snuifje nemen*.

18. — Derde ablautende klasse.

i of y		o	o
ə	*beginnen*	bəgon (bəgost)	bəgone (begost)
ə	*bezinnen*	—	bəzonə
	binden	boŋt	gəboŋdə
	plukken	plok	gəplokə
	schelen	shol	gəsholə
ı	*smelten*	smolt	gəsmoltə
	spinnen	spon	gəsponə
	vinden	voŋt	gəvoŋdə
ı	*winden*	woŋt	gəwoŋdə
	winnen	won	gəwonə
ıə	*verzinnen*	(vərzon)	vərzonə

i of y		u	u
ı	*blinken*	bluŋk	gəbluŋkə
	dringen	druŋ	gədruŋə
ı	*drinken*	druŋk	gədruŋkə
	dwingen	dwuŋ	gədwuŋə

i of y		u	u
klymə	*klimmen*	klum	gəklumə
krympə	*krimpen*	krump	gəkrumpə
kliŋkə	*klinken*	kluŋk	gəkluŋkə
piŋkə	*pinken*	puŋk	gəpuŋkə
spriŋə	*springen*	spruŋ	gəspruŋə
stiŋkə	*stinken*	stuŋk	gəstuŋkə
vriŋə	*wringen*	vruŋ	gəvruŋə
ziŋə	*zingen*	zuŋ	gəzuŋə
ziŋkə	*zinken*	zuŋk	gəzuŋkə

3° e, a of â		o of ŏ	o of ŏ
bârəgə	*bergen*	bŏrəh	gəborgə
barstə	*bersten*	—	gəbarstə
elpə	*helpen*	oləp	golpə
meləkə	*melken*	molək	gəmolkə
rekə	*rekken*	rok	gərokə
trefə	*treffen*	trof	gətrofə
trekə	*trekken*	trok	gətrokə
vehtə (vihtə)	*vechten*	voht	gəvohtə
vlehtə	*vlechten*	vloht	gəvlohtə
zeŋdə	*zenden*	zoŋt	gəzondə
zwemə	*zwemmen*	zwom	gəzwomə

4° e		u	u
sheŋkə	*schenken*	shuŋk	gəschuŋkə

Van *schenden* ken ik slechts het verleden deelwrord *geschonden*.

Het werkwoord **plykə** is sterk in de beteekenis van een bloem plukken; in de beteekenis van een hoen de pluimen uittrekken, en in de daarvan afgeleide beteekenis van iemand door loensche middelen van al zijn geld berooven, is het steeds zwak.

Het werkwoord **piŋkə** is bij sommigen sterk, bij anderen zwak.

De werkwoorden *smelten* en *zwellen* vertoonen in den infinitief en het praesens een **i**; dit laatste werkwoord is me alleen in den infinitief en het praesens bekend. Van *verzinnen* en *beginnen* is me het imperfect onbekend.

Het werkwoord *vechten* komt soms met **i** in plaats van een **e** voor, en is wel eens zwak. *De shêper was aan 't vichten tegen 'nen wolf* (*Ons Volksleven*, 3, 89).

Bersten heeft een zwak imperfect.

De werkwoorden *bederven*, *derven* (voor *durven*), *helpen*, *sterven*, *worden*, *werpen* en *zwerven* vertoonen in het imperfect een **ī**, in plaats van een **o** of **ö** :

bədârəvə	**bədīrəf**	**bədörvə**
dârəvə	**dīrəf**	**gədörvə**
elpə	**īləp**	**golpə**
stârəvə	**stīrəf**	**gəstörvə**
wörə	**wīr**	**gəwörə**
(wârpə)	**(wīrəp)**	—
zwârəvə	**zwīrəf**	—

Werpen is weinig gebruikelijk; het wordt meestal door **gujə** (*gooien*) vervangen. *Zwerven* heeft een zwak verleden deelwoord. *Helpen* heeft nevens zijn imperfect **īləp** ook nog een imperfect **oləp**, zonder verschil van beteekenis.

Nevens **bəginə, bəgon, bəgonə,** heeft men **bəginə, bəgost, bəgost.**

De hoofdtijden van **kynə** zijn **kynə, kost, gəkynə.** Is het voorwerp van kennen een persoonlijk wezen, zegt men altijd *kennen;* als het geen persoolijk wezen is, zegt men *kunnen* : **ay ē zən les ni gəkynə; z ē tī vrā ni həkent** (*hij heeft zijn les niet gekend, ze heeft die vrouw niet gekend*).

Kerven is uitsluitend zwak.

B) 1° **ē**	**a**	**ô**	**ö**
brēkə, *breken*	**brak**	**brôkə**	**gəbrökə**
kōme, *komen*	**kwam(p)**	**kwômə**	**gəkömə**
nēmə, *nemen*	**nam**	**nômə**	**gənömə**
sprēkə, *spreken*	**sprak**	**sprôkə**	**gəsprökə**
stēkə, *steken*	**stak**	**stôkə**	**gəstökə**

2e ē (of ê)	ō	ō	ō
shêrə, *scheren*	**shōr**	**shōrə**	**gəshōrə**
stēlə, *stelen*	**stōl**	**stōlə**	**gəstōlə**
bəvēlə, *bevelen*	**bəvōl**	**bəvōlə**	**bevōlə**
vrēkə, *wreken*	—	—	**gəvrōkə**
wēgə, *wegen*	**wōh**	**wōgə**	**gəwōgə**
zwêrə, *zweren*	**zwōr**	**zwōrə**	**gəzwōrə**

Stelen en *bevelen* hebben in het gansche imperfect **ō**. *Bevelen* is nog weinig in gebruik; het is bijna overal door **komandēra** verdrongen.

Zweren beteekent zoowel *een eed afleggen* als *etteren*.

Wreken heeft een zwak imperfect.

Wegen behoort eigenlijk tot de 3e klasse *C*.

Stelen en *steken* hebben een neiging om zwak te worden in het imperfect. Nevens **gəstōkə** hoort men ook **gəstēkə**.

C) ē of i	a	ô	ē
ētə, *eten*	(at)	**ôtə**	**gētə**
gənēzə, *genezen*	—	—	**gənēzə**
gēvə, *geven*	**gaf**	**gôvə**	**gəgēvə**
lēzə, *lezen*	—	—	**gəlēgə**
mētə, *meten*	—	—	**gəmētə**
vərgētə, *vergeten*	—	—	**vərgētə**
wēvə, *weven*	—	—	**gəwēvə**
zīn, *zien*	**zah**	**zôgə**	**gəzīn**
ligə, *liggen*	**lah**	**lôgə**	**gəlēgə**
zitə, *zitten*	**zat**	**zôtə**	**gəzētə**

Het imperfect is slechts regelmatig bewaard in *geven*, *zien*, *liggen* en *zitten*. Bij *eten* bestaat het nog wel, maar is gewoonlijk door een zwak imperfect vervangen; al de andere werkwoorden zijn zwak in het imperfect.

Vreten en *bidden* (**frêtə** en **bidə**) zijn allebei zwak : *Ge kunt denken hoe dat ze grezen, hoe dat ze bidden en jammerden* (*Ons Volksleven*, 3, 88).

Plegen, met de beteekenis *de gewoonte hebben*, heeft als imperfect **plaht, plahtə**. Het verleden deelwoord is zwak.

§ 119. — De vierde ablautende klasse.

a of ô	ū	a of ô
bakə, *bakken*	—	gəbakə
drôgə, *dragen*	drūh	gədrôgə
grôvə, *graven*	—	gəgrôvə
jôgə, *jagen*	jūh	—
klôgə, *klagen*	klūh	—
loyə, *laden*	—	gəloyə
lahə, *lachen*	—	gəlahə
môlə, *malen*	—	gəmôlə
slôgə, *slaan*	slūh	gəslôgə
stôn, *staan*	stuŋ	gəstôn
vôrə, *varen*	—	gəvôrə
vrôgə, *vragen*	vrūh	—
wasə, *wasschen*	—	gəwasə

Alleen *dragen, slaan* en *staan* hebben een sterk imperfect bewaard; bij al de andere werkwoorden is het zwak geworden. Het imperfect van *jagen, klagen* en *vragen* is sterk geworden; het verleden deelwoord is echter zwak gebleven.

Heffen wordt nog slechts in den infinitief en het praesens gebezigd.

Varen vertoont zich op drie verschillende manieren, volgens de beteekenis : 1° als **vôrə**, met sterk verleden deelwoord, als het beteekent *den eenen of anderen uitslag verkrijgen :* **ûw is əm gəvôrə? Zu zen əkik həfôrə;** 2° als **vôrə**, met zwak verleden deelwoord, als het beteekent *bevreemden :* **t sal ə gəvôrt emə!;** 3° als **vêrə**, volkomen zwak, als het beteekent *met eene boot varen :* **ay ē həvêrt.**

Slaan klinkt uitsluitend **slôgə**, een analogievorm naar het verleden deelwoord. Men kan alle dagen *slagen* voor *slaan* lezen in de te Antwerpen verschijnende dagbladen; die vorm

is zoo gemeen dat zelfs *Ons Volksleven*, een tijdschrift, dat zich, benevens een boel andere dingen, met taalkunde bezig houdt, en dat dus meer dan een ander blad op een goede Nederlandsche taal zou moeten letten, hem dikwijls drukt: *Te Sint-Lenaart aan Kolkvonder ligt een klok begraven. Met Kerstnacht, om twelf ure* (sic), *hooren ze die bescheelijk slagen*, 1, 44. *Die niet volgen kan met eene kaart van dezelfde kleur of soort, moet van den boek freten, zoolang tot dat hij kan opslagen*, 1, 42. *'s Anderendaags kwam er een boer aan de smis om zijn peerd te laten beslagen*, 3, 43.

Het Nederlandsche werkwoord *slagen* is te Antwerpen onbekend; men zegt altijd gəlykə of lykə.

§ 120. — De reduplicerende klasse.

aŋə, *hangen*	uŋ	gaŋə
āwə, *houden*	ī	gāwə
bāwə, *bouwen*	—	gəbāwə
blôzə, *blazen*	—	gəblôzə
brāwə, *brouwen*	—	gəbrāwə
broyə, *braden*	—	gəbroyə
dāwə, *duwen*	—	gədāwə
gôn, *gaan*	guŋ	gəgôn
lôtə, *laten*	līt	gəlôtə
lûpə, *loopen*	līp	gəlûpə
rûpə, *roepen*	rīp	gərûpə
slôpə, *slapen*	slīp	gəslôpə
spanə, *spannen*	—	gəspanə
stûtə, *stooten*	—	gəstûtə
valə, *vallen*	vīl	gəvalə
vaŋə, *vangen*	—	gəvaŋə
vāwə, *vouwen*	—	gəvāwə
zautə, *zouten*	—	gəzautə

In het imperfect van *hangen* en *gaan* heeft men uitsluitend een u-klank.

Nevens **gəblāwə, gəblôzə, gəbrāwə** en **gəvāwə** heeft men **əbaut, gəblôst, gəbraut** en **gəvaut.**

Spuwen, *raden* en *scheiden* (**spāwə, groyə** en **shījə**) zijn uitluitend zwak.

Heeten beteekent zoowel *noemen* als *genoemd worden.*

§ 121. — Behalve de reeds besproken werkwoorden, heeft men er een aantal, welke een reeks onregelmatigheden vertoonen, en waarvan een twee vormen heeft, een beklemtoonden en een onbeklemtoonden. De nog te behandelen werkwoorden zijn : **emə, kynə, dârəvə, mytə, zylə, wilə, duŋ** en **zayn** (*hebben, kunnen, durven, moeten, zullen, willen, doen* en *zijn*). Daar het overbodig zou zijn die werkwoorden in hunne ganische vervoeging na te gaan, zullen we alleen bij de afwijkingen van het Nederlandsch taalgebruik stil blijven.

§ 122. — **Emə** = *hebben.*

ik em	**em əkik**	**ik ot**	**od əkik**
g et	**edəgay**	**g ot**	**od əgay**
ay ē(t)	**ētəm**	**ay ot**	**otəm**
way emə	**emə**	**m odə**	**odəmə**
golən et	**edəgolə**	**golən ot**	**odəgolə**
zolən emə	**eməzolə**	**zolən odə**	**odəzolə**

Over de **m** werd reeds hooger gesproken.

Men zegt uitsluitend **ay ē**, wanneer het werkwoord onmiddellijk op het onderwerp volgt. Volgt het niet onmiddellijk, is het door een bijwoord of een particiep er van gescheiden, dan is de vorm uitsluitend **ēt**. Volgt een stemhebbende consonant op **ay ē**, dan wordt die medeklinker stemloos : **ay ē huj wârəkə gədôn, ay ē ta hədôn** (*hij heeft goede werken gedaan, hij heeft dat gedaan*). Indien de klemtoon niet op **ēt** ligt, wat lijkwijls het geval is bij het hulpwerkwoord, dan zet men in plaats van **ēt** den vorm **ē**.

§ 123. — **Kynə** = *kunnen.*

Het praesens is regelmatig; het imperfect is : **ik kost, gə kost,** enz.

Het verleden deelwoord is : **gəkynə** = *gekund.*

Zooals hooger gezegd werd, ging een gedeelte van de beteekenis van *kennen* op *kunnen* over.

§ 124. — **Dârəvə** = *durven.*

Het praesens is regelmatig.

Het imperfect is : **ik dīrəf, gay dīrəf, ay dīrəf, way dīrəvə, golə dīrəf, zolə dīrəvə.**

Het verleden deelwoord is **gədörvə.**

De **ī** van het imperfect is een analoge klank naar dien van het imperfect van **bədârəvə** (*bederven*).

§ 125. — **Mytə** = *moeten.*

Het praesens is : **ik mut** (of soms **myt**), **gə myt, a mut, mə mytə, golə myt, zolə myte;** dit praesens beantwoordt volkomen aan het praesens van *müssen* in het Duitsch : *ich muss, ihr müsst, er muss, wir müssen, ihr müsst, sie müssen.*

Het imperfect is hetzelfde als in 't Nl.

§ 126. — **Zylə** = *zullen.* — Het praesens is regelmatig.

Het imperfect beantwoordt aan het imperfect van het Nl. Het vertoont echter een **ö** in plaats van een **ā** : **ik sö, gə zö, a zö, mə zöwə, golə zö, zolə zöwə.** In het plat-Antwerpsch hoort men een klank, die naar een **ā** zweemt : **ik sā**$^{(w)}$, **gə zā**$^{(w)}$, **a zā**$^{(w)}$, **mə zāwə, golə zā**^{w}, **zolə zāwə.**

Een verleden deelwoord is niet in gebruik.

§ 127. — **Wilə** = *willen.* — Het praesens beantwoordt aan het praesens van het Nl. Alleen de 3e persoon enkelvoud vertoont een uitgangs-**t** : **a wilt.** Die vorm is gewoon in gesprek en geschrift. *Tybaert de Kater*, een Antwerpsch weekblad " voor verstandige lieden „ draagt als motto : " *Wie wys wilt wesen, Moet Tybaert lesen* „ In " *Ons Volksleven* „ komt die t ook voor : *Ei! dat wilt den wijsgeer spelen!* 1, 17. *Wanneer eene heks u betooveren wilt*, enz., 1, 44. In een verhandeling

over volksuitdrukkingen bij het spel (3, 1-3) komt twee malen *wilt* voor, telkens met onderstreepte *t*.

Het imperfect is : **ik wā, gə wā, a wā, mə wāwə, golə wā, zolə wāwə.** De vorm **wildə** is ook bekend, maar weinig gebruikelijk.

Het verleden deelwoord is : **gəwilə.**

§ 128. — **Duŋ** = *doen.* — De 1e persoon enkelvoud gaat op **n** of **ŋ** uit : **ḳ dūn, ḳ duŋ;** voor 't overige is er niets op de vervoeging van het praesens aan te merken.

Het imperfect is : **iḳ dē, gə dē, a dē, mə dējə, golə dē, zolə dējə** (*ik deed, we deden*).

Het verleden deelwoord is : **gədôn.**

§ 129. — **Zayn** en **zen** = *zijn.* — De beklemtoonde vorm **zayn** beantwoordt in het praesens aan de vervoeging van het Nl. *zijn;* de onbeklemtoonde vorm **zen,** heeft als 2e persoon : **gə ze.**

De verdubbeling van het pronomen van den 1n persoon meervoud, is niet mogelijk achter **zayn** of **zen;** men zegt uitsluitend **zaynwole** en **zemə.**

In het imperfect is aan te merken dat de 2e persoon altijd op **t** uitgaat : **gə wort.**

Het verleden deelwoord is : **gəwest.**

In samengestelde tijden is het hulpwerkwoord : **emə,** bijv. : **a ē həwest.**

§ 130. — **Gôn** = *gaan.* — Hier is op te merken, dat de 3e persoon enkelvoud van het praesens, in den onbeklemtoonden vorm **go** is. De eerste persoon enkelvoud is : **ik hôn.**

§ 131. — Een durende handeling wordt aangeduid door een samengestelde vervoeging met een der werkwoorden **ligə, stôn, zitə,** gevolgd door **tə** en het werkwoord, dat de handeling aanduidt, in den infinitief : **a lē tor tə rupə; wa stuŋ əm dor tə zegə? Zitə t oylə** = *bezig zijn met huilen.*

§ 132. — De toekomende tijd is een samenstelling van het praesens van **zylə** of van **gôn,** of van de twee te zamen, met

den infinitief van het werkwoord, waarin de handeling ligt. Er is verschil tusschen de twee hulpwerkwoorden; in **gôn** ligt het denkbeeld dat de handeling niet te vermijden is, in **zylə** niet : **k sal kōmə, k hoŋ kōmə** (*ik zal komen, ik kom zoo dadelijk*).

§ 133. — Met **emə** als hulpwerkwoord, worden vervoegd, behalve de in 't Nl. voorkomende gevallen, nog het reeds besproken **zayn** en alle intransitieven. Met **bəginə** en **vərgētə** wordt **zayn** en **emə** gebruikt.

§ 134. — De passieve vervoeging gebeurt door de samengestelde vervoeging met **wŏrə**, *worden.*

§ 135. — Over het voorvoegsel **gə-** van het verleden deelwoord is niets te zeggen. Het vertoont zich overal waar het Nl. het vereischt, en het valt nooit weg. Vormen als *hij is weest wandelen,* die men in de dialecten van omliggende plaatsen hoort (vooral naar Vlaanderen toe), zijn volkomen onbekend. Om dit denkbeeld uit te drukken, zegt de Antwerpenaar : *hij is gaan wandelen, hij heeft gewandeld,* of *hij is een wandeling gaan doen.*

NEGENDE HOOFDSTUK.

De Partikels.

§ 136. — Het bijwoord. — In het Antwerpsch wordt het bijwoord gevormd naar dezelfde principen, die voor het algemeen Nederlandsch van kracht zijn.

Zoo doen de hoedanigheidswoorden in den onverbogen vorm, dienst als bijwoorden : **'t is ni shûn van əm, da təm da hədôn ēt,** *'t is niet schoon van hem, dat hij dat gedaan heeft.*

Evenals de eigenlijke adjectieven, kunnen de adverbiaal gebruikte adjectieven in den vergelijkenden en in den over-

treffenden trap voorkomen. Zij volgen hierin de regels, die hooger voor de adjectieven opgegeven zijn; de superlatief wordt steeds door **t** voor **ət** voorafgegaan.

Goed kan ook als adverbium dienst doen, en wordt uitsluitend gebruikt, als het denkbeeld goed nog duidelijk te herkennen is : **da s hū hədôn,** *dat is wel gedaan;* ligt er echter dit denkbeeld nog onduidelijk in, dan zegt men **wel.** Het Nederlandsche *wel* vóór telwoorden, is ook **wel** in het Antwerpsch : **in dî pot wôrə wel oŋdər tyzət miljuŋ,** *in dien pot waren wel honderd duizend millioen* (Conscience, *De geest*).

Oude genitieven en datieven komen als staande bijwoordelijke uitdrukkingen voor : **aləvərwēgə, aləvər în, ba dər ịt, oy tər ịt, nodər ịt, gutsmuts, van dən oyzə, in dən duŋkərə** (*halfweg, halverwege, half een, bij der hand, uitterhand, naderhand, goedsmoeds, van den huize, in den donkere*). — De **s** van den genitief vindt men in alle als bijwoorden gebruikte diminutieven : **zohčəs, stiləkəs,** in **ịdərs, niks, liŋks, rehs, îns, vurs, dikəls, jôrləks, möŋdələks,** in uitdrukkingen als **vaŋ kleŋz av ôn, wētəz en wiləs, miŋstəs** (*van kleins af, wetens en willens, minstens*).

Met **tə** komt alleen **tən ûhstə,** *ten hoogste* voor; dit moet echter langzamerhand wijken voor een vorm **ûhstəs,** *hoogstens;* **tər art** (*ter harte*) in **tər art nēmə** komt nog wel eens voor.

Om tijdsbepalingen uit te drukken, gebruikt de Antwerpenaar verschillende spreekwijzen :

a) Wil hij een bepaalden dag in de week, zoo toekomend als verleden, aanduiden, dan zet hij voor den naam van den dag **ə** of **ən,** een verdoffing van *in;* zoo b. v. : **ə zoŋdah, ə möŋdah, ən destah, ə wûstah, ən doŋdərdah, ə vraydah, ə zôtərdah.** Uit den samenhang van den zin kan de toehoorder opmaken of een dag van het verleden of van de toekomst bedoeld wordt. Staat de uitdrukking echter niet in eenen volzin, maar alleen, dan duidt ze op een volgenden dag; om in dit geval een dag in het verleden te bedoelen zegt men **vərlējə : vərlējə zoŋdah.** 't Gebeurt wel eens dat **vərlējə** ook in volzinnen voorkomt.

b) Wil hij een onbepaalden dag aanduiden, dan gebruikt hij twee verschillende uitdrukkingen; ofwel zegt hij **soŋdahs, smöŋdahs, destahs, swûstahs, doŋdərdahs, fraydahs, sôterdahs,** ofwel **də zoŋdah, də möndah, dən destah, də wûstah, dən doŋdərdah, də vraydah, də zôtərdah.** Beide uitdrukkingen komen zonder verschil van beteekenis even veel voor. Voor **destah** en **doŋdərdah** staat geene **s** in de eerste uitdrukking; vóór **vraydah** evenmin, maar de weggevallen **s** heeft hier de **v** tot **f** verscherpt.

c) Om zekere gedeelten van den dag uit te drukken, gebruikt hij den genitief : **snahs, smorgəs, sôvəs, snûnəs, sahtərmidahs** (*'s nachts, 's morgens, 's avonds, 's noenens* [*na den middag*], *'s achtermiddags*); de **t** van **naht, morgət** en **ôvət** zijn vóór de **s** weggevallen. — Om het denkbeeld *verleden nacht* uit te drukken zegt men **vərlējə naht** of **dēzə naht,** om *toekomenden nacht* uit te drukken : **van naht** en, maar zelden, **tə naht.** Om een verleden morgen uit te drukken zegt men : **dēzə morgət, vam morgət, van dəm morgət** (*dezen morgen*), **Van də wēk** beteekent *deze week*, **van t jôr,** *dit jaar*, **van də zōmər,** *dezen zomer*, **van də midah,** *deze namiddag*. Met **dēzə** komen voor : **dēzə morgət, dēzən dah, dēs wēk, dēs möŋt, dēs jôr, dēzə zōmər,** met dezelfde beteekenissen.

De " **morgət** „ gaat van het opstaan der zon tot ongeveer half tien, tien uur. Dan heet de tijdsbepaling " **vör də midah**, tot twaalf uur, welk tijdstip **tweləf ȳrə,** nooit **midah** heet. Na twaalf uur begint de " **midah** „ tot half twee, twee uur. Dan begint de " **ahtərmidah** of **ahtərnuŋ** „, die tot den " **ôvət**, gaat, tijdstip, waarop de schemering invalt. Daarop begint de " **naht** „; niet zelden hoort men een persoon van de " **naht**, van den vorigen dag spreken, waar hij zelf den vorigen dag nog " **ôvət** „ zou gezegd hebben; **vərlējə naht um aləf tiŋ.** De " **naht** „ duurt tot den volgenden " **morgət** „. Om het denkbeeld van het Fransche *demain dans la matinée* weer te geven, zegt de Antwerpenaar " **morgə vrȳh** „, *morgen vroeg*. Deze uitdrukking wordt ook als antwoord gebezigd, om *nooit* te zeggen, indien iets verlangd wordt, dat men niet

wil doen . **gə zyl ta dis mytə duŋ.** — **Jô, morəgə vrÿh!** *Ge zult dat eens moeten doen.* — *Kan je denken!*

d) Om het uur aan te duiden, zegt de Antwerpenaar **um în ÿr, twî ÿrə, dray ÿrə ..... tweləf ÿrə.** Achter een voorzetsel verschillend van **um,** waarachter steeds **ÿr** of **ÿrə** staat, valt dat **ÿr** of **ÿrə** altijd weg : **nor dən înə, vör dən twîjə, tēgə dən drayə, roŋt tə vīrə, ahtər də vayvə,....** enz.

Om het denkbeeld *te mijnent, te zijnent,* enz.... uit te drukken zegt men uitsluitend **bay ā toys, bay may toys,** enz.... **Tə maynənt** bestaat niet.

Het bijwoord *er* vertoont zich te Antwerpen onder twee gedaanten, namelijk als **ər** en **dər.**

In 't begin van een volzin gebruikt men altijd **dər. Dər waz is....** *Er was eens.* **Dər is ər mor înə,** *er is er maar een.* Na een liquida of nasaal gebruikt men altijd **dər : dər zen dər twî, zet tə lēpəl dər in, aŋt tən îmər dər up,** *er zijn er twee, zet de lepel er in, hang den emmer er op.*

Achter alle andere consonanten gebruikt men **ər;** de stemhebbende worden stemloos, **dər is ər mor înə, dər lah ər înə tə rūpə, giŋdər zit ər înə tə shrayvə** (*er is er maar een, er lag er een te roepen, ginds zit er een te schrijven*).

Achter een **ə** kunnen zich twee gevallen voordoen. Bevindt de **ə** zich in een der gevallen, dat ze door elisie zou kunnen verdwijnen, dan valt ze weg en men gebruikt **ər : zōwəmər twî of dray pakə? Wildər dray?** (*Zouden we er twee of drie nemen? Wil je er drie?*). In elk ander geval zet men **dər : En grujdə dər niks? Mə zōwə dər twî kynə pakə.** (*En groeide er niets? We zouden er twee kunnen nemen*).

De bijwoorden van graad zijn nagenoeg dezelfde in 't Antwerpsch als in het Nl. Er is alleen aan te merken dat *zeer* onbekend is, dat de volstrekte superlatief met *heel* gevormd wordt. Vóór tijds- en hoedanigheidsbepalingen wordt *heel* **îldər** en beteekent *gansche :* **ay ēj îldər dôgə gəwârəkt, dən amērəkônshən târəf kompt in ịtwarəpə mij îidər shēpən ôn**

(*Hij heeft gansche dagen gewerkt, de Amerikaansche tarwe komt te Antwerpen met volle scheepladingen aan*).

De negatie gebeurt nog zelden met **ən .... ni**; de Antwerpenaar gebruikt gewoonlijk **ni** alleen. Het komt echter voor, dat in enkele niet te bepalen gevallen de negatie met **ən .... ni** gebeurt; het gebruik van deze ontkenning is bij sommige menschen veel regelmatiger dan bij andere.

Hier volgen eenige bijwoorden, waarvan eenige melding moet gemaakt worden : **altay** of **altayt** komt soms met het Fransche *toujours* verbonden voor : **tužūr en altayt**; ook komt, het met *eeuwig* verbonden, voor : **îwəg en altayt**. Beide uitdrukkingen, waarvan de laatste veld wint ten koste van de eerste, dienen om het begrip van *altijd* te versterken. Zonder klemtoon komt *altijd* als **altət** voor.

enə heeft een korte **e**-klank en bezit de beteekenis van *heen henen*.

əweh vervangt het bijwoord *weg;* het beantwoordt waarschijnlijk aan het Engelsche *away*.

gəlayk, of zonder klemtoon **gəlak**. Dit laatste heeft de eigenaardigheid de verwondering van den spreker te kennen te geven. **Gə ze həlak hon wi̧dələ!** *Zóó! je bent gaan wandelen!* **Gə zit ir gəlak tə drûmə;** *ge zit hier te droomen; alhoewel het omringende u daarvan zou moeten terughouden; dit verwondert me.*

is is de verkorting van **îs**, de **n** is voor de **s** weggevallen; het heeft niet met *reis* te maken. **Komd iz ir** = *kom eens hier.*

ivəri̧s (ook **ivəri̧st**) en **nivəras** (ook **nivəri̧s** en **nivəri̧st**). *ergens* en *nergens*, om de van het Nl. afwijkende vormen aangehaald. De beteekenis is dezelfde als in het Nl.

jô, het bijwoord om een bevestigend antwoord te geven. In oudere geschriften (ook bij Willem Ogier) komt het verbonden voor met het pronomen : *Jaeick, jaehij,* enz. Nu is dat gebruik heelemaal onbekend; **zedə gay da? jô. Iz da tən dī? jô.**

jomər, samengesteld uit **jô** en **môr**, dat over **mor** tot **mər** verdofd werd. Men gebruikt het om verzet tegen iets aan

te teekenen : **jomər da sal zu ni hôn, zylə!** Het staat altijd in het begin van den volzin.

laŋkst (ook **lịkst**) komt voor met het werkwoord *gaan* : **gə myt is laŋkst hon** = *ge moet eens voorbij ... gaan.* De spreker heeft in een vorigen zin dan reeds aangeduid, waar de persoon tot wien hij spreekt, moet voorbij gaan.

mē is de eenig bekende vorm van het bijwoord *mede.* De **d** is weggevallen, zonder eenig spoor nagelaten te hebben.

nā met den klemtoon, **na** zonder klemtoon zijn de Antwerpsche vormen voor het Nederlandsche *nu*, regelmatig aan een vorm *nou* beantwoordende. **Na** is de regelmatige verdoffing van **nā** over ***nau : nāw is t on may. Na mytə gay bəginə.**

naytəh = *nijdig* wordt als bijwoord gebruikt, uitsluitend met de beteekenis die het adjectief heeft.

nefə, *nevens*, heeft geene **s.**

nējə, *neen*, komt uitsluitend tweelettergrepig voor. De opmerking bij **jô,** over het enclitisch gebruikte pronomen is ook van kracht voor **nējə.**

ni, *niet*, bezit de **t** niet meer. De **t** heeft, vooraleer weg te vallen, alle volgende stemhebbende consonant behalve **b,** stemloos gemaakt.

nimər een samenstelling van **ni** en den onbeklemtoonden vorm van **mîr,** *meer,* mag niet verward worden met het Nederlandsche bijwoord *nimmer*, dat te Antwerpen niet bekend is en waarvan de beteekenis steeds door **nût ni mîr** wordt weergegeven.

noh komt voor met de beteekenis *wel :* **k əm ət no hədoht :** *ik heb het wel gedacht.*

nût, *nooit,* beantwoordt aan een Nederlandschen vorm *noot* met scherplange *o*. Nevens **nût** hoort men wel eens **ût** = *ooit.*

nÿs beteekent *schuin*(*sch*).

ôvərəntwēr = *heen en weer.* De **t** van **ənt** is waarschijnlijk het overblijfsel van het oude voegwoord *ende;* de samenstelling zou dan zijn : *over ende weer.*

pərtaŋ beantwoordt aan het Fransche *pourtant*, en heeft dezelfde beteekenis.

reskəs, ook wel eens **res**, beteekent *eventjes*, en staat wellicht in verband met *reis* = *eens*. **Reskəs** is dan regelmatig gevormd; **res** uit **reskəs** afgeleid.

sefəs beteekent *onmiddellijk*.

uməs is de eenige bekende vorm voor *immers;* reeds bij vele Brabanders uit de 16e en 17e eeuw komt *ommers* in plaats van *immers* voor.

uptənīft is de eenige bekende vorm voor *opnieuw;* het denkbeeld wordt ook uitgedrukt door **van êr** = *van her*.

völ is steeds **völə(n)** vóór andere bijwoorden : **ay is föləm bētər, da dis fölən dikər** (*hij is veel beter, dat is veel dikker*).

vərum = *weerom* is waarschijnlijk over den nog weinig gebruikelijken vorm **vrum**, de uitspraak van ***wrum** ontstaan.

wēr en **wer**, allebei uit *weder*.

weral = *weeral*, beteekent hetzelfde als *weer, alweer*.

zēkərs (ook wel **zēkər**) met paragogische (genitief? -) **s** : **da sēkərs weral tēgə nə gustiŋ**, *dat is zeker weer tegen je zin*.

§ 137. — Het voorzetsel. — De voornaamste voorzetsels zijn :

af in de beteekenissen, die het in 't Nl. heeft; **af** vervangt nooit *van* in uitdrukkingen als *daar weet ik niets van, daarvan, waarvan*.

ahtər, *achter* en *na*, komt behalve in zijne gewone beteekenis, nog met het werkwoord **zitə** voor, waarvan het de beteekenis teenemaal wijzigt, in zooverre dat *zitten* in die samenstelling juist het tegenovergestelde van zijne gewone beteekenis beduidt, namelijk *hard loopen :* **a zit ahtər zənən oŋt** : *hij loopt, al wat hij loopen kan, achter zijn hond*.

balvə = *behalve*.

bay = *bij*.

bəkịst = *bijna*.

bōvə = *boven*.

boytə = *buiten*.

dör = *door*. Achter een werkwoord in de lijdende vervoeging bezigt men nooit **dör**, maar altijd **van**.

in = *in* (cf. eenige aanmerkingen bij **tə**).

laŋst = *langs;* het bijwoord is **laŋkst** of **lịkst**.

me of **mi**. De oorspronkelijke slot-*d* is weggevallen, maar heeft, voor ze weggevallen is, alle stemhebbende volgende consonant, behalve *b*, stemloos gemaakt.

nor beteekent zoowel *na* als *naar*.

nefə = *nevens, naast.*

oyt = *uit.*

ôn en **on** = *aan.*

oŋdər = *onder.*

ôvər = *over.*

roŋt = *rondom* : **də stūlə stôn roŋt tə tôfel** (*de stoelen staan rondom de tafel*).

tə = *te.* Om een plaats aan te duiden, komt het wel eens voor : **ir t ịtwârəpə**, *hier te Antwerpen.* Men zegt echter meer **in** : **ir in ịtwârəpə, im börgəraut, im bârhəm, in shûtə, in ûstrəwîl** (*hier te Antwerpen, te Borgerhout, te Berchem, te Schooten, te Austruweel*).

Te Antwerpen zegt men **nor t shöl, up t ströt** (meer echter **up strôt**), **up t soldər**. De **t** is de verscherping van een **d**, het lidwoord **də**, dat de **ə** verloren heeft. Men zegt zoo ook **t shöl iz oyt**, en (het voorbeeld dat overal en altijd aangehaald wordt) **t shelt**, de eenig bekende naam voor den stroom, die vóór Antwerpen vloeit en overal elders de *Schelde* heet. Ik ben hier gedwongen om over die **t** te spreken, omdat Prof. Collinet, in zijn uitstekend werk over het dialect van Aalst, die **t** als een overblijfsel van *te* aanschouwt. " Eigenlijk dient " **te** om locale betrekkingen, met of zonder beweging, uit te " drukken. Tegenwoordig wordt ze (*de praepositie,* nl.) op die " wijze niet meer aangewend dan vóór stads- of dorpsnamen, " en luidt dan **to**. Met andere benamingen wordt **noir, nor,** " *naar*, op de vraag *quo?* en **op, in** op de vraag *ubi?* gebruikt. " Deze praeposities schijnen mij pleonastisch gebruikt te zijn, " in **nor, op, in t shūl**; *naar, op, in de school;* ... eertijds werd

" waarschijnlijk *te school* ... gezegd [1]. „ Deze zienswijze kan ik onmogelijk deelen, aangezien me de nominatieven **t shōl, t soldər, t shelt,** enz., onverklaarbaar zouden zijn. De veronderstelling dat de **t** een verscherping van **d** is, kan integendeel de nominatieven uitleggen en is overeenkomstig met het taalgebruik, dat hier een lidwoord toelaat, ja zelfs vereischt. Dat het wegvallen der **ə** van het artikel voor de **s** niet te verklaren is, is zeker, maar het wegvallen der **ə** van de praepositie *te* is het evenmin.

tēgə = *tegen.*

tysə = *tusschen.*

tut = *tot.*

um = *om.*

up = *op.*

van = *van. Van* vervangt altijd bij werkwoorden in de lijdende wijze *door.* Vóór een getal komt de uitdrukking **van af** = *te beginnen met,* voor : **van av dray fraŋ, van af twi mētərs.** Achter de werkwoorden **mytə** en **mögə,** wordt de persoon, die het bevel of de toelating heeft gegeven, door **van** voorafgegaan : **gə myt kōmə van vôdər** = *vader zegt, dat ge moet komen;* **gə möht ta tuŋ vam mudər,** *moeder laat u toe, dit te doen.*

vör = *voor.* In den onbeklemtoonden vorm : **vör.**

zoŋdər = *zonder.*

§ 138. — Het voegwoord. — De voegwoorden zijn dezelfde als die in 't Nl. Het eenige, dat hier bij op te merken is, is dat **as** (*als*) de beteekenis van *toen, indien, wanneer* (niet het vragend bijwoord), *dan,* buiten zijn eigen beteekenis bezit.

Opdat bestaat niet; men zegt altijd *omdat* : **ay ē ta hədôn, umda təm zēkərat zōw emə** (*hij heeft dat gedaan, opdat hij zekerheid zou hebben*),

Zoodra wordt wel eens door **gəlak as** (*gelijk als*) omschreven. Gewoonlijk zegt men echter **as.**

---

[1] Prof. Ph. Collinet, *Het dialect van Aalst,* blz. 182.

§ 139. — Tusschenwerpsels. — De voornaamste tusschenwerpsels zijn :

Om vreugde uit te drukken : **ô! ūrô!**

„ verbazing „ „ : **ô! oô!**

„ smart „ „ : **ay! a may! ajs! oh! a maykəs! uj!**

„ vrees „ „ : **o! uj!**

„ afkeer „ „ : **â!p** (lang aangehouden **p!**) **âkə!**

Om iemand te roepen : **pst! zeh!**

De voerman zegt **ō!** tot zijn paard om het te doen stil staan; **jȳ!** of **ȳ!** om het te doen voortgaan.

Uitdrukkingen als **alē! tū! ē!** komen gedurig in het gesprek voor, zonder bepaalde beteekenis : **alē, sto stil!**

Elk kinderspel heeft een menigte uitdrukkingen, die als tusschenwerpsels dienst doen, om de spelers van het eene of andere bevel te verwittigen.

Het woordje **zylə** = *zulle* doet dienst als tusschenwerpsel. Het gebruik er van is zoo onmatig niet, als de Hollanders wel beweren.

Een menigte vloeken doen dienst als tusschenwerpsel bij den Antwerpenaar uit de lagere klasse.

Klanknabootsingen zooals **pif puf paf!** en andere doen dienst als tusschenwerpsels.

AANHANGSEL I.

Syntactische Eigenaardigheden.

§ 140. — De zinbouw van het Antwerpsch dialect stemt in hoofdzaak met dien van het algemeen Nederlandsch overeen. De eigenaardigheid van een tongval ligt in zijn woordenschat, welke door een idioticon bekend gemaakt wordt, en in de eigenaardigheden van de klankleer en vormleer.

Met deze gegevens bouwt de tongval zijne zinnen regelmatig naar den geest, die voor de geheele taal gemeen is; hier dus zeggen, hoe de Antwerpenaar de door zijn vocabulaire gegeven stof, na ze eerst volgens de wetten zijner klank- en vormleer gewijzigd te hebben, gebruikt om er zijne denkbeelden mede uit te drukken, zou een herhaling zijn van hetgeen iedere spraakkunst van de Nederlandsche taal opgeeft.

Voorbeelden van de Antwerpsche spreektaal vindt men in het aanhangsel II. Ik heb het verhaal *De Geest* (*Avondstonden*) van Conscience gekozen, dat gedeeltelijk in de volkstaal is geschreven, en de gelijkenis van den *Verloren Zoon*, door Van Beers in het Antwerpsch vertaald. *De Geest* verschijnt in drie teksten, links de normale Antwerpsche tekst, rechts dezelfde met toepassing van de sandhi-wetten, van onder de Nederlandsche vertaling. De gelijkenis van den *Verloren Zoon* verschijnt in den sandhi-tekst alleen.

Wat de syntaxis zelf betreft, is het voldoende hier de aandacht op enkele afwijkingen te vestigen.

§ 141. — Gebeurt de ontkenning door middel van een der woorden *nooit*, *niemand*, zoo versterkt men ze steeds door ni: **dad ad əkik nût ni hədoht; k em əkik nīmant ni həziŋ** (*Dat had ik nooit gedacht, 'k heb niemand gezien*). — Met *nit*

of **niks** (niets) heeft men nooit een versterking oor *niet:* **dad em əkik ni, k em niks** (*Dat heb ik niet, 'k heb niets*).

§ 142. — De subjonctief is te Antwerpen heelemaal onbekend. Hij wordt steeds omschreven, meestal door **zō**. Achter het werkwoord *hopen*, waarachter het Nederlandsch de subjonctief gebruikt, komt te Antwerpen het futurum : **k ōb datəm zal gənēzə.**

Waar we in 't Nl. *willen* met een subjonctief hebben, heeft het Antwerpsch een andere constructie : *'k wil dat hij kome*, is te Antwerpen : **k zō wilə datəm kwam.**

AANHANGSEL II.

Zeh Frịs, kyndəgay dī istōrə, dī zə ə zoŋdah in də pušə-neləkeldər gəspelt emə? Gə wet wel, Snuf, dī up ət lestə traut me də könəgin van Tyrkayə.

Dī kan əkik.

Is da(d) də dī van ônəfrujkə?

Nējə zylə! Wet ət dan al ni mîr? Dor kompt ən bətûvərt kornayn in, da(d) dîn brīf up dîn tōrə drôht, on də priŋses van Amērəka. Kyndə gay dī ni, Baltə?

Ik kan əkik aləs; ik kan əkik Maləgays, van ət smičə Vərōlə, Gyldəntop, van Siŋtə Pītər, ā lampə vər nīf; ik kan əkik dən bətûvərdən oŋt, en da(d) van t Stîn, en visərkə visərkə vaŋt mə ni, en oh îrə, ik kan əkik ər zu wel oŋdərt ịdər, as əkik zə mor wā vərtelə.

A wel, lot oŋs strujkəntrek duŋ.

Urô, ət is oŋzən Baltə! Tū, van doktōr Fōsiys, of van də keldər oŋdər də vīrshôr.

Dūt da(d) ni, Baltə. Vərtelt līvər is van dən dÿvəl, of van tûvəreksə of van spûkə.

Zeg, Frans, ken jij die historie, die men verleden zondag in den Poesjenellenkelder (*volkstheater*) gespeeld heeft? Ge weet wel, van Snoef, die op 't einde de koningin van Turkije huwt.

Die ken ik.

Is dat die van Hanefroeiken?

Neen, hoor! Weet je 't dan al niet meer? Er komt een betooverd konijn in, dat dien brief naar dien toren brengt, aan de prinses van Amerika. Ken jij die niet, Balte?

Ik ken alles : ik kan vertellen van Malegijs, van 't smidje Verholen, van Guldentop, van Sint Pieter, van oude lampen voor nieuwe; ik ken de geschiedenis van den betooverden hond, en die van het Steen, en visschertje, visschertje, vang me niet,

DE GEEST. — Də Gîst.

Zeh Frịs, kyndəgay dī jistōrə, dī zə zoŋdag in də pušə gəspeld emə? Gə wet wel, Snuf, dî nup t lestə traut me tə kōnəgin van Tyrkayə.

Dī kan əkik.

Iz da tə dī van ônəfrujkə?

Nējə zylə! Wet ə tan al ni mîr? Dor komd əm bətûvərt kornayn in, da tîm brīv ub dîn torə drôht, on də priŋses fan Amērəka. Kyndə gay di ni, Baltə?

I kan əkik aləs; i kan əkik Maləgays, van t smičə Vərōlə, Gyldəntop, van Siŋtə Pītər(1), ā lampə vər nīf; i kan əkik dəm bətûvərdən oŋt, en da fan t Stîn, en visərkə visərkə vaŋt mə ni, en oh îrə, i kan əkik ər zu wel oŋdərd ịdər, az əkik sə mor wā vərtelə.

A wel, lot oŋ strujkəntrek duŋ.

Urô, t iz oŋzəm(2) Baltə! Tū, van doktōr Fōsiys, o fan də keldər oŋdər də vīrshôr.

Dū ta ni, Baltə. Vərtelt līvər is fan dən dÿvəl, o fan tûvəreksə o fan spûkə.

---

en och Heere! ik ken er zoo wel honderd andere, indien ik ze maar wilde vertellen.

Nu, laat ons strooikentrek doen.

Hoera! 't is Balte! Toe, van doctor Faustius, of van den kelder onder də vierschaar.

Doe dat niet, Balte. Vertel liever eens van den duivel, of van tooverheksen, of van spooken.

---

(1) Men zegt ook Sim Pītər.

(2) Onder vrienden gebeurt het gewoonlijk, dat de voornamen door het bezittelijk bijvoegelijk naamwoord voorafgegaan zijn; *onze Balte* beteekent dan : *'t is onze vriend Balte!*

K zal olə is ən ehtəh vərtelsəlčə vərtelə, da(d) gəbört is up də Klayn Mart, ən bičə vardər as də Kornaynəpayp, in t Frįs gəzēt : la pip də lapį.

Lapį? Da(d) is ən kat; gə ze mis.

Ûrt dôr, wa(d) stumərik. Lapį is ən kat! Nějə, pūs is ən kat in t frįs. Zə rīpə uməs altət tēgə dîn āwə Frįsman oyt də Manəkəstrot, volör də pūs, də katəndīf! Da(d) wilt tēgə may frįs sprēkə. Wa(d) kastəkiŋdərə! Ede golə up də zôt gəwârəkt? ēt olə vôdər gardəšū gəwest, ē? In dən tayt van də marīnə? Zwayht na, zylə, want k gon uptənīft bəginə. In dī strôt, stuŋ dər is ən oys me(d) vīr stöžəs zoŋdər də zoldər, zu grût en zu shûn as t palays van də köniŋk.

Mor in da(d) oys wildə uməs na nīmant ni wûnə, en jôrə laŋk blēf ət lēh ston, want ət spuktə ər in.

ô, da(d) go shûn zen!

Stiląs! aut əwə smūl. A wel : up slah van tweləf ÿrə, kwamp ər īdərə kîr nə gîst, dî ət oys van oŋdərə tut [ook tət] bovə aflīp, en as da(d) dan laŋk gənuh gədÿrt ot,

---

Ik zal ulie eens een ware gebeurtenis vertellen, die gebeurd is op de Kleine Markt, een beetje verder dan de Konijnenpijp, in 't Fransch gezegd : *la pipe de lapin.*

Lapin? Dat is een kat; ge vergist u (ge zijt mis).

Hoor daar, die alweter! Lapin is een kat! Neen, poes is een kat in 't Fransch. Men riep immers altijd achter dien ouden Franschman uit de Oudemansstraat, *voleur de poes*, de kattendief! Dat wil met mij Fransch spreken. Wat kerstekinderen! Hebt gij op de scheepstimmerwerf (zaat) gewerkt? Is uw vader garde-chiourme geweest? Ten tijde van de Marine (Fransche overheersching)? Zwijg nu, hoor, want 'k zal opnieuw beginnen. In die straat, stond eens een huis met vier etages, zonder den zolder mee te rekenen, zoo groot en zoo schoon als 't paleis van den Koning.

Maar in dat huis wilde immers niemand wonen, en jaren lang bleef het ledig staan, want het spookte er in.

K sal olən iz ən ehtəh fərtelsəlčə vərtelə, da həbörd iz ub də klay mart, əm bičə vardər az də Kornaynəpayp (1), in t frįs həzēt; la pib də lapį.

Lapį? Da z əŋ kat, gə ze mis (2).

Ûr tôr, wa stumərik. Lapį iz əŋ kat! Nējə zylə, pūz iz əŋ kat in t frįs. Zə rīpən uməz altə tēgə dîn awə Frįsman oy tə Manəkəstrot (3), volör də pūs, də katəndīf! Da wil tēgə may frįs sprēkə. Wa kastəkiŋdərə! Edə golən ub də zôt (4) həwârəkt? ēd olə vôdər gardəšū (5) gəwest, ē? In dən tayt fan də marīnə? Zwayht na, zylə, want k hon uptənīvd bəginə. In dī strôt stuŋ dər iz ən oys me fīr stöžə soŋdər də zoldər, zu grût en zu shûn as t palays fan də köniŋk.

Mor in da doys wildə numəs na nīmant ni wûnə, en jôrə laŋk blēv ət lēh ston, want ət spuktən ər in.

ô, da ho shûn zen!

Stiląs (6), au dəwə smūl. A wel: up slah fan tweləv yrə, kwamp ər īdərə kîr nə gîst, dî nət oys fan oŋdərə tud bovə naflīp, en az da tan laŋk hənu hedŷrd od,

---

Ah! Dat zal mooi wezen!

Silence! Welnu, op slag van twaalf uur kwam er telkens een geest, die het huis van onder tot boven afliep, en als dat

---

(1) De *Konijnenpijp* bestaat niet meer.

(2) Conscience zet: *ge zegt het mis;* die uitdrukking is geen Antwerpsch; soms hoort men wel: *ge zegt het verkeerd.*

(3) De Manəkəstrot is de *Oudemansstraat* (eigennaam), soms wel eens vertaald (*rue des vieillards*) in het Schipperskwartier.

(4) **Zôt.** Conscience zet *chantië.* Aan oude menschen, tijdgenooten van Conscience, heb ik om inlichting over *chantië* gevraagd; niemand kende het woord, Ten tijde van de Marine bestonden twee werven: de zaat en het staketsel. Beide zijn nu verdwenen.

(5) *Garde-chiourme,* me onbekend; op rekening van Conscience.

(6) **Stiląs** *(silence);* het woord is me niet bekend; insgelijks op rekening van Conscience.

dan guŋ də gīst up slah van dən înə ahtər də pûrt ston, en bəgost dər zu ârəh tə oylə en tə shrīwə, da(d) dər īdərəndin kompasə me krēh.

Zedə gay da(d), Sys, dī dər on t zyhtə zet?

ê! a is baŋ; a bēft, k vȳl ət; â wa(d) kīkə!

Zeh Kobə, as gə na vərdumə əwə smūl ni aut ē, dan stamp ək ə səbīt van də keldərmoŋt.

Awel, dor dīrəf nīmant ni in da(d) oys gon, en toh dē də gîst niks ịdərs as rūpə : vərlost mən zīl! vərlost mən zīl!

Dor wīr dan gəzēt, — en k gəlûf əkik da(d) ûk, — da(d) ət də zīl was van də lestən īr, dər ət oys van gəwest od, en dî oyt girihat nə grûtə shat ot wehəstōkə, en gə wet da(d) as īmant stârəft me zu īt up zən konšeŋsə, da(d) əm dan zu laŋk in də el mut brịdə tut da(d) zə gelt gəvoŋdə wört.

As da(d) na zu al laŋk gədȳrt ot, kwamp ər is up nə zēkərə kîr nən āwə soldôt oyt də marmitənōrloh.

Dî soldôt, dî ītə stârəkə Jan, en dî ot in də stamənē gəzēt da(d) əm vər nīt en nimən dal, um zu tə zegə, vər zə pləzīr nə naht in da(d) lēh oys zō slôpə, as zə əm oŋdərt fraŋ up vörịt wāwə gēvə.

Dən oyzbos, dî zē zu tēgə Jan : is da(d) wôr? Dârəvdə gay in da(d) oys slôpə?

---

dan lang genoeg geduurd had, ging de geest op slag van één uur achter de poort staan, en begon er zoo erg te huilen en te schreeuwen, dat er iedereen medelijden mee kreeg.

Ben jij dat, Sus (Franciscus), die daar gezucht hebt?

Eh! hij is bang! Hij beeft! 'k Voel het! Ah, wat een kieken.

Zeg Kobe, als je nu verdomd niet wilt zwijgen, stamp ik je onmiddellijk van den keldermond.

Welnu, daar durfde niemand in dat huis gaan, en evenwel deed de geest niets dan roepen : verlos mijn ziel! verlos mijn ziel! verlos mijn ziel!

Daar werd dan verteld, — en 'k geloof het ook, — dat het de ziel was van den laatsten heer, van wien het huis geweest was, en die uit gierigheid een grooten schat had weggestopt,

laŋ guŋ də gîst up slah fan dən înən ahtər də pûrt ston, en ›əgos tər zuw ârəh t oylən en tə shrîwə, da tər ĭdərəndîn :ompasə me krēh.

Zedə gay da, Sys, dī dər on t syhtə zet?

ē! a jiz baŋ; a bēft; k fÿl ət; â wa kīkə!

Zeh Kōbə, as hə na vərdumən əwə smūl ni jaud ē, dan :tamp ək ə səbīt fan t keldərgat(¹).

Awel, dər dīrəf nīmant ni jin dad oys hon, en tog dē də ;ist niks ĭdərz as rūpə : vərlost mən zīl! vərlost mən zīl!

Dor wīr dan gəzēt, — en k həluv əkiḳ dad ûk, — dad › tə zīl was fan də lestən îr, dər ət oys faŋ gəwest ot, en lîn oyt hirihat nə grûtə shat ot wehəstōkə, en gə we tad ız īmant stârəft me zuw ĭt up səŋ konšeŋsə, dat əm dan zu aŋk in d el mud brĭdə tu ta sə gelt həvoŋdə wört.

Az da na zuw a laŋk hədÿrt ot, kwamp ər iz up nə :ēkərə kîr nən āwə soldôt oy tə marmitənōrloh.

Dî soldôt, dîn ître stârəkə Jan, en dîn od in də stamənē ;əzē tat əm vər nīt en niməndal, um zu tə zegə vər zə ›ləzīr, nə naht in da lēg oy sō slôpə, as əm oŋdərt ran up förĭt wāwə gēvə.

Dən oyzbos, dî zē su tēgə Jan : iz da wôr? Dârəvdəgay n dad oy slôpə?

---

n ge weet wel, dat, als er iemand sterft, met zoo iets op zijn ;eweten, hij zoolang in de hel moet branden, totdat het geld vordt gevonden.

Als dat nu zoo al lang geduurd had, kwam er eens een oude oldaat uit den marmittenoorlog.

Die soldaat heette sterke Jan, en die had in de herberg ;ezegd, dat hij voor niets, om zoo te zeggen voor zijn plezier, ›en nacht in dat ledig huis zou slapen, als men hem honderd rank vooruit wilde geven.

De huisbaas zei tot Jan : is dat waar? Durf jij in dat huis slapen?

(¹) **Keldergat**, keldermond. Vroeger zei men keldermond; de oude menschen zeggen het nog; het jongere geslacht zegt keldergat.

Wel jô, zē Jan zu; ik vêh on alə spûkə en dÿvəls. Da(d) Got bəwôrt, da(d) is gūt bəwôrt.

A wel, zē dən oyzbos zu, geft mə ən ịt, zē əm zu; mə zen t akört. Wa mut əkik a gēvə, kamərôt?

Ûrt, zē Jan, geft mə mor al um tə bəginə, ən wis bÿkənaut in klumpəkəs, ən dozayn flesə wayn, ən fles me(d) kwak, nə kukpot vol me(d) spays en ən guj pan um ər mən kukə in tə bakə.

Da(d) zylt ə emə, zē dən oyzbos, en as əm da(d) na ot, trok Jan tēgə dən ôvət me(d) zən provīzə in ət oys.

As t na vīr ÿrə gəslôgə ot, drūh əm zən aut en zənə kukpot me(d) spays in ən kômər up t îstə, dor noh ən tôfəl stuŋ mi twî stūlə. A bəgost dor na ə vÿr tə môkə as um t îl oys af tə brịdə, en a zetə zənə kukpot dor nefə, um də spays tə duŋ uphon.

Tərwayl da(d) də spays na on t uphon was, bəgost Jan də flesə în vər în dən nek tə brēkə, en a krēh up dən dÿr ə styk in zənə krôh gəlak nən āwə Zwitsər; mor a was toh ni van zənə seŋtər af, en a wist îl gūt wa(d) da(d) əm zē en dē.

Da(d) was na gut, mor as əm na laŋk gənuh gədruŋkə ot

Wel ja, zei Jan, ik geef niets om alle spoken en duivels. Wat God bewaard, is goed bewaard.

Welnu, zegt de huisbaas, geef me de hand; we zijn accoord. Wat moet ik je geven, kameraad?

Hoor, zegt Jan, geef me maar al om te beginnen een wis beukenhout in klompekens, een dozijn flesschen wijn, een flesch met kwak (genever), een koekpot vol met spijs, en een goede pan om er mijne koeken in te bakken.

Dat zal je hebben, zegt de huisbaas, en toen hij het had, trok Jan tegen den avond met zijn provisie in het huis.

Toen 't nu vier uur sloeg, bracht Jan zijn hout en zijnen koekpot met spijs in een kamer op het eerste, waar nog een tafel stond met twee stoelen. Hij begon er een vuur te stoken,

Wel jô, zē Jan zu, k fêg (1) on alə spûkən en dÿvəls. Da Hod bəwôrt, da s hū bəwôrt.

A wel, zē tən oyzbo su, geft m ən ịt, zē təm zu; mə zen takōrt. Wa mut əkik a gēvə, kamərôt?

Ûrt, zē Jan, geft mə mor al um tə bəginən ən wiz bÿkənaut iŋ klumpəkəs, ən dozayn flesə wayn, ən fles me kwak, nə kukpot fol me spayz en əŋ guj pan um ər məŋ kukən in tə bakə.

Da syld emə, zē tən oyzbos, en as əm da na jot, trok Jan tēgə dən ôvət me səm provīzən in dad oys.

As t na vīr ÿrən ot həslôgə, drūh əm zən aut en zənə kukpot me spayz in əŋ kômər up t îstə, dor nog ən tôfəl stuŋ mi twî stūlə. A bəgos tor na jə vÿr tə môkən az um t îl oyz af tə brịdə, en a zetə zənə kukpo tor nefə, um də spays tə duŋ uphon.

Tərwayl da tə spays na jon t uphon was, bəgost Jan də flesən în vər în də nek tə brēkə, en a krēg ub dən dÿr ə styk in zənə krô hə̄lak nən āwə Zwitsər; mor a was toh ni fan zənə seŋtər af, en a wist îl gūt wa ta təm zē jən dē.

Da was na gut, mor as əm na laŋk hənu hədruŋkən ot,

---

als om 't heele huis af te branden, en zette zijnen koekpot daarnevens, om de spijs te doen opgaan.

Terwijl de spijs aan 't opgaan was, begon Jan de flesschen een voor een den nek te breken, en hij kreeg op den duur een stuk in zijnen kraag gelijk een oude Zwitser; maar hij was toch niet van zijnen " center „ [benul], en hij wist heel goed wat hij zei en deed.

Dat was nu goed, maar toen hij nu lang genoeg gedronken

---

(1) Ik fêg on..... = ik vaag aan alle spoken, is Antwerpsch, zeer gepast in den mond van een jongen uit de volksklasse. Deftiger zijn de volgende uitdrukkingen : ik vaag mijne botten aan...., mijne pollevieën, mijne hielen aan alle spoken; ik geef er niet om. — De door Conscience gebezigde uitdrukking : ik geef wat schoon de knoppen aan alle spoken, is geen Antwerpsch.

bəgost zənən bêr tə dịsə. A zetə dan zən pan up t vȳr en a laptə dər nə guje polēpəl spays in. Dan on t kisə da(d) t ə pləzīr was; ət rōk ər zu lakər as on də dör van t lịts-welvôrə; — zu nən rök gəlak van ən restorôsə.

A wel, da(d) was na gut; də kuk van Jan was laŋst dən înə kịt shûn broyn gəbakə en a gujdə əm umûh, in də shā, um əm um tə kîrə.

Mor gəlak əm na wer up t vȳr stuŋ, valt dər up ins ît oyt də shā, en parduf, in Jan zən pan, en də kuk in də asə.

Wel oŋdərt dȳzət k wēt ni watə! rīp Jan; zōdə da(d) na ni vərweŋsə? Broyn en zu lakər! Dor lē na mənə zilčəskuk! Mor wa wil əkik ər on duŋ? zē əm zu in zən aygə; t is na toh zu; k zal mor nə nīvə polēpəl spays in mən pan duŋ, up gu val ət oyt.

Na, a dūt da(d) en wer on t kisə da(d) gə ər də gîwuŋər van zō gəkrēgə emə, al was t da(d) gə in gin dray dôgə gin ētə ni mîr ot gat.

Mor Jan dî lot də stēl van də pan los, en a pakt da(d) diŋk up da(d) dər oyt də shā was gəvalə.

Groyt na toh is, wa(d) da(d) was, t was ən dûdsbîn oyt nən ârəm.

---

had, begon zijn beer te dansen. Hij zette dan zijn pan op 't vuur en hij lapte er een goede pollepel spijs in. Dan aan 't kissen dat het een plezier was; het rook er zoo lekker als aan de deur van 't *Landswelvaren;* zoo'n reuk als van een restauratie.

Welnu, dat was nu goed; de koek van Jan was langs eenen kant schoon bruin gebakken, en hij wierp hem omhoog, in de schouw, om hem om te keeren.

Maar, gelijk als hij nu weer op 't vuur stond, valt er plotseling iets uit de schouw en pardoef, in Jan's pan en de koek in de asch.

Wel honderd duizend 'k weet niet wat! riep Jan; zou je dat nu niet verwenschen? Bruin en zoo lekker! Daar ligt nu

bəgost sənəm bêr tə dịsə. A zetə dan zəm pan up t fÿr en a laptə dər nə gujə polēpəl spayz in. Dan on t kisə da tə pləzīr was; ət rōk ər zu lakər az on də dör van t lịts-welvôrə; zu nən rōk hələk fan ən restorôsə.

A wel, da was na gut; də kuk fan Jan was laŋs tən înə kịt shûm broyn gəbakən en a gujdən əm umûh, in də shā, um əm um tə kîrə.

Mor gəlak əm na wer up t fÿr stuŋ, val tər up înz īt oy tə shā, en parduf, in Jan zəm pan, en də kukəmbak in d asə.

Wel oŋdər tÿzət k wēt ni watə! (1) **rīp Jan; zōdə dà na ni fərweŋsə? Broyn en zu lakər! Dor lē na mənə zilčəskuk. Mor wa wil əkik ər on duŋ? zē təm zu win zən aygə; t is na toh su; k sal mor nə nīvə polēpəl spayz i məm pan duŋ, up hu fal ət oyt.**

Na, a dū ta, en wer on t kisə da h ər də gîwuŋər van zō gəkrēgən emə, al was ta h in gin dray dôgə gin ētə ni mîr ot hat.

Mor Jan dî lo tə stēl van də pan los, en a pak ta tiŋk ub da tər oy tə shā was həvalə.

Groyt na toh is, wa ta ta was; t waz ən dûdzbîn oyt nən ârəm.

---

mijn zieltjeskoek! Maar wat wil ik er aan doen? zei hij zoo bij zich zelf. 't Is nu toch zoo. 'k Zal maar een nieuwe pollepel spijs in mijn pan doen, op goed valle het uit!

Nu, hij doet het, en weer aan 't kissen, dat ge er den geeuwhonger van zoudt gekregen hebben, al was 't dat ge in geen drie dagen meer gegeten hadt.

Maar Jan laat de stoel van de pan los, en hij pakt dat ding op, dat uit de schouw was gevallen.

Raadt nu toch eens, wat het was; 't was een doodsbeen uit eenen arm.

---

(1) Gewoonlijk zijn de vloeken een beetje sterker gekleurd.

Jan dî shit in nə lah, en a zē zu al lahəndə : jô? denkə zə may baŋ tə môkə of vər də zot tə āwə? Dan zen zə gût gəlēvərt me(d) yn pêrdəpûtə! Al gujdə zə na ynən îlə prospot dör də shā, dan gaf əkik ər noh gin doyt vər! Me(d) ynə flāwə kyl!

Mor da(d) was na gût; as Jan zənə kuk na aləf gəbakə was, zēt əm zu in zən aygə : gə zylt mə dēzə kîr ni emə, vīzə manə! k zal də kuk līvər aləf rā binə spēlə... En a stak zən ịt al oyt um də kuk tə pakə, mor up îns valt dər nən îlə rîsəl bînə oyt də shā, en parduf in Jan zən pan en də kuk in də asə.

Wel Sîsəs van Madərịtə, rīp Jan, zal əkik na al mən spays nor də môn zīn gôn? Wa(d) is da(d) na wer, wor da(d) zə me(d) gəgujt emə? Da(d) is ginə klaynə pôtərnostər! t is zēkər də rygəgrôt van ə klay völəkə; ū flā da(d) di manə toh zen! Zə kynə nə meŋs noh ni gəryst lôtə ētə.

Jo mor da(d) dor in zən pan was gəvalə, wôrə aləmol bînčəs, zu grût as da(d), on ən kûr gərēgə, en t was də rygəgrôt van nə meŋs.

Jan dî wīr na toh zu ēməls kwôt, da(d) əm də bînə tə gəlayk upaktə, en zə tēgə də mÿr in grözələmeŋtə van în slūh.

Jan schiet in een lach, en zegt al lachende : ja? denkt men mij bang te maken of voor den gek te houden? Dan zijn ze goed geleverd met hunne paardepooten! Al wierp men nu een heelen prospot (de inhoud van een doodenhuisje) door de schouw, dan gaf ik er nog geen duit voor! Met hunne flauwe grappen.

Maar dat was nu goed; als Jan (zijn) 's koek nu half gebakken was, zei hij bij zichzelf : ge zult me ditmaal niet beet hebben, vieze mannen! 'k zal de koek liever half rouw opeten.... En hij stak reeds zijn hand uit om den koek te nemen, maar plotseling valt er een heele reesel (rits) beenen uit de schouw, en pardoef in Jan zijn pan en de koek in de asch.

Jan, dî shit i nə lah, en a zē su wa lahəndə : jô? deŋkə zə may baŋ tə môken o fər də zo t āwə? Dan zen zə gu həlēvərt mej ym pêrdəpûtə! Al gujdə zə naj ynən îlə prospo tör də shā, dan gav əkik ər no hin doyt fər! Mej ynə flāwə kyl!

Mor da was na gūt; as Jan zənə kuk na jaləf həbakə was, zē təm zu win zən aygə : gə zylt mə dēzə kîr ni jemə, vīzə manə! k sal də kuk līvər aləf rā binə spēlə... En a stak sən ịd al oyt um də kuk tə pakə, mor up îns fal tər nən îlə rîsəl bînən oy tə shā, en parduf in Jan zəm pan en də kuk in d asə.

Wel sîsəs fa madərịtə, rīp Jan, zal əkik na jal mən spays nor də môn zīŋ gôn? Wad iz da na wer, wōr da sə me həgujd emə? Da s hinə klaynə pôtərnostər! t i sēkər də rygəgrôt fan ə klay völəkə; ū flā da ti manə toh sen! Zə kynə nə meŋs noh ni həryst lôtən ētə.

Jo mor da tor in zəm pan was həvalə, wôrən aləmol bịnčəs, zu grût az da, on əŋ kûr gərēgə, en t waz də rygəgrôt fa nə meŋs.

Jan dî wīr na toh su wēməls kwôt, da təm də bînə tə gəlayk upaktə, en zə tēgə də mÿr iŋ grözələmeŋtə van în slūh.

Wel Seeses van Maderanten, riep Jan, zal ik nu al mijn spijs naar de maan zien gaan? Wat is dat nu weer, waarmede men geworpen heeft? Dat is geen kleine paternoster (rozenkrans)! 't Is zeker de ruggegraat van een klein veulentje; hoe flauw die mannen toch zijn! Ze kunnen een mensch nog niet gerust laten eten.

Ja maar, wat er uit de schouw was gevallen, waren beentjes, zoo groot als dat, aan een koord geregen, en 't was de ruggegraat van eenen mensch.

Jan werd nu toch zoo hemelsch (schrikkelijk) kwaad, dat hij de beenderen te gelijk opnam, en ze tegen den muur aan stukken sloeg.

A guŋ dan bay zən pan zitə en slûh ər van tayt tut tayt nə nīvə spays in, mor īdərə kîr as əm də kuk oyt də pan wā pakə, vīl dər t în of t ịdər dûdzbîn in, — en da(d) dÿrdə zu laŋk, tut da(d) dər up t leste nən dûtskop in vīl.

Jan, dî shōt in ən frịsə kolêrə en gujdə dən dûtskop zu vâr as da(d) əm wā vlīgə.

Dan bəgost əm gəryst tə bakə en a ot al ən talûr me kukəbakə up də tôfəl gəzet um tə gon ētə.

As əm na gut on tôfəl zat, en lakər on t knabələ en on t zoygə was, komt dər up îns nə slah. Jan, dî telt en t was tweləf ÿrə.

En Jan dîn eft zən ûgə up, en a zīt dor in dən uk, wor da(d) əm də bînə gəgujt ot, ə lilək gəremtə stôn. Want up slah van tweləf ÿrə wôrə də bînə aləmol onîn gəkrōpə en dor stuŋ na də gîst me ə wit lôkə up zənə ryh. En a was oh ârəmə zu môgər gəwörə van da(d) îwəh roŋtlûpə da(d) gə zən dârəmə dör zənən boyk kost ziŋ.

Jan, dî bəzīt da(d) spûk nən îlən tayt, en a vrēf on zən ûgə, want a doht da(d) da(d) ni wôr was; mor zu tay as da spuk əm vərÿrdə, zah əm pərmeŋtəlak da(d) ət nə gist was.

ô, zē Jan, gujən dah, pičə də dût! ū gôgət me ə gəzoŋtat?

Dan ging hij bij zijne pan zitten, deed er van tijd tot tijd een nieuwe (pollepel) spijs in, maar telkens hij den koek uit de pan wilde nemen, viel er het een of ander doodsbeen in, en dat duurde zoo lang totdat er op 't laatst een doodshoofd in viel.

Jan schoot in een Fransche colère, en wierp dat doodshoofd zoo ver als het wilde vliegen (zoo ver als hij maar kon).

Dan begon hij gerust te bakken, en hij had al een telloor met koekebakken (pannekoeken) op de tafel gezet om te gaan eten.

Als hij nu goed en wel aan de tafel zat, en lekker aan

A guŋ dan bay zəm pan zitən en slūg ər van tay tu tayt nə nīvə spayz in, mor īdərə kîr as əm də kuk oy tə pan wā pakə, vīl dər t în of t ịdər dûdzbîn in, — en da tȳrdə zu laŋk, tu ta tər up t lestə nən dûtskop in vīl.

Jan, dî shot in ən frịsə kolêrən en gujdə dən dûtskop su vâr az da təm wā vlīgə.

Dan bəgos təm gərys tə bakən en a jod al ən talûr me kukəbakən ub də tôfəl gəzet um tə gon ētə.

As əm na gud on tôfəl zat, en lakər on t knabələn en on t soygə was, kom tər up îns nə slah. Jan, dî teld en t was tweləv ȳrə.

En Jan dîn eft sən ûgən up, en a zī tor in dən uk, wor da təm də bînə gəgujd ot, ə lîlək həremtə stôn. Want up slah fan tweləv ȳrə wôrə də bînən aləmol onîŋ gəkrōpən en dor stuŋ na də gîst me jə wit lôkən up sənə ryh. En a waz oh ârəmə zu môgər gəwörə van dad îwəh roŋtlûpə da hə zən dârəmə dŏr zənəm boy kost siŋ.

Jan dî bəzī ta spûk nən îlən tayt, en a vrēv on zən ûgə, want a doh ta ta ni wôr was; mor zu tay az da spûk əm vərȳrdə, zah əm pərmentəlak da t nə gîst was.

ô, zē Jan, gujən dah, pičə də dût! ū gôgət me jə gəzoŋtat?

't knabbelen en aan 't zuigen was, komt er plotseling een slag. Jan telt en 't was twaalf uur.

En Jan heft zijn oogen op en ziet in den hoek, waar hij de beenderen geworpen had, een leelijk geraamte staan. Want op slag van twaalf uur waren de beenderen aaneen gekropen en daar stond nu de geest met een wit laken op zijnen rug. En hij was, och arme, zoo mager geworden van dat eeuwige rondloopen, dat ge zijn darmen dwars door zijnen buik kondt zien.

Jan beziet het spook een heelen tijd, en wreef aan zijne oogen, want hij dacht dat hij niet goed zag, maar zoodra 't spook zich verroerde, zag hij duidelijk dat het een geest was.

Ah, zei Jan, goeden dag, Pietje de dood! Hoe gaat het met

k gəlûf da (ə)k ā noh mîr gəzîŋ em. Stôdə ga ni in siŋt wiləbərs me ət zīlənoktôf? Gə zīt dər ịdərs mor ârəmujəh oyt, Jan stek. Si, zu nə kuk of dray, en zu n fleskə, da(d) zō ə ịdərs döht duŋ. Mor wa(d) zeg əkik? k gəlûf îrlək da(d) də kukə dör əwən boyk zōwə valə, want gə drôht dor ən žilēj dī a žūr gəwârəkt is. As gə ịdərs wilt mēdriŋkə, mytə mor ônzitə, zylə.

Də gîst dî sprak ni, mor a dē ən tîkə me zənə viŋər, of da(d) əm wā zegə : komt is īr.

Mor Jan dî was völ tə slym um da(d) ni tə duŋ.

Apəropō, zē əm, pičə krôkəliŋ, as gə dor wilt blayvə stôn tut morəgə vrÿh, dan mögdə da(d) gəryst duŋ, zylə, mor as əkik van ā was, dan guŋ əkik wa(d) on t vÿr zitə; want in dîn uk is t îl rymatīk, en gə must is ən valiŋ upshârə. A sa, mor zeht is, wa(d) tôl sprektəgay? Zeh! is t van parlē frąsē koŋtər alə meŋsə? Uk al ni? Got dan mor təryh nor ə dûtskist, drûhsak. Zedə van Got, sprekt; zedə van dən dÿvəl, vərtrekt. Mor də gîst dî blēf stôn en dē ni ịdərs as me zənə viŋər tîkə duŋ, umda Jan zō bay əm kōmə.

Mor Jan dî guŋ gəryst vûrt me ētə en zah in t gīl nimər nor t spûk.

---

uwe gezondheid? 'k Geloof dat 'k je nog meer gezien heb. Sta jij niet in Sint-Willebrordus met het Zielenoctaaf? Ge ziet er anders maar armoedig uit, Jan Stek. Zie, zoo'n koek of drie, en zoo'n fleschje zouden je anders deugd doen. Maar wat zeg ik? 'k Geloof eerlijk dat de koeken je door je buik zouden vallen, want ge draagt daar een gilet, die *à jour* is gewerkt. Als je anders zin hebt, moet je maar aanzitten, hoor.

De geest sprak niet, maar deed aan Jan teeken met zijnen vinger, precies of hij wilde zeggen : kom eens hier.

Maar Jan was veel te slim en deed het niet.

A propos, zei hij, Pietje Krakeling, als je daar wilt blijven staan tot morgen, mag je dat gerust doen, hoor, maar indien

k həlûv da k ā noh mîr gəziŋ em. Stôdəga ni jin siŋt wiləbərs (1) me t sīlənoktôf? Gə zī tər įdərs mor ârəmujəg oyt, Jan stek. Si, zu nə kuk ov dray, en zu n fleskə, da sō wə wįdərz döh tuŋ. Mor wa seg əkik? k həlûv îrlək da tə kukə dör əwəm boyk sōwə valə, want hə drôh tor ən žilēj dī ja žūr gəwârəkt is. As h įdərs wilt mēdriŋkə, mytə mor ônzitə, zylə.

Də gîs tî sprak ni, mor a dē jən tîkə me sənə viŋər, ov da təm wā zegə : komd iz īr.

Mor Jan dî was föl tə slym um da ni tə duŋ.

Apəropō, zē təm, pičə krôkəliŋ, as hə dor wild blayvə stôn tut morəgə vrȳh, da mögdəgay da hərys tuŋ, zylə, mor az əkik fan ā was, daŋ guŋ əkik əm bičə on t fȳr zitə; want in dîn uk is t îl rymatīk, en gə must iz ən valiŋ upshârə. A sa, mor zegd is, wa tôl sprektəgay? Zeh! is t fan parlē frąsē koŋtər alə meŋsə? Uk al ni? Go ta mor təryh nor ə dûtskist, drûhsak. Zedə vaŋ Got, sprekt; zedə van dən dȳvəl, vərtrekt. Mor də gîs tî blēf stôn en dē ni jįdərz az mə zənə viŋər tîkə duŋ, umda Jan zō bay əm kōmə.

Mor Jan, dî guŋ gəryst fûrt mi jētən en zag in t hîl nimər nor t spûk.

---

ik in jouw plaats was, zou ik wat aan het vuur gaan zitten; in dien hoek is 't heel rheumatisch, en je moest eens een valling krijgen. Maar zeg eens, welke taal spreek je? Zeg, is 't van *parler français contre* alle menschen? Ook al niet? Ga dan maar weer naar je doodskist, droge kerel. Ben je van God, spreek; ben je van den duivel, vertrek. Maar de geest bleef staan en deed niets anders dan met zijnen vinger teeken doen, opdat Jan zou bij hem komen.

Maar Jan at gerust voort en bekommerde zich niet meer om het spook.

---

(1) Sint Willebrordus is een kerk op de grens van Antwerpen, nabij Borgerhout.

As da(d) zu na al nən îlən tayt gədÿrt ot, slūh ət aləvər în, en də gîst, dîn eftə zən môgər pikəls up en kwam zu stiləkəzôn nor Jan en a dē mor altət tîkə me zənə viŋər.

Mor Jan dî stuŋ up îns up, en a rīp tēgə də gîst :

Zeh, pîrlala, k em əkik ā mor în diŋə tə zegə, zylə; gə möht zu völ sprēkə as da(d) gə mor wilt, mor van mə layf blayvə, zylə, of mə wörə kwoy vriŋdə. As gə na noh wa(d) dihtər dârəft kōmə, dan slôh əkik dī fles up əwə ĵîləkə smūl kapot. Gə zō mə gêrə mənən nek brēkə ē, k wēt ət wel, mor t zal ni wôr zən, zylə. Gə kent mə noh ni manəkə.

Də gîst dî stak zənə viŋər oyt en roktə ər me(d) on Jan zən ĵt, en up zən ĵt was ər səbīt ən îl blayn gəbrĵt.

Wel noŋdədumə, rīp Jan, wildəgay zû kenəs me mə môkə; t shaynt da(d) gə wârəm ĵdə et, gəbÿr. Mor zu zen mə ni gətraut, zylə, k zal əkik a da(d) wel is aflîrə. Are, da(d) is t îstə kûfkə.

En Jan dî slūh nor t spûk me(d) ən lēgə fles, žyst up t shēl van zənə kop, mor a roktə də gîst ni, want a sluh gəlak up də wiŋt.

Dan wīr Jan îst vör ən gū kwôt. A wildə də gîst vastpakə en əm up də groŋt smaytə, mor da(d) guŋ ni,

---

Als dat nu een heelen tijd geduurd had, sloeg het half een, en de geest hefte (hief) zijne magere pikkels (beenen) op en kwam zoo stilletjes aan naar Jan, en deed maar altijd teeken met zijnen vinger.

Maar Jan stond op en riep tot den geest :

Zeg, Peerlala, 'k heb je maar een ding te zeggen, hoor; je mag zoo veel praten als je maar wilt, maar van mijn lijf blijven, hoor, of we worden kwade vrienden. Als ge nog wat dichter durft komen, sla ik die flesch op je leelijken smoel aan stukken. Je zoudt me gaarne den nek breken, eh? 'k Weet het wel, maar 't zal niet waar zijn, hoor. Je kent me nog niet, manneken.

Az da su na jal nən îlən tayt hədÿrd ot, slūg ət aləvər în, en də gîs tîn eftə zə môgər pikəlz up en kwam zu stiləkəzô nor Jan, en a dē mor altə tikə me zənə viŋər.

Mor Jan dî stuŋ up înz up, en a rīp tēgə də gîst:

Zeh pîrlala, k em əkik â mor în diŋə tə zegə, zylə; gə möht su völ sprēkən az da hə mor wilt, mor va mə layv av blayvə, zylə, of mə wörə kwoy vriŋdə. As hə na noh wa tihtər dârəft kōmə, dan slōg əkik dī fles up əwə lîləkə smūl kapot. Gə zō mə gêrə mənə nek brēkən ē, k wē tət wel, mor t sal ni wôr zen, zylə. Gə kent mə noh ni, manəkə.

Də gîs tî stak sənə viŋər oyt en roktən ər me jon Jan zən ịt, en up sən ịt was ər səbīt ən îl blay ŋəbrịt.

Wel noŋdədumə, rip Jan, wildəgay zû kenəs me mə môkə; t shayn ta hə wârəm ịdən et, gəbÿr! Mor zu ze mə ni hətraut, zylə; k sal əkik a da wel iz aflîrə. Are, da s t îstə kûfkə.

En Jan dî slūh nor t spûk me jən lēgə fles, žyst up t shēl van zənə kop, mor a roktə də gîst ni, want a slū həlak ub də wiŋt.

Dan wīr Jan îst fər əŋuj kwôt. A wildə də gîst fastpakən en əm ub də groŋt smaytə, mor da huŋ ni,

---

De geest stak zijnen vinger uit en raakte er mede Jan aan zijn hand aan, en op die hand was onmiddellijk een heele blaar gebrand.

Wel verdomd, riep Jan, wil je zoo kennis met me maken; 't schijnt dat je warme handen hebt, gebuur. Maar zoo zijn we niet getrouwd, hoor; 'k zal je dat wel eens afleeren. Daar, dat is 't eerste oorvaagje.

En Jan sloeg naar 't spook met een ledige flesch, juist op 't scheel (schedel) van zijn hoofd, maar hij raakte den geest niet, want hij sloeg als op den wind.

Dan werd Jan eerst voor goed kwaad. Hij wilde den geest vastpakken en hem op den grond werpen, maar dat ging niet,

want zu tay as da(d) əm doht da(d) əm də gîst vast ot, vyldə əm niməndalə.

Past up, zylə, rīp əm, da(d) dȳrt na al laŋk gənuh; gə kynt mor is gā gon zegə, wa(d) da(d) gə van may myt emə. Worum komdəgay īr rȳzə zȳkə, ē? k em əkik uməs gîn afêrəs me(d) ā of me(d) əw îl familə. Lot mə dan gəryst en got ôn.

Mor də gîst dē ni ịdərs as tîkə duŋ en nor də dȫr waysə.

Jan dî paktə zənə kịdələr en zē tēgə də gîst : alē, lot ziŋ wa(d) da(d) gə van may myt emə. Alē, got vȫr; k zal əkik ahtər ə gon.

t Spûk dē də dȫr ōpə en wēs Jan nor dən trap, mor Jan dî was slymər as da(d), ən zē mor altət : got zeləf vȫr, want as əm was vȫr gəgon, dan ot da(d) spûk əm zēkər də nek gəbrōkə.

Zu kwômə zə up dən dȳr bənējə in də gịk en dor lah nə zârək me(d) nən ayzərə riŋk, dîn ər in vast was.

t Spûk wēs on Jan da(d) əm dî zârək must upefə, mor Jan dî bəgost tə lahə en a zē : jô, gə aut mə īr wa(d) vər dən ôp, bryrkə. As gə ginə mekanik in āwə zak et, zyldə noh al lịk mȫgə roŋtlûpə. Eft zeləf də stîn up, want ik kan əkik da(d) ni.

---

want als hij dacht dat hij den geest vast had, voelde hij niets

Pas op, hoor, riep hij, dat duurt nu al lang genoeg. Je kunt me maar eens spoedig zeggen, wat je van mij moet hebben. Waarom kom je ruzie zoeken, eh? 'k Heb immers niets met u of uw heele familie gemeen. Laat me dan gerust en vertrek.

Maar de geest deed niet anders dan teeken doen en naar de deur wijzen.

Jan pakte zijnen kandelaar op en zei tot den geest : kom aan, laat zien wat je van mij moet hebben. Kom, ga voor, ik zal achter je gaan.

't Spook deed de deur open en wees Jan naar den trap, maar Jan was slimmer en zei maar altijd : ga zelf voor, want

want su tay az da təm doh tatəm də gîst fast ot, vyldən əm niməndalə.

Past up, sylə, rīp əm, da tÿrt na ja laŋk hənuh; gə kynt mor is hā gon zegə, wa ta hə va may my temə. Worum komdəgay ī rÿzə zÿkə nē? k eməkik uməs hin afêrəs me jā of me jəw îl familə. Lo mə da ŋəryst en god ôn.

Mor də gîs tē ni jịdərz as tîkə duŋ en mor nor də dör wayzə.

Jan dî pakte zənə kịdələr en zē tēgə də gîst : alē, lot sin wa ta hə va may my temə. Alē, go för, k sal əkik ahtər ə gon.

t Spûk dē tə dör ōpən en wēs Ja nor dən trap, mor Jan dî wa slymər az da, en zē mor altət : go selə för, wan ta səm was för gəgon, da no ta spû kəm zēkər də nek həbrōkə.

Zu kwômə z ub dən dÿr bənējən in də gịk en dor lah nə zârək me nən ayzərə riŋk, dî nər in vast was.

t Spûk wē zon Jan da təm dî zârək mus tupefə, mor Jan dî bəgos tə lahən en a zē : jô, g aut m īr wa fər dən ôp, bryrkə. As hə ginə mekanik(1) in āwə zak et, zyldə no ha lịk mögə roŋtlûpə. Eft seləv də stîn up, wan ti ka nəkik da ni.

---

indien hij was voor gegaan, zou de geest hem zeker den nek hebben gebroken.

Zoo kwamen zij op den duur beneden in de gang, en daar lag een zerk met een ijzeren ring, die er in vast was.

't Spook wees Jan, dat hij dien zerk moest opheffen, maar Jan begon te lachen en hij zei : Ja, ge houdt me hier wat voor den gek, broertje. Als je geen *mécanique* in je zak hebt, zal je nog lang mogen rondloopen : Hef zelf den steen op, want ik kan het niet.

---

(1) Conscience zegt *nikanik;* dit woord is nu onbekend.

Də gîst dîn eftə də stîn up, en doroŋdər was ər nə grûtə pyt, wor da(d) dər dray grût ayzər potə in stuŋə me gāwə gelt in.

En zu tay as Jan da(d) gelt gəziŋ ot, bəgost da(d) spûk tə sprēkə.

Zīdə ga da(d) gelt? vrūh ət on Jan.

Wel gay vīzə lịtsman, gə sprekt gəlak vloms? Nā bəginə mə makịdərə tə vərstôn. Frịs kan əkik toh ûk, zylə, want k em vayf jôr gədiŋt! — en vivan ampoləjon! Jô, k zīn əkik zu īt bliŋkə da(d) noh al gût up stykskəs van twiŋtəh fraŋ trekt.

Də gîst dîn oldə də dray potə oyt də pyt en zē me ən olə stem.

Da(d) zen dray potə me gelt, dī ək ot wehəstōkə vŏr da(d) ik dût was.

Vŏr da(d) gə dût wort! rīp Jan îl vərwoŋdərt. Zedəga dût? Da(d) zōdə ni zegə, zylə. k Gəlûf da(d) gə mə dor wa(d) wilt ways môkə.

Mor də gîst dî löstərdə dor ni nor, en a zē : ik em əkik in də el mytə brịdə zu laŋk tut da(d) dī potə zōwə gəvoŋdə wörə, — en na edə gay mə oyt də el vərlost.

Em əkik ā oyt də el vərlost? rīp Jan; dor em ik na spayt

De geest hief den steen op, en daaronder was een groote put, waarin drie groote ijzeren potten stonden, met gouden geld.

Zoodra Jan dat geld gezien had, begon het spook te spreken.

Zie je dat geld? vroeg het aan Jan.

Wel gij zonderlinge landsman; ge spreekt, zooals ik hoor, Vlaamsch? Nu beginnen we malkaar te begrijpen. Fransch kan ik toch ook, hoor, want 'k heb vijf jaar gediend, — en *vive Napoléon!* Ja, 'k zie zoo iets blinken, dat tamelijk wel op stukjes van twintig frank gelijkt.

Də gîs tî neftə də stî nup, en doroŋdər wa sər nə grûtə pyt, wor da tər dray grû tayzər potə nin stuŋə me hāwə gelt in.

En zu tay as Jan da helt həzi ŋot, bəgos ta spûk tə sprēkə.

Zīdə ga da helt? vrū gə ton Jan.

Wel gay vīzə lịtsman, gə sprekt gəlak floms? Nā bəginəmə makịdərə tə vərstôn. Frịs ka nəkik to hûk, sylə, want k em vayf jôr gədiŋt! en viva nampoləjon! Jô, k sīn əkik zu wīd bliŋkə da no gal gū dup stykskəs fan twiŋtəh fraŋ trekt.

Də gîs tî noldə də dray potə noy tə pyt, en zē me jə nolə stem.

Da sen dray potə me helt, dī k ot wehəstōkə vōr da dịk dût was.

Vōr da hə dût wort! rīp Jan îl vərwoŋdərt. Zedəga dût? Da sōdə ni zegə, zylə. k Həlûv da hə mə dor wa wilt ways môkə.

Mor də gîs tî lōstərdə dor ni nor, en a zē : ik em əkik in d el mytə brịdə zu laŋk tu ta tī potə zōwə gəvoŋdə wōrə, — e na wedəgay m oy t el vərlost.

Em əki kā woy t el vərlost? rīp Jan; dor e mək na spayt

De geest haalde de drie potten uit den put, en sprak met een holle stem :

Dit zijn drie potten met geld, die ik had weggestoken, vóór mijn dood.

Vóór je dood? riep Jan heel verwonderd uit. Ben je dood? Dat zou men niet zeggen, hoor. 'k Geloof dat je me daar wat wijs maakt.

Maar de geest luisterde daar niet naar, en zei : ik heb in de hel moeten branden, zoo lang tot die potten zouden gevonden worden, — en nu heb je me uit de hel verlost.

Heb ik je uit de hel verlost? riep Jan uit; daar heb ik

van. Gə zet nə shûnə juŋə. k Zal ər mor van zwaygə, want mən blūt kokt al.

Nā brịt əkik ni mîr, zē da(d) spûk; are, dor is mən ịt, vylt, na is zə îləmol kaut....

Mərsī vər də gūtat, zē Jan, aut ə pikəlbinčəs mor stiləkəs toys. Zu waynəh kompləmeŋtə as mögələk. Ik ken ə, vōgəl, gə zet dən dÿvəl tə plat.

Si, zē ət spûk, van dī dray potə me gaut, vərzÿk ək ā da(d) gə ər înə van on dən ârəmə geft, înən on də kârək um misə vər mən zīl tə duŋ, en....

ōla, rīp Jan, da(d) vərweŋs əkik ən bičə, zylə. Zen əkik āwə kneht? Gə mokt dor gin slehtə rēkəniŋ. En wa(d) zal əkik dan emə? Nējə, mor as ər wa(d) driŋkhelt ōvərshit, dan zal əkik ət duŋ. — Gə ze gay uməs toh rayk gənuh, al godə zu sleht gəklît in t pytəkə van də wiŋtər. A wel, wa(d) zegdə?

Dən dardə pot, zēt də gîst, dîn is vör ā.

Vör may! rīp Jan zu blay as nə kârmisfögəl, wel Sîmənis, dər wör əkik noh stôpəl zot van. Komt īr, k zal ə is kysə up ə postəlaynə kôkə.

En Jân dî spruŋ up van arözə; mor a strynkəldən en a vīl in də pyt en zə liht oyt! t slūh žyst în ÿr.

---

waarachtig spijt van. Je bent een mooie jongen. 'k Zal er maar van zwijgen, want mijn bloed kookt al.

Nu brand ik niet meer, zei het spook; daar, hier is mijn hand, voel, nu is ze heelemaal koud...

Dank je voor de goedheid, zei Jan, houd je pikkelbeentjes maar stilletjes thuis. Zoo weinig complimenten als mogelijk. Ik ken je, vogel; je bent den duivel te slim.

Zie, zei het spook, van die drie potten met goud verzoek ik je, er een aan de armen te geven, een aan de kerk om missen voor mijne ziel te doen, en...

Hola, riep Jan, dat verwensch ik een beetje, hoor. Ben ik je

fan. Gə ze nə shûnə juŋə. k Sal ər mor van zwaygə, want məm blût kokt al.

Nā brį dəkik ni mîr, zē ta spûk; are, dor is mə nįt. vylt, na wi s îləmol kaut....

Mərsī vər də gûtat, zē Jan, au də pikəlbinčəs mor stiləkəs toys. Zu waynəh kompləmeŋtə nas mögələk. I ke nə, vögəl, gə ze tən dÿvəl tə plat.

Si, zē t spûk, van dī dray potə me haut, vərzÿ kə kā da hər înə va non də nârəmə geft, înə non də karək u misə vər mən zīl tə duŋ, en...

ōla, rīp Jan, da fərweŋ səkik əm bičə, zylə. Ze nəki kāwə knəht? Gə mok tor gin slehtə rēkəniŋ. En wa sa ləkik da nemə? Nējə, mo ra sər wa triŋkhel tövərshit, dan za ləki kə tuŋ. — Gə ze ha wuməs toh rayk hənuh, al godə zu sleht həklî tin t pytəkə van də wiŋtər. A wel, wa segdə?

Dən dardə pōt, zē tə gîst, dîn is för ā.

Vör may! rīp Jan, zu blay as nə kârmisfögəl, wel sîmənis, dər wör əkik noh stôpəl zot fan. Komd īr, k sal ə wis kysə nu pə postəlaynə kôkə.

En Jan dî spru ŋup fa narözə; mo ra strynkəldə nen a vīl in də py ten zə lih toyt! t slūh žys tîn ÿr.

---

knecht? Je maakt daar geen slechte rekening. En wat zal ik dan hebben? Neen, maar indien er soms drinkgeld overschiet, dan zal ik het doen. Je bent immers rijk genoeg, al ga je zoo slecht gekleed, in 't midden van den winter. Welnu, wat zeg je.

De derde pot, zei de geest, is voor jou.

Voor mij! riep Jan zoo blij als een kermisvogel, wel Seemenis, daar word ik nog stapelgek van. Kom hier, 'k zal je eens zoenen op je porceleinen wangen.

En Jan sprong op van blijdschap, maar hij strunkelde en viel in den put en zijn licht uit! 't Sloeg juist een uur.

Na was Jan in dən duŋkərə.

Pičə də dût! rīp əm zu ârt as da(d) əm kost, wor zedə, — ē spukskə līf, komt is īr! k em əkik ā oyt də el vərlost, na mögdəgay may uk wel is oyt dēzə pyt vərlosə.

Mor t spûk was weh.

Jan dî krōp me völ mujte oyt də pyt en roptə zən kêrs up.

Dan guŋ əm nor bōvə en as əm na zən aygə ən bičə gəwarəmt ot en noh twî fleskəs ot gədruŋkə, vīl əm in t slôp.

s ¡dərəndohs dē Jan wa(d) da(d) də gist əm gəzēt ot. A gaf nə pot on dən ârəmə, nə pot on də kârək en a īlt nə pot vər zən aygə.

En Jan was rayk, want in zənə pot wôrə wel oŋdərt dÿzət miljuŋ.

En Jan dî wûndə dan in ə grût oys, en a īlt vətÿr en pêrt, en a slīp in ə flūrən bet en a druŋk wayn, en a guŋ alə dôgə up stamənē.

En dor kwamp ə vârəkə me nə laŋə snoyt, en t vərtelsəlčə is oyt.

Nu was Jan in den donkere.

Pietje de Dood! riep hij zoo hard als hij kon; waar ben je, — eh spookje lief, kom eens hier! 'k Heb je uit de hel verlost, nu mag jij me ook wel eens uit dezen put verlossen.

Maar 't spook was weg.

Jan kroop met veel moeite uit den put, en raapte zijne kaars op.

Hij ging dan naar boven, en als hij zich nog wat gewarmd had en nog twee fleschjes had gedronken, viel hij in 't slaap.

's Anderendaags deed Jan wat de geest hem gezegd had.

Na was Ja nin dən duŋkərə.

Pičə də dût! rîp əm zu wârt az da təm kost, wor zedə, — ē spukskə lîf, kom di zîr! k e məki kā woy t el vərlost, na mögdəgay may uk we li zoy tēzə pyt fərlosə.

Mor t spûk was weh.

Jan dî krop me föl mujtə noy tə pyt, en roptə zəŋ kêr zup.

Da ŋu ŋəm nor bōvə ne na səm na zə naygə əm bičə həwârəm dot, e noh twî fleskə zot hədruŋkə, vīl əm in t slôp.

s ịdərəndogz dē Jan wa ta tə gîs təm gəzē tot. A gaf nə po ton dən ârəmə, nə po ton də kârək en a jīlt nə pot fər zən aygə.

En Jan was rayk, wan tin zənə pot wôrə wel oŋdər tÿzət miljuŋ.

En Jan dî wûndə nî nə grû toys, en a jīlt fətÿr em pêrt, en a slī pi nə flūrəm bet, en a druŋk wayn, en a guŋ alə dôgə nup stamənē..

En dor kwam pə vârəkə me nə laŋə snoyt, en t fərtelsəlčə ni zoyt.

Hij gaf een pot aan de armen, een pot aan de kerk, en hij hield een pot voor zich.

En Jan was rijk, want in zijn pot waren wel honderd duizend millioen.

En Jan woonde in een groot huis, en hij hield voiture en paard, en hij sliep op een fluweelen bed, en hij dronk wijn, en ging alle dagen naar de herberg.

En daar kwam een verken met eenen langen snuit, en 't vertelseltje is uit.

DE GELIJKENIS VAN DEN VERLOREN ZOON.

Dər wa zis nə veŋt, en dî na twî zönə.

En də juŋkstə dər van zē tēgə zənə pērə : vôdər! gef mə t pôrt fan t hu ta mə tūkompt. En də vôdər ga vo nīdər zə pôrt.

Enigtə dôgə dor nôr, paktə də juŋkstə zön zəŋ klikə neŋ klakə bayîn en a trok ər van dör, nor ə vremt lịt, wor da təm zən seŋs mi tə slehtə wayvə nubdē.

En as əm na jaləz ad uphəsmêrt, kwamp ər nə grûtən ûŋərsnût in t lịt, en oŋzə kadē wist fan gîn aut ni mir paylə tə môkə.

Ay guŋ ər dan vandör, en guŋ bay nəm būr um əm dor as kneh tə vərÿrə. Dî zoŋt əm nor zəm būrdəray um ub də vârəkəs tə pasə.

En dor zō wəm na gêrə zənəm boyk mi tən dra fan də vârəkəs həvyld emə, mor gînə meŋs gaf əm ər īt fan.

Dam bəgos təm in zən aygə nôr tə deŋkən en a zē : ûvöl boyə zen dər bay mə vôdər, dī brût en aləz emə, en ik mut əkik īr van uŋər stârəvə.

K sal wehon en nor mə vôdər gon, en k sal əm zegə : vôdər! K em kwôt hədôn tēgə dən ēməl en tēgə nā.

K se nimər wêrt fa nəwə zön tə zen; dū mi may as mi jînə van ə wârəkfolək.

En as əm da na gəzē tot, stuŋ əm up en guŋ nor zə vôdər. Mor as əm noh fâr va noys was, krēh sə vôdər əm in t ûh, en a wīr îləgịs ôrdəg on zə nart. A kwam nor əm tū gəlûpə nen vīl roŋt zənə nals, en kystə nəm.

En də zön zē : vôdər! k em kwôt hədon tēgə dən ēməl en tēgə nā, en k sen nimer wêrt fan əwə zön tə zen.

Mor də vôdər zē tēgə də knehtə : alē, manə, gā; old ȯd bestə klîd en dū təm da dôn, stekt nən riŋk on zənə viŋər en trekt shūnən on zən vūtə.

Old ûk t fet kaləv oy tə stal, en du wə tût. Lot oŋs lakər smêrə neŋ kârmis āwə.

Want mənə zön waz dût, en a jis wer lêvəndə həwörə. ı was fərlörə ne na jis təry həvoŋdə. En dorup huŋ ət izd bəginə.

Mor də nautstə zön waz up t felt, en as əm wēr kwam n al diht on zən oys was, ûrdə nəm ziŋə nen dịsə.

A rīp înə van də knehtə nen vruh wa ta tər göŋdə was.

Wel, zē tən dî, t iz ə brÿr dî təryg is həkömə ne nə vôdər gət fet kaləf lôtə dûtuŋ, umda təm fris e ŋəzoŋd is təry əkömə.

Dən autste shōt in ən frịsə kolêrə, ə wā ni binəgon. Dan wam də vôdər zeləv boytə ne na bəgos təm tə bidə nen smīkə um mē binə tə gon.

Mor də zön zē tēgə zə vôdər : watə? k em ā na jal Got re tū völ jôr gədiŋt; k em al gədôn wa ta hə mə gəzē det, n va nə wî lêvə ne də mə nût is him bokskə nof nə ykəlatə kafə gəgēvə um ər mən vriŋdə nis mi tə traktērə, t stôn ə kaləf.

Mor nā da tî lakərə juŋə toys kompt, dî na lə gût mi irə vərtêrd ēt, nā wis t fetstə kaləv ampər genuh för ənir.

Mor də vôdər zē : juŋə! gə ze ga juməs toh jaltəd bay ay, en wa ta fa may is, iz uk fan ā.

Mögə wə dan is ni smêrə nen pləzīr môkə? want ə ŋkstə brÿr waz dût, en a jis wer lêvəndə həwörə; a was rlörə ne na jis təry həvoŋdə.

AANHANGSEL III.

Toen Prof. J.-F.-J. Heremans op het vierde Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres (Utrecht, 22n September 1854) over het nut der dialectstudie sprak, wees hij op de vele gebrekkige uitleggingen van voor Hollanders onbegrijpelijke uitdrukkingen, welke echter voor Vlamingen minder onbegrijpelijk zijn, omdat vele nog in Vlaamsche dialecten voortleven. Zoo zegt hij o. a. :

" Nooit echter heeft iets meer het bewijs geleverd, dat de " studie van de Vlaamsche dialecten wenschelijk is, dan de " dwalingen, waarin een Bilderdijk zelfs, ondanks zijne ver- " bazende geleerdheid vervallen is, wanneer hij, geboren " Amsterdammer, zich vermat het Antwerpsche taaleigen " in *Trijntje Cornelis* van Huygens op te helderen, ofschoon " deze dwalingen dan ook getuigen van " die onuitputbare " inbeelding, van dit vindingrijk vernuft, „ die hem tot den " eersten dichter van Nederland verhieven, maar in taal- " kunde wel eens lieten strunkelen.

" Een paar voorbeelden denk ik hier niet onnoodig aan te " halen.

" *Francisco* klaagt, dat hij zich van de " waerdinne *Marie*. " maar niet kan losmaken : hij kan haar niet vergeten, " *wat* " *dat hij kamfers eet* „. Zoo luidt het bij Huygens. Mij dunkt, " de zin is klaar en behoeft geene verdere uitlegging, te meer " daar wij toch de eere hebben in de eeuw van den beruchten " kamferkampioen Raspail te leven. En nogtans vindt Bilder- " dijk, zonderling genoeg, in dezen kamfer, dien Francisco als " *antaphrodisiacum* eet, *eenen heiligen eed, die den kamp-* " *vechteren afgenomen werd op leven en dood!* Elders wordt de " eigennaam *Trui*, *Truitjen* (*Gertrudis*), die te Antwerpen, " als een gemeen naamwoord, op ieder Hollandsch meisjen " toepasselijk is (1), met het Fransch, *truie*, eene *zeug*, een

(1) Tegenwoordig is een *Trui* een lomp, onhandig meisje.

" *varken* verward, en moet *oulie*, dat niets anders is dan
" *ulieden* op zijn Antwerpsch uitgesproken, den vogel van
" Pallas, eenen *uil* beteekenen. De verzen uit Trijntje Cornelis,
" waar Bilderdijk die *uilen* weet te vinden, zijn echter te
" onkiesch om in deze vergadering te mogen worden mede-
" gedeeld. De Rederijkers van den goeden ouden tijd waren,
" men weet het, op dit punt op verre na zoo nauwgezet niet
" als wij. „

Hierbij mag gevoegd worden dat Bilderdijk in : *Ten minste sal hy nô se Vrauwke komen sien*, in *nô* het Amsterdamsche *nou* meent te zien, terwijl het niets anders dan *naar* is. Ten slotte geeft Bilderdijk voor den dichtregel :

.... we kunnen noch wel prôten
En urken eer hay komt

de verklaring dat *urken* drinken beteekent. " *Lurken* zei men bij ons, dat is zuigen *To lurch* in 't Engelsch „. Dat woord *urken* is niets anders dan het diminutief van *uur*, en de regel beteekent : we kunnen nog wel een uurtje praten, voor hij zal komen. Een weinig verder zegt Huygens : *woôrt iee klayn urke lôter....* (was 't een klein uurtje later).

Terwijl uit deze regelen blijkt dat de dialectstudie in vele opzichten van veel nut is, bewijst de vergelijking van de enkele voorbeelden uit Huygens met de moderne taal, dat er om zoo te zeggen geene verandering in de Antwerpsche taal is gekomen, gedurende de twee volle eeuwen, die ons van den schrijver van Trijntje Cornelis scheiden. Dit heeft zijn gewicht om hetgeen geschreven is tusschen die twee tijdstippen met een zekere mate van zekerheid te controleeren.

De beste bronnen, om de geschiedenis van eenen tongval op te maken, zijn zonder twijfel de verschillende stukken, zooals rekeningen, besluiten, in een woord de akten van allerlei soort van de stad, waar de tongval gesproken wordt. Die stukken worden dikwijls opgemaakt door menschen, die ter nauwernood kunnen lezen en schrijven, die volstrekt geen

denkbeeld hebben van een algemeene omgangstaal, die altijd onder den invloed van hunne plaatselijke omgangstaal, van hun dialect schrijven, zoodat hun menige eigenaardigheid, alleen aan hunne taal eigen, ontsnapt en zoo een kostbare schat is voor het opmaken der geschiedenis. Zeker bevinden zich in de archiefstukken akten, door menschen van zekere geleerdheid geschreven, stukken, die minder dialectisch gekleurd zijn; men mag evenwel gerust beweren dat het den stellers dezer akten nooit te doen was om een letterkundige taal te schrijven, zoodat ook bij hen menige eigenaardigheid te vinden is.

Nevens die bron, waaruit een rijk materiaal voor het Antwerpsch dialect zou te putten zijn, hebben we de geschriften van te Antwerpen geboren of te Antwerpen wonende schrijvers; onder dezen heeft men vooral twee van beteekenis, Anna Bijns in de 16e eeuw en Willem Ogier in de 18e. Beiden hebben getracht een zuivere Nederlandsche taal te schrijven, maar, wat bij de slechte inrichting van het onderwijs in dien tijd en bij gebrek aan gemakkelijke middelen van verkeer, onmogelijk kon uitblijven, zij hebben beiden den invloed van hun dialect ondergaan, en hun ontsnapten vormen, die met de vormen van hunne taal niet overeenstemden, welke afwijkingen meestal aan hun dialect te wijten waren. Hier moeten we echter bij het aantreffen van afwijkingen voorzichtig te werk gaan; de schrijvers, die alle dialectvormen wilden vermijden, kenden ongetwijfeld verscheidene der dialectische eigenaardigheden hunner klankleer; zij hebben in hunne werken die eigenaardigheden zooveel als mogelijk vermeden, maar, in hunne onwetendheid van een zuivere taal, gingen ze dikwijls te ver, en wijzigden ook vormen, die juist waren in minder juiste, omdat ze ook in die woorden een dialectische afwijking meenden te bespeuren. Voorbeelden zullen verder aangehaald worden.

Ten derde bezit het Antwerpsche taaleigen een anderen schat, die vele tongnallen niet kunnen aanwijzen. Enkele schrijvers hebben, alhoewel geene Antwerpenaars zijnde, de

taal van de in de 16e eeuw zoo machtige handelsstad gebezigd, om ze, in hunne blijspelen, in den mond van eenige uit het Zuiden uitgeweken bewoners van de noordelijke Nederlanden te leggen. In dit geval bevinden zich Hooft, Bredero, Huygens en Weijerman. In Hooft's Warenar spreekt een van de mindere personnages, Caspar de hofmeester, Antwerpsch (cf. regel 510 : " *Ick ick heb t' Antwerpen voor Hofmeester ghedient over dertich jaren* „); bij Bredero is de hoofdpersonnage van zijn Spaanschen Brabander, een Antwerpenaar (cf. regel 5 : " *O kayserlaycke stadt! Hantwerpen groot en raijck* „, en passim); bij Huygens, in zijne Klucht van Trijntje Cornelis, zijn Marie, Francisco, Paschier en Hanneken-uyt, Antwerpenaars; de klucht vindt plaats in de vroeger beruchte Lepelstraat, te Antwerpen; eindelijk spreken bij Jacob Campo Weijerman, in zijn klucht : " De Bezweering vanden desperaten Antwerpschen Courantier „, al de personen, op een paar uitzonderingen na, Antwerpsch.

Het spreekt van zelf dat al de uitdrukkingen, door die aan Antwerpen vreemde schrijvers, niet als echt Antwerpsch mogen aangezien worden. Ze gaven in hunne werken, al wat hen te Antwerpen, welke stad ze misschien bezocht hadden, of wat hen althans in den mond van hun bekende Antwerpenaars had getroffen; dikwijls konden ze aan de neiging om die voor hen barbaarsche taal te chargeeren, geen weerstand bieden, en overdreven de hun opvallende eigenaardigheden; een ander maal hadden ze de eigenaardigheden vernomen, maar de wetten, die het gebruik er van beheerschen, niet gevat, zoodat ze als Antwerpsche wendingen, uitdrukkingen bestempelden, die het onmogelijk konden zijn; weer een ander maal hebben ze niet met de noodige zorg op al de hun bekende eigenaardigheden gelet, zoodat niet zelden de algemeen Nederlandsche vorm nevens den door hen gebruikten Antwerpschen staat, zoodat dubbelvormen voorkomen, waarvan ze zich zelf waarschijnlijk geen rekenschap hebben gegeven. Daarenboven moet aangemerkt worden dat, behalve de verschillen die hen getroffen hadden, er andere bestonden,

dialectische bijzonderheden, die ook hun dialect eigen waren, die hun ontsnapten, waarvan we geen spoor in hunne werken vinden, terwijl we toch met tamelijke zekerheid mogen besluiten dat ze bestonden. Ten laatste mag niet uit het oog verloren worden, dat het doel van de klucht- en blijspelschrijvers, niet de zuivere behandeling van het Antwerpsch taaleigen was, maar wel door het ongewone der uitdrukkingen den lachlust van het publiek te prikkelen. We zien het immers nog dagelijks, dat op onze tooneelen, het publiek behagen schept en gemakkelijk lacht met eenen boer, die zijn dialect spreekt of met eenen vreemdeling, die zich in gebroken Nederlandsch uitdrukt. Het komt er dan weinig op aan of het boersch dialect goed is, of de gebroken taal van den vreemdeling in de werkelijkheid zoo erg gebrekkig zou zijn; het is voldoende dat het publiek het ongewone bemerkt en dat het lacht. Maar door het dialect als middel om te doen lachen te gebruiken, moet de schrijver of tooneelspeler een lastig hindernis vermijden; hij mag dialectisch spreken of schrijven, maar moet toch steeds zorgen dat de toeschouwers of lezers hem kunnen begrijpen; om dat doel te bereiken, is het in vele gevallen noodzakelijk, dat hij zekere eigenaardigheden opoffert. Aangezien we voor die gevallen staan, kunnen en mogen we niet van een vreemdeling vergen of verwachten, dat hij volmaakt zuiver Antwerpsch zal schrijven.

Daar dit academisch proefschrift te Gent werd opgesteld, stond de eerste en rijkste bron niet tot mijne beschikking. Ik ben verplicht geweest de gegevens van de verschillende schrijvers bijeen te brengen, en daaruit af te leiden wat de taal in de 17e en in de 18e eeuw zou kunnen geweest zijn. Wat ik hier dus aanbied, kan onmogelijk aanspraak maken op een historische behandeling van het dialect gedurende die eeuwen; het kan slechts eene schets zijn, waarin veel zal moeten verondersteld worden, wat later aan den toetsteen der eerste bron, aan de archiefstukken, zal moeten onderworpen worden.

Van den eenen kant zullen we dus de Hollandsche schrij-

vers hebben, die Antwerpsch poogden te schrijven, van den anderen kant hebben we Willem Ogier, eenen Antwerpenaar, die zooveel als het hem mogelijk was, de eigenaardigheden van zijn dialect wilde doen verdwijnen. Anna Bijns, die in de 16e eeuw schreef, behoort dus niet tot het bestek van dit geschrift.

Als we de blijspelen en kluchten der vier Hollanders met malkaar vergelijken, treft ons al zeer spoedig dat de taal, door Huygens opgeteekend, het dichtst bij het nu nog gesproken Antwerpsch staat. Van Weijerman, die na Huygens schreef, en wiens Antwerpsch veel minder gelijkenis heeft met het moderne Antwerpsch, kan *a priori* beweerd worden dat de bron van den " Antwerpschen Courantier " minder betrouwbaar is. Immers, indien de taal van Huygens reeds zoo sterk op het moderne Antwerpsch gelijkt, is het niet aan te nemen, dat in een periode, die tusschen den tijd van Huygens en den dag van heden ligt, de gelijkenis minder zou geweest zijn.

Zetten we nu Huygens nevens de vroeger schrijvende Hooft en Bredero, dan treft ons dat in de blijspelen van de twee laatste schrijvers, het zoogenoemde Antwerpsch veel meer op het Amsterdamsch dan op het moderne Antwerpsch gelijkt, en we moeten ons afvragen of op een zeker oogenblik van de geschiedenis van de taal, het Antwerpsch meer Hollandsch dan Brabantsch zou geweest zijn; hier zou de taal van Anna Bijns ons kostbare inlichtingen kunnen geven, maar zelfs buiten Anna Bijns vinden we genoeg bewijzen dat het Antwerpsch nooit op het Amsterdamsch heeft geleken, dat het reeds in de vroegste tijden Brabantsch was, en dat het als zoodanig reeds aan de wet van de verkortingen voor zekere consonantengroepen en aan andere eigenaardigheden onderworpen was. Bovendien bewijst een oppervlakkige kennisneming van Bredero en ook van Hooft, dat wel in het begin op de Antwerpsche uitdrukkingen gelet wordt, maar dat verder in het stuk het Antwerpsch voor het Hollandsch, en hier het Amsterdamsch moet plaats maken; alleen Huygens

bleef in de gansche Klucht consequent, wat reeds bewijst dat hij meer zorg er aan besteedde dan de anderen.

Indien we nu daarnevens in aanmerking nemen dat Huygens' moeder eene Antwerpsche was(1), dat Huygens zonder twijfel het Antwerpsch zoo niet zelf gesproken, dan toch in zijne onmiddellijke omgeving, en dat gedurende vele jaren, heeft gehoord, terwijl het bij de drie anderen slechts het toeval was, dat ze met Antwerpenaars in aanraking bracht, mogen we besluiten dat Huygens het meest te vertrouwen is.

Aangezien een sterke gelijkenis van de taal in Huygens' Klucht met het moderne Antwerpsch onmogelijk te loochenen is, zal er geen bezwaar bestaan de taal van die twee eeuwen als stationnair te beschouwen, en de vijf schrijvers, de vier Hollanders van den eenen kant en W. Ogier van den anderen kant, te zamen te behandelen.

Wat de klankleer betreft, bemerken we spoedig, dat aangezien eene vergelijking van het Spook van Conscience met de Klucht van Trijntje Cornelis van Huygens bewijst, dat het dialect gedurende die paar eeuwen niet of althans weinig veranderd is, er weinig bij het in de klankleer gezegde, zal moeten gevoegd worden.

De meeste der klanken hebben reeds, van vóór den tijd, waarmede onze schets begint, de waarde die ze nog hebben; zoo was in dien tijd de ÿ van vÿrə voor *voeren* reeds de uitspraak, aangezien die ÿ ontstaan is door umlaut, en dat de *j* van de volgende lettergreep, die oorzaak van dien umlaut is, reeds lang was verdwenen.

De vier Hollandsche schrijvers geven den klank ay op voor het Nederlandsche *ij*, wat schijnt te bewijzen dat reeds vóór de periode, die ons bezig houdt, de lange *i* van het middel-Nederlandsch *ij* was geworden, welke klank te Antwerpen eenigszins anders uitgesproken werd dan in Holland(2).

---

(1) Huygens' moeder was Susanne Hoefnagel van Antwerpen.

(2) Een bewijs, dat ten tijde van Huygens de *ij* haar modernen klank in het Hollandsch had, meen ik te vinden in het feit, dat de woorden, waarin *ij* voorkomt, en die door Trijntje uitgesproken worden, als ze door Marie herhaald worden, steeds *ay*, nooit *i* vertoonen.

De *ei*- en *ij* klanken zijn reeds in de uitspraak samengevallen.

De lange *a* was reeds een gerekte *ô* ten tijde van Bredero en Huygens, de scherplange *e* reeds een gerekte *î* als in il (*heel*), dat Bredero als *hiel* en Huygens als *hiel* schrijft.

Was de *à* voor *r* in dien tijd een *e* of was de *ë* reeds een *à*, zooals het nu het geval is? Dit is moeilijk op te lossen. In elk geval waren de twee klanken reeds gelijk, zooals blijkt uit de vier verzen van Ogier :

Weest gedachtigh dat gy schuldich zyt t'ontfermen
Myn hongerige wil uyt voordeel van den armen; (blz. 75).
En heeft noch jemant met u staet ontfermen,
Die thoont noch veel te doen, mits seggende, och Armen; (blz. 161) (1).

Bij Bredero heerscht een gedurige verwarring van de twee klanken. Zoo zegt hij *herteken* voor *harteken*, *mert* voor *markt*, *harsenen* voor *hersenen*, *karck* voor *kerk*, enz. Huygens is consequenter en maakt de *e* algemeen; echter ontsnappen hem toch ook eenige woorden met *a*. Hooft zegt : *Dit plach by de Bruydts Vrienden te werden ghedaen* (r. 443), en *Maer wat vintmen hier in Hollandt scharpe gesellen* (r. 457). Weijerman gebruikt *e* en *a* waar de algemeene taal die klanken gebruikt. Ogier daarentegen zegt meest *e* : *'t Hert treckt noch al* (bl. 35), *Ick sal u lie geven, en den derm vullen?* (bl. 40), *In de Hel daer is het werm* (bl. 101). Beantwoordt die schrijfswijze aan de uitspraak van dien tijd, of was reeds toen alle *e* voor *r* een *à*, en kende Ogier dien regel? Trachtte hij in zijne stukken die *a* te vermijden, en verving hij zoodoende ook de oorspronkelijke *à* door een *è*? Zijn dan vormen, als : *Wat noodlot parst u om te bidden en te knielen* (bl. 90). *Ik hou u voor een argh, en slim doortrocken vel* (bl. 110), *t' kost niet arger syn* (bl. 178) te beschouwen als de ware uitspraak, en zijn die vormen aan de oplettendheid van den schrijver ontsnapt? — *Likken* of *lekken*,

(1) De citaten uit Ogier zijn uit de uitgave van 1682. In deze uitgave komt tweemaal de paginatie 180-190 voor; van 180 tot 189 citeer ik de pagina's, zooals ze zijn; van de tweede 180 tot 189 als 190¹ tot 199¹; van de daaropvolgende 190 tot 199 als 190² tot 199². — Dezelfde rijmen komen voor in de uitgave van 1715.

alsook *lekker*, met hunne samenstellingen, komen regelmatig als *lacken* en *lacker* bij Ogier voor, bijna regelmatig bij Hooft, Bredero, Huygens en Weijerman : *Ghy sult noch den tydt leven dat g'u vingers naer 't Nachtwerk sult lacken* (bl. 12, Ogier), *Dats lackeren brom* (bl. 34, Ogier), *Een lacker beetjen* (bl. 86, Ogier), *Wat hede lackerdings* (Bredero, vers 1554), *Veur 't lest, veur lacker ding* (Huygens).

De anormale Nederlandsche *ā* voor een *r* is regelmatig een gerekte *e* ten tijde van Ogier : *Hoeveerdigheyt* (titel van een van de blijspelen), *Geeren wercken* (bl. 159), *Ist myn schult datge geen Goet en vergeert* (bl. 168), *sy was dan slagens wert* (bl. 191[2]). Hoe was echter de uitspraak ten tijde van Bredero en Huygens; meestal zetten deze schrijvers *ae*, het teeken van de lange *a*, soms *æ* (een *a* en *e* dooreen gewerkt), wellicht het teeken van een gerekte *e*; bij Bredero treft men eens *pyaerd* aan : *Hy* (nl. Phoebus) *soude sayn karos en pyaerden laten rusten* (vers 634); bij Huygens vindt men echter verscheidene malen *iae* : *De kiaers die flickert soo; Men liaersen zayn soo out; Jo 't goeyke sitt te piaert; ..... en 't is ons all we wiaert; licht ieens en kiaers; soo plantem yevers neer, doôr piaerden of doôr koeye gegete voeyer leet; de stiaert, vrint.* Was te dien tijde de *iê* (of *jê*) de uitspraak van den tegenwoordigen *ê*-klank vóór een *r*? Of was die eigenaardigheid den Hollandschen schrijvers bekend geraakt, door andere Brabanders, niet-Antwerpenaars? Misschien was eenmaal de *jê* de uitspraak, die slechts bewaard is gebleven in het woordje jârt, *aarde*. — Weijerman zegt bijna regelmatig *piërd* : *Het Piërd is schu* (bl. 18), *het Piërd van de Trekschuyt* (bl. 64).

De tegenwoordige *i* in *smilten* voor *smelten*, bestond reeds ten tijde van Ogier : *Die lasteren door Haet, Die syn hun eygen straf, en smilten in hun quaedt* (bl. 190[2]).

De ɪ voor ÿ vóór *r* in *sturen*, *vuur*, schijnt alsdan algemeen geweest te zijn.

Het pronomen u en het bijvoeglijk bezittelijk naamwoord uw waren ten tijde van Bredero *ou* en van Huygens *au* : *Dattek ick ou eenskens vertelde mayn avontuurkens* (Jer. 12),

Hoe is ouwen naem (Jer. 65), *Moôr au suet converseeren en go noot uyt men hoot* (Klucht), *Au Mompeer en Mameer, auw ooghskens, auwe neus, auw mondeken* (Klucht).

De *ŏ* vóór *r* was reeds gewoonlijk *eu*, zoowel bij Ogier als bij Bredero en Huygens.

De *ŏ* vóór *m* wordt soms *oe* geschreven, wat op de tegenwoordige uitspraak wijst; in *dof* is de *o* bij Ogier reeds *oe* : *Gelyck een doeffe smoor die doffer vyer verstickt* (bl. 310). In de uitgave van 1715 staat : *Gelyck een doeffe smoor die doeffer vyer verstickt* (bl. 281).

De uitspraak oy voor *ui* en û voor scherplange *o*, die voorzeker eenen opmerker als Huygens hadden moeten treffen, schijnen nog niet bestaan te hebben te dien tijde.

Bij Ogier vinden we nog *vrotte*, terwijl nu alleen *rot* bekend is : ...*Loopen naer de Lepel-straet, by die vuyl, vrotte, bepockte, stinckende Pryen!* (bl. 218).

De syncope van *f* in *hooft*, vinden we bij Bredero, Huygens en Ogier : *Haelt mayn yvoren kam, ick moet mayn hoot wa kemmen* (Bredero, vers 503). *Moôr an suet converseeren en gô noot uyt men hoot* (Huygens). *En ten draeght geen respeckt aen syn overhoot* (Ogier, bl. 13). Huygens zegt ook : *En dat me lieste plant...*, voor *liefste plant*. Ik veronderstel echter dat die vorm onjuist is, aangezien hij slechts eenmaal voorkomt, en dat er geene gevallen van het wegvallen eener *f* voor een spirant verder aan te wijzen zijn. De syncope van *w* in *erwt* bestond reeds ten tijde van Ogier : *Sy ratelen als een Blaes met Erten* (bl. 26); die van *d* in *hemd* en *speld* eveneens : *Hem noch Rock* (bl. 143), *Dat hy een stuck Lynwaet sou doen weven tot Hemmen voor hem en my* (bl. 176), *Ick heb het quaedt ghenoegh al steckt in my gheen Spellen* (bl. 329).

De *d* tusschen een *n* en een *s* is reeds bij Huygens weggevallen. *Hollans Papegôyke.* Ook was de *d* reeds verdwenen voor het suffix *ken* van den diminutief : *'ke He daer een nieuw lieken, maer 't is my wat te hoogh* (Bredero, vers 661), *Maer kyck wat een lieven kinneken* (Ogier, blz. 31), *Men sal u een Beleken neffens uwen strop leggen* (Ogier, blz. 9).

De *sch* in den auslaut en vóór een doffen klank is reeds *s* bij Ogier : *Ghy (syt) een grootsen Geck* (blz. 24), *Se weet van Naeyen, van wassen, en van plassen* (blz. 180), *Dan canse noch Naeyen, noch wasschen, noch plassen* (blz. 180); *'t Meysen* nevens *'t Meyschen* (op blz. 327).

Werd de *h* uitgesproken te Antwerpen, of was ze reeds verdwenen ten tijde van Bredero? Zonder te veel te wagen, mogen we zeggen dat reeds te dien tijde de *h* niet meer werd aangeblazen. Weliswaar schrijven alle Hollanders en Ogier ze nog, maar bij de eersten is het er wellicht om te doen alle verwarring, die zou kunnen ontstaan door het weglaten der *h*, te vermijden; Ogier wist ongetwijfeld waar een *h* moest staan, en schreef ze dan ook, alhoewel hij ze niet uitsprak. Bij Huygens is de *h* regelmatig geschreven, bij Bredero echter, die ouder is, vinden we benevens den slecht aangeblazen vorm *Hantwerpen* (dien hij wellicht wilde in overeenkomst brengen met de lang aangenomen etymologie van *hand* en *werpen*), den vorm : *En noch paesen dese Ollantsche Moeyers van Amsterdam, Dat ickkick om hoor schoon ensicht uyt Brabant quam* (Jer. vers 1388). Benevens dit heeft men : *Moor wat? Kene gheen rust* (vers 45); *'k en heb* zou niet *kene* (uitgesproken als kənê) geworden zijn, indien de *h* aangeblazen was.

Bij Ogier vinden we regelmatig *ypokriet* (bl. 27, 136, en passim); daarnevens : *Die gau Schrey-anen* (voor *Schrey-hanen*) (blz. 215). Benevens dit hebben we *verheyst : te winnen t' gen den noot en 't huys-houwen verheyst* (blz. 33). *Wat Vraeck verheyst gy nu van Teeuws verrloeckte daet?* (blz. 190[1]); men heeft ook *vereyst : Indien de Boet soo veel vereyst om te versoenen* (blz. 76). Een personnage in de " Gulzigheid " heet *And'uyt*. In de lijst der personnages staat hij opgeteekend als *Hand'uyt*, een echte naam voor een politiedienaar.

Nevens die vormen heeft men elisies van doffe *e*'s, waar ze niet zouden plaats hebben, indien de *h* werd uitgesproken : *t'Sal haest doncker syn, gaet seer en wacht m'hier wederom strack* (blz. 7), *G'hebter m'ommers toe gebrocht* (blz. 15). *Die*

hem gistren heeft als een Toren g'even, valt nu inden Dreck (blz. 161).

Dat de lange of gerekte vocalen voor verkortende consonantengroepen, verkort waren in 't begin van de periode die ons bezig houdt, is niet te betwijfelen; immers in de handschriften van de middeleeuwen, geschreven in het Brabantsch dialect (of de algemeene Brabantsche schrijftaal), komen reeds zulke verkortingen voor ([1]). Bij Bredero, Hooft en Weijerman vinden we er geen spoor van; bij Huygens daarentegen treffen we enkele verkorte klanken aan, bijv. : *Me dunckt ick sie ou noch me' nockte beentjes stappe.* Bij Ogier komt de verkorting regelmatig voor : *Maer hy sou m'een endt houts tusschen huls en ooren geleet hebben* (bl. 5), *Soo beld' ick myn selven in* (bl. 20), *En belt u dat niet in* (bl. 21), *'t Geblomt dat vremde Namen heeft* (bl. 24), *Voor ons beyd' gekockt* (bl. 34), *Spreckt* (imperatief) (blz. 37), *Uyt-beldende en Voorbelt*, in de Voorrede, op bl. 96.

Over het geslacht is weinig te zeggen; bij Ogier zijn *boek* en het *Onze-Vader* mannelijk : *Laet het u... ghenoegh syn dat ick in uwen Boeck staen geschreven* (blz. 8), *Soo wort den Vader-Ons hun nimmermeer geleert* (blz. 10); *oog* en *oor* zijn bij hem vrouwelijk : *U eene Oogh die lacht, u ander Oogh die weent* (blz. 194[1]); *den Balck die uwe Oogh te lastigh valt om draegen* (blz. 200); *t'Schynt dat gy aen die Oor niet t'huys en syt* (blz. 229).

Op het verso van het blad 44 van een te Antwerpen gedrukt boekje : " *Dialogue Chrestien, contenant le devoir des enfans, a l'endroit de leur parens, Le tout ordonné par journées, par Gabriel Meurier Avesnois*, „ staat het volgende geschreven : *Franciscus Adrianus* || *De Borsia Meurs* || *Hoort Dit Boeck*

([1]) Deze inlichting verdank ik aan Prof. W. de Vreese, die me op menigvuldige gevallen van dien aard wees, in zijn tot nog toe onuitgegeven werk over Ruusbroec. Ook in Moriaen, dat ons waarschijnlijk in een Brabantsch handschrift is bewaard gebleven, lezen we op regel 737 : " ..... Dat gire mi af segt dat gi wet..... „ (*Bij het ter perse gaan van dit proefschrift, was het hoogergenoemd werk van Prof. W. de Vreese reeds verschenen*).

toe || *Die Hem vind die breng* || *tem tuijs die zal hemmen* || *een gebraede Muijs* || *Anno 1785 den 16 agustus* [sic] || *op Sinte Rochus* || *Dag* „ Waarschijnlijk behoorde dit boek aan eenen Antwerpenaar, met name F. A. de Borsia Meurs, en mag men dit inschrift als staande onder den invloed van het Antwerpsch beschouwen; we treffen er boek eerst onzijdig (*Dit Boeck*), een weinig verder mannelijk in aan (*die Hem vind*)(¹).

Bij Ogier is *Schelt* onzijdig : *Waerde met twee Meulensteenen in het Schelt ghevloghen* (blz. 251).

De verdubbeling van het persoonlijk pronomen is de groote struikelsteen geweest voor de Antwerpsch schrijvende Hollanders; waar Huygens bijna geen inbreuk maakt op de wetten, die deze verdubbeling beheerschen, en die noodzakelijk dezelfde moeten geweest zijn in dien tijd als nu, slaan de drie andere schrijvers er naar, op goed valle het uit. Zoo zegt Bredero : *Ick kick vreesde voor de Schout* (r. 30), *Ick ick hee die liberaelheyt met onsen koningh ghemayn* (r. 237), *En hedy geen borstel* (r. 491). In de beide eerste gevallen moet de verdubbeling achter het werkwoord komen : *ick vreesde ick ick*, enz., in het laatste moet als de klemtoon op het pronomen rustte, de verdubbeling plaats hebben : *heddegay*. Hooft zegt : *'k En does niet ick ick* (r. 508); regelmatig zou het zijn : *'k En doe ick ick es niet*. Weijerman zegt : *Zay day weemoedigh* (bl. 3), *Dan zulday* (bl. 4), welke vormen als *zaydegay* en *zuldegay* zouden moeten voorkomen. Het komt natuurlijk voor dat de verdubbeling door een toeval juist is.

Wat de twee bijwoorden *ja* en *neen* betreft, vinden we bij vijf schrijvers nog regelmatig de verbinding er van met het persoonlijk pronomen.

Ook het bijwoord van ontkenning is uitsluitend *en... niet*.

Over het werkwoord is aan te stippen dat reeds bij Ogier de vorm *slagen* voor *slaan* voorkomt; *Sy was dan slagens*

(¹) Opmerkelijk is het weglaten van de *h* in tem en tuijs, alsook hemmen voor hebben, welke vorm in dit geschrift van den 16 Augustus 1784, de oudste me bekende is.

weert (blz. 191[2]). Bij Ogier vinden we een maal de verwarring van de beteekenissen van *liggen* en *leggen* : *Alsmen van Honden gebeten is, moet ter 't selve hayr opliggen, Maer ick sal anders leggen slaegen op den Hont* (blz. 112). Bij Bredero treffen we aan : *men kan... haer hert noch qualiteyten niet* (r. 42); van een verwarring van *kunnen* met *kennen* is verder nergens iets te vinden; nu komt ze nog voor in het hooger besproken geval.

Volgt ət op de uitgangs-*t* van het werkwoord, dan valt de uitgangs-*t* weg en indien de stam van het werkwoord uitgaat op een lange vocaal, ontwikkelt zich tusschen die vocaal en de ə van ət een g bij Ogier : *Daer leget* (bl. 159). *Ick doent soo 't pas geeft, en jegelijck doeget naer mynen sin* (bl. 160), *Ey Grietjen doeget dan* (bl. 194[2]), *Staeget de Vrouwen toe inde Mans reden te vaeren?* (bl. 289).

Willen had reeds bij Ogier als derde persoon enkelvoud in het paesens van den indicatief : *wilt : Soo iemant buyten wensch De hant aen Werck wilt slaen* (Voorreden), *Hij en wilt mij niet trouwen* (bl. 27) en passim.

De imperatief, 2e persoon enkelvoud, ging reeds ten tijde van Ogier op *t* uit : *Spreckt* (bl. 37). *Daerom als gij gehangen syt, verhuert my dan uwen strop* (bl. 9).

Bredero zegt op vers 240 : *Wat stode en snapperkoockt, he?* Mogelijk werd in dien tijd die betrekking nog uitgedrukt door twee nevensgeschikte zinnen; het is althans het eenige bewijs dat ik van het bestaan er van heb gevonden.

In onze eeuw hebben Conscience, Sleeckx, De Cort en Van Beers een verhaal geschreven in het Antwerpsch; de eerste in een verzameling uitgegeven onder den titel : *Avondstonden;* Sleeckx en De Cort in de verzameling van A. en L. Leopold : *Van de Schelde tot de Weichsel;* Van Beers in het *Dialecticon* van Joh. Winkler. Dit laatste is voorafgegaan door een beknopte studie van de Antwerpsche klankleer.

De vier schrijvers geven in hunne verhalen modern Antwerpsch; het zal dus voldoende zijn hetgeen ze zeggen te vergelijken met de hooger opgegeven regels.

Conscience vermeldt dat *ij* overal als *aai* klinkt, maar zegt niets van de *ei*. De lange *a*, die te Antwerpen *ô* klinkt, schrijft Conscience als *ae* of *a* in een open lettergreep; hij houdt geene rekening met de verkorting door verkortende consonantengroepen.

De scherplange *e* verbeeldt hij als *ië*, alsof er een tweeklank was; de scherplange *o* verbeeldt hij als *oo*, zonder eenige aanmerking over de uitspraak.

De neusklank ɨ is nergens verbeeld; er wordt nergens eenige melding van gemaakt.

Hij gebruikt door malkaar, woorden met *ë* of met *ä* vóór *r*.

Hij verbeeldt *ulie* door *eulie,* alhoewel de schrijfwijze van Bredero en Huygens allen twijfel aan een uitspraak ołə uitsluit.

Stond en *wierd* worden met slot-*d* geschreven, alhoewel men zegt stuŋ en wīr. Een vorm *wilde* is te Antwerpen weinig gebruikelijk, meestal zegt men wā.

Benevens dit is hier op te merken dat bij Conscience het gebruik van het dialect niet tot het einde toe is volgehouden.

De Cort is consequenter dan Conscience; hij omschrijft de Nederlandsche ā door *oa*, de scherplange *e* door *ië*; de scherplange *o* blijft onbesproken. Van een neusklank ɨ is hier eveneens geen spoor te vinden.

Het pronomen *u* wordt door *oe* omschreven.

De Cort maakt melding van het gutturaal worden der *n* vóór dentalen; hij schrijft *ongder* en *zengde* (voor *zond*). Op regel 7 schrijft hij echter *onder,* terwijl 11 regels verder *ongder* staat.

Het imperfect van *moeten* schrijft De Cort als *must*.

Op blz. 62 verkort hij de *ay* van *zayn* tot *a* : *zan*. Het modern Antwerpsch zegt *zen*

Sleeckx leverde de slechtst geslaagde proef van alle; het moet ook geen verwondering verwekken, als men ziet welke " stadhuiswoorden „ hij in den mond van eenen werkman legt.

De meeste dier woorden zijn te Antwerpen niet in het gebruik; daarom kon Sleeckx al zeer slecht er een Antwerpsche uitspraak van opgeven. Om zich te overtuigen hoe valsch de taal van den sprekenden werkman is, behoeft men slechts de volgende tirade te lezen : " Vuugt er bai, da ze, aloewel ni deftig, toch altaid net en mê ne zekere zwier was oengedoan; vuugt er nog bai, dat ze goed was oepgeschote, dad ör postuur, öre gank, al ör bewegingen vol bevallighad woaren, dat ör stem liefelak klonk, en ge zult moete bekenne, dad et zauw te verwondere gewest zain, as nie mie-er as ie-ene joenge uit de Schötstrot vör ör warreme liefde ad opgevat, gie-ene groo-eten trek gevuuld ad, oem mê ör in verkie-ering te komme. „ Zoo spreekt niet één werkman te Antwerpen... of elders!

Sleeckx vervangt de Nederlandsche **a** door *oa*, zelfs door *oe* (oengedoan), de scherplange *e* door *ie-e*, de scherplange *o* door *oo-e*. De *e* vóor *r* is overal *a*. De *oe* van het Nederlandsch wordt bijna overal door *u* vervangen, zelfs waar ze het niet moest zijn, zooals in *nume* (*Noemen* wordt niet in de beteekenis gebezigd die Sleeckx er aan hecht; men zegt in dit geval **îtə** (*heeten*); *noemen* beteekent alleen *benoemen* : **ay is bənumt** (*hij is benoemd*), ook wel (**ay iz bənumt**). Hij bezigt *wir*, *wier* en *wirt* door malkaar, zonder zich af te vragen welke van die vormen de gebruikelijke is.

Wat echter het ergste in de proef van Sleeckx is, en wat men eenen Antwerpenaar, die zoo goed de volksklasse en de oude door haar bewoonde Schippers- en Sint-Andrieskwartieren kende, niet kan vergeven, is het gebruik van een imperfect op *ege*, zooals in het Vlaamsch Op blz. 68 zegt hij (regel 3) : *Dor woo-endege ni var van ons...;* op blz. 69 (regel 14): *... dat de troane oep ör kantkusse lektege;* op blz. 70 (regel 21) : *... em inderdoad oep en zeker manier bezag en toelachtege;* op blz. 72 (regel 30) : *just as z'in d'Augustainekerrek vör de leste mis kleptege...* Weliswaar kent Sleeckx ook den regelmatigen Antwerpschen vorm; zoo zegt hij op blz. 68, 23 regels verder dan *woo-endege : Integendie-el woo-ende ai oek altaid neirstig*

rkelaike dienste bai. Een regel verder dan *kleptege* op 2 staat het imperfect *klie-ede.*

k Sleeckx gebruikt het pronomen *eulie.*

Over de proeve van Van Beers en het in Winkler opgegeven stelsel van de Antwerpsche klankleer kan te zamen gehandeld worden; over het algemeen beantwoorden de opmerkingen op het klankstelsel aan de moderne Antwerpsche taal. We zullen hier dus slechts een woordje reppen over de afwijkingen.

" De lange *a* klinkt als *oa*, dat zoo veel mogelijk in één klank moet uitgesproken wo den, en veel meer naar de *o* dan naar de *a* overhelt. Het tst bij de uitspraak dezer *oa* komt de fransche *ô* in *f* , *trône* (1). „ Waarom de lange *a* dan in het Antwerpsch oor *ô* weergegeven?

" De onvolkomene of korte *a* helt sterk naar de onvolkomene *e* over, en is gelijk aan de korte of geslotene hoogduitsche *ä*. „ Die *ä*-klank heeft geen enkele van de drie vorige schrijvers getroffen, evenmin als in de vorige eeuwen Huygens of Bredero. Ook bestaat hij in het moderne Antwerpsch niet, zoodat de schrijver van de k ankleer zich waarschijnlijk vergist heeft.

" De scherplange *e* of *ee* heeft een klank die zeer onderscheiden is van dien der zachtlange; ze klinkt *ië* of *ieë*, volkomen zóo als de friesche tweeklank *ie* of *iâ*.

De scherplange *e* is te Antwerpen geen tweeklank.

" Voorts de afgeleide woorden, die met de achtervoegsels *aar* en *laar* zijn gevormd vertoonen de *æ* : *Antwerpenær*, *appelær*. „ Het achtervoegsel *aar* vertoont zich als ər : **ịtwârpənər**, en was reeds ər ten tijde van Huygens : *so wel den Aigener as den ermen pachter*. Het achtervoegsel *laar* is me niet bekend; 'k heb nooit iets anders gehoord dan **apəlbûm, pêrəmbûm,** enz.

---

(1) Belgische uitspraak.

De lange *i* klinkt niet als *eej* bij de laagste volksklasse, de ī is wat gerekter en eindigt met een *j* : *ziel* klinkt niet als *zeejl* maar als zīl en in 't platste Antwerpsch als zījl.

" De scherplange *o* of *oo* wordt te Antwerpen uitgesproken als *oeë*, dat is als de tweeklank *oe*(1) met een naslag van toonlooze *e*, volkomen gelijk dus aan de uitspraak van den friesche tweeklank *oe* of *uo*. „ De scherplange *oo* heeft te Antwerpen geenen naslag en luidt als û.

" De nederlandsche *ij* en *ei* klinken te Antwerpen nagenoeg als *aai* of *ai*, als er de klemtoon op valt, of eigenlijk als *oai*, dat is de zuidnederlandsche *oa* (tusschen *o* en *a* in), uitloopende in *i* of *j*. Valt de klemtoon niet op deze klanken, dan luiden ze eenvoudig als zuivere korte *a*. „ De hier opgegeven uitspraak is die van *ui* of *aai*, niet die van *ei* of *ij;* ook is de verkorting niet altijd *a*.

" De nederlandsche *ui* en *aai* klinken te Antwerpen als *ooi*, b. v. *oois*, huis, *ik drooi*, ik draai. „ De wezenlijke uitspraak is ô + j̄ = oy.

De schrijver van de klankleer meent in de *e* van het enclitisch gebruikte pronomen van den 2n persoon het oude *du* te herkennen. Reeds hooger werd op het onmogelijke van dergelijke veronderstelling gewezen.

Niettegenstaande in de klankleer uitdrukkelijk gezegd wordt dat de Antwerpsche vorm voor uw *auw* is (blz. 290), gebruikt Van Beers bijna regelmatig *oew* (blz. 293).

---

(1) De *oe* is geen tweeklank, maar een enkele klank (monophthonge), al wordt hij door twee letters in het Nl. verbeeld.

TAFEL

VAN DE

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE AFKORTINGEN MET HUNNE BETEEKEN

bl. of blz. = bladzijde.
bijv. of b. v. = bij voorbeeld.
cf. = vergelijk.
e. a. = en andere.
Idg. = Indo-Germaansch.
Lat. = Latijn.
m. i. = mijns inziens.
mnl. = Middelnederlandsch.
nl. = namelijk.
Nl. = Nederlandsch.
onfra = Oud-Nederfrankisch.
os. = Oud-Saksisch.
rom. = Romaansch.
Ug. = Oorgermaansch.

INHOUDSTAFEL.

Blz.

ERSTE DEEL. — Klankleer 7

Eerste Hoofdstuk : Klinkers en tweeklanken in beklemtoonde lettergrepen 12

Tweede Hoofdstuk : Klinkers in niet beklemtoonde lettergrepen 27

Derde Hoofdstuk : De medeklinkers. 29

Vierde Hoofdstuk : De verkortende consonantengroepen . . 43

Vijfde Hoofdstuk : De grammatische figuren 46

Zesde Hoofdstuk : De Sandhi 48

Zevende Hoofdstuk : De klemtoon 54

WEEDE DEEL. — Vormleer 56

Eerste Hoofdstuk De woordvorming 56

Tweede Hoofdstuk : De vorming van het diminutief 61

Derde Hoofdstuk : Het zelfstandig naamwoord 64

Vierde Hoofdstuk : Het voornaamwoord 69

Vijfde Hoofdstuk : Het lidwoord 75

Zesde Hoofdstuk : Het bijvoeglijke naamwoord 76

Zevende Hoofdstuk : Het telwoord 79

Achtste Hoofdstuk : Het werkwoord 81

Negende Hoofdstuk : De partikels 102

ANHANGSEL I. — Syntactische eigenaardigheden 112

ANHANGSEL II. — Proeven van Antwerpsche volkstaal 114

a) De Geest. 114

b) De gelijkenis van den Verloren Zoon 140

ANHANGSEL III. — Schets van eene geschiedenis van de volkstaal te Antwerpen in de 17e en de 18e eeuw 142

In de 19e eeuw. 155

afel van de voornaamste gebruikte afkortingen met hunne beteekenis 160

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE

DES

VIES DE PAUL DE THÈBES

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

de l'Université de Gand.

EXTRAIT DU RÈGLEMENT

Les travaux des professeurs et chargés de cours, anciens professeurs et anciens chargés de cours sont publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Tous les autres le sont en vertu d'une décision de la Faculté.

Gand, impr. A. Vander Haeghen.

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

31e FASCICULE

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE

DES

IES DE PAUL DE THÈBES

PAR

Josué DE DECKER

GAND
LIBRAIRIE SCIENTIFIQUE E. VAN GOETHEM
Rue des Foulons, 1 (près de l'Université).

1905.

11-40
704

CHAPITRE I.

INTRODUCTION.

Peu de documents hagiographiques présentent autant d'intérêt que la Vie de Paul de Thèbes : savoir si Saint Jérôme était un plagiaire, quand il se donnait pour l'auteur d'une œuvre originale; dire, au point de vue des relations entre l'Occident et l'Orient chrétiens, dans quelles conditions ont été faites les premières traductions de Vies de Saints du latin en grec; donner aux syrologues et aux coptisants le moyen d'utiliser les sources grecques, dont leurs textes sont des décalques; permettre à celui qui s'occupe d'histoire littéraire de suivre, sur une série de documents dont la filiation est certaine, un long travail de remaniements, qui par étapes successives a transformé une narration; enfin, établir le texte même d'une des plus anciennes vies d'anachorète, ce ne sont certes pas là des questions oiseuses. Personne, sans doute, ne s'étonnera de nous voir consacrer une monographie à des documents nouveaux, qui permettent de reprendre et de pousser plus avant l'étude des problèmes relatifs à la Vie du premier ermite.

Nous avons conservé la biographie de Paul de Thèbes dans de nombreuses copies et versions, dont M. Bidez, en 1900 [1],

[1] *Deux versions grecques inédites de la Vie de Paul de Thèbes*, publiées avec une Introduction, par J. Bidez (*Recueil de Travaux publiés par la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Gand*, 25e fascicule), Gand et Bruxelles.

connaissait les suivantes : 1° la Vie latine, composée par S. Jérôme, et conservée dans un grand nombre de manuscrits (H); 2° une première version grecque (*a*), conservée dans neuf manuscrits : le *Vossianus* 46 (L), le *Vaticanus* 866 (U), le *Vaticanus* 1589 (V), le *Coislinianus* 282 (R), le *Taurinensis* 116 c. V. 7 (T), le *Vaticanus* 1638, le *Vaticanus* 2022, le *Cod.* 219 de la bibliothèque du patriarcat à Jérusalem, et le *Cod.* 340 de la bibliothèque synodale de Moscou. M. Bidez, qui a édité la vie *a*, s'est servi pour l'apparat critique des cinq manuscrits LRTUV, les *Vaticani* 1638 et 2022 reproduisant respectivement les leçons du groupe RT et du groupe UV, et les deux manuscrits de Jérusalem et de Moscou n'ayant pu être collationnés; 3° une seconde version grecque (*b*), qui se trouve dans le *Patmiacus* 273 (A), dans le *Parisinus* 914 (P), et dont il existe une traduction copte (K), ainsi qu'une traduction syriaque (Σ)(1); M. Bidez l'a également éditée; 4° la Vie M, éditée par les Bollandistes dans leurs *Analecta*, II, pp. 561-563, et contenue dans un *m. s. graecus Bavaricus;* 5° la Vie Φ, qui se trouve dans de nombreux manuscrits hagiographiques (2), et qui a probablement fait

(1) M. F. Nau a signalé aussi une traduction arabe de *b*, contenue dans le ms. de Paris, n° 257 (Colbert, n° 2768); d'après le témoignage de M. Nau, cette version n'offre rien de particulier (v. *Analecta Bollandiana*, t. XX, 1901, pp. 155-156). Tout récemment, il est venu à notre connaissance une rédaction éthiopienne, reproduisant également *b*, mais entachée de nombreuses interpolations et variantes. Elle a été publiée, traduite et commentée par M. Fr. M. Esteves Pereira (*Vida de S. Paulo de Thebas primeiro eremita, versão ethiopica*, Lisboa, 1903; *A vida de S. Paulo de Thebas primeiro eremita segundo a versão ethiopica*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1904). M. Esteves Pereira croit que la Vie éthiopienne a été traduite directement sur l'original grec; mais son opinion est discutée et combattue par M. P. Peeters, qui s'attache à montrer que l'éthiopien ne dépend d'aucune des versions connues jusqu'ici, mais fait supposer une source arabe, interpolée et falsifiée, à laquelle aurait puisé également l'auteur de la notice sur Paul de Thèbes dans le synaxaire copte (*Anal. Boll.*, XXIII, 1904, p. 483).

(2) A la Bibliothèque Nationale de Paris, il se trouve une douzaine de copies de cette vie Φ.

partie du recueil de Syméon Métaphraste. Fuhrmann l'a éditée en 1760 dans ses *Acta sincera sancti Pauli Thebaei,* d'après le *Vindob. histor. gr.* XXXVIII.

D'après la thèse de M. Bidez [1], toutes ces Vies de Paul de Thèbes dérivent de la Vie latine de S. Jérôme (H). Voici d'ailleurs, présentés sous forme de schéma, les résultats auxquels il est arrivé après une étude longue et consciencieuse de tous les textes qu'il avait à sa portée :

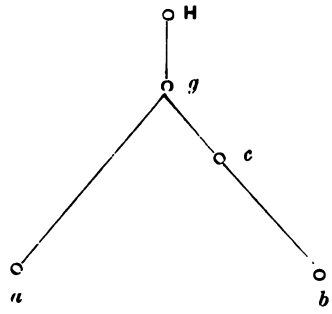

H = Vie latine de S. Jérôme.

g = traduction grecque originale de H, et point de départ de la version commune LRTUV (= *a*).

a = texte reconstitué au moyen des manuscrits LRTUV.

c = copie de *g*, et point de départ de la version commune APΣK (= *b*).

b = texte reconstitué au moyen des copies APΣK (remaniement).

Quant à M et à Φ, l'un est une version abrégée, et l'autre un remaniement, presqu'une paraphrase de *a*, auxquels le groupe RT semble avoir donné naissance.

Quelque persuasive que soit la publication de M. Bidez, M. F. Nau, dans un article intéressant des *Analecta Bollandiana* (t. XX, 1901, pp. 121-157), intitulé *Le texte grec original*

[1] Avant M. Bidez, de nombreux savants, tels que Rosweyde, Bollandus, Lambecius, Fuhrmann, Amélineau, disposant de renseignements insuffisants, avaient essayé déjà de résoudre le problème.

de la Vie de S. Paul de Thèbes, a attaqué les théories du professeur de Gand, et y a substitué un système différent.

Dans l'état actuel de nos connaissances et vu les documents dont nous disposons, *b* devrait être considéré comme le texte original, écrit en Egypte, peu après l'apparition de la Vie d'Antoine, par S. Athanase, pour rectifier et compléter cette Vie; le latin H en serait une traduction faite par S. Jérôme, avec de nombreuses additions, dont il reste encore à déterminer en partie les sources; enfin, *a* serait une revision de *b* sur le latin, revision relativement moderne, faite par un moine helléniste, qui par endroits a rétabli, à l'aide des mots de *b*, les tournures et même l'ordre des mots du latin, et en d'autres endroits a traduit en grec quelques-unes des additions faites par S. Jérôme (p. 124).

Ce qui paraît avoir amené surtout M. Nau à cette hypothèse, c'est d'abord, que *b* renferme plus d'une fois les mêmes mots que la Vie d'Antoine; puis, que les passages du texte latin personnels à S. Jérôme ne figurent pas dans *b*, tandis que les passages personnels à l'auteur de *b* figurent modifiés dans le latin. Ceci prouve, dit M. Nau, que l'auteur de *b* n'a pas connu la Vie latine; sinon il tiendrait du prodige qu'il ait omis les passages personnels à l'auteur de celle-ci; S. Jérôme au contraire a traduit honnêtement et librement le texte *b* (p. 134).

De plus, l'étude des passages de l'Écriture cités dans la Vie de Paul conduit M. Nau aux constatations suivantes : 1° les citations de *b* sont faites de mémoire, mais sont cependant toujours plus rapprochées du texte primitif que les citations de *a*; 2° les citations de *a* sont des traductions nouvelles, mot pour mot la plupart du temps, du latin de S. Jérôme. On peut conclure de là que *b* présente le texte original, traduit en latin par S. Jérôme et retraduit en grec par *a* (p. 142).

M. Nau a trouvé à son tour un adversaire en M. Paul Van den Ven [1]. Celui-ci a prouvé, par une argumentation

[1] *S. Jérôme et la Vie du moine Malchus le Captif*, par Paul Van den Ven. Louvain, 1901 (extrait du Muséon, N^lle^ série, tomes I et II, 1900-1901).

très solide, que la priorité doit être accordée au latin pour les Vies de Malchus le Captif et d'Hilarion de Gaza, dont S. Jérôme s'attribue la paternité au chapitre CXXXV de son *liber de viris inlustribus*. Or, c'est dans ce même chapitre que le grand docteur se dit l'auteur de la biographie de Paul de Thèbes; M. Van den Ven se croit en droit d'adopter sans aucune restriction la thèse de M. Bidez; pour lui " la plus ancienne Vie de Saint en latin est une traduction de la célèbre et si populaire biographie de S. Antoine par Athanase d'Alexandrie. Mais déjà les biographies qui suivent ne sont plus empruntées à une littérature étrangère; elles représentent des travaux originaux, et le premier de la série n'est autre que la Vie de Paul de Thèbes, qu'écrivit S. Jérôme.... Quelques quinze ans plus tard, le même auteur rédige la Vie de Malchus et peu après celle de Saint Hilarion „ (pp. 96-97).

D'ailleurs M. Van den Ven a réfuté les arguments principaux de M. Nau : " Quoiqu'en pense M. N., dit-il, les analogies, fort peu importantes du reste, qu'on peut signaler entre certains passages de la Vie d'Antoine et *b*, ainsi qu'entre celui-ci et la Bible, ne prouvent rien, sinon que le rédacteur de *b* connaissait la vie d'Antoine et le texte grec de l'Écriture; M. N. a exagéré outre mesure la portée de ces quelques réminiscences : elles n'ont rien qui doivent étonner, quand on songe à l'énorme succès de l'écrit de S. Athanase dans les milieux monastiques, succès qu'atteste à lui seul le nombre des copies de la Vie d'Antoine qui nous sont parvenues „ (p. 102, n. 3). " Le cas de la Vie d'Hilarion, dont le traducteur est souvent plus près de la Vie d'Antoine que l'auteur lui-même (S. Jérôme), est tout à fait analogue à celui de la Vie de Paul de Thèbes, où l'un des remanieurs (*b*) paraît avoir emprunté également quelques expressions à l'écrit de S. Anathase, et il fait ressortir la fragilité de l'argumentation de M. N., qui voit dans ce fait la meilleure preuve de sa théorie „ (p. 132, n. 2). " Non moins illusoire est le second argument que M. N. apporte contre le latin. Il serait plus exact de dire que *b* a supprimé ou abrégé tous

les détails qui ne se rapportaient pas directement au sujet principal; ces détails n'ont rien de bien personnel à S. Jérôme, et le seul trait qui le soit vraiment a été conservé par *b;* c'est la prière finale avec le nom de l'auteur : *obsecro, quicumque haec legis, ut Hieronymi peccatoris memineris.* M. N. ne réussit pas à faire disparaître cette difficulté, qui est capitale contre sa théorie. En réalité, il y a, dans le passage en question, accord presque parfait entre toutes les recensions (latine, grecques *a* et *b*, copte, syriaque), et il n'est pas du tout légitime de conclure, comme M. N., que les finales des manuscrits et des versions sont indépendantes l'une de l'autre, et ont dû, par conséquent, être ajoutées après coup. En outre, il est certain que *b* présente plusieurs défauts, notamment des contre-sens, qui ne peuvent s'expliquer que par une interprétation fautive du texte *a* : ainsi, p. 15, 9, Bidez, *ἐγὼ νεκρός εἰμι*, et surtout p. 19, 3-8, passage incohérent où l'auteur de *b* s'est complètement fourvoyé. Nous ne pouvons admettre l'explication fort risquée que donne M. N. de ces paroles de S. Jérôme : *Igitur, quia de Antonio tam graeco quam romano stylo diligenter memoriae traditum est, pauca de Pauli principio et fine scribere disposui : magis quia res omissa erat quam fretus ingenio.* Il est évident que S. Jérôme témoigne par là qu'avant lui on n'a pas encore pris soin d'écrire la Vie de Paul „ (pp. 102-103).

De son côté M. Kugener, dans un article substantiel de la *Byzantinische Zeitschrift* (1902, XI, p. 513-517), a développé un argument nouveau et très probant contre la thèse de M. Nau.

En examinant quelques passages parallèles entre la Vie latine de Paul de Thèbes et la Vie latine d'Antoine (traduction du grec d'Athanase par Evagrius), il a prouvé que S. Jérôme s'est manifestement inspiré de cette dernière, et que " la rédaction grecque *b*, présentant dans deux passages des particularités propres à la version d'Evagrius — que son auteur n'a certainement pas connue — il est impossible de conclure à la priorité de *b*. La présence de ces particularités

dans *b*, ne peut s'expliquer que si l'on admet, comme M. Bidez l'a fait, que S. Jérôme est l'auteur de la première Vie de Paul de Thèbes „ (p. 517). Vu l'importance de la question, nous reproduirons *in extenso* un des exemples apportés par M. Kugener :

Vie d'Antoine.	*Version d'Evagrius.*	*S. Jérôme.*
Ὁ οὖν Ἀντώνιος, ὥσπερ θεόθεν κινούμενος, ἠγάπησε τὸν τόπον.	Hunc Antonius locum, quasi a Deo sibi offerretur, amplexus est.	Igitur adamato (quasi quod a deo sibi offerretur) habitaculo.

Traduction a.	*Traduction* b.
Τοιγαροῦν ἐπιποθήσας τόν τόπον ὡς ὑπὸ θεοῦ δεδομένον αὐτῷ πρὸς κατοίκησιν.	*Καὶ ἀγαπήσας τὸν τόπον ἐδόξασεν τὸν θεὸν ὡς χαρισάμενον αὐτῷ κατοικητήριον.*

Cet exemple est des plus significatifs, ajoute M. Kugener; il indique non seulement avec évidence que S. Jérôme s'est inspiré de la version d'Evagrius, mais il montre encore que la rédaction *b*, dérive de la Vie latine. On remarquera en effet que les mots de la version d'Evagrius : *quasi a deo sibi offerretur,* qui sont une traduction libre des mots de la Vie d'Antoine *ὥσπερ θεόθεν κινούμενος* " *comme inspiré par Dieu* „, se retrouvent dans la traduction *b* : *τὸν θεὸν ὡς χαρισάμενον αὐτῷ* (p. 515).

Certes, les théories de M. Nau, déjà fragiles par elles-mêmes, ne tiennent guère devant les objections de M. M. Van den Ven et Kugener. Il nous reste cependant après eux plus d'un mot à dire d'un article où l'auteur présente sa thèse avec une très grande ingéniosité.

Dans le courant de sa démonstration, M. Nau apporte trois exemples (A, B et C), auxquels il attache une importance spéciale.

A) S. Jérôme, pour prouver qu'il est possible de passer toute sa vie dans le désert, fait une assez longue digression

sur les solitaires qu'il a vus personnellement à l'œuvre dans le désert de Chalcis; cette digression est tout entière reproduite dans la traduction grecque *a* (texte Bidez, 10, 6-11); à cet endroit *b* n'a que cette phrase : *εἶδον μοναχοὺς ἐν πολλοῖς τόποις οὕτω τελειωθέντας καὶ μὴ δειλανδρήσαντας ἀπὸ τοῦ διαβόλου* (Bidez, 11, 6-8). M. Nau n'admet pas que l'auteur de *b* puisse avoir omis délibérément tous les détails si intéressants d'un passage qu'il avait sous les yeux; il en conclut que *b* est le texte original et que S. Jérôme, en traduisant librement cet original, y a ajouté quelques souvenirs personnels. Or M. Bidez, en étudiant le caractère de la version *b*, a démontré précisément qu'elle est un remaniement très libre, une narration simplifiée, où " l'on a écourté ou supprimé comme inutiles plus d'un des développements provenant de S. Jérôme (p. ex., 15, 11 — 25, 2 — 27, 12 — 29 en haut — 31, 12, etc., etc.) et *où l'on a sacrifié notamment les dissertations qui veulent rendre acceptables les épisodes miraculeux du récit* (11, 8 et 17, 8 s.), ainsi que les digressions historiques comme 5, 8 et 25, 13. " (1) L'omission délibérée de certains détails donnés par S. Jérôme est donc une caractéristique de la version *b*, et non pas, comme voudrait le faire entendre M. Nau, un fait surprenant qui impliquerait l'antériorité de *b* sur H.

B) Alors que dans H et dans *a*, il est dit simplement qu'Amatas et Macaire, disciples d'Antoine, racontent encore aujourd'hui que Paul a été le premier ermite, le rédacteur de *b*, plus catégorique, affirme, sans toutefois donner aucun nom, qu'il a rencontré les disciples du Saint, et que ceux-ci lui ont certifié qu'un certain Paul de Thèbes avait habité le désert avant leur maître : *συντετυχήκαμεν γὰρ τοῖς μαθηταῖς τοῦ μακαρίου Ἀντωνίου, τοῖς καὶ θάψασιν αὐτόν · οἳ καὶ ἐδήλωσαν ἡμῖν Παῦλόν τινα Θηβαῖον*... (Bidez, 4, 16-17 et 5, 1). Avec la thèse de M. Bidez, il faut supposer que l'auteur de *b*

(1) *O. c.*, p. XVII.

a remplacé les mots " Amatas et Macaire, disciples d'Antoine, racontent encore maintenant „ par " nous avons rencontré les disciples du bienheureux Antoine qui nous ont indiqué „. M. Nau conclut de ce fait à l'antériorité incontestable de *b*; car, dit-il, du jour où l'on admettra facilement et gratuitement de telles substitutions, toute discussion de texte deviendra impossible (p. 136). Mais M. Nau lui-même — et c'est là un des mérites de son article — insiste sur l'origine égyptienne de *b* (p. 134, note), et dès lors on s'explique aisément que l'auteur de ce remaniement libre qu'est *b*, habitant le pays même où avaient vécu les deux disciples principaux d'Antoine (et où il en vivait sans doute encore d'autres), se soit laissé entraîner à dire qu'il les avait rencontrés et qu'il avait recueilli des révélations de leur propre bouche. C'était là un moyen tout indiqué pour rehausser l'intérêt de son récit.

c) Saint Jérôme annonce que, puisque la Vie d'Antoine existe déjà en grec et en latin (*quia de Antonio tam graeco quam romano stylo diligenter memoriae traditum est*), il s'agit maintenant d'écrire celle de Paul; ce passage est fidèlement traduit dans *a* : *τοιγαροῦν ἐπειδὴ Ἀντωνίῳ οὐ μόνον τῇ Ἑλληνικῇ ἀλλὰ καὶ τῇ Ῥωμαϊκῇ φωνῇ μεμαρτύρηκεν* (Bidez, 4, 3-4); *b* n'a rien de pareil; son auteur prétend relater la Vie de Paul, parce qu'on a faussement accordé à Antoine la gloire d'avoir été le premier anachorète : *ἐπειδὴ δέ τινες τὸν Ἀντώνιον πρῶτον εἶναί φασιν* (Bidez, 5, 3). Pour montrer que ce passage est à l'appui de sa thèse, M. Nau nous dit : les mots *romano stylo* (*τῇ Ῥωμαϊκῇ φωνῇ*) appartiennent encore en propre à S. Jérôme, qui connaissait, il nous le dit lui-même, la traduction d'Evagrius. M. Bidez doit donc admettre que le transcripteur *b*, ayant le texte *a* sous les yeux, a eu " l'heureuse chance „ d'éviter ce mot, qui aurait, à nos yeux, rattaché son texte à celui de S. Jérôme (p. 137). Mais que vient faire ici la chance ou le hasard? Il est naturel que le remanieur égyptien de *b*, ne connaissant sûrement pas la traduction latine de la Vie d'Antoine, par Evagrius, et étant préoccupé

avant tout, comme le dit fort bien M. Nau lui-même, d'opposer Paul à Antoine comme premier anachorète, ait transformé comme il l'a fait le texte qu'il avait sous les yeux.

M. Nau croit qu'il peut interpréter à l'avantage de son système, avec autant de raison que M. Bidez les interprétait à l'avantage du sien, *toutes* les constatations auxquelles on arrive par la comparaison des textes H, *a* et *b*.

Pour répondre à cela, il nous suffira de relever la finale bien connue, qui, reproduite dans presque toutes les versions avec le nom de S. Jérôme, est un bien gros embarras pour toute hypothèse autre que celle de M. Bidez; à cette finale s'ajoutent d'ailleurs d'autres passages, dont M. Nau a essayé en vain de rendre compte :

1° Pour justifier lo *reditus ad propositum* de *b* : *ἵνα οὖν ἐπαναλαβὼν, τὰ τοῦ μακαρίου Παύλου διηγήσωμαι* (Bidez, 11, 9), M. Nau nous dit : après une digression de quatre lignes, manifestement agrémentée par S. Jérôme de détails personnels, *b* retombe sur son sujet à l'aide de la transition *ἵνα οὖν κ. τ. λ.* (p. 126). Mais il a tort de ne pas remarquer, qu'après la longue digression de S. Jérôme reproduite dans la traduction grecque *a* (Bidez, 10, 1-12), le *reditus ad propositum* était parfaitement nécessaire, tandis que dans *b* il est tout à fait inattendu, la longue suite des souvenirs personnels de S. Jérôme y étant condensée en une simple remarque, qui ne nous laisse plus l'impression que le sujet a été abandonné. Si malgré cela, *b* a conservé le *reditus ad propositum* de H et de *a*, cela prouve bien, contrairement à la thèse de M. Nau, que nous sommes en présence d'un remaniement postérieur (1).

2° M. Bidez, étudiant le remaniement *b*, constatait que son auteur ne devait pas être très attentif, ni très minutieux, et qu'il lui arrive souvent de s'écarter de l'original, entre autres p. 19, 6 où, dans *προσκρούσας λίθῳ τινί*, tra-

(1) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XVI, note 2.

duction équivoque de *a* sur le latin de H, qui nous dit clairement qu'Antoine *heurta du pied contre une pierre*, il a vu un datif d'instrument et a interprété : *λαβὼν μικρὸν λίθον, ἔκρουσεν εἰς τὴν θύραν*. C'est là une jolie preuve de la filiation H-*a*-*b*, et un obstacle à la filiation *b*-H-*a*, que M. Nau a vainement tâché d'écarter (p. 131, note): d'après lui, *b* présente le texte primitif, parce que ce texte est le seul acceptable, H introduisant un non-sens, et *a*, après avoir vu l'inconséquence, se tenant plus près de *b* que du latin. Or ce non-sens de H, d'après M. Nau, consiste en ce qui suit : " Antoine s'avance avec précaution, mais il fait un faux pas en trébuchant sur une pierre et demande ensuite à entrer parce qu'il frappe (*pulso*). Nous ne nous en doutions certes pas, nous étions persuadés au contraire qu'il voulait tomber sur Paul à l'improviste et sans frapper „ (p. 132, note). Mais ce non-sens disparaît absolument quand on s'en rapporte non pas à la paraphrase de M. Nau, mais au texte latin lui-même; S. Jérôme nous dit en effet qu'après qu'Antoine a provoqué un bruit dans la grotte (*offenso in lapidem pede*), l'ermite Paul ferme l'ouverture qui donne accès à sa demeure, et qu'ensuite Antoine, trouvant porte-close " *prae foribus corruens*, USQUE AD SEXTAM ET EO AMPLIUS HORAM ADITUM PRAECABATUR, *dicens : qui sim, unde venerim nosti ..... quaesiri et inveni.* PULSO UT APERIATUR.... „ Ce texte peut se passer de commentaire; d'ailleurs, en supposant même qu'Antoine n'ait pas frappé à la porte, on comprend fort bien qu'après avoir demandé l'entrée pendant de longues heures (*usque at sextam ... praecabatur*), il se soit inspiré de la parole bien connue de l'Écriture : frappez et on vous ouvrira[1].

3° Le rédacteur de *b*, qui d'après M. Nau est un Alexandrin, comtemporain de S. Athanase, écrivant pour les moines d'Egypte, date la jeunesse de Paul de Thèbes au moyen d'événements du monde romain d'Occident : *ἐγένετο ἐν τῷ καιρῷ*

---

[1] Matt. 7, 7; Luc. 11, 9 : *pulsate et aperietur vobis* (cf. Matt. 7, 8; Luc. 11, 10).

Δεκίου τοῦ διώκτου καὶ Οὐαλλεριανοῦ · ὁ Κορνίλιος ἐτελείωσεν τὸν ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου ἐν Ῥώμῃ (Bidez, 5, 6-8). Il apparaîtra comme vraisemblable à tout le monde, que *b* ne fait que reproduire par là le latin de S. Jérôme ou plutôt sa traduction *a*, et cette vraisemblance n'est pas entamée sérieusement par l'objection de M. Nau, disant que " l'auteur de *b* ne pouvait choisir plus illustre exemple que celui du pape de Rome, qu'il ne pouvait pas ne pas connaître " (p. 139). M. Nau apporte, il est vrai, un second argument : le texte de S. Jérôme *sub Decio et Valeriano persecutoribus, quo tempore Cornelius Romae, Cyprianus Carthagine felici cruore damnati sunt* est vague et inexact, et nous ne lui pardonnerions pas cette faute, s'il l'avait commise de lui-même et ne s'était borné à traduire un texte préexistant (*b*); car il devait être plus familiarisé avec l'histoire des papes. Au surplus, il y a contradiction entre ce passage de la Vie de Paul et le chapitre LXVI de son *liber de Viris inlustribus*, où il place le martyre de Corneille sous l'empereur Gallus (p. 139). Nous ne voyons ni en quoi le texte visé de la Vie de Paul est vague et inexact, ni comment il implique une contradiction. S. Jérôme a voulu simplement fixer pour les humbles lecteurs auxquels il destinait son récit, le temps de la jeunesse du premier ermite, et il l'a fait, en signalant quatre événements à peu près contemporains et de nature à frapper l'esprit de la façon la plus vive : deux terribles persécutions, celle de Dèce (249-251) et celle de Valérien (253-260), et deux célèbres martyres, celui de Corneille à Rome (probablement sous le règne de Gallus et Volusianus, c'est-à-dire entre 251 et 253), et celui de Cyprien à Carthage (sous Valérien). Le grand docteur a donc cherché à caractériser une époque, et il n'est pas légitime de dire qu'il s'est borné à traduire sans réflexion ni contrôle des données chronologiques fausses, inventées par un moine égyptien.

Enfin, M. Nau s'attaque aux intermédiaires *g* et *c*, admis par M. Bidez dans son *stemma codicum* (cf. ci-dessus, p. 7); il

fait valoir que son hypothèse à lui explique tout sans qu'il soit besoin d'aucune " inconnue „, et il montre ainsi que cette hypothèse, plus simple et cependant adéquate, est préférable (p. 129) : pour nous, dit-il, nous n'admettons pas comme résolu un problème qui renferme encore deux inconnues (*g* et *c*), d'ailleurs inutiles, dans la formule finale; nous croyons en revanche que notre solution sans le secours d'aucune inconnue est adéquate et rationnelle (p. 146-7). D'abord, il semble que M. Nau ici se soit laissé tromper par des mots : quand on tâche de reconstituer l'histoire d'un texte, représenter par des sigles (*g* et *c*) des états primitifs de ce texte, et par d'autres sigles (*a* et *b*) l'état plus ou moins corrompu fourni par nos meilleurs manuscrits, c'est adopter des intermédiaires nécessaires, mais ce n'est pas inventer des inconnues; du moment qu'on suppose que le texte conservé n'est pas nécessairement la reproduction exacte de l'original, tel qu'il est sorti de la plume de l'auteur, employer des sigles spéciaux pour désigner l'état primitif du texte, et rappeler ainsi au lecteur que l'éditeur n'a pas la prétention de remonter jusque là, c'est faire œuvre prudente, mais ce n'est pas introduire une inconnue dans l'hypothèse; ce n'est pas recourir, comme se le figure M. Nau, à des " *deus ex machina* trop commodes „ (p. 124).

Puis M. Nau se trompe quand il croit que son hypothèse est plus simple que celle de M. Bidez : alors que ce dernier explique tout naturellement que, *b* étant un remaniement de *a*, traduction grecque de H, il y a dans *a* et dans *b* des additions et des omissions communes (ces dernières se correspondant régulièrement), M. Nau doit supposer que l'auteur de *a* avait sous les yeux le latin de S. Jérôme et le grec *b*, et que " tout en ne travaillant qu'à rétablir le latin H „ il s'est guidé, pour les passages et détails à conserver ou à rejeter, tantôt sur H, tantôt sur *b* (cf. p. 129, *in fine* et les exemples de la p. 128). Il y a plus : pour rendre compte, par exemple, de la présence dans *b* de la finale hiéronymique, il

est forcé d'admettre que son original grec, après avoir donné naissance successivement à un remaniement latin H, et à une nouvelle version grecque *a*, a subi en retour l'influence de cette dernière par l'immixtion d'éléments nouveaux. Cela nous mène à un schéma, qui contraste singulièrement par sa complication, avec celui de M. Bidez :

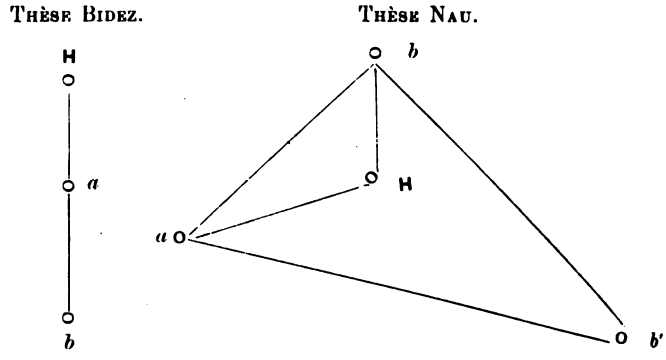

La théorie de la priorité de la version grecque *b*, qui se heurte à des difficultés insurmontables, et qui ne peut invoquer aucun argument sérieux en sa faveur, doit donc être écartée définitivement.

Il nous reste à dire quelques mots d'une opinion que M. Aug. Heisenberg a hasardée dans la *Berliner Philologische Wochenschrift* (1902, n° 5, col. 135-139), en rendant compte du travail de M. Bidez.

M. Heisenberg estime si l'on a démontré péremptoirement que *b* dérive de *a*, par contre les relations entre *a* et H n'ont pas été suffisamment déterminées. Pour M. Bidez, H est l'original, et *a* en est une traduction littérale grecque; mais à voir certains passages parallèles, on se prononcerait, dit M. Heisenberg, en faveur de la priorité de *a*. Provisoirement donc M. Heisenberg se demande s'il ne faut pas renverser les rôles et penser que H est la traduction et *a* l'original (col. 138).

Si l'on se donne la peine de juxtaposer *toute* la Vie latine de

S. Jérôme et *toute* la vie grecque *a*, on voit bien vite que cette hypothèse ne pourrait être reçue. MM. Nau et Van den Ven qui, après M. Bidez, ont étudié les relations entre les deux versions, n'ont pas douté un seul instant du caractère de la traduction grecque *a*. Son auteur, dit M. Nau, semble avoir été un individu qui connaissait mieux le latin que le grec (p. 128). Il procède souvent comme un écolier faisant un thème et son travail ne brille ni par la variété des expressions, ni par la propriété des termes, ni même par la fidélité de la traduction (p. 150)(1).

Voici d'ailleurs, à titre d'exemples, quelques constatations, qui feront disparaître tout doute à ce sujet :

1° Les cinq manuscrits LRTUV, d'après lesquels M. Bidez a constitué la version *a*, contiennent tous identiquement la finale caractéristique, où S. Jérôme signe pour ainsi dire son œuvre, ce qui indique que cette finale se trouvait dans leur archétype (*g*); elle est la traduction exacte de celle du latin H.

2° S. Jérôme aime de rattacher l'un à l'autre les noms de Corneille et de Cyprien (cf. *De Vir. inlustr.*, ch. LXVI et ch. LXVII) (2); comment expliquer avec les théories de M. Heisenberg que le rédacteur grec de *a* (Bidez, 4, 9) soit tombé précisément sur ces deux martyrs romains que S. Jérôme affectionnait de rapprocher? Rappelons d'ailleurs que rien que la mention, de la part d'un Grec, des noms romains Dèce, Valérien, Corneille, Cyprien, compromet déjà fortement toute thèse qui s'oppose à la priorité de la Vie latine.

3° Le rhéteur qu'était S. Jérôme, l'ancien élève de Donat, ne sut pas oublier ses reminiscences classiques. Il emploie des vers de Virgile pour nous faire voir Antoine arrêté devant la caverne dont Paul l'ermite lui refuse l'entrée, et les démons

(1) Cf. Van den Ven, *o. c.*, p. 124, note.

(2) Remarque due à M. Nau, *o. c.*, p. 139 et *ib.*, note 4.

qui apparaissent dans ce récit ont la forme de satyres et de centaures (1). Ces vestiges de rhétorique se retrouvent dans la rédaction grecque *a*. En voici un exemple frappant :

Virg. Aen., III, vv. 56-7 : *Quid non mortalia pectora cogis, Auri sacra fames?*

S. Jérôme : *Verum quid non mortalia pectora cogis, auri sacra fames?*

Rédaction grecque *a* : *Ἀλλὰ τί τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων ἡ πλεονεξία πράττειν ἀθέμιτα οὐκ ἀναγκάζει;*

Ou bien S. Jérôme ou bien l'hagiographe grec connaissait son Énéide; car jusqu'au tour oratoire de l'interrogation est conservé dans les trois textes. M. Heisenberg répondra-t-il que c'est l'hagiographe grec?

4° Pour prouver que le fait de passer toute sa vie dans le désert n'a rien d'invraisemblable, S. Jérôme s'en rapporte à ce qu'il a vu dans le désert de Chalcis et donne des détails qui lui sont tout à fait personnels. Or ces détails sont traduits pour ainsi dire littéralement en grec dans *a*, y compris une locution qui est tout à fait familière à l'auteur latin : *in ea eremi parte, quae juxta Syriam Saracenis jungitur.* M. Nau (p. 135) signale pareille périphrase, désignant le désert de Chalcis, à deux autres endroits dans les œuvres de S. Jérôme (P. L., t. XXII, col. 336 et col. 339). La traduction qu'en donne *a* est caractéristique : *ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ τῆς ἐρήμου, τῷ ἐγγὺς τῆς Συρίας ὑπάρχοντι, πλησιάζοντί τε τοῖς μέρεσι τῶν Σαρακηνῶν* (Bidez, 10, 6-7).

On pourrait allonger de beaucoup la liste de ces passages, où l'on surprend en quelque sorte *flagrante delicto* l'auteur de *a* en train de rendre fidèlement en grec la Vie latine. Faisons d'ailleurs observer que S. Jérôme, excepté quand il s'agit de l'Écriture, ne traduit jamais mot à mot, comme il l'aurait fait d'après la thèse de M. Heisenberg (cf. P. L., t. XXII, col. 571), et que dans une lettre qu'il adresse à son

(1) Bidez, *o. c.*, pp. XLII-XLIII.

ami Paul de Concordia, pour lui offrir un exemplaire de la Vie de Paul de Thèbes, et pour lui exposer en quoi a consisté la difficulté de son travail, il n'est fait aucune allusion ni à des efforts de traduction, ni à un texte grec préexistant (cf. P. L., t. XXII, col. 344).

M. Heisenberg a donc hasardé une conjecture qui ne résiste pas à un examen quelque peu attentif des textes, et l'on peut dire qu'un résultat certain est acquis : S. Jérôme a composé la première des Vies de Paul de Thèbes, qui nous sont connues; toutes les autres copies et versions de cette Vie sont postérieures au latin et dérivent de lui (v. le schéma de la page 7).

Nous avons vu plus haut quels étaient les éléments dont disposait M. Bidez pour déterminer la filiation exacte de ces diverses copies et versions.

Depuis l'apparition de son opuscule en 1900, trois documents nouveaux ont été signalés :

Le supplément du *Catal. cod. hag. graec. bibl. Vaticanae*, paru en 1902 dans les *Analecta Bollandiana*, a fait connaître une Vie de Paul de Thèbes, dont M. Mercati, le savant conservateur des manuscrits de la Vaticane, nous a fait une collation minutieuse. B

Puis, le Catalogue des manuscrits hagiographiques grecs de Bibliothèque de l'Université de Messine, dressé récemment par le P. Delehaye (*Analecta Bollandiana*, t. XXIII, 1904, f. 1), révéla l'existence d'une autre Vie nouvelle, dont nous avons pu obtenir une collation et une copie, grâce à l'obligeance de M. Andrea Gustarelli. S

Enfin, dans le cours de ses recherches, qui nous ont valu déjà tant d'utiles découvertes, M. Nau a remarqué qu'un *Parisinus gr.* 919, qui avait été négligé par les Bollandistes et M. Omont, dans leur Catalogue des manuscrits hagiographiques grecs de la Bibliothèque Nationale, renferme une N

version de la biographie du premier ermite[1]; il a signalé cette trouvaille à M. Bidez, à qui nous devons l'indication du manuscrit. M. Lebègue, le distingué directeur des travaux paléographiques à l'École des Hautes Études, a bien voulu nous fournir une excellente copie du texte.

C'est l'importance de ces trois nouvelles sources que nous allons faire ressortir dans les chapitres suivants.

---

(1) Dans l'*Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la bibl. nat.*, par H. Omont (Paris, 1898), I. p. 175, la partie du ms. 919 où se trouve cette Vie de Paul de Thèbes est désignée sous la mention : *Anonymi Patericon : Διηγήσαντο ἡμῖν οἱ μαθηταί.*

CHAPITRE II.

ÉTUDE DE LA COPIE B.

Cette copie est contenue dans le *Vaticanus gr.* 2000, fol. 181-184, et porte comme titre : ***Βίος τοῦ ἀναχωρητοῦ Παύλου τοῦ θηβαίου***; la partie du manuscrit où elle se trouve (fol. 155-267) est datée de l'année 1102; au fol. 204[v] le copiste se fait connaître en ces termes : ***ἐτελειώθη τὸ παρὼν βιβλίον διὰ χειρὸς Παχομίου μοναχοῦ, διὰ συνδρομῆς τοῦ πνευματικοῦ ἡμῶν πατρὸς Βαρθολομαίου ἱερομοναχοῦ.***

Comme les Bollandistes, auxquels nous avons emprunté ces renseignements, l'ont remarqué ([1]), nous sommes en présence d'une des copies non de la traduction *a*, mais du remaniement *b* (cf. *Introduction,* pp. 6-7).

Le *Vaticanus* B servira donc à l'établissement du texte de la vie *b*, à côté du *Patmiacus* A, du *Parisinus* P, de la version syriaque **Σ** et de la version copte K, déjà utilisés par M. Bidez. Comme eux, il contient la finale caractéristique où S. Jérôme est donné pour l'auteur de la vie de Paul de Thèbes. En général il nous présente une copie fidèle, qui se rapproche beaucoup du texte tel qu'il a été constitué par M. Bidez. On verra plus loin quelle est la nature de ses fautes, et comment notamment, certaines des altérations qu'il présente proviennent d'une révision du texte.

Avant tout, la nouvelle source B nous est précieuse, parce que, grâce à sa découverte, nous arrivons à avoir suffisam-

([1]) *Anal. Bolland.*, t. XXI, 1902, fasc. 1, p. 14.

ment d'éléments pour établir une filiation parmi les différents manuscrits reproduisant la rédaction *b*, et pour compléter ainsi le *stemma codicum* dressé par M. Bidez [1].

Quoique les Vies syriaque et copte ne laissent souvent deviner que très imparfaitement l'original grec dont elles dérivent, soit directement, soit indirectement; quoique, d'autre part, il y ait une lacune considérable dans la version copte, à un endroit où elle nous aurait été particulièrement utile, néanmoins les témoignages qui nous restent nous mettent à même de classer également les deux traductions Σ et K.

Nous tenons pour probable la filiation représentée par le *stemma* suivant :

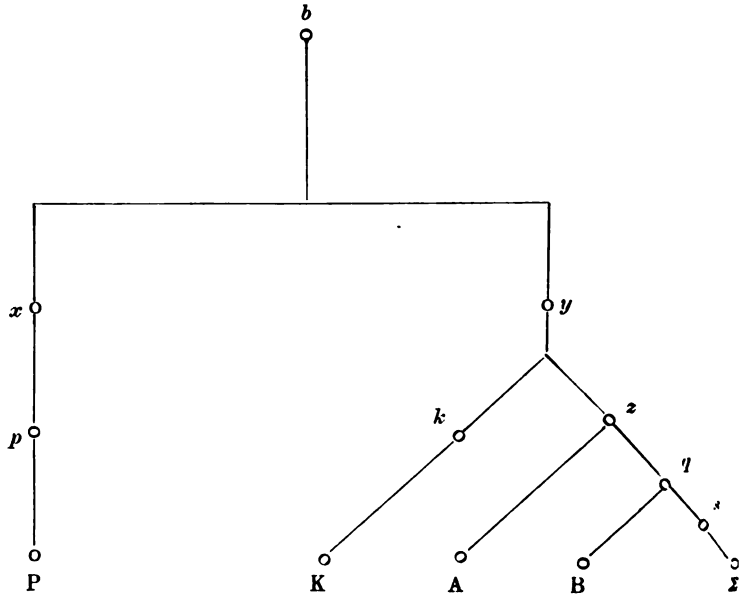

P reproduirait le texte d'une rédaction libre *p*, faite à un certain moment sur *x*, copie relativement fidèle de *b*; *x* aurait notamment gardé certaines leçons originales, qui étaient cor-

[1] *o. c.*, p. XLI.

rompues dans *y*, autre copie de *b*, dont dériveraient les quatre sources ABK*Σ*; la traduction copte K proviendrait d'une copie voisine de *y*, tandis que AB*Σ* remonteraient à une source commune *z*, entachée de quelques fautes encore absentes dans *y*; enfin, la traduction syriaque *Σ* aurait eu comme source un manuscrit grec très étroitement apparenté à B.

Dans les exemples qui vont suivre et qui étayeront notre hypothèse, nous jugerons de la valeur des leçons, en nous conformant aux principes exposés dans notre introduction : l'auteur de *b* ayant eu sous les yeux la traduction grecque du latin H, et cette traduction grecque nous étant conservée dans *a*, c'est le texte de *a* qui doit nous servir de critère.

Parmi les fautes communes à ABK*Σ* (1) conduisant à l'archétype *y*, citons ici les suivantes :

11, 14 (2) : *ἐσώτερον* AB(K*Σ*), *ἐνδότερον* P, cf. *a* : *ἐνδοτάτω*.

15, 6 : *Ἑωρακὼς δὲ αὐτὸν* ABK*Σ*, *ταῦτα δὲ ἑωρακὼς* P, cf. *a* : *τούτῳ τῷ θεάματι προσσχών*.

19, 1 : *ἐγγίσας* (*ἐγγισάσης* B) *δὲ τῷ* (om. A) *σπηλαίῳ* ABK*Σ*, *ἐγγὺς δὲ γενόμενος τοῦ σπηλαίου* P, cf. *a* : *καὶ πλησίον τοῦ σπηλαίου γενόμενος*.

21, 3 : *πλησίον αὐτοῦ* ABK*Σ*, *πλησίον* P = *a*.

23, 13 : *καὶ ὃ ἐζήτουν...*, *ὅ ἐστιν τὸ ἀναλῦσαι* ABK*Σ*, *καὶ ὃ ἐζήτουν...*, *τὸ ἀναλῦσαι* P, cf. *a* : *καὶ ὅπερ ἐπεπόθουν*, *ἀναλῦσαι*.

23, 14 : *ὁ γὰρ χρόνος μου πεπλήρωται* ABK*Σ*, *ὁ γὰρ χρόνος πεπλήρωται* P, cf. *a* : *πληρωθέντος τοῦ χρόνου*.

27, 19-20 : *ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ*, *καὶ ἔλεγεν* ABK*Σ*, *πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον*, *ἔλεγεν* P, cf. *a* : *ἐπ' ὄψιν πεσών*, ... *ἔλεγεν*.

---

(1) Dans les cas où le texte copte ou syriaque ne permet pas de déterminer sûrement la leçon de l'original grec, nous mettrons les sigles K et *Σ* entre parenthèses.

(2) L'indication des pages et des lignes renvoie à l'édition du texte donnée par M. Bidez (*o. c.*, p. 3-33).

Voici des preuves de l'étroite parenté qui unit B et Σ :

9, 11 : *ἀλλ' ἐπέμενεν τοῦ θανατῶσαι αὐτὸν*. La variante de Σ : *mais il persévéra* DANS SON ENVIE, *cherchant à le tuer*, est visiblement en rapport direct avec le texte de B : *ἀλλὰ διέμεινεν, φθονῶν αὐτῷ, τοῦ θανατῶσαι αὐτὸν*. BΣ ont le même remaniement fautif (1).

13, 16 : *ἐν λόγοις ἀσήμοις*. Σ a traduit : *en des paroles* IMMONDES, et M. Kugener ajoute en note : " je ne vois pas quel mot grec le Syrien a traduit „. Or B nous donne la clef de l'énigme, grâce à sa leçon fautive, mais caractéristique : *ἐν λόγοις ἀσχήμοις* (*ἄσχημος sive ἀσχήμων* = *turpis*).

21, 3 : *ἀπήγγειλεν ἕκαστος* PAK (cf. *a*), *ἀπήγγειλαν ἕκαστος* BΣ.

21, 19-20 : *Ἐπ' ἀληθείας ὁ κύριος ἡμῶν ὁ ἐλεήμων καὶ φιλάνθρωπος ἀπέστειλεν ἡμῖν τὸ ἄριστον* AK, om. P, *ἐπ' ἀληθείας ὁ κύριος ἡμῶν ἐλεήμων καὶ φιλάνθρωπός ἐστιν, ἀπέστειλεν δὲ ἡμῖν τὸ ἄριστον* BΣ; c'est le texte de AK qui se rapproche le plus de celui de *a* et qui doit être préféré (2); le remaniement de BΣ provient d'un archétype commun.

23, 12 : *ἐπηγγείλατό μοί σε σύνδουλον*. La leçon mauvaise de Σ : *a révélé à moi* QUE COMMENT TU ES, s'explique à cause de celle de B, qui est mauvaise aussi : *ἐπηγγείλατό μοί σε σύμβουλον*. Le Syrien a sans doute lu ou cru lire *σύμβολον* au lieu de *σύμβουλον*.

23, 17 : omission fautive, dans B et dans Σ, de la fin de phrase : *μᾶλλον δὲ ἵνα ἀποδῷς τῇ γῇ τὴν γῆν*, qui est dans *a*, et dans PAK.

25, 1-2 ; *οὐ χρεία ἐστὶν* A, *οὐ χρῆ σε* BΣ, om. P; K ne permet pas de distinguer avec certitude ce que le traducteur copte a eu sous les yeux; si la leçon de BΣ est mauvaise, on peut en attribuer l'origine à une source commune corrompue.

---

(1) La traduction littérale française de Σ, dont nous nous sommes servi, est celle que M. Kugener, professeur à l'Université de Bruxelles, a faite jadis pour M. Bidez. M. Kugener a bien voulu, en vue de ce travail, revoir encore plusieurs passages de sa traduction.

(2) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XXIV.

29, 7 : *ἔγνω οτι τὸ σῶμα μόνον ἐστὶν τὸ προσευχόμενον* PK (cf. *a* : *καὶ τὸ σῶμα, même le corps*); la phrase est omise dans A; *ἔγνω ὅτι τὸ σῶμά ἐστιν τὸ προσευχόμενον* BΣ.

33, 4 : *ὡς κληρονόμος ἀληθῶς*. Σ a traduit : *comme un héritier vrai* ET SELON LA LOI. On est naturellement tenté de croire, comme le remarquait M. Kugener dans une note, que le Syrien a tiré l'expression " *selon la loi* „ de *νόμος* qui se trouve dans *κληρονόμος;* en vérité, Σ rend fidèlement le texte de B : *ὡς κληρονόμος ἀληθῶς κατὰ τὸν νόμον.*

Deux passages plaident particulièrement en faveur de l'archétype *z* (= ABΣ) :

23, 4 : *ἐκάθισαν οἱ δύο ... ἐπὶ τῆς γῆς;* telle est la leçon de ABΣ; P présente en cet endroit un texte remanié et omet *ἐπὶ τῆς γῆς* ou toute expression analogue; *a* nous donne : *πλησίον τῆς πηγῆς ἀμφότεροι ἐκαθέσθησαν*, et K reproduit les mots de *a* : *ils s'assirent tous les deux* PRÈS DE LA SOURCE. Le traducteur copte doit avoir lu : *ἐκάθισαν οἱ δύο ἐπὶ τῆς πηγῆς*, ce qui est évidemment la leçon primitive de *b*; cette leçon qui était encore dans *y* a été altérée dans *z*; la confusion était d'ailleurs bien facile entre *τῆς πηγῆς* et *τῆς γῆς* (1).

33, 13-15 : *θέλω ... τὸ ἱμάτιον τοῦ μακαρίου Παύλου καὶ τὴν πίστιν αὐτοῦ ὑπὲρ τὴν ἀλουργίδα τῶν βασιλέων καὶ ὑπὲρ πᾶσαν τὴν δόξαν αὐτῶν* P = K : *je préfère la tunique du bienheureux Paul et sa foi à la pourpre des rois, à leurs vêtements et à toute leur gloire.* A part la substitution de *ἀλουργίδα* à *πορφυρίδα* dans P, et à part l'addition des mots " *à leurs vêtements* „, faite par le traducteur copte, PK ont conservé sans aucun doute le texte primitif de *b* (cf. *a*, 32, 12-14 : *βούλομαι τὸν χιτῶνα Παύλου μετὰ τῆς πίστεως αὐτοῦ ἵ'περ τῶν βασιλέων τὴν πορφύραν μετὰ τῆς ἀξίας αὐτῶν*). A nous fournit ce non-sens : *θέλω τὸ ἱμ. τ. μ. Π.*

(1) Remarquons qu'une confusion analogue a été faite par l'auteur même de *b*, qui, trouvant dans *a* (8, 19) les mots *ὁρᾷ ἔνδον πηγὴν καθαρωτάτην*, a cru lire : *ὁρᾷ ἔνδον τὴν γῆν καθ.* et s'est exprimé ainsi : *εἶδεν καθαρὸν τὸ ἔδαφος.*

κ. τ. π. αὐτοῦ ἔχειν ὑπὲρ τὴν πορφυρίδα τοῦ βασιλέως, καὶ τὸν ἐπαίνων αὐτῶν ὑπὲρ πᾶσαν τὴν δόξαν αὐτοῦ. Le texte de B, tout en étant intelligible, ne s'écarte pas essentiellement de celui de A : *θέλω τὸ ἱμ. τ. μ. Π. κ. τ. π. αὐτοῦ ὑπὲρ τῆν πορφ. τῶν βασιλέων καὶ τὸν ἔπαινον αὐτοῦ ὑπὲρ πᾶσαν τὴν δόξαν αὐτῶν*. Le Syrien a omis de traduire; il est probable qu'ici, comme ailleurs, il s'est tout simplement épargné le déchiffrement d'une phrase compliquée. A notre avis, il est clair que AB (et Σ) remontent à une source dont l'auteur a cru devoir introduire un nouveau terme de comparaison (*τὸν ἔπαινον*) avant le second *ὑπὲρ*.

On peut ajouter à ces passages :

23, 1 : *ἀπέστειλεν ..... διπλῆν τροφήν* ABΣ, *ἀπέστειλεν ..... διπλῆν τὴν τροφήν* P, *nous a envoyé* NOTRE *nourriture doublée* K; cf. *a* : *ἐδιπλασίασεν τὸ σιτηρέσιον*.

23, 8 : *διετέλεσαν τὴν νύκτα ἀγρυπνοῦντες* AB, *διετέλεσαν ὅλην τὴν νύκτα ἀγ.* P (cf. *a* : *παννύχιον ἠγρύπνουν*); K reproduit exactement la bonne leçon de P : *ils* PASSÈRENT *la nuit* ENTIÈRE.....; le pléonasme *ὅλην* était probablement déjà tombé dans l'archétype de ABΣ; le texte syriaque (*toute la nuit ils se tinrent dans la prière*) peut être considéré comme une traduction libre de *διετέλεσαν τὴν νύκτα ἀγρυπνοῦντες*.

Parmi les manuscrits ABKΣ, nous obtenons donc ce groupement : K—ABΣ. C'est grâce à M. Karl Schmidt, privat-docent à l'Université de Berlin, qui a revu pour nous maint passage de la traduction française de K, publiée par M. Amélineau [1], qu'il nous a été possible de déterminer d'assez près le rang et la valeur du manuscrit grec, dont le traducteur copte doit s'être servi. Les leçons de K que nous avons déjà invoquées ont été contrôlées par M. Schmidt, et il en est de même de la plupart de celles que nous citerons dans la suite.

Nous basant sur le classement que nous venons de démontrer, nous n'hésitons pas à dire que B, comparé aux

---

(1) *Annales du Musée Guimet*, t. XXV, pp. 1-14.

autres copies, renferme le moins de leçons spéciales fautives; elles sont :

3, 14 : *ὁ προσελθὼν*] om. *ὁ* B; 3, 16 : *τοῦ μακαρίου*] *αὐτοῦ τ. μ.* B; 5, 7 : *τὸν ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου*] *τοῦ μαρτ.* om. B; 6, 8 : *ἠγωνίζετο τοῦ παραδοῦναι αὐτόν*] om. B (*homœoteleuton*); 6, 9 : *τὸ κρῖμα τοῦ πάντα ἐφορῶντος*] *τὸν φόβον τ. π. ἐφ.* B; 6, 18 : *καθαρὸν τὸ ἔδαφος*] om. *καθαρὸν* B; 11, 13 : *ποτε*] om. B; 13, 7 : *τῆς ὁδοῦ*] om. B; 13, 17 : *ἐξιχνεύων*] *ἐξισχύων* B; 13, 19-20 : *ὡς εἰς ἀγρὸν εὐρύχωρον. Οὕτω δὲ ἐσχημάτισεν*] *ὡς ἀγρὸν εὐρύχωρον, οὕτως ἐσχημάτισεν* B (*literati scribae retractatio*); 15, 2-3 : *εἶδέν τινα ... μικροφανῆ ἄνθρωπον*] *ἦρεν ἄνδρα ... μικροφανὴν* B (*id.*); 15, 4 : *ἐπὶ τῆς κεφαλῆς*] *ἐπὶ τὴν κεφαλὴν* B; 15, 8 : *ἐπηρώτα* (*ἐπερώτα* A)] *ἐπερωτᾶ*, i. e. *ἐπερωτᾷ* B (*liter. scrib. emendatio*); 15, 8 : *ἐπηρώτα αὐτόν*] om. *αὐτόν* B; 15, 14 : *ἐπὶ τῇ δόξῃ*] *ἐν τ. δ.* B; 17, 2 : *οὐαὶ τῇ Ἀλεξανδρείᾳ*] om. B; 19, 4 : *ἀτενίσας*] om. B; 19, 7 : *τὸν ἦχον*] *φωνὴν* B; 19, 18 : *οὐδεὶς*] om. B; 21, 1 : *χαριεστέροις λόγοις*] om. B; 21, 5 : *σεαυτῷ*] *ἑαυτῷ* B (¹); 21, 13 : *τῷ Ἀντωνίῳ*] *τοῦ Ἀντωνίου* B (*antecedentis αὐτοῦ causa*); 21, 17 : *ἐθαύμασαν*] *ἐθαύμασεν* B; 23, 7 : *τὰς χεῖρας*] om. B; 25, 16 : *αὐτὸς*] om. B; 27, 4 : *ἐν τῷ παραδείσῳ*] *ἔνδον παραδείσου* B; 29, 14 : *λέγων*] om. B; 29, 26 : *καὶ εἶπεν ἐν αὐτῷ*] om. B; 31, 3 : *καθιπταμένας*] *καλυπτομένους* B (*liter. scrib. emendatio*); 31, 6 : *τρίζοντες τοὺς ὀδόντας*] *τρίβοντες τ. ὀ.* B (*id.*); 31, 14 : *ἔκλινον*] om. B; 31, 21 : *οὗ*] *σοῦ* B; 31, 21 : *τῆς βουλῆς*] *τῆς σης βουλῆς* B; 31, 22 : *ἐπὶ τὴν γῆν*] *ἐπὶ τῆς γῆς* B; 31, 23 : *πάντες*] om. B; 33, 7 : *πᾶσαν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ πράγματος*] *πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν τ. π.* B (*liter. scrib. emendatio*); 33, 12-13 : *πάντων τῶν ἀναγινωσκόντων*] *πάντας τοὺς ἐναγινώσκοντας* B.

Il faut remarquer surtout que B n'a nulle part les grandes

(¹) Pour la fréquence de cette faute. cf. Krumbacher, *Studien zu den Legenden des H. Theodosius* (*Sitzungsber. der bayr. Acad.*, 1892), p. 299.

omissions ni les passages écourtés ou fortement remaniés, qui caractérisent A et surtout P (1).

Il nous apporte une douzaine de bonnes leçons que lui seul a conservées :

3, 10 : *γεννηθῆναι* PA, *γεννηθῆναι* B = RT, les deux manuscrits qui semblent être les plus voisins de la copie de *a*, dont *b* dérive (2). On comprend que par coïncidence *γεννηθῆναι* a été altéré dans P et dans A en *γενηθῆναι*.

5, 7 : *Κορνίλιος* PAK, *Κορνήλιος* B = *a*.

9, 14 : *σκοπὸν* PA; M. Bidez conjectura *σκοπῶν*, leçon conservée dans le *Vaticanus* B.

11, 9-10 : *διηγήσομαι* (*διηγίσομαι* A) PA, *διηγήσωμαι* B, rétabli déjà par M. Bidez.

15, 1 : *ὦ ἐφανερώθη* PA; *corr.* Bidez *ὃ ἐφ.*; B a *ὡς ἐφ.*, qui, à notre avis, est la bonne leçon; K, dont la traduction correspond au grec *ἐθαύμαζεν ὁ Ἀντώνιος λέγων · πῶς ἐφανερώθη*, semble avoir conservé une trace de *ὡς*.

19, 14 : *ἐὰν τοῦτο ἀποτύχω* PA, *ἐὰν τούτου ἀποτύχω* B = *a*; coïncidence PA, les copistes n'observant plus la construction classique de *ἀποτυγχάνω* avec le génitif(3).

19, 15 : *ἵνα ... θάψεις αὐτῶ* PA; B a gardé la bonne leçon *θάψῃς αὐτό*, que M. Bidez a déjà rétablie (4).

23, 16 : *τοῦ καλύψαι* PA, *καλύψαι* B = *a*; l'adjonction de *τοῦ* avant l'infinitif de but *καλύψαι* étant une particularité du

(1) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XXVII,

(2) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XVIII et p. XXVI.

(3) Cf. Blass, *Grammatik des Neutestamentlichen Griechisch*, § 36, 2. Les Vies de Saints étant surtout destinées à un public peu lettré, on comprend que pour leur tradition, ainsi que pour celle des Écritures, on tienne compte de l'influence qu'a dû exercer, au cours de plusieurs siècles, la langue vulgaire ou néo-hellénique. En cette matière, nous nous sommes contenté de renvoyer à la *grammaire* de Blass; le lecteur trouvera en général les mêmes renseignements ou dans la *grammaire* de Winer, ou dans celle de Jannaris, ou dans le *lexicon* de Sophocles.

(4) La grécité postérieure a aussi le futur de l'indic. après *ἵνα* (cf. Blass, *o. c.*, § 65, 2); mais *θάψῃς* est dans *a*, et doit être préféré ici à *θάψεις*.

grec tardif (1), on peut attribuer l'insertion de l'article à la fois au copiste de P et à celui de A (2).

29, 10 : *περιελίξας* A, *περιβαλὼν* P, *περιτυλίξας* B, cf. *a* : *ἐντυλίξας*; le copiste de A a substitué le verbe *ἑλίσσω* au verbe moins usité *τυλίσσω*, et l'auteur de *p* a employé l'équivalent *περιβάλλω*.

A cette liste, nous ajouterons encore :

11, 13 : [*ἐλογισάμην ἐμαυτῷ*] *εἰ* B = *a*, [*καθ' ἑαυτὸν λογιζομένου*] *ὅτι* P, [*ἐλογισάμην ἐν ἑαυτῷ*] *ὡς ὅτι* A, [*j'ai pensé un jour en moi-même*] *que* Σ, [*je réfléchis un jour en mon cœur*] *disant* K; le Copte, comme il le fait d'ordinaire, a remplacé le discours indirect par le discours direct; pareille modification, qui tend à animer l'exposé des faits, était aussi dans le goût des hagiographes byzantins (3); de là les variantes de P et de A : *ὅτι* et *ὡς ὅτι* équivalent à nos deux points (4); il en est de même de la conjonction *que* dans la traduction syriaque.

13, 6-7 : *τοῦ ἡλίου ... τὰ πάντα καίοντος* A; P est corrompu, et KΣ s'écartent trop de l'original; *τοῦ ἡλίου ... πάντα κατακαίοντος* B, cf. *a* : *ἅπαντα ἐκπυρακτοῦντος*.

Dans les deux exemples suivants, B ne donne pas la vraie leçon, mais la suggère heureusement :

13, 1 : *ἐνδότερόν σου καὶ βελτίων* P, *ἐσώτερόν σου βελτίων* B, *ἐσώτερός σου καὶ βελτίων* A, *plus intérieur que toi dans ce désert, il vaut mieux que toi* K, *plus intérieurement que toi quelqu'un qui (est) meilleur que toi* Σ; dans ce passage, on peut

---

(1) Cf. Blass, *o. c.*, § 71, 3.

(2) Strictement il nous faudrait dire : au copiste de P ou bien au scribe d'une des copies dont P dérive en droite ligne, et au copiste de A ou bien au scribe d'une des copies dont A dérive en droite ligne; mais ici, comme dans tout ce qui suit, nous évitons de telles longueurs.

(3) Cf. Van den Ven, *S. Jérôme et la vie du moine Malchus le Captif*, p. 68-69 et p. 116.

(4) Cf. Blass, *o. c.*, § 70, 4 et § 79, 12.

suivre facilement l'histoire de la tradition; l'original *b* avait : *ἐνδότερόν σου βελτίων* (cf. *a ἐνδοτάτω αὐτοῦ βελτίονα*); P a intercalé la conjonction *καὶ*; dans *γ*, source commune de ABKΣ, *ἐνδότερόν* était déjà devenu *ἐσώτερόν* (cf. p. 25); on y lisait donc *ἐσώτερόν σου βελτίων*, leçon que B nous a conservée; dans A, comme dans P, *καὶ* a été ajouté avant *βελτίων*, mais ici un copiste plus avisé a changé aussi *ἐσώτερον* en *ἐσώτερος*; le Copte et le Syriaque ont traduit assez librement.

19, 13 : *διατί τὸν ἄνθρωπον ἀποτρέπει* P, *διατί ἀποτρέπει τὸν ἄνθρωπον* A, *διατί ὑποστρέφῃς ἄνθρωπον* B, *pourquoi ne me reçois-tu pas, moi qui suis un homme* K, *pourquoi méprises-tu l'homme* Σ ; cf. *a* : *ἄνθρωπον διὰ τί ἀπωθῇ* (*2e pers.*). Il serait difficile de déterminer l'ordre des mots de l'original *b*; à en juger par *a*, l'ordre de P serait le meilleur; le verbe *ὑποστρέφειν* paraît devoir être attribué au copiste de B: vu le témoignage concordant de PAΣ, il en sera de même, pensons-nous, de la suppression de *τὸν* devant *ἄνθρωπον*; mais la comparaison de B et de *a* nous apprend que *ἀποτρέπει* (ou *ἀποτρέπῃ*) est ici une *2e pers. sing.* de forme moyenne (cf. KΣ).

Parmi les leçons spéciales de B, que nous n'avons citées ni comme mauvaises, ni comme bonnes, et que l'on trouvera plus loin dans la liste complète des variantes du *Vaticanus*, il s'en trouve plus d'une encore qui mérite d'être prise en considération.

Ce qui est à noter, c'est la transformation systématique que le copiste de B a fait subir à la dernière partie de la Vie de Paul de Thèbes (29, 4 — 33, 11); il a mis notamment le récit dans la bouche d'Antoine lui-même, qui raconte ainsi ses propres aventures(1). Le parallèle suivant mon-

(1) Notons que 29, 12-13, P donne : *ἐλυπεῖτο δὲ ὁ μακάριος Ἀντώνιος ὅτι οὐκ ἐμνήσθην ..., ἵνα ὄρυξας θάψω τὸ σῶμα*, et que *θάψω* se trouve aussi dans A; en somme, B n'a fait que développer ce que nous trouvons en germe dans PA.

trera combien cette transformation est subite et inattendue :

Texte Bidez (29, 1 sq.).	Texte du *Vaticanus* B.
Καὶ εἰσελθὼν (ὁ Ἀντώνιος) εἰς τὸ σπήλαιον, εἶδεν τὸν μακάριον ἀββᾶν Παῦλον ἐπὶ τὰ γόνατα· καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ διανεστηκυῖα εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ αἱ χεῖρες αὐτοῦ ἠπλωμέναι. Καὶ πρώτον μὲν ἐλογίζετο· ἴσως ζῇ καὶ εὔχεται. Καὶ συστὰς καὶ αὐτὸς καὶ συνηύχετο αὐτῷ.	*Καὶ εἰσελθὼν εἰς τὸ σπήλαιον, εἶδεν τὸν ἀββᾶν Παῦλον ἐπὶ τὰ γόνατα· καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτοῦ διανεστηκυῖα εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ αἱ χεῖρες αὐτοῦ ἠπλωμέναι. Καὶ πρῶτον μὲν ἐλογισάμην· ἴσως ζῇ καὶ εὔχεται. Καὶ συστὰς κἀγὼ συνηυχόμην αὐτῷ.*

Nous saisissons donc sur le vif un procédé de remaniement des plus caractéristiques : tout à coup la narration objective cesse, et le héros du récit rapporte lui-même la suite des faits, dont il a été le principal acteur.

Si A appartient indiscutablement au groupe BKΣ, on ne saurait nier qu'il s'écarte assez souvent de l'original, de sorte qu'il a de nombreuses leçons spéciales fautives, là où PBKΣ sont d'accord entre eux et ont gardé la bonne leçon. Telles sont :

3, 4-9 : *πολλάκις* ..... *μοναζόντων* PBKΣ, *om.* A *et suppl. init. Vitae S. Pachomii;* 3, 10 : *οὗτος οὖν ὁ μακάριος* A, *Ἰωάννης δὲ* PBKΣ; 5, 4 : *περὶ τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ ἀναχωρητοῦ* A, *περὶ τοῦ ἁγίου ἀναχωρητοῦ Παύλου* PB (KΣ); 7, 1 : *ἐν οἴκῳ τινὸς ὁμοζύγου ἀδελφῆς* A, *συνοικῶν τῇ ὁμογνησίῳ* (*ὁμογνησίᾳ* P) *ἀδελφῇ* PB(KΣ); 9,3 : *τοῦ δὲ διωγμοῦ*... 7 *κακοεργεῖν* PBΣ(K), *ἐν τούτοις οὖν διαιτώμενος ὁ Παῦλος* A; 9, 7 : *ὁ γὰρ ἀνὴρ*... 12 *αὐτοῦ* PBΣ(K), *amput. et retract.* A; 9, 17 : *ἐν λίθῳ* A, *λίθῳ* PBΣ(K); 11,5 : *ἀδυνατεύοντος* A, *ἀδυνάτου ὄντος* BP(KΣ); 11, 15 : *τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ* A, *κατ' ἐκείνην δὲ τὴν νύκτα* PB(KΣ); 13, 9 : *ὃν ἐπηγγείλατο* PBKΣ, *ὃν ἐπιποθῶ* A; 19,7 : *ἐπὶ τῆς θύρας* A, *κατὰ τῆς θύρας* PB(KΣ); 21,5 : *τῇ τοσαύτῃ ὁδῷ* A, *τοσαύτῃ ὁδῷ* PB(KΣ); 21, 7 : *ἀλλὰ ἐπειδὴ* A, *ἀλλ' ἐπειδὴ* PB(KΣ); 21, 7 : *γενόμενον χοῦν* PBKΣ, *om. γενόμενον* A; 21, 9 : *ἄρτι* PBKΣ, *om.* A; 21, 18 : *πετεινοῦ*

PBKΣ, *κόρακος* A; 23, 1 : *πρός με* PBK(Σ), *πρὸς ἡμᾶς* A; 23, 13 : *τὸ ἀναλῦσαι* PB(KΣ), *τὸ ἀναλῦσαί με* A; 25, 8 : *τὸ σῶμα* PBKΣ, *τὸ ἅγιον σῶμα* A; 25, 10 : *ἐν αὐτῷ* PBKΣ, *ἐν ἑαυτῷ* A; 25, 11 : *μὴ τολμῶν ἀποκρίνασθαι ὅλως* PBK(Σ), cf. *a* : *ἐπὶ πολὺ ἀποκρίνεσθαι οὐδὲν ἐτόλμησεν; μὴ τολμῶν ἀποκρίνασθαι αὐτῷ* A; 25, 14 : *φθάσαντος δὲ αὐτοῦ* PB(KΣ), *φθάσαντος δὲ αὐτοῦ εἰς τὴν μονὴν* A; 27, 5 : *μετ' αὐτῶν* PBKΣ, *πρὸς αὐτοὺς* A; 27, 5 : *ταῖς χερσὶν* PB(KΣ), *ἐν τ. χ.* A (cf. 9, 17 : *ἐν λίθῳ*); 27, 12 : *ἐπιποθῶν ... πάλιν* PBKΣ, *om.* A; 29, 7 : *τότε ... προσευχόμενον* PBKΣ, *om.* A (*homœoteleuton*); 29, 8-9 : *παρ' ᾧ ... πάντα* PBKΣ, *om.* A; 29, 12 : *ἐνεγκεῖν* PB(KΣ), *ἐνέγκαι* A; 31, 16 : *ὥστε νοῆσαι αὐτὸν ὅτι* PBKΣ, *ὥστε ἐννοῆσαι ἐν ἑαυτῷ ὅτι* A; 33, 4 : *λαβὼν τὸ στιχάριον* PBKΣ, *ἐπὶ τὸν ὦμον λαβὼν τὸ στιχάριον* A.

Quant à P, il s'oppose évidemment au groupe ABKΣ, partout où l'auteur de *p* s'est délibérément écarté de l'original; une énumération complète de ces passages serait trop longue; nous devons nous borner à un choix d'exemples:

11, 12-13 : [*τοῦ δὲ ἀββᾶ Ἀντωνίου οἰκοῦντος ἐν ἑτέρᾳ ἐρήμῳ*] *ἐνενηκονταετοῦς ὄντος. Ἀπήγγειλεν δὲ ἡμῖν ποτε ὅτι ἐλογισάμην ἐν ἑαυτῷ ὅτι* ABKΣ, [*τοῦ δὲ ἀ. Ἀ. οἰκ. ἐν ἑτ. ἐρ.*] *καὶ καθ' ἑαυτὸν λογιζομένου ὅτι* P (1).

13, 4 : *Ἀντώνιος λαβὼν τὴν βαΐνην ῥάβδον, ἐπεστηρίχθη, ἐπ' αὐτὴν καὶ ἤρξατο περιπατεῖν* ABKΣ, *Ἀντ. λαβὼν τὴν βαΐνην ῥάβδον, ἤρξατο περιπατεῖν* P.

17, 4-5 : *Ὁ οὖν μακάριος Ἀντώνιος ἐπορεύετο θέλων τελειῶσαι τὴν ὁδὸν αὐτοῦ, ἐν αὐτῇ ζητῶν τὸν δοῦλον τοῦ θεοῦ. Καὶ διελογίζετο* ABKΣ, *πορευομένου δὲ αὐτοῦ καὶ ζητοῦντος τὸν δοῦλον τοῦ θεοῦ καὶ διαλογιζομένου* P.

19, 3 : *εἶδεν τὴν τελείαν ἀγάπην, τουτέστιν τὸν μακάριον*

---

(1) On aura déjà remarqué que nous mettons entre crochets les mots ajoutés pour la compréhension de la phrase. — Dans les passages d'une certaine longueur, nous ne citons pas les petites divergences que peuvent présenter entre eux les manuscrits du groupe ABKΣ.

γέροντα Παῦλον ABKΣ, *εἶδεν τὸν ἐπιζητούμενον παρ' αὐτοῦ, τουτέστιν τὸν μακάριον καὶ οὐράνιον καὶ εἰσάγγελον γέροντα Παῦλον* P.

19, 12 : P seul a ajouté après *οὐκ εἰμὶ ἄξιος ἰδεῖν σε : ἀλλὰ παρακαλῶ σε, ἅγιε τοῦ θεοῦ, ὅπως ἀξιωθῶ τῶν σῶν εὐχῶν καὶ τῶν παρὰ θεοῦ σοι δεδωρημένων καλῶν ἀπολαῦσαι.*

21, 2 : P seul a omis, *περιπτυξάμενοι.*

21, 4-5 : *Μετὰ δὲ ταῦτα ὁ μακάριος γέρων Παῦλος ἐκάθισεν μετὰ Ἀντωνίου καὶ εἶπεν* ABKΣ, *μετὰ δὲ τὸ καθῆσαι αὐτοὺς λέγει ὁ μακάριος Παῦλος τῷ ἀββᾷ Ἀντωνίῳ* P.

21, 13-15 : *Ἔτι δὲ λαλοῦντος αὐτοῦ τῷ Ἀντωνίῳ, ἀτενίσαντες εἶδον κόρακα καθήμενον ἐπὶ κλάδον ξύλου. Καὶ αὐτῇ τῇ ὥρᾳ κατῆλθεν τὸ πετεινὸν μεθ' ἡσυχίας* ABKΣ, *ἔτι δὲ αὐτοῦ λαλοῦντος τῷ ἀββᾷ Ἀντωνίῳ ἦλθεν κόραξ* P.

21, 19-20 : P seul a omis toute la phrase : *ἐπ' ἀληθείας ὁ κύριος ... τὸ ἄριστον.*

23, 3 : *εὐχαριστήσαντες τῷ θεῷ* ABKΣ, *εὐχ. τῷ θεῷ τῷ διδοῦντι τροφὴν πᾶσι σαρκεὶ* P.

25, 1-2 : P seul a omis toute la phrase, *οὐ χρεῖα ἐστὶν... πλησίον.*

25, 14-15 : *οἱ δύο αὐτοῦ μαθηταί, οἱ πολὺν χρόνον ὑπηρετήσαντες αὐτῷ, ὑπήντησαν αὐτῷ* ABK; le Syrien s'est fourvoyé dans la traduction; *ὑπήντησαν αὐτῷ οἱ δύο μαθηταὶ αὐτοῦ* P.

27, 18 : *ὥσπερ χιόνα* BKΣ (*om.* A), *ὡς ἀστραπὴν* P.

27, 22 : *μετὰ τοσοῦτον δρόμον ὃν ἐποίησα ὡς πετεινόν* ABKΣ, *καὶ τὸν δρόμον ὃν ἐποίησα πρός σε* P.

29, 17 : *τοῦ ὑπηρέτου* ABKΣ, *τοῦ δούλου* P.

31, 18 : *ὅτι πῶς* ABKΣ, *πῶς* P.

31, 19 : *τοὺς καλοὺς καὶ ἐκλεγητοὺς τοῦ θεοῦ* ABKΣ, *τοὺς γνησίους δούλους τοῦ θεοῦ* P.

33, 6-8 : *Ἐφανέρωσεν δὲ πάντα τοῖς ἀδελφοῖς καὶ ἐδήλωσεν αὐτοῖς πᾶσαν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ πράγματος* ABKΣ, *Φανερωποιεῖσας καὶ διηγησάμενος* (1) *πάντα τοῖς ἀδελφοῖς* P.

---

(1) *διηγήσατο* étant dans *a*, on se demande si P ne nous fait pas entrevoir la leçon primitive de *b*, et si *ἐδήλωσεν* n'est pas une corruption de l'archétype de ABKΣ.

33, 8 : *καὶ λοίπον κατὰ ἑορτὴν τοῦ Πασχα* ABKΣ, *κατὰ δὲ Πάσχα* P.

33, 12-13 : Dans la finale P seul a omis la phrase : *Ἐγὼ Ἱερώνυμος ἁμαρτωλὸς δέομαι πάντων τῶν ἀναγινωσκόντων ἵνα μου μνημονεύετε.* Notons-le, il attribue néanmoins l'œuvre à St Jérôme, et cela plus clairement encore que les autres sources : *Ἱερώνυμος ἁμαρτωλὸς ὁ ταῦτα γράψας...*

Afin de prévenir le lecteur contre les hypothèses erronnées que pourrait suggérer un examen superficiel des sources, nous devons nous étendre sur un bon nombre de passages, où la tradition manuscrite présente quelque complication, et où le choix des leçons peut causer de l'embarras :

3, 14 : [*πρῶτος ὁ προελθὼν*] *κατὰ τὴν ἔρημον* A, *qui a trouvé d'abord le commencement du désert* K, *le premier qui habita dans le désert* Σ, [*πρ. ὁ προελθ.*] *τῇ κατὰ τὴν ἔρημον ἀναχωρήσει* PB, ce qui est la bonne leçon, A ayant simplifié le texte, et KΣ ne donnant ici, comme fréquemment ailleurs, qu'une traduction approximative.

5, 3 : *ἐπειδὴ δέ τινες τὸν Ἀντώνιον πρῶτον εἶναί φασιν* AK. *ἐπειδὴ δέ τινες τὸν Ἀντώνιον εἶναί φασιν* P, *ἐπεὶ δέ τινες τὸν Ἀντώνιον εἰλήφασιν* B; AK ont gardé la bonne leçon; le copiste de P a omis *πρῶτον*, peut-être à cause de la finale commune dans *Ἀντώνι-ον πρῶτ-ον;* B nous donne encore ici un exemple de remaniement savant : *λαμβάνειν* serait pris dans le sens de *λαμβάνειν τῇ διανοίᾳ* (puisque certains *ont pris* Antoine, s. e. pour le premier ermite). Quant à la traduction syriaque, elle est très inexacte en cet endroit et ne nous aide en rien.

7, 3 : *καταλειψάντων αὐτοῖς* PKΣ, *καταλειψάντων αὐτῶν* BA; le texte de *a* implique, pour *b*, *αὐτῶν* plutôt que *αὐτοῖς;* mais le sens de la phrase dans *b* se prête très bien au changement de *αὐτῶν* en *αὐτοῖς*, de sorte que c'est par coïncidence que PKΣ présentent la même faute.

Nous rencontrerons encore des cas où une même leçon mauvaise est à la fois dans P et dans K ou Σ; c'est que

l'auteur de *p*, aussi bien que les traducteurs en langue étrangère, s'est guidé souvent d'après le sens, plutôt que d'après les mots de l'original.

9, 1 : *Παῦλος ὡς ἐτῶν δέκα ἕξ* BP, *ὡς* om. AKΣ; *a* ayant *ἐτῶν περίπου δέκα ἕξ*, la bonne leçon est fournie par BP; la coïncidence de la faute commune à AKΣ cessera d'étonner quand on songe d'une part au travail machinal d'un copiste, et d'autre part à la légèreté des traducteurs copte et syriaque et à leur connaissance médiocre du grec (1).

11, 13 : *οὐδεὶς ἄρα* P, *donc* (*ἄρα*) *aucun autre* K, *ne pas quelqu'un* (*οὐδεὶς*) Σ, *οὐδέποτέ τις* A, *οὐδέπω τις* B; *οὐδεὶς* se trouve dans *a;* la leçon de P est bonne (cf. K et Σ); les copistes de A et de B ont voulu renforcer l'idée principale de l'interrogation : *est-ce que* JAMAIS *quelqu'un, parmi les moines, n'a habité plus avant dans le désert* A; *si personne* ENCORE, *parmi les moines,* .... B.

11, 14 : [*ἐσώτερον*] *τῆς ἐρήμου ταύτης* AB, cf. *a ἐνδοτάτω τῆς ἐρήμου;* [*ἐσώτερόν*] *μου ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ* P, *habitant ce désert plus intérieurement que moi* K(2), *plus intérieurement que moi dans le désert* Σ; l'auteur de *p*, qui s'est plus occupé du sens que de la stricte fidélité aux mots de l'original, a introduit deux leçons fautives : l'adjonction de *μου* et le changement de *τῆς ἐρήμου ταύτης* en *ἐν τῇ ἐρήμῳ ταύτῃ;* vu la nature des fautes de P, il n'est pas étonnant qu'on les retrouve en partie dans les traductions copte et syriaque (cf. p. 36-37).

13, 8 : *Πιστεύω τῷ θεῷ ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψει με* P, *je crois en Dieu que ne pas il m'abandonnera* Σ, *πιστεύω ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψει με ὁ θεός ποτε* (*πόποτε* A) BAK (*je crois que le Seigneur ne m'abandonnera pas*); le texte primitif était celui de P (cf. *a*); l'archétype de BAKΣ l'a modifié; mais dans la suite, le Syrien, traduisant librement le grec, est retombé

---

(1) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XXVII, n. 2, et p. XXVIII, n. 1.

(2) Littéralement : *ist denn kein anderer Mönch gewesen in dieser Wüste, die ist innerhalb von mir* (Schmidt).

par hasard sur la leçon de l'original, sans doute à cause de la fréquence, dans les Écritures, de la tournure *πιστεύω τῷ θεῷ* ou d'une construction analogue (cf. p. ex. Acta XXVII, 25 *πιστεύω γὰρ τῷ θεῷ ὅτι οὕτως ἔσται καθ' ὃν τρόπον λελάληταί μοι*).

13, 13 : *σὺ*[*λέγω*] PA = *a*, *σοὶ*[*λέγω*] BKΣ(¹); l'erreur commune à BKΣ s'explique doublement, d'abord par la tournure de la phrase, qui, à première vue, réclame *σοὶ* plutôt que *σὺ*(²), puis par la confusion fréquente de *οι* et de *υ*.

17, 1 : *κρούσας τῇ ῥάβδῳ ἐπὶ τὴν γῆν* PAΣ, *κρούσας τὴν ῥάβδον ἐπὶ τὴν γῆν* BK, ce qui est la leçon primitive (cf. *a* : *τὴν βακτερίαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κρούων*); c'est par coïncidence, que PAΣ ont remplacé l'accusatif par le datif instrumental, qui est fort bien à sa place après le verbe *κρούειν*.

17, 3 : *πάντες οἱ δαίμονες ὅλου τοῦ κόσμου* AKΣ, *οἱ δαίμονες ὅλου τοῦ κόσμου* PB (= *a*); la faute commune AKΣ s'explique par la tendance naturelle que devaient avoir les copistes et les traducteurs à renforcer une expression telle que *οἱ δαίμονες ὅλου τοῦ κόσμου*.

17, 5 : [*θέλων τελειῶσαι τὴν ὁδὸν αὐτοῦ*] *ἐν ᾗ ἐπορεύετο ζητῶν* BK, [*θέλ. τελ. τ. ὁδ. αὐτ.*] *ἐν αὐτῇ ζητῶν* A; l'auteur de *p* a complètement remanié le texte (17, 4-5); le Syrien a traduit : *θέλων τελειῶσαι αὐτὴν* (i. e. *τὴν ὁδὸν αὐτοῦ*) *καὶ ζητῶν*. Pour nous, BK ont conservé la tournure primitive de *b*; cette tour-

---

(¹) Le texte syriaque peut aussi bien signifier *σοὶ λέγω* que *σὲ λέγω*, mais non pas *σὺ λέγω*. Il me semble que le Syrien a traduit *σοὶ λέγω*, après avoir confondu *σὺ* avec *σοὶ*, ces deux formes se prononçant de la même façon (Note de M. Kugener).

(²) A notre avis, il faut ponctuer *σύ, λέγω, ὁ ἄνθρωπος τοῦ θεοῦ ἐν ποίῳ μέρει ἐστὶν ὧδε ;* la tournure *σύ, λέγω*, nous semble être propre au langage vulgaire ; il faut probablement en chercher l'origine dans la construction classique de *σὲ λέγω* (*c'est toi que j'appelle, c'est à toi que je parle*), accompagnant le nom de la personne interpellée (Aristoph., Plut., 1099-1100, *σέ τοι λέγω, ὦ Καρίων, ἀνάμεινον* — Aesch., Choéph., 456, *σέ τοι λέγω, ξυγγενοῦ, πάτερ, φίλοις* — id., Prom., 944 sq. *σέ, τὸν σοφιστήν, ... λέγω, πατὴρ ἄνωγέ σε*).

nure un peu surchargée a été simplifiée de deux façons différentes dans A et dans Σ.

19, 6 : *λαβὼν μικρὸν λίθον, ἔκρουσεν εἰς τὴν θύραν* ABΣ, *λαβὼν λίθον, ἔκ. εἰς τ. θ.* PK; nous avons vu (Introduction, p. 14-15), comment le rédacteur de *b* a mal interprété le texte de *a*, 18, 5-6 : *προσκρούσας λίθῳ τινί, ἐκ τούτου ψόφον ἀπετέλεσεν* (*ayant heurté contre une pierre, il fit du bruit*). Autant l'addition de *μικρῷ*, dans *a*, aurait paru étrange, autant celle de *μικρὸν*, dans la rédaction *b*, est naturelle; il est donc à supposer que c'est par coïncidence que P et K présentent la même omission; la faute de K provient sans doute de ce qu'une ligne plus haut (19, 5), le traducteur copte avait déjà lu *εἶδεν λίθον* au lieu de *εἶδεν φῶς*, qui est dans tous les manuscrits; quant à celle de P, elle peut s'expliquer par l'homœotéleute.

19, 6 : [*προσελθὼν τῇ θύρᾳ* ..... *ἔκρουσεν* | *εἰς τὴν θύραν* ABK (bonne leçon); [*προσελθὼν τ. θ.* ..... *ἔκρουσεν*] *εἰς αὐτὴν* PΣ (coïncidence, voir notre remarque, p. 36-37).

19, 10 : *ἀξιῶν* (partic. prés. = imparf.) *ὅπως αὐτὸν εἰσαγάγει* PA, *ἀξιῶν ὅπως αὐτὸν εἰσαγάγῃ* B; *ει* remplaçant très souvent *η*, on peut dire que les trois manuscrits ont le subjonctif *εἰσαγάγῃ*, et qu'il devait en être ainsi pour *b* (1); il nous apparait ailleurs encore que le rédacteur de *b* met le subjonctif, là où les règles classiques voudraient l'optatif : 17, 6 *διελογίζετο τί ἂν* (*om.* *ἂν* P) *ποιήσῃ* (*ποιήσει* A) *καὶ* (*ἢ* P) *ποῦ πορευθῇ* PBA (2). L'omission de *ἂν* par P est probablement fautive; car, même chez les classiques, *ἂν* accompagne parfois, dans l'interrogation indirecte, le subjonctif délibératif ou l'optatif correspondant (3).

19, 11 : M. Bidez a adopté dans le texte la leçon de A : *οἶδας. Οἶδα* ... et a même suppléé *οἶδας* dans la traduction *a*. Aucun autre manuscrit connu, soit de *b*, soit de *a*, n'a conservé ces deux mots l'un à côté de l'autre; mais l'original latin : *nosti;*

---

(1) Cf. Blass, *o. c.*, § 65, 2.
(2) Cf. Blass, *o. c.*, § 65, 1.
(3) Cf. Kühner, *Griech. Gramm.*, II, § 391, 5, rem. 1 et § 396, 5.

scio prouve incontestablement, à notre avis, que A seul a gardé ici la leçon primitive; en attendant de nouvelles lumières, nous ne pouvons que constater la grande perturbation causée dans notre tradition par la simple juxtaposition de deux formes à peu près semblables. B, qui n'a ni le texte de P, ni celui de K, ni celui de Σ, ne se distingue de A que par l'omission de *οἶδας* et par la substitution de *ἦλθεν* à *ἦλθον*.

21, 3 : [*ἀπήγγειλεν ἕκαστος τὸ ὄνομα*] *τῷ πλησίον αὐτοῦ* BKΣ, *τῷ πλησίον* P, *τοῦ πλησίον αὐτοῦ* A; l'adjonction de *αὐτοῦ* est une faute due à l'archétype de ABKΣ (cf. p. 25); mais A seul a gardé la bonne leçon *τοῦ πλησίον;* on a pu aisément confondre *τοῦ* avec *τῶ*, qui devait d'ailleurs se présenter tout naturellement à l'esprit des copistes et des traducteurs; ce n'est qu'une question de nuance : *τοῦ* exprime, mieux que *τῷ*, ce qu'il y a de miraculeux dans la rencontre de Paul et d'Antoine, à savoir qu'instinctivement chacun d'eux prononce le nom *de* son compagnon.

21, 6 : *Ἵνα τί ἐν τοσαύτῃ* (*τῇ τοσαύτῃ* A) *ὁδῷ σεαυτῷ κάματον παρέσχες* AB, *Ἵνα τί ἐν τοσαύτῃ ὁδῷ σεαυτῷ κάματον τοσοῦτον παρέσχες* P; K et Σ sont des traductions trop libres; le fait que *a* donne : *Τίνα τοσούτῳ καμάτῳ ἐζήτησας* ne prouve pas, à notre avis, en faveur de la leçon de P: car *τοσαύτῃ* devant *ὁδῷ*, dans *b*, remplace déjà *τοσοῦτον* devant *κάματον*, dans *a*; le texte de AB est probablement bon: l'auteur de *p* a voulu insister davantage sur l'idée principale de la phrase.

21, 6 : *ζητῶν γέροντα ἤδη λελυμένον* BKΣ (cf. *a* : *ἤδη σεσηπότα γέροντα*), *ζητῶν γέροντα ἰδεῖν λελυμένον* PA, qui tous deux ont péché par iotacisme; le sens aidant, la confusion entre *ἤδη* et *ἰδεῖν* était facile; coïncidence singulière, le copiste de T, manuscrit de *a*, a commis la même faute.

21, 9 : *πάλιν* ABK, om. PΣ; l'omission de P s'explique par négligence ou par homœotéleute (*οἰκοδομοῦσιν πάλιν*): le Syrien n'a traduit *πάλιν* ni ici, ni plus loin 21, 11, où le mot est attesté par toutes les sources (cf. encore 27, 12).

21, 16 : *κατῆλθεν τὸ πετεινὸν* A, *ἦλθεν κόραξ* P, *ἐξέπτη τὸ*

πετεινὸν BKΣ, ce qui est sans aucun doute la vraie leçon (cf. *a* : *διαπτάν*); dans A, *ἐξέπτη* est remplacé par un autre verbe, qui s'accorde également avec la suite du récit (*l'oiseau descend de l'arbre*), et P nous présente un texte complètement remanié (1).

23, 11 : *ᾤκεις* A, tu habites KΣ (2), *οἴκεις* (*sic*) B, le texte de P est remanié; B nous paraît impliquer la bonne leçon *οἰκεῖς*, que doivent avoir lue les traducteurs copte et syriaque (cf. 29, 7 : *ἔγνω ὅτι τὸ σῶμα μόνον ἐστὶν τὸ προσευχόμενον*, puis Matth. 2, 22 : *ἀκούσας ὅτι Ἀρχέλαος βασιλεύει*, Joh. 6, 24 : *εἶδεν ὁ ὄχλος ὅτι Ἰησοῦς οὐκ ἐστὶν ἐκεῖ*, et les remarques de Blass, *o. c.*, § 56, 9).

23, 17 : *σὺ ἀπεστάλης παρὰ τοῦ κυρίου, ἐπὶ τῆς γῆς τὸ σῶμά μου καλύψαι* : *pour enterrer* (*cacher*) *mon corps ici-bas* (*sur la terre*, cf. Blass, *o. c.*, § 48, 2) (3); le rédacteur de *b*, interprétant mal ce texte de *a*, écrivit : *σὺ ἀπεστάλης ὑπὸ τοῦ κυρίου, καλύψαι τὸ σῶμά μου ἐπὶ τὴν γῆν* (leçon gardée par AKΣ); les copistes de P et de B ont changé *ἐπὶ* en *ὑπὸ*, qui est la préposition normalement attendue (4).

23, 21 : *εἰς ἂν πορεύεις ὁδόν* A, *εἰς ἣν δ'ἂν πορεύῃ ὁδόν* B; le texte de P est remanié : *εἰς τὴν ὁδὸν ἣν πορεύει*; des traductions copte et syriaque, on ne peut tirer aucun parti; si on compare A à B, on conclut aisément que la copie dont A dérive avait *ἣν δ'ἂν*, comme B, et nous tenons cette leçon comme étant celle de *b*; c'est la construction classique du subjonctif avec *ἄν* dans une relative indéterminée : *λαβέ με μετὰ σεαυτοῦ, εἰς ἣν δ'ἂν πορεύῃ* (cf. BP) *ὁδόν*.

---

(1) Cf. Bidez, *o. c.*, p. 21, *app. crit.*

(2) Le ms. syr. 317 de la Bibl. Nat. de Paris a traduit *ᾤκεις*, mais la valeur de ce ms. est minime (v. Bidez, *o. c.*, p. xv, note 5).

(3) M. Bidez s'est demandé s'il ne fallait pas corriger *ἐπὶ τῆς γῆς*, donné par tous les manuscripts, en *ἐπὶ τὸ τῇ γῇ* ou bien en *τοῦ ὑπὸ τὴν γῆν*; de cette façon, en effet, le texte de *a* correspondrait au latin de S. Jérôme : *tu missus es a domino, qui humo corpusculum meum tegas*. Nous préférons supposer que le traducteur grec, ici comme dans d'autres passages, s'est écarté de l'original par négligence ou par maladresse (cf. Bidez, *o. c.*, p. vii).

(4) Cf. Vie d'Antoine, Migne, P. G., t. XXVI, col. 972.

25, 2 : *τὸ τοῦ πλησίον* A = *a* (cf. I Cor. X, 24), *om.* P, *τὸ τοῦ πλησίον σου* BKΣ; le sens de la phrase appelant l'addition de *σου*, on s'explique comment, par hasard, la même faute a été commise dans BKΣ.

25, 16 : *ποῦ εἶς* (*i. e. ἦς, ut corr.* Bidez) *τὰς τοιαύτας ἡμέρας* PA, *ποῦ ἦσθα τὰς τοιαύτας ἡμέρας* B, *où étais-tu pendant tout ce temps* K, *où as-tu été dans ces jours* Σ; c'est fortuitement que l'on trouve, en même temps dans P et dans A, la substitution de la forme vulgaire *ἦς* à la forme *ἦσθα*, qui est devenue de plus en plus rare, et n'apparait plus que sporadiquement dans le N. T. (1).

27, 9 : *σιωπᾶν* A = *a*, *σιγᾶν* PB (faute commune par coïncidence) (2).

29, 13 : *δίκελλαν ἢ πέλεκυν* A, *δίκελλαν ἢ πελέκειαν* P, *δίκελλαν ἢ πέλυκαν* B (3), *une bêche ou un hoyau à deux pointes* (*δίκελλα*) K (4), *une hâche ou quelque chose d'autre* Σ, *σκαλίδιον a.* Ici, comme en plus d'un autre passage, l'auteur de *b* a imité la vie grecque de S. Antoine ou du moins s'en est souvenu (5); d'après cela, la leçon de A *δίκελλαν ἢ πέλεκυν* est absolument certaine; B a remplacé fautivement *πέλεκυς* par son synonyme *πέλυξ* (v. le *Dictionnaire* de Sophocles); remarquons que le Copte a mal traduit le mot *πέλεκυς* et que le Syrien

---

(1) Cf. Blass, *o. c.*, § 23, 8.

(2) Cf. Nau, *art. cit.*, p. 144, n. 1.

(3) Pour cet accusatif de *πέλυξ*, voir Krumbacher, *Stud. zu den Legenden des H. Theodosius*, p. 267.

(4) M. Amélineau note (*Ann. du Musée Guimet*, t. XXV, p. 12) que le mot copte *mansale* ne se trouve pas dans les dictionnaires, mais qu'il est évident qu'il signifie quelque chose comme un râteau. M. Schmidt nous a montré le mot *mansale* dans le vocabulaire de Peyron, où il est rendu par le grec *δίκελλα*. Une autre remarque de M. Amélineau (p. 12) exige également une rectification; le mot copte *souri* a bel et bien son sens habituel de " épine ": *son épine* (*dorsale*) *se redressa;* c'est la traduction exacte et figurée du grec *ἐνάρχησεν* (31, 1); nous surprenons donc ici une locution copte, très caractéristique, qui de l'avis de M. Schmidt, ne nous était pas encore connue.

(5) Cf. Nau, *art. cit.*, pp. 132-133.

n'a pas su rendre le mot *δίκελλα*; tous deux ont d'ailleurs interverti l'ordre des substantifs.

31, 2-3 : *καὶ λοιπὸν ἡσύχως αὐτοὺς ἑώρα* BA, *καὶ τὸν φόβον ἀποσισάμενος ἑώρα αὐτοὺς* P, *et il les regarda sans crainte* K, *et ainsi* (*οὕτως*) *il les considéra* Σ; l'auteur de *p*, en remaniant, a laissé de côté l'adverbe *λοιπόν*, que le rédacteur de *b* semble avoir employé volontiers (cf. 21, 21; 23, 5; 33, 8); quant aux traductions copte et syriaque, elles s'accordent d'ordinaire à ne pas rendre *λοιπόν;* 33, 8 le Copte a eu recours au mot grec lui-même et l'a intercalé dans son texte.

31, 8 : *ζητοῦσιν* PKΣ, *ἐζήτουν* B, *ἐζητοῦσαν* A; le présent doit être conservé ici (cf. plus haut 23, 11); dans B et dans A, on a voulu assimiler *ζητοῦσιν* à *ἔκλαιον* qui lui est coordonné; quelques lignes plus bas (31, 17), dans une phrase analogue, PBAKΣ ont tous *ζητοῦσιν*.

31, 18 : *καὶ θαυμάσας ἐθροήθη τῇ δόξῃ* A, *et il fut dans le trouble par l'admiration de la gloire* K, *et il s'étonna et confessa la gloire* Σ, *καὶ ἐθαύμασεν ἐπὶ τῇ δόξῃ* PB; le Copte et le Syrien ont probablement lu la leçon de A, mais leur traduction, surtout celle de Σ, est inexacte; la leçon de AK(Σ) est bonne, cf. *a : ἀναμφιβόλως πρὸς δόξαν συγχυθεὶς* (*κινηθεὶς* RT). P et B, laissant de côté le verbe *ἐθροήθη*, sont retombés tous deux sur la tournure usuelle du verbe *θαυμάζω* suivi de la préposition *ἐπί* et de son régime au datif [1].

31, 22-23 : *ἄνευ τῆς ἐπιτροπῆς σου* AKΣ, *om.* PB; vu le remaniement qu'il a fait subir à toute la phrase (31, 21-23), l'auteur de *p* devait omettre *ἄνευ τῆς ἐπιτροπῆς σου;* le copiste de B, qui a également voulu retoucher le texte (l. 21, correction de *οὗ* en *σοῦ* et addition de *σῆς* après *τῆς*), a jugé sans doute qu'il était superflu de répéter *ἄνευ τῆς ἐπιτροπῆς σου* après *ἄνευ τῆς σῆς βουλῆς*.

33, 1 : *προσέταξεν αὐτοῖς ἀπελθεῖν* PBΣ (= *a*), *προσέταξεν αὐτοῖς ἀπελθεῖν εἰς τὸν ἴδιον τόπον* A, *il leur commanda en*

---

[1] Cf. Blass, *o. c.*, § 43, 3.

disant : allez votre chemin K; on croirait que K suit ici le texte de A; mais M. Schmidt nous fait remarquer que très probablement le traducteur copte, lisant le simple verbe *ἀπελθεῖν*, y a substitué, en style direct (1), une locution usuelle de sa langue (cf. allez-vous en, partez d'ici, *macht euch fort*); *εἰς τὸν ἴδιον τόπον* constitue donc une addition fautive de A.

33, 3 : *ἔθαψεν* PKΣ (cf. *a* : *κατέθετο*), *ἔθαψεν εἰς τὴν γῆν* B, *ἔθαψεν ἐπὶ τὴν γῆν* A (pléonasme qu'on doit attribuer séparément au copiste de B et à celui de A).

33, 3 : *κατὰ τὸ εἰωθός* A (= *a*), *κατὰ τὸ ἔθος* PB; par coïncidence, l'auteur de *p* et le copiste de B ont remplacé tous deux le participe neutre par le substantif correspondant.

33, 6 : *ὑπέστρεψεν εἰς τὸ μοναστήριον καὶ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον ἐφανέρωσεν* BΣ, *ὑπ. εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ, ἐφανέρωσεν δὲ* A, *il retourna à sa cellule, il apprit* K, *ὑπ. εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ, φανερωποιεῖσας* P. Pour nous, BΣ ont conservé le texte original de *b* (cf. *a* : *καὶ παραγενόμενος ἐν τῷ μοναστηρίῳ ... διηγήσατο*); dans ce cas, le copiste de A a sauté du premier *εἰς* au second *εἰς*, et cette omission a eu comme conséquence naturelle l'addition de *αὐτοῦ* après *τόπον* et celle de *δὲ* après *ἐφανέρωσεν;* K a traduit librement, et le texte de P s'explique par le remaniement considérable que l'auteur de *p* a fait subir à tout le passage qui nous occupe (2).

Les deux extraits de la Vie de Paul de Thèbes (11, 9-12 et 27, 10-21), que cite Eustratios, auteur du VIe siècle, dans son *λόγος ἀνατρεπτικὸς πρὸς τοὺς λέγοντας κ. τ. λ.* (3) ne suffisent pas pour nous permettre d'attribuer, dans notre classement, une place bien déterminée au manuscrit d'où ils ont été tirés; néanmoins, leur étude donne quelques résultats utiles.

---

(1) Pour la substitution fréquente dans K du style direct au style indirect, v. la traduction de M. Amélineau, p. 1, l. 2-3; ibid., l. 5-6; ibid., l. 8-9; p. 3, l. 5 sq.; p. 4, l. 12, etc.

(2) Cf. Bidez, *o. c.*, p. 33, *app. crit.*

(3) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XIV.

Eustratios s'est servi d'une copie de valeur, qui n'avait certainement rien de commnn avec les nombreux remaniements de P : cf. 11, 12-13 et 27, 19-20, où P seul présente des altérations assez caractéristiques, puis 27, 18, où Eustratios, d'accord avec BKΣ, a la leçon *ὥσπερ χιόνα* (*om.* A, *ὥσπερ ἀστραπήν* P). Mais, à moins que le disciple d'Eutychios n'ait été peu scrupuleux dans ses citations, cette copie était entachée de fautes manifestes :

11, 9 : *ἵνα οὖν ἐπαναλαβὼν* PBAΣ (K), *ἐπαναλαβὼν τοίνυν* Eustr. (cf. *a* : *ἀλλ'ἵνα ... ἐπανέλθω*).

11, 10 : *δεκάτρια* PBAΣ (K), *δέκα* Eustr. (cf. *a* : *τρισκαιδεκάτου*).

27, 20 : *κλαίων* PBAKΣ, *πενθῶν* Eustr. (cf. *a* : *κλαίων*).

D'autres leçons spéciales fournies par Eustratios risquent d'être également mauvaises, par exemple :

27, 11 (*ταχύνας*); 27, 12 (*πάλιν τοῦτον*); 27, 14 (*om. δὲ*); 27, 15 (*τῇ τρίτῃ*); 27, 20-21 (*διὰ τί με ἐγκατέλειπας, ὦ πάτερ*).

Trois fois le *Vaticanus* est d'accord avec Eustratios, contre P et A :

11, 11 : *τοῦ δὲ ἀββᾶ Ἀντωνίου* PA, *om. δὲ* B *et* Eustr.

27, 15 : *ὡς ἐγένετο ἐπὶ τῇ ἐξῆς* PA, *ὡς ἐγένετο ἐπὶ τὴν ἐξῆς* B *et* Eustr.

27, 16 : *τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων* PA, *τῶν προφ. καὶ ἀποστόλων* Eustr.; B, tout en intervertissant les deux substantifs, a également omis le second *τῶν*.

Dans chacun de ces cas, mais surtout 27, 15, il sera permis de suivre le témoignage d'Eustratios et de B.

Comme, dans ce qui précède, toutes les leçons importantes de B ont été discutées, il peut paraître superflu de donner encore le relevé complet de ses variantes; nous le ferons cependant, afin de rendre service au futur éditeur de la Vie de Paul de Thèbes, et de donner au lecteur de notre étude l'occasion de contrôler les résultats auxquels nous sommes arrivé; nous noterons tout ce qui s'écarte du texte tel qu'il a été établi par M. Bidez, en n'omettant que les fautes d'ortho-

graphe qui n'ont aucune importance (iotacismes, confusions de *αι* et de *ε*, de *υ* et de *οι*, des longues et des brèves, consonnes répétées, fautes d'esprit et d'accent); encore, dans les variantes reproduites, observerons-nous fidèlement l'orthographe du *Vaticanus*, de sorte que l'on pourra se rendre compte à peu près de la fréquence avec laquelle ces fautes apparaissent.

Page 3, ligne 1, *καὶ πολιτεία om.* B; l. 2, *ὁσίου* : *ἀναχωρητοῦ* B; l. 5, *γενομένοις* : *γεναμένοις* B; l. 6, *τινὲς μὲν οὖν* B; l. 7, *ἀρχὴ* : *ἡ ἀρχὴ* B; l. 8, *Ἡλιοῦ* : *ἡλία* B; l. 7-8, *γέγονεν ante τοῦ οἰκεῖν* B; l. 10, *γεννηθῆναι* : *γεννηθῆναι* B; l. 11, *ἔνιοι* : *τινὲς* B; l. 12, *γεγονέναι* : *εἶναι* B; l. 14, *ὁ προελθὼν κατὰ τὴν ἔρημον* : *ἐλθὼν τῇ κατὰ τὴν ἔρημον ἀναχωρήσει* B; l. 16, *τοῦ* : *αὐτοῦ τοῦ* B.

P. 5, l. 3, *ἐπειδὴ δὲ* : *ἐπι δὲ* (= *ἐπεὶ δὲ*) B; *πρῶτον om.* B; *εἶναί φασιν* : *εἰλήφασιν* B; l. 4-5 : *περὶ τοῦ ἁγίου ἀναχωρητοῦ Παύλου* B; l. 6, *ἐγένετο δὲ* B; l. 7, *Κορνίλιος* : *Κορνήλιος* B: *τοῦ μαρτυρίου om.* B.

P. 7, l. 1, *ὁμογνησίᾳ* : *ὁμογνησίω* B; l. 3, *καταλειψάντων* : *κατὰλοιπόντων* B; *αὐτοῖς* : *αὐτῶν* B; *πολύν* : *πολλὺν* B.

P. 9, l. 6, *ἀνθρώπων* : *τῶν ἀνθρ.* B; l. 8, *σκέπειν* : *σκέπιειν* B; *ἠγωνίζετο ... αὐτόν om.* B; l. 9, *τὸ κρῖμα* : *τὸν φόβον* B; l. 10, *πάντα ἐφορῶντος* : *τὰ πάντα ἐφοροῦντος* B; l. 11, *ἀλλ'ἐπέμενεν* : *ἀλλὰ διέμεινεν φθονῶν αὐτῷ* B; l. 14, *ἐπηρείαν* : *ἐπιρίαν* B. *σκοπῶν* : *σκοπῷ* (*antea σκοπῷ* = *σκοπῶν*) B; l. 17-18. *ἐνέβλεπεν* : *ἐνέβλεψεν* B; l. 18, *καθαρὸν om.* B.

P. 11, l. 1, *χαρισάμενον* : *χαρισάμενος* B; l. 4, *ἐκ τῶν φοινίκων* : *ἐκ φοινίκων* B; l. 5, *ἔχω* : *ἔχων* B; l. 6, *ἰησοῦν om.* B; l. 10. *δεκάτρια* : *δεκατρία* B; l. 11, *δὲ om.* B; l. 12, *ἐνενηκονταετοῦς* : *ἐνενίκοντα ἔτους* B; l. 13, *ποτε om.* B; *ἐν ἑαυτῷ* : *ἐμαυτῷ* B: l. 13-14, *ὅτι οὐδεὶς ἄρα τῶν* : *εἰ οὐδέπω τις* B; l. 15, *τῇ νυκὶ ἐκείνῃ* : *κατ'ἐκείνην δὲ τὴν νύκτα* B.

P. 13, l. 1, *ἐστίν* : *ἔστιν* B; *ἐσώτερός* : *ἐσώτερον* B; *καὶ om.* B: l. 2, *χαρᾶς* : *τῆς χαρᾶς* B; l. 5, *τῷ ἰδίῳ λογισμῷ* : *κατὰ τὸν λογισμὸν αὐτοῦ* B; l. 6, *ἰσχύσαντος* : *ἰσχύσαντος ex ἰσχυά-*

σαντος B; τὰ om. B; l. 7, καίοντος : κατακαίοντος B; τῆς ὁδοῦ om. B; l. 8, τῷ θεῷ om. B; με : με ὁ θεὸς ποτὲ B; l. 13, ἅγιος : μακαριος B; σὺ : σοὶ B; l. 16, ἀσήμοις : ἀσχήμοις B; καὶ om. B; ἀπέβαλλεν : ἀπέβαλεν B; l. 17, περιεπάτει : περιεπάτησεν B; ἐξιχνεύων : ἐξισχύων B; l. 19, εἰς om. B, *qui jungit* 19-20 (ὡς ... οὕτως); l. 20, οὕτω δὲ : οὕτως B; ἑαυτὸν : αὐτὸν B.

P. 15, l. 1, ὃ : ὡς B; l. 2, εἶδεν : ηὗρεν B; l. 3, τινα : ἄνδρα B; ἑαυτοῦ : αὐτοῦ B; μικροφανῆ : μικροφανὴν B; ἄνθρωπον : ἄνον *eras. in* B; l. 4, ἐπὶ τῆς κεφαλῆς : ἐπὶ τὴν κεφαλὴν B; l. 4-5, ἔχοντα *post* μετώπου *habet* B; l. 8, ἐπηρώτα : ἐπερωτὰ B; αὐτόν om. B; l. 9, ἀπεκρίθη δὲ B; λέγων om. B; l. 14, δὲ om. B; ἐπὶ τῇ δόξῃ : ἐν τ. δ. B.

P. 17, l. 1, τῇ ῥάβδῳ : τὴν ῥάβδον B; l. 2, οὐαὶ τῇ Ἀλεξανδρείᾳ om. B; l. 3, πάντες om. B; τοῦ κόσμου ὅλου B; l. 4, ἐπορεύετο : ἐπορεύθη B; l. 4-5, θέλων *post* αὐτοῦ *habet* B; l. 5, ἐν αὐτῇ : ἐνὶ (= ἐν ᾗ) ἐπορεύετο B; θεοῦ : χριστοῦ B (1); l. 6, τί ἂν B; l. 9, ἐγκαταλειφθῆναι : καταληφθῆναι B; l. 10, γεναμένης : γενομενης B; l. 11, πνιγομένην : νηχομένην B; l. 12, σφοδρῶς καὶ B.

P. 19, l. 1-2, αὐτήν . Ἐγγὺς δὲ γενόμενος τοῦ σπηλαίου : αὐτῇ · ἐγγισάσης δὲ τὸ σπηλαῖω B; l. 4, ἀτενίσας om. B; l. 6, θύραν : θυρίδαν B; l. 7, τὸν ἦχον : φωνὴν B; ἐπὶ : κατὰ B; l. 9, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος B; ἔξω : ἔξωθεν B; l. 10, εἰσαγάγοι : εἰσαγάγῃ B; l. 11, ἦλθον : ἦλθεν B; οἶδας om. B; l. 12, ὑποδεχόμενος : δεχόμενος (*vo evan.*) B; l. 13, ὑποστρέψῃς ἄνθρωπον B; εὗρον : ηὗρον B; l. 14, τοῦτο : τούτου B; l. 17, λέγων αὐτῷ B; l. 18, οὐδεὶς om. B, *in quo est rasura unius tantum litterae.*

P. 21, l. 1, χαριεστέροις λόγοις om. B; ἤνοιξε : ἤνοιξεν B; l. 2, ἀλλήλους εἰσπάσαντο B; l. 3, ἀπήγγειλαν B; τοῦ : τῷ B; πλησίον αὐτοῦ B; l. 5, τῇ om. B; σεαυτῷ : ἑαυτῷ B; l. 6, τοσοῦτον om. B; ἰδεῖν : ἤδη B; l. 7, ἀλλὰ : ἀλλ' B; l. 9, καὶ om. B; l. 11, εἰ : ἢ B; l. 13, δὲ om. B; τῷ Ἀντωνίῳ : τοῦ

---

(1) θεοῦ *evan. in* B, *supersunt tamen vel.* ^ *quare suspicor* B *scripsisse* χῦ (Note de M. Mercati).

Ἀντωνίου B; l. 15, *κατῆλθεν* : *ἐξέπτη* B; l. 18, *ἐθαύμασαν* : *ἐθαύμασεν* B; l. 19, *μακάριος om.* B; *post κύριος habebat* B *εὔσπλαχνος εστι, sed delevit prima manus, quae ex ι (εστι) fecit η inseguentis verbi ἡμῶν;* l. 20, *ὁ om.* B; *φιλάνθρωπος ἐστὶν* B; *ἀπέστειλεν δὲ* B; *τὸ* : *τὸν* B; l. 21, *ὀρνέου* : *πετεινοῦ* B.

P. 23, l. 1-2, *ὅτι ἐσμεν στρατιωται αὐτοῦ* B; l. 3, *καὶ εὐχαριστήσαντες* : *εὐχ. δὲ* B; l. 7, *τὰς χεῖρας om.* B; l. 8, *ὅλην om.* B; l. 9, *ὅ μακάριος om.* B; l. 10, *τοῦ om.* B; l. 11, *ᾤκεις* : *οἴκεις* B; l. 12, *σύνδουλον* : *σύμβουλον* B; l. 13, *τὸ* : *ὃ ἐστὶν τὸ* B; l. 14, *χρόνος μου* B; l. 15, *ὡς* : *ὦ* B; l. 16, *τοῦ ante κυρίου om.* B; *τοῦ ante καλύψαι om.* B; l. 17, *μᾶλλον δὲ ... γῆν om.* B; l. 20, *ἐγκαταλίπῃς* : *ἐγκαταλείπῃς* B; l. 21, *ἦν δὰν* (= *δ' ἂν*) B; *πορεύεις* : *πορεύῃ* B.

P. 25, l. 1, *ἀποκριθεὶς δὲ* : *καὶ ἀπεκρίθη* B; *εἶπεν om.* B; l. 1-2, *οὐ χρεία ἐστὶν* : *οὐ χρήσαι* (= *χρῆ σε*) B; l. 2, *ἑαυτοῦ* : *σεαυτοῦ* B; *τὸ post ἀλλὰ om.* B; *πλησίον σου* B; l. 3, *βαρύν* : *βαρὺν* B, *in quo ν fin. vid. cancell.;* l. 5, *Ἀθανάσιος ὁ ἐπίσκοπος* B; *περι βάλῃς* : *περιβάλλεις* B; l. 10, *ἐθαύμασεν* : *ἐθαύμαζεν* B; *ἐν αὐτῷ βλέπων* B; l. 11, *alterum αὐτῷ* : *ὅλως* B; l. 13, *τοῦ δραμεῖν* : *ἐκδραμεῖν* B; l. 14, *μαθηταὶ αὐτοῦ* B; l. 16, *ἧς* : *ἤσθα* B; *αὐτὸς om.* B.

P. 27, l. 1, *οἴμοι* : *οἴμμοι* B; l. 3, *σήμερον post Ἰωάννην habet* B; l. 4, *ἐν τῷ παραδείσῳ* : *ἔνδον παραδεῖσου* B; l. 5, *πρὸς αὐτοὺς* : *μεταυτῶν* B; l. 7, *πάντα* : *ἅπαντα* B; l. 9, *σιωπᾶν* : *σιγὰν* B; l. 12, *αὐτὸν πάλιν ἰδεῖν* B; l. 15, *τῇ ἑξῆς* : *τὴν ἑξῆς* B; l. 16-17, *τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν* B; l. 21, *ἐγκατέλιπές* : *ἐγκατέλειπας* B.

P. 29, l. 1, *μακάριον om.* B; l. 3, *αἱ* : *ἐ* B; l. 4, *ἐλογίζετο* : *ἐλογισάμην* B; l. 4-5, *καὶ αὐτὸς συνηύχετο* : *κἀγὼ συνηυχόμην* B; l. 7, *μόνον om.* B; l. 10, *περιελίξας αὐτῷ* : *περιτυλίξας δὲ αὐτὸν* B; *ἤγαγεν* : *ἤγαγον* B; l. 12, *ἐλυπεῖτο* : *ἐλυποῦμην* B; *ὁ μακάριος Ἀντώνιος om.* B; *ἐμνήσθη ἐνέγκαι* : *ἐμνήσθην ἐνεγκεῖν* B; l. 13, *πέλεκυν* : *πέλυκαν* B; *ὀρύξας* : *ἐξωρύξας* B; l. 14, *διελογίζετο* : *διελογιζόμην* B; *λέγων om.* B; l. 16, *καὶ εἶπεν ἐν ἑαυτῷ om.* B; l. 18, *αὐτοῦ* : *μου* B.

P. 31, l. 1, *ἐνάρκησεν* : *ἐνάρκησα* B; l. 2, *αὐτοῦ ὕψωσεν* : *μου*

ἤψωσα B; καὶ λοιπὸν ἡσύχως B; l. 3, ἑώρα : ἑώρων B; καθιπταμένας : καλυπτομένους B; l. 5, τῷ Ἀντωνίῳ : πρός με B; l. 6, αὐτοῦ : μου B; τρίζοντες : τρίβοντες B; l. 7, τὸν Ἀντώνιον : με B; l. 8, ζητοῦσιν : ἐζήτουν B; l. 13, ἔκλινον om. B; l. 14-15, τῷ Ἀντωνίῳ : πρός με B; l. 15, αὐτοῦ : μου B; l. 16, αὐτοῦ om. B; αὐτὸν : με B; l. 18, καὶ θαυμάσας ἐθροήθη τῇ δόξῃ : καὶ ἐθαύμασα ἐπὶ τῇ δόξῃ B; θεοῦ : χριστοῦ B; l. 19, ἐκλεγητοὺς : ἐκλεκτοὺς B; l. 20, εἶπεν : εἶπα B; l. 21, οὗ : σοῦ B; τῆς σῆς βουλῆς B; l. 22, ἐπὶ τὴν γῆν : ἐπὶ τῆς γῆς B; l. 22-23, ἄνευ τῆς ἐπιτροπῆς σου om. B; l. 23, πάντας om. B.

P. 33, l. 1, προσέταξεν αὐτοῖς : προὐσέταξα αὐτους B; l. 2, ὁ Ἀντώνιος om. B; l. 3, ἔθαψεν : ἔθαψα εἰς τὴν γῆν B; εἰωθός : ἔθος B; l. 4, ἀληθῶς κατὰ τὸν νόμον B; l. 5, σεβενίων : σεβεννήων B; l. 6, ὑπέστρεψεν εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ. Ἐφανέρωσεν δὲ : ὑπέστρεψα εἰς τὸ μοναστήριον καὶ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον ἐφανέρωσα B; l. 7, ἐδήλωσεν : ἐδίλωσα B; ἀκολουθίαν : ἀλήθειαν B; l. 9, ὁ μακάριος Ἀντ. ἐνεδύετο : ἐνεδυόμην B; l. 10, προσηύχετο : προσηυχόμην B; l. 12, ὁ ante ἁμαρτωλὸς habet B; l. 12-13, πάντων τῶν ἀναγινωσκόντων : πάντας τοὺς ἀναγινώσκοντας; l. 13, μνημονεύεται B; l. 15, τὸν ἔπαινον αὐτοῦ post καὶ habet B.

Nous ne pourrons mieux faire ressortir l'importance du *Vaticanus*, qu'en énumérant, à la fin de ce chapitre, les diverses modifications que l'étude de ses variantes nous a suggérées :

3, 10 : γενηθῆναι | γεννηθῆναι (v. p. 30).

3, 14 : πρῶτος ὁ προελθὼν κατὰ τὴν ἔρημον | πρῶτος ὁ προελθὼν τῇ κατὰ τὴν ἔρημον ἀναχωρήσει (v. p. 36).

5, 4-5 : περὶ τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ ἀναχωρητοῦ | περὶ τοῦ ἁγίου ἀναχωρητοῦ Παύλου (v. p. 33).

5, 7 : Κορνίλιος | Κορνήλιος (v. p. 30).

7, 3 : αὐτοῖς | αὐτῶν (v. p. 36).

11, 13 : ὅτι (*alterum*) | εἰ (v. p. 31).

11, 14 : ἐσώτερον | ἐνδότερον (v. p. 25).

11, 15 : τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ : κατ' ἐκείνην δὲ τὴν νύκτα (v. p. 33).

13, 1 : *ἐσώτερός σου καὶ βελτίων*] *ἐνδοτερόν σου βελτίων* (v. p. 31-32).

13, 6-7 : *τὰ πάντα καίοντος*] *πάντα κατακαίοντος* (v. p. 31).

13, 13 : *Σὺ λέγω*] *Σύ, λέγω* (v. p. 38, n. 2).

15, 1 : *ὃ ἐφανερώθη*] *ὡς ἐφανερώθη* (v. p. 30).

15, 6 : *ἑωρακὼς δὲ αὐτὸν*] *ταῦτα δὲ ἑωρακὼς* (v. p. 25).

17, 1 : *τῇ ῥάβδῳ*] *τὴν ῥάβδον* (v. p. 38).

17, 3 : *πάντες οἱ δαίμονες*] *οἱ δαίμονες* (v. p. 38).

17, 5 : *ἐν αὐτῇ ζητῶν*] *ἐν ᾗ ἐπορεύετο ζητῶν* (v. p. 38).

17, 6 : *τί ποιήσῃ*] *τί ἂν ποιήσῃ* (v. p. 39).

19, 7 : *ἐπὶ τῆς θύρας*] *κατὰ τῆς θύρας* (v. p. 33).

19, 10 : *εἰσαγάγοι*] *εἰσαγάγῃ* (v. p. 39).

19, 14 : *τοῦτο ἀποτύχω*] *τούτου ἀποτύχω* (v. p. 30).

21, 5 : *τῇ τοσαύτῃ ὁδῷ*] *τοσαύτῃ ὁδῷ* (v. p. 33).

21, 6 : *κάματον τοσοῦτον*] *κάματον* (v. p. 40).

21, 6 : *γέροντα ἰδεῖν λελυμένον*] *γέροντα ἤδη λελυμένον* (v. p. 40).

21, 7 : *ἀλλὰ*] *ἀλλ'* (v. p. 33).

21, 15 : *κατῆλθεν*] *ἐξέπτη* (v. p. 40-41).

23, 1 : *διπλῆν τροφήν*] *διπλῆν τὴν τροφήν* (v. p. 28).

23, 4 : *ἐπὶ τῆς γῆς*] *ἐπὶ τῆς πηγῆς* (v. p. 27).

23, 11 : *ᾤκεις*] *οἰκεῖς* (v. p. 41).

23, 16 : *τοῦ καλίψαι*] *καλύψαι* (v. p. 30).

23, 17 : *ὑπὸ τὴν γῆν*] *ἐπὶ τὴν γῆν* (v. p. 41).

23, 21 : *εἰς ἣν πορεύεις ὁδόν*] *εἰς ἣν δ'ἂν πορεύῃ ὁδόν* (v. p. 41).

25, 11 : *μὴ τολμῶν ἀποκρίνασθαι αὐτῷ*] *μὴ τολμῶν ἀπ. ὅλως* (v. p. 34).

25, 16 : *ἧς*] *ἧσθα* (v. p. 42).

27, 5 : *πρὸς αὐτοὺς*] *μετ'αὐτῶν* (v. p. 34).

27, 15 : *ἐπὶ τῇ ἑξῆς*] *ἐπὶ τὴν ἑξῆς* (v. p. 45).

27, 19-20 : *ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἔλεγεν*] *πεσὼν ἐπὶ πρόσωπον, ἔλεγεν* (v. p. 25).

29, 10 : *περιελίξας*] *περιτυλίξας* (v. p. 31).

29, 12 : *ἐνέγκαι*] *ἐνεγκεῖν* (v. p. 34).

31, 2 : *καὶ ἡσύχως*] *καὶ λοιπὸν ἡσύχως* (v. p. 43).

33, 6 : *ὑπέστρεψεν εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ. Ἐφανέρωσεν δὲ*] *ὑπ. εἰς τὸ μοναστήριον, καὶ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον ἐφανέρωσεν* (v. p. 44).

CHAPITRE III.

ÉTUDE DE LA VERSION S.

On trouve cette version dans le *Messanensis* 42, fol. 1v-5v, avec le titre suivant : *βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Παύλου ἀναχωρητοῦ τοῦ θηβαίου*. Le manuscrit est du XIIe siècle (1).

Comme le *Vaticanus*, S reproduit la rédaction *b*; mais cette reproduction est fort peu fidèle. Son auteur a eu pour but de composer un récit plus simple encore que la Vie qu'il avait sous les yeux; il a supprimé bien des phrases ou parties de phrase, superflues au point de vue de la stricte compréhension des faits, et a omis ou écourté de nombreux passages, dont pouvait se passer le lecteur uniquement désireux de connaître les principaux faits de la biographie du premier ermite; là même où il conserve le texte, il le suit souvent assez librement, en choisissant des locutions ou des tournures qui lui sont plus familières que celles de l'original. En général, il semble avoir une connaissance assez bonne de la langue grecque; ce qui est caractéristique, c'est l'observance des règles classiques sur le *ν* euphonique, qui sont presque toujours négligées dans les textes byzantins. Notons que la finale hiéronymique de *b* a été entièrement conservée.

D'après cela, le *Messanensis* nous offre un bel exemple du

(1) Pour de plus amples renseignements sur l'aspect et le contenu du *Messanensis*, voir *Anal. Bolland.*, t. XXIII (1904), fasc. 1, p. 51.

travail de simplification progressive que subissaient les vies de Saints, et n'est pas, comme le *Vaticanus*, un facteur essentiel pour la bonne constitution du texte de *b*; S est un résidu de *b*, qui lui même n'est qu'un résidu de *a* : voilà ce qui est avant tout remarquable.

Cependant, comme le remanieur s'est servi d'une copie de valeur, l'étude de certaines leçons du manuscrit de Messine n'est pas sans importance; elle permettra même de donner à celui-ci une place parmi les autres sources dérivant de *b*.

Pour rendre compte du caractère de la version S, nous dirons que son auteur nous apparaît moins comme un moine pieux écrivant en vue de l'édification religieuse, que comme un narrateur ayant le souci de la concision et de l'exactitude : il réduit fréquemment le nombre des épithètes ajoutées aux noms de Saints; il passe outre, quand Antoine, interrompant sa course, élève ses pensées vers Dieu (cf. 31, 18-23); il ne s'arrête pas non plus aux réflexions personnelles de S. Jérôme, conservées par l'auteur de *b* (cf. 9, 6-7; 11, 4-8; 25, 7-8); puis il supprime des proverbes ou des citations de l'Écriture, qui sont de purs ornements de style (cf. 19, 17-18; 25, 1-2; 27, 7-9).

Un parallèle pourra le mieux compléter et préciser cette image du remanieur, de ses tendances et de ses procédés.

Fin du dialogue entre Paul et Antoine; retour d'Antoine a son couvent.

b (Texte Bidez).	S.
Ταῦτα εἰπόντος τοῦ μακαρίου γέροντος Παύλου, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἔκλαυσεν σφόδρα · καὶ στενάξας ἐδέετο αὐτοῦ λέγων · " Μὴ ἐγκαταλίπῃς με, ὦ ἀγαπητέ, ἀλλὰ λαβέ με μετὰ σεαυτοῦ εἰς ἣν πορεύεις ὁδόν. „	*Ταῦτα εἰπόντος τοῦ Παύλου, Ἀντώνιος ἔκλαυσεν καὶ ἔλεγεν · " Μὴ ἐγκαταλίπῃς με, ὦ ἀγαπητέ, ἀλλὰ λαβέ με μετὰ αὐτοῦ ὅπου δ'ἂν πορεύῃ. „*
Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ μακάριος Παῦλος εἶπεν ὅτι · " Οὐ χρεία ἐστὶν τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖν, ἀλλὰ τὸ τοῦ πλησίον. Διὰ τοῦτο, ἀγαπητέ, παρακαλῶ σε, εἰ οὐκ ἔστιν σοι βαρύν, ἄπελθε ταχὺ εἰς τὴν μονήν σου καὶ ἄγαγέ	*Ἀπεκρίθη ὁ Παῦλος · " Παρακαλῶ σε, εἰ οὐκ ἔστι σοι βαρύ, ἀπελθὼν εἰς τὴν μόνην σου, ἄγαγέ μοι τὴν στολὴν ἣν ἔδωκέν σοι ὁ ἐπίσκοπος Ἀθανάσιος, ἵνα μου περιβάλῃς τὸ σῶμα. „*

μοι τὴν στολὴν ἣν ἔδωκέν σοι ὁ ἐπίσκοπος Ἀθανάσιος, ἵνα μου περιβάλῃς τὸ σῶμα. „

Οὐκ εἶπεν δὲ τοῦτο ἐσθῆτα ἐπιζητῶν, ἀλλ' ἵνα ἀπόντος αὐτοῦ ἀποθῆται τὸ σῶμα.

Ἀκούσας δὲ ὁ Ἀντώνιος περὶ Ἀθανασίου καὶ τῆς στολῆς αὐτοῦ, ἐθαύμασεν βλέπων ἐν αὐτῷ τὸν χριστὸν ἰησοῦν, καὶ προσεκύνησεν αὐτῷ, μὴ τολμῶν ἀποκρίνασθαι αὐτῷ, ἀλλὰ κλαίων σφόδρα κατεφίλει τὰς χεῖρας καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, καὶ ἐτάχυνεν τοῦ δραμεῖν εἰς τὴν μονὴν αὐτοῦ.

Φθάσαντος δὲ αὐτοῦ, οἱ δύο αὐτοῦ μαθηταί, οἱ πολὺν χρόνον ὑπηρετήσαντες αὐτῷ, ὑπήντησαν αὐτῷ λέγοντες · " Ὦ πάτερ, ποῦ ἦς τὰς τοσαύτας ἡμέρας; „ Καὶ αὐτὸς ἀπεκρίθη αὐτοῖς λέγων · " Οἴμοι τῷ ἁμαρτωλῷ, ὅτι ἐπίπλαστον ἐπέθηκα ἐμαυτῷ ὄνομα τοῦ μονάζοντος. Εἶδον γὰρ σήμερον Ἠλίαν καὶ Ἰωάννην ἐν τῇ ἐρήμῳ · εἶδον ἀληθῶς Παῦλον ἐν τῷ παραδείσῳ. „

Καὶ ἐλάλει πρὸς αὐτοὺς κρούων τὸ στῆθος ταῖς χερσὶν αὐτοῦ. Καὶ λαβὼν τὴν στολὴν ἐξῆλθεν ἀπὸ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Καὶ παρεκάλουν αὐτὸν τοῦ δηλῶσαι αὐτοῖς πάντα. Καὶ λέγει αὐτοῖς · " Καιρός ἐστιν τοῦ λαλεῖν, καὶ καιρὸς τοῦ σιωπᾶν. „ Καὶ ἐπορεύθη τὴν ὁδὸν αὐτοῦ μὴ λαβὼν τροφὴν μεθ' ἑαυτοῦ παντελῶς.

Ἀκούσας δὲ ὁ Ἀντώνιος περὶ Ἀθανασίου καὶ τῆς στολῆς αὐτοῦ, ἐθαύμαζε, καὶ κλαίων κατεφίλει τὰς χεῖρας καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, καὶ ἐτάχυνεν εἰς τὴν μονὴν αὐτοῦ.

Φθάσας δὲ ἐκεῖ, ἔλεγε τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς · " Οἴμοι ὅτι ἐπίπλαστον ἐπέθηκα ἐμαυτῷ μονάζοντος ὄνομα. Εἶδον γὰρ Ἠλίαν καὶ Ἰωάννην ἐν τῇ ἐρήμῳ σήμερον · εἶδον Παῦλον ἐν τῷ παραδείσῳ. „

Καὶ λαβὼν τὴν στολὴν ἐξῆλθεν. Καὶ ἐπορεύθη τὴν ὁδὸν αὐτοῦ μὴ λαβὼν τροφὴν ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ.

Afin de permettre au lecteur de faire la comparaison complète entre le texte de *b* et celui de S, et afin de fournir des matériaux indispensables à ceux que la découverte probable de nouvelles versions amènera à reprendre les discussions sur les Vies de Paul de Thèbes, nous donnons ci-dessous la liste

de toutes les variantes du *Messanensis;* nous observerons fidèlement l'orthographe du manuscrit :

3, 4-5, *μονάζουσι* S; 6, *ἄρα* S; *κατῴκησεν* : *κατώικησθη* S; *τινὲς μὲν οὖν* S; 7, *ἡ ante ἀρχὴ habet* S; 8, *τοῦ μακαρίου* : *τῶν μακαρίων* S; 8-9, *φαρερόν* : *δῆλόν* S; 9, *ὑπερβέβηκε* S; 9-10, *μοναζόντων* : *μοναχῶν* S; 11, *πληροφορίαν* : *ἐπιθυμίαν* S; *βεβαιοῦνται* S; 12-13, *τοῦ κατορθώματος om.* S; 14, *πρῶτος ὁ ... ἔρημον* : *ὁ πρῶτος* S.

5, 1, *ταύτης om.* S; 2, *καὶ ... ἐπιστώθημεν om.* S; 3, *φασιν om.* S; 4-5, *τοῦ ἁγίου Παύλου ἀναχωρητοῦ* : *τοῖ ἀναχωρητοῦ Παύλου* S; 5, *ὅτι om.* S; *ἐτελείωσεν* : *ἐτελειώθη* S; 7, *Κορνήλιος* S; *ἐτελείωσε* S; 7-8, *τὸν ἀγῶνα ... χριστοῦ* : *τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ χριστοῦ ἐν Ῥώμῃ* S.

7, 1, *ὁμογνησίᾳ* : *ὁμογενῇ* S; 3, *καὶ ... πολύν om.* S.

9, 1, *δέκα ἕξ* : *ἕξ καὶ δέκα* S; 2, *ὑπάρχων τῇ ψυχῇ om.* S; 3, *σφόδρα om.* S; *διωγμοῦ δὲ* S; 4-7, *ἔν τινι τόπῳ ... κακοεργεῖν om.* S; 7, *γὰρ* : *δὲ* S; 7-8, *ἀντὶ τοῦ σκέπειν αὐτόν om.* S; 9-12, *καὶ τὸ κρῖμα ... τὴν θεοσέβειαν αὐτοῦ om.* S; 13, *ὁ συνετὸς νεώτερος om.* S; 14-15, *τὴν ἐπηρείαν ... ἀνάγκην om.* S; 17, *λίθῳ* : *ἐν λίθῳ* S; 17-18, *ἐνέβλεψε* S; 18, *ἐν ἐπιθυμίᾳ πολλῇ om.* S; *ἐρευνῶν om.* S.

11, 1-2, *ὡς ... κατοικητήριον om.* S; 2, *ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐρήμῳ διῆξεν* : *ἐν ἐκείνω τῶι τόπωι διῆγεν* S; 3, *ὅλον τὸν βίον αὐτοῦ om.* S; 4, *ἐν τῷ ὄρει ἐκείνῳ* : *ἐκεῖ* S; 4-10, *Ἵνα δὲ ... διηγήσωμαι om.* S; 10, *ἐποίησεν* : *ἐποίησε δὲ* S; *δεκατρία* S; 11, *ἐπὶ τῆς γῆς om.* S; *δὲ ἀββᾶ om.* S; 12, *ἐνενηκονταέτους* S; 12-15, *Ἀπήγγειλεν ... ἐνθυμουμένου om.* S.

13, 1, *Ἀπεκαλύφθη δὲ Ἀντωνίωι ὅτι ἔστί τις ἐσωτερόν σου βελτίων* S; 5, *μὴ εἰδὼς τὴν ὁδόν* : *μὴ ἐπιστάμενος ποῦ πορεύεται* S; 6, *γενομένης* S; 6-7, *τοῦ ἡλίου ... καίοντος* : *καὶ τοῦ ἡλίου πάντα καίοντος* S; 7, *γέρων om.* S; 8, *τῷ θεῷ om.* S; *με ὁ θεός* S; 10, *διφυᾶ* S; 11, *τῶν Ἑλλήνων om.* S; 13, *καὶ εἶπεν · Σὺ* : *λέγων · σοὶ* S; 15, *δὲ om.* S; 16, *ἀπέβαλλε* S; 17, *περιεπάτησεν* S; *γέρων ἐξιχνεύων καὶ om.* S; 19-20, *ἀπὸ προσώπου ... ὑπόκρισιν om.* S.

15, 1, *ὁ Ἀντώνιος* : *ὁ γέρων* S; *καὶ τὸ σχῆμα om.* S; *ὃ* : *ὡς* S;

2, *ὁ ἐχθρὸς ante ἐν τῶι θηρίωι habet* S; *Προβεβηκὼς δὲ ὀλίγον, εἶδέν : προβὰς δὲ ἐκεῖθεν εἶδέ* S; 3, *ἑαυτοῦ : αὐτοῦ* S; 6-7, *Ἀντώνιος ... δικαιοσύνης om.* S; 8, *ὃν ὁρῶ om.* S; 9, *ἐκεῖνος λέγων om.* S; 11, *ἀπατηθέντες ... εἰδωλολατρείαν om.* S; 12, *γέρων om.* S; 13-15, *αὐτοῖ, τῶν δακρύων ... Σατανᾶ om.* S.

17, 2, *prius τῇ om.* S; 3, *ὅλον om.* S; 4, *Ἀντώνιος om.* S; *ἐπορεύθη* S; *θέλων τελειῶσαι om.* S; 5, *αὐτοῦ, ἐν αὐτῇ om.* S; *θεοῦ : χριστοῦ* S; 6, *τί ποιήσῃ καὶ om.* S; 7-9, *κατὰ τὸ πλάτος ... ὑπὸ τοῦ χριστοῦ. Καὶ om.* S; 10-11, *γενόμενης* S; 11-12, *καὶ πνιγομένην σφοδρῶς om.* S.

19, 1-2, *Ἔγγὺς ... σπηλαίου : ἐγγίσας δὲ τῶι σπηλαίωι* S; 2-5, *ἐμβλέψας ... ἐν τῷ σπηλαίῳ : ἐμβλέψας ἐκεῖ εἶδεν τὸν μακάριον Παῦλον καὶ φῶς ἐν τῷ σπηλαίῳ* S; 5-6, *μετὰ χαρᾶς om.* S; 6, *ἐκρούσθη* S; *εἰς τὴν θύραν om.* S; 7, *μακάριος om.* S; *τὸν ἦχον om.* S; 7-8, *ἐπὶ τῆς θυρᾶς om.* S; 8, *ἀπέφραξε* S; 9, *ὁ om.* S; *ἔξω τῆς θύρας om.* S; 10, *εἰσαγάγῃ* S; 11, *Οἶδα om.* S; *δὲ ante κἀγὼ habet* S; 13, *ἀποτρέπῃ* S; 14, *ἀνοίγεις* S; *ἐὰν οὖν ἀποτύχω* S; 15, *αὐτό om.* S; 16, *ἐν om.* S; 17-18, *λέγων ... κατηγορῶν om.* S.

21, 1, *χαριεστέροις λόγοις : χαριεστέρως* S; 2-3, *ἐν φιλήματι ... πλησίον om.* S; 4, *γέρων om.* S; *ἐκάθισεν : καθίσας* S; 5, *καὶ om.* S; *ἐν τῇ τοσαύτῃ ὁδῷ om.* S; *σεαυτῷ κάματον : κάματον ἑαυτῷ* S; 6, *τοσοῦτον om.* S; *ἰδεῖν : ἤδη* S; 7, *ὅν ... χοῦν om.* S; 9-10, *ἐστὶν ἄρτι ... πόλεσιν om.* S; 10, *καὶ ante εἰ habet* S; *ἔστι* S; 11-12, *εἰ αἰχμαλωτίζονται ... δαιμόνων om.* S; 13, *αὐτοῦ λαλοῦντος* S; *τῷ Ἀντωνίῳ om.* S; 14, *ἐπὶ κλάδον ξύλου om.* S; 14-15, *αὐτῇ τῇ ἅρᾳ κατῆλθεν : ἐξέπτην* S; 15, *μεθ' ἡσυχίας om.* S; 16-17, *βλεπόντων τῶν δύο : αὐτῶν* S; 18, *καὶ ... ἀναχωρήσαντος om.* S; 18-19, *ὁ μακάριος om.* S; 19, *τῷ Ἀντωνίῳ ὅτι · Ἐπ' ἀληθείας om.* S; 20, *ἡμῶν ὁ ἐλεήμων καὶ φιλάνθρωπος om.* S; 21, *γὰρ λοιπὸν τοῦτο om.* S; 22, *τούτου om.* S; *πρός om.* S.

23, 1, *με om.* S; *τὴν ante τροφὴν habet* S; 1-3, *ὅτι ... τῷ θεῷ om.* S; 3-4, *ἐπὶ τῷ ... γῆς om.* S; 5-6, *ἡ νὺξ ... ἐκτείναντες om.* S; 7, *τὰς χεῖρας om.* S; *τὸν ἄρτον κλασαν* S; *ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου om.* S; 9, *ὁ μακάριος om.* S; 10, *ὅτι ... ὅτι om.* S; 11, *ἐν*

om. S; *ἤδειν ante καὶ habet* S; 16, *σὺ om.* S; *τοῦ ante κυρίου om.* S; *τοῦ ante καλύψαι om.* S; 17, *μᾶλλον ... γῆν om.* S; 18, *μακαρίου γέροντος om.* S; *ὁ ἅγιος om.* S; 19, *σφόδρα om.* S; 19-20, *στενάξας ἐδέετο αὐτοῦ λέγων : ἔλεγεν* S; 21, *μετὰ σεαυτοῦ εἰς ἣν πορεύεις ὁδόν : μετὰ αὐτοῦ ὅπου δ' ἂν πορεύῃ* S.

25, 1, *Ἀποκριθεὶς δὲ : Ἀπεκρίθη* S; *μακάριος om.* S; 1-3, *εἶπεν ὅτι ... ἀγαπητέ om.* S; 3, *ἔστι* S; *βαρύ* S; 4, *ἄπελθε : ἀπελθὼν* S; *ταχὺ om.* S; *καὶ om.* S; 7-8, *Οὐκ εἶπεν ... τὸ σῶμα om.* S; 10, *ἐθαύμαζε* S; 10-11, *βλέπων ἐν αὐτῷ ... ἀλλὰ om.* S; 12, *καὶ ante κλαίων habet* S; *σφόδρα om.* S; 13, *τοῦ δραμεῖν om.* S; 14, *Φθάσαντος* ..... 27, 1, *λέγων om.* S, *qui solum habet : Φθάσας δὲ ἐκεῖ, ἔλεγε τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς.*

27, 1, *τῷ ἁμαρτωλῷ om.* S; 2, *ὄνομα τοῦ μονάζοντος : μονάζοντος ὄνομα* S; 3, *σήμερον post ἐρήμῳ habet* S; *ἀληθῶς om.* S; 5-6, *Καὶ ἐλάλει ... αὐτοῦ om.* S; 6-9, *ἀπὸ τῶν μαθητῶν ... σιωπᾶν om.* S; 10-11, *μεθ' ἑαυτοῦ παντελῶς : ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ* S; 11, *τοῦ δραμεῖν om.* S; *ἐπὶ : πρὸς* S; 12, *Παῦλον om.* S; 13, *παραδοῖ* S; 14, *ὡς ἐγένετο ἐπὶ om.* S; 15, *τρίτῃ ὥρᾳ τῆς ἡμέρας : ἡμέρας ὥρᾳ τρίτῃ* S; 16, *τῶν ante προφητῶν et ante ἀποστόλων om.* S; 17, *ἀββᾶν om.* S; 18, *ὥσπερ χιόνα καὶ om.* S; *τὸν om.* S; 19, *Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ ὥρᾳ om.* S; *καὶ ante ἔπεσεν habet* S; 20, *κλαίων καὶ στενάζων om.* S; 20-21, *θεοσεβέστατε πάτερ om.* S; 21, *διατί om.* S; 22, *ὃν ἐποίησα ὡς πετεινόν om.* S.

29, 1, *μακάριον ἀββᾶν om.* S; 2, *διανεστηκυῖα om.* S; 3, *εἰς : ἐπὶ* S; 4, *προσεύχεται* S; 5, *τῆς om.* S; 6-7, *μηδὲ ... προσευχομένων om.* S; 7-8, *ἐστὶν τὸ προσευχόμενον : προσεύχεται* S; 8-9, *προσκυνήσας ... πάντα om.* S; 10, *περιειλήξας* S; 11, *κατὰ ... παράδοσιν om.* S; 12, *μακάριος om.* S; *ἐμνήσθη ἐνέγκαι : ἔνεγκε* S; 13, *τ' πέλεκυν om.* S; *θάψῃ* S; 14, *ἐν ἑαυτῷ om.* S; 15, *ἀπαντῶ : ἐπανέλθω* S; 16-17, *νῦν κἀγώ, κύριε ἰησοῦ χριστέ : ὧδε χριστέ* S; 18, *ἰδοὺ δύο λέοντες ἦλθον : ἦλθον δύο λέοντες* S; 18, *ἐπὶ* ..... 31, 3, *καθιπταμένας om.* S.

31, 3-4, *ἐλθόντες om.* S; 4, *Παύλου om.* S; 5, *ἔσειον ... καὶ om.* S; 6, *προσέπεσον* S; *ποσὶν : γόνασιν* S; 6-7, *ἐν ἡμερότητι ... μεγάλῳ om.* S; 8, *ζητοῦσιν : θέλοισι* S; 8-9, *τοῦ μακαρίου*

om. S; 10-11, *οἱ λέοντες ... γῆν om.* S; 11, *αὐτῶν om.* S; 14, *τὰ ὠτα καὶ om.* S; 14-16, *αὐτῶν ἔκλινον ... νοῆσαι αὐτὸν ὅτι om.* S; 17, *ζητοῦσιν : ζητοῦντες* S; 18-23, *Καὶ θαυμάσας ... εὐλόγησον om.* S.

33, 1, *τῇ χειρὶ om.* S; 2, *ἀναχωρησάντων δὲ τῶν λεόντων : ἀναχ. δὲ αὐτῷ* S; 3, *Παύλου om.* S; *ὑπὸ τὴν γῆν post ἔθαψεν habet* S; *κατὰ τὸ εἰωθός om.* S; 5, *γέροντος om.* S; 6, *εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ. Ἐφανέρωσεν δὲ : εἰς τὸ μοναστήριον καὶ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ ἐφανέρωσεν* S; 7-8, *καὶ ἐδήλωσεν ... πράγματος om.* S; 8, *Καὶ λοιπὸν κατὰ ἑορτὴν : καὶ κατεορτὴν* S; 9, *κατὰ om.* S; *μακάριος om.* S; *ἐνεδύετο : ἐνεδιδύσκετο* S; 10, *ἁγίου καὶ ante μακαρίου om.* S; 10-11, *καὶ ... αὐτό om* S; 13, *οὖν : δὲ* S; 14, *μακαρίου : ἀββᾶ* S; 15, *τὴν om.* S; 15, *post αὐτῶν add.* S : *Ὅτι αὐτῷ τῷ χριστῷ πρέπει δόξα ἅμα τῷ πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ πνεύματι νῦν καὶ ἀεὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ἀμήν.*

Malgré les nombreuses omissions de S, dont quelques-unes sont particulièrement regrettables au point de vue de la constitution du texte, la trame du récit qui nous est conservée donne une idée suffisamment nette de la copie de *b*, dont doit s'être servi l'auteur de la version abrégée.

Cette copie nous apparaît comme ayant été relativement fidèle; car dans les passages où le remanieur a le plus respecté son modèle, nous retrouvons un bon texte de *b* (v. p. ex. : 23, 11-17 et 29, 1 sq.).

D'autre part, elle n'était étroitement apparentée à aucune des sources que nous possédons (PABKΣ) : nulle trace, par exemple, des nombreuses modifications et leçons spéciales de P et de A (v. p. 33-36).

Sa place dans le *stemma* se laisse heureusement déterminer grâce à quelques indices de valeur : dans la phrase de la fin *θέλω ..... δόξαν αὐτῶν* (33, 13-15), S a gardé la bonne leçon avec PK, alors que AB(Σ) remontent à une source commune corrompue *z* (v. p. 27-28); il en est de même pour 23, 1 : *διπλῆν τὴν τρυφὴν* (v. p. 28) et pour 23, 8 : *διετέλεσαν ὅλην*

τὴν νύκτα (v. p. 28); il semble donc que la copie de *b* donc S dérive était indépendante de *z*. Elle avait cependant déjà la plupart des fautes caractéristiques de *y*, telles que 13, 1 : *ἐσώτερον;* 15, 6 : *ἑωρακὼς δὲ αὐτὸν;* 19, 1 : *ἐγγίσας δὲ τῷ σπηλαίῳ;* 27, 19-20 : *ἔπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἔλεγεν* (v. p. 25); 13, 8 : *πιστεύω ὅτι οὐκ ἐγκαταλείψει με ὁ θεός* (v. p. 37). Mais elle gardait encore les leçons originales *τὸ ἀναλῦσαι* (23, 13) et *ὁ γὰρ χρόνος πεπλήρωται* (23, 14). L'exemplaire qui a servi à l'auteur de la version S se place donc, dans l'histoire de la tradition, entre les deux copies *x* et *y* (v. p. 24).

Dans ces conditions, il n'est pas étonnant que le texte du *Messanensis*, si mutilé qu'il soit, nous réserve plus d'une surprise agréable; nous voyons confirmée la valeur de plusieurs leçons que nous avons défendues dans le chapitre précédent :

5, 3 : *Ἐπειδὴ δέ τινες τὸν Ἀντώνιον πρῶτον εἶναι* S (v. p. 36).

5, 7 : *Κορνήλιος* S (v. p. 30).

13, 1 : *ἐσώτερόν σου βελτίων* S (v. p. 31-32).

15, 1 : *ὡς ἐφανερώθη* S (v. p. 30).

19, 6 : *λαβὼν μικρὸν λίθον* S (v. p. 39).

19, 10 : *ἀξιῶν ὅπως αὐτὸν εἰσαγάγῃ* S (v. p. 39).

19, 13 : *διατί τὸν ἄνθρωπον ἀποτρέπῃ* S (v. p. 32).

21, 6 : *ἵνα τί κάματον ἑαυτῷ παρέσχες* S (v. p. 40).

21, 6 : *ζητῶν γέροντα ἤδη λελυμένον* S (v. p. 40).

21, 15 : *Καὶ ἐξέπτην τὸ πετεινὸν* S (v. p. 40-41).

23, 16 : *ἀπεστάλης ὑπὸ κυρίου καλύψαι* S (v. p. 30-31).

23, 21 : *ὅπου δ' ἂν πορεύῃ* S (v. p. 41).

33, 1 : *προσέταξεν αὐτοῖς ἀπελθεῖν* S (v. p. 43-44).

33, 6 : *ὑπέστρεψεν εἰς τὸ μοναστήριον, καὶ ἐλθὼν εἰς τὸν τόπον αὐτοῦ ἐφανέρωσεν* S (v. p. 44).

Notons que 15, 2-3, S seul a gardé le texte entièrement correct : *εἶδέ τινα κατὰ τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ μικροφανῆ ἄνθρωπον.*

33, 9, le *Messanensis* nous révèle la leçon originale de *b* : *ἐνεδιδύσκετο τὸ ἱμάτιον* (cf. *a*, *χιτῶνα ἐνεδιδύσκετο*); P et AB (ou *x* et *y*) ont introduit la forme coutumière : *ἐνεδύετο.*

Quelques autres leçons de S méritent d'être signalées :

3, 6 : *Τινὲς μὲν* P, *om.* A, *τινὲς μὲν οὖν* SB.

3, 7 : *ἀρχῇ* P, *om.* A, *ἡ ἀρχῇ* SB.

Dans ces deux cas, il nous parait préférable de suivre le témoignage concordant de SB.

5, 4-5 : *περὶ τοῦ ἀναχωρητοῦ Παύλου* S, qui, sauf l'omission de *ἁγίου*, est d'accord avec PB (v. p. 33).

9, 17 : *τρυμαλιὰν πεφραγμένην ἐν λίθῳ* S, dont le copiste a commis la même faute que celui de A : l'emploi du datif instrumental avec *ἐν* est devenu fréquent à l'époque tardive (cf. 27, 5 : *κρούων τὸ στῖθος ἐν ταῖς χερσὶν* A).

9, 17-18 : S, avec B et A, a la forme : *ἐνέβλεψε*, qu'il faut peut-être adopter à la place de *ἐνέβλεπεν* (P).

13, 5 : *περιπατεῖν τῷ ἰδίῳ λογισμῷ* SA, *τῷ ἰδίῳ λογισμῷ om.* P, *περιπατεῖν κατὰ τὸν λογισμὸν αὐτοῦ* B; la leçon de A, confirmée par S, doit être gardée dans le texte.

13, 13 : *σοὶ λέγω* S, qui a commis la même erreur que K-BΣ (v. p. 38).

13, 17 : S, d'accord avec A et B, a la forme *περιεπάτησεν*, qu'il faut peut-être préférer à *περιεπάτει* (P).

17, 1 : *κρούσας τῇ ῥάβδῳ* S, qui reproduit ainsi la faute de PAΣ (v. p. 38).

17, 4 : *ἐπορεύθη* SB, *ἐπορεύετο* A; la leçon de SB doit être préférée; P présente à cet endroit un texte remanié.

19, 11 : Nous avons vu (p. 39-40) quelle perturbation dans les textes a pu causer la juxtaposition des deux formes : *οἶδας* et *οἶδα;* la leçon de S (*Μόνος εἰμι, καὶ πόθεν ἦλθον καὶ διὰ ποίαν χρείαν οἶδας, δὲ κἀγώ*) nous donne un nouvel exemple de cette perturbation; mais elle plaide en faveur de la leçon de A, que M. Bidez a déjà adoptée; l'erreur du copiste de S est manifeste : il faut suppléer *οἶδα* après *οἶδας*.

25, 10 : *ἐθαύμασεν* A, *ἐθαύμαζεν* PSB (leçon à garder dans le texte).

27, 3 : *σήμερον* ..... *ἐν τῇ ἐρήμῳ* P, *ἐν τῇ ἐρήμῳ σήμερον* A, *σήμερον ἐν τῇ ἐρήμῳ* B; M. Bidez a choisi la leçon de P; celle de A est préférable, puisqu'elle est confirmée par S.

33, 3 : *ἔθαψεν ὑπὸ τὴν γῆν* : pléonasme analogue à celui que l'on trouve dans B et dans A (v. p. 44).

La version mutilée de S ne se prête guère à de plus longues discussions sur l'établissement du texte de la vie *b*; elle ne suggère que cette courte liste de bonnes leçons nouvelles :

3, 6 : *Τινὲς μὲν* | *Τινὲς μὲν οὖν* (v. p. 59).

3, 7 : *ἀρχὴ* | *ἡ ἀρχὴ* (v. p. 59).

17, 4 : *ἐπορεύετο* | *ἐπορεύθη* (v. p. 59).

25, 10 : *ἐθαύμασεν* | *ἐθαύμαζεν* (v. p. 59).

27,3 : *σήμερον..... ἐν τῇ ἐρήμῳ* | *ἐν τῇ ἐρήμῳ σήμερον* (v. p. 59).

33, 9 : *ἐνεδύετο* | *ἐνεδιδύσκετο* (v. p. 58).

Mais le manuscrit de Messine a une importance capitale à un autre point de vue. Grâce à lui, nous gagnons un chaînon de plus à la suite déjà longue des remaniements d'un même texte hagiographique. On pouvait croire que l'œuvre d'adaptation et d'élimination progressives était terminée, quand la *Vita* de S. Jérôme, composition littéraire où brillaient de belles fleurs de rhétorique, donna enfin naissance à des versions aussi simples et aussi naïves que celles du *Parisinus* 914 (P), du *Vaticanus* 2000 (B) et du manuscrit de Patmos (A). En réalité, le courant ne s'est pas arrêté là; on a voulu simplifier et vulgariser davantage encore, et il s'est trouvé un moine qui, ayant à sa portée une bonne copie de la vie grecque *b*, en a écarté jusqu'aux ornements littéraires les plus discrets, et est arrivé ainsi à une biographie du premier ermite revêtant un caractère nouveau : la version du *Messanensis* est pragmatique et sèche, en comparaison de la version *b*, qui lui a servi de modèle et dont la prolixité nous séduit par un certain charme poétique. Bien plus encore que cette dernière, elle est éloignée du prototype latin.

CHAPITRE IV.

ÉTUDE DE LA VERSION N.

Le *Parisinus graecus* 919 de la Bibliothèque nationale contient f. 1ʳ-3ʳ une Vie inédite de Paul de Thèbes, qui a pour titre : *Τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου διήγησις περὶ τοῦ ἀββᾶ Παύλου τοῦ Θηβαίου.* Ce titre est précédé des mots : *Διηγήματα σὺν θεῷ μεγάλων καὶ ἁγίων πατέρων;* il est suivi de la formule : *Εὐλόγησον πάτερ.* Les pages du manuscrit sont divisées en deux colonnes; à plusieurs endroits les lettres sont repassées à l'encre, ce qui rend la lecture parfois très malaisée; le *codex* tout entier est du XIVᵉ siècle.

D'après l'entête on pourrait croire que le récit est entièrement mis dans la bouche d'Antoine, qui raconterait ainsi ses propres aventures; en réalité, il n'en est ainsi que pour un passage bien court (f. 3, col. 1, *in medio*), ayant rapport au retour d'Antoine auprès de son compagnon, dont le corps inanimé continue à prier Dieu [1] (texte Bidez, p. 28, l. 1-10). Partout ailleurs, ce sont les disciples d'Antoine que nous sommes censés entendre; le début l'indique : *Διηγήσαντο ἡμῖν οἱ μαθηταὶ τοῦ ἀββᾶ Ἀντωνίου,* et d'autres passages le confirment : cf. f. 3, col. 1, *διεβεβαιοῦτο δὲ ἡμῖν* (*Ἀντώνιος*); f. 3, col. 2 : *πάντα ἡμῖν ἀκριβῶς διηγήσατο* (*Ἀντώνιος*), etc.

---

[1] Dans la copie B, nous avons signalé, vers le même endroit, un fragment analogue mais plus long (voir ci-dessus, p. 32-33).

Ils rapportent les faits tels qu'ils les ont recueillis de la bouche de leur maître, et c'est ainsi que peut s'expliquer le titre que l'on trouve dans N.

Voici la phrase complète qui sert d'introduction : *Διηγήσαντο ἡμῖν οἱ μαθηταὶ τοῦ ἀββᾶ Ἀντωνίου Μακάριος καὶ Πλουτῖνος οἱ θάψαντες αὐτόν.* A part le nom *Πλουτῖνος*, qu'on ne rencontre dans aucune autre version, elle rappelle les lignes de *a* (2, 15-16), et celles de *b* (3, 16-17). En général, disons le dès à présent, le *Parisinus* 919 suit le texte de *a*, non celui de *b*.

Ce qui frappe tout d'abord, c'est que les différents épisodes ne sont pas rangés dans l'ordre habituel : le prologue (2, 4 à 4, 7) est omis; la narration commence par les doutes d'Antoine au sujet de l'existence d'un solitaire habitant plus avant que lui dans le désert et par la miraculeuse révélation qui confirme ces doutes (10, 15 sq.); puis elle continue régulièrement en nous faisant assister successivement au départ d'Antoine, à la rencontre de l'hippocentaure, du satyre et de l'hyène, à l'entrée d'Antoine dans la grotte de Paul, et à la scène où les deux anachorètes se reconnaissent (12, 3 à 20, 2); mais le dialogue qui suit (20,3 à 20,10) est singulièrement augmenté et agrémenté, si bien que Paul est amené à raconter sa vie antérieure, et que toute la première partie de l'original *a* (4, 8 à 10, 4) s'intercale habilement ici; c'est qu'aux questions dont Paul accable son hôte (20, 6-10), l'auteur du remaniement N ajoute celle-ci : *καὶ εἰ ἔτι ἐπικραιοῦσιν οἱ διωγμοί*, qui permet de continuer comme suit le dialogue, terminé dans *a* : *Ὁ δὲ Ἀντώνιος ἔφη· εὐχαῖς σου, πάτερ, καὶ ὁ κόσμος συνίσταται, καὶ οἱ διωγμοὶ ἔπαυσαν, καὶ αἱ ἐκκλησίαι ὑμνοῦσι τὸν ἀληθινὸν θεόν· ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ διωγμοῦ ἐμνημόνευσας, μὴ κρύψῃς με τὰ κατά σε διὰ τὸν κύριον, ἀλλὰ πάντα μοι διήγησαι, καὶ δι' ἣν αἰτίαν τὴν ἀκροτάτην ταύτην ἐρημον ἐξῆλθες. Ὁ δὲ Παῦλος λέγει αὐτῷ· ἐγὼ ἔσχον γονεῖς ἐν θηβαΐδι καὶ ἀδελφὴν ἣν καὶ ἀνδρὶ συνέζευξαν ἔτι ζῶντες* ..... (cf. 6, 19 à 8, 6) *Ἦν δὲ τότε Βαλλεριανὸς καὶ Δέκιος τυραννοῦντες πάντας*

τοὺς ὁμολογοῦντας τὸν χριστὸν ..... (cf. 4, 8 à 6, 16) *ταῦτα βλέπων ἐγὼ καὶ τὸν ἄνδρα τῆς ἀδελφῆς ἐπὶ πλεῖον μαινόμενον, καὶ μήτε τὰ τῆς ἀδελφῆς δάκρυα, μήτε τῷ τῆς συγγενείας θεσμῷ δυσωπούμενον* (¹) ..... (cf. 8, 7 à 10, 4). On le voit, même dans la partie transposée, l'ordre habituel des idées n'a pas été gardé; le remanieur s'est même complu à intervertir les deux épisodes des martyrs de la Thébaïde, de façon à mettre en avant l'épisode le plus étendu et le plus impressionnant (4, 21 à 6, 16); il a omis les souvenirs personnels que S. Jérôme rapporte au sujet des solitaires du désert de Syrie (10, 4-12). Après le long récit de Paul à Antoine, il reprend la série des faits miraculeux à l'arrivée du corbeau envoyé par le Seigneur : *τούτων δὲ λεγομένων, βλέπουσι κόρακα ἄρτον ὁλόκληρον ἐπικομίζοντα* (cf. 20, 11 sq.). A partir d'ici, le *Parisinus* présente la même suite que la traduction grecque du latin H.

Quoique la version N soit un remaniement très libre, il reste néanmoins suffisamment d'indices qui prouvent que son auteur (²) s'est servi d'une copie de *a*. Quelques rapprochements feront voir que cette dérivation est absolument certaine :

(¹) Dans les citations de N, nous corrigeons les fautes d'orthographe; afin de donner cependant une idée de leur nature et de leur grand nombre, nous les avons toutes notées pour un passage assez long que nous reproduisons plus loin.

(²) Cet auteur n'est certainement pas un Égyptien, comme celui de la rédaction *b*; on peut en juger par les passages suivants : *τοῦ ἡλίου καὶ τοὺς λίθους καίοντος μάλιστα ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐρήμῳ* (cf. *a* : *τοῦ ἡλίου ἅπαντα ἐκπυρακτοῦντος*); *γράμμασί τε Ἑλληνικοῖς καὶ Ῥωμαικοῖς* (cf. *a* : *Ἑλληνικοῖς τε καὶ Αἰγυπτιακοῖς γράμμασιν*).

Hier. (1).	*a* (2).	N.	*b*.
§ 8 (*Patrol. Lat.*, XXIII, col. 23, B) hoc ab eo responsum accepit : Mortalis ego sum, et unus ex accolis eremi, quos vario delusa errore Gentilitas Faunos Satyrosque et Incubos colit. Legatione fungor gregis mei. Precamur ut pro nobis communem dominum depreceris; Salutem mundi olim venisse cognovimus, et in universam terram exiit sonus ejus.	14, 9-15 : *Ὁ δὲ · θνητὸς ἐγώ εἰμι καὶ εἷς τῶν κατοικούντων τὴν ἔρημον, ἔφασκεν, οὓς ἡ πολυποίκιλος τῶν ἐθνῶν δεισιδαιμονία ἀπατηθεῖσα* (*sic corr. Bidez ex b et Hier.*; *ἠπάτησεν* LRU, *ἠπάτησε* V, *ἠπάτηται* T) *σατύρους τε* (*om. τε* V) *ὀνομάζουσα θρησκεύει* (*θρησκεύειν* LRUV). *Πρεσβείαν πρὸς σὲ κομίζω ἐκ τῆς ἀγέλης μου. Δεόμεθα ἵνα* (*δεόμενος · ἵνα* RTUV) *ὑπὲρ ἡμῶν τὸν κοινὸν δεσπότην καθικετεύσῃς · τὴν γὰρ σωτηρίαν τοῦ κόσμου πάλαι ἐληλυθέναι ἐμάθομεν, καὶ εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτοῦ.*	*Ὁ δὲ θνητὸς εἶναι ἔφασκεν καὶ εἷς τῶν κατοικούντων τὴν ἔρημον, οὓς ἡ πολυποίκιλος τῶν ἐθνῶν δεισιδαιμονία σατύρους ὀνομάζουσα θρησκεύειν ἔδοξε · πρεσβείαν δὲ κομίζω ἐκ τῆς ἀγέλης μου, ἵνα ὑπὲρ ἡμῶν πρὸς τὸν κοινὸν δεσπότην καθικετεύσῃ · οὐκέτι γὰρ τόπος ἡμῖν ὑπολέλειπται · τοῦ γὰρ χριστοῦ βασιλεύσαντος, εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτοῦ.*	15, 9-11 : *Ἀπεκρίθη ἐκεῖνος λέγων · Ἐγὼ νεκρός εἰμι καὶ εἷς τῶν κατοικούντων ἐν τῇ ἐρήμῳ, οὓς καλοῦσι τὰ ἔθνη σατύρους, ἀπατηθέντες ὑπ' αὐτῶν εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν.*

N suit pour ainsi dire mot pour mot le texte de *a*, excepté vers la fin, *οὐκέτι γὰρ τόπος ... βασιλεύσαντος*. Mais l'histoire de la tradition n'en est pas moins caractéristique à cet endroit : S. Jérôme

(1) Nous n'avons pas hésité à apporter au texte latin de la Patrologie quelques améliorations certaines suggérées par la traduction grecque *a*.

(2) C'est le texte Bidez que nous continuons à citer pour *a* et pour *b*, sans tenir compte des corrections que nous avons proposées dans les chapitres précédents. Nous noterons les variantes là où elles ont quelqu'importance.

correction inutile du moment qu'on comprend que [illegible] *σωτηρίαν τοῦ κόσμου κ. τ. λ.*) est une traduction fidèle du texte du *Veronensis*, et comme cette traduction peut paraître plus obscure encore que son original latin, le remanieur de N l'a paraphrasée.

§ 8 (col. 23 B, et col. 24 A) et baculo humum percutiens, aiebat : " Vae tibi, Alexandria, quae pro deo portenta veneraris. Vae tibi, civitas meretrix in quam totius orbis daemonia confluxere. Quidnum dictura es? Bestiae Christum loquuntur„. Necdum verba compleverat, et quasi pennigero volatu petulcum animal aufugit. Hoc ne cui ad incredulitatis scrupulum moveat, sub rege Constantio, universo mundo teste, defenditur. Nam Alexandriam istiusmodi homo vivus perductus magnum populo spectaculum praebuit; et postea cadaver exanime, ne calore
c. aetatis dissiparetur, sale infuso, Antiochiam ut ab Impe-

16, 1-13 : *τήν τε βακτηρίαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κρούων ἔλεγεν · " Οὐαί σοι, Ἀλεξάνδρεια, ἥτις ἀντὶ τοῦ θεοῦ τέρατα προσκυνεῖς · οὐαί σοι, πόλις πόρνη, ἐν ᾗ ὅλου τοῦ κόσμου οἱ δαίμονες συνήχθησαν. Ποίαν ἀπολογίαν ἔχετε, τῶν θηρίων χριστὸν ὁμολογούντων; „ Καὶ οὔπω τῶν ῥημάτων αὐτοῦ ὑπ' αὐτοῦ πληρουμένων, ὡς ὑπόπτερον τὸ ζῷον γενόμενον ἀπέφυγεν. Καὶ τοῦτο ἵνα μήτινι ἄπιστον φαίνηται, ἐπὶ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίου, ἁπάσης τῆς γῆς οἰκουμένης μαρτυρούσης, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τοιουτότροπον ζῷον κατήχθη, μέγα θέαμα τῷ δήμῳ. Καὶ μετὰ ταῦτα ἀποθανόντος αὐτοῦ τὸ σκήνωμα πρὸς τὸ μὴ διαλυθῆναι αὐτὸ ὑπὸ τοῦ*

τήν τε βακτηρίαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους κρούων, ἔλεγεν · " Οὐαί σοι, Ἀλεξάνδρεια, ἥτις ἀντὶ τοῦ θεοῦ τοιαῦτα τέρατα προσκυνεῖς · οὐαί σοι, πόλις πόρνη, ἐν ᾗ ὅλου τοῦ κόσμου οἱ δαίμονες συνήχθησαν. Ποίαν ἀπολογίαν ἔχετε δοῦναι, καὶ τῶν θηρίων τὴν δύναμιν τοῦ χριστοῦ ὁμολογούντων; „ Τὸ δὲ θηρίον ἄφανες ἀπ' αὐτοῦ ἐγένετο. Τοῦτο δὲ τὸ θηρίον, ἵνα μηδεὶς ἄπιστον εἶναι δόξῃ, καὶ ἐπὶ τοῦ βασιλέως Κώνσταντος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐφάνη, θέαμα παντὶ τῷ δήμῳ · οὗτινος τὸ σῶμα τεθνηκὸς σμυρνίσαντες ἵνα μὴ τάχιον διαλυθῇ, τῷ βασιλεῖ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀπέστειλαν.

17, 1-3 : *καὶ κρούσας τῇ ῥάβδῳ ἐπὶ τὴν γῆν εἶπεν · " Οὐαὶ τῇ Ἀλεξανδρείᾳ, οὐαὶ τῇ πόλει τῶν ἀσεβῶν, ἐν ᾗ συνήχθησαν πάντες οἱ δαίμονες ὅλου τοῦ κόσμου „.*

ratore videretur allatum est.

ἀέρος σμυρνισθὲν εἰς Ἀντιόχειαν (ἐν Ἀντιοχείᾳ LUV) πρὸς τὸν βασιλέα ἱστορίας χάριν ἐκομίσθη.

§ 12 (col. 26, A) Et ille : Non debes, inquit, quaerere quae tua sunt, sed quae aliena. Expedit quidem tibi, sarcina carnis abjecta, Agnum sequi. Sed et caeteris expedit fratribus, ut tuo adhuc instituantur exemplo.

24, 1-4 : *Κἀκεῖνος · " οὐκ ὀφείλεις, φησίν, ζητεῖν τὰ ἑαυτοῦ, ἀλλὰ τὰ τοῦ πλησίον. Συμφέρει γάρ σοι τὸ ἄχθος τῆς σαρκὸς ἀποθέσθαι · ἀλλὰ τοῖς λοιποῖς οὐ συμφέρει ἀδελφοῖς, ἵνα σου · μιμηταὶ γένωνται. „*

Ὁ δὲ λέγει αὐτῷ · " οὐκ ὀφείλεις τὸ ἴδιον συμφέρον ζητεῖν, ἀλλὰ τὰ τῶν πολλῶν. Συμφέρει γάρ σοι τὸ ἄχθος τοῦ σώματος ἀποθέσθαι · ἀλλὰ τοῖς μέλλουσιν ὑπὸ σοῦ ὠφελεῖσθαι καὶ ἐπιστηρίζεσθαι ἀδελφοῖς οὐ συμφέρει. „

25, 1-2 : *Ἀποκριθεὶς δὲ ὁ μακάριος Παῦλος εἶπεν ὅτι · οὐ χρεία ἐστὶν τὸ ἑαυτοῦ ζητεῖν ἀλλὰ τὸ τοῦ πλησίον.*

§ 12 (col. 26, B) Hoc autem beatus Paulus rogavit, non quod magnopere curaret, utrum tectum putresceret cadaver, an nudum (quippe qui tanto temporis spatio contextis palmarum foliis vestiebatur), sed ut a se recedenti moeror suae mortis levaretur.

24, 8-10 : *Τοῦτο δὲ ὁ μακάριος Παῦλος ἠξίου οὐ τὸ ἔνδυμα ἐπιποθῶν, ὅπερ ἤδει ἐν τῇ γῇ φθαρησόμενον, ἀλλ' ἵνα μετὰ ἀνέσεως ἐξέλθοι τοῦ βίου.*

Οὐ διὰ τὸ ἱμάτιον δὲ ἦν ἡ σπουδὴ τοῦ ἀββᾶ Παύλου, ὅπερ ἤδει ἐν τῇ γῇ φθαρησόμενον, ἀλλ' ἵνα ἀνενοχλήτως ἐξέλθοι τοῦ βίου.

25, 7-8 : *Οὐκ εἶπεν δὲ τοῦτο ἐσθῆτα ἐπιζητῶν, ἀλλ' ἵνα ἀπόντος αὐτοῦ ἀποθῆται τὸ σῶμα.*

§ 13 (col. 26, C) Respondit : Vae mihi peccatori, qui falsum monachi nomen fero. Vidi Eliam, vidi Johannem in deserto, et vere vidi Paulum in paradiso.

26, 1-3 : *Ἀπεκρίνατο · " Οὐαί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ (add. τέκνα T), τῷ (τὸ LRU) ἐπίπλαστον μοναχοῦ ὄνομα ἐπικομιζομένῳ. Εἶδον Ἠλίαν, εἶδον Ἰωάννην ἐν τῇ ἐρήμῳ, καὶ ἀληθῶς ἐν τῷ παραδείσῳ Παῦλον εἶδον. „*

Ὁ δὲ ἔλεγεν · " Οὐαί μοι τῷ ἁμαρτωλῷ, τέκνα, τὸ ἐπίπλαστον μόνον ὄνομα μοναχοῦ κεκτημένῳ. Εἶδον Ἠλίαν, εἶδον Ἰωάννην ἐν τῇ ἐρήμῳ. „

27, 1-4 : *Καὶ αὐτὸς ἀπεκρίθη αὐτοῖς λέγων · " Οἴμοι τῷ ἁμαρτωλῷ, ὅτι ἐπίπλαστον ἐπέθηκα ἐμαυτῷ ὄνομα τοῦ μονάζοντος. Εἶδον γὰρ σήμερον Ἠλίαν καὶ Ἰωάννην ἐν τῇ ἐρήμῳ · εἶδον ἀληθῶς Παῦλον ἐν τῷ παραδείσῳ.*

Dans les rapprochements qui précèdent, nous avons cité chaque fois la rédaction *b*, afin de bien montrer que le remanieur de N ne l'a pas eue sous les yeux. D'autre part, nous n'avons pas omis les citations latines, pour que l'on ne soit pas tenté de faire de N l'original de S. Jérôme; celui qui voudrait prendre ce parti devrait admettre que l'auteur de *a*, tout en traduisant le latin H, a utilisé la source grecque N. Or cette hypothèse, peu probable en elle-même, se heurte à des difficultés sérieuses : partout où *a* s'écarte du latin, N s'en écarte également, comme le prouve déjà l'examen attentif des quelques passages cités ci-dessus; dans l'avant-dernier de ces passages, N a le même contresens que *a*; puis aucune des omissions de *a* (8, 19; 14, 8; 18, 4 et 18; 24, 17; 26, 2; 28, 4; 32, 9, etc.), n'est comblée dans N, ce qui constitue, à notre avis, un argument péremptoire.

Si les cinq extraits du *Parisinus* que nous venons de reproduire suffisent à montrer la filiation des textes, ils ne donnent qu'une idée très imparfaite de la nature des remaniements que l'auteur de la version N a fait subir à la traduction grecque *a*; car non seulement, il a, comme nous l'avons vu, changé l'ordre du récit, mais en général il s'est fort peu soucié de la fidélité aux phrases, aux tournures et aux mots de l'original. L'*excursus* sur les martyrs de la Thébaïde en est un exemple typique (cf, *a* : 4, 21 à 6, 16 et 4, 15 à 4, 20) :

Ἐκρατήθη δὲ παρ᾽αὐτοῖς νεώτερός τις ἀκμάζων τὴν ἡλικίαν, καὶ ὡς πολλὰ βάσανα αὐτῷ ἐπινοήσαντες, καὶ μηδ᾽ὅλως τὸν λογισμὸν αὐτοῦ χαυνῶσαι δυνηθέντες τῆς εἰς χριστὸν πίστεως, ἐν κήπῳ πολυανθοῦντι καὶ εὐώδει ἐπὶ κλίνης ἀπαλῆς ὕπτιον κελεύουσιν ἀπλωθῆναι, καὶ χεῖρας καὶ τοὺς πόδας ἀπαλοῖς σχοινίοις δεθῆναι, καὶ πάντων ἀναχωρησάντων θυμελικήν τινα κόρην ἀπολειφθῆναι αὐτῷ, ἥτις ἀπατῆσαι δυνηθῇ εἰς τὴν

1, *παραὐτοῖς* N — *νεώτερος τίς* N — *ἡλικίαν* N — 2, *αὐτῶ* N — *μηδ᾽* N — 3, *χριστοῦ* N — 4, *κήπω* N — *πολυανθοῦν* N — *εὐώδη* N — *ἀπαλῆς* N — 5, *ἁπλωθήναι* N — *χείρας* N — *ἀπαλοῖς* N — 6, *δεθήναι* N — 7, *ἀποληθήναι* N — *αὐτῶ* N — *ἥτις* N — *δυνηθῇ* N — *εἰς* N.

αἰσχρὰν μίξιν · ἡ δὲ ἄσεμνος ἐκείνη περιπλεκομένη καὶ καταφιλοῦσα αὐτόν, τὸ δὲ ἐλεεινότερον αἰσχύνομαι εἰπεῖν, ὅτι καὶ τῶν αἰδοίων καὶ τοῦ λοιποῦ σώματος αὐτοῦ καταμαλάσσουσα, πρὸς τὴν αἰσχρὰν πράξιν προσεκαλεῖτο · τί δὲ ποιεῖ ὁ γενναῖος οὗτος στρατιώτης; ὁ τοσαύτας βασάνους ὑπενεγκὼν καὶ ὑπὸ τῆς ἡδυπαθείας μὴ δελεασθεὶς τὴν ἑαυτοῦ γλῶτταν τοῖς ὀδοῦσιν ἐκτεμὼν καὶ πολλοῦ αἵματος κινηθέντος, τῷ μὲν πόνῳ τὴν ἡδονὴν μικρὸν κατεπράϋνε, τῷ δὲ αἵματι τότε πρόσωπον καὶ τοῖς ἱματίοις τῆς ἀσέμνου κόρης καταπτύσας ἠχρείωσε, καὶ οὕτως τῇ τοῦ χριστοῦ χάριτι τῆς ἡδυπαθείας περιεγένετο (1).

Ἄλλος δὲ πάλιν ἅγιος μάρτυς ἐπιμένων τῇ πίστει, καὶ πολλοῖς βασάνοις ἐγκαρτερήσας, προσετάττετο μέλιτι χρισθῆναι δι'ὅλου τοῦ σώματος ἐν αὐτῷ τῷ διακαεῖ ἡλίῳ, καὶ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν ὤμων δεθέντα κεῖσθαι, ὅπως κεντούμενος καὶ πλησσόμενος ὑπὸ τῶν μελισσῶν ἀναγκασθῇ ἐπιεῖξαι · ὁ δὲ γενναῖος ἐκεῖνος μάρτυς δι'ὅλου τοῦ σώματος πληγεὶς καὶ ὀγκωθεὶς ὡς μὴ ἔχειν εἶδος ἀνθρώπου τὸν χριστὸν οὐκ ἀρνήσατο.

9, αἰσχύνωμαι N — 10, αἰδύων N — καταμαλλάσσουσα N — 12, οὗτος N — ὑπενεγκῶν N — 14, ἐκτεμῶν N — τῶ N — 15, πόνω N — ἡδονην N — τῶ N — 17, ἠχρήωσε N — τῆ N — 19, τῆ N — 21, διόλου N — αὐτῶ τῶ διακαῆ ἡλίω N — 22, χείρας N — ὄμων N — ὅπως N — 23, ἀναγκασθῇ N — ἐπι///ᾳι N — 24, ἐκείνος N — διόλου N — πληγεῖς N — 25, ὀγκοθ N.

---

(1) Dans la *Chronique de George le Moine* (édit. De Boor, II, p. 480-481) on retrouve, placé sous le règne de Dioclétien et de Maximien, ce même épisode du martyr qui crache sa langue au visage de sa séductrice, et le manuscrit de Moscou (*Mosquensis Synodalis* 406) porte cette note marginale : τοῦτο ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου παύλου τοῦ θηβαίου. On s'étonne que le savant éditeur de la Chronique, contrairement à sa méthode habituelle, n'a pas renvoyé le lecteur au texte qui, directement ou indirectement, doit avoir servi de source à George le Moine, et dont M. Bidez, en 1900, avait donné une bonne édition. Il nous apparaît comme peu probable que le chroniqueur a eu sous les yeux une copie fidèle de la Vie *a* : nous n'en découvrons pour ainsi dire aucune trace; mais les rapports avec la rédaction du remaniement N sembleront plus marqués à quiconque voudra faire la comparaison des textes. La légende du martyr à la langue coupée a d'ailleurs joui d'un succès tout particulier et a été reprise par plus d'un hagiographe (cf. H. Delehaye, *Les Légendes hagiographiques*, p. 40-41).

Le remaniement N comporte aussi la suppression radicale de certains passages, qui sont dans H et dans *a*, et dont on trouve les traces même dans *b* (8, 4-5; 10, 4-12; 12, 19-21; 16, 14-19; 26, 3; 28, 16-20; 30, 18-20, etc.); son auteur a omis notamment la finale hiéronymique, que la plupart des versions ont gardée; voici les derniers mots de son récit : *ὑπέστρεψε δὲ πρὸς τὸ ἑαυτοῦ μοναστήριον, καὶ πάντα ἡμῖν ἀκριβῶς διηγήσατο · καὶ οὕτως εἶχεν ἐκεῖνο τὸ στιχάριον, ὡς αὐτὸν τὸν Παῦλον ἐν αὐτῷ βλέπων · ἐφόρει δὲ αὐτὸ τὰς μεγάλας ἑορτὰς τοῦ χριστοῦ* (cf. 32, 6-9), *ὧν ταῖς πρεσβείαις τύχοιμεν καὶ ἡμεῖς γενέσθαι τοῦ ἁγίου Παύλου καὶ τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου κοινωνοὶ τῆς χαρᾶς* (1) *ἐν τῇ ἡμέρᾳ κρίσεως.*

Par contre, il y a dans N des amplifications verbeuses qu'on ne trouve nulle part ailleurs, comme ce fragment de dialogue après 20, 2 : *Καὶ λέγει αὐτῷ ὁ ἀββᾶς Ἀντώνιος · χαίροις, Παῦλε, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς, ὁ πύρινος στύλος, ὁ οἰκιστὴς τῆς ἐρήμου ταύτης. Λέγει αὐτῷ ὁ ἀββᾶς Παῦλος · καλῶς μοι ἦλθες, ὁ ἥλιος φωτίζων πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, ὁ ὁδηγὸς τῶν σωζομένων, τοῦ θεοῦ τὸ στόμα, ὁ τὴν ἔρημον πολίσας καὶ τὸν διάβολον φυγαδεύσας ἐξ αὐτῆς.*

Quelques rapprochements des plus caractéristiques achèveront de donner une idée suffisamment exacte de la nature de notre remaniement. On remarquera souvent, dans N, une tendance à rendre les détails avec plus de clarté :

a.	N.
6, 18—8, 6 : ..... *εἰς τὴν κατωτέρω Θηβαΐδα ὁ μακάριος Παῦλος μετὰ τῆς ἰδίας ἀδελφῆς ἤδη συναφθείσης ἀνδρί, ἀμφοτέρων τῶν πατέρων τελευτησάντων, καὶ ἐν εὐπορωτάτῃ κληρονομίᾳ ὁ Παῦλος καταλειφθείς, ἐτῶν περίπου δέκα ἕξ, γράμμασί τε Ἑλληνικοῖς καὶ Αἰγυπ-*	*ἐγὼ ἔσχον γονεῖς ἐν Θηβαΐδι καὶ ἀδελφὴν ἣν καὶ ἀνδρὶ συνέζευξαν ἔτι ζῶντες · γράμμασί τε Ἑλληνικοῖς καὶ Ῥωμαικοῖς καὶ τὴν ὀρθόδοξαν πίστιν ἐδίδαξάν με καὶ αὐτοὶ ὀρθόδοξοι ὄντες · τελευτησάντων* (2) *δὲ ἀμφοτέρων αὐτῶν, διεμέρισαν ἡμῖν τὴν ἑαυτῶν οὐσίαν πολλὴν*

(1) Les mots *κοινωνοὶ τῆς χαρᾶς*, écrits sur grattage, sont de seconde main.

(2) Il faut lire sans doute *τηλευτησόντων*.

τιακοῖς ἄκρως παιδευθείς, τῇ ψυχῇ πρᾶος, ὑπερβαλλόντως τὸν θεὸν ἀγαπῶν, ἀκμάζοντος τοῦ διωγμοῦ, ἐν ἰδιάζοντι χωρίῳ διῆγεν. — Ἀλλὰ τί τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων ἡ πλεονεξία πράττειν ἀθέμιτα οὐκ ἀναγκάζει; Τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ ὁ ἀνὴρ τοῦτον προδοῦναι ἐσπούδαζεν, ὃν διαφυλάττειν ὤφειλεν (βουλόμενος τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ κατασχεῖν post ἐσπούδαζεν add. RT).

οὖσαν · ὁ δὲ ἀνὴρ τῆς ἀδελφῆς μου, πλεονέκτης ὤν, ἠβουλήθη παραδοῦναί με (μοι N) *τῷ ἄρχοντι, καὶ κερδῆσαι καὶ τὸ λαγχάνον μοι μέρος τῶν χρημάτων.*

8, 6—10, 4: *Καὶ δὴ οὐ τῆς γυναικὸς τὰ δάκρυα, οὐ τῆς συγγενείας ὁ θεσμός, οὐχ ὁ θεὸς ὁ πάντα ἐφορῶν ἀπὸ τῆς ἀθεμίτου διανοίας τοῦτον ἀνεκαλεῖτο, ἀλλ' ἐπέμενεν, τὴν ὠμότητα ἀντὶ εὐσεβείας ἐπιτελεῖν σπουδάζων. — Καὶ δὴ τῇ ἐνέδρᾳ αὐτοῦ ὁ συνετὸς νεανίας προσσχών, εἰς ἐρήμους ὀρέων τόπους καταφεύγων, ὡς τοῦ διωγμοῦ τὸ πέρας προσεδέχετο, τὴν ἀνάγκην εἰς προαίρεσιν μετῆγεν. — Καὶ καταβραχὺ προκόπτων, εὗρεν πετρῶδες ὄρος, ἐν ᾧ σπήλαιον ἦν βραχυτάτῳ λίθῳ περικλειόμενον · ὃν ἀποκυλίσας κατὰ τὸ περίεργον τῶν ἀνθρώπων ἀκορέστως τὰ ἐνδοτάτω περιειργάζετο. Καὶ δὴ ὁρᾷ ἔνδον πηγὴν καθαρωτάτην σφόδρα. — Τοιγαροῦν ἐπιποθήσας τὸν τόπον ὡς ὑπὸ θεοῦ δεδομένον αὐτῷ πρὸς κατοίκησιν, πάντα τὸν καιρὸν αὐτοῦ τῆς ζωῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ διήγαγεν, τροφὴν καὶ ἔνδυσιν ἐκ τῶν φοινίκων ἔχων.*

ταῦτα βλέπων ἐγὼ καὶ τὸν ἄνδρα τῆς ἀδελφῆς ἐπὶ πλεῖον μαινόμενον, καὶ μήτε τὰ τῆς ἀδελφῆς δάκρυα μήτε τῷ τῆς συγγενείας θεσμῷ δυσωπούμενον (1), *καταλιπὼν πάντα αὐτῷ, ἔφυγον εἰς τὴν ἔρημον, καὶ κατὰ μικρὸν ὁδεύων, ὡδηγήθην ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἕως (ἡως* N) *ὧδε καὶ εὗρον τὸ σπήλαιον καὶ τὸ ὕδωρ ἔνδον · καὶ ὡς ὑπὸ θεοῦ μοι δεδωρημένον ἔμεινα ἐν αὐτῷ, τὴν τροφὴν ἔχων ἐκ τῶν φοινίκων.*

10, 15—12, 2 : *ἐνενηκοστούτης ἐν ἄλλῃ ἐρήμῳ Ἀντώνιος διέτριβεν, ὡς αὐτὸς διηγεῖσθαι εἰώθει, ἐν τῇ ἐνθυμήσει τῆς διανοίας αὐτοῦ ἐπῆλθεν εἰ οὐδεὶς ἕτερος ἐνδοτάτω τῆς ἐρήμου τῶν μοναχῶν διάγει. Ὧι*

περὶ τὸ ἐνενηκοστὸν ἔτος τοῦ γέροντος ἦλθεν αὐτῷ ἐπιθυμία εἰσελθεῖν εἰς τὴν ἐσωτέραν ἔρημον, καὶ ἰδεῖν εἰ εὕρῃ δοῦλον θεοῦ τινα πρὸ αὐτοῦ τὴν ἔρημον ἐκείνην οἰκήσαντα · ποιήσας οὖν ἐν τῇ ἐπιθυμίᾳ

(1) Nous avons observé les leçons du manuscrit en gardant la construction simultanée de l'accusatif et du datif après *δυσωπούμαι*.

διὰ τῆς νυκτὸς ἡσυχάζοντι ἀπεκαλύφθη εἶναι ἕτερον ἐνδοτάτω πολλῷ αὐτοῦ βελτίονα, πρὸς ὃν καὶ ὀφείλει συντυχίας χάριν σπουδάσαι.

12, 9-18 : Ἐν τῷ μεταξὺ εἶδεν ἄνθρωπον ἵππῳ μεμιγμένον, ὃν ἡ δόξα τῶν ποιητῶν ἱπποκένταυρον κέκληκεν. — Πρὸς ὃν ἔφη · " Σὺ λέγω, ἐν ποίῳ μέρει ὁ δοῦλος τοῦ θεοῦ κατοικεῖ<ὧδε>; „ — Ἀπεκρίνατο κἀκεῖνος βαρβαρικῇ τινι φωνῇ ἐπικλῶν μᾶλλον τὰ ῥήματα ἤπερ αὐτὰ σαφηνίζων, ἐκ στόματός τε φρικώδους κολακεύειν φαινόμενος ἐπειρᾶτο προσομιλεῖν · καὶ τὴν δεξιὰν χεῖρα προτείνας, τὴν ποθουμένην ἐδείκνυ ὁδόν. — Οὕτω τε τὸ πλατὺ πεδίον διατρέχων, ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν θαυμάζοντος τοῦ Ἀντωνίου ἀφανὴς ἐγένετο.

26, 9-20 : Καὶ ἐξελθὼν ἔξω, καὶ οὔτε τὸ βραχύτατον τροφῆς μεταλαβών, ἐπὶ τὴν ὁδὸν ἐξ ἧς καὶ παρεγένετο ἠπείγετο, ἐκεῖνον διψῶν, ἐκεῖνον κατιδεῖν ἐπιθυμῶν, ἐκεῖνον ὀφθαλμοῖς καὶ διανοίᾳ ἀσπαζόμενος · ὑφωρᾶτο γὰρ μὴ ἀπόντος αὐτοῦ τὴν ὀφειλὴν ἀποδῷ τῷ κυρίῳ τοῦ πνεύματος. — Ἑτέρας οὖν ἡμέρας ἐπιγενομένης περὶ τρίτην ὥραν εἶδεν κατὰ τὸν ὁδὸν ἀγγέλων τάγματα, καὶ προφητῶν καὶ ἀποστόλων χορούς · ἐν οἷς χιόνος λαμπρότητι Παῦλον στίλβοντα καὶ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἀνερχόμενον. Εὐθέως ἐπ' ὄψιν πεσών, ψάμμον τε περὶ τὴν κεφαλὴν πασάμενος, κλαίων καὶ στένων ἔλεγεν · " Διατί με, Παῦλε, κατέλιπες; διατί ἀπέρχῃ μὴ ὑπ' ἐμοῦ τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν δεξάμενος; „

ταύτῃ πέντε ἔτη χρόνον, δεόμενος τοῦ θεοῦ μὴ ἀστοχῆσαι τῆς ἐπιθυμίας, ἐν μιᾷ ἀκούει φωνῆς λεγούσης αὐτῷ · Ἀντώνιε, καὶ ἔστιν σου προγενέστερος, καὶ ἐὰν ἀπέλθῃς, εὑρήσεις αὐτόν · σπεῖσον οὖν ἀπελθεῖν, πρὸ τοῦ ἀναλῦσαι πρὸς κύριον.

Ἰδοὺ θεωρεῖ ἄνθρωπον ἵππῳ ἐοικότα, ὃν ἡ δόξα (ici, une demi-ligne en blanc) ἱπποκένταυρον κέκληκεν · καὶ ἰδὼν θαρσαλέως ἔφησεν ὁ Ἀντώνιος μηδὲν δειλιάσας · " ἐν ποίῳ τόπῳ δοῦλος τοῦ θεοῦ κατοικεῖ; „ Τὸ δὲ θηρίον ἐπικλῶν τῷ λόγῳ καὶ μὴ δυνάμενον διὰ φωνῆς εἰπεῖν, τῇ χειρὶ τὸν τόπον ὑπεδείκνυε, καὶ εἰς τὸ πεδίον ἀπέτρεχεν.

λαβὼν δὲ τὸ ἱμάτιον, μηδ' ὅλως καθίσας, μηδενὸς γευσάμενος ἐπείγετο φθάσαι ἔτι ζῶντα τὸν ἅγιον · ὑφωρᾶτο γὰρ μὴ ἀπόντος αὐτοῦ τὴν ὀφειλὴν τῷ κυρίῳ ἀποδώσῃ · τῇ δὲ ἑξῆς ἡμέρᾳ περὶ ὥραν τρίτην, εἶδεν ἀγγέλων τάγματα ἐν τῷ ἀέρι καὶ προφητῶν καὶ ἀποστόλων χορούς, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν τὴν ψυχὴν τοῦ Παύλου ἡλίου καθαρωτέραν καὶ ἐν τῷ οὐρανῷ ἀνερχομένην · εὐθέως δὲ ἐπὶ τὴν γῆν πεσὼν καὶ ἄμμον τῇ κεφαλῇ αὐτοῦ ῥάνας, κλαίων μετὰ δακρύων πολλῶν ἔλεγεν · διὰ τί μὴ τὸν τελευταῖον ἀσπασμὸν ὑπ' ἐμοῦ οὐ κατεδέξω;

On le voit, tantôt le remanieur a copié son modèle, tantôt il s'est borné à lui prendre de ci de là une tournure ou un mot, tantôt il s'est laissé guider uniquement par le sens, et n'a plus regardé du tout le texte de la traduction grecque *a*; c'est ainsi qu'il semble avoir procédé, par exemple, dans l'épisode des lions creusant la fosse où Antoine doit enterrer son ami Paul (cf. 28, 21 à 32, 2) :

Ταῦτα αὐτοῦ διαλογιζομένου, ἰδοὺ δύο λέοντες κράζοντες καὶ ὠρυόμενοι, τὴν τοῦ ἁγίου στέρησιν ὀδυρόμενοι · καὶ ἐλθόντες προσέλειχον τοῖς ποσὶ τοῦ ἁγίου, ὡς καὶ τοὺς λίθους κινῆσαι πρὸς δάκρυα · ὁ δὲ Ἀντώνιος ἵστατο κλαίων καὶ θαυμάζων ἐπὶ τῇ τοσαύτῃ εὐγνωμοσύνῃ τῶν θηρίων · προσπεσόντες δὲ καὶ τοῖς ποσὶ τοῦ ἀββᾶ Ἀντωνίου καὶ ὥσπερ εὐχὴν αἰτησάμενοι ἤρξαντο τοῦ ὀρύγματος, καὶ ὀρύξαντες αὐτὸ ἱκανῶς καὶ ὥσπερ τελευταῖον ἀσπασμὸν τῷ ἁγίῳ διδόντες ἐπέκειντο ἐπάνω τοῦ λειψάνου αὐτοῦ, ὠρυόμενοι καὶ μὴ θέλοντες εἰ δυνατὸν χωρισθῆναι αὐτοῦ · μόλις δέ ποτε ἀναστάντες ἦλθον καὶ εἰς τὸν γέροντα, ἀντὶ τοῦ κόπου τῆς διακονίας εὐχὴν δῆθεν αἰτοῦντες · καὶ οὕτως ἐν λύπῃ μεγάλῃ πρὸς τὴν ἐσωτέραν ἔρημον ἀνεχώρησαν.

Si nous avons multiplié les citations, c'est que la version du *Parisinus* nous offre un exemple curieux de ce qu'était le travail de remaniement, auquel se livraient les moines hagiographes, et nous permet de prendre sur le fait bon nombre de leurs procédés de composition les plus courants; en somme, le remaniement N est bien plus libre encore que celui du texte *Φ*, qu'édita jadis Fuhrmann, dans les *Acta sincera Sancti Pauli Thebaei* (*Neostadii Austriae*, 1760), et qui, d'après le P. Delehaye et d'après M. A. Ehrhard, a fait partie du recueil constitué par Siméon Métaphraste (1).

Ces deux versions n'ont d'ailleurs entre elles aucune relation directe; pour les cas où il existe une coïncidence sin-

(1) Cf. Bidez, *o. c.*, p. XXXII-XL.

gulière entre N et *Φ* (¹), on constate généralement que l'altération du texte se trouve déjà dans T, copie de *a* moins fidèle que LRUV; on ne peut donc conclure qu'à des rapports plus ou moins éloignés que N et *Φ* ont tous deux séparément avec l'archétype de ce manuscrit. Nous reviendrons sur les relations entre N et T; pour la Vie *Φ*, M. Bidez (²) a déjà démontré amplement que la copie dont elle dérive était étroitement apparentée avec la source du *Taurinensis*.

Une particularité des plus intéressantes de notre *Vita* nouvelle, c'est que, tout en dérivant incontestablement de *a*, elle montre certaines ressemblances avec la rédaction *b* :

(¹) En voici des exemples : 6, 14, *τὴν ἑαυτοῦ γλῶτταν* TN*Φ*; 8, 6, *παραδοῦναι τῷ ἄρχοντι* N, cf. *Φ τῷ τυράννῳ προδοῦναι*; 8, 6, *post προδοῦναι ἐσπούδαζεν add.* N *καὶ κερδῆσαι καὶ τὸ λαγχάνον μοι μέρος τῶν χρημάτων*, cf. *Φ τοῖς τε κτήμασιν αὐτοῦ καὶ λοιπῷ πλούτῳ βασκήνας καὶ δεινὸν ἡγησάμενος εἰ μὴ πάντων αὐτὸς κύριος καταστῇ*, cf. T *βουλόμενος τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ κατασχεῖν*; 24, 16, *ὅπερ μετὰ ταῦτα ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν διηρπάσθη om.* TN*Φ*.

(²) *o. c.*, p. XXXIV-XL.

a.	N.	*b.*
2, 15-16 : *Ἀματὰς τοιγαροῦν καὶ Μακάριος μαθηταὶ Ἀντωνίου, ὑφ' ὧν καὶ ἐτάφη, ἔτι καὶ σήμερον διαβεβαιοῦνται.*	*Διηγήσαντο ἡμῖν οἱ μαθηταὶ τοῦ ἀββᾶ Ἀντωνίου, Μακάριος καὶ Πλουτῖνος, οἱ θάψαντες αὐτόν.*	3, 16-17 : *Συντετυχήκαμεν γὰρ τοῖς μαθηταῖς τοῦ μακαρίου Ἀντωνίου, τοῖς καὶ θάψασιν αὐτόν · οἳ καὶ ἐδήλωσαν ἡμῖν.*
12, 4 : *βακτηρίᾳ ἑαυτὸν ὑποβαστάζων·*	*λαβὼν τὴν βαΐνην αὐτοῦ ῥάβδον.*	13, 4 : *λαβὼν τὴν βαΐνην ῥάβδον.*
12, 5 : *Ἤδη δὲ μεσημβρίας ἐπιγενομένης.*	*καταλαβούσης δὲ αὐτὸν μεσημβρίας.*	13, 5-6 : *Μεσημβρίας δὲ καταλαβούσης* (P).
14, 8 : *τίς εἴη* (εἶ UV) *ὁ βλεπόμενος ἐπηρώτα* (*ἠρώτα* RT).	*ἠρώτα τὸ φαινόμενον* (1) *· " Τίς εἶ καὶ πόθεν; "*	15, 8 : *ἐπηρώτα αὐτόν · " Τίς εἶ σὺ ὃν ὁρῶ; "*
14, 19 : *Ἅμα θαυμάζων ὅτιπερ ἐδύνατο τούτου τοὺς λόγους νοεῖν.*	*θαυμάζων δὲ ὅτι τοὺς λόγους τῶν τοιούτων θηρίων ἠδύνατο νοεῖν.*	15, 16 : *Καὶ ἐθαύμαζεν ὅτι ἠδυνήθη νοῆσαι τοὺς λόγους τῶν θηρίων ἐκείνων.*
18, 4-6 : *ὡς ἀκορέστως προσῄει, προσκρούσας λίθῳ τινί, ἐκ τούτου ψόφον ἀπετέλεσεν.*	*χαρᾶς καὶ θυμηδίας ἔμπλεος γέγονε καὶ προσελθὼν ἔκρουσεν.*	19, 5-6 : *Καὶ προσελθὼν τῇ θύρᾳ μετὰ χαρᾶς, λαβὼν μίκρον λίθον, ἔκρουσεν εἰς τὴν θύραν.*
22, 17-19 : *Τούτων λεχθέντων, ὁ Ἀντώνιος δακρύων καὶ στενάζων μὴ ἐγκαταλειφθῆναι ὑπ' αὐτοῦ* (*add.* *ἔλεγεν* RT), *ἀλλὰ σύνοδον εἶναι τῆς ὁδοῦ ἱκέτευεν.*	*Ταῦτα ἀκούσας ὁ Ἀντώνιος, ὀδυρόμενος μετὰ δακρύων ἔλεγεν · " Μὴ ἐγκαταλείπῃς με, πάτερ, μόνον, ἀλλὰ συνοδοιπόρον σου λαβέ με. "*	23, 18-21 : *Ταῦτα εἰπόντος τοῦ μακαρίου γέροντος Παύλου, ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἔκλαυσεν σφόδρα, καὶ στενάξας ἐδέετο αὐτοῦ λέγων · " Μὴ ἐγκαταλίπῃς με, ὦ ἀγαπητέ, ἀλλὰ λαβέ με μετὰ σεαυτοῦ εἰς ἣν πορεύεις ὁδόν. "*

(1) *Sic dubitanter scribimus : φαινόμα* N.

		ταχυ εις την μονην σου.
26, 15-16 : *προφητῶν καὶ ἀποστόλων χορούς · ἐν οἷς ... Παῦλον στίλβοντα.*	*προφητῶν καὶ ἀποστόλων χορούς, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν τὴν ψυχὴν τοῦ Παύλου.*	27, 16-17 : *τὸν χορὸν τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀποστόλων, καὶ τὸν ἁββᾶν Παῦλον ἀστράπτοντα ἐν μέσῳ αὐτῶν.*
28, 7-8 : *Καὶ πρῶτον καὶ αὐτὸς προσεδόκα αὐτὸν ἔτι ζῆν, δι' ὃ καὶ σὺν αὐτῷ ηὔχετο.*	*Καὶ στὰς συνηυχόμην αὐτῷ, ἐλπίζων αὐτὸν ἔτι ζῆν.*	29, 4-5 : *Καὶ συστὰς καὶ αὐτὸς συνηύχετο αὐτῷ.*
28, 8-9 : *Ἐξ οὗ δὲ οὐδὲ στεναγμὸν ... ἤκουεν, συνῆκεν ὅτι.*	*Ἐπεὶ δὲ ὥρα παρῆλθεν, ἔγνων ὅτι.*	29, 5-7 : *Προκοψάσης δὲ τῆς ὥρας, καὶ μὴ ἀκούσας φωνῆς μηδὲ στεναγμοῦ ..., τότε ἔγνω ὅτι.*
32, 2-7 . *τὸ ἅγιον σῶμα βαστάξας κατέθετο κατὰ τὸ εἰωθός. Εἶτα μεθ'ἡμέραν ... τὸ στιχάριον αὐτοῦ ἐπικομίζεται ... Καὶ παραγενόμενος ἐν τῷ μοναστηρίῳ.....*	*Ὁ δὲ Ἀντώνιος λαβὼν ἔθαψε τὸ τίμιον ἐκεῖνο σῶμα, καὶ λαβὼν τὸ στιχάριον αὐτοῦ εὐλογίας χάριν ..... ὑπέστρεψε δὲ πρὸς τὸ ἑαυτοῦ μοναστήριον.*	33, 2-6 : *ἐπάρας ὁ Ἀντώνιος τὸ σῶμα τοῦ μακαρίου Παύλου, ἔθαψεν κατὰ τὸ εἰωθός. Μετὰ δὲ μίαν ἡμέραν ... λαβὼν τὸ στιχάριον τοῦ μακαρίου γέροντος ... ὑπέστρεψεν εἰς τὸ κελλίον αὐτοῦ.*

De ces divers rapprochements, on peut tirer un enseignement précieux : l'auteur de la version N doit avoir eu sous les yeux une copie de *a*, qui avait déjà subi quelques-unes des modifications que l'on retrouve dans *b*; c'est donc une erreur de croire que toutes les différences entre *b* et *a* proviennent d'un seul et même remaniement. Le texte original de la traduction grecque de H s'est altéré peu à peu, à mesure qu'il passait d'un copiste à un autre, et nous devons renoncer à nous faire une idée exacte de l'histoire de sa tradition; l'étude du *Parisinus* 919 prouve que nous avons perdu un grand nombre d'intermédiaires, et qu'il ne faut pas, comme M. Nau, craindre de s'écarter de la vérité en admettant l'hypothèse de plusieurs " inconnues " (cf. Introduction, p. 16-17).

Un fait est certain : il a existé de *a* une copie *n*, que l'auteur de N a utilisée et qui était déjà bien plus près de *b* que nos autres sources LRTUV.

M. Bidez (1) a réparti ces sources en trois groupes : L — RT — UV. Quelle place *n* doit-il occuper dans le *stemma?* L'étude des parties de N, où le texte de *a* est plus ou moins conservé, n'est pas sans donner quelques résultats :

4, 17, *περιχρισθεὶς* : *χρισθῆναι* N (cf. RT, *περιχρισθῆναι*); 18, *post ἡλίῳ habet καὶ* N (cf. T).

6, 5, *ἀναχωρούντων* : *ἀναχωρησάντων* N (= T); 7, *ἐλθοῦσα* ..... *τράχηλον καὶ* : *περιπλεκομένη καὶ καταφιλοῦσα αὐτόν, τὸ δὲ ἐλεεινότερον* N (cf. T); 14, *τὴν ἑαυτοῦ γλῶτταν* N (= T).

8, 6, *προδοῦναι ἐσπούδαζεν* : *ἠβουλήθη παραδοῦναι με τῷ ἄρχοντι, καὶ κερδῆσαι καὶ τὸ λαγχάνον μοι μέρος τῶν χρημάτων* N (cf. RT, *προδ. ἐσπ. βουλόμενος τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ κατασχεῖν*).

10, 2, *δεδομένον* : *δεδωρημένον* N (= R).

---

(1) *o. c.*, pp. IX-XIII.

12, 11, *μέρει* : *τόπῳ* N; 12, *ὧδε om.* N; 16, *ἐδείκνυ* : *ὑπεείκνυε* N (cf. RTUV).

14, 8, *ἐπηρώτα* : *ἠρώτα* N (= RT); 9, *Ὁ δὲ* N (= RTUV); 0, *οὗς* N (= L); 11, *σατύρους* N (= RTUV); *θρησεύει* : *θρησκεύειν ἔδοξε* N (cf. LRUV); 12, *πρεσβείαν* : *πρεσεία δὲ* N (cf. RT); *Δεόμεθα om.* N (cf. RTUV); 13, *καθιετεύσῃς* : *καθικετεύσῃ* N (cf. RT); 17, *ἐχαίρετο* : *χαίρων* N cf. RT : *ἔχαιρεν*, et P de *b* : *χαίρων*, *forsan recte*); 19, *Ἅμα ανμάζων* : *θαυμάζων δὲ* N; *ἐδύνατο* : *ἠδυνατο* N (= RT); *ούτου τοὺς λόγους* : *τοὺς λόγους τῶν τοιούτων θηρίων* N cf. R, *τούτων τοὺς λόγους* et T, *τοὺς λόγους αὐτῶν*, puis *b* : *οὺς λόγους τῶν θηρίων ἐκείνων*).

16, 8, *Κωνσταντίου* : *Κώνσταντος* N (1); 12, *εἰς Ἀντιόχειαν* : *ν Ἀντιοχεία* N (= LUV); 20, *λύκαιναν* : *λύκεναν* N (= LUV); *ύκαιναν ὁρᾷ* : *ὁρᾷ λύκεναν* N (cf. RT).

18, 8, *δὴ om.* N (= RTUV); 9, *τὴν εἴσοδον ἠξίου* : *ἠξίου υγχωρηθῆναι τὴν εἴσοδον · ἄνοιξόν μοι, λέγων* N (cf. L); 1, *ἴδω* : *ἴδω σε* N (= T).

20, 12, *ἠρεμαίως* : *ἠρέμα* N (= T); 15, *ἡμῖν* N (= LT); 7, *ἐν τῇ παρουσίᾳ* : *ἐπὶ τ. π.* N (= RTUV).

22, 8, *τε* : *δὲ* N (= LT); *οὕτω προσεῖπεν* : *λέγει* N (= RT); -9, *ὁ μακάριος Παῦλος* ..... *τῷ Ἀντωνίῳ* : *ὁ ἀββᾶς Παῦλος τῷ ββᾷ Ἀντωνίῳ* N (2); 12-13, *εἶναι σὺν χριστῷ* : *σὺν χριστῷ ναι* N (= RT *et b*); 18-19, *μὴ ἐγκαταλειφθῆναι ὑπ' αὐτοῦ* .... *ἱκέτευεν* : *ἔλεγεν · μὴ ἐγκαταλείπῃς με, πάτερ* N (cf. RT : *τὴ ἐγκαταλειφθῆναι ὑπ' αὐτοῦ ἔλεγεν*, et *b* : *λέγων · μὴ γκαταλίπῃς με, ὦ* (*om.* P) *ἀπαπητέ*).

24, 1, *ὀφείλεις* N (= RTV); 2, *Συμφέρει* N (= LUV); , *οὐ συμφέρει* N (= LUV); 6, *ἐπίσκοπος* N (= LRT); , *Τοῦτο δὲ* ..... *ἐπιποθῶν* : *οὐ διὰ τὸ ἱμάτιον δὲ ἦν ἡ σπουδὴ οῦ ἀββᾶ Παύλου* N (cf. L); 9, *φθαρησόμενον* N (= L); 0, *ἐξέλθοι* N (= T); 16-17, *ὅπερ* ..... *διηρπάσθη om.* N = T *et b*); 20, *τοσοῦτον χρόνον* N (= RTUV).

---

(1) Cf. ce que dit le P. Delehaye, *Les Légendes hagiographiques*, p. 26.

(2) Cf. P et K de *b* : *εἶπεν ἀββᾶ Παῦλος τῷ ἀββᾶ Ἀντωνίῳ* (*forsan recte*).

26, 1, *post ἁμαρτωλῷ habet τέκνα* N (= T); *alterum τῷ* : *τὸ* N (= LRU); 4, *τῷ στόματι* N (= L); 6, *τε* : *δὲ* N (= LT); 10, *ἐπείγετο* N (= UVT).

28, 6, *ἄνω* N (= RTUV); *καὶ habet* N (= L); 7, *ἀνιπταμένας* : *ἐκτεταμένας* N (cf. *b ἠπλωμέναι*); 9, *καὶ τὸ σῶμα* N (= RTUV).

Ce qui saute surtout aux yeux dans cette liste des leçons de N, ce sont les rapports avec RT; il est vraisemblable que c'est d'une copie de *a*, apparentée avec ce groupe de manuscrits, que notre Vie dérive.

Rappelons-nous ici que cette copie (*n*) a des rapports très étroits avec la rédaction *b*, et nous arriverons logiquement à la thèse de M. Bidez, d'après laquelle le manuscrit dont s'est servi l'auteur de la rédaction *b* appartenait au groupe RT [1]. On suit d'ailleurs aisément la tradition RT — *n* — *b* dans plusieurs cas particuliers, tels que : 14, 17; id., 19; 22, 8-9; id., 12-13; 24, 16-17; 28, 7 (voir ci-dessus, p. 77-78), surtout 22, 18-19 :

a.	RT.
ὁ Ἀντώνιος δακρύων καὶ στενάζων μὴ ἐγκαταλειφθῆναι ὑπ' αὐτοῦ ἀλλὰ σύνοδον εἶναι τῆς ὁδοῦ ἱκέτευεν.	*ὁ Ἀντώνιος δακρύων καὶ στενάζων μὴ ἐγκαταλειφθῆναι ὑπ' αὐτοῦ ἔλεγεν, ἀλλὰ σύνοδον εἶναι τῆς ὁδοῦ ἱκέτευεν.*
n *dans* N.	*b.*
ὁ Ἀντώνιος ὀδυρόμενος μετὰ δακρύων ἔλεγεν · " μὴ ἐγκαταλείπῃς με, πάτερ, μόνον, ἀλλὰ συνοδοιπόρον σου λαβέ με ".	*ὁ ἅγιος Ἀντώνιος ἔκλαυσεν σφόδρα, καὶ στενάξας ἐδέετο αὐτοῦ λέγων · " μὴ ἐγκαταλίπῃς με, ὦ ἀγαπητέ, ἀλλὰ λαβέ με μετὰ σεαυτοῦ εἰς ἣν πορεύεις ὅδον ".*

Cet exemple est particulièrement frappant : il nous fait en quelque sorte assister au travail de modification que subissaient les vies de Saints en passant d'un copiste à un autre:

---

(1) *o. c.*, p. XVIII sq.

puis, il nous permet de placer des jalons sur un terrain encore peu exploré, en nous faisant entrevoir quelques-unes des nombreuses transitions par où a passé le texte grec de la Vie de Paul de Thèbes pour arriver de la rédaction *a* à la rédaction *b*.

Si l'étude du *Parisinus* 919 nous initie de la sorte à ces transitions obscures, il est à souhaiter que de nouvelles découvertes les précisent davantage, et puissent nous donner ainsi des renseignements sur l'évolution d'un document littéraire au moyen âge.

CONCLUSIONS.

A l'influence progressive du Christianisme sur la société payenne des premiers siècles de notre ère devait correspondre, dans les divers domaines de l'activité des peuples, une suite de besoins nouveaux; les conceptions philosophiques et religieuses du monde venant à changer, l'orientation littéraire — pour ne prendre que le domaine qui nous intéresse spécialement ici — a dû subir à son tour des modifications importantes; mais cette vérité implique moins la création de genres nouveaux, que l'adaptation des genres en vogue aux idées naissantes et aux nécessités de l'époque. C'est ainsi que du roman payen est né déjà très tôt le roman chrétien. Les *Récits Éphésiens* de Xénophon d'Éphèse, les *Merveilles d'au delà de Thulé* d'Antoine Diogène et les *Ethiopiques* d'Héliodore nous renseignent suffisamment sur le goût du public et sur les préoccupations des écrivains à l'époque où la religion nouvelle commençait à imprégner les esprits : ce ne sont qu'aventures invraisemblables et péripéties compliquées, qui montrent que les auteurs n'avaient d'autre souci que de créer les situations les plus étranges, et d'inventer les histoires les plus merveilleuses. Le roman chrétien, tel qu'il nous apparaît par exemple dans les *Clémentines*, dans les *Actes apocryphes des Apôtres* et dans les *Actes de Paul et de Thècle*, trahit les mêmes aspirations: les personnages sont autres, les combinaisons diffèrent, mais le genre n'a évolué en rien : la recherche du merveilleux en est resté le fond et la raison d'être (1).

(1) Pour le roman chrétien, en dehors des romans d'ascètes, voir Von Dobschütz, *der Roman in der altchristlichen Litteratur*, Deutsche Rundschau, Avril, 1902, pp. 87-106.

Quand, dans la seconde moitié du IVe siècle, les théories ıscétiques hantaient les esprits religieux, et que les hommes ıvides de plaire à la Divinité se disputaient les solitudes les ›lus désertes et s'imposaient les privations les plus pénibles, e monachisme fournit aisément aux conteurs le moyen d'augnenter le nombre de leurs récits au caractère miraculeux : le là sont sortis les romans d'ascètes, dont la Vie de Paul de Thèbes nous offre un spécimen d'autant plus précieux, que ıous en connaissons l'auteur, et que nous savons dans quelles :irconstances l'œuvre a été composée (1).

Jérôme, sorti depuis peu de temps des écoles de rhétorique le la capitale romaine, en proie encore à la lutte intérieure les passions, avait quitté ses parents qui habitaient la Dalmatie, ıt vivait en solitaire dans le désert de Chalcis en Syrie. Après r avoir séjourné quelque temps en oisif, il écrivit à son vieil ımi Paul de Concordia et le pria de lui envoyer quelques ivres (2); il s'occupa ainsi de science et de littérature, ce qui ıe manqua pas sans doute de faire naître en lui le désir de 'édiger à son tour quelque opuscule d'édification religieuse. 'ar une lettre de son ami Rufin, qui voyageait en Egypte et ıvait pénétré jusqu'à la demeure du bienheureux Macaire (3), ıu bien par la rumeur publique (4), il obtint des renseignenents plus ou moins vagues sur un certain Paul, qui, même

---

(1) Sur la propagande ascétique et sur la littérature (*Mönchsbelletristik*) ui s'y rattache, voir surtout Harnack, *Das Mönchtum, seine Ideale und eine Geschichte* 3, 1886.

(2) Cf. *Patrol. lat.*, t. XXII, col. 344 : *scilicet Commentarios Fortunatiani, t propter notitiam persecutorum Aurelii Victoris Historiam, simulque Epistolas Novatiani.*

(3) On sait que S. Jérôme entretint avec ses amis une correspondance uivie et qu'il aimait d'être au courant de tous leurs faits et gestes. Cf. spécialement *Patrol. lat.*, t. XXII, col. 332-333.

(4) Notons que dans ses *Dialogues* (I, 11) Sulpice Sévère met en scène ın moine du nom de Postumianus, auquel, lors d'un voyage en Egypte, on ıvait montré le lieu où St-Paul, le premier ermite, avait vécu son existence le solitaire. La tradition locale semble donc déjà fixée au début du Ve siècle.

avant Antoine, aurait vécu dans le désert de la Thébaïde. C'est le sujet qui fut choisi par Jérôme. Un de ses amis intimes, Evagrius d'Antioche, venait de traduire en latin la biographie grecque d'Antoine, par Athanase d'Alexandrie, et cette version de la vie d'un des plus fameux solitaires jouissait sans doute d'un succès enviable parmi les moines qui étaient venus d'Occident, et qui ignoraient la langue grecque. Celui qui devait s'illustrer plus tard par de si nombreux écrits eut l'idée d'une œuvre originale et il se mit à composer une vie romanesque de Paul de Thèbes, le premier ermite, vie dont un des seuls éléments historiques est peut-être cette phrase du début : *Amathas vero et Macarius, discipuli Antonii, e quibus superior magistri corpus sepelivit, etiam nunc affirmant Paulum quemdam Thebaeum principem istius rei fuisse, non nominis.* Pour l'exécution de son œuvre, Jérôme a pu mettre à profit et coordonner une suite d'épisodes extraordinaires, tels que la rencontre dans le désert du satire et de l'hippocentaure, la reconnaissance miraculeuse des deux ermites Paul et Antoine, l'arrivée du corbeau leur apportant la nourriture du Ciel, et celle des lions creusant une fosse après la mort du plus vieux des solitaires. Il avait d'ailleurs l'embarras du choix, car il nous dit lui-même que les moines s'amusaient à inventer et à se raconter les histoires les plus incroyables. Le travail étant terminé, il en envoya un exemplaire à Paul de Concordia, et lui expliqua dans une lettre, quelles difficultés de style il avait dû surmonter : écrivant pour le public des humbles, il avait voulu se soustraire entièrement aux influences de la rhétorique, mais il craignait de ne pas y être parvenu [1]. On le voit, Jérôme avait parfaitement conscience du but à atteindre et des moyens à employer, et l'on peut se demander s'il n'a pas sacrifié encore au goût de son public, en insérant dans le récit cet épisode fameux d'une femme de mauvaises mœurs, qui, par les manœuvres les plus éhontées, essaye de séduire un jeune martyr de la Thébaïde.

---

(1) Cf. *Patrol. lat.*, t. XXII, col. 344.

Voilà, ce nous semble, tout ce qu'il est permis de dire du cadre où se place la *Vita Pauli Thebaei*, et de la genèse d'une œuvre qui était destinée à une tradition si compliquée (1).

Ce qui frappe tout d'abord, quand on considère quel a été le sort de ce curieux *roman hagiographique* (2), c'est que l'original latin a passé d'une génération à l'autre sans subir aucune altération bien grave, tandis que sa version grecque est caractérisée par une suite si longue de remaniements, de paraphrases et de traductions, que nous pouvons difficilement aujourd'hui nous faire une idée exacte de cette tradition embrouillée : autant de copistes grecs un peu intelligents, autant d'adaptations plus ou moins personnelles; les scribes hagiographes s'attachent la plupart du temps au sens et connaissent peu le respect du texte; les plus conservateurs ne se font aucun scrupule de remplacer les mots et les tournures par des équivalents qui leur sont plus familiers, et d'ajouter ou de supprimer, selon leur caprice, bon nombre de particules et de qualificatifs; les plus hardis bouleversent la narration et lui donnent une forme nouvelle jusque dans ses moindres parties. Nous n'avons conservé que de bien pauvres débris de cette vaste littérature, et les copies et versions qui nous sont parvenues sont peu de chose en comparaison du grand nombre des documents qui sont perdus, ou que les bibliothèques nous cachent encore. Nous avons pu voir que plus on découvre de sources nouvelles, plus on est porté à admettre l'existence de multiples intermédiaires disparus.

---

(1) L'étude de M. Grützmacher sur la biographie de S. Jérôme nous a rendu ici d'éminents services (v. *Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche*, herausgegeben von Bonwetsch und Seeberg, Band VI, Leipzig, 1901, Heft 3 : *Hieronymus, eine biographische Studie*, 1e Hälfte : *Sein Leben und seine Schriften bis zum Jahre 385*, Kapitel IV : *das Eremitenleben*). Nous n'avons pas suivi l'opinion de M. Weingarten, d'après laquelle il n'y aurait dans la vie de Paul de Thèbes aucun noyau historique (Cf. *Ueber den Ursprung des Mönchtums im Nachkonstantinischen Zeitalter*, 1877, p. 1-6).

(2) Cette expression, que le P. Delehaye vient de créer (*Les Légendes hagiographiques*, p. 4) s'applique parfaitement à l'opuscule de S. Jérôme.

Si cette question des remaniements progressifs d'un même texte ne peut être posée pour une œuvre de l'antiquité classique, elle se trouve au contraire au premier plan dans l'étude des écrits hagiographiques; en effet, si on se place au point de vue des idées du moyen âge, chaque adaptation nouvelle représente une production littéraire indépendante. Celui qui, de nos jours, se servirait de quelques procédés plus ou moins habiles, afin de présenter sous une forme renouvelée l'œuvre d'un prédécesseur, encourrait le risque de perdre pour le moins sa réputation d'écrivain; mais le moyen âge ne connut point les principes rigides de la propriété littéraire; l'antiquité avait eu le culte de la forme, plutôt que celui du fond, et les siècles qui la suivirent de près n'ont pu faire évoluer les idées à ce sujet. Les moines et le public qui lisait leurs écrits étaient satisfaits d'un récit qui n'apprenait rien d'original, mais où des faits universellement connus étaient combinés de quelque façon inattendue. Par l'étude des Vies S et N, nous avons vu à l'œuvre deux types intéressants d'hagiographes médiévaux; il est possible que l'auteur du remaniement N passait de son temps pour un écrivain de vrai mérite; il a bouleversé le récit qui lui servait de modèle, allongé la partie dialoguée et mis dans la bouche du premier ermite lui-même toute la narration des aventures de sa jeunesse; il s'est évertué à refaire avec d'autres phrases et d'autres mots les principaux épisodes de la narration; il a abrégé et amplifié à sa guise et s'est contenté rarement de reproduire strictement son modèle. Avant la découverte du *Parisinus* 919, nous connaissions déjà, comme dérivant de *a*, traduction grecque de la Vie latine de S. Jérôme, d'abord la rédaction écourtée *b*, qui, conservée dans nombre de manuscrits et traduite en plusieurs langues étrangères, doit avoir joui d'une vogue toute spéciale, puis une version altérée et interpolée, celle du groupe RT, une version abrégée M, et un remaniement libre *Φ*; mais aucun de ces documents ne nous fait entrevoir un hagiographe aussi désireux de produire une œuvre personnelle que celui de la paraphrase N. Nous avons caractérisé

ailleurs l'auteur de la version du *Messanensis* (v. p. 60); dans une rédaction aussi simplifiée déjà que celle de *b*, il a supprimé tout ce qui lui paraissait encore un verbiage inutile; il a respecté les faits, mais il les a dépourvus de tout ornement littéraire; aucun copiste n'a poussé plus loin que lui le souci de la netteté et de la précision. Si la version S avait été découverte jadis, à l'époque où l'on n'était pas encore fixé sur la priorité de la *Vita* latine, on y aurait vu, plus qu'en tout autre document, la source grecque à laquelle aurait puisé S. Jérome (1). A présent, elle nous apparaît comme le résidu du travail laborieux d'un grand nombre de scribes pendant une longue suite d'années.

Quand, pour un chef-d'œuvre classique, on établit la filiation des sources, on n'a en général d'autre but que de se rapprocher le plus possible du texte, tel qu'il est sorti de la plume de l'auteur; quand on tâche de mettre de l'ordre dans une série de documents hagiographiques, comme celle qui nous occupe, on se propose, non seulement de fixer le texte primitif, mais aussi de donner une bonne édition des versions subséquentes, surtout quand elles nous sont parvenues en plusieurs exemplaires. C'est sous ce rapport que le *Vaticanus* 2000, n° 16, nous a été particulièrement utile; un moine égyptien, sans doute déjà au Ve siècle, remania une copie de la traduction grecque *a* elle-même déjà fort altérée, et lui donna une forme plus simple et plus naïve; tout en gardant la finale où S. Jérôme signe son œuvre, il affirma, au début de son récit, que lui-même avait rencontré les disciples de S. Antoine et qu'il tenait ses renseignements de leur propre bouche (2). Cette version d'origine égyptienne eut la bonne fortune de se répandre rapidement : dans la seconde moitié du VIe siècle,

---

(1) Qu'on se rappelle que la version M, la Vie copte, et la rédaction b ont été tour à tour l'objet d'une pareille méprise (cf. Bidez, o. c., p. IV et p. XXIX-XXX, puis notre Introduction, p. 7-8).

(2) Pour des cas analogues, cf. H. Delehaye, *Les Légendes hagiographiques*, p. 79-80.

Eustratios en cite déjà deux extraits, et vers la même époque, ou peut-être déjà plus tôt, elle est traduite en Syriaque (1). Or le nouveau *Vaticanus* B paraît en donner la copie la plus fidèle, et nous a servi tout spécialement à en établir le texte.

La longue et lente évolution subie par la *Vita Pauli Thebaei* justifie pleinement l'intérêt que l'on porte à ce roman hagiographique. Traduit du latin en grec, et se multipliant en cette langue sous des formes multiples et variées, il a donné naissance à des versions copte, syriaque, arabe et éthiopienne. Si, au point de vue des relations entre l'Occident et l'Orient chrétiens, il est intéressant de constater que nous avons ici l'exemple fort rare d'une Vie de Saint qui, au début du Ve siècle, passa du latin en grec (2), il ne serait pas moins utile pour nous de connaître exactement les liens qui unissent entre-elles et à la version grecque les autres traductions en langue étrangère. Les documents que nous avons étudiés sont loin de décider de cette question épineuse; cependant, nous croyons avoir montré que la Vie copte et la Vie syriaque dérivent directement d'une copie *hellénique* de *b*, et que, pour le Syriaque, cette copie était étroitement apparentée à celle que nous trouvons dans le *Vaticanus* B. Le jour où l'on pourra déterminer de près la filiation de toutes les Vies de Paul de Thèbes, écrites dans les diverses langues, on aura gagné un élément précieux pour juger des rapports entre les populations chrétiennes du Ve au Xe siècle de notre ère.

Un spécialiste éminent (3) vient d'éclaircir par de nombreux exemples l'histoire des légendes hagiographiques qui naissent et se développent, par une lente élaboration, dans l'imagination de cet agent mystérieux et collectif qu'est le peuple, et

---

(1) M. Wright attribue au VIe-VIIe siècle le manuscrit syriaque *add.* 12,173 du British Museum.

(2) Cf. Van den Ven, *S. Jérôme et la Vie du Moine Malchus le Captif*, p. 96-7.

(3) H. Delehaye, bollandiste, dans : *Les Légendes hagiographiques*, Bruxelles, 1905.

qui ne doivent à la collaboration du littérateur que leur fixation définitive. L'étude des Vies de Paul de Thèbes nous fait assister à un processus très différent. Ici, la tradition est littéraire à peu près d'un bout à l'autre; le rôle de l'agent collectif est nul ou insignifiant, car il ne pourrait y avoir, à la base du récit de S. Jérôme, qu'un noyau légendaire d'une élaboration courte et d'une importance minime; mais il y eut une série fort longue de scribes et de rédacteurs, qui ont recopié et remanié une œuvre originale, un roman d'ascète écrit au IVe siècle par une des gloires de l'église chrétienne (1). Peut-être existe-t-il encore, dans les dépôts de manuscrits de l'Orient, assez de données, pour que, un jour, on soit à même d'écarter de l'histoire des Vies de Paul de Thèbes toute apparence de mystère.

---

(1) Notons une certaine analogie avec le cas spécial de la Vie de S. Procope, dont le P. Delehaye parle longuement au chapitre V; encore ici, c'est un document littéraire qui est le point de départ d'une suite d'adaptations et de remaniements.

10t

DE L'INFLUENCE

DE

SÉNÈQUE LE PÈRE ET DES RHÉTEURS

SUR

SÉNÈQUE LE PHILOSOPHE

RECUEIL DE TRAVAUX

PUBLIÉS PAR

LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

de l'Université de Gand.

EXTRAIT DU RÈGLEMENT

Les travaux des professeurs et chargés de cours, anciens professeurs et anciens chargés de cours sont publiés sous la responsabilité personnelle de leurs auteurs.

Tous les autres le sont en vertu d'une décision de la Faculté.

Gand impr. A. Vander Haeghen.

UNIVERSITÉ DE GAND

RECUEIL DE TRAVAUX
PUBLIÉS PAR
LA FACULTÉ DE PHILOSOPHIE ET LETTRES

32me FASCICULE

DE L'INFLUENCE
DE
SÉNÈQUE LE PÈRE ET DES RHÉTEURS
SUR
SÉNÈQUE LE PHILOSOPHE

Par E. ROLLAND.

GAND
LIBRAIRIE J. VUYLSTEKE, RUE AUX VACHES, 15

1906.

805
G4u

-9-39
5314

INTRODUCTION.

Nous avons conservé de Sénèque le Père 10 livres de Controverses et un livre de Suasoires sous le titre de : *Oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores.* Ces 11 livres nous sont parvenus dans un état déplorable : le texte des manuscrits est fort corrompu; les citations grecques surtout, mal comprises par les copistes, y sont défigurées. On y relève aussi de nombreuses lacunes. Sénèque avait fait pour chacun de ses livres une préface où il portait son jugement sur l'un ou l'autre rhéteur qu'il avait entendu, et où il se livrait à l'examen de questions relatives à l'art oratoire; des onze préfaces composées par lui, nous n'en possédons que sept et encore celle du IXe livre n'est-elle plus entière (1). La fin de la dernière controverse — la trente-cinquième — (2) ainsi que le commencement de la première suasoire manquent; cette lacune d'un ou de deux quaternions (3) se trouvait déjà dans l'archétype, car elle se rencontre dans tous nos manuscrits. La dernière controverse du IIe livre s'arrête à peu près au milieu (4). Pour les livres III, IV, V, VI, VIII des controverses, on ne

(1) Cette préface s'arrête aux mots : *Non studio...*

(2) Il s'agit de la dernière controverse et non du dernier des *excerpta* de ce livre. Les derniers mots de cette controverse sont : *Pretio rem...* et la première suasoire commence par les mots : *Desinunt : cuicumque.*

(3) H. J. Müller, *L. Annaei Senecae oratorum et rhetorum sententiae, divisiones, colores;* préf., p. VIII. Vienne, 1887.

(4) Les derniers mots sont : *Videri pudicam...*

peut se servir que des *excerpta*, recueils très abrégés que l'un ou l'autre homme d'école rédigea au quatrième ou au cinquième siècle (1). Toutes les controverses ont été résumées de cette façon, mais seuls, les extraits des livres disparus peuvent être ici de quelque utilité. Nous n'avons pas non plus toutes les suasoires; ainsi il est à supposer que Sénèque le Père a tenu la promesse qu'il fait au deuxième livre (2) de reproduire en temps et lieu la suasoire de Latron sur Pythodorus; or, dans ce qui nous reste, celle-ci ne figure pas (3).

D'autre part, si, pour ce qui concerne cette étude, la perte des ouvrages de Sénèque le Philosophe sur la géographie ou les sciences naturelles n'est que peu regrettable, nous avons à déplorer la disparition de ses traités *De officiis* (4), *De matrimonio* (5), *De superstitione* (6), *De immatura morte* (7), d'une partie de ses lettres à Lucilius (8), de toutes ses lettres à Novatus (9), de sa *Philosophie morale* (10), de ses exhortations (11), de ses discours (12) et surtout de ses mémoires *De vita patris* (13).

Dans ces conditions, il n'est plus possible de montrer d'une façon complète l'influence qu'a exercée l'ouvrage de Sénèque

---

(1) Teuffel, *Geschichte der Römischen Literatur*, § 269, n. 7 (5e édition); Leipzig, 1890, et Bornecque, *Les déclamations et les déclamateurs d'après Sénèque le Père;* Lille, 1902, p. 33.

(2) L. II, c. 4, 8.

(3) De plus, dans trois manuscrits, après les sept suasoires, nous trouvons le renseignement suivant : *Primus liber explicit; incipit liber secundus.*

(4) Diomedes, L. I, p. 362.

(5) Saint Jérôme, *Adv. Jovinian.* L. I, c. 30.

(6) Saint Augustin, *De civ. Dei.* L. VI, c. 10.

(7) Lactance, *Institut.* L. III, c. 12, 11.

(8) Aulu-Gelle, *Noct. attic.* L. XII, c. 2.

(9) Priscien, *De ponder.* c. 3.

(10) Sénèque, L. XVIII, ep. 6, 17 et Lactance, *Institut.* L. I, c. 16, 10.

(11) Ibid., L. I, c. 5, 27.

(12) Dion Cassius, L. LXI, c. 3 et Tacite, *Ann.* L. XIII, 3.

(13) Voir le fragment édité par Niebuhr et par Studemund.

le Père sur Sénèque le Philosophe; cependant la partie de leur œuvre qui a survécu suffit amplement pour prouver que cette influence est réelle.

Comment expliquer le fait?

Sénèque le Père connaît les aspirations de ses fils. Il sait que Novatus et Sénèque, pleins d'ambition, se préparent à briller au forum et aspirent aux honneurs (1), tandis que son fils préféré, Méla, manifeste l'intention de choisir un genre de vie plus tranquille et de s'appliquer à l'étude de l'éloquence. Il sait fort bien aussi que le couronnement de l'éducation du jeune Romain de son époque est la rhétorique. Ses trois fils, de leur côté, Novatus, Sénèque et Méla, le pressent de rassembler et de réunir en un recueil tout ce qu'il se rappellera avoir entendu des rhéteurs de son temps (2); il se décide à les satisfaire (3) et à assumer cette tâche, d'après lui, si difficile (4) : il compose 10 livres de Controverses et plusieurs livres de Suasoires à l'usage de ses fils.

Cette œuvre dénote chez son auteur une compétence complète dans tout ce qui concerne la rhétorique et les Rhéteurs; — Sénèque le Père s'est préoccupé toute sa vie de cet art et fréquenta longtemps les écoles des rhéteurs (5); — ses Controverses et Suasoires étaient par conséquent pour les contemporains extrêmement utiles (6) et constituaient à leur profit une mine inépuisable de renseignements exacts et sûrs.

Sénèque le Philosophe s'est beaucoup occupé de l'ouvrage de son père; il l'a lu, relu et s'on est imprégné profondé-

---

(1) Controverses, L. II, préf. 4, éd. Bornecque; Paris, 1902 : *Fratribus tuis* (il s'adresse à Méla) *ambitiosa curae sunt foroque se et honoribus parant...*

(2) Contr., L. I, préf. 1 : *Jubetis... quid de his declamatoribus sentiam, qui in aetatem meam inciderunt, indicare, et si qua memoriae meae nondum elapsa sunt ab illis dicta colligere.*

(3) Contr., L. I, préf. 4 : *Fiat quod vultis.*

(4) Contr., L. I, préf. 1 : *Exigitis rem magis jucundam mihi quam facilem.*

(5) Contr., L. IV, préf. 3 : *Audivi... illum et viridem et postea jam senem.*

(6) L'ouvrage de Sénèque le Père fut utilisé beaucoup, même par d'autres que par ses fils; les *excerpta* qu'on en fit le prouvent assez.

ment l'esprit (1). Mû par le respect filial, poussé par le goût impérieux du temps, il ne pouvait manquer de s'intéresser à ces extraits des Rhéteurs; il devait surtout se laisser profondément impressionner par ce langage où la pensée prend un singulier relief, par ces phrases concises, habilement ciselées, par ces *concetti* qui frappent l'esprit du lecteur et se gravent facilement dans la mémoire (2). Nous rencontrons d'ailleurs dans les Controverses et Suasoires plusieurs témoignages de cet intérêt porté par les fils de Sénèque à l'œuvre de leur vieux père (3), et c'est dans Sénèque le Philosophe qu'on peut se faire une idée du résultat obtenu : les rapprochements qu'on peut faire entre les écrits des deux Sénèque sont très nombreux (4).

---

(1) On sait que Sénèque le Philosophe s'adonnait volontiers à la lecture. Ad Helv. matr. de cons. I, 2: ... *Cum omnia clarissimorum ingeniorum monumenta ad conpescendos moderandosque luctus conposita evolverem,...* L. XII, ep. 2, § 1 : *A lectionibus non recessi...*

(2) L'influence des rhéteurs se constate chez d'autres écrivains que chez Sénèque le Philosophe. Sénèque le Père lui-même constate l'influence du rhéteur Latron sur Ovide : L. II, c. 2, 8 : *Adeo... studiose Latronem audiit, ut multas illius sententias in versus suos transtulerit*, et aussi sur le poète Silon (Suas. II, 19). Pour se convaincre de l'influence de la rhétorique en général, cf. les intéressantes brochures de Morawski. Celui-ci, en étudiant les différentes tournures des rhéteurs et l'influence de ceux-ci sur les écrivains postérieurs, semble avoir subi lui-même cette influence. V. *Rhet. rom. Ampullae*, p. 8 : *Attamen... revertamur... ad propositam nobis materiam* (voir plus loin, p. 14), et p. 18 : *Res humanae ad summum escendunt fastigium* (voir plus loin, p. 35).

(3) L. VII, préf. 1 : *Instatis mihi cotidie de Albucio;* L. IX, préf. 1 : *Ultro Votieni Montani mentionem intulistis;* L. X, préf. 4 : *De T. Labienò interrogatis?*; Suas. IV, 5 : *Et quia soletis mihi molesti esse de Fusco.*

(4) On ne saurait pas toujours discerner avec exactitude s'il s'agit de l'influence directe du recueil de Controverses et Suasoires de Sénèque le Père sur Sénèque le Philosophe, ou s'il s'agit tout simplement d'une influence de milieu, d'éducation, d'école, etc., ou même de ces diverses espèces d'influence réunies. Il n'est pas indispensable d'ailleurs de faire cette distinction, et il nous semble préférable de fournir tous les rapprochements recueillis.

PREMIÈRE PARTIE.

Influence de Sénèque le Père[1].

CHAPITRE I.

POUR LE FOND.

§ 1. — Influence au point de vue du caractère et de la tournure d'esprit.

Nous ne pouvons signaler ici que quelques rapprochements d'importance secondaire. Les deux Sénèque présentent une assez grande ressemblance sous le rapport intellectuel, et il est curieux de constater comment leur attention à tous deux s'est portée du côté de la morale, à laquelle ils attribuent, tout comme les stoïciens, la plus grande importance. Sénèque le Père cite avec dédain les jeux de mots scabreux de certains rhéteurs et il exige de l'orateur qu'il évite toute parole ou toute allusion indécentes; il vaut mieux, même aux dépens de la cause qu'on défend, passer sur certains points que de faire rougir ses auditeurs[2]. D'autre part, Sénèque le philosophe

---

(1) Le style de Sénèque le Père et celui des Rhéteurs diffèrent complètement: aussi devons-nous nécessairement faire une distinction rigoureuse entre Sénèque le Père et les Rhéteurs. Nous étudierons l'influence de Sénèque et celle des Rhéteurs au double point de vue du fond et de la forme.

(2) L. I, c. 2, 23,

est avant tout moraliste; il tient à se faire passer aux yeux de ses contemporains comme médecin des âmes(1), il veut guérir les hommes de leurs maux, c'est-à-dire de leurs passions et de leurs vices; l'hygiène morale, voilà la science qu'il cherche à fonder; les pensées morales abondent chez lui et il mérite bien l'appellation d'*egregius insectator vitiorum* que lui donne Quintilien. Les deux Sénèque apprécient hautement les bonnes mœurs des peuples et des individus: ils sont persuadés que la décadence littéraire a sa source même dans la décadence des mœurs (2). Sénèque le Père met singulièrement en relief les paroles de Caton l'Ancien: *orator est vir bonus dicendi peritus*, et en fait un oracle des dieux communiqué aux hommes par la bouche de Caton (3). Plus les mœurs baissent, dit-il encore, plus l'éloquence s'atrophie (4). Sénèque le Philosophe expose la même idée (5); sans bonnes mœurs, point de littérature saine et vivante, la façon de parler reproduisant fidèlement la manière de vivre d'un peuple (6). Cette thèse, il la développe longuement avec des exemples à l'appui : ainsi Mécène ne manquait pas d'esprit, mais sa vie dissolue, sa mise efféminée lui ôtaient les qualités requises pour être et paraître bon orateur.

Tel était sur ce point le jugement des Sénèque.

---

(1) L. XV, ep. 3. Rapprochons ici le jugement sympathique des deux Sénèque à l'égard de la morale stoïcienne : L. II, pr. 1 : *Tam sanctis fortibusque praeceptis;* Ad Helv. matr. de cons. XII, 4 : *Stoicorum rigida ac virilis sapientia.*

(2) Ce qui n'est qu'en partie vrai; voir les différentes causes de la décadence de la littérature latine dans Pichon, *Histoire de la littérature latine* (2e édition); Paris, 1898, pp. 436-438.

(3) L. I, pr. 9.

(4) L. I, pr. 7: *Nihil enim tam mortiferum ingeniis quam luxuria est.* Les Sénèque critiquent avec âpreté l'éducation et les penchants efféminés de la jeunesse et, chose curieuse, ils s'attaquent tous deux au goût trop prononcé des jeunes gens pour le chant. L. I, pr. 8; De brev. vit., XII, 4 et L. XIV, ep. 2, 19.

(5) L. XIX, ep. 5.

(6) L. XIX, ep. 5, 2 : *Genus dicendi imitatur publicos mores.*

Dans la pratique, il nous semble qu'en général tous deux ont respecté la morale. Cela n'est pas contesté pour le vieux Sénèque (1). Il en est autrement du Philosophe. On a porté sur celui-ci les jugements les plus divers. Beaucoup l'ont attaqué pour ses basses flatteries, pour ses complaisances coupables envers Néron, pour ses palinodies; il est vrai que certaines fautes entachent sa vie, mais on doit les attribuer à son caractère peu énergique et aux difficultés extrêmement graves dans lesquelles il fut jeté.

Sous le rapport de la mémoire, il est également permis de rapprocher les Sénèque : le père nous dit lui-même que dans sa jeunesse sa mémoire tenait du prodige, il pouvait réciter jusqu'à deux mille mots dans le même ordre où on les avait prononcés devant lui; il demandait à ses nombreux condisciples de lui dire chacun un vers et, après en avoir ainsi entendu quelques centaines, il les récitait tous en partant du dernier vers pour arriver au premier (2). Cela ne semble guère admissible, cependant la production de son œuvre nous montre en lui un homme doué d'une puissance de mémoire extraordinaire; c'est à elle, d'après ce qu'il dit, que nous devons tout ce qu'il nous transmet des discours des rhéteurs; à un âge très avancé, il sait encore nous émerveiller en nous faisant assister à un véritable tour de force dans l'art de se ressouvenir (3). Au sujet de Sénèque le Philosophe, nous n'irons pas jusqu'à affirmer qu'il possédait la mémoire de son père; pourtant la fréquence de ses citations, le grand nombre des faits historiques qu'il rapporte, la facilité avec laquelle ils jaillissent sous sa plume nous font deviner chez lui aussi une mémoire peu commune. D'ailleurs notre travail ne s'explique et ne trouve sa raison d'être que dans le cas

---

(1) Ad Helv. matr. de cons. XVII, 3 : *Patris mei antiquus rigor.*

(2) L. I, pr. 2 et 3.

(3) Nous ne croyons pas cependant que Sénèque le Père ait pu se livrer à un tel effort de mémoire ; il a dû s'aider aussi de notes. Voir Bornecque *Les Déclamations et les Déclamateurs d'après Sénèque le Père*, pp. 28 et 29.

où Sénèque le Philosophe aurait mis à profit cette mémoire en laissant dans ses écrits des traces nombreuses de la lecture des livres composés par son père; et de fait, nous le verrons, certaines réminiscences sont frappantes.

§ 2. — **Influence au point de vue littéraire.**

L'activité des deux Sénèque se porta également vers la littérature, et ils surent se créer une renommée d'écrivain. Le Philosophe surtout a beaucoup produit. Ce que nous avons conservé de lui est déjà bien considérable, et nous n'avons pas plus de la moitié de ce qu'il a écrit (1). Sénèque le Père de son côté a composé, outre son volumineux recueil de Controverses et Suasoires, une Histoire romaine depuis le commencement des guerres civiles jusqu'à son temps.

Bien qu'il nous semble être plutôt un écrivain amateur (ses œuvres ne furent publiées qu'après sa mort), il sut se faire un nom dans les lettres auprès de la postérité et le Philosophe confirme le fait (2). On voit qu'il attache beaucoup d'intérêt à la littérature; un des motifs qui le poussent à éditer ses extraits de rhéteurs, c'est le service qu'il peut lui rendre en empêchant les plagiats. Ceux-ci étaient fréquents: nombre de rhéteurs sans scrupule faisaient passer comme étant de leur invention des parties entières de discours composés par leurs devanciers. Lui, veut rendre à chaque auteur le mérite de ses productions : *Cuique suum* (3). Excellent critique, Sénèque le Père ne manque pas de s'en prendre aux rhéteurs qni tombent dans la bouffissure et l'extravagance. Il lutte tout le temps contre le mauvais goût naissant

---

(1) Quintil. L. X, c. 1 : *Tractavit etiam omnium fere studiorum materiam; nam et orationes ejus, et poemata, et epistolae, et dialogi feruntur.*

(2) Fragment 15 : *Ad claritatem nominis sui satis sibi ipse prospexerat.*

(3) L. I, pr. 10-11.

et n'épargne pas le blâme à celui qui le mérite (1). En dépit de son fils préféré Méla, il s'attaque au rhéteur Musa pour ses exagérations de langage et ses figures de style par trop risquées (2). Il se moque finement de Sénianus (3). Nombre de rhéteurs ne trouvent pas grâce devant lui (4). Il se croit d'ailleurs lui-même bon juge en la matière; craignant que ses fils ne trouvent remarquables les phrases les plus déraisonnables, il a soin de les prévenir et de donner son appréciation (5). Celle-ci procède toujours d'un jugement sensé et sûr.

Sénèque le Philosophe aussi est un bon critique en matière littéraire. Il accable de fines moqueries Didyme, écrivain fécond et qui, selon lui, se perdait dans les détails de son érudition (6). La manière de parler de Mécène est très bien définie dans une de ses lettres : " Son style, dit-il, n'est-il pas d'une allure aussi négligée que les plis de sa robe sans ceinture, son débit aussi plein de prétention que sa parure? Son éloquence est obscure, désordonnée, pleine de licences, et il parle avec incohérence comme un homme ivre (7). " Arruntius est blâmé justement pour ses maladroites imitations de Salluste (8). Les jugements que Sénèque lui-même porte sur la façon d'écrire ou de parler sont toujours excellents, ils dénotent chez lui un bon goût incontestable (9). Il va même jusqu'à critiquer les idées littéraires en vogue de son temps (10).

---

(1) L. X, pr. 10 : *Multa donanda ingeniis puto; sed donanda vitia, non portenta sunt.*

(2) L. X, pr. 9.

(3) Exc. L. V, 2 : *Senianus rem stultissimam dixit : dives me semper contempsit, numquam nisi pro mortuo habuit. Ut aliquid et ipse simile Seniano dicam, post hanc sententiam semper Senianum pro mortuo habui.*

(4) Voir par exemple Suas. II, 16-19.

(5) Suas. I, 16.

(6) L. XIII, ep. 3, 37.

(7) L. XIX, ep. 5, 4.

(8) L. XIX, ep. 5, 17-20.

(9) Voir par exemple L. IV, ep. 11.

(10) L. XVI, ep. 5, 5.

Il faut ajouter cependant qu'il ne met pas toujours ses théories en pratique. Rien n'est plus étrange que ce fait : il énonce les meilleurs préceptes et dans ses propres écrits, il ne les suit pas, bien au contraire; il porte en lui les défauts qu'il blâme chez les autres. Comme le dit Martha, la critique la plus délicate du style de Sénèque se trouve dans Sénèque lui-même; il suffit de recueillir ses expressions pour marquer toutes les nuances de ses défauts (1). Pour ce qui concerne le bon goût, ce n'est donc que dans la critique théorique qu'il imite son père.

Un des traits caractéristiques des deux Sénèque est la merveilleuse habileté avec laquelle ils savent conter. Ils se laissent aller à leur penchant pour l'anecdote avec une facilité et un abandon surprenants. Sénèque le Père s'étonne parfois lui-même de se trouver si loin de son sujet et il s'en explique en disant que c'est son penchant pour l'anecdote qui l'a entraîné(2). Que de fois ne doit-il pas dire : Revenons à notre sujet! (3) Plusieurs fois, il en vient à s'écarter totalement de la chose traitée et aboutit à des digressions inattendues. Ainsi après avoir cité une *sententia* de Craton, il caractérise l'homme : Craton était de l'école asiatique et faisait la guerre à tous les déclamateurs attiques. La haine qu'il nourrissait contre ceux-ci allait fort loin : un jour César lui présenta un talent attique : " Ajoutes-y ou retranches-en quelque chose, lui dit-il en grec, pour qu'il ne soit pas attique.. Après avoir signalé quelques traits de ce genre au sujet de Craton, Sénèque dit : " Souvent Craton se livrait à des

(1) Martha, *Les moralistes sous l'empire romain*. Paris, Hachette (2e éd.), 1866, p. 93, note 3.

(2) Suas. I, 7 : *Longius me fabellarum dulcedo produxit*. A comparer De Ben. L. I, 10, 1 : *Sed longius nos inpetus evehit provocante materia*.

(3) L. 7, c. 3, 10 : *Sed ut ad controversiam redeam*... L. X, c 5, 22 : *Ne modum excedam excurrendo, ad Parrhasium revertor*. Suas. I, 7 : *Ad propositum revertar* Suas. II, 14 : *Sed ut revertar ad Leonidam et trecentos*. Suas. II, 20 : *Sed ut ad Thermopylas revertar*. Suas. III, 7 : *Ad Fuscum revertar*. Suas. VI, 10 : *Sed ad divisionem Cesti revertamur*. S'il se rappelle

discussions avec Timagène devant César. Timagène, avait la parole piquante et trop libre, etc.(1), „ et aussitôt après, Sénèque abandonne Craton et s'occupe de Timagène, qui pourtant n'est intervenu en rien dans la controverse dont il s'agit. Cependant Sénèque le Père n'a pas l'habitude de se laisser entraîner aussi loin; aussi sait-il nous plaire et nous charmer par ses digressions amenées presque toujours avec beaucoup de naturel et de simplicité (2).

Sénèque le Philosophe avait comme son père le talent de conter; on peut dire de lui ce qu'il disait de Pédon Albinovanus : *erat fabulator elegantissimus* (3). Il séduisait par le charme de sa conversation et il avait pour celle-ci une grande facilité (4). Ce causeur pétillant d'esprit fut accueilli à bras ouverts, quoique provincial, dans les cercles de l'aristocratie romaine, et il dut cet empressement beaucoup plus à sa fine causerie qu'à sa naissance. Et le conte devait en être un ornement, le conte qu'il aime tant lorsqu'il écrit (5). On ne peut lire une de ses pages sans rencontrer quelque comparaison, quelque citation, quelque historiette. C'est ce qui rend la lecture de Sénèque supportable ou même agréable; en donnant ainsi à son style une allure plus dégagée et plus variée, le Philosophe rend plus aimables et plus attrayantes ses doctrines morales. Dans ses épîtres, il s'adressait à des

---

une plaisanterie, un jeu de mots réussi d'un rhéteur, il les rapportera, Suas. IV, 4 : *Illud, quod nos delectavit, praeterire non possum*; L. IX. c. 4, 19 : *Duas ejus urbanas res praeterire non possum.*

(1) L. X, c. 5, 21-22.

(2) Voir L. II, c. 4, 12-13; L. IV, préf. 4-7; L. VII, c. 3, 9; L. VII, c. 4, 6-8; L. IX, c. 1, 14; L. IX, c. 4, 19-22; L. X, c. 5, 27; Suas. I, 5-8; Suas. II, 15; id. 19-21; Suas. III, 4 et sqq.; Suas. IV, 4 et sqq.; Suas. VII, 12-14, etc.

(3) L. XX, ep. 5, 15.

(4) L. IX, ep. 4, 1. *Qualis sermo meus esset, si una sederemus aut ambularemus, inlaboratus et facilis, tales esse epistulas meas volo...*

(5) De Ben. L. VII, c. 20, 5 : *Hic locus fabulam poscit;* Natur. Quaest. L. V, c. 15, 1 : *Nunc mihi permitte narrare fabulam;* Natur. Quaest. L. I, c. 16, 1 : *Hoc loco volo tibi narrare fabellam;* L. X, ep. 1, 10 : *In fabellam excessi non ingratam tibi.*

mondains et il s'agissait de ne pas les rebuter par trop de sécheresse; mais qu'on n'aille pas ici jusqu'à nier l'influence de son père : les procédés se ressemblent trop, et ce n'est pas seulement dans les épîtres que Sénèque le Philosophe se laisse aller à ses digressions. Celles d'ordre moral qui interrompent à chaque instant ses exposés scientifiques des Questions Naturelles ne sont pas les moins curieuses : à propos des miroirs (1) ou des poissons (2), digression sur le luxe; à propos de la foudre, digression sur les vœux et les prières (3); à propos des vents, digression sur la manie des voyages par mer et critique des expéditions militaires lointaines (4). Nous retrouvons même à la fin de ses digressions la tournure de phrase que Sénèque le Père employait aussi volontiers (5).

L'influence de Sénèque le Père se retrouve aussi dans les jugements que le Philosophe porte sur Publilius Syrus et dans les emprunts qu'il lui fait. Le célèbre auteur de mimes a fourni à Sénèque le Philosophe nombre de sentences morales (6). Celui-ci témoigne pour Publilius une admiration vive et sincère : il était plus vigoureux, dit-il, que les auteurs tragiques et comiques, quand il renonçait aux bouffonneries du mime et aux expressions crues (7); et ailleurs le même Sénèque dit : Les poètes ont beaucoup de vers qui ont été dits par des

---

(1) Natur. Quaest. L. I, c. 16, 1-9.

(2) Natur. Quaest. L. III, c. 18, 1-7 avec cette phrase caractéristique : *Permitte mihi quaestione seposita castigare luxuriam.*

(3) Natur. Quaest. L. II, c. 32-51.

(4) Natur. Quaest. L. V, c. 18, 6-16.

(5) De Ben. L. I, c. 14, 1 : *Ad propositum nunc revertamur;* De Ben. L. VI, c. 33, 1 : *Sed ut me ad propositum reducam;* L. I, ep. 9, 8; *Nunc ad propositum revertamur*; Natur. Quaest. L. III, c. 19, 1 : *Sed ut ad propositum revertar;* Ibid. L. V, c. 16, 1 : *Sed ut ad id, de quo agitur, revertar;* De Brev. vit. XIII, 8 : *Sed ut illo revertar, unde decessi*, etc.

(6) Voir G. Meyer, *Publilii Syri mimi sententiae.* Leipzig, 1880. *Collectio Senecae Σ.*

(7) De Tranq. anim., c. 11, 8.

philosophes ou qui mériteraient bien de l'être, il n'est pas nécessaire que j'entende par ces poètes les tragiques ou les auteurs de *togatae*... Combien de vers de Publilius ne sont-ils pas dignes de figurer dans une tragédie (1)! D'où vient qu'un mimographe si peu scrupuleux au point de vue moral ait excité à ce point l'admiration du philosophe moraliste? C'est son père qui en fut cause (2). L'anecdote racontée par Sénèque le Père au sujet de Cassius Sévérus — lequel aimait beaucoup les sentences de Publilius — a dû attirer l'attention du philosophe sur l'auteur de mimes : il a des vers mieux frappés, avait dit Sévérus, que n'importe quel auteur comique et tragique latin ou grec (3). Entre autres vers estimables, il en cite un qui est repris par le philosophe (4). Au surplus, les deux Sénèque donnent aux vers de Publilius la même épithète (5).

Le système éclectique de Sénèque le Philosophe pour l'imitation d'autres auteurs est celui que prône son père : lorsqu'on veut imiter, dit celui-ci, il est nécessaire de choisir

---

(1) L. I, ep. 8, 8.

(2) Quelques rhéteurs de peu de valeur, comme Murrédius (L. VII. c. 2, 14 et L. VII, c. 3, 8), et Festus (L. VII, c. 4, 8) empruntèrent à Publilius Syrus quelques maximes et expressions.

(3) L. VII, c. 3, 8 : *Quae apud eum melius essent dicta quam apud quemquam comicum tragicumque aut Romanum aut Graecum.* On peut en rapprocher les textes de Sénèque le Philosophe. L. I, ep. 8, 8 : *Quam multa Publilii non excalceatis, sed cothurnatis dicenda sunt et* De Tranq. anim. c. 11, 8 : *Publilius, tragicis comicisque vehementior ingeniis.*

(4) L. VII, c. 3, 8, 2me vers et L. XVIII, ep. 5, 9. Il n'y a pas moyen de retrouver chez les Sénèque toutes les sentences tirées de Publilius; bien souvent ils ne disent pas d'où vient le vers emprunté, ailleurs on ne sait découvrir facilement la forme du vers sénaire. Voici les vers qui nous sont parvenus par leur intermédiaire : 3 vers L. VII, c. 3, 8; De Tranq. anim. c. 11, 8; Ad Marc. de cons. c. 9, 5 (le même vers); L. XV, ep. 2, 28 et 43; L. XVIII ep. 5, 9 et 11.

(5) L. VII, c. 3, 8 : *Versus ... Publili disertissimos;* L. I, ep. 8, 8 : *Quantum disertissimorum versuum inter mimos jacet!* (et ces mimes sont ceux de Publilius).

plusieurs modèles et de prendre dans chacun ce qu'il a de bon; ainsi l'on parviendra à exceller à son tour. L'imitation d'un seul orateur, fût-il le meilleur, ne peut conduire au succès ni à la renommée (1). Le philosophe exprime et pratique les mêmes idées; dans ses lectures, il ne néglige pas de prendre des notes, de les réunir ensuite et de les fondre en un écrit. L'abeille va tirer son miel de différentes fleurs, puis le dépose et le distribue dans ses rayons. L'écrivain doit l'imiter; après avoir recherché ses matériaux un peu partout, mais avec intelligence, il n'y a plus qu'à les placer dans leur ordre, tout en y apportant du sien en quantité considérable et en fondant le tout dans son propre moule (2).

Voici maintenant deux jugements des Sénèque en matière littéraire, assez généraux, portant le premier sur l'éloquence, le second sur la langue.

Les deux Sénèque soutiennent qu'il n'y a pas en éloquence de règles bien délimitées. Même dans son expression, l'idée est pour ainsi dire identique :

L. IX, c. 6, 11 : *Eloquentia, cujus regula incerta est.* L. XIX, ep. 5, 13 : *Oratio certam regulam non habet.*

Au sujet de la langue latine, les deux écrivains sont d'accord pour dire qu'en fait de mots elle est pauvre. L'idée se trouve développée chez Sénèque le Philosophe dans toute une lettre, avec de nombreux exemples à l'appui de ce qu'il avance (3). Sénèque le Père exprime cette pensée-là d'une manière trop concise pour qu'on puisse affirmer nettement que ce soit là le point de départ du développement du philosophe (4). La chose devait de plus paraître fort banale du temps des Sénèque : l'infériorité du vocabulaire latin par rapport au vocabulaire grec était reconnue par tous les lettrés.

---

(1) L. I, pr. 6.

(2) L. XII, ep. 2. 3.

(3) L. VI, ep. 6, 1 : *Verborum nobis paupertas, immo egestas sit.*

(4) L. VII, pr. 3 : *Non posses de inopia sermonis latini queri, cum illum audires.*

Passons maintenant à l'examen de certains jugements émis par les Sénèque au sujet de rhéteurs, de prosateurs ou de poètes.

On sera surtout frappé par la similitude des appréciations que l'un et l'autre portent sur Fabianus et l'imitation est trop fidèle pour que le Philosophe n'ait pas travaillé d'après son père. Voici ce que celui-ci dit de Fabianus : il suivit les leçons d'Arellius Fuscus, et, après avoir imité son éloquence, il lui fallut plus tard faire plus d'efforts pour se débarrasser de cette ressemblance qu'il n'en avait fait pour l'acquérir. Il se dépouilla assez facilement du style plutôt exubérant contracté chez Arellius, mais il ne sut jamais éviter l'obscurité, qui le suivit jusque dans la philosophie. Souvent il n'en dit pas assez pour se faire comprendre et son talent oratoire, si grand et si simple, porte des traces de ses anciens défauts. Certaines phrases de Fabianus ont une chute si soudaine qu'elles sont hachées plutôt que concises. Ses *concetti* n'étaient pas fort mordants et toutes les fois que le sujet l'amenait à s'attaquer aux vices du siècle, il savait donner à son attaque de l'élévation plutôt que du feu. Il lui manquait la force oratoire et de la passion dans le combat; son genre d'éloquence était plein d'éclat et paraissait naturel. Cependant il ne travaillait pas ses discours; en parlant, il présentait une physionomie douce et calme en rapport avec son caractère; aucun effort de voix, sans afféterie dans le maintien, et sa parole coulait comme d'elle-même. Son âme tranquille et réglée, ayant toujours refoulé ses véritables passions et banni la colère comme le ressentiment, ne pouvait bien contrefaire les sentiments violents qu'elle avait toujours voulu éviter [1]. La critique du Philosophe ressemble à celle de son père en tous points, peut-on dire, Lucilius avait accusé Fabianus de plusieurs défauts de style relevés dans son livre intitulé : *Artium civilium libri.* Il allait de l'honneur de Sénèque de défendre

[1] L. II. pr.

ou d'excuser son ancien maître le plus possible, il a recours à l'appréciation de son père. Quoiqu'ils se mettent à des points de vue différents — Sénèque le Père l'apprécie comme orateur, le Philosophe comme écrivain — ce dernier reproduit presque complètement le jugement du premier; les expressions sont parfois les mêmes de part et d'autre. Nous mettrons en regard les rapprochements dignes d'être remarqués et nous suivrons Sénèque le Père point par point pour indiquer les ressemblances. Le style de Fabianus, dit Sénèque le Philosophe, n'est ni clair, ni transparent (1). Il lui manque la force oratoire, de l'animation et ses concetti ne portent pas de coups imprévus(2). Son style a de l'éclat(3), mais n'est pas travaillé(4). Tout chez Fabianus est calme et formé de manière que tout est en rapport avec son caractère tranquille et réglé (5). Les mots chez lui arrivent en abondance (6) :

(1) L. II, pr. 2 : *Obscuritatem non potuit evadere.*

(2) Ibid. : **Deerat illi oratorium** *robur et ille pugnatorius mucro.*

(3) Ibid. : **Splendor** *orationi aderat.*

(4) Ibid.: *Non elaboratae orationi...*

(5) Ibid. : *Vultus dicentis lenis et pro tranquillitate morum remissus.* Et plus bas : *compositus et pacatus animus.*

(6) Ibid. : *Cum verba velut injussa fluerent.* Ibid. 3 : *Velocissimo ac facillimo cursu omnes res beata circumfluebat oratio.*

L. XVI, ep. 5, 10 : *Oratio ejus non est perspicua.*

Ibid. 8 : **Deest illi oratorius** *vigor stimulique... et subiti ictus sententiarum.*

Ibid. 5 : **Splendida** *verba.*

Ibid. 2 : *Orationem... non esse tractatam, nec diu tortam.*

Ibid. 8 : *Omnia... placida et ad animi tenorem quietum compositumque formata.*

Ibid. 2 : *Oratio ejus larga est et sine perturbatione, non sine cursu tamen veniens,* et ibid. 12 : *Ceterum verbis abundabat.*

On le voit, les deux opinions sont identiques; il faut avouer cependant que le Philosophe parle de Fabianus avec beaucoup plus de développements, mais en rien il ne diffère de ce qu'en dit son père.

Ailleurs les Sénèque blâment dans le rhéteur Hatérius le même défaut : une trop grande rapidité dans l'élocution; ils

comparent tous deux celle-ci à une course. Voici ce que dit Sénèque le Père (1) : Seul de tous les Romains que j'ai connus, il transporta dans la langue latine la facilité et la souplesse du génie grec. Il parlait si vite que sa diction en était vicieuse. C'est pourquoi ce ne fut pas sans raison qu'Auguste dit : " Il faut enrayer notre cher Hatérius "; tant il semblait non courir, mais se précipiter... son discours avait toujours une allure pressée (*cursus*). Et dans une controverse, Sénèque nous en fournit un exemple (2). Sénèque le Philosophe dit de son côté : Je veux que l'homme sensé se tienne loin de la course effrénée (*cursus*) d'Hatérius. Jamais il n'hésitait, jamais il ne s'arrêtait; il commençait et finissait tout d'une haleine... Aux Grecs, on pourrait pardonner cette licence, mais chez les Latins, il est d'usage de laisser se passer quelque intervalle entre les phrases (3). On le voit, les jugements sont très ressemblants.

Les Sénèque ont également retrouvé dans le stoïcien Attale la même particularité dans sa façon de parler :

Suas. II, 12 *Attalus Stoicus..., ex his philosophis, quos vestra aetas vidit, longe...* **subtilissimus.**	Natur. Quaest. L. II. c. 50, 1, *Attalus noster, vir egregius, qui Etruscorum disciplinam Græca* **subtilitate** *miscuerat.*

Il faut ajouter que Sénèque le Philosophe connut ces trois rhéteurs aussi bien que son père; Fabianus et Attale furent même ses maîtres. C'est pourquoi, on ne peut assurer d'une manière absolument péremptoire que ce sont les appréciations du père qui ont dicté celles du Philosophe, mais on ne nous taxera pas d'exagération si nous disons qu'elles ont pu l'influencer.

Les Sénèque sont encore d'accord pour reconnaître

---

(1) L. IV, pr. 7.
(2) L. I, c. 6, 12 : *Cœpit subito quo solebat cursu orationis describere...*
(3) L. IV, ep. 11, 10-12.

dans l'historien Salluste l'écrivain concis par excellence [1].

Voici enfin un renseignement mi-littéraire, mi-historique que nous trouvons chez les deux Sénèque, mais complété par Sénèque le Philosophe :

L. VII, c. 1, 27 : **Montanus Julius**, *qui comes fuit Tiberii, egregius* **poeta.**	L. XX, ep. 5, 11 : *Recitabat* **Montanus Julius** *carmen, tolerabilis* **poeta** *et amicitia Tiberii notus et frigore.*

§ 3. — Influence au point de vue historique.

Les faits historiques rapportés par les deux Sénèque à la fois sont assez nombreux.

Voici d'abord une erreur historique relevée chez les deux auteurs; il s'ensuit nécessairement que l'erreur de Sénèque le Philosophe provient ici de la lecture des *Suasoriae* de son père. Dans la première *suasoria*, Cestius développe au commencement de la division plusieurs considérations qui pourraient être utiles pour cette suasoire : " c'est Alexandre qu'il faut persuader; il faut, dit Cestius, parler du roi Alexandre avec les plus grands égards de peur qu'il n'arrive le malheur qui frappa le neveu d'Aristote, précepteur d'Alexandre; ayant apostrophé le roi dans un langage trop caustique et mal à propos, il paya cher ses paroles; Alexandre voulait se faire passer pour un dieu, or il avait reçu une blessure; à la vue du sang, le philosophe s'écria qu'il s'étonnait de ce que son sang n'était pas limpide comme celui des immortels [2]. Pour se venger de ce trait, Alexandre transperça le malheureux de sa lance " [3]. Or le neveu d'Aristote est Callisthène, et ce n'est pas lui qui périt dans les circonstances décrites, mais Clitus. L'erreur qui est mise dans la bouche de Cestius, est

---

(1) L. IX, c. 1, 13; L. XIX, ep. 5, 17.

(2) Ces paroles ne sont ni de Clitus, ni de Callisthène. Ce fait n'est donc pas non plus d'accord avec l'histoire. Sénèque le Philosophe attribue ces paroles à Alexandre lui-même. (L. VI, ep. 7, 12).

(3) Suas. I, 5.

de Sénèque lui-même; du moins il est permis de la lui attribuer: il ne l'a pas relevée. Cette inexactitude se retrouve dans Sénèque le Philosophe: il attribue aussi à Alexandre lui-même le meurtre de Callisthène, et chez lui le nom propre est cité (1). La façon même dont Alexandre se venge de Callisthène d'après Sénèque le père — il l'a frappé de sa lance — se retrouve dans le Philosophe pour indiquer comment le roi macédonien savait assouvir sa colère, sans attendre les moments de réflexion, contre ses amis les plus dévoués et ses convives (2).

Au sujet de Timagène, voyons ce que dit Sénèque le Père. Timagène entrait souvent en lutte avec Craton devant César. C'était un homme à la parole piquante, d'allure trop libre, sans doute parce qu'il n'était pas libre depuis longtemps. De captif devenu cuisinier, de cuisinier porteur de litière, il fut assez heureux pour être honoré de l'amitié d'Auguste, mais il se moquait à ce point de cette double fortune que, lorsque le prince lui eut interdit sa maison, il brûla l'histoire qu'il avait faite des exploits d'Auguste comme pour lui interdire à son tour son propre génie... (3). Sénèque le Philosophe reprend dans le livre de son père plusieurs détails au sujet de Timagène. Celui-ci médisait d'Auguste et de sa famille; le prince, après l'avoir souvent invité à modérer sa langue, finit par lui interdire l'accès du palais... Alors Timagène, après avoir relu l'histoire qu'il avait composée, la brûla et jeta au milieu des flammes les livres contenant le récit des exploits d'Auguste.

L. X, c. 5, 22 : *Caesar cum* **ei interdixisset domo, combussit historias** *rerum ab illo gestarum.*

De Ira, L. III, c. 23, 4-7 : *Perseveranti* **domo** *sua* **interdixit... historias** *postea quas scripserat, recitavit et* **conbussit** *et libros acta Caesaris Augusti continentis in ignem posuit.*

---

(1) Natur. Quaest. L. VI, c. 23, 2-4.

(2) Suas. I, 5 : *Ille se ab hac urbanitate* LANCEA *vindicavit.* De Ira, L. III, c. 23, 1 : *Alexander qui* LANCEAM *in convivas suos torquebat.*

(3) L. X, c. 5, 22.

Les deux Sénèque sont aussi d'accord pour dire qu'Auguste était un prince doux et clément ([1]).

Tous deux rappellent l'humble naissance d'Agrippa ([2]).

Un renseignement commun aux deux Sénèque qui ne manque pas d'intérêt, c'est la façon dont ils parlent des goûts personnels de Novatus et de Méla. Ceux-ci étaient les frères de Sénèque le Philosophe. Sénèque le Père ne s'était pas trompé en jugeant de leurs goûts et en pronostiquant leur avenir : Méla ne manifestait aucune intention de suivre, comme ses frères, la carrière des lettres et du barreau : ses goûts le portaient plutôt à la vie modeste et retirée du foyer domestique ([3]). Le Philosophe dans sa Consolation à sa mère Helvia montre que les prévisons paternelles se sont réalisées, que Méla dédaigne les honneurs en sage et cherche à vivre dans la tranquillité et le repos ([4]). Au sujet de Novatus, plus connu sous le nom de Gallion, les avis sont également conformes. Sénèque le Père le trouve ambitieux, voulant arriver, tout comme le jeune Sénèque, aux honneurs et à la gloire. Et de fait, loin de suivre l'exemple de Méla, il se jeta de bonne heure dans le tourbillon des affaires afin de s'y créer par son éloquence un nom et une fortune à la hauteur de son ambition ([5]).

§ 4. — Quelques autres rapprochements.

a) D'abord une remarque d'ordre psychologique que Sénèque le Philosophe aura sans doute empruntée à son père. Nous l'avons vu, celui-ci était doué dans sa jeunesse d'une mémoire extraordinaire. Mais le nombre des années et aussi le manque

---

([1]) L. II, c. 4, 13; L. IV, pr. 5; De Ira, L. III, c. 23, 7; De Ben. L. III, c. 17, 3-4.

([2]) L. II, c. 4, 12-13; De Ben. L. III, c. 32, 4.

([3]) L. II, pr. 3-5.

([4]) Il semble cependant que plus tard Méla se départit de cette ligne de conduite.

([5]) L. II, pr. 3-5; Cons. ad Helv. matr. c. 18, 2-3.

d'exercice, dit-il, ont émoussé l'acuité de cette mémoire prodigieuse, la faculté dont il s'agit étant la plus délicate et la plus fragile de toutes les facultés de l'âme. Le Philosophe exprime la même opinion : la mémoire, dit-il, est fragile et ne peut embrasser les affaires multiples qui occupent les hommes :

L. I, pr. 2-3 : **Memoria** *est res ex omnibus animi partibus maxime delicata et* **fragilis**, *in quam primam senectus incurrit.*	De Ben. L. VII, c. 28, 2 : *Inprimis* **fragile** *est* **memoria** *et rerum turbae non sufficit.*

b) Une seconde remarque commune aux deux écrivains est la suivante : Le repos rend de la vigueur à l'esprit et lui donne de l'élan :

L. I, pr. 15 : *Omnibus quidem prodest* **subinde animum** *relaxare; excitatur enim* **otio** *vigor.*	De Tranq. an. c. 17, 5 : *Danda est* **animis** *remissio : meliores acriores-que requieti surgent;* id. 8 : *Indulgendum est* **animo** *dandumque* **subinde** *otium;* L. II, ep. 3, 6 : *Dandum est aliquod intervallum* **animo**.

c) Il suffira de citer une troisième observation qui se rattache assez bien à la précédente, par sa banalité surtout :

L. X, pr. 1 : *Leviter tacta delectant, contrectata et propius* **admota fastidio** *sunt.* (L'idée est appliquée à l'éloquence).	De Tranq. an. c. 17, 2 : *Sunt enim qui* **fastidiant**, *quidquid propius adierunt. Sed nec virtuti periculum est, ne* **admota** *oculis revilescat.* (Ici l'idée est généralisée).

d) Encore deux idées à rapprocher :

L. II, c. 1, 24 : *Quae malam faciem habent saepius* **pudicae** *sunt.* L. IX, c. 2, 23 : *Hoc erat non patientiam suam, sed eloquentiam vendere.*	De Ben. L. III, c. 16, 3 : *Argumentum est deformitatis* **pudicitia**. Herc. fur. 172-174 : *Hic clamosi rabiosa fori jurgia vendens improbus iras et verba locat.*

CHAPITRE II.

POUR LA FORME.

Sénèque le Père nous offre dans ses préfaces et partout où il parle en son nom un style sans prétention. Sa langue est claire, nette et précise. Elle n'a pas l'allure pédantesque des rhéteurs; c'est le langage de la causerie, mais pur et sans trivialité. Sénèque parle à ses fils, il leur parle simplement, familièrement, en père; il leur raconte des historiettes pour les attirer et pour leur plaire; il les met en garde fort succinctement contre certains défauts des rhéteurs; s'il admire ou critique les *sententiae*, c'est avec beaucoup de laisser aller. Le style de Sénèque le Philosophe semble différer complètement de celui de son père par suite des nombreux éléments de rhétorique qui s'y trouvent. En réalité Sénèque fait grand usage du vocabulaire familier; parfois lui aussi a un langage simple, exempt de raideur et de prétention, surtout lorsqu'il raconte. Il affecte même de dédaigner la forme (1), et de fait il se soucie peu de l'harmonie et de la régularité; souvent même ses écrits trahissent la négligence de l'improvisation; ses mots, il les prend de toutes parts sans regarder d'où ils viennent (2). Ces particularités se rencontrent surtout dans ses lettres à Lucilius.

Passons à l'examen d'un cas plus particulier, mais des plus curieux :

Les Sénèque renversent l'ordre logique des termes dans les comparaisons d'égalité. Des exemples de cette espèce d'anomalie se rencontrent aussi chez Lucain. Le fait est surprenant. Cela tient-il à une affectation de style ou à une tournure d'esprit telle que les Sénèque ne s'apercevaient pas eux-mêmes

---

(1) L. IV, ep. 11; L. XVI, ep. 5, 4; L. XIX, ep. 6.

(2) A noter le terme vulgaire *scordalus* qui se trouve dans les deux Sénèque : Suas. VII, 14; L. VI, ep. 4, 2; L. XII, ep. 1, 12.

de l'erreur qu'ils commettaient? la seconde hypothèse est peut-être plus admissible que la première. Au premier membre de la comparaison, ils placent ce qui avait frappé plus spécialement leur esprit et le second terme renferme ce qui devait venir en premier lieu. Sénèque le Père parle du rhéteur Glycon : " de tous les rhéteurs grecs, ce fut lui qui réussit le mieux dans la *suasoria* en question; mais il a dit beaucoup de choses avec non moins de grandeur que de mauvais goût „ (Suas. I, 16 : *Sed non minus multa magnifice dixit quam corrupte*). C'est précisément la disposition contraire qu'on attend ; Sénèque aurait dû dire : *Sed non minus multa corrupte dixit quam magnifice.* M. Émile Thomas, dans son étude : *Schedae criticae novae in Senecam rhetorem*, avait été frappé de la construction bizarre de cette phrase et il avait cru devoir transposer les termes, comme M. Bornecque le fait encore dans une édition toute récente. Cependant dans Sénèque le Père lui-même il y a encore un autre exemple : Scaurus Mamercus n'était pas partisan de Montanus parce que celui-ci délayait trop sa pensée et se répétait sans cesse, Scaurus disait alors une vérité incontestable : " ce n'est pas une moins grande qualité de savoir développer son sujet que de savoir s'arrêter (1). „ Dans Sénèque le Philosophe — et aussi dans Lucain —, il y a une foule d'exemples en ce genre (2). C'est pourquoi nous saisissons ici l'occasion de redire avec Bentley que la famille des Sénèque a une façon de parler qui lui est spéciale (3).

Finissons ce chapitre par quelques rapprochements de forme :

a) Sénèque le Philosophe cherche assez souvent à donner de l'autorité à une idée qu'il défend au moyen d'un proverbe ou

---

(1) L. IX, c. 5, 17 : *Non minus magnam virtutem esse scire dicere quam scire desinere.*

(2) Voir Gertz, *Studia critica in Senecae dialogos;* Copenhague, 1874, p. 62-63 et éd. du : *De Beneficiis et de Clementia;* Berlin, Weidmann, 1876, p. 276-277.

(3) Bentley *ad Lucanum* I, 372 : " Loquendi modus Senecarum domui paene peculiaris „.

d'une *sententia* recueillie ailleurs. Il en emprunte à Épicure [1] comme aux Stoïciens et aux Rhéteurs. Pour introduire certaines *sententiae* qui lui plaisent particulièrement, il les présente, ainsi que son père l'a fait, comme étant les paroles d'un oracle :

L. I, pr. 9 : *Erratis... nisi illam vocem non M. Catonis, sed* **oraculi** *creditis.*	Ad Pol. de cons. c. 14, 2 : *Verba velut ab* **oraculo** *missa...* L. XV, ep. 2, 28 : *Qualia sont illa aut reddita* **oraculo** *aut similia* ; L. XVIII, ep. 5, 26 : *Et tamquam missum* **oraculo** *placeat.*

b) La divinité, disent encore les Sénèque, sait se choisir parmi les hommes des porte-voix et des représentants dignes d'elle :

L. 1, pr. 9 : *Et quem tandem* **antistitem** *sanctiorem sibi invenire divinitas potuit quam M. Catonem.*	De Vit. beat. c. 26, 7... : *Ut deos, et professores ejus ut* **antistites**.

c) Deux expressions : 1° L. X, pr. 4, CENSORIUM SUPERCILIUM; L. XX, ep. 6, 11, SUPERCILIOSOS... CENSORES [2]. 2° L. IV, pr. 2, TRIUMPHALIS SENEX (dit à propos de Pollion); De Prov. III, 6, TRIUMPHALIS SENEX (à propos de Fabricius).

---

(1) Voir les 3 premiers livres de lettres; aussi L. XV, ep. 2, 27 et 28, etc.

(2) Cependant VALÈRE-MAXIME a aussi l'expression (L. II, c. 9) : *Censorio supercilio.*

DEUXIÈME PARTIE.

Influence des Rhéteurs.

CHAPITRE I.

POUR LE FOND.

§ 1. — **Les sujets des controverses et des suasoires**.

Les rhéteurs se servaient continuellement des mêmes thèmes que leurs devanciers, l'originalité ne consistait que dans les développements et la forme, et il faut bien admettre que Sénèque le Philosophe n'a pas trouvé dans le recueil de son père d'autres sujets que ceux qu'il connaissait déjà. La source des réminiscences de Sénèque est donc double, mais il nous sera bien permis de signaler ici les différents rapprochements que l'on peut faire entre les rhéteurs cités par Sénèque le Père, et Sénèque le Philosophe. Dans deux suasoires, le sujet est tiré de l'histoire d'Alexandre : dans la première, Alexandre est censé délibérer s'il lancera ses navires sur l'Océan; dans la quatrième, le roi macédonien délibère s'il entrera dans Babylone, malgré la réponse d'un augure qui y voit un danger. Nous avons dans les ouvrages de Sénèque au moins 15 passages où il y a des réminiscences de ces deux suasoires, surtout de la première. La deuxième suasoire a comme sujet : Les trois cents Lacédémoniens envoyés contre Xerxès délibèrent s'ils ne fuiront pas; un

long passage de Sénèque le Philosophe (De Ben. L. VI, c. 31, 1-11) semble avoir été inspiré par ce sujet, et en un autre endroit (L. XI, ep. 3, 20-21) Sénèque se moque de la *sententia* qu'Arellius Fuscus a mise dans la bouche de celui qui harangue les trois cents Spartiates (Suas. II, 2) : *Erratis, si metuendam creditis mortem.* Comparons encore la troisième suasoire où Agamemnon délibère s'il immolera Iphigénie à un développement de l'*Agamemnon* (158-177) de Sénèque le Philosophe contenant les accusations dont Clytemnestre accable son royal époux. Enfin la sixième (Cicéron délibère s'il doit demander la vie à Antoine) nous fournit l'occasion de faire plusieurs rapprochements et entre autres celui-ci :

Suas. 6, 6 : **Vidimus** *furentia toto orbe* **civilia** *arma...*	Ad Marc. de cons. c. 20, 5 : *Non* **vidisset** *strictos in* **civilia** *capita mucrones.*

Les sujets toujours plus ou moins historiques des suasoires expliquent le grand nombre des réminiscences chez le Philosophe. Quant aux controverses, qui reposaient presque toujours sur une fiction juridique, nous rencontrons relativement peu de cas précis où Sénèque aurait été influencé par leur lecture. Dans un passage qui n'est pas pour nous sans intérêt, Sénèque dit incidemment d'une idée qu'elle forme le sujet de controverses dans les écoles : *lex, quae in scholis exercetur* (De Ben. L. III, c. 6, 1); il s'agit de l'*ingrati actio* (accusation d'ingratitude) dont il est plus d'une fois question dans les controverses [1]. Il est presque certain que c'est la lecture de celles-ci qui a amené Sénèque à nous donner ce détail; du moins, on serait tenté de le croire : dans ce chapitre, Sénèque passe en revue pour ainsi dire tous les thèmes favoris des

---

[1] L. IX, c. 1, en-tête. Citons ici l'expression employée par Sénèque De Ben. L. VII, c. 7, 1 : *Cum omnes de saxo dejecturus est,* au lieu de dire tout simplement : lorsqu'il veut les faire trouver tous coupables; il semble que ce soit là une trace de la lecture de certaines controverses portant à l'en-tête le texte de loi : *Incesta de saxo... Incesta saxo dejicitur,* par ex. L. I, c. 3.

rhéteurs, sans toutefois y faire allusion ouvertement : *Homicidii, veneficii, parricidii, violatarum religionum* (De Ben. L. III, c. 6, 2).

Que de fois n'est-il pas question dans les controverses de parricides, de sacrilèges, d'adultères? d'adultères surtout, soit qu'ils constituent le point en litige (L. II, c. 7), soit qu'ils donnent lieu à des considérations d'un autre ordre. Que de fois aussi Sénèque parle des sacrilèges et des parricides, — il rappelle en deux endroits la punition dont on frappe ce genre de criminels (1), — des adultères, mentionnés en dix passages au moins (2)? Il nous fait même connaître leur fréquence par la phrase caractéristique (De Ben. L. I, c. 9, 4) : *Decentissimum sponsaliorum genus est adulterium.* Sénèque critique encore les hommes qui s'efféminent au point de porter des habits de femme (3). Une controverse entière roulait sur ce sujet (4).

Pour ce qui concerne les personnages (5) jouant un rôle dans les thèmes des rhéteurs, nous comptons sept controverses où interviennent des marâtres nourrissant presque toujours les sentiments les moins bienveillants à l'égard de leur beau-fils; comparons, cela suffira, unephrase des rhéteurs avec deux phrases de Sénèque le Philosophe.

Exc. L. IV, c. 6, 1 : *Quid alterum novercalibus oculis intueris?*	Œd. 418 : *Qualis iratam metuens novercam*; Phaedr. 558 : *Taceo novercam : mitior nil est feris.*

Dans sept controverses, figurent des tyrans et des tyrannicides; 19 passages de Sénèque le Philosophe parlent de

---

(1) De Ira. L. I, c. 16, 5; De Clem. L. I, c. 23, 1.

(2) De Ben. L. I, c. 9, 3-4; L. I, c. 10, 2; L. III, c. 16, 2-4; L. III, c. 28, 4; L. VI, c. 32, 1; L. VII, c. 9, 5; L. XV, ep. 2, 26; L. III, ep. 8, 5; L. XIII, ep. 2, 23; L. XVI, ep. 2.

(3) L. XX, ep. 5, 7.

(4) Exc. L. V. c. 6.

(5) Un passage de Sénèque nous les énumère : De Ben. L. I, c. 10, 4 : *Erunt homicidae, tyranni, fures, adulteri, raptores, sacrilegi, proditores.*

tyrans et parfois de tyrannicides. Enfin dans cinq controverses et dans sept passages de Sénèque, il est question de pirates.

§ 2. — Les lieux communs.

L'éducation philosophique de Sénèque fut faite par les philosophes stoïciens, mais aussi par les rhéteurs. Est-ce à dire pour cela que les rhéteurs fussent tous recommandables sous le rapport moral? bien loin de là! dans nombre de controverses, il y a des idées répréhensibles, d'autres absolument condamnables, des allusions et des jeux de mots obscènes. La seconde controverse du premier livre en est remplie. A son tour, Pline le Jeune, qui était, il est vrai, d'une époque postérieure, nous fait supposer que la plupart des rhéteurs ne brillaient pas par leur moralité (1). Comment donc ont-ils pu influencer Sénèque le Philosophe? C'est que les rhéteurs invoquent souvent à leur aide la morale; ils comprenaient que par là ils ajoutaient du prestige à leurs déclamations. On le sait, à l'époque des Sénèque, la religion avait été en partie détrônée par la philosophie; tout concourait pour apporter à celle-ci une autorité sans égale : la politique n'absorbait plus toute l'attention des citoyens, les temps s'annonçaient sous un jour lugubre et sombre, on n'était pas sûr de l'avenir, pas même du lendemain. Celui qui savait lancer un éloquent appel à la morale, — et c'est toujours de la morale stoïcienne qu'il s'agit, — critiquer amèrement les vices du temps, prôner l'austérité, était sûr d'être écouté. Il y a dans Sénèque une expression qui nous porterait à croire que même chez les Romains peu respectueux de la morale on pouvait avoir du succès en critiquant leurs vices. Souvent, quoiqu'ils ne cherchent pas à se débarrasser de ceux-ci, ils ont conscience de

---

(1) L. III, ep. 3 : *Circumspiciendus rhetor Latinus, cujus scholae severitas, pudor, imprimis castitas constet.*

leur état et les haïssent (1). De plus, si les mœurs sont détestables, les esprits peuvent parfois s'ouvrir à des sentiments élevés, nobles même. Le rhéteur, de son côté, aimait à appeler à son aide les grands principes de la morale, car alors il pouvait facilement s'élever à la haute éloquence, il lui était permis plus qu'en toute autre occasion de prendre un ton sentencieux, de se donner un air imposant, d'enfler la voix. Fabianus, qui, d'ordinaire, parlait avec une certaine froideur, s'animait toutes les fois que le sujet se prêtait à la critique des vices du siècle (2). Les autres rhéteurs ne négligèrent pas cette occasion de briller et de se faire valoir. Aussi laissent-ils presque complètement de côté les lieux communs du genre juridique tant prônés par Cicéron, pour se servir des lieux communs de morale. Latron, le plus célèbre d'entre eux, s'était approprié tout un magasin de lieux communs qui, nous dit Sénèque le Père, n'appartenaient pas en propre au sujet traité, mais qu'on pouvait intercaler un peu partout avec suffisamment d'à propos : tels étaient les développements sur la fortune, la cruauté, les mœurs du siècle, les richesses (3); et, de fait, ce genre de lieux communs se rencontre fréquemment.

L'instabilité de la fortune, de la prospérité, voilà une idée énoncée, un sujet développé sous toutes ses formes par les rhéteurs et par Sénèque. Mettons en regard les textes que nous avons pu réunir.

---

(1) L. XIX, ep. 3, 4 : *Hommes* **vitia sua et amant** *simul et oderunt;* cette phrase doit être comparée à celle de Sénèque le père où il s'agit de défauts littéraires, L. IX, c. 6, 11 : *Ut* **vitia** *quidam* **sua** *et intellegant* **et ament**.

(2) L. II, pr. 2.

(3) L. I, pr. 23 : *Has translaticias quas proprie sententias dicimus, quae nihil habent cum ipsa controversia implicitum, sed satis apte et alio transferuntur, tamquam quae de fortuna, de crudelitate, de saeculo, de divitiis dicuntur.*

Porcius Latron L. I, c. 1, 3 : *Omnis* **instabilis** *et* **incerta** *felicitas est.*

P. Asprenas L. I, c. 1, 5 : *Mutabilis est* **casus**... *Ne circa plura* **instabilis fortunae** *exempla te mittam.*

Fuscus L. I, c. 1, 16 : *Movit humanorum casuum tam manifesto approbata exemplo* **varietas.**

Dioclès de Caryste L. I, c. 8, 16 : *Cum de* **fortunae varietate** *locum diceret.*

Fabianus Suas. I, 9 : *Dixit deinde locum de* **varietate fortunae.**

Porcius Latron L. II, c. 1, 1 : *Fragilis et caduca* **felicitas** *est.*

Fuscus L. II, c. 1, 4 : *Mille* **corruentium** *inter divitias suas exempla referebas.*

Id., 8 : *Sescenta praetereo alia* **corruentium** *inter divitias suas exempla.*

Blandus L. I, c. 1, 17 : *O graves, Fortuna,* **vices** *tuas!*

Portius Latron L. II, c. 1, 1 : *Aurum et argentum, ludibria fortunae.*

Exc. L. V, c. 1, 1 : **Ludit** *suis fortuna* **muneribus.**

Nat. Quaest. L. III, pr. 7-9 : *Nihil* **stabile** *ab illa (fortuna) datum fuisse, ejus omnia aura fluere mobilius?*

De brev. vit. c. 17, 4 : *Omne enim, quod fortuito obvenit,* **instabile** *est.*

Ad Marc. de cons. c. 10, 1 : *Ceteraque ex incerta et mobili sorte pendentia...*

Nat. Quaest. L. V, c. 18, 6 : **Incertam fortunam** *experimur.*

Ad Polyb. de cons. c. 9, 5 : *Lubrica et* **incerta** [*bona*] *sunt.*

Nat. Quaest. L. III, pr. 9 : *Ista...* **varietas** [fortunae].

Troad. 262-263 : *Variosque* **casus** *tremere metuentem deos nimium faventes.*

L. IV, ep. 7, 1 : *Res est inquieta* **felicitas.**

L. XX, ep. 4, 4 : *Levе esse vanumque hoc, quod* **felicitas** *dicitur.*

Ad Marc. de cons. c. 9, 2 : *Tot divitum subita paupertas in oculos incidit et nobis numquam in mentem venit nostras quoque opes aeque in lubrico positas : necesse est itaque magis* **corruamus.**

Nat. Quaest. L. III, pr. 7 : *Alternae sunt* **vices** *rerum.*

L. IX, ep. 3, 7 : **Ludos** *facere fortunam.*

Ad. Pol. de cons. c. 16, 2 : *Fortuna inpotens, quales ex humanis malis tibi ipsa* **ludos** *facis!*

Id. c. 9, 4 : *Non levitas fortunae cito* **munera** *sua transferentis inquietabit.*

Ad Marc. de cons. c. 10, 6 : *Et poenis et* **muneribus** *errabit (fortuna).*

Phaed. vv. 978-980 : *Res humanas ordine nullo Fortuna regit sparsitque manu* **munera** *caeca, pejora fovens.*

Un fait qui prouve bien l'instabilité du sort, c'est que ceux qui en sont les plus favorisés, peuvent tomber, et leur chute, disent les rhéteurs et Sénèque, est d'autant plus terrible qu'ils étaient plus haut placés [1]. D'un autre côté, tout ce qui est parvenu au sommet de la gloire ou de la puissance ne peut plus prospérer; il y a une limite qu'on ne peut dépasser :

Albucius Silus Suas. I, 3 : **Quidquid** *ad* **summum pervenit, incremento non** *relinquit* **locum.**	Ad Marc. de cons. c. 23, 3 : **Quicquid ad summum pervenit,** *ad exitum prope est.* De Const. sap. c. 5, 4 : *In* **summum** *perducta* **incrementi non** *habet* **locum.** Même idée L. VII, ep. 4, 8. Ag. vv. 101-102 : **Quidquid** *in altum Fortuna tulit, ruitura levat.*

L'expression **ad summum perducta** se rencontre dans Sénèque le Père lui-même : L. I, pr. 7.

Mettons encore en regard deux bouts de phrases revêtant la même forme et où il s'agit encore de la fortune :

Exc. L. VIII, c. 4 : **Fortuna vincit.** Cestius Pius Suas. VI, 4 : **Ad injurias fortunae.**	De const. sap. c. 15, 4 : **Vincit... fortuna.** De const. sap. c. 8, 3 : **Fortunae injurias**; id. De Tranq. an. c. 8, 9 et L. II, ep. 6, 6.

Les lieux communs sur la cruauté ne sont pas rares dans certaines controverses, surtout dans la cinquième du deuxième livre (La femme que le tyran a mise à la question à cause de son mari), dans la deuxième du neuvième livre (Flamininus ordonnant l'exécution d'un condamné au milieu d'un festin) et dans la quatrième du dixième livre (Les mendiants estropriés). Sénèque développe aussi des lieux communs de ce

---

[1] Suas. II, 3; De Tranq. an. c. 10, 6, Ag. vv. 57-59. Les degrés les plus élevés de la fortune sont exprimés par **magna fastigia** de part et d'autre, Suas. II, 3 et De Ben. L. VI, c. 30, 3.

genre dans le *De Beneficiis* et surtout dans son traité *De Clementia.*

Les lieux communs où les rhéteurs cités par Sénèque le Père s'en prennent à la corruption du siècle (*convicium saeculi*) se rencontrent en maint et maint endroit; les rhéteurs se répandent en invectives contre les mœurs contemporaines et parfois y cherchent un argument pour expliquer certains méfaits commis par ceux qu'ils défendent fictivement [1]. Tout cela dut impressionner le philosophe, qui à son tour s'élève avec force contre la dépravation du siècle. Parfois il cherche à jeter une note optimiste au milieu de ses plaintes [2], mais le plus souvent il ne cache pas son indignation et dénonce ouvertement la débauche, la plaie du siècle.

Silo Pompeius L. I, c. 2, 20 : *Potest aliquam corrumpere prolapsi in vitia* **saeculi** *prava consuetudo.*
Latron L. II, c. 7, 1 : *Quamquam eo prolapsi jam mores civitatis sunt, ut nemo... nimium credulus possit videri.*

Arellius Fuscus L. I, c. 7, 5 : *Hoc prorsus fabulosum repleto sceleribus* **novis** *saeculo deerat.*
Papirius Fabianus L. II, c. 5, 7 : *At, ut saeculi mos est, in deterius luxu fluente muliebris ambitio certamine mutuo usque in publica damna privatis* **insanit** (ici c'est plutôt le luxe des femmes qui est attaqué).

De Brev. vit. c. 12, 8 : *Plura mehercules praetereunt [mimi] quam fingunt et tanta incredibilium vitiorum copia ingenioso in hoc unum* **seculo** *processit, ut jam mimorum arguere possimus neglegentiam.*

Nat. Quaest. L. VII, c. 31, 1 : *Adhuc in processu vitia sunt : invenit luxuria aliquid* **novi**, *in quod* **insaniat**. *Invenit inpudicitia* **novam** *contumeliam sibi.*

Ad Helv. matr. de cons. c. 16, 3 : *Maximum seculi malum, inpudicitia.*

Ad Marc. de cons. c. 1, 2. *Illo seculo, quo magna pietas erat nihil inpie facere.*

---

(1) Labiénus L. X, c. 4, 18 : *Hoc genere insectatus saeculi vitia, egregia figura inquinatum et infamem reum majorum criminum impunitate defendit.*

(2) L. XVI, ep. 2, 1.

Les matrones elles-mêmes ne sont pas épargnées [1], les rhéteurs et Sénèque critiquent amèrement leurs costumes indécents :

Porcius Latron L. II, c. 7, 4 : *Prodite, matronae, fronte in omne lenocinium composita, paulo obscurius quam posita veste* **nudae**.

Exc. L. II, c. 7, 10 : *Infelices ancillarum greges laborant, ut adultera tenui veste perspicua sit et nihil in corpore uxoris suae plus* **maritus quam** *quilibet alienus peregrinusque cognoverit.*

De Ben. L. VII, c. 9, 5 : *Video sericas vestes, si vestes vocandae sunt, in quibus nihil est, quo defendi aut corpus aut denique pudor possit, quibus sumptis parum liquido* **nudam** *se non esse jurabit. Hae ingenti summa ab ignotis etiam ad commercium gentibus accersuntur, ut matronae nostrae ne adulteris quidem plus sui in cubiculo quam in publico ostendant.*

De Rem. XVI, 6 : *Non quam [uxorem] patente sella circumlatam per urbem populus ab omni parte aeque* **quam maritus** *inspexerit.*

Ad Helv. matr. de cons. c. 16, 4 : *Numquam tibi placuit vestis, quae nihil amplius nudaret, cum poneretur.*

Papirius Fabianus L. II, c. 5, 7 : *Vestemque nihil in matrona tecturam.*

L. XIV, ep. 2, 20 : *Quid, si contigisset illi addere has nostri temporis telas, quibus vestis nihil celatura conficitur, in qua non dico nullum corpori auxilium, sed nullum pudori est?* [2]

Voici une idée concernant la débauche et que l'on peut comparer au point de vue de l'expression.

Labiénus L. X, c. 4, 17. *Principes viri...* **castratorum greges** *habent.*
Exc. L. II, c. 7, 10 : (*Ancillarum* **greges**).

De Ira L. I, c. 21, 3 : *Puerorum* **greges castrat.**

Pour servir de commentaire à ce texte, Fg. 34 : *In regiae libidinis voluptatem castrati sunt quidam.*

---

(1) Silo Pompeius L. I, c. 2, 20 : *Etiam matronarum multum in libidine magisterium.*

(2) Un rhéteur met ces mœurs en contraste avec la réserve des vieux Romains. Exc. L. V, c. 6 : *Apud patres nostros, qui forensia stipendia auspicabantur, nefas putabatur brachium toga exserere. Quam longe ab his moribus aberant qui tam verecunde etiam virtute utebantur?*

Quant aux parfums, leur usage excessif est considéré par les rhéteurs et par Sénèque le Philosophe comme le propre des efféminés, des débauchés :

Arellius Fuscus L. II, c. 1, 6 : **Madentem unguentis**, *extremis convulneratum libidinibus.*

Arellius Fuscus L. II, c. 6, 2 : *Omnia a te vitia : quod* **unguento** *coma* **madet**, *tuum est.*

Cestius L. II, c. 6, 7 : *Desii, cum viderem* **unguento** *canos* **madentes** *et comissatorem senem.*

Junius Gallion L. II, c. 6, 4 : *Delibutus* **unguentis.**

Exc. L. IV, c. 7, 1 : *Perfusus* **unguento.**

De vit. beat. c. 7, 3 : **Unguento madentem...**

De Ben. L. VII, c. 25, 1 : *Aristippus aliquando delectatus unguento : male, inquit, istis effeminatis eveniat, qui rem tam bellam infamaverunt.*

L. XX, ep. 5, 3 : *Licet in vino unguentoque tenebras suas exigant.*

L. XIII, ep. 1, 13 : *Parum est sumere unguentum, nisi bis die terque renovatur, ne evanescat in corpore.*

On peut encore reconnaître le débauché à un geste caractéristique :

Vers de Calvus à propos de Pompée. L. VII, c. 4, 7 :

Digito caput *uno scalpit.*

Porcius Latron L. X, c. 1, 8 : « *Uno, ut ait,* **digito caput** *scalpentem* ».

A propos du débauché en général. L. V, ep. 12, 12 : *Inpudicum et incessus ostendit et manus mota et unum interdum responsum et relatus ad* **caput digitus** *et flexus oculorum* (1)

Passons à la quatrième espèce de lieux communs dont nous parle Sénèque le Père, ceux qui concernent les richesses; ce ne sont pas les moins importants, car Sénèque le Philosophe s'attaqua souvent aussi au luxe des riches : il dénonça les abus auxquels menait la possession de grandes richesses, d'hôtels somptueux, de parcs, etc.; or comment accorder avec ces énergiques diatribes les richesses immenses que lui-même

---

(1) Deux phrases de Sénèque le Philosophe pourraient servir de commentaire à un texte de son père sur la mode de s'onduler les cheveux suivie au début de l'empire par les jeunes Romains :

L. I, pr. 8 : *Capillum frangere... nostrorum adulescentium specimen est.*

De Brev. vit. c. 12, 3 : *Aut* [*coma*] *deficiens hinc atque illinc in frontem conpellitur?.... nisi omnia in anulos suos reciderunt?*

possédait? On sent dans Sénèque de la déclamation — ses actes n'étant pas d'accord avec ce qu'il écrit — et l'on se doute bien que la source où il a puisé, ce sont les rhéteurs. Ceux-ci s'élèvent fréquemment — surtout le rhéteur-stoïcien Fabianus — contre le luxe effréné et contre les riches. Ce genre de lieux communs leur sert d'argument pour appuyer la cause qu'ils défendent; ils trouvent là un moyen puissant d'aggraver la culpabilité de l'accusé fictif. Sénèque de son côté, comme nous l'avons dit, s'en prend également au luxe, à la mollesse qu'il engendre, à la décadence morale qu'il amène. Ce ne sont là que des déclamations convenues, ces apologies de la pauvreté sortant de la plume de l'opulent philosophe ne sont que des souvenirs très fidèles encore de la lecture des controverses et des écoles de déclamation.

Les rhéteurs et Sénèque déclarent que ce sont les richesses et le luxe qui ont amené la décadence des mœurs :

Papirius Fabianus L. II, c. 1, 11 : *Quid tandem est, quod non divitiae corruperint?*	L. XIX, ep. 5, 9 : *Ubi luxuriam late felicitas fudit...*
Pompeius Silon L. II, c. 1, 21 : *Paupertatem laudavit, in divitias invectus est; dixit se posse divitiis corrumpi, quibus corrumpi possent exercitus.*	Nat. Quaest. L. I, c. 17, 10 : *Processit enim paulatim in deterius opibus ipsis invitata luxuria et incrementum ingens vitia ceperunt.*
Papirius Fabianus L. II, c. 1, 25 : *In divitias dixit... illas esse, quae frugalitatem, quae pietatem expugnassent, quae malos patres, malos filios facerent.*	De Ira L. III, c. 33, 1 : *Haec [pecunia] patres liberosque committit.*

Au sujet des riches dissipateurs qui dépensent leur patrimoine dans les excès de table, nous avons à rapprocher des sentences de Sénèque et des rhéteurs, qui ont une grande analogie; ainsi :

Exc. L. IV, c. 1, 1 · *Vidi ebriorum sitim et vomentium famem.*	Ad Helv. matr. de cons. c. 10, 3 : *Vomunt ut edant, edunt ut vomant.*

Si nous avions conservé la controverse de Sénèque le Père dans son original, nous aurions peut-être retrouvé la phrase

entière de Sénèque le Philosophe. Dans le passage cité et en d'autres endroits encore, Sénèque s'attaque à la goinfrerie, vante une nourriture saine et proscrit les excès de table [1]. Il faut reconnaître qu'en ceci Sénèque était plus d'accord avec lui-même que lorsqu'il lance ses diatribes contre les richesses : il passe en effet pour avoir été très frugal.

Sénèque et les rhéteurs critiquent aussi l'avidité insatiable des riches contemporains, à qui il faut des campagnes, habitées autrefois par des peuples entiers, de sorte que le pouvoir de leurs intendants s'étend plus loin que celui des rois. Et ces immenses propriétés ne satisfont pas même nos riches ! s'écrie Sénèque.

Exc. L. V, c. 5, 2 : *Arata quondam* **populis** *rura singulorum nunc ergastulorum sunt latiusque* **vilici** *quam* **reges imperant.**

L. XIV, ep. 1, 20 : *Ager uni domino, qui* **populum** *cepit, angustus est. Quousque* **arationes** *vestras porrigetis, ne provinciarum quidem spatio contenti circumscribere praediorum modum? inlustrium fluminum per privatum decursus est et amnes magni... vester* **villicus regnat**... *etc.*

De Ben. L. VII, c. 10, 5 : *Vasta spatia terrarum colenda per vinctos et inmensi greges pecorum per provincias ac regna pascendi et familia bellicosis nationibus major.*

Les riches vont jusqu'à faire reculer les eaux des lacs et des mers pour y poser les fondements de leurs palais !

Papirius Fabianus L. II, c. 1, 13 : **Litoribus** *quoque moles injungunt congestisque in alto terris exaggerant* **sinus.**

Exc. L. V, c. 5. 2 : *Maria projectis molibus submoventur.*

L. XIV, ep. 1, 21 : *Quousque nullus erit lacus, cui non villarum vestrarum fastigia inmineant,... ubicumque in aliquem* **sinum litus** *currabitur, vos protinus fundamenta facietis nec contenti solo, nisi quod manu feceritis, mare agetis introrsus.*

---

[1] L. XIV, ep. 1, 22; L. XIX, ep. 5, 25-26.

Et quels palais! Quels murs s'élevant à des hauteurs immenses!

Exc. L. V, c. 5, 1 : *Excitati* **in** *immensam* **altitudinem** *parietes.*

L. XIV, ep. 1, 21 : *Ex plano* **in altitudinem** *montium educta.*

En ville, les maisons sont si hautes qu'elles constituent pour les passants et même pour leurs habitants un danger plutôt qu'un abri.

Papirius Fabianus L. II, c. 1, 11 : *Aedes ipsas, quas in tantum exstruxere, ut, cum domus ad usum ac muninentum paratae sint, nunc* **periculo,** *non praesidio sint.*

De const. sap. c. 12, 2 : *Tutelae corporum inventa in* **periculum** *verterunt.*

L. XIV, ep. 2, 43 : *At vos ad omnem tectorum pavetis sonum... Nunc magna pars nostri metus tecta sunt.*

Un des grands soucis pour les riches est d'avoir une demeure offrant d'agréables points de vue.

Exc. L. V, c. 5, 1 : *Liceat et pauperem gaudere* **prospectu.** *Vos possidetis agros urbium fines, urbesque domibus impletis; intra aedificia vestra undas ac nemora comprehenditis.*

Id. **Prospectus** *ignibus relaxatur.*

Exc. L. VIII, c. 6, 2 : *Erat in summis montium jugis ardua divitis specula.*

L. XIII, ep. 1, 8 : *Nunc blattaria vocant balnea... nisi ex solio agros et maria* **prospiciunt.**

L. XIV, ep. 1, 21 : *Inposita [tecta] montibus in vastum terrarum marisque* **prospectum.**

L'exposition des différentes façades au soleil et aux vents les préoccupe également.

Exc. L. V, c. 5, 2 : *Ut domus, ad caelum omne conversae, brumales aestus habeant, aestiva frigora.*

L. VI, ep. 3, 6-7 : *Quarum altera solem non recipit, altera usque in occidentem tenet — occurrit enim Favonio.*

Parfois même tout un parc artificiel est aménagé au faîte de leurs demeures.

Exc. L. V, c. 5, 2 : *In summis culminibus mentita nemora.*

L. XX, ep. 5, 8 : *Silvae in tectis domuum ac fastigiis nutant.*

Et dans leurs appartements, quel luxe! L'or recouvre tout, les parois des murs, les lambris, les plafonds à caissons. Les pavements ne le cèdent pas au reste en splendeur.

Papirius Fabianus L. II, c. 1, 11-12 : *Ut...* **tecta auro fulgeant**... *propter quae mensam et* **lacunaria** *sua parricidae potius quam lucem innocentes intueri maluerint... Aeris ferrique usus, jam* **auri** *quoque, in exstruendis et decorandis domibus, nempe ut anxii et interdiu et nocte ruinam ignemque metuant... In hos* **pavimentum** *tesselatum et* **infusum tectis aurum** ?

Ad Helv. matr. de cons. c. 10, 7 : *Majores nostri... quorum* **tecta** *nondum* **auro fulgebant.**

De Tranq. an. c. 1, 8 : **Tecta** *ipsa* **fulgentia.**

De Ben. L. IV, c. 6, 2 : **Tectum** *nitidius auro aut coloribus sparsum...* **tectum fulgens.**

L. XIX, ep. 5, 9 : *In ipsas domos inpenditur cura, ... ut parietes advectis trans maria marmoribus* **fulgeant,** *ut tecta varientur* **auro,** *ut* **lacunaribus pavimentorum** *respondeat nitor.*

L. XIX, ep. 6, 9 : *Cum* **auro tecta** *per***fudimus.**

L. XX, ep. 2, 11 : *Si multum* **auri tecto** *quoque ejus inlinitur.*

Herc. Oet. 646 :

Aurea *rumpunt* **tecta** *quietem.*

Thyest. 457 :

Nec **fulget** *altis splendidum* **tectis** *ebur.*

Il est aussi question chez les rhéteurs et chez Sénèque du luxe des femmes et nous y retrouvons des traits dignes de Juvénal.

Papirius Fabianus L. II, c. 5, 7 : *Numquid premit censum onerosa sumptibus ? At, ut saeculi mos est, in deterius luxu fluente* **muliebris** *ambitio certamine mutuo usque in publica damna privatis* **insanit.** *Numquid* **gemmas** *et ex alieno litore petitos lapillos* (1) *et aurum .. concupivit ?*

Nat. Quaest. L. I, c. 17, 8 : *Postea jam rerum potiente luxuria specula totis paria corporibus auro argentoque caelata sunt,* **gemmis** *deinde adornata et pluris unum ex his feminae constitit, quam antiquarum dos fuit illa, quae publice dabatur imperatorum pauperum liberis.*

De Ben. L. VII, c. 9, 4 : *Video uniones non singulos singulis auribus conparatos. Jam enim exercitatae aures oneri ferendo sunt : junguntur inter se et insuper alii binis superponuntur. Non satis* **muliebris insania** *viros superjecerat, nisi bina ac terna patrimonia auribus singulis pependissent.*

(1) A comparer Ad Helv. de cons. c. 11, 3 : *Nationum omnium lapides* et L. I. ep. 8, 5 : *Varius lapis gentis alienae.*

Et cependant la possession des richesses est loin de nous procurer le bonheur et la tranquillité; c'est plutôt une charge.

Arellius Fuscus L. II, c. 1, 4 : *Ista patrimonia, in quae male insani ruitis, gaudia dominorum an onera sunt?*

De Brev. vit. c. 2, 4 : *Quam multis divitiae graves sunt?*

A comparer aussi L. XX, ep. 2, 6 : *Qui satis habet — disponere?*

De plus, nos héritiers ne reculeront pas devant l'emploi du poison pour jouir plus vite de la possession de nos biens; les pauvres, eux, n'ont rien à craindre de ce côté.

Albucius L. II, c. 1, 29 : *Non* **venenum** *pauperes timent, non heredem.*

Exc. L. III, c. 9, 2 : *Tam cito vos de vita domini servum desperare vultis quam heredem?*

Exc. L. VI, c. 4, 2 : *Statim sumpta potione collapsa est. Nolite mirari si tam efficax* **venenum** *est : heres est qui dedit.*

De Ira. L. III, c. 33, 1 : *Haec [pecunia] ...* **venena** *miscet.*

Herc. Oet. 649-655 :

Quantos intus sublimis agit fortuna metus! ... pectora pauper secura gerit. Tenet e patula pocula fago, sed non trepida tenet illa manu.

Thyestes 449-453 :

O quantum bonum est ..., capere securas dapes humi jacentem! ... — **venenum** *in auro bibitur.*

L. XX, ep. 2, 6 : *Quia propter illas [divitias sapientis] nulli* **venenum** *filius, nulli uxor inpegit?*

Comment s'explique alors cette course aux richesses, comment se fait-il que la lutte pour la vie soit si âpre? Les hommes devraient être plus solidaires puisqu'ils ont tous la même origine.

Papirius Fabianus L. II, c. 1, 10 : *Quae causa hominem adversus hominem in facinus coegit? Nam neque* **feris** *inter se bella sunt, nec, si forent, eadem hominem deceant, placidum proximumque divino genus. Quae tanta vos pestis, cum una stirps idemque sanguis sitis, quaeve furiae* **in mutuum** *sanguinem egere?*

L. V, ep. 6, 10 : *Vis tu cogitare istum, quem servum tuum vocas, ex iisdem seminibus ortum.*

Natur. Quaest. L. V, c. 18, 6-15 : *Quae nos dementia* **exagitat** *et* **in mutuum** *conponit exitium? — omnes in aliquod nos malum ducunt.*

Papirius Fabianus L. II, c. 6, 2 : *Noli pecuniam concupiscere ... Haec est, quae auget discordiam urbis et terrarum orbem in bellum* **agitat,** *humanum genus* **cognatum natura** *in fraudes et scelera et* **mutuum** *odium instigat.*

De Ira L. II, c. 8, 2-3 : *Non alia quam in ludo gladiatorio vita est cum isdem viventium pugnantium-que.* **Ferarum** *iste conventus est, nisi quod illae inter se placidae sunt morsuque similium abstinent, hi* **mutua** *laceratione satiantur.*

L. XV, ep. 3, 52 : **Natura** *nos* **cognatos** *edidit, cum ex isdem et in eadem gigneret.*

Voir encore : Natur. Quaest. L. VI, c. 32, 7 : **In mutuam** *perniciem multorum milium par furor.*

Malheur à ceux qui épouseront une femme riche, ou plutôt une femme qui n'est que riche! Un véritable esclavage les attend en retour. Les femmes " bien dotées " exigent soumission complète de la part de leur mari.

Julius Bassus L. I, c. 6, 5 : *Omnes uxores divites* **servitutem** *exigunt.*

Arellius Fuscus Id., 7 : *Impotens malum est beata uxor : cum immensum pondus auri orba attulerit, cum pecunia arcas nostras oneraverit, quid aliud quam beati serviemus?* (1)

Phœn. 595-598 : *Conjugi donum datus arbitria thalami dura felicis feram humilisque socerum lixa dominantem sequar?* **In servitutem** *cadere de regno grave est.*

Dans son énumération des principaux lieux communs, Sénèque le Père ne cite pas les lieux communs sur la mort: pourtant on en rencontre beaucoup chez les rhéteurs, et chez Sénèque le Philosophe, ils sont beaucoup plus nombreux encore : il y en a dans ses traités et surtout dans les lettres à Lucilius; en stoïcien, il méprise la mort, il la considère même dans bien des cas comme une délivrance. On sait que le mépris de la mort était aussi un des thèmes favoris des rhéteurs, Sénèque le Philosophe nous le dit lui-même (2) et un rhéteur anonyme déclare qu'il n'y a pas plus de

(1) Voir aussi Ex. L. V, c. 2, 1 où le mari d'une femme bien dotée est qualifié de : *Uxoris mancipium.*

(2) L. III, ep. 3, 6 : *Decantatae... in omnibus scholis fabulae istae sunt.*

cruauté à tuer ceux qui voudraient vivre qu'à ne pas laisser mourir ceux qui le désirent.

Exc. L. VIII, c. 4, 2 : *Non magis crudeles sunt qui volentes vivere occidunt quam qui volentes mori non sinunt.* Cf. Horace A. P. 467 : *Invitum qui servat, idem facit occidenti.*

Phoen. 98-99 : *Qui cogit mori nolentem in aequo est quique properantem impedit.*

Troad. 329 : *Mortem misericors saepe pro vita dabit.*

De Ira L. I, c. 16, 3 : *Interim optimum misericordiae genus est occidere.*

Exc. L. III, c. 5, 2 : *Jam beneficium erit, etiamsi mortem optaverit.*

De Ben. L. II. c. 5, 3 : *Misericordiae genus est cito occidere, quia tormentum ultimum finem sui secum adfert.*

Herc. fur. 511-513 :

Qui morte cunctos luere supplicium jubet nescit tyrannus esse : diversa inroga; **miserum** *vita perire, felicem jube.*

Exc. L. VIII, c. 4, 1 : *Licere* **misero** *mori.*

Exc. L. V, c. 4, 2 : *Ingrata erat ipsa poenae meae dilatio : exspectare gravius videbatur quam pati.*

Exc. L. III, c. 5, 2 : *Crudelius est quam mori semper mortem timere.*

Herc. Oet. 930-931 :

Interim poena est mori, sed saepe donum.

Troad. 869 :

Optanda mors est sine metu mortis mori.

Il est assez souvent question du suicide dans les controverses et les suasoires et presque toujours les rhéteurs excusent ceux qui se sont suicidés pour échapper aux maux de la vie; ils vont plus loin encore; la sixième *suasoria* ayant pour sujet : Cicéron délibère s'il va chercher à fléchir Antoine, n'est en grande partie qu'une apologie du suicide et une glorification de ceux qui, par une mort volontaire, ont voulu échapper au déshonneur comme Caton d'Utique et Scipion, beau-père de Pompée. Sénèque le Philosophe suit les rhéteurs et les stoïciens dans cette voie, et non seulement, il admet le suicide, mais il trouve que dans certains cas il est criminel de ne pas y avoir recours :

P. Vinicius L. I, c. 2, 3 : *Eo deducta es, ubi tu aliud nihil* **honestius** *facere potuisti quam* **mori.**

L. VIII, ep. 1, 26 : *Tanto hoc speciosius spectaculum fuit, quanto* **honestius mori** *discunt homines quam occidere.*

Julius Othon L. I, c. 8, 3 : *Optimus virtutis finis est antequam deficias desinere.*

Suas. VI, 10 : *Mori tibi utile est, honestum est, necesse est, ut liber et illibatae dignitatis consummes vitam.*

Exc. L. VIII, c. 4, 1 : *Afferre sibi coactus est manus assiduis malis. Summam infelicitatum suarum in hoc removit, quod existimabat licere misero mori.*

L. VI, ep. 6, 34 : *Quanto deinde crudelius judicas aliquid ex vita perdidisse quamvis finienda?*

L. VIII, ep. 1, 6 : *Bene autem mori est effugere male vivendi periculum.*

Id. 24 : *Nihil obstat erumpere et exire cupienti.*

L. II, ep. 5, 9 : *Si necessitates ultimae inciderunt, jamdudum exiet e vita et molestus sibi esse desinet.*

Sénèque le Philosophe insiste encore plus que les rhéteurs sur les nombreux moyens de se donner la mort :

Asprenas L. I, c. 8, 6 : *Totidem ad* **mortem viae** *sunt.*

Cestius Pius L. VII, c. 1, 9 : **Multas rerum natura mortis vias aperuit** *et* **multis** *itineribus fata decurrunt, et haec est condicio miserrima humani generis, quod nascimur uno modo, multis morimur : laqueus, gladius, praeceps locus, venenum, naufragium,* **mille** *aliae mortes insidiantur huic miserrimae animae.*

L I, ep. 12, 10 : *Patent undique ad libertatem [ad mortem]* **viae multae** *breves, faciles.*

L. XIX, ep. 8, 23 : *Elige quamlibet* **rerum naturae** *partem, quam tibi praebere exitum jubeas... Omnia ista tam causae vivendi sunt quam* **viae mortis.**

Phoen. 150-153 :

Quid ista tandem cura proficit tua?
Utique mors est. Optime hoc cavit
Deus : Eripere vitam nemo non
homini potest, At nemo **mortem** : **mille** *ad hanc aditus patent.*

De Ira L. III, c. 15, 3-4 : *Ostendemus in omni servitute* **apertam** *libertati* **viam.**

L. VIII, ep. 1, 14 : *Hoc qui dicit, non videt se libertatis* **viam** *cludere. Nil melius aeterna lex fecit, quam quod unum introitum nobis ad vitam dedit, exitus multos.*

Phaed. 475-476 :

Quam varia leti genera mortalem
trahunt carpuntque turbam, pontus
et ferrum et doli!

L. VIII, ep. 1, 27 : *Illa [ratio] nos docet fati varios esse accessus.*

§ 3. — **Les exemples historiques.**

Sénèque emprunte aux rhéteurs non seulement leurs lieux communs, mais la plupart de leurs exemples tirés de l'histoire, en général ceux-ci ont trait à des personnages célèbres par leurs qualités ou par leurs défauts (1). Voici la série des exemples classiques cités par les rhéteurs et par Sénèque (2) : Le riche Crésus est frappé par l'infortune et réduit à servir comme esclave, c'est l'exemple incarnant les vicissitudes de la fortune se présentant en premier lieu à l'esprit des rhéteurs et de Sénèque :

Arellius Fuscus L. II, c. 1, 7 : *Ille Croesus, inter reges opulentissimus, memento, post terga vinctis manibus ductus est.*

De Tranq. an. c. 11, 12 : *Non ad Croesum te mittam, qui rogum suum et escendit jussus et exstingui vidit, factus non regno tantum, sed etiam morti suae superstes.*

Voir aussi L. V, ep. 6, 12.

Marius représente l'homme subissant tour à tour les faveurs et les défaveurs de la fortune :

Porcius Latron L. I, c. 1, 3 : *Quis crederet jacentem supra crepidinem Marium aut fuisse consulem aut futurum?*

P. Asprenas L. I, c. 1, 5 : *Quid referam Marium sexto consulatu Carthagini mendicantem, septimo Romae imperantem?*

Exc. L. V, c. 1, 1 : *Mutantur vices felicitatis humanae : proscriptus aliquando proscripsit* (le nom de Marius n'est pas cité dans l'extrait, mais il est presque certain que le rhéteur y faisait ici allusion : voir Val. Max. L. VI, c. 9, 14 : *Cui* [*Mario*] *post exilium consulem creari proscriptoque facere proscriptionem contigit.*)

De Brev. vit. c. 17, 6 : *Marium caliga dimisit : consulatus exercet.*

De Ben. L. V, c. 16, 2 : *Ingratus C. Marius ad consulatum a caliga perductus, qui... parum multatam ac repositam in priorem locum fortunam suam sentiet.*

---

(1) Sénèque ne se défend pas d'aller chercher dans l'école ces **exemples**. (L. III, ep. 3, 6).

(2) Nous suivrons pour les citer l'ordre adopté pour les lieux **communs**.

Licinius Crassus est aussi une victime très connue des coups de la fortune, Sénèque le présente surtout comme cupide :

Arellius Fuscus L. II, c. 1, 7 : *Tu, Crasse, post evestigata illa fugitivorum arma, urbis Romanae divitissimus civis, nunc apud Parthos eges sepulchro quoque.*

Exc. L. V, c. 1, 1 : *Crassus... non priratas perdiderat, sed publicas opes.*

Exc. L. V, c. 7, 2 : *Capti sunt fortissimi duces, Regulus, Crassus.*

Ad Gallion. de vit. beat. c. 21, 3 : *M. Cato... possidebat ipse quadragies sestertium, minus sine dubio quam Crassus, plus quam Censorius Cato. Majore spatio, si conparentur, proavum vicerat, quam a Crasso vinceretur.*

Natur. Quaest. L. V, c. 18, 10 : *Parthis avaritia Crassum dabit... Per hominum et deorum iras ad aurum ibitur.*

L. XX, ep. 2, 9 : *Neminem pecunia divitem fecit, immo contra nulli non majorem sui cupidinem incussit... Ad summam, quem voles mihi ex his, quorum nomina cum Crasso Licinio numerantur.*

Sylla et Phalaris sont des types de cruauté et d'inflexibilité :

Julius Bassus L. II, c. 4, 4 : *In Sulla* [*deerat*] *clementia.*

Vibius Rufus L. IX, c. 2, 19 : *In Sulla* **crudelitatem.**

Porcius Latron Suas. VI, 3 : *Civilis* **sanguinis Sullana** *sitis.*

De Ira L. II, c. 2, 3 : *Sullae proscriptionem.*

De Ira L. II, c. 34, 3 : **Sullanae crudelitatis.**

La cruauté tyrannique de Sylla a fourni plusieurs développements à Sénèque :

De Clem. L. I, c. 12, 1-2 : *L. Sullam adpellari tyrannum quid prohibet, cui occidendi finem fecit inopia hostium?... quis tamen umquam tyrannus tam avide humanum* **sanguinem** *bibit quam ille, qui septem milia civium Romanorum contrucidari jussit?*

De Prov. c. 3, 7-8 : *Videant — tulit.* Soulignons *proscriptionis* **Sullanae.**

Ad Marc. de cons. c. 12, 6 : *L. Sulla — contudit.*

De Ira L. III, c. 18, 1 : *L. Sulla — laceravit.*

De Ben. L. V, c. 16, 3 : *Ingratus L. Sulla — acciperet !*

Exc. L. V, c. 8, 1 : *Siciliae fuisse dicitur dominus, qui inclusos aeneis* **tauris** *homines subjectis* **urebat** *ignibus, ut mugitum ederent, verba non possent. O hominem in sua crudelitate fastidiosum, qui, cum vellet torquere, tamen nolebat audire!*

Voir Val. Max. L. IX, c. 2, 9 : *Saevus etiam ille aenei tauri inventor, quo inclusi subditis ignibus.*

L. VII, ep. 4, 18 : *Si in Phalaridis* **tauro peruratur.**

De Ira L. II, c. 5, 1-2 : *Illud — voluptatem.*

De Tranq. an. c. 14, 4 : *Phalaris ille.*

De Clem. L. II, c. 4, 3 : *In Phalari — saevisse.*

De Ben. L. VII, c. 19, 5 et 7.

Comme exemples d'hommes intègres à opposer aux mœurs désordonnées du siècle, les rhéteurs et Sénèque citent volontiers les Tubéron, les Coruncanius et surtout les Fabricius (1); ce sont là en même temps des exemples de pauvreté (2), d'hommes ayant su mépriser les richesses :

Arellius Fuscus L. II, c. I, 8 : *Hoc illum Aelium Tuberonem, cui* **paupertas** *virtus fuit, hoc Fabricium Samnitium non accipientem munera.*

Id. 18 : *Quid loqueris Fabricios, quid Coruncanios?* **paupertatis** *ista exempla, cum fictiles fuerunt dii.*

Albucius id. 29 : *Albucius et ipse divitias insecutus est et dixit pulchram de Fabricio sententiam : « Munera, inquit,* **regia** *respuit : putavit, cum auro, et dominum accipere. »*

Exc. L. V, c. 2, 1 : **Fabricius aurum** *a* **Pyrrho** *accipere noluit; beatior fuit ille animo quam ille regno.*

De Prov. c. 3, 4 : **Paupertatem** *in Fabricio.* Id. 6 : *Infelix est Fabricius... quod bellum tam cum Pyrrho quam cum divitiis gerit ?*

L XVI, ep. 3, 13 : *Fabricius divitias imperator rejecit, censor notavit. Tubero* **paupertatem** *et se dignam et Capitolio judicavit, cum fictilibus in publica coena usus ostendit.*

L. XX, ep. 3, 6 : **Fabricius Pyrrhi** *regis* **aurum** *reppulit majusque regno judicavit* **regias** *opes posse contemnere.*

Id. 19 : *Pauper Fabricius,... frugi et contentus vilibus Tubero.*

---

(1) Il ne faut pas laisser de côté Caton, type de vertu :

Porcius Latron L. X, c. 1, 8 : *Innocentior Catone.*

Ad Marc. de cons. c. 22, 3 : *Non fuit sanctior quam Cato.*

ni Lucrèce, l'exemple historique de femme chaste :

Argentarius L. I, c. 5, 3 : *Refer Lucretiam.*

Exc. L. VI, c. 8, 1 : *Quodsi utique laudare vis nuptias, narra Lucretiam, de illius morte scribe.*

Fgm. 69 : *Ad Romanas feminas transeam et primam ponam Lucretiam, quae violatae pudicitiae nolens supervivere maculam corporis cruore delevit.*

(2) La cabane de Romulus est l'emblème de la pauvreté et de l'absence de luxe chez les ancêtres (L. I, c. 6, 4 et L. II, c. 1, 5. Ad Helv. matr. de cons. c. 9, 3).

Tubéron : L. XV, ep. 3, 72 et 73.
Coruncanius : De vit. beat. c. 21, 3 : *M. Cato cum laudaret Curium et Coruncanium et illud seculum, in quo censorium crimen erat paucae argenti lamellae...*
L. XIX, ep. 5, 13.

Le roi Alexandre, lui, représente l'ambitieux insatiable, le conquérant avide de posséder des territoires immenses :

Moschus Suas. I, 2 : *Tempus est Alexandrum cum orbe et cum* **sole** *desinere...* **Ultra Liberi** *patris trophaea constitimus.*

L. XV, ep. 2, 63 : *It tamen* **ultra** *oceanum* **solemque**. *Indignatur ab Herculis* **Liberique** *vestigiis victoriam flectere. Ipsi naturae vim parat.*
De Ben. L. I, c. 13, 2 : *Herculis* **Liberique** *vestigia sequens ac ne ibi quidem resistens, ubi illa defecerant.*

Marullus Suas. I, 3 : *Orbem, quem non novi,* **quaero**.

L. XX, ep. 2, 7 : **Quaerit**, *quod suum faciat, scrutatur* **maria ignota**.
Natur. Quaest. L. V, c. 18, 10 : *Alexander ulterior Bactris et Indis volet* **quaerere**, *quid sit ultra magnum mare, et indignabitur esse aliquid ultimum sibi.*

Fabianus Suas. I, 4 : [*In oceano*] *nihil* **notum**.
Fabianus Suas. I, 10 : **Ignoti maris**.
Id. *Alexandrum rerum* **naturae terminos** *supergressum.*
Moschus Suas. I, 2 : **Immensum** *et humanae intentatum experientiae pelagus.*
Musa Suas. I, 2 : *Immobile* **profundum**.

De Ben. L. VII, c. 2, 5 — c. 3, 1 ... *Bella in* **ignoto mari quaereret**. *Non satis adparebat inopem esse, qui extra* **naturae terminos** *arma proferret? qui se in* **profundum** *inexploratum et* **immensum** *ariditate caeca prorsus inmitteret?... Nec Alexandri tantum vitium fuit, quem per* **Liberi** *Herculisque vestigia felix temeritas egit.*
De Ben. L. V, c. 6, 1 : *Regnum a Thraciae angulo porrectum usque ad litus* **incogniti maris**.

Les Décius, les Mucius Scaevola, les Horatius Coclès représentent le courage et le dévouement patriotique; ils n'ont pas

craint d'affronter la mort lorsque le salut de leur patrie était en jeu :

Capiton L. IX, c. 2, 9 : *Exsurgite nunc ... Horatii, Decii et cetera imperi decora.*

Junius Gallion L. X, c. 2, 3 : *Parui adulescens magnis exemplis. Deceptus sum, dum cogito mecum Horatium Etruscas acies corpore suo summoventem et Mucium* **in hostili ara manum** *urentem et dum, te, Deci, cogito, qui et ipse noluisti patri cedere?*

Clodius Turrinus L. X, c. 2, 5 : *Tu Mucio diceres : " Non est, quod ostendas istam* **manum?** *„*

Exc. L. V I, c. 4, 2 *Non aliud Scaevolae Mucio cognomen dedit et capto contra Porsennam regem libertatem reliquit quam vilitas sui.*

De Ben. L. IV, c. 27, 2 : *Decius mortem timet? Mucius proditor est?*

De Ben. L. VI, c. 36, 2.

De Ben. L. VII, ep. 5, 9 : *Decius se pro republica devovit : in medios hostes concitato equo mortem petens inruit. Alter post hunc, paternae virtutis aemulus,* etc.

De Prov. c. 3, 4-5 : *Ignem experitur in Mucio ... Mucius, quod dextera ignes hostium premit.*

L. III, ep. 3, 5 : *Mucius ignibus* **manum** *inposuit ... spectator distillantis* **in hostili** *foculo dexterae stetit ... facilius Porsenna Mucio ignovit quod voluerat occidere, quam sibi Mucius, quod non occiderat.*

L. VII, ep. 4, 51 **Manum** *suam* **in hostili** *foculo distillantem perspectavit Mucius], donec Porsenna, cujus poenae favebat gloriae invidit et ignem invito eripi jussit.*

De Ben. L. VII, c. 15, 2 : *Mucio* **manus in hostili ara** *relicta.*

L. XX, ep. 3, 7 *Horatius Cocles ... dummodo iter hosti auferretur ...*

Lorsqu'il s'agit de vanter le suicide, les rhéteurs et Sénèque nous citent comme exemples à suivre Scipion, beau-père de Pompée, et Caton qui n'ont pas craint de se donner la mort pour échapper au déshonneur :

L. Hatérius Suas. VI, 2 : *Scipio cum gladium in pectus abdidisset,* **quaerentibus** *qui in navem transierant militibus* **imperatorem : Imperator, inquit, bene se habet :** (1) *„ victus vocem victoris emisit.*

L. III, ep. 3, 9 : *Scipio ... ferro se transverberavit et* **quaerentibus,** *ubi* **imperator** *esset : "* **imperator, inquit, se bene habet** *„. Vox haec illum parem* **majoribus** *fecit et fatalem Scipionibus in Africa gloriam non est interrumpi passa. Mul-*

(1) Val. Max. L. III, c. 2, 13 : **Quaerentibus** *Caesarianis militibus* **ubinam esset imperator** *respondit "* **imperator se bene habet** *„.*

Argentarius Suas. VII, 8 : *P. Scipionem a* **majoribus** *suis desciscentem generosa mors in numerum Scipionum reposuit.*

Exc. L. VIII, c. 4. 2 : *Celebratur Cato.*

L. Hatérius Suas. VI, 2 : *M. Cato, solus maximum vivendi moriendique exemplum, mori maluit quam rogare et illas* **usque** *ad ultimum* **diem puras** *a* **civili** *sanguine* **manus** *in* **pectus sacerrimum** *armavit.*

Claudius Marcellus Aeserninus Suas VI, 4 : *Occurrat tibi Cato tuus, cujus a te laudata mors est.*

Marcellus Suas. VI, 10 : *Vivere cum* **Antonio** (1) *an mori cum Catone?*

tum fuit Carthaginem vincere, sed amplius mortem. " **Imperator, inquit, se bene habet.** " *An aliter debebat imperator, et quidem Catonis, mori?*

De Prov. c. 2, 10 : *Cato qua exeat habet. Una* **manu** *latam libertati viam faciet. Ferrum istud, etiam* **civili** *bello* **purum** *et innoxium, bonas tandem ac nobiles edet operas : libertatem quam patriae non potuit, Catoni dabit ... dum gladium* **sacro pectori** *infigit.*

L. III, ep. 3, 7 : *Stricto gladio, quem* **usque** *in illum* **diem** *ab omni caede* **purum** *servaverat.*

L. VII, ep. 5, 13 : *M. Catonem* **sacro** *illi* **pectori purissimas manus** *admoventem.*

L. XVI, ep. 3, 12 : *Mortem ferro adactam Cato.*

Le vieux Priam portant à ses lèvres la main d'Achille, le meurtrier de son fils, représente l'homme qui se décide aux plus grands sacrifices pour obtenir ce qu'il désire (L. I, c. 7, 14; De Ira L. II, c. 33. 5), Xerxès est le type de l'ambition extravagante (Suas. II, 17-18; De Const. sap. c. 4, 2), Camille est l'exilé qui ne garde pas rancune à sa patrie (Suas. VII, 6; De Ben. L. IV, c. 27, 2), Juba et Pétreius sont des types de chefs braves et valeureux :

Gargonius Suas. VII, 14 : *Juba et Petreius mutuis vulneribus* **concucurrerunt** *et mortes feneraverunt.*

De Prov. c. 2, 10 : *Petreius et Juba* **concucurrerunt** *jacentque alter alterius manu caesi.*

Enfin Léonidas et les trois cents Spartiates représentent la bravoure et l'héroïsme (voir Suas. II et L. XI, ep. 3, 20-21 : De Ben. L. VI, c. 31, 1-11).

Deux passages méritent d'être rapprochés :

---

(1) A rapprocher L. XI, ep. 3, 12 : *Vel sub* **Antonio** [*vivere*], Sénèque le Philosophe parle ici de Brutus.

Claudius Marcellus Suas. II, 9 : **Non vincent** *nos*, **sed obruent.**

Dorion Suas. II, 11 : *Ἀριστοποιεῖσθε ὡς ἐν Ἅιδου δειπνησόμενοι.*

De Ben. L. VI, c. 31, 2 : **Non vinci** *solum Graecia*, **sed obrui** *posset.*

L. XI, ep. 3, 21 : « *Sic, inquit, commilitones, prandete tamquam apud inferos coenaturi.* » (1)

§ 4. — Les descriptions.

Nous n'insisterons pas aussi longuement sur les descriptions des rhéteurs et de Sénèque le Philosophe que sur leurs lieux communs et les exemples historiques; pour les descriptions des rhéteurs, nous renverrons à l'ouvrage de M. Bornecque sur les Déclamations et les déclamateurs (pp. 95-97); pour ce qui concerne Sénèque le Philosophe, c'est encore à l'étude des rhéteurs qu'il faut attribuer son goût assez prononcé pour les descriptions. Celles-ci sont nombreuses dans ses tragédies. Ainsi s'explique le luxe de détails avec lequel les suicides et les assassinats sont racontés; de cette façon aussi s'explique la longueur de certaines descriptions, entre autres celle de la peste de Thèbes par Créon (Œdipe, 530-670), la description de la conjuration magique de Médée par Médée elle-même (Médée, 770-841), le récit des travaux d'Hercule par Amphitryon (Hercule furieux, 215-240). Nous n'avons pas rencontré dans les rhéteurs et Sénèque beaucoup de descriptions à rapprocher; voici ce qu'il y a surtout à noter :

Julius Bassus L. IX, c. 2, 4 : *Inter* **temulentas reliquias** *sumptuosissimae* **cenae** *et fastidiosos ob ebrietatem cibos ...; inter purgamenta... et sparsam in convivio scobem.*

L. V, ep. 6, 5 : *Cum ad* **coenandum** *discubuimus, alius sputa deterget, alius* **reliquias temulentorum** *subditus colligit.*

Arellius Fuscus (Suas. III, 1) nous fait une description d'un

(1) C'est en ce passage que Sénèque se moque de la *sententia* d'Arellius Fuscus, Suas. II, 2 : *Erratis, si metuendam creditis mortem.*

temps défavorable aux moissons, — celle de Sénèque dans Œdipe (37-51) en est une imitation, dans les deux descriptions se trouve une phrase presque identique :

Omnis **dies** *coelum* **nubilo** *gravat.*	V. 45 : *Tristisque mundus* **nubilo** *pallet* **die.**

Enfin après avoir lu dans Sénèque (Ag. 466-509) la longue description d'une tempête accompagnée d'orage en mer, il est curieux de rencontrer dans les rhéteurs deux descriptions du même genre, mais plus courtes (L. VII, c. 1, 4, paroles de L. Hatérius, et exc. L. VIII, c. 6, 2). A comparer aussi la description d'un homme au désespoir (Exc. L. V, c. 1, 2; Med. 450-460 et Herc. Œt. 1796-1823), celle du flux et du reflux de la mer (Moschus Suas. I, § 2, et De Prov. c. 1, 4), enfin une peinture des aspirations différentes des hommes (Musa L. VII, c. 1, 14, et Herc. fur. 164-177).

§ 5. — Les *sententiae*.

Qu'appelle-t-on de ce nom? Des phrases brèves, ciselées avec art, contenant parfois le trait final et comme le couronnement de tout un développement oratoire. " La recette des sententiae, dit Pichon, est bien simple : on prend une idée ingénieuse, on la répète, on la retourne, jusqu'à ce qu'on arrive à ces phrases concises comme des formules, aiguisées comme des épigrammes „. Les *sententiae* ou *concetti* avaient une grande importance pour les rhéteurs, il y a même de ces *sententiae* traditionnelles transmises par les écoles de rhétorique et que Morawski a recherchées avec tant d'heureuse sagacité à travers la littérature latine de l'empire. Sénèque le Père nous fait connaître en plusieurs passages combien ses fils étaient amateurs de *sententiae*. Cette avidité est mise assez en évidence par les trois passages suivants : L. I, pr. 22 : *Cum vos sententias audire velitis et quidquid ab illis abduxerit, molestum futurum sit. Hoc quoque Latro meus faciebat, ut*

sententias amaret. L. IV, pr. 1 : *Aliquid novi semper habeat libellus, ut non tantum sententiarum vos sed etiam auctorum novitate sollicitet.* L. VII, pr. 9 : *Video quid velitis : sententias potius audire quam jocos.* Sénèque le Père s'est engagé à parler à ses enfants des seuls déclamateurs qu'ils n'ont pu connaître : L. I, pr. 4 : *Neque enim de his me interrogatis, quos ipsi audistis, sed de his, qui ad vos usque non pervenerunt,* et il déclare dans la préface du dixième livre que ses fils abusent de lui en voulant l'interroger sur Scaurus, qu'ils ont entendu avec lui : L. X, pr. 2 : *De Scauro si me interrogatis, cum illum mecum audieritis, iniqui estis.* Les controverses et suasoires de Sénèque le Père sont donc la source d'où proviennent la plupart des *sententiae* que nous allons mettre en regard :

Latron L. I, c. 1, 3 : *Quid non timendum felicibus putat, quid desperandum infelicibus?*

Gallion L. I, c. 1, 14 : *Licet mihi et stipem* **porrigere** *mendico et humum cadaveri injicere.*

Cestius Pius L. I, c. 2. 8 : *Quibus inter tot tanto majora scelera virginem stuprare innocentia est?*

Gallion L. VII, c. 1, 12 : " *Fratrem occidi;* „ *in ea domo, in qua parricidia damnantur, haec innocentia est.*

Cestus Pius L. I, c. 4, 2 : *Conceptus est iste ex quo, sciemus cum adulteros deprehendero.*

Albucius L. I, c. 4, 12 :

Adjice : " *et patrem* „.

Cestius Pius L. I, c, 8, 1 : " **Non timeo,** „ *inquit. hoc est, cur timeam.*

Cornélius Hispanus L. I, c. 8, 3 : *Nullum jam tibi vulnus nisi* **per cicatricem** *imprimi potest.*

Natur. Quaest. L. III, pr. 7 : *Itaque secundis nemo confidat, adversis nemo deficiat.*

L. XV, ep. 3, 51 : *Praecipiemus, ut naufrago manum* **porrigat,** *erranti viam monstret, cum esuriente panem suum dividat?*

Med. 912 :

Quidquid admissum est adhuc, Pietas vocetur.

L. I, ep. 7, 3 : *Quicquid ante pugnatum est, misericordia fuit.*

Thyeste 326 sqq. : *Prolis incertae fides Ex hoc petatur scelere. Si bella abnuunt Et gerere nolunt odia, si patruum vocant, Pater est.*

Ag. 293 :

Adde " *et nepos.* „

Ag. 799 :

Ag. *Victor timere quid potest?*

Cass. *Quod* **non timet.**

Ad Helv. de cons. c. 15, 4 : *Non ex intacto corpore tuo sanguis hic fluxit :* **por** *ipsas* **cicatrices** *percussa es.*

Arellius Fuscus père L II, c. 1, 18 : *Cum* **fictiles** *fuerunt dii.*

Cestus Pius L. II, c. 5, 2 : **Magna consilia** *non bene* **vultus tegit.**

Romanius Hispon L. II, c. 5, 5 : *In quid desideras* **liberos?** *Ut sint quibus relinquas patrimonium?*

Porcius Latron L. II, c. 6, 1 : *Naviga, milita, peregrinare, quaere adulescens,* **senex utere.**

Fabianus L. II, c. 6, 2 : *Nihil est mihi opus* **praecipientibus** *: habeo* **exemplum.** (Même idée exprimée par Sénèque le Père L. IX, c. 2, 27 : *Quia facilius, et quid imitandum et quid vitandum sit, docemur exemplo*).

Exc. L. III, c. 4, 1 : **Redde me** *hosti.*

Porcius Latron L. IX, c. 1, 6 : **Redde me** *carceri.*

Exc. L. IV, c. 1, 1 : **Est quaedam** *in ipsis malis miserorum* **voluptas** *et omnis adversa fortuna habet in querelis levamentum.*

Id., 2 : *Magnum solacium est saepius appellare liberorum non responsura nomina.*

Exc. L. IV, c. 1, 3 : *Nemo sibi ipse finem flendi facit; pudet illos* **desinere.**

Exc. L. IV, c. 3, 1 : " *Per humanos, inquit,* **errores** ".

Exc. L. IV, c. 5, 2 : *Temerariis* **remediis** *graves morbi curantur.*

Exc. L. IV, c. 7, 2 : *Saepe honorata* **virtus** *est et ubi eam fefellit exitus; scelera quoque, quamvis* **citra** *exitum subsederint, puniuntur; nec infelix virtus amittit gloriae titulum.*

Exc. L. V, c. 1, 1 : *Tolle* **spem** *hominibus, nemo* **victus** *retentabit*

L. IV, ep. 2, 11 : *Cogita illos* [*deos*], *cum propitii essent,* **fictiles** *fuisse.*

Thyestes 330-332 : *Multa sed trepidus solet* **detegere vultus, magna** *nolentem quoque* **consilia** *produnt.*

Fragm. 58 : **Liberorum** *causa uxorem ducere, ut... certis utamur heredibus.*

L. IV, ep. 7, 4 : *Juveni parandum* **seni utendum est.**

L I, ep. 6, 5 : *Longum iter est per* **praecepta,** *breve et efficax per* **exempla.**

De Ben. L. II, c. 11, 1 : **Redde me** *Caesari.*

Ad Marc. de cons. c. 1, 7 : *Fit infelicis animi prava* **voluptas** *dolor.*

L. XVI, ep. 4, 19 : *Inest* **quiddam** *dulce tristitiae... tunc oculi velut in gaudio relaxantur.*

Ad. Marc. de cons. c. 1, 7 : *Renovat se et conroborat cotidie luctus et jam sibi jus mora fecit eoque adductus est, ut putet turpe* **desinere.**

De Ira. L. II, c. 10, 1 : *Non esse irascendum* **erroribus.**

L. III, ep. 8, 3 : *In ipsa desperatione extrema* **remedia** *temptet* (il s'agit ici des maladies de l'âme).

De Ben. L. VII, c, 15, 2 : *Semper contra fortunam luctata* **virtus** *etiam* **citra** *effectum propositi operis enituit.*

De Ben. L. I. c. 1, 10 : *Adeo... adversus experimenta pertinaces*

arma, nemo, infeliciter experta negotiatione, alios appetet quaestus, nemo **naufragus** *vivet.*

Exc. L. VI, c. 7, 2 : *Mori potius debuit frater quam* **sanari turpiter.**

Exc. L. VI. c. 7, 2 : *Quaedam* **remedia** *graviora ipsis* **periculis** *sunt.*

Exc. L. VIII, c. 1, 2 : *Magis deos* **miseri** *quam beati* **colunt.**

Albucius Silus L. IX, c. 2, 8 : *Memento terrorem imperio quaeri.*

Vibius Gallus L. IX, c. 6, 2 : *Morientibus gratissimum est* **commori.**

Albucius Silus Suas. I, 3 : *Maria* **intra terminos suos** *agitantur.*

Albucius Silus Suas. I, 3 : **Quidquid ad summum pervenit,** *incremento non relinquit locum.*

Paroles de Cestius, semble-t-il, Suas. I, 5 : *Orbis illum* [*Alexandrum*] *suus* **non capit.**

Arellius Fuscus Suas. II, 2 : *Indenuntiata sorte rapimur; sub eodem pueritia fato est, eadem juventus causa cadit.*

P. Asprénas Suas. VII, 4 : *Et* **causa** *illis vivendi* **fuit** *fortiter* **mori** *velle.*

sumus, ut bella **victi** *et* **naufragi** *maria repetamus.*

De Ben. L. VII. c. 31, 5 : *Adeo ad bonas* **spes** *pertinax animus est. terra marique humana opera cessarent, nisi male temptata iterum temptare libuisset.*

Œd. 517 : *Ubi* **turpis** *est medicina,* **sanari** *piget.*

Med. 433-434 : **Remedia** *quotiens invenit nobis deus* **periculis** *pejora.*

Ag. 694 : **Miseris colendos** *maxime superos putem.*

Œdip. 703-704 : *Odia qui nimium timet, regnare nescit : regna custodit metus.*

Ag. 202 : *Mors misera non est* **commori** *cum quo velis.*

Herc. Oet. 350 : *Felix jacet quicumque quos odit premit.*

Med. 427-428 : *Mecum ruina cuncta si video obruta : mecum omnia abeant. Trahere, cum pereas, libet.*

Natur. Quaest. L. III, c. 30, 7 : *Terra pelagus stare aut* **intra terminos suos** *furere coget.*

Ad Marc. de cons. c. 23, 3 : **Quicquid ad summum pervenit,** *ad exitum* (lire *ab exitu*) *prope est.*

Herc. fur. 960 : **Non capit** *terra Herculem.*

Ad Marc. de cons. c. 21, 7 : *Cum illo* [*ad mortem*] *infantia statim et juventa, omnis aetas ferat.*

(De Prov. c. 5, 7 : voir le développement de l'idée).

De Tranq. an. c. 11, 4 : *Saepe enim* **causa** *moriendi* **est** *timide* **mori.**

---

§ 5. — **Quelques autres rapprochements.**

a) Idées empruntées presque toutes aux Stoïciens par les rhéteurs et développées plus longuement ou en différents endroits par Sénèque le Philosophe :

1° Plusieurs rhéteurs et Sénèque admettent en principe l'égalité de l'esclave et du maître devant la nature. Voyez ce que dit Albucius : " Ce n'est pas la nature qui fait que l'un est libre, que l'autre est esclave (L. VII, c. 6, 18 : *Neminem natura liberum esse, neminem servum*) ; c'est la fortune qui plus tard donne à chacun de pareils noms ". L'idée a été puisée chez les Stoïciens : *Albucius philosophatus est.* Sénèque à son tour réclame pour l'esclave un bon traitement : esclave, affranchi, chevalier romain, ce sont là, dit-il, des noms apportés par l'ambition et l'injustice (1).

2° Les *extraits* du L. V, c. 2, 2 contiennent la phrase : *Mortales esse inimicitiae debent;* à la fin du troisième livre du *De Ira*, Sénèque traite longuement le même sujet.

3° Au L. II, c. 6, 4, Fabianus demande de quelle considération jouirait un général fuyant le champ de bataille pour que ses soldats combattent avec courage. Cf. le développement De Ben. L. VI, c. 25, 4.

4° A comparer encore Hispon L. I, c. 1, 10 : *Sacra populi lingua est*, Triarius L. VII, c. 5, 2 : *Eumdem nominas, quem populus*, avec le développement du L. XIX, ep. 8, 6; et Cestius Pius L. VII, c. 1, 10 (allusion à la paroi peu épaisse des vaisseaux) avec Médée 301 et sqq et L. V, ep. 9, 11.

b) Renseignements sur certains traits caractéristiques de l'époque :

1° Votiénus Montanus et Sénèque nous montrent les rhé-

---

(1) De Clem. L. I, 18; De Ben. L. III, 18-28; L. IV, ep. 2, 11; L. V, ep. 3; L. V, ep. 6.

teurs plutôt préoccupés de plaire à leurs auditeurs que de les convaincre :

Votiénus L. IX, pr. 1 : *Qui declamationem parat, scribit non ut vincat, sed ut placeat.*	L. II, ep. 8, 2 : *Declamantibus et adsensionem coronae captantibus.*

et d'autre part les élèves toujours prêts à applaudir outre mesure :

Paroles de Votiénus Montanus, L. IX, pr. 2 : **Laudationibus** *crebris sustinentur* [*declamatores*].	L. V, ep. 12, 12 : *Intersit aliquid inter clamorem theatri et scholae : est aliqua et* **laudandi** *licentia.*

2° Un passage d'Arellius Fuscus et un autre de Sénèque nous font voir combien la divination était tombée en discrédit : Suas. III, 5 et Suas. IV, 2-3; L. XIII, ep. 3, 14-15.

c) Renseignements historiques fournis à la fois par les rhéteurs et Sénèque :

1° La pourpre était fort recherchée :

Exc. L. II, c. 7, 10 : *Ex omni rupe* **conchylium** *contrahitur.*	Ad Helv. de cons. c. 11, 2 : *Desiderat saturari multo* **conchylio** *purpuram.*

2° Quelle est la limite d'âge après laquelle le sénateur n'est plus obligé d'assister aux séances du sénat?

Asprenas L. I, c. 8, 4 : **Senator** *post* **sexagesimum** *et quintum* **annum** *in curiam venire non cogitur, non vetatur.*	De Brev. vit. c. 20, 4 : *Lex... a* **sexagesimo anno senatorem** *non citat : difficilius homines a se otium inpetrant quam a lege.*

Le rhéteur Asprenas donne comme limite d'âge 65 ans et Sénèque le Philosophe 60. D'après l'explication qu'en donne Mommsen (Röm. Staatsrecht, III, 2, p. 917, note 2), tous deux ont raison : la limite d'âge aurait été changée au temps de Sénèque le Philosophe: en reprenant ce détail aux rhéteurs, il devait bien tenir compte du changement opéré.

d) Enfin, Sénèque peut servir de commentaire aux rhéteurs : Fabianus nous parle au L. II, c. 1, 11 de tables, et de plafonds à caissons pour la possession desquels certains n'hésitent pas à se rendre parricides, Sénèque le Philosophe nous donne tous

les renseignements désirables sur leur valeur : De Ira L. III, c. 35, 5 ; De Tranq. an. c. 1, 7 ; Ad Helv. matr. de cons. c. 11, 6; De Ben. L. VII, c. 9, 2; Natur. Quaest. L. I, pr. 7; L. XIV, ep. 2, 9.

On ne s'étonnera pas de voir de temps en temps les rhéteurs servir à l'interprétation du texte de Sénèque le Philosophe et vice-versa : il en est ainsi pour les sens tout spéciaux de *patientia* L. X, c. 4, 17; L. XX, ep. 5, 7, Natur. Quaest. L. I, c. 16, 6, et de *volutatio* L. I, c. 2, 6, L. I, c. 4, 3; L. XIX, ep. 5, 25.

CHAPITRE II.

POUR LA FORME.

Qui ne connaît la manière de parler des rhéteurs, leur amour pour les pointes, les concetti, les jeux de mots, les antithèses? La recherche les conduit souvent aussi à l'emphase, à l'hyperbole. Le fond même de nombre de controverses les amenait à sortir du naturel : il fallait plus d'une fois défendre des principes et des idées peu soutenables, et l'on ne pouvait le faire qu'avec les armes de la sophistique.

La belle période cicéronienne est rejetée, on cherche à utiliser des pensées banales, mais on veut séduire l'auditeur en les rendant incisives. Il faut des expressions neuves, des tours ingénieux, les idées doivent être exprimées avec vivacité et finesse ; on ne se contente pas de plaire seulement, on veut éblouir et par suite le fond est sacrifié à la forme.

Les mêmes particularités — et nous pouvons dire bien souvent les mêmes défauts — se retrouvent chez Sénèque. Voyez ce que dit Pichon de son style (pp. 504-505) : « L'expression est aussi exagérée que la pensée. Tout se réunit pour donner au style de Sénèque une couleur criarde : le mauvais goût puisé dans les leçons des rhéteurs, la violence empha-

tique qui convient à des doctrines ... paradoxales, l'affectation de l'homme du monde qui veut éblouir à tout prix. Car Sénèque, qui se moque tant de la littérature, en est imprégné autant que pas un. Il s'amuse à refaire les maximes d'Épicure, en leur donnant un tour plus vif, poursuit l'expression rare et curieuse, cherche les termes énergiques, les accumule, s'excite en parlant et se lance dans un tourbillon ininterrompu de phrases rapides. Il aiguise sa pensée en antithèses, souvent fines, plus souvent énigmatiques. Il travaille ses alliances de mots : " porter le deuil des vivants „ (en parlant des exilés), *lugere vivos;* la cruauté fatiguée d'Auguste „ (sa clémence), *lassa crudelitas*; " se survivre à soi-même „ (à propos des vieillards retirés du monde), *vivere tanquam superstes sibi.* Et, dans ce cliquetis de mots comme dans les excès de doctrine, on retrouve l'imagination déréglée, l'amour de ce qui étonne „. Cette appréciation de Pichon sur le style de Sénèque ne nous fait-elle pas penser immédiatement à celui des rhéteurs? Sénèque affectionne les *traits* autant que les rhéteurs et substitue le fard et la parure de ceux-ci à la simplicité des anciens; si l'on n'avait pas les *Controverses*, on serait tenté de croire que Sénèque s'est forgé un style à lui, tant il diffère des classiques. Sénèque, dit-on, fait usage des sentences, des pensées fortes dans le but d'attirer et de mieux faire saisir ses doctrines morales; c'est vrai, mais son éducation intervient ici pour une large part et la lecture des *sententiae* n'y est pas étrangère.

Tous ceux qui ont lu Sénèque ont remarqué que, lorsqu'il a une idée, il la tourne et la retourne; il l'exprime d'abord assez simplement, puis trouvant mieux, il la répète une ou plusieurs fois encore, mais toujours sous une autre forme. En lisant les Controverses et Suasoires, où les *sententiae* et *colores* des rhéteurs se trouvent placées les unes après les autres et où cinq ou six phrases parfois répètent la même idée — ces répétitions se reproduisent dans toutes les controverses —, on a la même impression qu'en lisant Sénèque; la lecture ou plutôt l'étude approfondie des Controverses et

Suasoires n'a-t-elle pu avoir pour résultat d'amener Sénèque à se complaire dans ce défaut qu'on lui a tant de fois reproché?

Si Sénèque a tous les défauts des rhéteurs, il a aussi leurs qualités. Mettons en regard la même pensée, l'une avec la forme toute simple de Sénèque le Père, l'autre sous la forme que lui a donnée Sénèque le Philosophe : l'imitateur, déclarent-ils tous deux, n'arrive jamais à la hauteur de son modèle; en éloquence ou en littérature, l'imitation n'est qu'un pâle reflet de l'original.

L. I, pr. 6 : *Semper citra veritatem est similitudo.*	L. XII, ep. 2, 8 : *Imago res mortua est.*

L'idée est rendue avec plus d'énergie par Sénèque le Philosophe (1).

Tel étant le goût de Sénèque, dans le cas où il aura à choisir entre les rhéteurs et son père, son choix ne sera pas douteux; le cas se présente à propos du portrait de l'efféminé :

L. I, pr. 8 : **Mollitia** *corporis certare cum feminis et immundissimis se excolere* **munditiis** *nostrorum adulescentium specimen est.*	De Tranq. an, c. 17, 4 : *Scipio... movit ad numeros, non* **molliter** *se infringens, ut nunc mos est etiam incessu ipso ultra muliebrem* **mollitiam** *fluentibus.*
Arellius Fuscus L. II, c. 1, 6 : **Incedentem** *ut feminis placeat, femina* **mollius**.	Natur. Quaest. L. VII, c. 31, 2 : *Muliebres* **munditias** (2) *antecessimus... tenero et molli incessu suspendimus gradum: non ambulamus, sed* **incedimus**.

La comparaison entre Sénèque le Père, Sénèque le Philosophe et le rhéteur Arellius Fuscus est fort intéressante; l'idée est la même; mais le rhéteur a recherché l'hyperbole et Sénèque le Philosophe l'a imité plutôt que de suivre l'expression plus simple de son père.

(1) Rappelons à ce propos l'avis de Quintilien sur la même question : L. X, c. 2, 11 : *Adde quod, quidquid alteri simile est, necesse est minus sit eo, quod imitatur.*

(2) En deux autres endroits encore De Ira L. II, c. 33, 3 et Natur. Quaest. L. I, c. 16, 3, *munditiae* est employé avec son sens dépréciatif; en trois autres endroits, ce mot a son sens ordinaire de propreté.

Nous avons même une phrase à 4 membres critiquée par Sénèque le Père et imitée par Sénèque le Philosophe. Celui-ci reprend précisément pour son compte le 4e membre critiqué tout spécialement par son père :

Murredius L. IX, c. 2, 27 : *Serviebat forum cubiculo, praetor meretrici, carcer convivio,* **dies nocti**.	Ag. 35-36: *Avo parentem, pro nefas, patri virum, natis nepotes miscui* — **nocti diem.**

Comparons ici un dilemme se présentant de la même façon :

Marcellus Aeserninus L. VII, c. 1, 5 : *Habes, inquam, frater, si innocens es, navigium, si nocens, culleum.*	Troad. 510-512 : *Fata si miseros juvant, habes salutem; fata si vitam negant, habes sepulchrum.*

Parfois les idées diffèrent, mais les termes sont semblables :

P. Asprenas Suas. VII, 4 : **Causa** *illis vivendi fuit fortiter mori velle.*	De Tranq. an. c. 11, 4 : *Saepe enim* **causa** *moriendi est timide mori.*

Dans nombre de phrases, nous rencontrons des expressions semblables chez Sénèque et les rhéteurs, il suffira de les mettre en regard (1) :

Porcius Latron L. I, c. 1, 3 : **nter contendentes duos** *medius* **elidor.**	De Ben. L. VI, c. 3, 2 : **Inter contendentes duos** *terrarum orbis* **elisus est.**
Argentarius L. I, c. 1, 8 : **Elisa... voce.**	L. III, ep. 3, 14 : **Vocum... elisarum.**
Blandus L. I, c. 1, 17 : *Quaeritis quid fecerim? Quod* **solebam.**	Phoen. 154 : *Dextra noster et nuda* **solet** *bene animus uti.*
Vibius Gallus L. IX, c. 1, 4 : *Feci quod* **soleo,** *nihil aliud respexi quam patrem.*	Phoen. 163 : *Aut dirige iras quo* **soles.**
Rhéteur? L. IX, c. 1, 5 : *Cogita qualium misereri* **soleas.**	Troad. 360 : *Dant fata Danais quo* **solent** *pretio viam.*
	Med. 540-541 : *Contemnere animus regias, ut scis, opes potest* **soletque.**
	Phaedr. 92 : *Praestatque nuptae quam* **solet** *Theseus fidem.*
Argentarius L. I, c. 4, 9 : **Aegrotanti** *non* **assidebo.**	L. 1, ep. 9. 8: *Sibi* **aegro adsideat.** *Ipse* **aegro adsideat.**

(1) Nous avons cité déjà nombre de phrases se touchant de près par la forme, nous ne les répéterons pas.

Arellius Fuscus père L. I, c. 8, 2 : *Quousque* **somnum classico rumpes ?**	L. V, ep. 11, 12 : *Quidni mallet, quisquis vir est,* **somnum** *suum* **classico** *quam symphonia* **rumpi ?**
Arellius Fuscus père L. II, c. 1, 4 : *Odi domum tot* **facientem nocentes.**	Phoen. 368 : **Feci nocentes.**
Latron L. IX, c. 4, 10 : *Ut nos* **faciant nocentes.**	Oed. 36 : **Fecimus** *coelum* **nocens.**
Cestius Pius Suas. VII, 3 : **Fac** *moriendo Antonium* **nocentiorem**(¹).	Phoen. 451-452 : *Error incitos adhuc* **fecit nocentes.**
Papirius Fabianus L. II, c. 1, 12 : *Ad delicias dementis luxuriae* **lapis omnis** *eruitur*	Ad Helv. matr. de cons. c. 11, 3 : *Nationum* **omnium lapides.** Cf. c. 9, 1.
Id. L. II, c. 1, 12 : **Varius** *ille secatur* **lapis** *et* **tenui** *fronte* **parietem** *tegit.*	L. I, ep. 8, 5 : *Hanc utrum caespes erexerit, an* **varius lapis** *gentis alienae, nihil interest.*
	L. XIX, ep. 6, 9 : *Miramur* **parietes tenui** *marmore inductos.*
Exc. L. IV, c. 1, 2 : *Hic mihi vivendum est, ne cui de nuptiis, ne cui de liberis cogitanti dirum* **omen occurram.**	Ad Marc. de cons. c. 3, 3 : **Triste** *matribus* **omen occurres.**
Junius Gallion L. X, c. 4, 8 : **Occurrunt** *nuptiis dira* **omina,** *sacris publicis* **tristia** *auspicia.*	
Exc. L. V, c. 4, 2 : **Parricidium... finxit.**	Ad Marc. de cons. c. 26, 4 : **Parricidia... fingi.**
Cornélius Hispanus L. VII, c. 1, 7 : *Magnum pietatis argumentum filio carus pater etiam post supplicium.*	De Const. sap. c. 4, 4 : *Maximum argumentum est imperatoris armis virisque pollentis tuta securitas in hostium terra.*
	De Ira L. III, c. 6, 1.
	De Ira L. III, c. 29, 2.
Festus L. VII, c. 4, 9 : **Lacrimae** *matri desunt, causae* **supersunt.**	Phoen. 239-240 : *Cuncta sors mihi infesta abstulit :* **lacrimae supererant** — *has quoque eripui mihi.*
Triarius L. IX, c. 6, 9 : (allusion à Médée) : *Quid illa, quae fratrem in* **moram** *sequentis patris* **sparsit.**	Med. 173 : *Forsan inveniam* **moras.**
	Id. 133 : **Sparsum***que ponto corpus.*
	Phaed. 1208-1209 : *Qui nova natum nece segregem* **sparsi** *per agros.*
Licinius Népos L. X, c. 4, 22 : **Ut solvendo sis,** *in poenas quotiens tibi renascendum est ?*	Œd. 942 : **Solvendo** *non* **es.**
Fabianus Suas. I, 4 (à propos des bouillonnements de la mer) : **Exaestuet.**	Ad Marc. de cons. c. 18, 6 (id.) : **exaestuans.**

(¹) Lucain emploie trois fois la même expression.

Rhéteur ? Suas. I, 1 : *Intra has terras caelum* **Hercules** *meruit.*	De Ben. L. I, c. 13, 2 : **Herculis Liberique** *vestigia sequens.*
Moschus Suas. I, 2 : *Ultra* **Liberi** *patris trophaea constitimus.*	
Moschus Suas. I, 2 : *Pelagus, totius orbis* **vinculum terrarum***que custodia.*	Ad Marc. de cons. c. 18, 6 : **Vinculum terrarum oceanus.**
Fabianus Suas. I, 4 : *De* **Oceano** *tamen dubitant, utrumne* **terras** *velut* **vinculum** *circumfluat.*	Med. 376 : *Quibus* **Oceanus vincula** *rerum laxet.*
Suas. I, 15 : Vers de Pedo Albinovanus : *Per non concessas* **audaces ire** *tenebras.*	Herc. fur. 547-549 : *Qua spe praecipites actus ad inferos,* **audax ire** *vias inremeabiles, vidisti Siculae regna Proserpinae ?*
Rhéteur ? Suas. II, 3 : **Oblivione fragilitatis.**	L. XVII, ep. 1, 1 : **Fragilitatis oblitos.**
Vers de Cornélius Sévérus Suas. II, 12 : **Hic meus est... dies.**	Med. 1017 : **Meus dies est.**
Latron Suas. II, 19 (imité de Virgile, Aen. L. X, 428.	Med. 299 : *Segnis* **hic** *ibit* **dies.**
Si nihil aliud, erimus certe **belli mora.**	Troad. 124 : [*Hector*] **mora** *fatorum.*
Arbronius Silon : **Belli mora** *concidit Hector.*	Ag. 211 : *Non sola Danais Hector et* **bello mora.**
	Phoen. 458 : *Proinde bellum tollite aut* **belli moram.**
Latron Suas. VI, 3 : *Verres quoque proscriptus* **fortius** *periit* (expression favorite des Stoïciens).	Ad Pol. de cons. c. 11, 2. : *Qui* **fortiter mori** *posset.*
P. Asprenas Suas. VII, 4 : *Causa illis vivendi fuit* **fortiter mori** *velle.*	L. XI, ep. 3, 10 : *Mors non est gloriosa, sed* **fortiter mori** *gloriosum est.*

L'influence des rhéteurs se manifeste aussi au sujet de certaines particularités de langage.

La langue des rhéteurs, toujours emphatique, a amené un emploi plus fréquent du pronom *ille*, qui représente cette nuance; Sénèque le Père déjà en offre de nombreux exemples; au lieu du pronom *is* ou d'un autre démonstratif, c'est *ille* qui est employé bien souvent (1).

(1) La comparaison entre *Latro illas quaestiones fecit* et *Hoc in has quaestiones divisit* est instructive : L. I, c. 1, 13; id. 14; L. I, c. 2, 15, etc. Le pronom *ille* va prendre la place prédominante et passer dans les langues romanes.

D'autre part, c'était un usage fréquent chez les rhéteurs d'employer des interrogations et des exclamations pathétiques destinées à donner du mouvement à l'expression, la phrase prend ainsi une allure vive et animée. De là vient que l'on rencontre si souvent chez Sénèque les *quid ergo?*, *quid porro?*, *quidni?*, *quid vero?*, *quid?*, *quare?*, etc. que nous voyons fourmiller dans les controverses.

Ce qu'on remarque encore chez les rhéteurs et chez Sénèque, c'est l'usage, on peut même dire l'abus, de nombreuses circonlocutions : *quis est qui*, *non est quod*, *nihil est quod*, *quid est quod*, *quid est aliud quod*, *habemus quod*, *multum* ou *plus habeo quod*, *hoc est quare*, *quid habet quod*, *quid habeo quare*, *in hoc ut*, *de eo quod*, etc.

CONCLUSION.

L'œuvre de Sénèque le Philosophe porte de nombreuses traces de la lecture des *Sententiae, divisiones, colores* de son père; impossible de le nier : les rapprochements sont trop nombreux. On peut voir par cet exemple *combien pâlit l'originalité d'un auteur quand on a l'occasion d'étudier ses sources.*

La comparaison des écrits des deux Sénèque nous permet encore de présenter trois autres conclusions plus particulières :

1° Cette comparaison peut aider à établir la chronologie des écrits de Sénèque le Philosophe. Ses premiers écrits sont faciles à reconnaître : c'est là que domine surtout la déclamation des rhéteurs et que se rencontrent le plus d'emprunts textuels ou à peu près faits aux Controverses et Suasoires : on remarque sans peine que ses premiers traités sont les Consolations à Marcia et à Helvia (1).

2° Par suite de nos recherches, nous pouvons appuyer l'opinion de ceux qui déclarent apocryphes les lettres de Sénèque à Saint Paul et l'*Octavie* : nous n'avons dû y faire aucun renvoi.

3° Comme l'ont très bien compris les derniers éditeurs des deux Sénèque, il est très utile de se servir de l'un des Sénèque dans les corrections à apporter au texte de l'autre (2).

---

(1) Dans ces deux consolations, Sénèque suppose souvent une objection formulée par les personnes qu'il veut consoler pour la réfuter ensuite; d'où vient le système? Des controverses, où il y a nombre d'objections attribuées à l'accusé fictif et réfutées ensuite par les rhéteurs.

Le passage Ad Marc. de cons. c. 12, 1 ressemble à une *divisio* des controverses.

(2) Pour n'en donner qu'un exemple pour l'un et pour l'autre : Sénèque le Père a permis de corriger le Philosophe pour le nom du rhéteur Arellius : L. IV, ep. 11, 9, et le Philosophe L. XX, ep. 5, 11 de restituer *Tiberii* L. VII, c. 1, 27.

Addenda et Corrigenda.

Passim : Rhéteurs, lire partout rhéteurs.

» Sénèque le philosophe, lire Sénèque le Philosophe.

P. 15 : Timagène, avait, lire Timagène avait.

P. 54 : Voici la liste des œuvres de C. Morawski :

De rhetoribus latinis observationes, 1892, Cracoviae.

De sermone scriptorum latinorum observationes, 1895, Leopoli.

Zur Rhetorik bei den römischen Schriftstellern, Philologus, LIV (1897), 143-149.

Observ. de rhet. lat. auctarium, 1899, Lemberg.

Rhetorum romanorum ampullae, 1901, Cracoviae.